
VE
RI
TAS

ÚJ

MAGYAR MUZEUM.

EGYSZERSMIND

A MAGYAR ACADEMIA KÖZLÖNYE.

KIADJA

TOLDY FERENC.

. . . . peragit tranquilla potestas
Quae violenta nequit . . . Claud.

HATODIK FOLYAM : 1856.

MÁSODIK KÖTET.

PEST.

HECKENAST GUSZTÁV.

TARTALOM.

MAGYAR ACADEMIAI ÉRTESÍTŐ.

Nyelv- és széptudományi osztály.

Philosophiai és társadalmi tudd. osztályai.

Történettudományi osztály.

Mathematicai és természettudományi osztályok.

Academiai tárgyalások.

MAGYAR

ACADEMIAI ÉRTESÍTŐ.

XVI. Év. 1856. I. Sz.

ŐSLÉNYTANI ADATOK MAGYARORSZÁGRÓL.

KUBINYI FERENCZTŐL.

Olv. az acad. január' 7. 1856.

Egy pár év óta a gazdászaton kivűl az őslénytannal (palaeontologia) foglalkodván, néhai tagtársunkkal és hű barátommal Petényi Salamonnal egy magyarországi őslénytanon dolgoztunk, teljes szándékunk levén azt napfényre bocsátani; az egyes adatok, fölfedezések' előleges előterjesztését a' tisztelt Academia' gyűléseire tartván fel leginkább azért, hogy a' tárgy' fontosságára felhíván és figyelmeztetvén a' tudós világot, részint másokat adatok' gyüjtésére, fölfedezéseik' eléadására serkentsünk, részint azért hogy kivált idegenek által meg ne előztessünk, és idővel annál kimerítőbb munkát adhassunk ki. Az elsőre nézve tisztelt barátom' halála által örökre megfosztattam. Mi megállapodásunk' másik részét illeti, az e' részbeni adatok és értekezések' előleges előterjesztését, már múlt évben megkezdtük leróni ajánlatunkat. Részemről, hogy egy részről ajánlatomnak eleget tehessek, más részről hogy néhai tagtársunk' fölfedezéseit és adatait napfényre derítsem, teljes szándékom a' tisztelt Academia' kegyes engedelmével kivált Magyarország' palaeontologiája' érdekében ezen czím alatt: „*Magyarország' palaeontologiáját illető adatok*", időről időre értekezéseket tartani. Ha én nem lehetnék szerencsés vagy tulajdon nevem alatt vagy mással kezet fogva a' czélba vett

munkát kiadhatni, a' tiszt. Academiánál feltalálván az adatokat, azokat más felhasználhatja — legalább tájékozásul szolgálhatnak, és így azoknak minden esetre hasznát veheti.

Mielőtt a' mai napra kitűzött tárgyakra nézve értekezésemet megkezdeném, minekutána Petényi' rokonai hátrahagyott kéziratait, jegyzeteit, szóval minden tudományos irományait, számos kül- és belföldi tudósok' leveleivel, kikkel tudományos öszveköttetésben és levelezésben állott, tudományos felhasználás végett, nekem adták által, leginkább pedig azért, hogy azokat a' boldogultnak előttem is több ízben kivált halála előtt néhány nappal nyilvánított, vég kivánatához képest részszerint a' tiszt. Academiának, részszerint a' magyar természettudományi társulatnak bemutatván, a' tisztelt intézetek' pártfogásába ajánljam : ahhoz képest addig is, míg e' részben tudósításomat a' tisztelt Academiának benyujthatnám, ünnepélyesen kijelentem, hogy az általam tartandó értekezések' alkalmával, valahányszor szerencsém lesz palaeontologiai felolvasásokat tartani, az őslénytani adatokat, fölfedezéseket, észrevételeket, mellyek a' kitűzött munkához tartoznak, a' mennyiben azok Petényitől származnának, mindenkor az ő neve alatt lelkiösméretesen előadni szives kötelességemnek ismerendem. Mert, ha műveletlen emberekre nézve nem csak szégyen, de megfenyítendő bűn egyszersmind a lopás, annál inkább a' művelt egyénekre és kivált tudományos tárgyakkal foglalkodókra nézve nem csak nagyobb szégyen, de szigorúabban fenyítendő vétek egyszersmind, ha valaki más' fölfedezéseit, más' költségén szerzett adatait az illetőnek tudta 's beléegyezése nélkül magáéivá teszi, azokat tulajdon neve alatt felhasználja, és a' mástól elorzott fényes tollal felpiperézve azon ürügy alatt lép fel a' közönség és tudós világ előtt, hogy ő nem nyerészkedés, hanem egyedül hazafiságból, az irodalom' előmozdítása és öregbitése' tekintetéből lépett az irodalmi pályára. Ez valóságos spoliatio, melly a' legbárdolatlanabb kalóztól várható. — Nagy baj, ha valaki pénzbeli hitelét elveszti; de annál nagyobb, ha erkölcsi hitelét veszélyezi, vagy ha erkölcsi hitele nincsen. Egyes esetek egyes irók' erkölcsi hitelét veszélyezik, sőt idővel végkép elenyésztetik; de ha többektől származnak és gyakrabban fordulnak elő : magát az

irodalmat megakasztják, csonkítják, veszélyezik, mert a' pártfogókat is, az irókat is elidegeníték az irodalmi pályától.

A' társas életben az egy élő igazságon alapúlt törvény és annak pontos de indulatnélküli végrehajtása biztosítja egyedűl a' személyt és vagyont. Az idő int, hogy az irodalom' nem legháladatosabb mezején ne csak az iró' személye, tudományos értéke, annak nevezem fölfedezéseit, adatait, valamelly munkára szánt pénzbeli öszvegét, de maga az irodalom is czélirányos és igazságos törvény által mentűl előbb egyesek és az irodalom' hitelének fentartása' tekintetéből biztosíttassék.

Ennek előre bocsátása után van szerencsém az emlősök' nyolczadik rendéhez tartozó kérődzők közől hazánkban ásadékkint előforduló marhák' (bos) csontmaradványairól értekezni, és azok' hű ábráit bemutatni.

Az I. táblán látható: a) az *ős bika* (Bos Taurus Primigenius). Egy koros bikától származó koponyának két ép szarvval, szarvtörzszsel és laposdad alakú homlokcsonttal ellátott felső része, melly Sáros vára alatt a' Tarczából fogatott ki 1837. sept. 15. Lőcsén Fabriczi Sámuel megyei főmérnök ajándékozta azt Petényi Salamonnak; $^1/_5$ természeti nagyságban.

b) Borju-koponyának jobb oldali felső részéből való töredék csonka jobb szarvtörzs-töredékkel $^1/_8$ term. nagyságban. Találtatott Sopronyban, ajándékoztatott a' muzeumnak 1847. évben Ócskay Ferencz által.

c) Jobb oldali alsó állkapocsbóli töredék 5, u. m. 2, 3, 4, 5, és 6, zápfoggal fél természeti nagyságban; kerűlt Zólyom megyében fekvő Garan völgyi Lipova nevű barlangból. Petényinek ajándékozta Neubehler Pál 1851-ben.

d) Jobb oldali alsó 3-dik zápfog belszínéről vagy is oldaláról tekintve fél nagyságban. Hont megyében létező kemenczei vízmosásokból kerülvén, 1852. évben Sipos Antal küldötte be a' magyar muzeum' számára.

e) Jobb oldali alsó 5-dik zápfog kivülről véve $^1/_2$ nagyságban, szinte kemenczei vízmosásokból.

f) Szinte jobb oldali alsó 6-dik vagy is utolsó zápfog, küloldalról véve fél nagyságban, szinte onnan.

g) *Bos taurus*, *Linné;* bal oldali alsó 3-dik zápfog-töredék. Beloldalról term. nagyságban. A' budai sz. gellérthegyi sziklaüregekből töretett ki 1851. évi febr. 20-kán.

h) Jobb oldali alsó 3-dik zápfog küloldalról természeti nagyságban.

i) Baloldali felső 5-dik zápfog küloldalról természeti nagyságban.

k) Jobb oldali alsó utolsó zápfogküloldalról term. nagy. A' *h*, *i*, és *k*) alatti zápfogak szinte a' sz. gellérthegyi sziklaüregből kerültek ki 1851. évi febr. 20-kán.

A' II. táblán látható a' *Bos Taurus Primigenius Bojani.*

a) Baloldali szarvhegy $^1/_3$ nagyságban, Lipova barlangból, 1851.

b) Tengely-csigolyának (epistropheus) alrész töredéke Lipova barlangból, 1851. $^1/_3$ nagyságban.

c) 5-dik nyakcsigolya $^1/_3$ nagyságban, szinte onnan. 1851. évi szerzemény.

d) Borda-töredék, $^1/_3$ nagyságban Lipovából, 1851.

e) Baloldali könyök-nyujtvány' (ole-cranon seu cubitus sinister) töredéke. Tufnából $^1/_3$ nagyságban; szerezte Petényi 1837.

f) Baloldali könyök-nyujtvány' töredéke fiatalabb állatból $^1/_3$ nagys. A' budai sz. Gellérthegy' csúcsa' szikláiból hozta Petényi 1851. julius' 19-kén.

g) Jobb előlábnak külvég újjpercze $^1/_3$ nagy., szinte a' sz. Gellérthegy' csúcsa' szikláiból töretett ki 1851. évi február' 20-kán.

h) Jobb előláb' kül- és belpatája $^1/_3$ nagyságban.

A' III. táblán láthatós a) a' jobb czombcsontnak alsó belbütyke $^1/_3$ nagys. Hozta Petényi 1837. évben a' Zólyom megyei tufnai barlangból.

b) Bal alszár-csont $^1/_8$ nagys. Lipovai barlangból 1851. szerzemény.

c) Jobb alszár-csont' (sípcsont) alsó vége $^1/_3$ nagys. Buda ujvidéki kis-máriaczelli kőbányából.

d) Hátulsó jobb lábnak lábtő alsó része a' kül és bel nagy újjperczczel és a' kül kisújj-perczczel $^1/_8$ nagys. a' lipovai barlangból, 1851.

e) Hátulsó jobb kül nagy percz bel oldaláról tekintve $1/_3$ nagys. Lipova, 1851.

f) Hátulsó jobb bel nagy újj-percz bel oldaláról véve $1/_3$ nagys. Lipova, 1851.

g) Jobb oldali szarvtörzs, nagyszerű példány csekély koponyatöredékkel $1/_6$ nagys. Találtatott István főherczeg' kisjenői jószágán 1835. évi május havában.

IV. Tábla. *Bölény* (Bos Urus Priscus *Bojani*). a) A' koponya' előrészének mintegy $2/_3$ része, hegyein csonkított két szarvval ellátva, $1/_6$ nagyságban, elülről véve. Ezen koponyának homloka rendkivűl lapos, kevéssé előre görbűlt, szarvai szinte nagyon öszvenyomattak. A' varsányi Tiszából fogatván, 1847-ben Agnelli ajándékozta a' magy. nem. muzeumnak.

b) Nagyszerű koponya' felső részének $1/_3$ része, hegyein csonkított, tövén igen vastag majd gömbölyűded, kissé öszvenyomott két szarvval $1/_6$ nagys. elülről tekintve. Kerűlt Szobbról 1847.

c) Gyámcsont (atlas), nagyszerű darab, alkalmasint vén bikától, felülről véve $1/_4$ nagyságban. cc) Ugyanaz alulról véve $1/_4$ nagys. Szobbról kerűlt a' muzeumba.

d) Gyámcsont középszerű állatból $1/_4$ nagyságban felülről nézve. Kiásatott Vácz felett a' vaspálya' ásása' alkalmával $4^1/_2$ ölnyi mélységből. Ajándékozta Vatzinger S. 1850. évi aug. 17-kén.

e) Tengely-csigolya (epistropheus) nagy bikából $1/_4$ nagyságban, oldalról véve. ee) Ugyanaz elülről véve $1/_4$ nagyságban, mindkettő a' fegyvernöki Tiszából Petrovai László által ajándékoztatott a' muzeumnak 1850. évi dec. 27-kén.

V. táblán. *Bos Urus Priscus Bojani.* a) Egy koponyának felső előféle és cerebelluma, nagy bikából, kitűnő hosszú, előre hajló félholdas, azért is a' Bos Tauruséhoz hasonló két ép szarvval és annyi szarvtörzszsel, $1/_6$ nagys. elülről tekintve. Kifogattatott a' varsányi Tiszából 1847-ben. Agnelli Ferencz ajándékozta 1848. évi junius' 4-kén. Ugyanezen koponya látható két külön oldalról véve a' VI-dik táblán *a)* és *aa)* betűk alatt.

b) Tehen-koponyának felső előrésze egy hegyen tört, másik tövén elvágott szarvtörzszsel $1/_6$ nagys. Gróf Brunzvik-

Forrayféle gyűjteménynyel került a' magyar nemzeti muzeumba.

c) Derék-csigolya tetemes nagyságu bikától, felette hosszú tövis nyujtványnyal, két darabból állva, $^1/_6$ nagyságban. Hont megyéből alkalmasint Szobbról került a' muzeumba.

d) Derék-csigolya szinte nagyszerű, de csonka tövisnyujtványnyal, alulról nézve az előbbihez legközelebb áll, $^1/_4$ nagyságban, szinte onnan.

e) Derek-csigolya letört tövis nyujtványnyal, szinte onnan.

f) Jobb oldali sípcsont, hátulsó oldalról tekintve $^1/_6$ nagys. A' szolnoki Tiszából 1847. évben fogatván ki, 1848. évi junius' 4-kén Agnelli Ferencz ajándékozta a' magyar nemzeti mezeumnak.

A' VI. táblán szemlélhető : a' *Bos Urus Priscus Bojani.*

a) Fentebb az V. táblán előforduló koponya' hátulsó része $^1/_6$ nagys. aa) Ugyanaz jobb oldalról véve szinte $^1/_6$ nagyságban.

A *Bos Taurus Primigenius Bojani.*

b) Az I. táblán *a)* alatt látható *bos taurus*féle koponya hátulról tekintve, $^1/_6$ nagys. bb) Ugyanaz jobb oldalról tekintve, szinte egy hatod nagyságban.

A' VII. táblán következik: *Ovibos Fossilis, Petényi;* melly a' legnevezetesebb őslénytani ritkaságok közé számitándó.

a) Koponyatöredék, mellyen mind két szarvtörzs' tövének töredéke látható elülről tekintve $^1/_8$ nagyságban. Szembetűnő ezen példányon a' két szarv közti, felülről lefelé nyuló, a' homlok' közepén látható csatorna. Lásd a' VIII. táblán *a)* alatt. — aa) Szinte az hátulról véve, hol a' velőüregnek egy része látható.

b) Az Éjszak-Amerikában most élő, ásadékkint előforduló *Ovibos*hoz leghasonlóbb pézsma-ökörnek (bos moschatus) elülről rajzolt koponyája Cuvier szerint $^1/_{10}$ nagyságban *).

c) 4-dik alsó bal zápfog küloldalról; cc) Ugyanaz beloldalról tekintve $^2/_3$ nagy. Kisebb és fiatalabb állattól származnak.

*) Cuvier : Recherches sur les Ossemens Fossiles. IV. kötet' X. Táblláján a' 15. ábrán látható, a' 133—137. lapon van leírva.

d) 4-dik alsó bal zápfog küloldalról koros álattól, alkalmasint bikától származik; dd) ugyanaz, belszínéről nézve $^2/_3$ nagyságban.

e) 6-dik vagyis utolsó alsó jobboldali állkapocsból való zápfog küloldaláról; ee) ugyanaz belszinéről $^2/_3$ nagys.

f) Szinte 6-dik vagyis utolsó alsó bal állkapocsból való, külszínéről; ff) ugyanaz beloldaláról nézve, $^2/_3$ nagys.

Mindezen maradványok kerültek a' lipovai csontbarlangból és Petényi által szereztettek meg 1851. évi junius hónapban a' m. nemz. muzeum' számára.

A' VIII. táblán: *Ovibos Fossilis Pet.* et *Bos Taurus Primigenius Bojani;*

a) Ovibos Fossilis' koponya-töredéke, mellyen a' bal szarvtöredék kivehető, baloldalról tekintve $^1/_3$ nagyságban.

b) Bos Taurus primigeniusféle koponya (fiatal állattól) alúl és hátul csonkított mindkét szarvtörzszsel $^1/_3$ nagyságban; kiásatott 1849-ben Horkán Radványban Zólyom megyében, a' Radvánszky-család' sírboltja alatt mintegy 2 ölnyi mélységből, 1850. évi január' 7-ken került a' muzeumba.

c) Bos Taurus Primigenius' koponya-töredeke hátulról tekintve, úgy hogy a' cerebellum 's egyszersmind a' homloklapja is látható $^1/_3$ nagys. Hont megye' küldeményéből való; cc) ugyanaz alrészéről nézve, mellyen a' csont és a' nyujtvány kivehető $^1/_3$ nagys.

d) Jobboldali alsó 5-dik zápfog beloldalról véve $^2/_3$ nagys. Hont-kemenczei vízmosásokból, Sipos Antal' ajándéka 1852. évről.

Ugyanaz, melly az I. táblán e) alatt, hova ee) alatt sorozandó.

e) 6-dik vagyis utolsó jobb oldali alsó zápfog bel oldalról véve, $^2/_3$ nagyságban, szinte a' nevezettnek ajándéka.

ff) alatt az I. táblán besorozandó, mert az f) betű alattival ugyanaz.

f) Jobb oldali czombcsont' alsó rész töredéke, mellyen a' bütykök' küloldala látható $^1/_3$ nagys. A' fonáczai v. uoncsászai Bihar megyei barlangból.

Cuvier az ásadékkint előforduló szarvasmarhákból három, egymástól különböző fajt állított fel. Az első rendbeli-

hez tartozó szarvak, koponyák és egyéb csontrészek leginkább a' turfa- és felső árvízi (alluvium) képletekben találtatnak, ezeket Cuvier nem tartja őscsontoknak. Bojanus azonban a' következő 2-dik rendbeliekkel egykorúaknak vallja. Az ezen fajtához tartozó emlősők Cuvier és Bojanusnál : *Bos primigenius*, *Bos taurus priscus* vel *fossilis* név alatt fordúlnak elő.

A' második rendbeli, melly többnyire az özönvízi rétegekben az ős elefánt (mammut), mastodon, rhrinoceros' csontmaradványival ásadékkint fordúl elő, legközelebb áll a' mostani Bisonhoz, az amerikai és litvániai bölényhez. Ezen faj (species) a' következendő nevek alatt ösmeretes: *Bos priscus Bojani ; Bos Cesaris, Schlottheim ; Bos urus priscus, Cuvier; Bos latifrons, Harlan* és *Fischer; Bos Pallasii; Bos Colossus*, Riesen-Büffel, Buffle fossile de Siberie, Cuv.; *Bison fossilis.*

Ezen elnevezések sok zavarra és gyakran tévedésre szolgáltattak okot, legtanácsosabb egy névnél maradni; én a' *Bos urus priscus* nevet szoktam használni.

A' 3-dik fajhoz számított szarvasmarha-maradványok, mellyek eddig csupán Szibériában, Új-Madrid mellett Éjszak-Amerikában, és néhány évvel ezelőtt Zólyom megyében a' lipovai barlangban fedeztettek föl, a' Linné által nevezett éjszak-amerikai *Bos Moschatus*hoz hasonlítanak. Minthogy Pallas első volt, a' ki azt fölfedezte: *Bos moschatus fossilis*nak v. *Bos Pallasii*nak neveztetik, Fischer *Bos Canaliculatus*nak nevezi, Petényi pedig *Ovibos*nak.

Az előszámlált háromféle szarvasmarha-fajon kivül későbben néhány különböző és az elébbeniektől eltérők fedeztetvén föl, különbféle nevek alatt határoztattak meg; mellyekre nézve azonban tökéletes és általános megállapodás hiányozván, azoknak előszámlálásával a' tiszt. Academiát terhelni nem kivánom.

A' háromfajbelieket azért számláltam elő, mivel Magyarországban ásadékkint fedeztettek föl, azokhoz legjobban hasonlítanak, sőt azokkal ugyanazonosoknak vagyis megegyezőknek tartathatnak.

Lássuk már az előszámlált háromféle szarvasmarhák közötti különbséget az ásadekkint előforduló, az általam ez ut-

tal előadott és az előterjesztett táblákon lerajzolt csontmaradványokhoz alkalmazva.

A' marha'(bos taurus) [1]) homloka lapos és kissé völgyelt (concave); hosszabb mint széles, gömbölyű szarvai a' homlokot a' fejháttól elválasztó szélnek két végére helyheztettek [2]), a' homlok'felső szélivel majd egy vonalban állanak. Ezen leírás az első táblán 1. szám alatt látható *Bos Taurus*ra alkalmazható. Ebből származhatnak az európai, kivált szarvaik' nagyságára tekintve, a' siciliai és magyarországi aránylagos idomú és nagyságu fehér és daruszőrü szarvas-marhák, következőleg a' házi marha' vad törzsének tartathatik.

A' *Bos Urus* (bölény) kivált régi időkben, melly tévedésben még jelenleg is számosan vagynak, a' házi marha' vad törzsének tartaték. Különbözik attól emelt és szélesb mint magas homloka, szarvainak a' fejbúbi taraj' aljához való tapadása, szárai' magassága, egy párral több bordája, a' bika' fejét és nyakát fedő 's torka alatt rövid szakált képező bodor gyapja 's röfögő szava által. [3])

A' IV, V. és VI. táblán lerajzolt koponyák legközelebb állanak a' mostani *Bison*hoz és az amerikai 's litvániai *bölény*hez. Részemről mindnyáját *Bos Urus*nak tartom.

A' *Pézsma-ökör'* (Bos Moschatus) homloka emelt, szarvai oldalvást és alá irányzottak, hegyök visszaemelkedő, laposak, tőben olly szélesek, hogy majdnem az egész homlokot betakarják, a' homlok' közepén egy felülről lefelé nyúló csatornát hagyva egymás között. Az élő *Pézsma-ökör* arczorrának hegye szőrös. Alacsony száru; egész a' földig csüngő bojtos szőrrel takart. Farka rendkivűl rövid. Az egész nemben létező pézsma szagot erősebben terjeszti; csak Éjszak-Amerika' leghidegebb részein láttatik; többen azt állítják, hogy csontmaradványit a' jég egész Sziberiáig elhordá. Az eskimok sapkákat csinálnak farkából, mellynek ábrazatukra csüngő szőre őket a' szunyogoktól védelmezi. [4])

---

[1]) Lásd I. táblán *a)* alatt.

[2]) Lásd, Az Állatország. Cuvier után fordította Vajda Péter. I. köt. 294. lap.

[3]) Lásd, Az Állatország. Cuvier után ford. Vajda Péter. I. köt. 295. lap.

[4]) Lásd, Az Állatország. Cuvier után fordította Vajda Pét. 296—297. l.

A' VII. táblán *a)* és *aa)*, valamint a' VIII. táblán *a)* alatt lerajzolt ***Bos Moschatus*** vagyis ***Ovibos***, Petényi szerint, koponyatöredék a' legnagyobb palaeontologiai ritkaságok közé számitandó.

Cuvier szerint Pallas első volt, ki a' Sziberiában fölfedezett, szerinte ***Bos Moschatus***hoz hasonló két koponyatöredékre tette figyelmetessé a' tudós világot. Későbben az előbbeniekhez hasonló ugyan de azoktól mégis eltérő vagyis különböző találtatott szinte Sziberiában, melly épebb a' fentérintetteknél; az azonban, vajjon az ásadékkint előforduló csontokhoz bizton számitándók-e a' kérdéses koponyatöredékek? Cuvier szerint még eldöntendő. Hát ha, a' mint Cuvier állitja, a' viz' hullámai által jéggel hozattak Éjszak-Amerikából Sziberiába.

Ezen nehézség szerintem a' lipovai barlangból kikerült koponyatöredékre nem alkalmazható. A' földgömbön előforduló földtani települési viszonyok gyakran a' víznek egykori kiszámíthatatlan és megfoghatatlan magasságára mutatnak. Első tekintettel majdnem lehetetlennek látszik, hogy az érintett koponyatöredék Éjszak-Amerikából Sziberiába, onnan pedig a' lipovai barlangba jutott volna, a' víznek t. i. olly magosságát véve vagy képzelve, mellynek segítségével ez megtörténhetett volna. Vannak számos esetek, mint p. o. az ugynevezett kóbor törzsök (erratische Blöcke), mellyek Sziberiában és Németországban nagy mennyiségben találtatnak, ezek tökéletesen megegyeznek a' svédországi és norvégiai gránittal; kétséget nem szenved hogy ezek víz által jutottak mostani helyökre, melly körülmény a' víznek iszonyú magasságára mutat. A' Sziberiában fölfedezett és fentérintett koponyatöredékek a' viz' segítségével Éjszak-Amerikából, a' vilag' két részi, földtani kivált vízi (hydrostaticai) viszonyaira tekintve, könynyen juthattak Sziberiába; az azonban szerintem igen merész és elhamarkodott állítás volna, mintha a' lipovai barlangban fölfedezett koponyatöredék azon az úton került volna a' barlangba, mellyen a' Sziberiában fölfedezett koponyatöredékek. Erre egyszerű a' felelet: mert Sziberia és Magyarországra nézve nem léteznek olly földtani és hydrostaticai próbák, mellyek ezt támogatnák.

Ezeknél fogva nincsen ok arra hogy a' lipovai barlangból kikerült koponyatöredéket ásatag (fossile) csontnak ne tekintsük. Hát ha más földgömbi viszonyok létezvén, az akkori emlősök kényelmesen vándorolhattak egyik éghajlat alól a' másik éghajlat alá, legelés közben jobbnál jobb legelőt keresve; így vándorolhatott egykor más éghajlat alól azon állat is, mellynek koponyatöredéke a' lipovai barlangból való, valamint azon állatok is, mellyeknek maradványai Sziberiában találtattak. — Hát ha nem is a' *Bos Moschatus* fajtához tartozik a' kérdéses lipovai koponyatöredék. A Sziberiából kikerült fent érintett koponyatöredékeket maga Cuvier sem tartja a' *Bos Moschatus*sal tökéletesen megegyezőknek. Nem lehetetlen hogy a többször említett lipovai koponyatöredék nem épen a' *Bos Moschatus*, hanem egy más, még eddig ismeretlen fajhoz tartozik.

Minden esetre a' kérdéses koponyatöredék becses példány, és míg az eddigieknél bővebb próbák nem állíttatnak fel, mindaddig a' most élő *Bos Moschatus*hoz sorozandó, és mint ásatagcsont a' magyar nemzeti muzeum' palaeontologiai gyüjteményének egyik diszpéldánya maradand melly, valamint a' többi, általam ez uttal előszámlált csontmaradványok néhai Petényi Salamon muzeumi őr által szereztettek meg a' muzeum' számára, úgy azok az intézet' jegyzőkönyve szerint szinte általa is határoztattak meg.

Addig is, míg az ezen értekezéshöz tartozó, és az általam VIII táblán előterjesztett ábrák napfényt láthatnának, az ez úttal leírt emlősök' maradványai közől a' legritkábbat, u. m. a' lipovai *Ovibos* koponyatöredéket a' szibériai *Ovibos* koponyatöredékkel és a most élő *Bos Moschatus* koponyával együtt az Értesitő' számára ide mellékelt külön táblára lerajzoltattam leginkább azért, hogy a' lipovai és sziberiai csontmaradványok és a *Bos Moschatus* közötti hasonlatosság voltakép kitűnjék.

E' külön táblára rajzolt ábrák illy renddel következnek: a) a' lipovai *Ovibos fossilis* koponyatöredék elülről véve $1/3$ természeti nagyságban; 2) ugyanaz oldalról véve a' bal szarvtöredékkel, $1/3$ term. nagysb; 3) szinte az hátulról véve, $1/3$

term. nagys. [1]); 4) a' Sziberiában fölfedezett és Pallas által leírt koponya két szarvtöredékkel, elülről véve; 5) ugyanaz oldalról véve, mellyen a' jobb oldali szarvtöredék látható (cranium analogum cranio Bovis moschati Canadensis cornubus basi approximatis) [2]); 6) a' most élő éjszak-amerikai pézsma-ökör' (bos moschatus) koponyája két szarvval, elülről véve; 7) ugyanaz oldalról véve, mellyen a' baloldali szarv látható; 8) szinte az hátulról véve [3]). A' 4-dik, 5, 6, 7, és 8. szám alatti ábrák Cuvier' munkájából rajzoltattak le.

A' mi végtére ezen értekezésnek földtani részét u. m. azon képleteknek, mellyekben a' leírt csontmaradványok találtattak, települési viszonyait illeti, azoknak leírását azon időre halasztom, midőn a' magyarországi, ez ideig fölfedezett, de általam még le nem írt többi emlősök' csontmaradványiról, kivált a' magyarországi barlangokról, és az azokban nagy számmal előfordult ragadozó emlősök' maradványiról elődandom nézeteimet.

A' POSITIV ÉS NEGATIV PHILOSOPHIÁRÓL.

HORVÁTH CYRILLTŐL.

IV.

Olvastatott az acad. kis gyűlésében febr. 18. 1856.

A' negativismus' első fokának irányszerű megvizsgálásából kitűnt, miszerint a' gondolkodó én koránsem elégedhetik meg az ott nyert birománynyal a' nélkül, hogy saját ügyében önmagának ellent ne mondjon. Mert ha a' tudatos énnek joga van az igazsághoz, akkor bizonyára joga van ugyanannak olly mértékbeni birtokolásához is, minőre magát az én eredeti határozottságánál fogva, hivatottnak érzi. Az első fokon szerzett birtokolás még csak nem is közelíthetett a' várható mértékhez. Mi által is történhetett volna ez, miután az ott alkotott bölcseletet mind elvére mind módszerére mind eredményére

[1]) Lásd a' VII. tábl. az *a* és *aa)*, úgy szinte a' VIII. t. *a*) alatt foglalt ábrák' leírását.

[2]) Recherches etc. Tome IV. XII. Pl. 9, 10. fej. 155 – 59. ll.

[3]) Recherches etc. T. IV. pag. 133—137. ll.

nézve bizonytalanság környezte. Semmi sem fordulhatott tehát ott elő, mitől a' közelités biztosságot kölcsönözhetett volna magának. Sőt még csak szó sem lehetett ott a' szükségképi, egyetemes és közérvényü bizonyosságról, hol a' közvetlenűl fölfogott levés, vagy is a' közvetlen tudatnak ingadozó tartalma és alakja bírt eldöntő hatalommal.

Történt ugyan az első fokon is említés az igazságról, de érvényítőleg csupán a' viszonylagosról, nem az általánosról. Amaz ki lön emelve, ez háttérbe lön szorítva. Azon ok, melly miatt e' bánásmód követtetett, további magyarázgatás nélkül is világos. Ha mindenik ember mértéke az igazságnak, ha ezen elvnél fogva élete' mindenik perczében mindenki követelheti, hogy akár így akár amúgy legyen az ő egyénisége módosítva, mégis mindenkori mértéke az igazságnak: fogjuk-e a' sok igazság miatt valaha önmagát bírni az igazságot? Soha. Lesz igazság úton útfélen akármennyi; de azon egy igazság, melly után az ész szakadatlanúl törekszik, melly egyedül képes a' határ nélkül sovárgó kedélyt a' müvészet, tudomány és egély' körében megnyugtatni, azon egy igazság tehát, melly a' természeti világnak szintúgy mint a' szelleminek egyedűli életforrása, sehol és soha sem fog a' maga tisztaságában előtünni. Vagy talán nincs is már arra az egy igazságra szükségünk?

Voltak, kik némi előszeretettel vítatták és a' materialismus' újra fölkerekedő zászlósai most sem nagyon idegenkedők a' vítatástól. Mellékirány nélkül azonban csupán az vetemedhetnék most az illy vítatásra, ki még eddig a' gondolkodás' eredeti törvényeiről alaposan soha sem gondolkodott. Mert a' ki ezen törvények' belső szerkezetét átértette, meg lön arról győződve: hogy a' saját eredeti határozottsága szerint fejlődő én sem a' viszonylagos igazságot nem gondolhatja, hacsak azt az általánostól, sem az általános igazságot nem gondolhatja, hacsak azt a' viszonylagostól meg nem különbözteti. Maga ezen belszükségü megkülönböztetés is mutatja tehát, miszerint a' köztük létező összefüggés csakugyan lényeges. Ha pedig ez így van, megállhatná-e, saját ügyébeni ellenmondás nélkül, a' tudatos én, hogy gondolkodásának folyamában illy kérdést ne intézzen önmagához: miért nem vagyok én képes az általános igazság' megismerésére?

Látható volt az előhozott idézetből, hogy Protagoras nál is felmerült már e' kérdés, azonban ő a' negativismus' első fokán nem adhatott rá eldöntő választ. Kiválólag furcsán hangzott a mentegetődzés' oka. Mélyen érezte, hogy az istenekre vonatkozó kérdést el nem távolíthatja; érezte, hogy akármit tegyen, válaszolnia kell, és ámbár nyomá őt saját negativismusának tévsúlya, inkább akart mégis tétovázni, mint tulajdon elvének hiányosságát bevallani. Ámde hamindjárt úgy volna is, hamindjárt az első fok nem adhatott is eldöntő választ az általános igazság' meg- vagy meg nem ismerhetésének irányában, méltán lehet itt újra kérdezni: vajjon következik-e azért onnan, hogy a' tudatos én a' negativismus' egy magasabb fokáról és így egy magasabb elvből se legyen képes az adott kérdésre válaszolni?

Soha se vesződjünk biz avval, fogja itt közbeszólólag mondani az első fok' practicus embere; hiszen valamennyi oldalról be vagyunk az áttörhetetlen korlátok közé szorítva, mire való tehát az az általános igazság utáni kapkodás? Álmot hüvelyezzünk-e mindig a helyett, hogy az exact tudományok' segedelmével a' viszonylagos igazságot megragadnók? Csak ez igazán a' miénk; a' mi ezen túl van, nem tartozik hozzánk. Ragadjuk meg tehát a' közvetlen valóságot, tisztogassuk azt eszünk' szelével, a' mint tetszik, és ne bíbelődjünk mindig azokkal a' subtilis szőrszálhasogatásokkal.

Igaz, adjuk ezen practicus okoskodásra válaszúl, igaz, hogy a' fa' levele sem mozog szél nélkül; de kérdezzük a' practicus bölcset, fogja-e az a' szél a' fának levelét mozgatni, ha előbb azt a' levelet a' fa saját magából elő nem fejlesztette? Vagy mozgathatunk-e okszerűleg és tisztogathatunk-e természetszerűleg valamelly tagot a' szervezetben, ha magának az azt előhozó szervezetnek czélirányos ismeretével nem birunk? És ugyan miért igaz az, a' mit viszonylagos igazságnak nevezünk, ha nem azért, mert abban és az által az általános igazság nyilatkozott meg? Nem az aprólékok utáni léha kapkodás, hanem a' mindenik tagot becsénél fogva méltányló és az egészlethez bensőleg viszonyító fölemelkedettség az, a' mi az igazság' ügyének tisztogatásában valódi kötelesség. Ehhez

pedig előbb tisztán átgondolt és igazán megalapított elvek szükségeltetnek.

Itt is fő dolognak látszik tehát azon elvnek föltalálása, melly a' negativismus' második fokán minden mozzanat fölött határozó erővel birjon. Két eset adhatja itt magát elő : vagy kivülről viszszük be a' negativismus' folyamlásába a' kívánt elvet; vagy a' már meghaladt első fok' tartalmából fogjuk azt előfejteni. A' kivűlrőli bevivéssel két hibát ejtenénk. Egyfelűl ugyan is megfosztanók a második fokot az önmagávali megegyezéstől; másfelűl megfosztanók a' negativismus' egészét az önmagábani egységtől. Megfosztanók a' második fokot az önmagávali megegyezéstől; mert ama' kivűlről bevitt elv, positiv minőségénél fogva, épen olly elemeket foglalna magában, mellyek ellen a' negativismus folytonosan küzd. Megfosztanók a' negativismus' egészét az önmagábani egységtől; mert a' negativ philosophia, mint tanegész, elútasíthatlanúl követeli: hogy benne mindenik alárendelt foknak érvényűltsége a' valamennyi fokot átható fő elvnek érvényességén alapuljon. Nem idegenszerű oltvány gyanánt bevinni, hanem az első fok' mivoltából belűlről kell tehát azon elvet kifejteni, melly a' második fok' valamennyi mozzanatának viszonylagos értéket kölcsönözzön. Hogyha e' kölcsönözés a' maga tisztaságában sikerűl, az is ki fog aztán világlani : vajjon a' gondolkodó én egy magasabb fokról képes-e az általános igazság' megismerésére vagy nem.

Kellő tájékozás végett pillantsunk ez úttal egykissé viszsza az első fokon adottakra.

Ama' fok' elvét az alanyi, vagy jelzőbben szólva, az önkényleges gondolásban, módszerét a' külső viszonyításban, eredményét pedig a viszonylagos igazságban találtuk föl. Az önkényleges gondolásnak a' szükségképi gondolás, a' külső viszonyításnak a' belső viszonyítás, a' viszonylagos igazságnak az általános igazság tétetik ellenébe. Mikből az látszik minden más előtt következni, mintha a' negativismus' második fokának elve a' szükségképi gondolásba volna helyezendő. De hogyan fejthetnénk illyes valamit elő e' fokból, miután bizonyos, hogy annak valamennyi oldalát esetlegesség jellemzi? Lássuk.

Különösen három pontra kellett ott ügyelnünk : az én, a'

nem-én és a levésre. Ha tehát valamelly nyomára lehetne ott találnunk a' szükségképiségnek, azt vagy az énben vagy a' nem-énben vagy a levésben vagy ezek' egymáshozi viszonyában kellene föltalálnunk. Az én önállólag az, a' mi, valamint a' nem-én is: azért az én épen úgy kivűl van a' nem-énen, valamint a' nem-én az énen. A' levés közös előhozmánya levén az én és nem-énnek, összeköti ugyan őket, de csak látszólag, nem valódilag, mert a' nem-én az énben előidézett változás után egészen visszavonult és a' működés' folytatását az énre hagyta. Föl is fogta az én a' benne okozott változást mint önmagának olly határozottságát, melly előbb benne nem volt, következőleg mint ollyat, minek segedelmével aztán, tehát közvetve nem pedig közvetlenűl, annak is tudtára jutott, hogy a' nem-én létezik. És így nyilván van, miszerint a' gondolkodó én a' nem-énnek létezésére és létezési módjaira vonatkozó ismeretet saját működésének határain belűl és egyedűl hajtotta végre. Mi legyen a' nem-én önmagában, vagy is az ismeret' határain kivűl, azt az én nem tudta, nem is tudhatta; mert akkor saját magán és ismerésén kivűl kellett volna ismerkednie, a' mi képtelenség. És mire mutat ez? Arra kétségkivűl, hogy már a' negativismus' első fokán vettetett meg azon bölcselésnek alapja, melly subjectiv idealismusnak szokott neveztetni.

Csak ez volna még hátra, kiáltandja itt újolag a' practicus okoskodó, bizony még utóljára az exact tudományokban észlelt viszonylagos igazságot is elragadják azok az általános igazság' papjai. Hiszen ha a' subjectiv idealismus érne valamit, akkor az anyag, a' kő, a' fa, a' nyúl, a' szőlővessző, sőt még maga a' jóizű tokaji bor sem volna más, mint puszta tünemény, képzelet.

És nincs különben. Akármint berzenkedjék a' practicus bölcs, a' subjectiv idealista előtt mindaz, a' mit a' practicus világ, reflexio nélküli megszokottságában, kézzel fogható igazságnak tart, sőt maga a' practicus bölcs is, a' mennyiben ismereti tárgy, nem más mint tünemény, képzelet. És ezen nézetet ő, saját álláspontjából, épen olly szükségképiséggel vallja magáénak, a' minő szükségképiséggel mondja létezőnek és jó, ízűnek a' tokaji bort saját szempontjából a' practicus bölcs, midőn azt szürcsölgeti. Igazán ugy van-e ez azután vagy nincs?

az egészen más kérdés; elég, hogy itt az úgy-mondás és az úgy-vallás szükségképen történik.

Mégis találhatni tehát valamelly pontot, mellyből az látszik sarjadozni, hogy a' negativismus' első foka sincs minden nyoma nélkül a' szükségképiségnek. Szükségképen következik ugyanis az ott érvényített elv' minőségéből, hogy az ismerési működés egészen a' tudatos' én határain belül fogassék föl. Akármi forduljon elő az ismerésben, az nem a' nem-énnek, hanem az ismerkedő énnek határain belül fog előfordulni. Mi legyen valódi létalapja ezen szükségképiségnek, arról még most nem szólhatunk; annyi mind a' mellett bizonyosnak látszik, hogy a' negativismus' második fokán a' nyomozgatás czélpontját nem teszi a' közvetlen levés, hanem az ismerésnek, mint énünkbeni működésnek folyamlása. Az ismerés, mint folyamló működés magában foglalja a' levést is, de nem olly homályos közvetlenségben, mint az első fok, hanem különleg fölmutatott és jellemzett oldalaival együtt; hogy így a' tisztába hozott tényezők' minőségéhez képest a' tudatos én annál biztosabban fölépíthesse a' második fok' szerkezetét.

E' szerkezethez itt három oldal fog különösen járulni, az ismerés' tárgya, az ismerés' alanya és a' kettő közötti viszony, mellynek fokszerű módosulásaiból ama' működések is előtünendnek, mellyeket az ismerésben önmagát érvényesítő én végre szokott hajtani. Olly alany gyanánt lép tehát itt föl az én, melly az általa előhozott ismeretekben saját, eredetileg meghatározott, ismerő tehetségéről tesz okszerű bizonyságot. Megjegyzendő azonfelül, miszerint az ismerkedő énnek itteni működését valamennyi fokozatán keresztül öntudatosság jellemzi.

Lássuk már most, hogy ugyan mit rejt magában az öntudatos énnek ismerési folyamlása. Nem valamelly ismerési oldalról, hanem ismerési folyamlásról, vagyis olly működési egészről van itt szó, melly különszerű, de egymást kölcsönösen kiegészítő oldalakat és fokozatokat mutat föl. És pedig

1) ki kell emelnünk a' fogékonyságot, melly nélkül a' nem-ének közt működő én tárgyilagos ismerethez soha sem juthatna. Bír ugyan természeténél fogva már az én ismerő tehetséggel; de hogy ez a' tehetség erővé váljék, vagy is hogy ez a' tehetség a' képességi állapotból működési állapotba hozas-

sék, bizonyos ingerre van szüksége. Ugyde mivel itt még az énen és nem-énen kivűl semmi sincs, a' kívánt inger sem állhat másban, mint a' nem-énnek ama' hatásában, mellyet az énre gyakorol. A' gyakorlott hatás azonban csak úgy válhatik az énre nézve tettleges ingerré, ha azt az én elfogadja; el nem fogadhatná pedig, ha az ahhoz szükségelt fogékonysággal el nem láttatott volna.

2) Kiemelendő az én' öntevősége, melly által a' nem-ének' sorában önmagát tevő, fentartó és érvényítő én a' nem-éntől elfogadottakat saját életének valódi birományává avatja. Az én ugyan is, midőn a' nem-én' hatását elfogadja, nem viselkedik csupán szenvedőleg, hanem foglalkodik, vagyis a' nem-én által benne okozott változásnak önmagára és önmagának ama' változásra történt viszonyításával azon két oldalból álló egészet hozza elő, melly ismeretnek mondatik.

Olly egész tehát az ismeret, mellyben két oldal van, az anyag t. i., mellyet tartalomnak is neveznek, és az alak. Fő dolog itt minden más előtt, hogy a' tartalmat az ismeret' tárgyával és az alakot az ismeret' alanyával föl ne cseréljük. Sem a' tartalom nincs ugyan tárgy, sem az alak nincs alany nélkül; fölötte nagy zavart okozna mindamellett az ismerés' körében az, ki az ezek között előfordúló különbségre vizsgábban nem ügyelne. Más az ismeret' tartalma, ha én annak tárgyát az érzék, más ha az értelem, és ismét más, ha az ész' körében fogom föl. Hasonlólag más alakja van az ismeretnek az érzék, más az értelem, és más az ész' körében. Mielőtt azonban a' tartalomnak önmagábani és az alaknak önmagábani különítményeire ügyelnénk, lássuk előbb ama' pontokat, mellyekre nézve az általában vett tartalom és alak egymástól különböznek és egymással megegyeznek. Kell pedig egymástól valamiben különbözniök, meg is kell valamiben egyezniök, mert ugyanazon egésznek részei. Sokkal könnyebb azonban a' különbözési mint a' megegyezési pontokat kijelölni. Lássuk előbb a' különbözésieket.

Ha ismeretem van, kell valaminek létezni, a' mit megismertem. Ezen valami a' tárgy, például ez a fa, ez a' madár, ez a' ház. Ugyde midőn én ezt a fát fának ismertem, akkor én őt, bizonyos jegyek' segedelmével, mind a' madártól mind

a' háztól megkülönböztettem; másfelül meg ugyanazon fát szinte bizonyos jegyek' segedelmével, mindennel, a' mi a' fa' neméhez tartozik, egyesítettem. Akár megkülönböztetőleg akár egyesítőleg viselkedjem az ismeretnek tárgyához, mind a' két esetben elkerülhetlenül szükséges, hogy én annak irányában valami sokfélével bírjak. Ezen sokféle teendi az ismeret' tartalmát. Akár honnan eredjen és bármi legyen valódilag ez a' tartalom, mindenkor előtünendik rajta a' sokszerűség.

Megjegyzendő mindamellett, hogy az adott sokféléből csak úgy lesz igazán ismereti tartalom, ha bizonyos egységgel láttatik el. De mi által és mi viszi ezen egységet be az adott sokfélébe? Az ismeret a' tartalom és alak' egysége gyanánt volt fölmutatva; ha tehát a' sokféle csupán a' belé vitt egység által válhatik az ismeret' valódi tartalmává, világos: hogy az egységet csupán az alak által lehet a' sokfélébe bevinni. De mi lehet itt azon egyesítő alak? A' közszerű tudat e' kérdésre nagyon könnyen szokott válaszolni. Szerinte az ismeret' alakja és azon alak között, mellyben neki a' kivűlről adott tárgy megjelenik, nincs különbség. Itt azonban jelentékeny a' köztük létező különbség. Nincs most itt azon alakról szó, mellyet mi közönségesen az ismeret' tárgyának, például ennek vagy amannak a' fának tulajdonítunk, hanem arról van szó, melly által az ismerő én, saját működésének határain belül, a' tárgy-közlötte sokfélét egységgel szokta ellátni. Minthogy pedig az egységgeli ellátás meghatározó működés, minő az alaknak mint máshoz függedő sajátságnak, nem tulajdoníttathatik, nyilván van: miszerint a' sokfélének egységgeli ellátását egyedül azon tényező hajthatja végre, melly valamennyi elemen túlterjed és magát az ismeret' egészét előhozza. Ezen tényező a' tudatos én mint ismereti alany. A' tudattal biró én viszi tehát be az adott sokfélébe azon egységet, melly által azután a' sokféle ismereti tartalommá lesz.

De hogyan teheti ezt a' tudatos én? Kétségkivűl bizonyos mód szerinti működés által. Nem is a' működés, mint elvontan vett működés, hanem a' működésnek különös módja érvényíttetik akkor, midőn az adott sokféle ismereti tartalommá lesz. És így az ismereti alak sem lehet más, mint az énnek olly eredeti határozottsága, mellyet ő, midőn saját magát is-

merkedve előfejti, szükségképen követ. Minek következtében az ismerés' alakja a' negativismus' e' fokán nem függhet a' neméntől, a' mint az önmagában van, nem azon változásoktól, mellyeken akkor megy keresztűl, midőn az énre hatást gyakorol, nem végre azon változásoktól, mellyek az énben a' nemén által előhozatnak; hanem függ egyedűl az éntől, mint eredetileg meghatározott alanytól. Hogy ezen így vett alaknak nem lehet más bélyege, mint az egyszerűség, fölösleges mondanunk.

Sokszerűség tehát és egyszerűség, amaz az ismeret' tartalmának, ez alakjának megkülönböztető jegye. Ha az ezen két szó által kifejezett gondolatokat átvizsgáljuk, majdnem lehetetlennek látszik ama' közös jegy' föltalálása, mellynél fogva a' sokszerű tartalmat és az egyszerű alakot az ismeret' egészében bensőleg össze lehetne olvasztani. Hogy a' sokszerű egyszerűvé és az egyszerű sokszerűvé legyen, olly követelmény, melly ellenmondást látszik magában foglalni. És még sem lehet e' követelményen tágítanunk, mihelyt az ismeretet a' maga teljességében akarjuk megvalósítani. Ha a' fát szemlélem, szemléletem csak egy, és mégis azon jegyeket magában foglalja, mellyek a' rám közvetlenűl ható fán érzékileg fölfoghatók. Ha a' fát gondolom, gondolatom csak egy, és mégis egészletéhez tartozik egyfelűl a' világ' valamennyi fája, másfelűl ezek' valamennyi lényeges jegye. Ha valamelly faegyedről ismeretem van, ezen ismeret, mint egész, a' fa' fogalmát az ezen faegyedre vonatkozó szemlélettel együtt magában foglalja. Akármellyik oldaláról tekintsük az ismeretet, benne mindig egyesítve van a' tartalom az alakkal. De minek segedelmével?

Mondottaink szerint a' levés két oldalból álló egész, mellynek egyikét a' nem-én, másikát az én hozza elő. Benvannak tehát már a' levésben ama' mozzanatok, mellyek a' közvetett ismeretnél szükségesek; a' levés mindamellett csak úgy válandik ismeretté, ha a' tudat által fölfogatik. E' fölfogáskor a' tudatoló én a' levést a) a' nem-énre mint tárgyra, azután meg önmagára mint alanyra viszonyítja, hogy így mind az egyik mind a' másik tényezőtől határozottan meg legyen különböztetve; b) az így megkülönböztetett levést magát, mint

előhozott tényegészet, önmagára viszonyítja, hogy előtte úgy álljon, mint önmagában megkülönített egység. A' megtudatolás' ezen utóbbi folyamlásakor a' levés' azon oldala, melly a' nem-énre viszonylik, ismereti tartalomnak, azon oldala pedig, melly az énre vonatkozik, ismereti alaknak mutatkozik.

E' nyomozgatás igen fontos következményeknek nyitja meg az útat. Különös kiemelendők itt ezek: 1) más az ismeretté vált levésnek tartalma és más az ő tárgya; 2) határozottan vett tárgyát az ismeretnek azon változás teszi, mellyen a' nem-én akkor ment keresztűl, midőn az énre hatott; 3) az én' meghatásakor változáson keresztűl ment nem-én a' meghatott énben azon változás által van jelen, mellyet ő az énben előhozott; 4) az ismeretnek közvetlen tartalmául azon változás tekintendő, mellyet az énben a' nem-én előhozott; 5) akarhányszor viszonyíttassék az ismeret a' nem-énre, nem viszonyíttatik az rá mint önmire, vagy is a' mint azaz ismeret' határain kivűl van, hanem viszonyíttatik rá mint tárgyra, vagyis mint változkodó nem-énre.

Ezek után világosan kimondhatjuk, miszerint az ismeret' közvetlen tartalmát azon határozottság teszi, mellyet az énben az őt megható nem-én okozott. Kimondhatjuk azonfölűl, hogy az ismeret' ezen tartalma nem szükségképi hanem esetleges, nem állandó hanem változékony, nem eredeti hanem kivülről adott. Ha pedig ez így van, föltaláltatott ama' közösség is, mellynél fogva a' tartalom és az alak az ismeret' egységében, mint megkülönített tagok is, összeolvadhatnak. Nem egyéb ugyan is ezek' következtében itt az ismeret, mint két olly határozottságnak megtudatolt egysége, mellyek az én' határain belül esnek. Az egyik a' tartalmi, másik az alaki határozottság. Abban megegyeznek, hogy mindenik énbeni határozottság; abban pedig különböznek, hogy a' tartalmi határozottság adott és esetleges, az alaki ellenben eredeti és szükségképi.

Akárminő fejlésfokokon menjen az ismerés keresztűl, kimutatandó mindenütt a' tartalommal együtt az alak is. Amannak bélyege a' sokszerűség, emezé az egyszerűség. Ez azonban nem úgy értendő, mintha a' tartalom' változtával, a'

fokok' sajátlagosságához képest, az alak is más meg más nem lehetne. És ez épen nem valami különös dolog azok előtt, kik az előadottak' nyomán kitudták, hogy itt nem a' gondoló én alkalmazkodik az adott tárgyhoz, hanem az adott tárgy alkalmazkodik a' gondoló énhez. A' sokféle adva lőn; de hogy ez a' sokféle épen illy és nem másnemű egységben fogassék föl, az nem függ a' változó tárgytól, hanem függ a' megtudatoló én' eredeti határozottságának minőségétől.

Önkényt tolúlnak ezek után itt elő a' következő kérdések: minők, min alapulnak és hogyan találhatni föl a' közvetett ismeret' ama' szükségképi alakjait? Olly kérdések bizonyára, mellyek' okszerű megfejtése nélkül soha sem jöhetne az emberi én azon jog iránt tisztába, mellyel az igazsághoz természeténél fogva bír. Hogy csakugyan bír, azt amaz ösztön váltig erősíti, melly minket, saját tudatunk' hozzájárulása nélkül is, folytonosan kénytet az igazság utáni sovárgásra. Mihelyt pedig az öntudat fölébred, és a' többi oldalra nézve mozgásba hozott gondolkodás által úgy fölvilágosíttatik, hogy ő magát az igazság' irányában a' fogékonyságon fölül öntevőséggel is ellátottnak ismeri: saját ismerő-tehetségének beható vizsgálásától mindaddig el nem állhat az emberi én, míg az ismerés' határain belűl egyedűl érvénykedő özzéppontig föl nem emelkedik. És ezen középpont, melly a' negativismus' második fokának elve, a' már mondottak' erejénél fogva, nem lehet más, mint az öntudat maga, melly az ismerési működés' valamennyi mozzanatával szünet nélkül együtt szokott járni.

Az öntudatban birjuk most már azon elvet, melly a' negativismus' második fokán keresztűl érvénykedvén, az általános igazság' meg- vagy meg nem ismerhetését illető kérdés' ügyében is tartozik a' kivánt fölvilágosítással. Méltán lehet azonban meg itt azt kérdezni: vajjon ez az elvgyanánt fölmutatott öntudat azonegy-e a' már előbb érintett szükségképi gondolással vagy nem? Ha igen, mi az benne, a' minek előfejtése által ama' szükségképiség is napfényre jöhet? Ha nem, hol rejlik azon hiány, melly miatt a' negativismus' e' foka is kiegészítésre vár?

Hogy ezen ránk nézve nagyhatásu kérdésekre válaszolhassunk, a' többször említett fok' határai közt alkotott philo-

sophiai rendszer' titkaiba kell bocsátkoznunk. Ki fog ezekből aztán világosan tetszeni : vajjon az eddig csupán mozzanati szerepet vivő, most pedig elvi polczra emelt öntudat képes-e olly tartalmi elemekkel szolgálni, minőket az előhozott kérdések' alapos megfejtése szükségel. Sőt nem csak a' negativismus' épen most tárgyalt foka, hanem értekezésünknek kitűzött föladata is követeli : hogy ama' rendszer iránt különös figyelemmel viseltessünk. Mert az ő irányszerű fölfogása és átértése nélkül a' positiv és negativ philosophiának utóbb alkotott rendszereihez annál kevesebbé lehetne férkeznünk, minél bizonyosabb a' philosophia' történetéből, hogy valamennyinek alapja a' negativismus' második fokát képviselő rendszerben található. E' rendszer' alkotója a' mindent leromboló Kant. Mindent lerombolónak két oknál fogva szokott neveztetni : egyfelűl a' korában divatozó bölcseleteket, hiányaik' világos kimutatása után, csakugyan lerontotta; másfelűl az ember' ismerő-tehetségét fölbontotta ugyan alkotó részeire, de a' külön megvizsgált részeket valódi egység nélkül hagyta. Hatott tehát mint negativ bölcsész hatalmasan; csalatkoznék mindamellett, ki őt egyedűl a' negativ irányban működők közé sorolná. Kant a szó' legszorosabb jelentményében philosophus, vagy is olly egyén volt, ki az igazságot önmagáért és pedig valódi hivatásból nyomozgatta. Nyomozványai mélyek; de korának, őt sem kimélő, hiányai miatt több oldalról kiegészitést sürgetők. Nincs, nem is lehet itt szándékunkban, hogy rendszerének valamennyi részére egyaránt kiterjeszkedjünk; megkivánja mégis a' kitűzött föladat, hogy Kant' bölcselésének kiindulási pontjával különösen megismerkedjünk.

A' középkori philosophiát elötétesség, az ujabbkorit ellenben előtétlenség jellemzi. Az ujabbkori bölcselők mindenkép azon voltak, hogy az igazságot szabad, előtétlen ismeretben fogják fel. A' szándék üdvös, de az őt megvalósító módszer hiányos volt : azért a' napfényre hozott eredmény sem lehetett teljesen megnyugtató. Eleinte ugyan is a' bölcselők közvetlenűl, vagy is a' nélkül fogtak az igazság' megismeréséhez, hogy magát az ismerést ismerték volna. És ebbe helyezi Kant az előtte divatozó philosophiának fő hibáját. Ezért nevezte azt dogmatismusnak.

A' dogmatismus kétféle módszerét követi az ismerésnek: vagy tapasztalás' utján behozólag keresi a' valóság' törvényeit, a' dolgok' lényegét; vagy a' valóság' törvényeiből, a' dolgok' lényegéből, mint velünk született eszméből, sarkigazságból mathematicai módszer' segedelmével hozza le a' tüneményeket és azok' törvényeit. A' tárgy mind a' két irányban azonegy, t.i. a' dolgok' lényege, az, a' mit állagnak, substantiának, nevezünk; de vagy kerestetik mint végső eredmény, vagy előre föltétetik mint elv. Amazt teszi az empirismus, ezt az idealismus. Azonban az ismerést magát sem az egyik sem a' másik nem tudja megmagyarázni.

Hogy Kant e' nagyon elharapózott és fölötte sok tévfogással átszőtt hiányon segíthessen, beható megfejtés végett illy kérdést tűzött ki magának: hogyan lehetségesek az előleg összekötő itéletek? Az ő állítása szerint minden ismerés itélés. Ha pedig itélünk: vagy elemezünk, azaz a' kiemelt állítmányban csupán azt fejezzük ki, a' mi már az alany' fogalmában benfoglaltatott; vagy összekötünk, azaz a' kiemelt állítmányban ollyas valamit tulajdonítunk az alanynak, a' mi még az ő fogalmában nem foglaltatott. Az összekötő itélet tágítja, az elemező csupán magyarázza az alany' fogalmát: minél fogva csak az összekötő itélet foglal magában való ismeretet. Nem ok nélkül fordíta tehát Kant olly különös gondot az összekötő itéletek' mivoltának fejtegetésére.

Nyomozgatásán keresztűl határozottan vítatja, hogy az ismeret utólagos és előleges elemekből alkotott egység, mellyhez az utólagost a' tárgyak, az előlegest ellenben az ismerő én kölcsönözi. Az érzékiségen nyugvó szemlélet vak az értelem' fogalma nélkül, az értelem' fogalma pedig üres az érzékiség' szemlélete nélkül. Következőleg az ismerethez épen úgy szükséges a' szemlélet mint a' fogalom. Mik legyenek a' dolgok önmagokban, vagyis mint önmiségek, azt az emberi értelem meg nem foghatja; mert az ő működése csak a' szemlélet által adott tüneményekre szorítkozik. Ha tehát azokon túlterjeszkednék, vagy azokat egyedül létező tárgyaknak tekintené: előáll az ész, hogy őt saját határai közé visszaútasítsa.

Három tehetségről lön itt említés, ugymint az érzéki-

ség, értelem és észről, mellyek ugyanannyi alkotó részei az egy ismerő-tehetségnek.

Első közöttük az érzékiség, mellynek körében az ismeret szemléletnek mondatik. Szemléljük azon tárgyat, melly jelen van és ránk közvetlenül hat. Amaz állapot vagy változás, mellyet bennünk a' ránk ható tárgy előidéz, érzésnek, az érzést előidéző tárgy pedig tüneménynek szokott neveztetni. Ismereti anyag itt azon behatás, mellyel ránk a' tünemény munkál; alak ellenben ama' mód, melly szerint a' behatás' sokféleségét egységgé idomítjuk. Az alak, minthogy elvül szolgál az érzési sokféleség' egységének, nem lehet érzés; következőleg azon úton az nem is szerezhető, mellyen az érzés előhozatott. Az érzés' anyaga kivülről jött behatás' utján lön adva; az alaknak már előleg benn kellett foglaltatnia a' tudatban. Az érzék vagy külső, mellyel a' külső tüneményeket, vagy belső, mellyel saját belsőnk' változásait fogjuk föl: alakkal is kettővel kell tehát birnunk. Külső érzékünk' alakja a' tér, belső érzékünké az idő: és így a' tér és időben találtuk föl azon előleges, szükségképi alakokat, mellyek a' kivülről adott anyaggal együtt lehetségesítik a' szemléletet. Kant őket előleges, tiszta szemléleteknek nevezi.

A' tehetségek között második helyen áll az értelem, melly öntevőségét a' fogalmak' képezésében tünteti föl. A' fogalom itt több, egyes képzeletet maga alatt foglaló egység. Kettő fordúl elő benne: a' képzeleti sokféleség és az egység. Kant az illy, tiszta fogalmaknak és categoriáknak is mondott, egységeket az itélés' módjai szerint rendezi. Különösen tizenkét categoriát emel ki, mellyek az ő állításánál fogva, előleges, tiszta birtokát teszik az értelemnek. Kettő következik innen: 1) a' categoriák előlegesek levén, szükségképi és egyetemes fogalmak; 2) minthogy önmagokban tekintve üres alakok, tartalmat a' szemléletektől kapnak. Kant szerint a' categoriák által kifejezett valamennyi egység, a' minden képzeletet kisérő énben, mint legfőbb egységben foglaltatik; azért ezt az öntudat' transscendentalis egységének nevezi. Nála ez a' philosophiának elve.

Tehetségeink között harmadik helyen az ész áll, melly az értelmi categoriák' egységeit még magasabb egységek alá

szerkeszti. Ezen magasabb egységek az eszmék, mellyekről azonban nem tudjuk, vajjon nekik a' tapasztalás' határain belül megfelel-e valamelly tárgy vagy nem. Nem nyugodhatik mindamellett az ész, valamíg a' föltétes lények közől a' föltétlenhez föl nem emelkedik. A' föltétlent aztán három eszméében fogja föl, ugymint a' léleknek, világnak és az istennek eszméjében, melly eszmék bennünk valósággal birnak ugyan, de a' categoriák rájok épen nem alkalmazhatók. Minek következtében a' szabadság, halhatlanság és istenség' eszméi nem tárgyai a' tudásnak, hanem a' hivésnek.

Eddig tartanak Kant' Criticismusának föladatunkat illető mozzanatai. A' mi még ezeken túl ott előfordúl, hozzánk jelenleg nem tartozhatik. A' gyakorlati ész és az itélő tehetségre vonatkozó Critikákban is fölötte sok jő elő; mivel azonban ezek a' röviden vázoltak' alkalmazott folyományai gyanánt tekinthetők; itt, hol a' Criticismus a' negativismus' második fokának csupán képviselőjeűl nézetett, semmi sem szükségli előhozásukat.

Ezek után önkényt támad most e' kérdés: a' negativismus' e' foka kielégítheti-e teljesen a' gondolkodó ént vagy nem?

Említve lön e' nyomozvány' kezdetén, hogy az emberi én-nek joga van az igazság' olly mértékbeni birtokolásához, minőre magát, eredeti határozottságánál fogva, hivatottnak érzi. Birhatja-e azt e' fokon olly mértékben? Lássuk.

Az itt tárgyalt fokon alkotható bölcselet' elve az öntudat, vagyis az önmagát saját egységében tudatosan felfogó én. Mivel tehát itt ezen egység nem elvont üres, hanem olly egység, melly önmagában eredetileg meg van különítve; továbbá mivel ezen eredeti megkülönítettséget itt az én nem csak létileg hanem tudatilag is birja, nyilván van: hogy itt ama' mozzanatoknak, mellyek e' fokot tartalmasítják, valódi érvényességet maga az azokban önmagát tevő én kölcsönöz. Akármi forduljon tehát itt elő, azt az én nem hagyja, nem is hagyhatja a' nélkül, hogy önmagára viszonyítsa. Hogy ezen viszonyítás itt csak az ő eredeti határozottsága szerint történhetik, fölösleges említenünk, valamint az sem szorúl többé magyarázásra, hogy e' viszonyítás szükségképiséggel járó

működés. Mivel pedig azon működés, mellynek folyamlásában e' viszonyítás végrehajtatik, a' gondolás, látható az is: hogy az a' fokon érvénykedő elv azonegy a' szükségképi gondolással. Itt is mértéke az ember minden dolognak, de nem az életviszonyok' különbségéhez képest így vagy amúgy módosított, hanem az általában, vagyis a' maga tiszta valódiságában vett ember.

Az érvényített elv' fölmutatásával föl van ama' módszer is mutatva, melly által amaz elv az egész bölcseleten keresztül érvényíthető. Ez a' belső viszonyítás. Mondathatik pedig belsőnek, mert itt nem is lehet más a' módszer, mint az önmagát saját, eredeti határozottságánál fogva öntudatosan érvényítő énnek saját határain belűl, végrehajtott működésmódja. Minek következtében őt is méltán megilleti a' szükségképiség.

Szükségképi tehát az elv szintúgy mint a' módszer; és mégis önmagának mondana ellene a' gondolkodó én, ha őt az e' fokon kivívott eredmény minden oldalról kielégítené. Inkább kitünt ugyan már ezen mint az előbbi fokon, hogy a' gondolás a' létnek igazsága, de még sem a' maga egész teljében; mert az e' fokon nyert ismeretek csupan alakjaikra nézve szükségképiek, nem tartalmaikat illetőleg is. A' félszegség, akárhol forduljon elő, soha sem okozhat teljes megnyugvást. Mi legyen saját önmiségében az én, a' nem-én és az isten, az itt sincs tudva. Az én szintúgy mint a' nem-én szükségképi föltéte az itt nyert ismeretnek, és mégis sem az egyik sem a' másik nem fordúl elő, mint önmiség, a' szükségképiség' határain belűl. Az isten' létének elfogadására is kénytettetik az öntudatos én, és mégis az isten a' tudás' köréből a' hivés' országába lön útasítva. Honnan ez a' félszegeskedés?

E' kérdésre a' negativismus' harmadik foka válaszoland.

A' KIGYÓTISZTELET A' KHÁMI ÉS SCYTHA NÉPEKNÉL.

KÁLLAY FERENCZTÖL.

III.

Olvastatott az academiában február' 18. 1856.

e) Wilson, kit Ritter követett, azt írja hogy Kaschmir' indus neve Sati-saras = Sati' tengere v. tava, Mahadios' nőjének neve is; ezen indogermán elnevezés mutatja, hogy Kaschmir, mint Kaschgar földnevek az altaj-törzsűektől kerűltek ki. Hammer a' Kaschmiri Krónika' megismértetésében azon tényre támaszkodva, hogy a' kigyótisztelet az indus Siva-cultusba Kaschmirból oltatott be, a' kigyó isten' *Abraxas* bűvös nevét indus eredetűnek véli, a' mit addig, úgymond, a' gnosticusok 's ophiták' irói nem tudtak: „Wodurch die Erklaerung des berühmten *Abraxas* des Gigantorector mit den Schlangenfüssen, in der Rechten mit der Geissel, in der Linken mit dem heiligsten Namensschilde LAΩ ursprünglich in den indischen Schlangen und Sivacultus zu finden seyn dürfte.“ Korántsem! Indiában rég otthonos lehetett ugyan a' kigyótisztelet, mivel az ma is a' kigyófajok' termékeny hazája; de a' szájhagyomány Kaschimirra utal vissza, melly India' népesedésével magasabb helyekről áll viszonyban, 's a' megnépesedés' fő tényezői voltak a' kusch, scytha 's medo-árius elemek. Már maga a' titokteljes Abraxas név is Égyiptomra utal vissza, mellynek a' koptus *aperek*, a' genesisi *abrek* vallási értelmet kölcsönöz, bármellyike fogadtassék is el a' magyarázatoknak (l. Winert in voce *abrek* 14.1. Gesén' zsidó grammatic. Somogyi által kiadva, 30. l.). Montfaucon a' basiliánusok' abraxas figuráiról írja hogy azok gnosticus jellemüek, maga a' basileána secta is a' gnosticus testületből eredt a' II. században Krisztus után, melly alatt a' napot értették. Betűszám szerint az *Αβρασαζ* az esztendő' 365 napját jelenté, mint meg annyi erényeit a' napistennek: „Quibus omnibus praefici ac dominari Abrachamsuum, sive solem opinabantur.“ (Palaeographia graeca. LII. Cap. VIII. 177. lap.) Kircher hasonlólag magyarázza a' nap' Mith-

ra nevét, ha az görögösen íratik, hogy az = 365, 's egyenvonalúnak tartja az Abraxassal. (Die Mithrageheimnisse von Heinrich Seel. 370. l., és Kircher, Oedipus. Pars II. Sect. II. Cap. II.) Zoega az orphicusok, ophiták, gnosticusok' kosmogoniai bölcseleteit előadván, igen sok hasonlatosságot talált azokban a' kigyói tiszteletre 's ábrákra nézve is. Az *Ananda* nagy kigyó, melly indus hit szerint a' világot körülfonja, az égyiptomi ábrákon is látható, az orphicus *trias*, úgymond, égyiptomi eredetre mutat, mint a' gnosticusok, ophiták' *ajonja* is. Égyiptomban minden templomi bémenetel fölött láthatni a' szárnyas golyót együtt a' kigyóval, a' golyó a' napgömböt, a' kigyó az életet, a' szárny a' röpülő lelket ábrázolja, miből keletkezett az ophiták' Abraxasa, vagyis a' sugárzó orozlán fejű kigyó, mellyek az élet, világosság 's erő' jelképei (Wien. Jahrbücher. I. B. 97—124. l.).

Mi sok hasonlatosság 's viszonyos kapocs létezik az égyiptomi 's indus mythologiában, mutatja Othmar Frank' academiai értekezése (Abhandlungen der Bayer. Akademie. III. B. I. Abtheilung. München, 1840.), melly épen e' czélra készült: elég legyen az égyiptomi két *Thot-Hermes*re utalni, melly az indus *dharma*, az erény és törvény' kútfeje, kit a' *dschain* és buddhai felekezetek ma is nagy tiszteletben tartanak. Előadja aztán az első Thot' hieroglyph jeleit, a' szárnyas golyót kigyóval, mellyek a' szent házak' homlokzatain ma is láthatók, Young és Champollion szerint *Hnub*nak azaz a' napnak élő személyesítőjét (Encyclopaed. Britannica. Vol. IV. P. I. 55. l.), kinek hieroglyph legendája „a' nagy Thot a' legnagyobb úr." Fejtegeti azután a' nap és hold közti hittani viszonyokat, mellyek az indus *Siva*-cultusban sem hiányzanak. Indokolja végre hieroglyphi rajzok után a' háromszorosan nagy Thot melléknevet is, 's imígy zárja be észrevételeit: „Man sieht daraus dass dieser dreymal grosse Hermes oder Thot I. die höheren Formen des Indischen Siva, wie er in Trimurti in Harihara ist, besitze."

De térjünk vissza a' Kaschmiri Krónikára, melly szerint Kaschmir, Beludsch, Aphgan, Pendschab földeken scythafajúak, *mletschák* vagy nem-árius hitűek küzdöttek a' medo-áriusokkal, melly hosszas küzdéseknek vallásháborúi nyilvános

jelleme volt (Ritter, II. 1001. l.). A' krónika *Gonerdán* kézdi meg a' történelmeket 1400. Krisztus előtt. *Asokà* király' idejében a' mletschák berontanak Indiába, hol Siva fejdelem által legyőzetnek, annak fia pedig *Jaloka* a' buddhistákat üldözi, 's bramai hitet terjeszt és kasztokat Kaschmir földön; de a' *turuschka* azaz Wilson és Ritter szerint turk királyok *Huschka, Juschka* = Jósika és *Kanischka* ott is ismét felűlkerekednek, 's a' buddhismushoz csatlakozván, azt terjesztik Kaschmirban 542. Kr. előtt, mikor szinte az iráni földön a' zoroasterismus terjesztétett az árius fajúak által egy időben, mint Wilson véli. E' három turk fajú király után fölemlíti a' krónika az indus nevű *Abimanyu* királyt, ki Chandra bramin' segedelmével visszaállitá a' braminismust Kaschmirban, 's III. Gonerda 388. Kr. előtt folytatá a' bramini reformot, a' *Naga* v. kigyói tiszteletet is újra behozván, melly Siva' templomaiból sincs kizárva. Azonban a' braminismus csak Kr. után kezdett Kaschmirban inkább megerősödni, és tartott az ott 1012-ig, mikor Mahmud szultán islami hitet vitt be oda. E' tények már ismét scytha befolyásra utalnak India 's Kaschmir' történelmeiben, 's ha megfontoljuk hogy Sogdianát is a' scytha *sagidek* lakták, és a' *Sogd* földnév legjobb értelmet nyer az altaji törzsűek' nyelvéből: kénytelenek leszünk bevallani a' scytha autochthonságot Kaschmir és Sogd földeken, vagy pedig Halinggal kezet kell fognunk, hogy a' bibliai *Eden* földön, mellynek egy részét tette a' paradicsom (Kaschmir, Sogd' kies völgyei), hol arany 's más drágakövek teremnek, a' scythak 's iràniak' eldődei együtt laktak, de a' paradicsomból éjszakra költöztek, magokkal vivén az *Ari* nevet, hol mint scytha-áriusok nagy nemzetté alakúltak, 's mint Turán' lakói küzdöttek az iràniakkal előbbi hazájok' visszafoglalásaért. Ritter szerint *Lár* legéjszakiabb része Kaschmirnak Ladák felé, hol a' halhatatlanság' forrása van. Sirkarpusnál van a' Gulkut szoros, melly Kaschgarba vezet, ott a' *Puke* hely, hol aranyport mosnak ma is kecskebőrben. A' hegylakosok' eredeti vallásnyomai még megvannak, azok nem vedai, nem islámi, hanem naptiszteleti, talán gueberi jellemüek. Magok a' kaschmiriak kaukázi fajúak, nem mongol arczúak, Tübetben, Kaschgarban, Ladákban a' kaukázi fajtaság vagy arczidom

még túlnyomólag fennáll tündöklő piros színnel. Ez török eredetre mutat, mert Kaschgart turkesztánok lakják, hová maga Kaschgar is tart. Ha *Durga*, Siva' neje' temploma is még Lárban fennáll, az bramini időszakból való lesz.

f) Indiát illetőleg a' kigyótisztelet' nyomairól több tanúbizonyságok léteznek, mellyeket itt közlünk. Elliot, Walter' hindu feliratok' gyüjteményiről szóltában, ennek alapján fölemlíti hogy 1095 Kr. után Dékány földön még buddha hitűek laktak, sőt még régibb felirat is van az ezeredik évből, melly szerint ott akkor még a' kigyótisztelet szokásos volt, 's rendes ünnepi járatokat tettek a' kigyók' királyához Ahikatrába Indus víz mellett, hol annak szent helye volt. Tod Jakab írja hogy az indus kuschitak ma is megüllik a' nap' ünnepét, annak lóval áldoznak, Kusch Rahma' második fia volt, Ajodhában lakott. A' radschput törzsök' *Kutschvaha* neve is csak *Kuschra* mutat, mert az iró szerint létezik szájhagyomány a' népek' öszveelegyedéséről. Továbbá *Bundi* tartományban a' Hara népfaj' mythusa szerint *Abu* hegyen trónol a' teremtő *hydrán* ülve, melly az örökkévalóság' jelképe. Ez az *Ananda* nagy kigyó lesz, 's az égyiptomi hittanban is hason jellemű. Az említett utazó *Bikanier* tartományról írja hogy ott sok homokhegy van 's a' kavaró szélnek *Tufan* a' neve, a' mi az égyiptomi Typhon lehet csak, minek az arab Samiel felel meg.

Jones az indus ünnepekről szóltában megjegyzi, hogy a' puranák szerint az egész föld hét dwipasra azaz éghajlatra van felosztva, mit érdemesnek tartottunk a' *Kuschadvipa* v. India' nevére megérinteni. Irja továbbá ugyanő hogy Ceylonban 's Hátulsó-Indiában *Pali*, *Bali*, *Magadhi* tartománynevek egyjelentésűek. Magadha-országban a' *maghások* laknak, kik *Sáka-dwipá*ból jöttek 's ott letelepedtek, mint a' *Taras* törzs is onnan származott, mellynek szinte *Magas* neve van *Maga* őstől, kitől eredtek a' magusok Birmán föld' keleti részében, Siamban és Chinában. Hammer szerint ezek talán a' kivándorlott persa magusok, mogének (Wien. Jahrb. III. B. 147. l.); de a' puranák' Sáka-dwipa földe scytho-zsáka földet föltételez; a' magiában kusch és scytha fajúak tűntették ki magokat leginkább.

A' sanskrit emlék-fölíratok több scytha és kusch dynasti-

alis neveket fentartottak, illyenek a' *Kamudsch*-dynastia, melly 1192-ben halt ki, mint Fell 's Wilson' közléseiben láthatni az Abu hegyen talált emlék-feliratokról (Wien. Jahrb. LI. B. 17. l.). Ez a' *Kamudsch* név az Oksus földi *Kám* scythákra vezet vissza, 's mind a' *Kamu* mind a' *Kamotsche* törzsnevek máig is fentartvák a' régi Soghd, ma Peschaur földi siapuschok közt; a' turk fajú *Kio-mutschi* király VII. századból Oksus földön azoktól nem választható el.

Mill 's utána Lassen írja a' gazi=puri sanskrit emlékfeliratok' nyomán, hogy a' *Gupta* és *Samudra-Gupta* dynastiák India' nagy részében parancsoltak, birták Hindostánt, Dekhánt, Magadiát 'stb; mivel brámai hiten voltak, birtokaikban a' buddhismus mindinkább gyengült. Kandra Gupta volt atyja Samudra Guptának, fiát is ez utóbbinak nagyapja' nevén hitták, Samudra Gupta harczolt a' persákkal és scythákkal, mert a' *Çaka Murmida* emlékfeliratú nép csak a' kis, szerintünk a' nagy Yuetschiket illeti, kik az V. század' kezdetén Indiában birodalmat alakítottak. Ez nyomdai hiba lesz az I. század helyett. A' puránák szerint 13 király uralkodott belőlök éjszaknyugati Indiában, ezek Kosmas' fejér hunnusai, tehát a' guptai dynastia sasán időszaki lehet. A' puranákban a' bakthro-görög országlásnak is nyomai vagynak, nyolcz *javana*=jón királyuk említtetik, kiket a' Çaka=zsáka scytha tizenhat király váltott fel. A' *Tuschara* felirati név a' tocharok v. juetsik, kik turuschkáknak is neveztetnek a' sanskrit kútfőkben. Ezek mellett tizenegy Mauna és négy Bahlika királyról van szó téve; az utolsók parthusok lehetnek, az elsők mik voltak, nem tudni.

Az allahabádi oszlopfeliratok Açoka' idejéből valók, ki Sandracotus' onokája volt, ki a' buddhistai történelmekben magasztaltatik. A' feliratok magadhi dialectusban sanskrit nyelven irvák Kr. előtt III. században (Zeitschrift für die Kunde des Morgenlands. III. B. I. Heft, 152—170. l.). Már ha ezekkel egybevetjük, a' mit Jacquet az indo-scytha pénzek' magyarázataiban ír, hogy t. i. a' hunnus népágazatok' hatalma Indiában Saketa földön Koszalán keresztül Madhyadezsáig terjedt, hogy Bakthriában, Arachosiában, Persia' egy részében illy hunnus csapatok laktak (Journal Asiatique.

1840. sept. 221. l.), kétséget sem szenved a' scythák, hunnusok, parthusok, turkok' szoros érintkezése a' kusch és iráni fajúakkal Indiában, mert a' gupta néven csak koptust, azaz égyiptomit kell érteni. A' Samudra név is = Kham, Scham, midőn a' kandra-gupta = chandra-gupta, melly a' sandra-cottusban ismét fölmerül, mi Indiában holdat jelent. A' turuschkák vagy turk fajúak' történelmi szereplése a' chinai évkönyvek' nyomán Kr. előtti néhány századra viendő fel, midőn a' hákások v. sákák' hátramaradt részét Okous földön magokba felolvasztták. Açoka = ashvog királyról a' Kaschimiri Krónika is emlékezik, ki alatt a' mletschák Indiába törnek, 's ott Siva által legyőzetnek. Ezen Açokának utódaitól vették el Kaschmirt a' turuschkák, hol 542 körül Kr. előtt a' buddhismust terjesztik, mígnem Chandra bramin ismét a' braminismust ülteti oda *Abimanyu* király alatt, miből egyenesen következik, hogy a' braminismust iráni v. medo-áriusi törzsű királyok pártolták mind Indiában mind Kaschmirban; ellenben a' különben is scytha származatú Buddha' hitét scytha és turk fajúak követték, 's a' hol a' görög és zend kútfőkben samánokról van szó, azok a' kusch és scytha fajok' papjainak, bölcselőinek tekintendők. Áll hát azon állításunk is, hogy a' bramin papnyelvben, tehát a' sanskritban *chandra* levén a' hold' neve, a' *soma*, *saumja* holdnevek, mint különben is későbbi jelenetek az újabb sanskrit íratokban, India' régibb lakóitól, a' kusch fajúaktól kölcsönözvék. Az egyszerű *gupta*, öszvetett *Kandra-gupta*, *Sandra-cottus*, *Samudra* dynastialis nevek már nyelv-öszveelegyedésre mutatnak, három ezek közől a' bramin, egy a' buddha hitet pártoló volt.

Mackenzie szerint annyi bizonyos, hogy Déli-India' fő nyelvei alapelveikre tekintve nem a' sanskrit tőkéhez tartoznak, millyenek a' *tamuli*, *telugu*, *karnata*, *kanara*, *masajálam*, *tuluva* nyelvjárások (Hallische Literatur-Zeitung. Ergänzungsblätter. 1832. 4. sz. 86. l.). Burnoouf szinte azt állítja 's hozzá teszi, hogy India' eredeti népei ma a' hátra tett castok vagy a' legutolsó rendek a' hierarchiai társadalomban. Ezek egy legyőzetett népmaradványok, színök, nyelvök, erkölcseik megkülönböztetik őket a' brámai casttól (Journal Asiatique. Mars. 63. sz. 268. l.). Mackenzie szerint az indus irodalom' nagy részét sanskrit fordítások képezik, a' pouranákba van

letéve az indus mythologia' öszvege, mellyek a' veda könyvekből eredtek. Heeren is mondja hogy az indus castok külön nemzetiségre utalnak. Jones a' bráminokról nyilván följegyzi, hogy azok kivűlről jöttek Indiába (Bulletin des Sciences par Ferussac. 1831. Juin. 200. l.). E' folyóiratban Mackenzie' gyüjteményei is tárgyalvák, mellyeket Wilson Kalkuttában 1828-ban adott ki, 's előszavában tizennégy különböző nyelvet sorol fel, melly nem sanskrit, irodalmuk azonban sanskritból tett fordításokon alapszik. A' *Rama*' ceyloni hadjáratáról való szájhagyomány mutatja, hogy az éjszaki bráminok délre is kiterjeszkedtek, azért a' latin 's görög irókban több földirati nevek fordulnak elő Nagy Sándor' időszakából, melylyek Déli-Indiában sanskritból kölcsönöztettek. Ha ez így volt, föl is lehet tenni hogy megfordított irányban szinte a' győzteseek' nyelveiből sok szót elfogadtak. Az indus és veda nyelvviszonyokról a' göttingai tudományos folyóirat megolvasandó, mellyben mutogattatik, hogy a' mai indus nyelvek Kr. előtt már a' III. században figált alakúak voltak (Gelehrte Anzeigen. 1840, 170. St. October). Kételkedem azon, a' mit Bohlen ír, hogy Kaschimír' lakói még ma is sanskrit dialectuson beszélnek, ámbár megengedem hogy India' nemesebb castjai Kaschimirból mentek le Indiába, kik iráניakból, 's iranisált scytho-pehlivánokból állottak. Egyfelűl a' zend és sanskrit nyelv, másfelűl az iráni, turáni történelmi viszonyok, melylyekben a' pehlivánok fontos szerepet vittek, ezen eredményre vezetnek elutasíthatlanúl.

A' krónikás előadás hogy Kaschmirban a' kigyótisztelet az eredeti, mellyet a' braminismus és buddhismus váltott fel, mint szinte annak kapcsolatba hozása a' *Siva*-cultussal, melly egész jellemében nem egyéb, mint a' scytha földi typhonismus, ismét elutasíthatlan tanuságok arra, hogy maga a' rettentő *Siva* 's *Durga*-cultus is nem iráni, hanem kuschito-scytha eredetű, melly aztán az indus mythologiában kevert öntetű alakzatokra fejlődött ki. Othmar Frank is e' nézetben van, 's ha szerinte az első Thot=Siva, föntebb látuk hogy *Tot*, *Taot* Mover szerint kigyó, Tot Hermes, v. Merkur' kigyós botja nekromantiai, ellenben az Aeskulápé gyógyászi erejű volt, mert a' görög mythus szerint Apollo ölte meg a'

pusztító Pythont. Láttuk azt is hogy Kanopisban gyógyász; serapeum volt, láttuk a' Kneph=nap és kigyó, és Typhon közti ellentétet, mint a' naptisztelet' kettős elvéből (éltető, tápláló 's rontó) kimagyarázandót. A' Siva-cultus már illy typhonismus—a' nap' égető, perzselő erő' hatványa volt, miről más momentumok is kezeskednek; azért jól írja Macrob: „Diversae virtutes solis nomina Deis dederunt." (Saturn. I. 18.)

g) Bővebben szólván már föntebb a' khamiták' naptiszteletéről, közöljük itt az égyiptomi kigyótisztelet' némelly főbb részeit. Lenormant egy égyiptomi cartouchera (emlékfeliratok' rámázatja), mellyen *Phiops* 's *Apapus* olvasható, azon jegyzetet teszi, hogy *phiops* égyiptomi nyelven kigyót jelent és *apop* az istenek által üldözött csudás kigyónak a' neve (Journ. Asiat. 1839. May. 456. l.). Ez Bochart' *ephe* kigyója, arabúl névelővel *alephe*, mellyet ő viperának, mások sárkánynak, basiliscusnak a' kigyók' királyának magyaráznak, 's a' szótárakban rendesen a' *phuah*=fú gyökből magyaráztatik, melly fuvást, süvöltést jelent. Ez meglehet; de a' zsidó nyelv bír *aphaph* igegyököt is melly, mivel *dages* jegy nélkül iratik, inkább *apap*-nak olvasandó=circumdedit, cinxit. Ez nézetünk szerint a' kigyó-tekercs, 's mivel ridegen áll e' gyök, mellynek semmi származékai nincsenek, azt kell hinni, hogy az az Égyiptomban eltanúlt *apap* lesz. A' bibliai öszvetett *Szer-aph*, égyiptomi *Ser-apis*-ban is az *ap* gyök kigyói értelemben keresendő, melly *ab*, *ob* idomokban is létezett, honnan *ophis*, *ophion*, *obion* nevek keletkeztek. A' *phiops* szóidomban a' szokásos *p*, *ph* égyiptomi névelő keresendő, mint a' *Pharao* 's *Pigmaeus* nevekben=pha-rao, máskép *phra*, *phro* öszvehúzva, és pi-mai. A' bibliai *szeraph*, többesben: szeraphim, Winer és Gesenius szerint szárnyas, ember- és kigyóalakú angyalok voltak; már magában *szaraph*=draco, serpens venenatus, *szaraph* gyök alá sorolva=ussit, adussit, de vi vocis nézetünk szerint=serpens urens. Jól írja Panofka hogy a' görög mythus' *Apisa* 's az égyiptomi Serapis egy lényegű, *Apis* Apollo tehát a' nap' fia, gyógyászi heros, v. jó daemon, ki után Argolis *Apis* földnek neveztetett; Égyiptomban is Serapis alvilági, egyszersmind gyógyászi isten volt (Die Heilgötter der Griechen. 272. l.). Hogy Égyiptomban

Serapis vagy Sarapis görög kútfőkben = sol inferus, azt Jablonski mutogatja (Pantheum Aegypt. 236—7. l.); de ő is megtévedt, azt gondolván, hogy az a' másik hemisphaerium vagy antipodesek' napja volt. Ó világi nézet szerint földünk kerek tányéralakú volt, középen kissé domború, délre és éjszakra hát lapultabb volt mint középen. Őszszel 's télen át, mikor a' láthatárra nem hág úgy fel a' nap, láthatatlannak = sol inferusnak neveztetett 's ez a' görög αορατοσ αϊδησ — az égyiptomi Serapis, a' latin sidus inferius; mert a' téli nap nem látható annyira, mint mikor magasan áll. Régi nézet szerint már, mikor legtávolabb állott, görbe vagy oldalas sugárokat bocsátott a' tányér' aljára, melly az árnyékvilágnak esti szürkületje, a' Jób v. Hiób' *seolja* volt: „terra obscuritatis, sicut caligo umbrae mortis, et non sunt in ea ordines (csillagváltozások) ac tenebrescit sicut caligo.“ Az alvilági Serapis volt hát a' sol inferus, a' persa *sohrab*, Macrobius szerint is „in inferiori hemisphaerio id est hyemalibus signis cursum suum peragit.“ (Saturn. I. C. XIX.). Itt a' földkör' déli felét kell érteni a' hemisphaeriumon, nem pedig a' földgömbnek; mert Voss már kimutatá hogy az ó világ a' földet nem tekinté gömbalakúnak, tehát az antipodeseknek nem is világított Serapis, mint Jablonski vélte, mert azokról akkor mitsem tudtak (Hermes. VII. B. 214. l.). Wilkinson írja hogy *knub*, *kneph*, *knuphis* mind csak egy szó = nap, Thebe föld' lakóinak Plutarch szerint is fő istene, kinek kezdete 's vége nincs, a' mindenható világ' lelke, azértis emlékeken kigyói alakban ábrázoltatott (Gelehrte Anz. 1838. Dec. 249. sz.). E' kigyói alak már Othmar Frank szerint a' denderai zodiacuskörben épen napkölte és dél közé van helyhezve, miből következik hogy a' kigyói ábrák fontos szerepet vittek a' naptiszteletben mind a' *kneph* = sol superus, mind *Serapis* = sol inferus irányában, mellynek nyomai Osiris és Horus' tiszteletében is láthatók.

Egy birálója Hävernick' könyvének: Commentar über den Propheten Ezechiel, a' bibliai seraphot és serapist kapcsolatba hozta. Haevernick szerint seraphim és cherubim egy „Gestalten voll verzehrenden Feuers.“ Mire írja a' biráló: „Man kennt sie schon lange, bedeuten in bewiesenem Sprachgebrauche eine Art Schlangen; die Combination des Wortes

mit *Sarpa*, *Serpens* und für Jesaiasbuch mit Serapis, Sarapis ist dadurch gerechtfertigt." Itt mutogatja aztán Haevernick Vatka és Voss ellen hogy Serapis' tisztelete Égyiptomban régibb a' ptolomaeusi időszaknál. Igaz, úgy mond, hogy Ptolomaeus Lagi Alexandriába egy istenképet vitetett, kit a' dologhoz értők akkor Serapisnak neveztek; de Plutarch nyilván írja hogy a' képszoborral együtt nem külről vitetett be a' Serapis név Égyiptomba, mert az ott rég ismeretes volt, 's ott helyben a' régi név szerint Pluto Serapisnak neveztetett el, 's Tacitus szerint is a' kápolna, mellyben a' képszobor felállíttatott: „Fuit sacellum Serapidi atque Isidi sacratum." Bochart hát ok nélkül vonta kétségbe Tacitus' hitelességét; mert, habár Herodot hallgat is az égyiptomi Serapisról, habár Polyb a' pontus-földi Serapejont vagy Serapis' kápolnáját említi is, hol Jason áldozott, az csak egypto-phoenik átültetvény a' pontusi földre, de nem megfordítva veendő. Az sem ad döntő súlypontot Bochartnak, hogy Macrobius szerint Serapis' bálványa nem volt ökörkép- alakú, kinek leirása szerint oroszlán, kutya- és farkasfejek sárkány kigyótekercscsel körülfonva képezék a' csodaképet. Mert ha igaz is, hogy Osirisnak, Serapisnak szentelt ökrei voltak *Apis* neven, hogy azok a' hieroglyph rajzokon sem hiányoznak; de az is igaz másfelűl, hogy az ökrök' *apis* neve az isteni név után készült, nem pedig megfordítva, az isteni tulajdonok 's foglalkozások után a' név birót 's itélőt is jelentett papi nyelven, mert Osiris, Serapis az al- és felvilágban mint birók szerepeltek a' hittanban. Valamint a' kanopusi necromanti figurák az etrúriai edényeken csak utánzásai az égyiptomiaknak: úgy a' pontusi csodabálvány is olly utánzásnak veendő már csak a' kigyói tekercsnél fogva is, a' mellett hogy az oroszlán ábrák régi hieroglyph rajzokban épen a' naptisztelettel kötvék egybe. Bochart azonban jól jegyzé meg, hogy a' Serapis név' magyarázatja a' *soros*-ból = loculus, koporsó helytelen, mit már Plutarch kigúnyolt, az csak a' serapisi mythus' későbbi elferditéseinek szüleménye, melly több görög irót tévútra vezetett a' keresztyéni első századokban (Buddeus, Hist. Eccl. T. I. p. 356.).

Igen hihető hogy mind a' *seraph* mind a' *teraph* bálványképek egyeredetűek, amint Spenzer is állítá, 's megfontolva

mind azt, a' mi az ó testamentomban Laban 's Michah' teraphimjairól elmondatik, hogy azok öntött vas, faragott v. metszett bálványképek voltak, mellyekkel jósoltak, hogy azok Laban' 's Michah' isteneinek neveztetnek, hogy Rachel kijövén Jákóbbal Mesopotamiából, atyja Laban' ez istenképét magával el is vitte, hogy Ezechiel szerint a' babyloni királyok nyíljóslatot űztek a' teraphim előtt, önként következik hogy syro-nabath földön teraphnak mondatott ki a' seraph, melly syrismus nyelvtanilag is meg van állapítva. Bizonyos az is hogy khamiták tették le a' műveltség első alapjait a' chaldobabyloni földön, közölvén azokat a' semitákkal; a' müvészet — öntvények, metszvények, faragványok — irás, csillagászat, földmértan, épitészet, mérték és súlyrend azon földrészeken tőlök eredtek, tehát a' teraph-fal egybekötött jóslást is tőlök tanulták el a' semiták. A' *Ser-apis*, *Sar-apis* név' első szótagja a' napra, annak fényére 's khamokuschitai nap dynastialis nevekre (Nabopala-szar, Ela-ssar, Phala-szar, Nabonnaszar, Bachtalna-ssar = Nebukadnezar) vonandó.

Az égyptomi papi bölcseletek és hittan theo- és cosmogoniai tekintetben Röth' gyakran idézett könyvében kútfők szerint állítvák egybe; itt azonban csak a' kigyótiszteletre vonatkozó adatait közöljük. Apis' tisztelete *Aseth* király' idejében jött létre, ki a' XVII. dynastia' utolsó királya, egyszersmind az állam' új rendezője volt, a' napesztendőt (365 nap) 1780-ban Kr. előtt állandósította, mi Biot' astronomiai utánszámításai által is tanusíttatik (Journ. des Savants. 1843. Août. 481. l.). Sesostris 1570—1503. Kr. e. papi telepet ültetett át Babyloniába, 's égyiptomi telepeket hagyott hátra Colchisban, mellyek még Herodot' idejében is fennálltak, és égyiptomi szokást követtek. Sesostris' hatalma Déli-Ázsiában Indiáig kiterjedt, Bakthriát is meghóditá, mert az égyiptomi papírtekercsekben erről nyílvános említés tétetik. E' tény ujabb erőt ad Halling' állításának a' bakthro-kuschitai országlás' irányában, 's mivel persa kútfők szerint Feridun buktatta meg az assyr Zohak-uralkodást ugyanott, ezt a' rontó kigyói dynastiát, Feridun pedig 1564 körül működött: látni való a' khamiták' folytonos befolyása Keleti-Ázsia' történelmeire, még pedig egy részről assyriai, más részről égyiptomi földek-

ről, de látni való az is, hogy az assyrokat Röth és Kunig hibásan veszik iráni törzsűeknek, mert azok *Nimrod-Kusch* fajúak voltak, kik persa mythus szerint is ezer évig parancsoltak Iránban, míg Zohák meg nem bukott. Az Izeschne v. Yaszna régi szent könyvben még a' zend *ashi dahak*=rontó kigyó v. Zohák' irányában a' háromfejű kigyóról tétetik említés. A' Ninus, Osiris, Osymandias, Tearcho' hadjáratairól fenmaradt hagyományok egyenvonalúak Sesostris és Rhamses' hason vállalataival.

Ha már Röth az égyiptomi uralkodást Ázsia' több részében az assyriaival váltatja fel, ez helyes; de tévedés azt iráninak venni, mert tanítása szerint is az idegen hyksosok' uralkodása miatt Égyiptom meggyengült. Azért Ázsia' befolyása megszűnt, midőn az assyr hatalom ott folytonos növekedésű lett, benn Égyiptomban pedig az állami élet senyvedt, mígnem Aseth a' hyksosokat kiűzé, mikor a' 18. 19. fényes dynastiák jöttek létre, mellyek a' khamitai befolyást Ázsiában újra föléleszték. Az assyri 's égyiptomi hatalmat a' médusai dönté meg, 's itt és ezzel kezdődik az iraniak fölemelkedése, melly a' persában tetőpontjára hágott.

h) Az égyiptomi bölcseleti 's hittani körben *Amun-kneph*, *Pascht*, *Seb* v. *Sevek*, *Typhon* játszák a' főbb szerepet kigyóábrák által, mellyek jó és rosz jellemüek a' szerint, a' mint a' nap táplál v. pörzsöl, 's mivel a' nap időben és térben mozog, az idő és tér v. világür' istenei is Amun-kneph-fel szoros kapcsolatban állanak. Az időt *Seb* v. *Sevech* (Saturnus, Kronos), az ürt Pascht istenek képviselik. Az időnek szinte megvan a' maga jó és rosz oldala mint az ürnek is, mert azokban növekszik minden, azokban is enyészik el. Pascht hieroglyphi rajzok szerint a' nap' egyik őre, felügyel arra hogy a' világ' rende feltartassék, 's az a' nap' heve által megsemmíttessék. Orozlán fővel rajzoltatik, mellyen a' naptányér van, két kézzel kigyót fogva, azt lábaival tapossa. Ez azon Apophis kigyó, melly *Seb*, *Sev* v. *Sevech*' megtestesülése által a' gigaszok v. titánok' harczában az istenek ellen nagy szerepet visz. De a' kigyói ábra azért nem mindig rosz jellemű, mert a' hieroglyphi ⊕ rajzban a' kereszt a' föld' négy sarkát, az O a' világot körülövedző kigyót, más-

kép *Kneph* istent jelent (Röth, 104. jegyzet). Ezt az aegyptologusok egy szivvel és szájjal tanítják, 's oka azon pantheisticus nézet, mellyet a' phoenik *Él*, 's az égyiptomi *Amun-Kneph* fő isteni szellem' irányában *Elme* szó alatt kifejtettünk, melly szerint abban a' szinte nem származott *anyag*, *tér* v. *űr*, *idő* és *lég* egyesűlvevoltak, melly chaoszi állapotból a' látható, határozott idomú külvilág fejlődött ki, miután a' kezdet 's végnélküli főlény a' maga életerejében részesítette a' chaoszt, azaz művészileg kitéve azzal párosúlt. E' kezdet- és végnélküliségnek jelképe volt a' kigyói fonadék v. tekercs, melly, mint láttuk, a' világot körűlövedzi, 's Indiában is az *Ananda* kigyó hason eszmére mutat. Erre mutat az orphicusok' tojása is, melly mint csúcsos gömbalak a' kezdet- 's végnélküliségre, tehát a' primitiv chaoszi állapotra vonandó, melly az *ajon*nal (= Chronos) 's az *Ananda* kigyóval állott szoros kapcsolatban, mivel indus nézet szerint Ananda veszi körűl a' világ' tojását, Bundi tartományban pedig Tod Jakab' hiteles közlése szerint *Abu* hegyen a' teremtő trónol hydrán ülve, melly az örökkévalóság, tehát az *ajon*' jelképe. Az orphicusok szerint vízből, sárból született egy kigyó oroszlán- 's bikafővel, 's istenképpel a' két fő közt, ennek tojásából, miután egy szétvált, lett a' felső részből az ég, az alsó részből a' föld; az indus cosmologiában is a' világ a' kétfelé vált tojásból lett (Wien. Jahrb. I. B. 97—124. l.). Későbben a' gnosticus ophiták is az orphicusok' ajonját fogadták el, az pedig = Kronosz, az égyiptomi *Sevech*, mit Röth okszerűleg kimutatott, mint azt is hogy az orphica theogonia' elemei az égyiptomi hittanba voltak már letéve. Ha már Amun-Kneph az örökkévaló pantheisticus fő szellemi lény, kitől eredt a' mindenség, 's kiben az benmaradólag fentartatik továbbra is, mint a' jó lélek Agathodaemon, Ophion nevekkel is említtetik; ha a' Nilusnak is mint Amun Kneph' megtestesűlésének szinte Agathodaemon és Ophion nevei vagynak: látni való hogy ezek emblematicus hittani nevek foglalkozási és örökléti tekintetből. Nonnus már följegyezvén hogy a' legrégibb jósló' neve Ophion volt, bizonyosnak vehető hogy Amun Kneph' Ophion neve az antecedens, 's az annak oraculumait kezelő papokra is átment a' név. A' világtojás nem hiányzik a' hie-

roglyph rajzokból is, az az idomnélküli, tehát még meg nem alkotott világot, a' chaoszi anyagot jellemzi, mellyből aztán kifejlett a' látható, határozott idomú világ (Röth i. h. 142. l.).

Az égyiptomi hittan szerint is volt aranykor, de akkor még nem éltek emberek, hanem a' megtestesült négy fő erő uralkodott, és létre hozta a' nyolcz cosmicus istent. Megzavarta az arany kort *Seb* vagy *Sevech* azaz Kronosz' megtestesülése, ki a' világ-teremtői léleknek erejét fogyasztá, mert benne mint az időben kelt ki a' roszak' csirája is, azért *Apophis* neve is van = óriás, gigas, titan, és a' hieroghyphi óriás kigyó által személyesíttetett. A' gigászok a' föld' szülöttjei — Apophiak, Anukis' gyermekei, kiknek harczáról, az égi istenek elleni harczáról bőven szóltunk. *Aphoph*, *ephoph*, *aphohp* koptusúl ma is gigaszt jelent. *Ni-aphophi* = gigászok, a' Genesis' *nephilimjei*, melly felirat a' hieroglyphi rajzokban is előjön a' karvaly fejű *Horus*nál, ki nagy kigyó' fején áll. A' Lepsius által kiadott halottak' könyvében egy czikk az istenek' harczát írja le Apophissal, melly szerint Osiris küzd a' kigyóalakú Apophissal, 's azt az istenek' gyilkával leöli; a' gyilokrajz mellett *sephi* olvasható = gladius, szablya.

A' görög mythologia, feledve az eredeti jellemet, változtatott azon, és Herculest szerepelteti a' titani harczban, a' typhoni mythus is hason alakítást szenvedett. A' *Typhon* névről még hiányzik a' hieroglyphi felirat, de *Seth*' nevéről vannak rajzfeliratok, és Plutarch írja, hogy Égyiptomban *Seth*nek hítták Typhont, nője *Nephthys*, anyja *Netpe* volt, kit férje Apophis = Seb, Saturnus, Kronosz, a' nagy kigyó üldözött, mert mindig ellenkezett vele. Azért Typhon, eredetileg hadisten v. *Ares*, testvéreivel, u. m. Osirisszal és Aruerissel = Hercules, szövetkezett anyjához, részt vett az istenek' nagy csatáiban, és atyját, Apophist megölte. Mind ez görög accomodatio, mert a' görög mythusban is Rhea, Saturnus' neje, gyermekeivel csatlakozik férje ellen, ki ellen csatáznak. Az aegypto-phoeniki jellem abban áll, hogy a' gigászok 's a' phoeniki Herakles Saturnus' oldala mellett küzdenek a' többi égi istenek ellen. A' hadisten *Typhon* — *Seth* égyiptomi hittan szerint is később minden rosznak jelképe lett a' naphoz való vi-

szonyánál fogva, mert halála után napban lakónak tartatott, a' nap' rekkentő és szárító melege neki tulajdoníttatott. A' görög irók is *typhos* szót egynek vették az égyiptomi typhonnal=kavaró, forró szél Hesich' magyarázata szerint, tehát a' *samum*, *samieli* szél. Plutarchus is megnevezi a' nap' kifolyásait kezelő isteneket, u. m. Horust, a' görög Apollót, Osirist és Serapist, mi csak egy isten két név alatt, és *Sothit*, 's ez a' feliratos *Typhon-Seth*. Az alvilágnak, tehát a' föld' déli sarkának is egyik őre *Seth* volt, ki a' tengerre 's annak partjaira nejével felügyelt. Itt azonban csak a' Vöröstengert kell érteni, mert az égyiptomiak csak vízi hajósok de nem tengeren járók voltak. A' *Pe-Seth* (*pe* névelő) tengeri fő isten-név a' tengeren járó lybiaiaktól vagy lybo-phoenikektől került ki, 's a' görög Poseidon mythusnak alapja lett Herodot szerint is. Typhon' öszvekelése Nephtissel helyzeti eredetű. Ackerblad Damiatból Biulosba menvén, tizenhat óráig nem látott egyebet mint tengert egy oldalról, más részről pusztát. „C'est le mariage, írja, de Typhon avec Nephtys, et cette fable égyiptienne a sans doute été imaginée dans ces contrées les plus arides, qu'on puisse voir.“ Az utas élő állatot nem látott, hanem számtalan tengeri pókot, mellyek sebesen mentek a' homok' pusztáin, 's a' lovak' közelgetésére hirtelen a' tengerbe szöktek (Journal As. 76. sz. 369. l.). Typhon Sevech' helyét pótlá mint rosz isten, mint Osiris Amun-Kneph' helyét, Isis — Pascht és Neith helyeiket tölték be. Ez az égyiptomi hittudomány' kifejlése, Herodot' idejében már Osiris és Isis' tisztelete egyedűli 's egész Égyiptomban elterjedt volt. Miután Typhon rosz isten lett, emlékrajzai is lassanként kipusztíttattak, eltördeltettek, mint Champollin, Rosellinni és Wilkinson tanusítja. Plutarch szerint Typhon' szent állatjai voltak a' krokodil, szamár és nilusi ló. Ez utóbbiról írja Herodot, hogy az csak a' papremiti kerűletben tartatott szent állatnak, hol *Ares* tiszteltetett. Ez pedig Typhon-Seth volt. *Phiops*, *Apapus*, *ephe*, *apap*, v. *aphaph*, *apop*, *apis*, *ophis*, *ophion*, *ophiusa* = draco, *obion* névidomok tehát mind jelképi, mind valódi értelemben a' kigyó állatot illetik, és ha a' gigászok is *apophiak*: azok a' nagy kigyó királytól, a' basiliscustól nyertek nevet, melly főleg Égyiptomban, és az ahhoz tartó lybiai

Cyrenaicaban volt otthonos. Ez Bochart' *obionja*, *ubajonja*, a' bibliai *tsepha*, tsifon = Typhon. Judaeában nem volt illy kigyófaj, azt a' zsidók Égyiptomban tanulták megismerni, onnan hozván ki magokkal a' nevet is. Miután Typhon rosz daemonná lett, Égyiptomban szamár- azaz veres színűnek rajzoltatott, veres bikát áldoztak neki, általjában minden rosz neki tulajdoníttatott, mint ezt Bochart bőven kiemeli. Ha Aelianus azt jegyzé föl hogy Apollo város' lakosai gyülölték a' krokodilt, mert Typhon krokodilalakot vett föl, ez ismét csak égyiptomi nézet, hol a' krokodilok' hazája van, ezen állatoknak, mint a' hippopotamusoknak saját mythusos körei vannak, mellyekről Bochart megolvasandó, ki szerint a' bibliai *Leviathan* = krokodil, Behemott = hippopotamus, egyik mint másik, testalkatukra, természetökre tekintve, sokban hasonlít egymáshoz, 's mint a' Nilus' vizi lakosai a' vízi kigyók, sárkányok' mythusaira befolyással bírtak. Azonban Bochart' magyarázatja a' *Typhon* névnek a' héber *tsuph*, syrus *tup* gyökből nem áll = inundare, honnan arabúl *tuphan* = inundatio; ez mellékes kinövése a' gyökértelemnek, hihetőleg onnan eredt, mert Typhon mint *Pe-Seth* v. Poseidon a' Vöröstengerre, a' lybo-phoenikeknél pedig a' világ' tengereire felügyelő isten volt. Inkább elfogadható Röth' magyarázata a' Typhon névről, ki eredetileg hadisten, Ares volt, *toubi*, *touba* az égyiptomiak' nyelvén = adversarius, inimicus, oppositio, az osiridák' egész történelme Osiris és Seth közti harczra viszonyúl. Tudni kell hogy mind az osirisi mind a' Typhon-Sethről való mythusok' keletkezése az égyiptomi hittani bölcseletek szerint azon időszakból való, mikor már emberek laktak a' földön, az „antecedens“ a' nagy kosmikus istenek' uralkodása, mikor *Seb*, *Scv* v. *Sevech* = Kronosz a' föld' fiaival v. gigaszaival folytatta a' harczot a' többi istenek ellen, ez volt az arany időszak' megzavarása, 's hogy a' föld a' rosz magvaktól megtisztíttassék, a' világteremtői lélek özönvizet bocsátott a' földre, mikor a' megbukott rosz erők is hogy megtisztúljanak, az özönvíz által földi testesülést nyertek, mellyre az anyagot a' napisten készité, miből az emberi nem sarjadzott. A' második és harmadik nemződési istenek már az emberi társaság' szemléléséből eredtek, midőn a' kos-

mikus istenek' létre jöttét a' bölcselet csak a' külvilági szemléletre alapitá. *Taot* v. *Toth*, *Osiris* és *Typhon* — ez utóbbi fegyvergyakorlati szempontból — az emberi társaság' rendező istenei lettek. Szükség azt is megemlítenünk hogy a' görög kútfőkben már sokféle zavar, fölcserélések, syncretismus állnak az égyiptomi vallás, mythologia, történelem' irányában, mellyeknek kiegyenlítése nehéz munkát okozott már eddig is a' tudósoknak. Nem osztozunk Röth' véleményében, hogy Apophis phoenik — nézete szerint hyksosok' királya volt Égyiptomban, 's hogy Kronosz v. Seb' harcza az istenekkel a' phoenik és égyiptomi hittanok' küzdéséből merült fel. Az alapnézet, u. m. a' hittani küzdés megállhat; de a' hyksosok alatt a' hieroglyphák' *scheta* nemzetét = scytha is lehet érteni, úgy hogy *Typhon-Seth* scytha Ares volt, mit az is indokol, mert a' hellén 's latin irók általában Typhont scytha földön szerepeltetik, 's *Bor-Seth* v. *Bore-Seth* neve is a' hyperboreus scythákra utalhat, mit a' *ború*, *süt*, *sötét* czikkekben tovább indokolunk. De már itt fölemlítjük hogy Movers szerint a' Typhon' phoenik neve Zephon = tsephon, aramisálva *schephon*, honnan *schefadon* viperafaj' neve, melylyet Aquilas basiliscusnak fordított. Ezek Bochart' tschiphon, sephiphon kigyónevei, a' tschiphon tziphonnak is olvasható. Movers' könyvének birálója ellenben ajánlja a' Typhon név' értelmezésére a' *tzaphon*, *tzephon* = tschafon gyököt homály, sötétség értelemben, mit a' *Baal tzephon* v. *Zephon* = tschefon város' neve is támogat, melly Typhonnak volt szentelve, mivel a' monda szerint itt mennykő sujtotta agyon (Bayer. Gelehrte Anz. 1842. 75. sz.). Ha már tekintetbe veszszük hogy a' *tzaphon* gyökige a' sémi nyelvben a' homályosság, elrejtés, zártság' fogalmával bír, honnan *tzaphon* = septentrio, plaga septentrionalis, proprie absconsio, regio occulta, hogy Winer is e' gyök alá vette *Typhon* és *Baol-zephon* mint a' koptus *dsiophon* = Typhon, a' jeruzsálemi Targam 's rabbi Jonathán által fölemlített *Zephon* bálvány neveket, hogy mások is, p. o. Michaelis, az arcturus, tehát a' medvecsillag csoportozatra utalnak a' *tzaphon* v. éjszak' értelmezésében, melly csillagcsoport az ég' hét ragyájának is neveztetett: nem épen alaptalan azon nézet hogy, ha csakugyan hittani küzdést kell

fölvenni a' typhoni mythusban Égyiptomra nézve, mint Röth igényli, az a' scytha törzsre is vonható, kivált hogy a' Typhon név eddig még hiányzik a' hieroglyph felíratokban, csak a' *Bore-Seth* és *Ombte-Seth*'nevei hozattak napfényre. Azonban mind ez csak mellékes érintése a' dolognak. Siciliába a' phoenikek ültették át a' typhoni mythust, az Aetna hegyre alkalmazva, hol a' mythus' görög földön készült idomításai szerint a' cyclopsok kovácsolják a' tüzet; más idomítás szerint az istenekkel küzdő Enceladus gigas vettetett le a' hegy alá, hogy többé ki ne jöhessen az őt lenyomó Aetnából, hol dúl fúl, és tüzet szór ki száján, orrán. Bochart' számos idézvényeiből mí csak Apollodor' helyét közöljük, a' Typhon tehát Apophis gigasról, mikép Enceladus gyakran neveztetik: „Eminebant centum capita draconum, partes autem infra femora immensas habebant viperarum spiras, quae voluminibus ad verticem usque protensis multum sibilum emittebant. Typhon autem Jovem spiratum voluminibus circumplexum detinuit.“ Végre minden más tűzokádó hegyek is typhonisáltattak. Hyginus szerint a' pokol szülte a' száz sárkányfejű Typhont, ki Jupiterrel a' világ' uralma felett csatázott, a' görög *tupho* = incendo, *tuphon* = ventus, procella, vortex igne factus, *Typhon* = gigantis nomen, a' latin *Typhoeus* mind e' pokoltüzi mythuskörből valók, mint a' chaldaeai *tuphine* és *thophet* = ignis Gehenna, a' persa *taphtin*, *teftin* = conbussit. A' gigaszok, titánok, anákok, zamzummik v. zömökök' harcza az ég ellen szoros öszvefüggésben állván már a' kigyótisztelettel, mint a' herkulesi mythus is csak a' gigaszi erők' öszpontosítása levén, önként foly a' következtetés hogy a' kigyótiszteletben és schamanismusban egyaránt osztozó khám és scytha, mint különben is legrégibb néptörzsök fejleszték ki az illy mythusok' első csiráit, mi a' két törzs' koránti és huzamosan tartott érintkezéseire hagy következtetni. A' *Gog* v. *Magog*ról szóló hagyományok is igazolják azt, mert hogy azok a' scytha törzsöt illetik, rég fölismert tény. Letronne állítá hogy a' kigyótest character distinctivum a' titánoknál, 's utasít Dodwel' athenaei candelabrumára, hol Atlas mint titan alfelén kigyófarkkal rajzoltatott le; az afrikai Atlaszt 's a' kaukázi Prometheust az eget tartó titánok közé sorolja (Bulletin des Sciences

par Ferussac. 1831. I. sz. 139 stb. l.). Letronnet azonban megczáfolta Raoul Rochelette, Viscontira támaszkodva, ki szerint a' titánok Égyiptomban, mint a' régibb kor' istenei sem költészetben sem rajzokban nem vétettek kigyólábuaknak, hanem colossalis testalkatúaknak, emberi alakoknak, vadtekintetűeknek 's nagyon szakálasoknak tartattak, mik által más halandóktól elkülönözvék. Azonban Raoul Rochelette is ellentmond önmagának, mert a' gigaszokról mint föld' fiairól azt állítja hogy azok mindig kigyólábakkal tűnnek fel, 's mégis másutt írja, hogy az athenaei mívekben a' gigaszi harczról ezek csak emberi alakban jönnek elé, kivéve Erichthoniost (Mémoiresur les représentations figurées dupersonage d'Atlas par R. Rochelette. Paris, 1835. 30—53. l.).

Azon jelenet hogy a' görög mythologia a' titánok és gigászok' harczát elkülönözi 's egy harczból két külön harczot képezett, nézetem szerint azt mutatja, hogy a' titanokról való mythust Égyiptomból phoenikek által, ellenben a' gigaszi mythust a' scytha törzstől nyerte a' hellén föld, 's a' kettőt öszvevegyíté; mert az égyiptomi hittannak nincsenek gigaszai, hanem titanjai, apophijai, anakjai, zamzummijai: ellenben a' gigaszok, a' gőgösök, Magog' nemzedékei, kik Jupiterrel a' világ' uralma fölött csatáztak. A' titanok Égyptom' ős régi jó istenei, kik ellen Seb v. Sevech feltámadt; amazok' vezére Ophion, máskép Amun-Kneph, kinek a' hieroglyphi kigyótekercs jelképe volt; Sevech mellett a' föld' gyermekei, anakok, aphophik küzdenek. Vajjon a' koptus *titon* = contendere, contentio, egy-e a' bibliai *dodanim* nép- és a' görög *Dodonna* városnévvel, mint Röth tanítja? azt most érintetlenűl hagyjuk; de bizonyosnak vehető hogy a' későbbi görög mythusban elkülönözött titani és gigaszi harcz két külön kútfőre utal, 's valamint a' typhoni mythus a' khamo-schétai azon scytha tusát föltételezi, úgy a' titano-gigaszi harcz is görög mythoszi szempontból hason tusára hagy következtetni, mert Hesiodusban a' kronidák egyesűlve a' gigaszokkal épen a' titanok ellen harczolnak.

i) Láttuk fönnebb hogy a' kigyótekercs emblematicus jelképnek veendő a' hieroglyphi rajzokban; láttuk azt is hogy

az *apophik* = gigaszok a' kigyókirály' testnagysága után nyertek hason nevet, így Typhon' kigyórajza a' hellén mythusban csodás kigyói alakká változott át, miről Apollodorius' helyét közlők. A' gorgoni mívek mint ijesztő ábrák kigyókkal kerítvék körül. Hercules' paizsán is, mint Hesiodus leírja, sárkányfej volt tizenkét kigyó által berámázva, mellyek fejeiket fenyegetőleg fordíták mindenfelé (Müller Ottfried, Hallische Litt. Zeitung. 1835. 100. sz.).

A' jósló Melampuszról, ki még a' trójai had előtt élt, kigyókat növelt föl, mellyek vállain függöttek kinyujtott nyelvekkel, Olympias bűvésznőről, Nagy Sándor' anyjáról, ki kigyóval közösült, és szülte Nagy Sándort, végre a' macedóniai szelidíthető kigyókról, a' nők' kigyós karpereczeiről, nyakékeiről bacchusi ünneplés alatt megolvasandó Bayle' historico-criticai nagy szótára az *Olympias* czikkben. Ezek mind khamo-phoeniki, más részről scytha mythusok' fejleményei, mellyek szerint Zohák' vállaiból nőttek ki a' kigyók, 's embervelővel tápláltattak. A' scythák Echidna anyakigyónak szülöttei, kinek *Scythes* fia után azok scytháknak neveztettek. A' karpereczek, nyakékek kigyótekercs idomúak voltak 's talismani erejök volt, melly hiedelem ma is folytonosan fentartja magát keleten. A' nubiai geographus Emesa városról írja Bochart' fordítása szerint: „Illa sic talismanisata est, ut nulli eam serpentes aut scorpiones ingrediantur, quin si ad portam civitatis inferantur, statim exspirent.“ A' kigyószelidítéshez 's bűvészethez különösen a' lybo-phoenik fajú psyllusok értettek Afrikában, hol Le Blanc szerint e' szokás még ma is divatos. Mózses' réz kigyója botra kötve, melly a' száfok v. mérges kigyók' marása ellen védte a' zsidókat a' pusztai útban, kikre, mivel zúgolódtak, Jehova büntetésül küldte a' kigyókat, 's a' megmarottakat Mózses botos kigyójával gyógyítá meg, csak a' Toth-Mercur' kigyós botjának utánzása. Igy Áron 's Jerobeam' öntött arany bornyúi csak az égyiptomi Apis ökörnek másolatai voltak, melly Osirisnak szentelt állatja volt. Osiris mint alvilági főbiró az emlékrajzokban *Sar-api*, *Api*, *Hapi* neveket visel, mellyek birót is jelentettek papi nyelven; de ez csak a' foglalkodásból merült fel. Osiris' ökrének neve görög kútfőkben *omuphis*, a' napé

mneueis, a' holdé *apis*; ez utóbbi Memphisben tiszteltetett. Mivel már Osiris feliratokban *Onuphris* melléknévvel is tiszteltetik = manifestans bona, látni való hogy az *onuphis* csak elrontott idoma az *onuphris*nek, de látni való az is hogy az ökörnév itt is Osiris' melléknevére vonandó, ki ökörfejjel is rajzoltatik, következőleg az *apis* ökörnév is a' *Serapis* névhez csatlandó, mellyet Röth *Osirihapi* felirat' nyomán = Osiris judex, ebből keletkezettnek tart, 's eléadja, mikép Ptolomaeus Soter Sinopéból hozatta át Osiris' szobrát Alexandriába. E' magyarázat első tekintetre elfogadhatónak mutatkozik; de tekintve a' kanopi serapeumra, hol gyógyászi 's necromantiai foglalatosságokat űztek, 's a' ptolomaeusi időszaknál régibb, tekintve az ó kornak királyi nevekben nagy szerepet játszó *szer*, *szár* gyökszóra, melly a' persa *Szeráb*, *Dschoráb* névben is fentartatott = Seropis; tekintve végre a' genesisi *seraphra*, az égyiptomi Serapisra: azt kell mégis következtetnünk hogy a' *szer*, *szár* gyök megtartandó, 's az *Apis* vagy *Apophis'* öszvehuzása, v. pedig az *ap'* = ab, ob — rendes kifejlése, mint a' görög *ophis* = kigyó. Hogy az *Obion*, *ophion* név' gyökét *ob* a' héber irodalom mint égyiptomi hozomány állandóul fentartotta, necromans, necromantia értelemben már fentebb említettük.

Tertullianus' idejében, tehát a' III. században Kr. után az alexandriai serapeum még épen állt fen: „Libri, sermones, vaticinia et miracula prophetarum referentes, jubente Ptolomaeo Philadelpho in graecum stylum translati et hodie apud Serapeum Ptolomaei bibliothecae cum ipsis hebraicis literis asservantur.“ (Apologet. C. XIX). Ide tart a' rosetti feliratok' *apis* neve, koptusúl *aphos*, névelővel *paphos*, miből a' görögök *epaphost* csináltak. Mind ezt még tovább indokoljuk későbben, 's az eddig elmondottak szerint is már biztos eredményekül vehető: 1) a' kigyótiszteletnek szoros öszveköttetése a' naptisztelettel; 2) a' typhonismussal, melly a' sátán, ördög, arimáni v. ármányos mythuszokra törte fel az útat; 3) a' titanismussal v. gigászi harczczal, melly Ares, Mars, Herkules' tiszteletére vezetett; 4) a' pokollal, melly az alvilág, sötétség' országa, hol a' kincseket sárkányok, griffek 's más csodás állatok őrzik, hol egyszersmind a' vulcanismus és cy-

clopismus' fészke volt, 's mint kovács cultus bányászok által fejtetett ki.

Érintettük fönnebb a' gorgoni míveket, mellyeket a' perseusi, medusai 's az éjisten Dionysius v. Bacchus' mythusaival állnak öszvefüggésben. Bőven írt e' tárgyról Streber: „Über die Gorgonen-Fabel“ czímű munkájában (München, 1834.), kihez utasítjuk az olvasót; csak azt érintjük meg, hogy itt a' világosságnak a' sötétséggel küzdése az alap; 's mivel már a' pellai nők Macedóniában kigyós karpereczekkel, nyakékekkel jelentek meg Bacchus' ünnepén, ez pedig eredetileg khamiták közt jött létre, látni való hogy itt is az elsőség az égyiptomiakat illeti, ámbár későbben a' bacchusi szertartások sok változásokon mentek keresztűl. Azon körülmény, hogy *Gorgon* fejű 's feliratú pénzek legnagyobb számmal a' pontusi földön találtattak, Olbia egykor gorgon város volt Sabia néven, oda utal hogy a' pontusi scythák is nem maradtak érintetlenűl a' mythusi befolyástól. Legalább Herodot följegyzé hogy *Skytes* scytha király Olbia városban magát felavattatá Bacchus' ünnepélyes mysterionjaiba, 's egy ottani polgár imígy nyilatkozott a' scythák előtt: „Tí kaczagtok minket hogy bacchanáliákat űzünk, mellyek' folytán isten által ihletve tébolygunk, dühöngünk.“ Hogy az Inachusról való hellén regék csak az aegypto-phoenik anákok, azt a' tudósok rég észrevették (Buddaei Hist. Eccl. I. 379. Hammer Letronne ellleni jegyzet. Wien. Jahrbücher, CX, B. 151. l.). Így a' görög föld öszveolvasztá Medea, Medusa' mythusait a' *perseusi*, *kephén* v. *kiw* mythusokkal, mit Halling bőven tárgyalt (Geschichte der Skythen. I. 302—307. ll.).

A' görög *Themis'* hittani eredete ismét Égyiptomra utal vissza mind nyelvi mind foglalkozási tekintetben, ez többé kétséget sem szenved. A' *Nemesis* foglalkozásainak csak egyik ágazatja, testvérei Nemesisnek az *Eumenidák*, kik mint büntetők Cicero szerint a' rosz lelkiösméretet mardosták, azért kigyófejűek voltak, és ijesztők Aeschilus' leirása szerint, bár egyéb tulajdonságaikat tekintve, ha nem kellett büntetni, koránsem volt ijesztő arczok (Pausanias, I. 28.). Ugyancsak Pausanias említi az Anák gyermekek' tiszteletét az amphisiusok közt, ezek ismét csak az inakhidák, Inakhus' maradványai,

Anaks, anaktes, anaktor görögűl már szóértelemben is a' hatalmasokat jelenti, a' kabirokat, kikről a' samo-thraki mythusok nem győznek eleget beszélni (Die Cabiren in Deutschland v. Karl Barth. Erlangen, 1832.). Ophion a' hét táblára jegyzé fel az örökké való napisten' (Phtah = Amun kneph) végzéseit. „Sieben Tafeln haelt die Harmonie, írja Barth, auf welche Phanes = Protogonos oder Ophion mit Phoenixschrift das Schicksal der Welt geschrieben. Diese Tafeln sind die sieben Planeten, eigentlicher wohl die Bahnen, durch welche sich die Planeten wälzend das Geschick verkünden. Der mit ihnen schreibt, ist Phthast.“ A' kabirismus v. anakismus sok módosítást nyert az orphicusok, új platonicusok theo- és cosmogoniájában; de az alap az ős aegypto-phoeniki kabirismus. Már maga a' név tisztán phoeniki, 's pénzeik által is igazolva van kabirismusok. Herodot Memphisben még virágzónak találta a' kabirok' v. nagy istenek cultusát; annak későbbi módosításáról, 6, 7, 8, 12 számra növekedéséről, Hesiodus 12 titánjának kiegyenlítéséről megolvasandó Röth' könyve. Az ó világ' mythusai nem egy-, hanem több oldalúak; azoknak alapzatait tekintve, főbb elemei hit- és természettani, csillagászat, történelmi bélyegűek voltak. A' hieroglyphák ezen alapzatok' bár mellyikében épen olly elkerűlhetetlenül szükségesek voltak, mint a' mértanban a' rajzok; de azoknak értelme idő' multával feledve lett, vagy pedig hely- és nemzetviszonyi alkalmazások által megzavartatott. Azért a' criticának feladata a' mythusi hagyományoknak, a' mennyire lehet, tisztába hozása. A' kigyók is már olly hieroglyphok voltak a' históriai előtti időszakokban, mellyekhez későbben a' phoneticus jegyek járultak, mint a' régiebb symbolumok' gyermekes utánzásai Champollion' vallomása szerint is; más részről a' kigyóknak természettani tulajdonuknál fogva szinte bő szerep jutott a' typhon-arimani, gigaszi 's pokolról készült mythusokban.

ADALÉK A' ZSÍDÓK' ÚJABB TÖRTÉNETÉHEZ MAGYARORSZÁGON.

HUNFALVY PÁLTÓL.

Olv. az acad. febr. 25. 1856.

Talán nem egészen érdektelen oklevelet van szerencsém bemutatni, mellyet az académia' könyvtárában kézirati csomón borítéknak találtam, 's melly már azelőtt is könyvboríték volt, mit annak külseje világosan mutat. A' könyvkötő elvágván valamit egyik felibül, az arra eső szókat elmetszé, miért több helyütt, de kivált ebben : „universosque inter eosdem emersuros discord — — — — — cicae et politicae judaeorum“ 'stb. homályos az értelem. Nem mondhatom ugyan, hogy ez oklevél ismeretlen tényről tudósít : mert a' mi eddig én előttem volt ismeretlen, azt mások bizonyosan régen jól tudják : de ujabb felvilágosítást nyújt minden esetre. Megmondja ugyanis, kik valának III. Károly király és az uralkodó családnak tőzsérei, 's mutatja, hogy a' zsidók a' hitel' hatalmát ismerék, mikor az országos törvények azt sejteni sem látszottak még, 's hogy váltótörvény és váltóbiróságok' nem létében, a' főrabbi, mint a' felség által kinevezett perosztó sőt bíró, pótolta a' törvényt és törvényszéket; 's végre mutatja, hogy a' főrabbiság a' felség' kinevezésével dicsekedhetett, a' nélkül, úgy látszik, hogy hatóságának területe mindig az volt volna; — mert *Wertheimber Sámson* az összes birodalomban, Magyarországot is belé tudva, viselé a' főrabbiságot: ellenben veje *Eskeles Bernárd Gábor*, ki azelőtt morvai főrabbi volt, ezen oklevél által Magyarország' legfőbb rabbijává neveztetik ki. Az oklevél maga így szól :

Nos Carolus Sextus, electus Romanorum imperator Semper Augustus, ac Germaniae, Hispaniarum, Hungariae, Bohemie etc.

Memoriae commendamus tenore praesentium significantes quibus expedit universis, Qua — nsideratis multifariis iisque utilibus servitiis Simsonis Condam Werthheimber nostri quippe Caesarei et Serenissimae principissae Amaliae Wilhelminae Viduae imperatricis nec non Regio polonici — I. principum et Electorum, Ducumque et Statuum Supremi Factoris, Judaeorumque in haereditariis regnis et ditionibus nostris commorantium Archi-Rabbini, quae idem a compluribus — — cendo et au-

gendo ditandoque aerario nostro regio summa cum dexteritate et indefesso labore Majestati nostrae exhibuit et impendit; sed et clementem habentes Considerationem ad p — — nominis famam, et in rebus Mosaicis sufficientem capacitatem ***Bernhardi Gabrielis Eskeles*** judaeorum in Marchionatu nostro Moraviae existentium Supremi Rabbini, Eundem Bernardum Gabrielem Eskeles tamquam suprafati Simsonis condam Wertheimber Generum in Supremum universorum in praedicto Regno nostro Hungariae existentium judaeorum Rabbi — — dum et nominandum, ac simul benigne annuendum et concedendum esse duximus in omnibus illis juribus, praerogativis et Authoritate, quibus praedecessor et socer ipsius usus est — — — nardus Gabriel Eskeles per omnem vitam suam uti et gaudere, Causasque et controversias Judaeorum ad invicem habitas, universosque inter Eosdem emersuros Discord — — — — cicae et politicae Judaeorum in facie loci componere et sopire, taliterque Negotationem quoque eorumdem et Creditum procurare ac stabilire, in eumque Statum, ut tam Aerario nostro, quam — sub quorum protectione degunt — — inos proventus et Census exactius praestare possint, redigere debeat et teneatur. Imo constituimus et denominamus annuimusque et concedimus — — — Quocirca universis et singulis signanter autem Reverendissimis, Reverendis, Spectabilibus ac Magnificis, Magnificis item et Egregiis Dominis Praelatis, Baronibus, Magnatibus — quorumcunque praefati Regni nostri Hungariae ac partium eidem annexarum, Comitatuum Supremis et ViceComitibus, judicibus Nobilium et Juratis Assessoribus, totisque denique — — Item praesidiorum nostrorum eorumque Commendantibus ac officialibus bellicis et Cameralibus utriusque nationis et Ordinis, Capitaneis videlicet et Vicecapitancis l— — — prout et tricesimatoribus, Teloniatoribus, passuumque et pontium Custodibus ac quorumcunque tributorum exactoribus; praeterea liberarum Civitatum nostrarum — — — um Consulibus, judicibus, tribunis plebis et rectoribus, denique cujuscunque status, gradus honoris et Conditionis hominibus, sed vel maxime proprietariis quorumvis judaeorum — —m Protectione per praefatum regnum Hungariae degunt, ipsorumque officialibus quocunque nomine censendis serio praecipientes committimus et mandamus, quatenus praefatum — — — — lem Eskeles pro universorum Judaeorum in Suprafato regno nostro Hungariae commorantium declarato et constituto Archi-Rabbino recognoscentes, dum et quando ipse — — um sub Vestra protectione degentium inter ipsos duntaxat ad invicem vertentes et emergentia judicaturus, accomodaturus et vigore legum Mosaicarum et Ceremoniarum — — —aut Vestrum aliquem accesserit, semetque eatenus insinuaverit non solum Eundem in praemissis pro more et consvetudine ipsorum progredi et procedere, verum imploran — — — — — — contra refractarios nefors et inobedientes, seque dispositionibus eorundum accomodare nolentes judaeos assistentiam praebere velitis debeatisque et teneamini. Praesen-

tes vero c — — – am semper restitui volumus exhibenti. Datum in Civitate nostra Vienna Austriae die decima mensis Septembris. Anno Domini Millesimo Septingentesimo vigesimo — — — trorum Romani decimo tertio, Hispaniarum vegesimo primo. Hungariae vero Bohemiae et reliquorum anno decimo quarto.

ZALA MEGYEI KESZTHELY.

PODHRADCZKY JÓZSEFTŐL.

Közöltetett a' jan. 23-ki ülésben 1854.

Fekszik ez a' magyar m. v. a' *szántói járásban*, országúton, épen *a' Balaton*' nyugati partján éjszakról délre hoszszában, éjszak és kelet felől bortermő és erdős hegyek' közelében. Van fő utczájában egynéhány csinos ház, nagy vendégfogadója *gróf Festeticsnek*, ki ott földes uraság, szép kastélya, benne ritka gazdagságú könyvtár; a' kastély előtt egy őrálló torony, mellynek egyházát néhai *gróf Festetics György* letörette, megúnván az alkalmatlan sok harangozást. Igérte a' városnak, hogy a' helyett majd alkalmasabb tájon egy más szentegyházat fog rakatni, de ezen igéretével örökre adós maradt. A' város' déli végén fekszik egy, *szent Ferencz szerzeteseié* volt monostorhoz épült szinte régi szentegyház, melly most plébánia-templom. A' plébániához mindenkorra kapcsoltatott *a' hahóti szent Margit szűz és vértanú' apátsága,* mellyet *a' Festetics-ág* adományoz. A' monostort jelenleg csornai premontréi kanonok urak lakják, kik benne tanítanak. Az itteni iskoláknak első alapítója volt 1772-ben *gróf Festetics Pál.* Különös díszére vált ez ágnak 's a' városnak az $179^7/_8$. évben fölállított *Georgicon.*

Néhai *Fejér György* prépost 1850. évi november' 24-kén ezeket beszélette nekem *Keszthelyről,* melly néki szülötte-helye, hova az ő elei, mint mondá, *Heves vármegyéből* szakadtak; édes atyja is, kinek ő legkisebb és tizennegyedik szülötte, 's egyetlenegy életben maradt fia volt, ott holt meg az erdőn, midőn elejtett kesztyűjeért lehajlana, a' dűlőfélben levő vágott fa ütötte agyon.

Ezek voltak az nap szavai: „*Keszthely* valami kastélyról, melly a' mostani premontréiek' monostora és szentegyháza' helyén feküdött vala, vette volna nevezetét.“

E' tudományát népmondából vette *Fejér*; mert *Oláh Miklós*, Máriának II. Lajos király' özvegyének titoknoka, utóbb esztergami érsek, *Bruxellában* 1536. évben írt *Hungaria* czímű munkájában világosan *Keresztelynek* nevezi, nyilván azért, hogy kezdetekor keresztesurak bírták, kikről több falu visel *Kereszt-úr* nevet; vagy tán régi plébánia szentegyháza valamikor a' *szent kereszt'* tiszteletére volt fölszentelve?

Hogy hajdanában hét földesurat uralt egymás után: *Horvát Palisnai Jánost* vránai perjelt (vagy tán Horváthi Jánosbánt (Johannem Horváthi) akart mondani), ki a' premontreiek' egyházában lenne temetve egy oldaloltár előtt. — De itt is tévedni látszik *Fejér*, mert *Csáktornyát Ztregoval*, vagy *Strigoval* együtt *Laczkfi István* bírta I. Lajos király' adományából. „Nam praefatum *Stephanum*, filium *Laczk*, ampla castrorum *Chakthornia* et *Ztrego* possessione dotaverat." M. Joh. de Thurócz, Chron. P. III. Cap. I. *Keszthely* pedig valamikor *Csáktornyához* tartozott.

Gersei Petőt, *Erdődi Bakacsot*, *Juranics Miklóst*, *Ákusházi Sárkánt*, *Mártont* és *Sárközit;* mindegyiknek czímere függött volna a' letöretett plébánia-egyház' karajának falán.

Hogy *a' Balaton'* partján, hol *Zalából Somogyba* járnak, egy *Fenék* nevü vár állott volna. — Ezekhez pótlékul toldhatom, a' miket én *föliratokból*, *oklevelekből*, és *krónikáinkból* tudok, jelesen: hogy *Keszthelyt* XIV-ik században *Laczkfi István* erdélyi vajda, utóbb nádor bírta: „Stephanus et Andreas filii Laczk de Debregezth; ipse videlicet Stephanus Wayvoda Transsilvanus." M. Joh. de Thurócz Chron. P. III. Cap. I., kit *Paullus de Paulo*, *Apor* néven is nevez; ez lehetett nemzetségi, vagyis vezetékneve. A' többi hat uraság őutána jutott *Keszthely'* birtokába.

Ez a' *Laczkfi* hozta be *Szent Ilonára* is Csáktornya' szomszédságában 1376-ban *Remete szent Pál'* szerzeteseit, kikről némelly 1802-ki okiratban ezeket találtam följegyezve: „Caput Dominii est ipsum claustrale aedificium 1786. die 20. Martii abolitorum Paulinorum *Szent Helena* compellatum in fundo *Vár-hely* dicto locatum, in Insula Mura-köz inter Dravum et Morum. Pertinentiae eius sunt quatuor Possessiones, et una

tertialitas Oppidi. Possessiones sunt: *Senkovecz*, *Zászad*, *Macskovecz* et *Leszkovecz;* item Curatura *S. Hieronymi* in oppido *Strido.*"

Locus *Vár-hely*, in quo de praesenti abolitorum Paulinorum aedificium claustrale existit, et pro capite huius dominii habetur, iam anno 1376. cum suis appertinentiis per Transsilvaniae Vayvodam *Stephanum* dictis Paulinis, pro erigendo claustro, huicque inducendis tribus monachis, absque omni obligatione donatus est; quam Donationem, et respective fundationem anno 1384. Regina *Maria* I. ac demum anno 1406. *Sigismundus* confirmavere: quod ipsum Iconis dicti Transsilvaniae Vayvodae in Refectorio claustrali *Sanctae Helenae* [1]) arte Murarii efformatae Inscriptio his expressis docet: „*Magnificus D. Stephanus Vajvoda Transylvaniae fundavit Monasterium Sanctae Helenae supra Csaktornyam anno 1376., confirmavit Maria Regina 1384., Sigismundus Rex 1406. et Ferdinandus I. Imperator 1553.*"

Claustrum — in Terreno *Vár-hely* — in quadrangulo aedificatum, cuius quartam alam ecclesia cum ambitu claustrali recludit, et est unius contignationis altum. Ala prima meridiem respicit, ubi ingressus patet. Refectorium ad septentrionem habetur. Ex parte orientali claustro adjacet ecclesia ex tegulis structa cum octangulari turri aeque ex tegulis structa, cupro tecta, huic adhaerent rudera *Capellae B. M. V.* — Claustri aedificia et ecclesiae cum areis habent circiter 2,990 □°.

Oppidum *Strido* trans montes (sylvae et terrena dominii *Csáktornya* Festeticsiana ad 5 horarum distantiam divulsa habentur et situantur in valle) est in una tertialitate Dominii *S. Helenae.* In monticulo *Strigovchak*, supra oppidum *Strido* sito, structa est *Curatura*, cum adnexa ecclesia seu capella *S. Hieronymi* duabus turribus provisa, cuius sanctuarium formam tertiae turris praefert. *Curatura* est unius contignationis. Ad ecclesiam introitus patet cum hac Inscriptione:

---

[1]) **Szent Ilona asszony tartatika' kereszt' föltalálójának; az is Keresztkely' régi nevére látszik mutatni.**

Vetustae Temporibus Vetustis:
Honori
Scti Hieronymi hic Stridone prognati
Erectae;
Sed
graVI terrae MotV DestrVCtae et VIX non
CorrVentI
Ampliorem, simul et formosiorem sollicitudine Patrum
Paulinorum
patrIotarVM. VICInIqVe popVLI DeVota LargItae noVIter
sVbstItVIt.

Ez az a' *Laczkfi István*, kit Zsigmond király 1397. pártoskodásáért, mivel 1383. *Kis Károly'* részére hajlott [1]), és azért, mert ő első volt, ki ellene az ozmanokat Magyarországba hívta [2]), *Kőrös-Udvarhelyt* (Crisium) Slavoniában lenyakaztatott. Tetemei *Kőrös-Vásárhelyről Keszthelybe* hozattak, 's az általa épített 's most is fönálló szentegyházban, a' sanctuarium előtt, egy veres márványkő alá örök nyugodalomra tétettek; a' rajta levő gótbetüjü körülírat ez:

„Hic est sepultura magnifici viri domini Stephani vaivode et Palatini regni 1397."

E' sírírat szerint tévedett, és téveszt *Thuróczi János mester* is, midőn 1401-dik évre, Chron. Part. IV. Cap. 9. *Laczkfi Istvánt* is részesíti Zsigmond királynak elfogatásában.

E' fenálló régi szentegyházról Keszthelyt létemben 1846. évi augustus' 3-dikán közlé velem Gerics Pál úr a' jelen verseket is:

Saecula per quatuor Divi exsto Regis Honori:
Oswaldi, ast niveas ternis in pando genas.
Nata Deo votiva fui, exin Sponsaque Martis:
Vices alternas, tristis et orba tuli.

E' versekből tanuljuk, hogy e' szentegyházat a' XIV. században *Laczkfi István*, szent István király' tiszteletére rakatta, mit ezen fölirása is igazol:

„Impensis gratiosis Stephani Vayvodae Transsilvaniae, Regnique Hungariae Palatini erecta, renovatur 1748." Meg azt, hogy ez a' szentegyház az ozmán rabság alatt valami erősség, vagy kastély volt. E' változására mutat a' „*Sponsaque Martis*" kitétel; ez egyszersmind fölvilágosítja *Fejér György'* említett hagyományát, hogy *Keszthely* valami kastélyról neveztetett volna el.

---

1) M. Joh. de Thurócz Chron. Parte IV. Cap. 4. és 9.
2) Ugyanott Cap. 12.

Felelős szerkesztő: Toldy Ferencz, titoknok.
Pest, 1856. Nyomatott Landerer és Heckenastnál.

MAGYAR

ACADEMIAI ÉRTESÍTŐ.

XVI. Év. 1856. II. Sz.

MAGYARORSZÁG S ERDÉLY ÉDESVIZI S FÖLDI PUHÁNYAI.

FRIVALDSZKY IMRÉTŐL.

Olvastatott az acad. február 4. 1856.

Ha honi tudományosságunk láthatárán kissé körültekintünk, örömmel s reménytelve látjuk azon élénk mozgalmat, mely a haladás jelen korszakában a természettudományok körében is mutatkozik. Jelesűl alakúltak nemzeti intézetek s társulatok, melyeknek tagjai ernyedetlen szorgalommal gyűjtik honunk természeti tárgyait, s az ezekre vonatkozó tanulságos adatokat; vannak, kik egyik fő feladatokúl a honnak természettudományi ismerését, s ismertetését tűzték ki, az ilyenek észleleteit nyilvánosságra hozó közlönyeink sem hiányzanak már. Az elemi valamint a felsőbb tanodai osztályok használatára célszerű tankönyvek kerülnek ki a sajtó alól, melyek segedelmével most már könnyebben s készültebben juthat be a tudnivágyó növendék a természet nagyszerű csarnokába. Alig létezik már a terjedelmesen szétágazó természetrajznak oly része, melyet a honban szaktudós, vagy legalább tankedvelő fel ne karolt volna: irodalmunk ide vonatkozó számos hézagai lassan-lassan kiegészítő kezekre találnak. A természet három külön országának tárgyai részesűltek már eddig-

elé is némi, bár csak töredékes és tudományos leirásokban, igazolják ez állításomat hazánkra vonatkozó több rendbeli ásvány-, növény- és állattani munkák s értekezések, melyek ugyanannyi szakértő fáradozásainak gyümölcsei. De mind ezen igyekezetek eredményei illetőleg csak árnyképei, és kisszerű előzményei ama nagy feladatnak, miszerint egykor, más művelt nemzetek példájaként honunk tökéletes ásványtanát, részletes faunáját s floráját bírhassuk.

Magyarország faunájáról elmélkedvén, s a nagyszerű feladatnak kellékeit közelebbről vizsgálván, csakhamar meggyőződünk arról, miképen az eddigelé gyűjtött adatok, s e részben tett észleletek összege, ennek rögtöni léteaítését időelőttivé teszik; mert bátor már a múlt század némely iróinál akadunk ide vonatkozó jegyzetekre, a jelen század, nevezetesen pedig a közelebbi évtizedek természetrajz-irói faunánk ügyét méltányolva, részletesebb adatokkal szolgálnak is, mindamellett ezen, aránylag csekélyszerű előmunkálatok, a még hátra levő teendők özönében csaknem elenyésznek, s igen távol vannak ama tökély fokától, hogy a tudomány jelen állásának megfelelőleg hazánk tudományos rovatának eme nagy hézágát kipótolhatnák.

Valamint tehát egy részt Magyarország egész faunájának haladéktalan kiadását az előadott oknál fogva jelenleg még időelőttinek tartom, úgy más részről meg vagyok győződve hogy itt az idő, melyben a cselekvés terére lépnünk, kezdenünk kell; mert, ha minden egyes természetbuvár hoszszú évek sorozatán át szerzett tapasztalati s észleleti ösméreteit, a hont érdeklőket, a nyilvánosság szövétneke elől mind addig óvatosan elrejti, míglen azokat *nézete* s avatottságához képest a lehető tökéletességig megérlelni gondolja, vajmi gyakran megtörténik, hogy neki is Hipokratesként az *ars longa*, a *vita* pedig *brevis* lesz! s így annyi testi, s lelki erőnek felhasznált eredményei vele együtt a semmiség homályába sülyednek — minek gyászos példáját legközelebb Petényi kora kimúltakor is szomorúan tapasztaltuk — míg néha aztán az ily veszteség kipótolhatása majd egy új nemzedék időszakát igényli. Ismétlem tehát, hogy sürgetős szükséggé vált a hazában eddigelé fölfedezett állatok jellemző leirását, habár

osztályok, vagy családokként is, megkezdeni, részint hogy a növendék a természet kebelében ösztönszerűleg gyűjtött tárgyait meghatározhassa, s közelebbről megismerhesse, részint pedig hogy megközelítsük ama nagy célt, melyet országunk faunája létre-hozásában tűztünk ki magunknak. De a minő kivánatos és sürgetős egy részről hazánk részletes faunájának kiadása, úgy bizonyos más részről, hogy e nagy feladat sikeres megoldása tetemes nehézségekkel jár, mert nem kell felednünk azon nagy különbséget, mely egy *általános természetrajz*, és *egy ország részletes faunája* közt létezik, az előbbire bár kevésbbé avatottnak is számtalan nagy, s kisebb terjedelmű rendszeres munkák szolgálhatnak felhasználandó kútfőül; míg egy ország faunája a kitűzött téren húzamosabb fáradalmat, szorgos kutatást, hű észleletet, s valódi tudományos avatottságot követel. Mivel pedig egy ország faunájának kidolgozására, főleg mely oly dúsan változatos mint a miénk, nem egy-két, de több gyakorlati természetbuvár és szakértő egyén közremunkálása szükséges; azért nézetem szerint az ebbeli munkálatoknál valami szigorú rendszeres sorozatot kitűzni, példaúl az emlősökön kezdeni, s az ázalagokon végezni, vagy megfordítva, fölöslegesnek, sőt késedelmesnek tartom, s előbb reménylem a kitűzött célt elérhetőnek, ha kiki kedve s hivatásához képest hazai faunánknak azon részét teszi közzé, melyben elegendő adatokat s ismereteket szerzett magának. Ily szempontból indulván ki, Magyarország puhányait, mint kedvenc tanúlmányaim egyik részét kivánom előterjeszteni, reménylvén, hogy ezen kis kezdetet mint faunánk egyik osztályrészét, idővel magam, s ügybarátim közremunkálása által, nagyobb szerű magán rajzok követendik, melyek összvegéből egykoron honi faunánk alakúlandhat. A halhatatlan Cuvier, rendszeres természetrajzi munkájában, a puhányokat az állatország második seregébe, a gerinctelenek osztályába sorozza, ezek csontváz és íz nélküli fehér vagy kékes vérű puha állatok, testök lágy, nyulékony, s könnyen összehúzható, bőrük nyálkás, némelyeknél paizsidomú páncélt, másoknál ismét terjedt, köpeny nevü takarót képez, maga az állat többnyire mészállományú rejtényben (héjban) lakik, mely a kültakarók kiizzadt nedvéből alakúl, s azokkal, valamint ma-

gával az állattal szoros kapcsolatban van. Ezen rejtény a puhányoknál vagy egy darabból áll, mely közönségesen a forgatyú körül tekervényesen csavarodik s ekkor *csigának* nevezzük, vagy pedig két teknőidomú részből áll s ekkor kagylónak hívjuk. A héjincseknél (Limax) ezen rejtény hiányzik, ezek meznélküliek. A puhányok dúc idegrendszerrel, többé kevesbbé izmos szívvel, rendes véredényekkel, kettős vérkeringéssel, és elválasztó mirígyekkel vannak ellátva. Lélekző szerveik életmódjokhoz s tartózkodásuk helyéhez képest módosúl, a földiek majd mindnyáján egyszerű léglyukak, s tüdő által, a viziek ellenben lődözőkkel lélekzenek. Ezen szerv alkotása fő szerepet visel ezen állatok rendszerezésében. Gyomruk s bélcsatornájok igen bő, s innen néhány nemek, mint például a héjincs és a biga, igen falánkok, mi által gyakran kartékonynyá lesznek a vetésekre s kerti veteményekre nézve, mindamellett sok ideig képesek minden tápszer nélkül elélni. Meggyőződém erről, midőn 1836-an kisázsiai és siciliai utamból haza térvén, az ottan gyüjtött puhányoknak egy részét 4 hónap lefolyta után is még életben találtam. Itteni tenyésztésöket a budai hegységben megkisértém, de ez siker nélkül maradt.

Az ivart illetőleg majd mindnyája *hímnő* (hermaphrod), s így ugyanazon egy egyén magát is termékenyítheti, de többnyire viszonyosan termékenyítik egymást, s petéket tojnak; csak kevesen szülnek eleveneket, ezek is csak születésök előtt kelnek ki petéjökből az anyaméhben. Idegrendszerök alkotásához képest — kitünő visszaszerző erővel birnak, azért testök s rejtényök tetemesebb csonkításait is képesek helyre pótolni. Érzékeik a külön családok szervezetéhez képest különböző fokig vannak kifejlődve. A tapintás általában az egész osztálynál a többi érzékek irányában legtökéletesebb, a látás némelyeknél létezik, másoknál egészlen hiányzik, például a kagylóknál; az ízlés szinte észrevehető, mit bizonyos növények iránti nagyobb étvágyuk bizonyít be; a szaglás jelenlétét némely kisérletek szinte bebizonyíták, a kellemes illat után kinyúlnak s közelednek: míg ellenkezőleg a kellemetlen bűzt kerűlik, s ennek közelében testöket vagy bevonják vagy egész felületökön nyirkos nedvet izzadnak ki. Mind ezen érzékek a

puhányok azon osztályánál, mely fejjel s ezen létező tapokkal van ellátva, sokkal tökéletesebben kifejlődvék, mint a fejetlenek családjánál. A mozgás műszereit a test izomrendszere, és az erre rendelt idomtalan húsos láb képezi; mászások lassú, hullámmodorú; a vizieknél a mozgás, akár az a viz fenekére, akár annak felületére történjék, nem uszás által, hanem szintén a láb segedelmével megy véghez.

A tárgyalandó puhányok vagy földön, vagy folyó, vagy pedig állóédes vizekben laknak, s ehhez képest nem csak alkotásukra, de külön idomuk, életmódjok, és szokásaikra nézve is tetemesen különböznek egymástól; a viziek, kivált a kagylók sajátságai eddiggelé kevesebbé vannak kipuhatolva, mintsem a földiekéi. A puhányok általában véve növényevők, csak kivételként vannak néhányan, melyek állati tápszerekkel élődnek. Életök tartóssága egész bizonyossággal meghatározva nincsen; annyi azonban bizonyos, hogy a kagylók hosszabb életűek, mintsem a földi csigák. Míg az állat tökéletes korát el nem éri, addig évről évre gyarapítja rejtényét, kinőtt állapotban rejténye többé nem gyarapodik, ezt könnyen meghatározhatni azon fajoknál, melyek rejtényök nyilását fogidomú durványokkal, vagy hátra hajlott karimával végezik bé; ellenben nehezebb azoknál, melyeknél ezen jelek hiányozván, csak egyszerű éles nyilással végződnek.

Mióta a híres francia természetbuvár Cuvier György a hasonlító bonc-, s élettani elveket a természeti tudományok tökéletesbítésére fényes sikerrel alkalmazá, azóta a puhányok is gyakrabban vizsgáltattak meg élettanilag, s nem ritkán jutottak bonckés, és górcső alá, mi által az állatok ezen osztálya is kiemeltetvén, a külformák felülegességéből szigorúabb tudományosságra emelkedett. Ezen tanulmányok segedelmével sikerült a puhányoknál kijelölni illető helyöket a nagy rendszerben; ezek szolgálának zsinórmértékül rendszeres elosztásukban, végre ezek adának legtöbb felvilágosítást a családok és külön nemek egymásközti viszonyairól, s a természetalapította rokonságukról. Legközelebbi időkben ezen állatok Schmidt tudós által a legnagyobb szorgalommal buvároltatnak, az eredményt nem sokára meglátandjuk. Mivel azonban a puhányok nagy része szoros élettani összeköttetésben s vi-

szonyban áll külhéjával (rejtényével), mely nélkül egyéni élete megszűnik, azért ezen jellemző részt mint az egyéni élet kifolyásának eredményét nem csak mellőzni nem lehet, sőt egész figyelemre érdemesiteni annál inkább is szükséges, mivel magából az elkülönözött állatból még csak a nemeket sem, annál kevésbbé lehetne pedig meghatározni a külön fajokat. Valamint tehát egy részről a puhányok rejtényei azoknak biztos meghatározására fő eszközűl szolgálnak, úgy más részről maga az állat felsőbb tudományos vizsgálatuknak nyújthat alkalmat; ez azonban csak az állat élő állapotjában eszközölhető, mivel huzamosabb időkre azt eltenni csak borlélben lehet, hol visszavonúlván hajlékába az állat, összezsugorodik s természeti sajátságától egészen eltér.

A puhányok szóban lévő osztályánál több oly tulajdonokat veszünk észre, melyek földrajzi elosztásuk buvárlását különösen könnyítik; ugyanis az egész osztály két fő családban öszpontosúlván, *csiga* vagy *kagyló* alakban tűnik fel. Korlátolt mozgásuk által a helyzet sajátivá válnak, s mivel pedig majd mindenütt számosan élnek, és könnyen feltalálhatók, azért alkalmas adatúl szolgálnak földrajzi elosztásuk meghatározására.

Rossmässler szerint az európai rejtényes puhányok faunája szám szerint öszvesen 30 nemet és 535 fajt tartalmaz, ezek közől 369 Déli-, 166 faj pedig Éjszak-Európát illeti. Az említett 30 európai nemből honunk faunája 27-et bír, az 535 európai fajból pedig Magyar- és Erdélyországot az eddigi fölfedezések szerint 232 faj lakja, ezek közől 152 a földi puhányok osztályához tartozik, 80 faj pedig vizeinkben él. Magában Magyarországban és a Bánságban mintegy 218 faj jön elő, 144 faj a földi, 74 pedig a vízi fajokat képviselvén.

Azon általános észleletet, miszerint az éjszaki részekben sokkal gyérebben jönnek elő ezen állatok, mintsem a déli részekben, honunkra nézve tulajdon tapasztalásaim is igazolták; mert a Bánságban legalább is még egyszer annyi faj jutalmazá fáradalmaimat, mintsem Felső-Magyarország külön vidékein. Valamint az állatok többi seregénél, úgy a csigáknál és kagylóknál is a mieink a tengertúliakhoz képest mind alakjokra, mind szinezetökre nézve sokkal egyszerűbbek, a

midőn azok a legkülönbféle idomban és pompás szinezetben tűnnek fel, ezek egyszerű alakjok mellett kevés színváltozatosságra mutatnak. — A felső vidékiek többnyire sötétebb vagy világosabb barnák, kova szinűek; míg a déli fajok inkább fehér színbe mennek által.

Hátra van még hogy a honi puhányok gyüjtése módjáról néhány szót szóljak kivált azok számára, kik faunánk gyarapodása tekintetéből ezen állatokat gyűjteni hajlandók volnának. A puhányokat *eleven* és *kinőtt* állapotban szükséges gyűjteni, mert a kihalt csigák rejtényei többnyire elvesztik külhámjokat (epidermis), félig meddig elmállanak, s megmeszesednek; a fiatal puhányok rejtényei pedig mint bé nem végzett munka tökéletlenek, jellegnélküliek, ily példányok valamint a fajok biztos meghatározására elégtelenek, úgy gyüjteménybe sem alkalmasak. Ámbár a mérséklett égöv alatt alig létezik egy oly négyszög mérföldnyi terület, mely ezen állatoknak lakhelyűl nem szolgálna; mindazonáltal birtokában vagyunk némely tapasztalati adatoknak, melyek a szóban lévő állatok összegyüjtését tetemesen könnyítik. Minthogy a puhányok lakhelyökre nézve vagy viziek, vagy vízpartiak, vagy pedig földiek, ehhez képest gyüjtésök módja is ezen külön környülmények által módosíttatik, föltételeztetik.

A földiekre nézve megjegyzendő általában, hogy ezek inkább a homály vagy sötétség lényei, mintsem a világoságéi; azért a nap, és élénk világosság elől többnyire elrejteznek s leginkább árnyas és hűs helyeken tartózkodnak. A növénydús vidéken, lombos árnyas erdőkben, nedves, virányos szigeteken több csigafaj található, mintsem kopár, és száraz helyeken, a lombos kivált bükkerdőkben ismét több, mint a fenyvesekben, az aljasban s árnyas mély völgyekben számosabbak, mint a magas hegygerinceken. A hegységet képző sziklák fajait illetőleg úgy tapasztaltam, hogy a mész- vagy fövénykő-rétegeket inkább választják lakhelyűl, mintsem az ősképletü magla- vagy porphyrtelepeket. A Kárpátok ős maglasziklain alig valék képes ezen állatokból néhány példányt találni, míg a mésztelepek bőven jutalmazák fáradalmimat. A vizi puhányoknak az álló vagy lassan folyó vizek, melyek szabad helyzetök által a melegítő nap sugárinak kitevék, ezen

felül buja növényzettel s homokos iszappal ellátvák, inkább kedveznek, mintsem a hideg, sebes, hegyi patakok, bár ezeknek sem hiányzanak sajátlagos lakói. Az időre nézve megjegyzendő hogy ezen állatokat az év minden időszakában föl lehet ugyan keresni, még téli búvó helyeiken is dermett állapotban feltalálhatni; de mégis gyüjtésöknek legalkalmatosabb ideje a nyár, ezen időszakban mentül tartósabb a szárazság, annál hűsebb s rejtettebb helyekre s közel a földhöz vonúlnak; egy jótékony meleg nyári eső után rejtekeikből ***seregesen szoktak a szabadba*** kivándorlani, hol azután egész kényelemmel megkaphatók.

Ezeket előre bocsátván, még részletesebben is kijelölendem azon helyeket, hol ezen állatok könnyen feltalálhatók. A földi csigák gyüjthetők növényes kertekben a fák, s eleven fövények tövénél, palánk s kőfal-kerítések mellett, régi kőomladékok közt, nagyobb s kissebb, fűben heverő kövek alatt, a lapályban vagy homokos vidéken az apróbb növények, s a föld színe között, árkokban, nedves, vizenyős helyeken, s vizpartokon, magokon a növényeken, némelyek, mint példaúl nálunk a *csíkos falha* (Bulinus radiatus) és *a gyepi Biga* (helix cespites) kopár meleg dombokon nagy mennyiségben tenyésznek. Az előhegyek pagonyaiban és cserjeiben, kivált hol ezek *bércse iszalag* (clematis) vagy *vadszőlő* s más kuszó növények miatt csaknem járhatatlanná válnak. Az erdőkben találhatni a csigákat hüves árnyas helyeken, de hová a nap sugárai mégis belopódzkodhatnak, itt, leginkább levágott fák redves tuskóiban, dült fák törzsökei, s ezeknek leváló héja, lehullott falevelek, terméskövek, mohák alatt és között lappanganak. Igen jó helyek e tekintetben még a mély árnyas völgyek, kivált csermelyek folytában, a vízszakadások, sziklahasadékok, és a mészkő apróbb üregei. Az erdők szélein, a porhanyós televény föld több apró fajoknak szolgál lakhelyűl, ezeket földestül együtt haza lehet vinni, s otthon kényelmesen kiszemelni. A vízi puhányok tavakban, mocsárokban, nagyobb, és kissebb folyókban, patakokban, a leghidegebb hegyi forrásokban sőt még az ásványos hévvizekben is laknak. Némelyek tetszésök szerint a vízben alá- s felmozognak, mások a vízi növények levelein, szárain tartózkodnak, mások

ismét egyre a vízek iszapos fenekén tanyáznak, ily vizen csolnakázván vagy ha kevésbbé mély, belé gázolván, a levelek alsó lapjáról s a növények száráról a csigák leszedetnek, a fenéken tenyésző növények gereblyével fölhuzatnak s lakóiktól kizsákmányoltatnak; a vízben heverő kő vagy tuskó darabok megvizsgáltatnak,s a rájok rakodott puhányok leszedetnek, a tiszta víz fenekén mászkáló tegzér (phryganea) hernyóknak apró csigákból szerkesztett tokjai valamint a könnyen elérhető s az iszapból félig kiálló kagylók fölszedetnek s összegyüjtetnek, végre a vizek fenekén tartózkodó puhányok egy erre készült erős merítgető segedelmével iszapostul együtt kihalásztatnak. A folyó vizekben heverő kövek alsó lapján nem ritkán érdekes fajokat lehet találni. Különös figyelmet érdemelnek még a vizek áradásai, mely alkalommal kivált nagyobb szelek után nád és káka-töredékkel együtt számos csigák dobatnak ki a partra, hol őket kényelmesen össze lehet szedni, de még érdekesebb zsákmányra szolgáltat alkalmat a nagy szárazságra bekövetkezett vízapadás, midőn a folyók és tavak vizéből megszabadúlt téreken, vagy hátra maradott apró pocsolyákban egész családokra lehet akadni. Jó foganattal lehet kivált a nagyobb vízi csigák fajaira a halászoknak is a csigák gyüjtésére utasítást adni.

Az ekként öszvegyüjtött puhányok doboszokban vagy pléh szelencében haza vitetvén, a nagyobbak forró vízzel leöntetnek, s rejtényökből az állatok görbe horog segedelmével kihuzatván, megtisztíttatnak, s így kiszáríttatván, rendeltetésök helyére tétetnek.

Rendszeres elosztása a magyar- és erdélyországi édes vízi és földi puhányoknak.

A Cuvier által alapított puhányok 6 rendéből faunánk körébe csak kettő tartozik, és pedig a ***haslábúak*** (gasteropoda) és a *fejtelenek (acephalák)* rendje.

A haslábuak rendéből hazánkban két család jön elő: a ***Héjincs***, és ***Bigaféllék***.

A ***héjincsek*** vagy ***rejténytelenek*** 3 nemben képviseltetnek, úgymint: ***Vemhe*** (Arion), ***Héjincs*** (Limax) és ***Bigüveny*** (Dandebardia).

A ***Bigafélék*** ismét vagy ***földön*** vagy pedig ***vízben*** élők,

földiek 12, a víziek pedig 10 nem által, az összes Bigafélék tehát 22 nem által képviseltetnek faunánkban.

A fejtelenek rendéből hazánkban 3 család jön elő: 1) a *Gócányfélék* (mytilaceae), 2) a *Gyöngyikefélék* (submytilaceae), 3) a *Körösszfélék* (cyclades).

A *Gócányok* 1, a *Gyöngyikék* 2, a *Körösszök* ismét két nem által vannak képviselve.

Általános szemle a magyar- és erdélyországi puhányok nemei és fajai felett.

A Héjincsek vagyis rejténytelenek három nemben és 11 fajban találtattak, úgymint:

1. Arion (Vemhe) faj . .	4
2. Limax (Héjincs) . . .	2
3. Dandebardia (Bigüveny)	3
A rejtényes földi csigák osztályából 139:	
4. Vitrina (Ögeny) faj . .	3
5. Helix (Biga)	57
6. Succinea (Gyantár) . .	5
7. Bulinus (Falha) . . .	7
8. Achatina (Agács) . .	2
9. Pupa (Babár)	14
10. Vertigo (Görge) . . .	1
11. Pupula (Babárka) . .	1
12. Balea (Herge). . . .	3
13. Clausilia (Zárasz) . .	42
14. Carychium (Töveg) . .	2
15 Cyclostoma (Köröb) .	2
A vízi csigafélékből 50:	
16. Planorbis (Tángyér) faj	16
17. Limnaeus (Hangász) .	10
18. Physa (Holyga) . . .	2
19. Aucylus (Tálacs) . . .	2
20. Paludina (Mocsga) . .	6
21. Lythoclyptus (Köveg) .	2
22. Valvata (Ajta) . . .	3
23. Melania (Homár) faj .	1
24. Melanopsis (Harancs) .	4
25. Neritina (Vizörcse) . .	4
A kagylók családjából (conchae bivalves) 30:	
26. Tichogonia (Birék) faj .	1
27. Anodonta (Fogincs) . .	8
28. Unio (Gyöngyike) . .	10
29. Cyclas (Körösz) . . .	5
30. Pisidium (Borsony) . .	6
összesen	230 faj.

A tárgyalás alatt lévő puhányok tehát Magyar- és Erországban 30 külön álló *nemben* tünnek fel, tudtomra 230 faj lakja az illető területet, ezek közől 150 a földet, 80 faj pedig a vizeket lakja; a földiek közől ismét 11 faj héj- v. rejtény nélküli, és 139 faj héjas v. rejtényes.

A viziek között a Csigafélék 50 faj által képviseltetnek, míg a kagylósok száma csak 30 fajra mén.

A földi puhányok közt hazánk kiváló saját fajai gyanánt, melyek t.i. a föld területén eddiggelé másutt nem találtattak, a következendő fajokat tekinthetjük:

1. Ikerfogú Biga, H. *diodonta*, Meg.; Bánságban Herkulesfürdők közelében a Cserna völgyében a Domuglet hegy árnyas és erdős helyein, nedves fák héja, moha, és kövek alatt.

2. Két dudorú B., H. *dibotrion*, Friv. A Kárpát hegy láncolatának lakója, csak gyéren található az előbbivel hasonló helyiségeken.

3. Rokon B., Helix *vicina*, Rossmäss., Felső-Magyarország hegységeiben a Kárpátok lenyúló ágazatain erdős, árnyas helyeken.

4. Háromsujtású B., Hel. *trizona*, Z.; a Bánság hegységében a Duna szorosánál elárnyalt mészsziklákon s azok hasadékaiban gyakori.

5. Bánsági B., Hel. *banatica*, Parts, délkeleti havasaink rengetegében növény-korhadmány és moha alatt ritkább.

6. Jövevény B., H. *advena*, Rossmässler, Pfeif., Beszterce-Bánya vidékén a regényes hermaneci völgyben s hasonló erdős helyeken Felső-Magyarországban.

7. Övedzett B., H. *cingulella*, Ziegler; a Kárpátok mészkő képletű szikláin árnyas, erdős helyeken csaknem az egész havasok törzsén elterjed, Marmaros megyén a galiciai oldalakon.

8. Hármas B., H. *triaria*, Fridv., általam födöztetett föl legelőször 1835-ben Mehádia vidékén a Csorna folyó völgyében nedves helyeken lehullott falevelek s dült fák alatt. Szája nyilása 3-mast képez, honnan elnevezése.

9. Szerecsen B., H. *aethiops*, Bieltz; Erdély havasainak lakója.

10. *Dáciai Zárász*, Cl. *dacica*, Friv. Ez a nemének csaknem legfeltünőbb faja 1846. a Duna szorosánál Kazán és Islas vidékén a meredek mészsziklák üregeiben s hasadékaiban szinte általam födöztetett föl.

11. Parregs-Zárasz, Cl. *Parregsii*, Ziegl., a szepesi Kárpátok mészkő képletü hegységeiben.

5*

12. Karimás Z., Clausilia *marginata*, Ziegl. A Bánság hegységében nedves fahéj s kövek alatt.

13. Fuss. Z., Cl. *Fussiana*, Bieltz. Az erdélyi havasokon Brassó vidékén 6500 lábnyi magasságban.

14. Kékellő Z., Cl. *livens*, Bieltz. Toroczkó vidékén a pesterei barlang környékén.

15. Ónszinű Z., Cl. *plumbea*, Rossmässl. Erdély hegységeiben.

16. Fejdelmi Zárász, Clausilia *regalis*, Parregs. Erdély havasain.

17. Bieltz-Z., Cl. *Bieltzii*, Pfeif. Erdély magasabb hegyláncolatain.

18. Ormos Zárász, Cl. *clathrata*, Friv. Torna megyében a szadellői völgy sziklafalain.

19. Csinos Zárász, Cl. *elegans*, Bieltz. Erdély- és Oláhország határos havasain.

20. Pór Zárász, Cl. *pagana*, Ziegler. Mehádia vidékén a Cserna völgyében.

21. Zöldes Z., Cl. *viridana*, Ziegler. A bánsági hegységen árnyas helyeken fahéjak alatt.

22. Szikár F., Cl. *macilenta*, Rossm. Mehádia környékén s Erdélyben.

23. Hegyi Z., Cl. *montana*, Stentz. Orsova vidékin s a közeli hegységekben.

24. Válságos Z., Cl. *critica*, Bieltz. Erdély havas alatti erdeiben fahéj alatt.

25. Sudar Z., Cl. *procera*, Bieltz. A Czibles éjszaki oldalán Erdélyben.

26. Redősnyakú Z., Cl. *rugicollis*, Ziegler. A Herkulesfürdők közelében a Cserna völgyében sziklákon s kövek alatt gyakori.

27. Sajajakú F., Cl. *tenuilabris*, Rossmässl. A Herkulesfürdők vidékin mészsziklakon.

28. Olajszinü Z., Cl. *oleata*, Rossm., a déli havasok hegyláncolatain s Erdélyben.

29. Kedves Z., Cl. *charissima*, Zieg., a Bánság hegyeiben Mehádia vidékén.

30. Domborodott Z., Cl. *elata*, Ziegl., a Kárpátok elágazásain aljasabb helyeken.

31. Állandó Z., Cl. *stabilis*, Ziegl., a Bánság hegyes vidékein és a szomszéd Erdélyben.

32. Zománczos Herge, Balea *livida*, Menke. Hazánk délkeleti hegységeiben és Erdélyben.

33. Szőke Herge, Balea *glanea*, Bieltz; eddigelé még csak Erdély hegységein találtam.

34. Kis Gyantár, Succinea *minuta*, Bieltz. Erdélyben Szeben vidékén.

A vizi csigák közől:

35. Erdélyi Mocsga, Paludina *transylvanica*, Bieltz. Erdélyben Dobra és Lajosnyak vidékin egy a Maros mentében létező tóban.

36. Gyöngéd Köveg, Lythoclyptus *tener*, Bieltz.

Végre a kagylók közől a Chemitz Birék, *Tichogonia Chemitzii* vagy Mytillus Volgae, Chemitz, eddigelé csak a Volgában és az alsó Dunában találtatott, hazánk határain felül ezen folyamban sem található többé.

EMLŐSÖK ÉS HÜLLŐK MARADVÁNYAI A BEREMENDI CSONTTORLATBAN.

KIVONAT

KUBÍNYI FERENC

akadémiai előadásából martius 3. 1856.

Mindenek előtt a feletti sajnálkozását jelenté ki előadó, hogy a múltkor a kérődző emlősökről megkezdett értekezését több akadály miatt nem folytathatja, a kérődzők legnevezetesbikéről, u. m. a magyar nemzeti muzeumban levő teve (Mericotherium) koponyáról, mint egyik legnagyobb őslénytani ritkaságról kivánt volna értekezni; de az e részben egy most élő tevétől való tevekoponyávali egybehasonlítást ezen utóbbinak hiánya miatt meg nem tehetvén, kénytelen e tárgybani értekezésének előadását más időre halasztani, mikor t. i. az e részbeni adatokat kézre kerítendi. Addig is azonban, hogy e részben készségét bebizonyítsa, a kérdéses tevekoponyát és

ennek részleteit három táblán annak módja szerint lerajzolva bemutatta.

Ez után általment néhai Petényi Salamon muzeumi őr irományaira, és az e tárgyban a múlt alkalommal kijelentett igéretének eleget akarván tenni, kijelenté hogy a kérdéses irományokat általvizsgálta és azoknak szakonkénti elrendezését megkezdette, minekutána pedig Petényi életét és kivált tudományos működéseit illető nevezetes és még nem látott adatokra talált, melyek hiteles életleirása és fáradhatatlan vizsgálkodásainak és eljárásainak s fölfedezéseinek alapjaúl tekintendők; de különben is azon remek gyászbeszédbe foglalt és Petényi életét, s tudományos működéseit illető adatokon kivűl, melyet a tisztelt Akadémia nagyérdemű titoknoka Toldy Ferenc úr az akademiában 1855. évi oct. 29-kén Petényi S. felett tartott, az általa fölfedezett és előtte mint tanuló és dolgozó társa előtt tudva levő más lényeges adatok nem foglaltatnának, abban állapodott meg, hogy minden lehető adatokat öszveszedvén, Petényi életét tudományos működéseinek alapján leírja, azt P. ifjabbkori képével és annak a beremendi csonttorlatbani őslénytani emlősökről írt munkájával kiadja.

Az e részben készített munkát e cím alatt: „Petényi Salamon életrajza és az általa leírt beremendi őslénytani emlősök“, kéziratban ez úttal bemutatván, kijelenté hogy, minekutána a Petényi életrajzához kivántató adatokat egy részben a kezénél levő Petényi-féle irományokból merítette, a boldogúlt irományai rendezése körűli eddigi munkálkodásának egyik eredményeűl tekintse a tiszt. Akadémia Petényi Salamonnak ez úttal bemutatott, és általa készített életleirását és azon tudósítása mintegy előmunkájaúl, melyet e tárgyban a tiszt. Akadémiának beadni szándékozik.

Abbeli szándékát is nyílvánitá hogy azon megtiszteltetést és bizalmat, melyet a magyar természettudományi társulat nyilvánított, mely szerint az néhai Petényit és előadót a beremendi csonttorlat és az abbani csontmaradványok vizsgálatával megbízta, meg akarván hálálni, a többször érintett munkát a tiszt. magyar természettudományi társulatnak aján-

landja, teljes reménye lévén, hogy azt a társulat kegyes leend elfogadni.

Végre a beremendi csonttorlatban fölfedezett emlősök csontmaradványaira nézve, melyeket földtanilag az előadó, őslénytanilag pedig Petényi írt le, az iránt hívta fel a tisztelt Akadémia figyelmét, hogy előadó e tárgyban már 1847-ben értekezett ugyan a magyar orvosok és természetvizsgálók soproni gyülésén a zoologiai és őslénytani szak akkori elnöke, a caninói herceg elnöklete alatt, mely alkalommal a beremendi csontmaradványokra nézve Petényivel kezet fogva azokétól, kik az érintett csontok némely részét madárcsontoknak tartották, mihez a tisztelt caninói herceg is hajólni látszott, eltérő véleményt terjesztett elő, ezen maradványokat apró emlősök maradványinak tekintvén, azoknak pontosabb és részletes meghatározását megajánlotta, mit Petényi teljesített is; azonban sem az előadó által a soproni gyülésen tartott első, sem a Petényi által tartott értekezés ez ideig napfényt nem látván, a beremendi csonttorlat földtani tekintetbeni leirását előadó a „Magyarország és Erdély Képekben“ című munka II. kötetében adta ki; Petényi értekezése azonban több akadály miatt nem jöhetett ki e munkában. Ez úttal tehát előadó az őslénytani tárgyakra és adatokra nézve ajánlatát, sőt Petényi akaratát is teljesítendő, hogy e részben az őslénytani adatok a már eddigelé adottakkal a tiszt. Akadémiánál öszpontosítva legyenek, felhívta a t. Akadémiát: nem kivánná-e Petényi munkájának a beremendi őslénytani emlősökről szóló vázlatát előadatni, mit is elfogadván a t. Akadémia, előadó annak felolvasásához fogott, bemutatván a csontmaradványok kőmetszetű próbaábráját.

Petényi S. ezen nevezetes értekezésében előre bocsátja a beremendi mészsziklának helyleiratát, előszámlálja az abban előforduló üregeket és hasadékokat, melyekben az általa meghatározott állatok csontmaradványai találtattak, hivatkozván Kubinyi Ferencnek mint a magyar természettudományi társulat által a helyszinére kiküldött közreműködő társának a kérdéses mészszikláról a „Magyarország és Erdély Képekben“ című munkában közre bocsátott földtani leirására. Ez után a beremendi kőbányában fölfedezett és általa meghatározott

gerinces állatok maradványait írja le; „ezek, úgy mond, két osztályhoz, t.i. az *emlősök* (mammalia) és a *küllők* (amphibia) osztályához tartoznak.“

Az *emlősök* osztályából három rendbeli állatok képviseltetnek azokban, ú. m.

I. Rend. *Húsevő emlősök* (mammalia carnivora) két nemmel és három fajjal.

II. Rend. *Rovarevő* vagy *földturó emlősök* (mammalia subterranea, fodientia, insectivora) szinte két nemmel de négy fajjal, és

III. Rend. *Őrlők* v. *rágcsálók* (glires) három nemmel s mintegy hat-hét fajjal.

A *küllők* osztályából két rendbeli állatok maradványai találhatók, u. m.

I. Rend. *Békafélék* (batrachii) két nemmel s néhány fajjal, és

II. Rend. *Kigyók* (ophidii) egy nemmel s mintegy kétháram fajjal.

Az itt előszámlált állatokat őslénytanilag egyenként tárgyalja.

A) Húsevő emlősök (mammalia carnivora, fleischfressende Säuger). Ezen emlősök maradványai legelőbb a harmadrendű képletekben s ott is csak itt-ott egyenként lelhetők; ellenben a vízözöni telepek (diluvium) és barlangok bővölködnek azokkal. A beremendi vízözöni csonttorlatban a húsevő emlősök közől csak egy család, t. i. a *menyétfélék* (mustelidae, marderartige) családja van képviselve.

I. Nem. *Nyest* (mustela, Marder). A beremendi csonttorlatban csak két faja jön elő a valódi nyesteknek.

1. *Mustela martelina*, Petényi. A beremendi nyusztfaj igen közel állott a közönséges nyuszthoz; mivel azonban valamint nagyságára, úgy némely más jelényeire nézve is ettől tetemesen különbözik, azt *Mustela marteliná*nak nevezé el Petényi.

2. *Mustela Beremendensis*, Petényi. E fajból is csak egy darab maradvány találtatott, u. m. az alsó jobb állkapocsnak 12'''-nyi hosszú töredéke. Ezen állkapocs-töredékről s az abba foglalt fogakról itélve ez állat, nagyságára nézve közelebb

állott a *hölgymenyét*hez (foetorius ermineus), mint a *görénymenyét*hez (foetorius putorius). Azonban semmikép nem volt Foetorius, mert a foetorius-nemüek szabdafogainak közép gumója csak egyes, ellenben a mi beremendi állatunknak kettős gumója, tehát valódi nyestféle szabdafoga volt, melyen a kettős gumó úgy van elhelyezve, hogy a nagyobbik kivül fekszik, a kisebbik pedig belül látható. Nagyságra nézve állatunk a Foetorius putorius és Foetorius ermineus közé sorolható. Miután ezen faj valamint nagyságára, úgy fent említett egyéb fajjelényeire nézve is nem egyezik meg sem a most élő valódi nyestfélékkel, sem az eddig fölfedezett ős fajokkal: ezt, mint önálló fajt (Mustela Beremendensis) *beremendi nyuszt* név alatt állítá fel Petényi.

II. Nem. *Menyét* (Foetorius, Wiesel). A menyétfajok eddigelé csak a vízözöni képletekben s főleg a barlangokban találtattak. A beremendi csonttorlatban csak egy ásatag menyétfaj találtatott, t. i. az *ős hölgymenyét* (Foetorius palermineus, Petényi). Ezen állatból való állkapocs-töredék, úgy a fogak alkata és nagyságaránya arra mutat, hogy ezen ősfaj legnagyobb rokonságban van most élő *hölgymenyét*ünkkel (Mustela erminea, Linné, Feotorius ermineus).

B) Rovarevő emlősök (Mammalia insectivora, insektenfressende Säuger). Ezen emlősök maradványai csak a harmadrendü képletek közép rétegeiben jövén elő, létök kezdete azok idejébe esik.

A rovarevők közől két nem jön elő a beremendi csonttorlatokban:

I. Nem. *Vakand* (Talpa, Maulwurf). E nemből csak egy faj jön elő, u. m. a *közönséges ősvakand* (Talpa vulgaris fossilis, Petényi, gemeiner fossiler Maulwurf). Ezen állat csontmaradványai tökéletesen megegyeznek a most élő *közönséges vakand* (Talpa vulgaris, Briss., — Talpa Europaea, Linné, gemeiner Maulwurf) csontjaival valamint alkatásokra, úgy nagy fog-arányra nézve is, így ezen ős vakand a most élő vakandtól fajilag sem különbözött. — Ezen állatból a beremendi csonttorlatban az ott előforduló valamennyi emlősök között legtöbb és legépebb csontmaradványok találtattak, u. m. alsó állkapocs, lapcsont, szegycsont, fölkarcsont, alkarcsontból

singcsont, orsócsont stb. Ezen csontmaradványok a most élő közönséges vakand csontjaival ugyanazonosak, s így köztök semmi fajkülönbség nincsen.

Az özönvízi képletek szinte tartalmaznak ősvakand maradványokat. Franciaország és Belgium barlangjaiban olyan vakand csontok jönnek elő, melyeket a most élőkéitől lehetlen megkülönböztetni. Genf környékének azon halmazaiban, melyeket Necker ős özönvízi képletnek nevez, szinte fordulnak elő ős vakandcsontok, melyeken azonban Pictetnek legszorgalmasabb kutatás mellett sem sükerült észrevennie valami különbséget a most élő vakandok csontjaitól. Úgy azon ős vakand csontmaradványok is, melyek az Elster folyam partján fekvő kösztrici hasadék-telvényekből ismeretesek, Geinitz szerint, Versteinerungskunde, pag. 10, Nro 5. szinte nem különböztethetők meg a most élők megfelelő csontjaitól.

II. Nem. *Cickány* (Sorex, Spitzmaus). E nemből a beremendi özönvízi képletekben három faj tökéletesen megkülönböztethető. Az első legnagyobb szines fogú a *Crossopusok*, az igen kicsiny szines fogcsucsú második a *Sorexek*, s a szinte kicsiny tökéletes fejérfogú a *Crocidusok* családjához tartozik, és így a most élő cickányoknak mind három családja képviselve van beremendi csonttorlatunkban.

a) Család. *Vízi cickány* (Crossopus, Wasserspitzmaus). A vízi cickányok családjából jön elő a beremendi csonttorlatokban egy tetemesen nagy, erős alkatú s azért is maradványaiban meglehetősen jól megtartott faj, melyet felső állkapcsában levő előfogainak tökéletesen hasadt csúcsainál fogva Petényi *hasadt fogú vízi cickány*nak (Crossopus fissidens, Petényi; spaltzahnige Wasserspitzmaus) nevezett.

Ha a most élő vízi cickány (Crossopus fodiens, Sorex fodiens, Linné) koponya- és felső állcsontját öszvehasonlítjuk az ős vízi cickány (Crossopus fissidens, Petényi) hason maradványaival: a nagy különbség már első pillantásra szembetűnik közöttök. Ha pedig figyelmesebben egybe hasonlítva szorosabban vizsgáljuk azokat: mindinkább meggyőződünk hogy, ámbár a mi ős hasadtfogú cickányunk a most élőnek általános bélyegeit hordozza is magán, mindazáltal attól igen lényegesen és fajilag különbözik valóban, és pedig *nagysága*

és *erőssége* által oly annyira, hogy az a most élő vízi cickánynál legalább $^1/_8$-dal nagyobb, tehát oly nagy lehetett mint valamely nagy háziegér (Mus musculus, Linné), sőt majd oly nagy, mint valamely erdei egér (Mus sylvaticus, Linné). Erre mutat koponyájának aránylagos nagysága s fogainak kifejlettsége.

A hasadtfogú ős vízi cickány fajilag különbözött a most élő közönséges vízi cickánytól a *felső állkapocsban levő metszőfogaknak nagyon eltérő alkatában.* A metsző foghegy hasadtfogú cickányunknál *feltünőleg* két koncú s mintegy *hasított* levén, t.i. sikér kikarélyozás által kifelé egy nagyobb, befelé egy második kisebb konccal, ezek közt pedig mintegy köthártyával van ellátva, ez által rák ollójához s idomára nézve az állkapocs második szemfogához hasonlít némileg. Épen ezen sajátságos s a most élő cickányfajoktól annyira eltérő bélyegénél fogva nevezte Petényi ezen ős cickányfajt *hasadtfogú vízi cickány*nak. A hasadtfogú cickány fajilag különbözött a most élő közönséges vízi cickánytól még a *felső állkapocsban levő metszőfogaknak különböző fekvése* s ezenkivűl az *alsó állkapocs és a fogaknak különböző alkotása által* is.

Mind ezen adatok folytán kiviláglik, hogy a mi ős hasadtfogú vízi cickányunk (Crossopus fissidens, Petényi), tetemes nagyobbságát nem is említve, a most élő közönséges vízi cickánytól s így a Cuvier által leírt ős vízi cickánytól is (Crossopus fodiens fossilis), mely általa a most élővel azonosnak (?) mondatik, valamint *felső* úgy *alsó előfogainak eltérő alkotásánál* fogva lényegesen különböző, szóval oly érdekes faj, mely minden esetre megérdemli hogy az őslénytanban mint új s magán álló vízi cickányfaj állíttassék fel.

b) Család. ***Mocsár cickány*** (Sorex, Sumpfspitzmaus). Az e családhoz tartozóknál a felső állkapocsban levő metszőfogak hátsó horgai oly nagyok, mint az öt zápfog elsője; az alsó állkapocsban lévő előfogak élszélei fogazottak; valamennyi fog, kivéve az utolsó legkisebb ötödik résfogat és a hátsó zápfogat, kisebb nagyobb mértékben vörös vagy sötétbarnán színezett fogkoncokkal és élszélekkel van ellátva.

A beremendi csonttorlatban e családból csupán egy igen gyöngécske új faj találtatott. Hogy az ezen családhoz tartozó

emlősök közé sorozandó, azt valamint az állkapocsi töredékek alkata, úgy a zápfog korona vég csúcsainak vöröses színezete is eléggé bizonyítja.

Ámbár ezen ős mocsár cickánynak csekély maradványi meglehetősen hasonlítanak mind alkotásuk, mind a foghegyek színezetére nézve a most élő közönséges vagyis négyszög farku mocsár cickány (Sorex vulgaris, Linné; Sorex tetragonurus Hermannii) csontvázának megfelelő részeihez s így a családnak valódi bélyegével bírnak; minthogy azonban a most élő mocsár cickányfajok közől igen karcsu, gyöngécske alkotásuk által kitünvén, nagyon gyönge állatkára mutatnak, azért Petényi e cickányfajt *ős karcsu mocsár cickány*nak (Sorex gracilis, Petényi; zarte Sumpf-Spitzmaus) nevezte. A csontmaradványoknak a Sorex tetragonurussali öszvehasonlításából kitetszik hogy a beremendi ős karcsu mocsár cickány sokkal, csaknem $^1/_4$-szel kisebb tehát valamint csontvázában, úgy teste egyéb alkotásában gyöngébb, karcsubb volt a most élő közönséges v. i. négyszögfarku mocsár cickánynál (Sorex vulgaris, Linné; Sorex tetragonurus Herm.).

c) Család. *Mezei cickány* (Crocidura, Landspitzmaus). E családból csak egy faj van képviselve még pedig olyan, melynek az alsó állkapocsban levő előfoga élszélén egy igen feltünő, nagyságra nézve az első szemfoggal egyenlő, fogalakú gumó van, miért is azt, valamint azon okból is, mivel az alsó állkapocsban lévő szemfogak mindenike kétkoncú, s így a nagyobb koncok mellett még egy konc gumóval is bír, Petényi *gumósfogú mezei cickánynak* (Crocidura Gibbenodon, Petényi; zahnhöckerige Landspitzmaus) nevezé el.

Ezen ős cickányfaj alsó állkapcsa első pillantásra nagyon látszik hasonlítani a most élő ugyanazon családi közönséges mezei (Crocidura aranea), és a fejérfogú (Crocidura leucodon), egymáshoz különben mind nagyság, mind csontváz tekintetében fölötte hasonló cickányok alsó állkapcsaihoz. Mihelyt azonban pontos öszvehasonlító vizsgálatra vettük a különféle állkapcsokat, azonnal számosabb és közben igen lényeges különbségek tűnnek fel.

A mi gumósfogú mezei cickányunk alsó állkapcsa a

Crocidera aranea és Crocidera leucondonétól tetemesb kisebbsége által tér el — előfogának egészen különböző helyzete és alkotában is. Gumósfogú cickányunknak az alsó állkapocsban levő zápfogai nagyon hasonlítanak a Crocidera aranea és Crocidera leucodonéihoz, csakhogy sokkal kisebbek, gyöngébbek, alacsonyabbak, azokon a fogkorona koncai csekélyebbek, különösen pedig a középfogi $^1/_8$-dal kisebb mint a Crocid. aranea és Crocid. leucodonnál.

Miután Petényi az őslénytani munkákban általán seholsem akadt oly ős cickány leírására, mely az általa leírt gumósfogú cickányhoz hasonló, és annál kevésbbé olyanra, mely ezzel családilag és fajilag is azonos volna: azért állítá fel azt itt mint önálló fajt a magyarországi ős cickányok sorában.

Az előadottakból voltakép kitűnik, hogy ezen értekezésben, igazabban szólva, jeles, és hazánkra nézve egészen új munkában az előszámlált gerinces állatok maradványai nagy szorgalommal leírvák, a most élőkkel és másutt fölfedeztekkel a legpontosabban öszvehasonlítvák, a csontváz egyes részeinek egybe hasonlított nagyságaránya külön táblákon adatván elé; e munka az eddigi magyarországi őslénytant illető munkáknak legjelesebb művei közé számítandó egyszersmind; a mennyiben pedig a fölfedezett apró gerincesek részletes leírása seholsem jelent meg, az kivált Magyarország őslénytani faunájára nézve szerfölött becsesnek sőt egyetlenegynek tartathatik.

A BŰVÖS NÉGYSZÖGEKRŐL.

KIVONAT

GYŐRY SÁNDOR

akadémiai előadásaiból.

Bűvös négyszögeknek azon négyszögek neveztetnek, melyeknek fiókokra felosztott hasábjaiba valamely számláló haladás (progressio arithmetica) számjai akképen íratnak bé hogy azoknak öszvetei mind a fekmentes mind a függélyes hasábokban, mind az átszegő (diagonalis) vonalak mentében egyenlők legyenek. Például:

1	15	14	4
12	6	7	9
8	10	11	5
13	3	2	16

Minthogy ezen feladatnak noha évezredek óta ismeretes, egyenletek feloldására alapított megfejtése még eddig nincs, sőt részint azért, mivel benne olyan föltételek foglaltatnak, melyek tulajdonképen nem mennyiségi viszonyokra vonatkoznak, milyenek hogy: a bűvös négyszög csupán az adott számokból alkottassék, s azok mindnyájan belé foglaltassanak, következőleg bennök sem 0, sem tagadó szám, sem az adottaknak valamelyike ismételve elő ne kerűljön, s ezen föltételeket egyenletekben ki nem fejezhetjük; részint azért, mivel: ha szinte a feladat kivánatai szerint alkotható egyenleteket felfejtjük is, azokból a feloldásra szükséges eredményt nem találjuk — lehetetlennek látszik; mindezek ellent nem állván, annak lehetőségét a négy hasábos négyszögekre alkalmazott megfejtéssel fogom felvilágositani. E végre:

Jegyezzük a bűvös négyszög egymás után következő tagait x_1; x_2; x_3 .... el stb. Minthogy a számláló haladás minden tagjainak öszvete, annyi mint: az első és utolsóé a tagok számának felével sokszorozva $= (1+16) \times 8 = 136$ s ennek negyedrésze $= 34$ egy hasáb öszvetével egyenlő tartozik lenni, állani fognak a következő egyenletek:

1. $x_1 + x_2 + x_3 + x_4 = 34$
2. $x_5 + x_6 + x_7 + x_8 = 34$
3. $x_9 + x_{10} + x_{11} + x_{12} = 34$
4. $x_{13} + x_{14} + x_{15} + x_{16} = 34$
5. $x_1 + x_5 + x_9 + x_{12} = 34$
6. $x_2 + x_6 + x_{10} + x_{14} = 34$
7. $x_3 + x_7 + x_{11} + x_{15} = 34$
8. $x_4 + x_8 + x_{12} + x_{16} = 34$
9. $x_1 + x_6 + x_{11} + x_{16} = 34$
10. $x_4 + x_7 + x_{10} + x_{13} = 34$

melyekből tétetvén egymás után:

1. $x_1 = 34 - x_2 - x_3 - x_4$
2. $x_2 = 34 - x_6 - x_{10} - x_{11}$
3. $x_3 = 34 - x_7 - x_{11} - x_{15}$
4. $x_4 = 34 - x_8 - x_{12} - x_{16}$
5. $x_6 = 34 - x_5 - x_7 - x_8$
6. $x_7 = x_8 + x_{12} + x_{16} - x_{10} - x_{13}$

találjuk:

7. $x_5 + x_8 = x_{10} + x_{11}$
8. $x_{13} + x_{14} + x_{15} + x_{16} = 34$

melyek szerint a feladatnak megoldására így is *nyolc* egyenletnek kellene eleget tennünk mint eredetileg, mivel amazok között kettő azonos, tudniillik ha három fekmentes hasáb öszvete 34, a negyediké is szükségképen annyi tartozik lenni, s ugyanez áll a függélyes hasábokra nézve is.

Mindazonáltal az analytikai rövid és szabatos kitételek értelme, egyszersmind fölötte rejtélyes lévén, itten meg nem állapodhatunk, hanem szükséges a 7. szám alatti rövid kitétel értelmét tovább fejtegetnünk. Ugyanis:

A nevezett kitételbe foglalt ismeretlenek két hasábra esnek, melyek közől tehát akár egyiket akár másikat könnyü kiegészíteni. Tegyük fel, hogy: $x_5 + x_8$-at egészítjük ki, adva lesznek illetőleg: a_5; a_6; a_7; a_8; a_{10}; a_{11}.

Tegyük ez után $S_1 = x_2 + x_{14}$; $S_2 = x_3 + x_{15}$; $S_3 = x_9 + x_{12}$; $S_4 = x_1 + x_{16}$; $S_5 = x_4 + x_{13}$ mely öszvetek hogy a bűvös negyszög legközelebb nevezett tagjainak meghatározása következtében közvetlenűl ismeretesek leendenek, magában látható.

Már hát, ha még ezen ismeretesekké lett öszvetek megfelelő külzéseit is fel tudnók találni, azokból a keresett ismeretlenek értékei könnyen meghatározhatók lennének, minthogy tudva lévőképen azoknak egyike: $\frac{S+k}{2}$, másika: $\frac{S-k}{2}$ a külzések k-val jegyeztetvén.

Leszen pedig az ismeretleneknek ekképen kifejezett értékeivel:

$$S_4 + k_4 + S_1 + k_1 + S_2 + k_2 + S_5 + k_5 = {}_2A$$
$$S_5 - k_5 + S_1 - k_1 + S_2 - k_2 + S_4 - k_4 = {}_2A$$

honnét:

$$(1)\ k_1 + k_2 + k_4 + k_5 = O$$

nem különben:

$$S_4 + k_4 + S_3 + k_3 + S_5 - k_5 = 2(A - a_5)$$
$$S_5 + k_5 + S_3 + k_3 + S_4 - k_4 = 2(A - a_8)$$

tehát:

$$(2)\ k_5 = k_4 + k_3 + (a_5 - a_8)$$

Melyek után a feladat megfejtése következőképen eszközelhető:

1. Meghatároztatván a fentebbi lehozatokhoz képest a_5; a_6; a_7; a_8; a_{10}; a_{11} s ezek az adott számok közől kihagyatván, formáltassanak az S_1; S_2; S_3; S_4; S_5-el jegyzett öszvetek anynyiszor, a mennyiszer a még felmaradt számokból kitelik.

2. Ezen öszveteket állítsuk öszve úgy, hogy közöttök kétszer előforduló számok ne találtassanak, s ekkor egyszersmind azoknak k_1 k_2 k_3 k_4 k_5-el jegyzett külzései is ismeretesekké lesznek.

3. Az állító és tagadó jegyeket úgy alkalmazzuk hogy az (1) alatti egyenletnek megfelelőképen legyen:

$$\pm k_1 \pm k_2 \pm k_4 \pm k_5 = O$$

4. Az öszveállításokból válaszszuk ki azokat, melyekben a (2) alatti egyenlet szerint: $k_5 = k_4 + k_3 + (a_5 - a_8)$ s ezekből a maradva lévő öszvetek és külzések segedelmével közvetlenűl, vagy pedig, ha az utóbbi egyenletnek a_5 és a_8 fölcserélésével eleget lehet tenni, akkor ezen változtatással bűvös négyszöget alakíthatunk. Például:

a) Az idézett mutatványban $a_5 = 12$; $a_6 = 6$; $a_7 = 7$ $a_8 = 9$; $a_{10} = 10$; $a_{11} = 11$, tehát: $S_1 = 18$; $S_2 = 16$; $S_3 = 13$; $S_4 = 17$; $S_5 = 17$

b) Felmaradt számok: 1. 2. 3. 4. 5. 8. 13. 14. 15. 16. melyekből:

$S_1 = 18 = 2+16$; $3+15$; $4+14$; $5+13$
$S_2 = 16 = 1+15$; $2+14$; $3+13$
$S_3 = 13 = 5+8$
$S_4 = 17 = 1+16$; $2+15$; $3+14$; $4+13$
$S_5 = 17 = 1+16$; $2+15$; $3+14$; $4+13$

c) A közös számok kihagyásával lehető öszveállítások:

$$1)\left.\begin{array}{ll} S_1=2+16 & k_1=\pm 14 \\ S_2=1+15 & k_2=\pm 14 \\ S_4\ \ 3+14 & k_4=\pm 11 \\ S_5\ \ 4+13 & k_5=\pm\ 9 \end{array}\right\} \quad 2)\left\{\begin{array}{l} S_1=3+15\pm 12 \\ S_2=2+14\pm 12 \\ S_4=1+16\pm 15 \\ S_5=4+13\pm\ 9 \end{array}\right.$$

$$3)\ \begin{array}{l} S_1=4+14\pm 10 \\ S_2=3+13\pm 10 \\ S_4=1+16\pm 15 \\ S_5=2+15=13 \end{array}$$

Ezen öszveállítások közől csak a 2) szám alatti öszveállítás külzéseit lehet állító és tagadó jegyekkel ekképen egymáshoz foglalni hogy legyen

$$\begin{array}{ll} (1) & k_1\ +\ k_2\ +\ k_4\ +\ k_5 = o \\ a) & 12 + 12 - 15 - 9 = o \\ b) & 12 - 12 + 15 + 9 = o \end{array}$$

s ezekből találjuk egyszersmind

$$\begin{array}{ll} (2) & k_5 = k_4 + k_3 + (a_5 - a_8) \\ a) & -9 - 15 + 3 + 3 \text{ közvetlenűl} \\ b) & +9 = 15 - 3 - 3\,(a_5 - a_8) \text{ megfordításával} \end{array}$$

tehát mivel a) szerint:

$$x_2 = \frac{S_1+k_1}{2} = \frac{18+12}{2} = 15;\quad x_3 = \frac{S_2+k_2}{2} = \frac{16+12}{2} = 14$$

$$x_9 = \frac{S_3+k_3}{2} = \frac{13+\ 3}{2} = 8;\quad x_1 = \frac{S_4+k_4}{2} = \frac{17-15}{2} = 1$$

$$x_4 = \frac{S_5+k_5}{2} = \frac{17-9}{2} = 8$$

b) szerint, hogy a (2) alatti egyenletnek is elég tétessék a_5 és a_8 fölcserélése következtében

$$x_2 = \frac{S_1+k_1}{2} = \frac{18-12}{2} = 3;\quad x_3 = \frac{S_2+k_2}{2} = \frac{16-12}{2} = 2$$

$$x_9 = \frac{S_3+k_3}{2} = \frac{13-\ 3}{2} = 5;\quad x_1 = \frac{S_4+k_4}{2} = \frac{17+15}{2} = 16$$

$$x_4 = \frac{S_5+k_5}{2} = \frac{17+\ 9}{2} = 13$$

melyeknek megfelelő bűvös négyszögek:

a)

1	15	14	4
12	6	7	9
8	10	11	5
13	3	2	16

b)

16	3	2	13
9	6	7	12
5	10	11	8
4	15	14	1

s így, ezen nehéz megfejtésü szövevényes feladat mulatságos játékká válhatik, azért is egyéb eseteknek, például: ha a_6 és a_7-et vagy: a_{10} és a_{11}-et egymással fölcseréljük vagy 6+7 helyébe 5+8-at teszünk sat. sat., sőt akármi lehető bűvös négyszögeknek az előadattak szerint eszközölhető alakítása az effélékben gyönyörködőknek időtöltésül szolgálhat.

(Bővebben az Évkönyvekben fog megjelenni.)

HISTORIAI EGYVELEG.

PODHRADCZKY JÓZSEFTŐL.

Közöltetett az akadémiában febr. 25. 1856.

I.

Sopronmegyei Keresztény helységnek utolsó megtelepedése.

Keresztény magyar falu Sopronhoz három és fél mérföldnyire, melyet *Fényes Elek* statisticai leírása szerint, *Mária Terézia* ajándékozott néhai tudós *Kollár Ádámnak* a bécsi cs. kir. könyvtár őrzőjének, s most is egy testvérétől származott rokona bírja. *Vályi Endre* Magyarország Leirásában *Kollár* helyett *Koller* uraságot emleget. — *Kollár Ádám* magyar beszterczе-bányai fi volt, elhíresedett az 176$^4/_5$-ki országgyülésen is, jelesen az 1764-ki juliusi, és augustusi 5. 6. 10. 12. 13. és 16. ülések naplóiban. — E falu régibb sorsáról, s nevezetének okáról pedig ezen hiteles másolatból leírt oklevél tudósítja az olvasót:

„Matthias Veres de Nijeek ex Comitatu de Baranya, Crucifer Ordinis Cruciferorum Sancti Joannis Hierosolymitani Hospitalium, Archidiaconus Comitatus Mosoniensis, Cathedralis Ecclesiae Jauriensis Canonicus, Altariumque Sanctissimi Corporis Christi, et Sanctae Crucis Sopronii in maiori Ecclesia fundatorum Rector, Adom emlekezetül mindeneknek tudtára, az kiknek illik: Hogy az irgalmas Isten keuéből, és Gróff *Nádasdi Pál* vram eo Nagysága collatioiából, ezen *Keresztességemhez* [1]) az mi nemü sok esztendők alat pusztán állott falu helem, mely *Keresztényneк* hiuatik [2]), bizonyos emberek lakása kiuül volt; Most azon Jószágot, Isten eo szent Felsége gonduiseleo teczéséből bizonyos reá készült Embereknek, *Czupi Mihálnak* [3]) ió forgolódásából, illyen móddal, szabadsággual, és szolgálattal attam: mindenek előtt az Nagy Gonduiseleo Vr Istent segétségül hiuán, a ki eoket ott letelepítette, az eo szent Neuének dicziretére és magasztalására az mi nemü puszta Szent-Egyház hel ott uagyon, a'hoz:

Legh előszer, szinten ugy, mint egyéb ház helyhez, mind szántó földeket, 's minden szőlőt rendellyenek.

Másodszor, az én számomra házat, és szántó földeket, mint magoknak, rendellyenek és kimérienek, de ugy: hogy az mennyi szántó föld egy egy egész házhoz iutna: azon fölylyül tíz holdal szakaszanak többet, az én szükségemre buzának; zabnak pedig két üdőre, tizenkét holdott külön hadgyanak. A kimérésben és osztásban Istent szemek előt uiseluén, igaszágot tarczanak.

Harmadszor, ugyan azon földeket az üdőnek ió alkalmatossága szerént, akarom, hogy megh szántyák, beuessék, 's megh arassák, az mezőröl behordgyák az én házamhoz, és az én tetczésem szerént, ha kiuántatik, Sopronyba uigyék.

---

[1]) *Keresztesség*=crucigeratus, *keresztes*=cruciger. A külső renden levő pedig *kuruc*ról kurucos=cruciatus; kuruc háboru=cruciata expeditio.

[2]) Valószínü, hogy e szerzetes rend egykor nem csak *Kereszt-úr*, és *Keresztes*, hanem *Keresztén* nevü helységeknek is birtokában volt; ha a *Keresztén* nevü faluk keresztröl nem neveztettek, mint *Pázmány Péter* szerint a keresztènség.

[3]) Nem látom okát, miért kellene *Mihál* névben az *ál* véget, mely a keleti *El*=Isten névmása, *y*-nal írni.

Negyedszer, minden szekerezéstől auagy fuuarozástól ualó szolgálattul szabadossá tettem eoket, az Sopronyi ut kiuül; azért tartoznak minden háztól esztendeig nékem hat forintot adnij, kinek felét *Szent György* napiára, felét *Szent Mihály* napiára kötelesek megh adnyi elmulhatatlan képpen.

Eotödször, az Korczomát nékik meghengedtem, de ugy, hogy az én számomra, minden esztendőben három hordó bort ki-árullyanak, a ki harmicz két akónál keuesseb ne legyen, *Pünkösd*, és *Szent Iuán* nap táiban.

Hatodszor, az minemü rétet eddigh egyedül birtam, azt nékik engedem; czak az magam számára két szekérre ualót hadtam, a'kit meg kaszállyanak, föl gyüitsijenek, és be is hordgyanak az én házamhoz. Szokot adóiok lészen: *Karáczonba* egy egy kappan minden háztól; ismét az *Szent Margit Aszony* napiára való Tyúk-fiak, az *Husuéti* Tyúk-monnyal, és az *Pünkösdi* egy egy meszel uaijal. Szabadságok az ház éppéttésre, és Maiorkodásra három esztendő lészen: az szőlő hegynek éppétésére és plántálásokra eott lészen, az mely ez jöuendő Szabad Szent Király Napian kezdetik, és ismét akkor uegeztetik [1]. Beteluén azért ezek, Isten akarattyából, az esztendők, mindtárast, az aratás után, eo szent Felsége rendeléséből, ualahol az igaz Tized kiesik, azt jó Keduel az Dés-

[1] Azaz: *Szent István* király napján, ki ezen oklevélben is *Szabad Szent Királynak* neveztetik, mint a *Libertinus Szent Király szabadjának;* mert ő adott a királyi nemes rendnek, jobb-ágaknak: libertinusoknak szabadságot; a hadban elfogott idegeneket is ő kezdé a kegyetlen rabszolgaság alól fölmenteni; ezen érdemeire nézve e dicső király a hálás magyar nemzettől *Pesta=Legislator* nevet nyert, mi a persa *Pesdad* szóra emlékeztet, belőle származott az *István* név is, mit én *Istán*nak olvasok: miért? itt el nem mondhatom; a' görög *Stephanos* szószármazás, *korona* jelentéssel, legenda-írók leleménye.

A törzsökös magyar nemzetségeknek, kik e hazát, elfoglalásakor magok között egyforma jussal (ez okleveleinkben: Jus regium) fölosztották, *Szent István* nem adhatott szabadságot, ők tették az *úri kart*, csak *I. Lajos* országlása alatt végeztetett, hogy minden néven nevezendő királyi nemesek a hazában egyforma szabadsággal éljenek; ezért II. *Endrének* 1222-dik évi arany pecsétes levele sem illethette az *úri kart*, hanem a *nemes rendet*, *Servientes regios;* innen viselt a pedaneus biró: *szolga-biró* nevet.

málásban, mind az buzából, rosból, zabbul, és arpából megh adgyák; lenczéből, borsóbul, bükkönybül, kölesbül és haidinából nem kiuányuán semmit. Az borbul hasonló képpen az igaz szokot Désmát megh uáruán, mind az hegyuámmal edgyüt, kiben az *Vissi* hegynek jó rendtartása szerént uisellyék magokat [1]).

Vtolszor, kíuánom, hogy az éppétésben, mind most, 's mind ez után, az mikor a' szükségh kiuánnya, készek legyenek, és azon ne hiualkodgyanak.

Ezek azért uelek ualó uégzésemnek bizonyos keuánsági, és azokon megalkodot egyértelmünk, és eggyesedésünk, kiuel eorökössen kötelezték magokat, 's mind az eo maradékokat fölbomhatatlan képpen, mind az én környülem ualó hűségek megh tartásáual, engedelmességek és hála adó uoltok meghmutatásáual: kiért én is uiszontag, Isten segétségéből, ualami az eo jauokra és hasznokra, 's mind böczülletekre ualók lesznek, kiczin erőm szerént, jó keduel megh mutatom [2]). Kinek állandó és örökös erősségére adtam ezen kezem írásáual, és pechétemuel megh erősítet leuelemet eo nékik, 's mind az eo maradékinak. Datum in Possessione Bű [3]) die 7. April. An. Dni. 1633.

(P. H.)

Idem Cruciger Sopronien. manu ppria."

A mennyi magyar levelünk van, majd annyiféle az írásmód; ez az eredetiekben is nagyon változó: ezért szerintem a régi magyar írás nekünk nem szolgálhat zsinórmértékül.

---

[1]) *Viss* nevü két falu is van Sopron vármegyében.

[2]) A magyar földesúr, a volt törvények értelmében, jobb-ágainak pártfogója volt, a rabszolgák törvénykivül léteztek más országokban is, ezért velek a tulajdonos szabadon rendelkezhetett, eladhatta sat. *Nyéki Veres Mátyás*, jelen levelében, földesúr létére, szinte pártfogásra kötelezé magát.

[3]) *Bű*, most *Bő* Sopron vármegyei *mezőváros*, mit egykor a magyar ősök *Peles*, *Pilis*-nek neveztek, előfordul *Polosnik* formában is, és egy jelentésü a görög πόλις=civitas szóval; okát csak a magyar mythusban lehet és kell keresni. Minden esetre a *mezőváros* elnevezés okatlan; mert egy olyan helyet, melynek nincsen vára, nem is volt, okosan, logice, nem lehet városnak nevezni; mert a városok vár alatti helyekből lettek.

II.

A Fejér megyében talált scytha vitéz koponyájáról.

A Budapesti Hírlapnak 132. számához mellékelt „Tudósitó Lap“ hirdeté, hogy Fejér megyében Végh úr jószágán egy vitéz vázát lelték, kinek koponyája egy érc lappal volt belékelve.

De e koponya nem lehetett a vélt vitézé, mert nemzeti történet szerint, apáink azon scythák közől voltak, kik halottaikat (ide nem értve fejedelmeiket) elégették [1]). Ezt igazolja még eme példabeszéd is „Sem híre, sem hamva“ azaz: nem tudni: él-e, vagy hal. S ebben egészen eltértek volt a Zendavestába foglalt hittantól, mely a holt testek hamvazatát, mint *Ármán*-találta bűnt, nyilván tiltja. Egy névtelen görög író az *Illendőség* s *Illetlenségről* írott második értesítésében [2]) emlékezetben hagyta, hogy a scytha fajok agyba ütött elleneik koponyáját ivó edényül használták; mert ez nálok vitézség jele volt. Sorai *latín* nyelven így hangzanak: „Puella-

---

A múlt században vártalan helyekből is lettek szabad királyi városok. „Maria Theresia etc. Spectabiles ac Magnifici, Magnifici, item, et Egregii, Fideles Nobis dilecti!

Fidelitatibus vestris benigne committendum esse duximus; quatenus super eo: quali nimirum ratione, quibusve mediis, ac in quibus signanter Locis plures in Hungaria Liberae, Regiaeque Civitates, cum emolumento Publici, erigi possint? mutuam cum Consilio Nostro Regio Locumtenentiali Hungarico, quod eatenus, sua via, iam instructum habetur, concertationem indilate inire, et meritum isthoc, in maturam discussionem et deliberationem assumere, opinionemque suam desuper, medio communis Commissionalis Prothocolli, Maiestati Nostrae, quo celerius submittere noverint. Viennae Die XVI. Decembris. 1767.“ E parancs szólott az elenyészett m. k. u. kamarának.

[1]) A scythák, mint *Tertullianus* írja, holtaikat vagy fölemésztették, azaz, gyerekek vén szülőiket egészségök korában leölték s megették: „Sin autem, ante ex morbo moriantur, non edunt, sed tumulo condunt, dolentes, quod illis immolari, vel potius obtruncari non contigerit.“ *Herodot* de Massagetis; — vagy befűszerezve eltemették, vagy pedig karókba huzva, kiszárították s így az eltakarítás körül különböző szertartásuk volt.

[2]) Opuscula Mythologica, Physica et Ethica, Graece et Latine. Amstelodami, 1688. 8. p. 713. edit. *Thom. Gale.*

rum frontes *Notis* quibusdam interpungi, *Thracibus* ornamentum videtur. *Scythis* quidem honestum, ut, cum quis Hominem occiderit, Capitis cute divulsa, partem crinitam ante Equum gestet, *osseam* vero *auro*, vel *argento* obducens, ex illa bibat, Diisque ipsis *libamina* fundat.“ Azaz: Thrák leányok a homlokaikra tűzött holmi jeleket ékességnek tartják, a scythák pedig becsületnek, ha ki közőlök a megölt ember tarkójáról hajastul lehúzott bőrt nyergén viseli, az aranynyal, vagy ezüsttel belékelt koponyáját pedig pohárul használja, s abból dúsok nevében áldomást is iszik. — Iszik, mondom, s nem önt, mint más pogány nemzetek tettek. A scythák ebbeli szokásáról *Arsacomas Lucianus* Toxarisában vagy De Amicitia tudósít bennünket: „Arsacomas, postulata phiala, non libavit, ugy mond (neque enim mos apud nos vinum effundere: quin magis contumeliosum hoc iudicatus in Deum) sed tractim (egy húzomban) bibens.“ Azaz: Arsac, miután fialát [1]) kért volna, a borból nem loccsantott földre, mert nálunk ez nem szokás, sőt inkáb Istennek nagy megbántása; hanem húzomban iván.

Szól az érintett koponyákról a történet atyja *Herodot* is L. 4. Előadása, *Xylander* latin fordítása szerint, ily forma:

„A hadban pedig ekép viselik magokat. Annak, kit legelébb kezére kerít a scytha férfi, vérét megiszsza [2]), s a megöltek fejeit fejedelmének bemutatja; mert ha ezt cselekedte, az elszedett zsákmányokban részesűl [3]).

A koponyát így nyúzza meg: bőrét füle körül szemöl-

---

[1]) *Fiala* keleti nyelven tejes edény. *Klenker Fridricknél* Zendavesta, zwei kleine Wörterbücher, *Peō:* Zend, *Pim*: Pehlvi, Milch; s mivel a *p* betű *f* betűvel fölcseréltetik, az elsőből lett a magyar *fej* ige: amabból pedig a *pint* név, mely eredetileg tejes edény lehetett; továbbá a *fej* igéből *f* betűnek *t* betűre változásával *tej*.

[2]) Vallásbeli meggyőződésből, hogy életével a magáét gyarapítsa; mert a régiek szerint vérben van az élet. Lelke pedig más világon szolgája. „Est namque fides Sciticorum, ut quoscunque viventes occiderint, in alio seculo, ipsis servire teneantur.“ Tehát nem minden tét, a mitől mert visszaborzadunk, barbar cselekedet. Minden időben uralkodott, s uralkodik bizonyos közvélemény, mely szerint az emberek élnek és halnak.

[3]) Innen a sok emberfej a magyar címereken.

dökig hajastul levonja, s miután azt, mint valami ökörbőrt meglágyította, dicsekedve lova szerszámára függeszti. Minél több bőrre tett szert, annál vitézebbnek tartatik.

Vannak közöttök, kik az ily bőrökből, mint valami baroméból, magoknak köntöst varnak.

Sokan a megöltek jobb karjáról is lehúzzák a bőrt körmöstül[1]), s azzal tegzeiket födözik. Sokan egész emberbőrt feszítenek dorongra, s lóháton magokkal hordozzák.

Ily szokásuk van; de nem nyúzzák meg mindegyik fejét, hanem csak a halálos ellenségökét; ezéről mindenik lehúzza szemöldök alant egészen; s ha szegény, csak ökörbőrt von a koponyára: ha pedig dús, nem csak kivülről húz reá bőrt, hanem belűl megaranyozza, s azt úgy, az is, ez is pohárul használja.

Midőn meghasonlanak, honfiaikkal is így bánnak, ha a fejedelem pártján rajtok győztek. Ezeket a koponyákat aztán a hozzájok betérő tekintélyes vendégeknek előmutatják, s elbeszélik: hogy ezek azon honfiak koponyái, kik őket boszúra ingerlék, s általok legyőzettek; az ily diadalmat vitézségnek tartják.

A tartományok fejedelmei esztendőnként egyszer megtöltenek borral egy kupát (koponyát), melyből a felgyült scythák, kik már ellenséget öltek, rendre isznak; de a ki még semmi jeles dolgot nem viselt, az a kupából nem ihatik, hanem félre ül, s ez a legnagyobb gyalázat. Kik pedig több ellenséget öltek, saját két kupájokból is isznak."

Hogy ez a scytha fajoknál bevett közönséges szokás volt, erősíti egy más, *Herodot* által följegyzett szertartás is, mely nálok a holtak körül divatozott. „Szekérre tevén (a fejedelem) testet, viszik a szomszéd pásztor scythák határáig. — E pásztor scythák is azután födeles kocsira teszik a testet, és viszik a gerrhusok határáig, és általadják. Itten a test ágyra

---

[1]) *Plutarchus* in Vita *M. Crassi*, kit a Partus Pomaxaethres ölt meg, Cap. 32. beszéli: „Caput Crassi et Dextram misit Surenas ad Hyrodem in Armeniam." Cap. 31. „Crassum Parthus Pomaxaethres nomine, interfecit." Cap. 32. „Rex itaque his laetus, donis eum, de more, auxit." E szokásra emlékeztetnek bennünket a magyar címereken írott jobb karok is.

tétetik. Akkor a fejedelem feleségei közől egynéhányat megfojtanak; megfojtják pohárnokát, szakácsát, lovászát, hírmondóját, lovát, s mindnyájokat a tágas sírba teszik, valamint a fejedelemnek *arany poharát* is [1]), és egyéb (kedves) holmiét."

A többi köz scythák temetéséről pedig ezeket írja: „A testet szekerekre teszik, a legközelebbi szomszédok a barátainál meghordozzák, kik a halottat elfogadván egyenként csapnak *tort* [2]) a testvivőknek, és kísérőknek."

Ez a halottas szeker az éjszakon forgó *göncölszekeré*nek képe volt, melyen a holtak a *halál* országába vitettek. Ez a keresztyénség fölvétele után „Szent-Mihály-ló" nevezetet kapott, *Telegdi Miklós* prédikációinak II. R. a halottaiból feltámasztott naimi fiúról szóltában beszéli: „Oda járulván, illeti Jézus a *Sellyet*, azaz: azt, a miben a test fekszik vala, kit a község *Szent-Mihály-lová*nak is hí." [3])

Figyelemre méltó dolog, hogy e futólag elősorolt ős scytha szokások némely részben még most is folyvást divatoznak a magyar népnél; a világi s egyházi szokások, és az ős *nyelv maradványai* is Scythiára mutatnak vissza, s épen nem oly visszásat állít a scytha vitéz koponyájának leirója.

---

[1]) A Fejér megyében talált érc lappal belékelt koponya szinte pohara volt az ott eltemetett scytha vitéznek.

[2]) *Tor*, *Taurus*, *Tur* formában is elöjön, innen: *Turda*, *Turdos*, *Torda*, *Tordacs*, sat. S mivel a magyar nyelv, mint egyéb keleti nyelv, a *t*-betűhöz rendesen *s* betűt vesz föl, lett belőle: *tsor*, *tsorda*; s mivel e két betű egymással fölcseréltetik, *sor* is *tort* jelent; fenvan a *söre* szóban. A *tor*, *taurus* magyar mythusban is fő szerepet játszik, tulajdonnévül is viselték. *Béla* kir. névtelen jegyzőjénél Cap. 19. olvashatni: „Velec, a cuius progenie *Turda* episcopus descendit." Valamint a *bika* nevét is *Bikás*, később Bikács-nemzetség vezetéknevében. Szerintem róla, nem pedig a *békák*ról neveztetett hajdan *Bikás-Megyer* Ó-Buda felett.

[3]) *Gönc*, vagy *göncöl* magyar *Mercurius*, ki a lelkeket a testbe, s ebből a mennyégbe kisérte. A lejövetel, s fölmenetel rendesen a *nap utján* történt. — Mythus a *nap* sebességét, állatok közöl, *ló* által *ló* képében jelentette: ezért a pogány magyarok is, kiknek vándorlás közben *ló* volt a házuk, szekerök, eledelök s mindenök, Istennek is (a napnak) ezzel áldoztak, *göncöl szekerén* mentek az égbe.

III.

Labanc és Kuruc szók eredete és jelentése.

Néhai Cornides Dániel (Ungr. Magaz. I. B. S. 221—228. *Von dem Ursprunge der ungrischen Wörter: Labantz, und Kurutz* fölirásu értesitésében) a *labanc* szót a német *Landsknecht* szóból származtatja, mely Wagner Károlynál a Leibici Krónikában (Analector. Scepus. P. II. p. 57.) *gyalog hadat* jelent. „Eodem anno (1556) 16. Februarii ingressi sunt Leutschoviam duo manipuli *Militum Pedestrium*, quos teutonice vocant Landsknecht.“ Tinódi Sebestyén is használta e nevezetet a palásti ütközet leírásában, mely 1552. történt. „Három ezer Lanckenet indulla“ úgymond, kiket ugyanazon időre s esetre Istvánffy Miklós Lib. XVIII. nyilván „Pedites Germanos“-nak nevez.

Előjön a *labanc* nevezet még a XVII. századbeli irományokban is; 1681-ki évre olvasom Borsod megyének X. számu jegyzőkönyvében: „Nem tuttam: ha Labancz, vagy Kurucz praedaltatott Joszágh légyen.“ És a XII. számu jegyzőkönyvében 1685-dik évre: „az Labanczok felégetvén Ónod várassát — marhajokat — eö Fölsége akkori vitézi (német labancok) hajtották el.“ Ugyan ott „Marhájokat az akkori labancz elhajtotta.“

De ha a *labanc* szó valóban „pedestris“ azaz: „gyalog“ jelentéssel bír, mint a fönnidézett írók beszélik; úgy az semmi esetre sem származhatik a német *Landsknecht* szótól, mert ez a szó annyit jelent, mint „lanceatus miles“ lándzsás. Puskapor föllobbanásától sem vehette eredetét, mint Cserei Mihály az ő kéziratában akarja: „A mely magyarok pedig a tsászár hűségében vagynak, labontzoknak hivattak, némellyek úgy magyarázzák: labontz, azaz, lobbants, mivel a németek puskával szoktak inkább hartzolni, mint karddal, a puska por pedig fel szokott lobbanni.“ hanem a magyar *láb* névtől. A német gyalogságot: Landsknecht, azért nevezték nálunk labancnak, hogy őket megkülönböztessék a magyar *talpas*októl, azaz gyalogoktól, kiket máskép hajdúknak is neveztek egészen 1743-ki esztendőig, a mikor a Mária Terézia

alatti közönséges fölülés alkalmával eltiltatott; mert a kedvetlen „hajdu“ nevezetet, mint a Bocskai Istvánnak fölkelő hajdúira emlékeztetőt, az akkori magyar sereg viselni nem akarta, mint az elenyészett kir. helytartóságnak jelen körleveléből bizonyos.

Ex Consilio Regio Locumtenentiali Hungarico.

Illustrissimis, Reverendissimis, Spectabilibus ac Magnificis, Perillustribus item, ac Generosis Dominis N. N. Supremo, et V. Comitibus, Judlium, et Jurassoribus: Toti denique Universitati Dominorum Praelatorum, Baronum, Magnatum, et Nobilium Comitatus Borsodiensis, Dominis nobis obsamis. Veres viaszba nyomott pecsét helye. Buda Agria Miskolcz . || .

Ex Officio.

Illustrissimi, Reverendissimi, Spectabiles, ac Magnifici, Perillustres item, ac Generosi Domini, Nobis observandissimi.

Nomen Hajdonis, Pedestri Militiae Hungaricae (uti obvertit) maxime offensivum, quod eodem a pluribus Regnicolis compellentur, nonnullis in Locis inter eandem Militiam, et Incolas, eas iam causavit Dissensiones, et Altercationes, ut exinde etiam ad Rixas, et Vulnerationes, ab utrinque deventum fuerit; Unde, ad avertendas imposterum eiusmodi Altercationes, et Rixas, Consilium hoc Regium Locumtenentiale praetitulatis Dominationibus Vestris, praesentibus intimandum esse duxit: quatenus Incolas in eo, ne Militiam Pedestrem Hungaricam Hajdonis nomine compellent; verum illud, quod sibi videlicet arrogant, utpote *Infanteria Hungarica*, vulgo Magyar Gyalogság dent, taliterque compellent, cautos reddere, ac instruere noverint. Datum ex Consilio Regio Locumtenentiali, Posonii Die Decima Quarta Mensis Maii, Anno Millesimo, Septingentesimo Quadragesimo Tertio celebrata. Praetitulatarum Dominationum Vestrarum Ad Officia paratissimi. Comes Georgius Erdődy m.p. Georgius Fabiánkovics m.p. Michael Domsics m.p.

Borsod megye levéltárának eredeti példányából Politicor. Intimator. Materiae II. Falc. IV. frust. 48.

Hogy régenten a hajdúk nem a legjobb hírben állottak‘

Ursinus Velius beszéli (Casparis Ursini Velii de Bello Pannonico Libri Decem. Vindob. 1762. 4. Lib. 3. p. 45): „Pedites, quos Heudones appellant indigenae, armentarii sunt plerique omnes, caedibus ac rapinis imprimis assveti (nyilván innen száradt rajtok a hajdu nevezet) *) et genus hominum praecipue audax: verum seminerme ac non magnum habens usum in re militari, latrocinio, quam bello aptius." De hogy hadviselésre igen is alkalmas vala, megmutatta Bocskai István fejedelem alatt. Némely 1600-ki sept. 21-kén írott levélben olvasom: „Deus magna operatur per simplicem istum plebem. Vtinam misera natio hungarica haberet existimationem et solutionem, sub sole non possent reperiri contra Turcas aequivalentiores. Datum Uijwarij 21. Sept. Anno 1600."

A közlött helytartósági levél eme soraiból továbbá: „Ne Militiam Pedestrem Hungaricam Hajdonis nomine compellent: verum illud, quod sibi videlicet arrogant, utpote Infanteria Hungarica, vulgo *Magyar Gyalogság* dent." nem következik, hogy a gyalogság nevezet csak Mária Terézia idejében keletkezett volna; mert *Gyarlog* és *lófejü székel*, ha emlékezetem nem 'csal, Benkő Transylvaniája szerint már a XI. században előfordul annak bizonyságául, hogy a *gyalog* melléknévnek és igehatározónak *jár* ige a gyöke. Olvashatni az 1092-ki évi oklevelet Fejér György Codexében is Tomo II. p. 17., melyben „tam Loohfeu, quam Giharlog vocati" hadak említtetnek.

Cornides Dánielnek azon állítását is, hogy a magyar Lánc név, melyet Heltai Gáspár szinte megemlít, és Bocskai István idejéből maradt levélben is találtatik, a német Landsknecht szóból támadott volna, ez is csak I. Ferdinánd király alatt, megcáfolja a szepesi láncsások (Lanceatorum) nevezete. Du Fresne Glossariumában az úgynevezett capitulárek 271-ki fejezetéből tanítja: hogy régenten csak szabad eredetű katona (miles) viselhetett lándzsát; ezért a középkorban *lancea* épen azt jelentett, mit a magyar láncs, vagy lánc t. i. láncsás vitézt.

*) Törvénykönyvünk 1584-ki kiadásában p. 598. „vox proprie abiegum designat."

A *kuruc* névről is azt tartotta Cornides, hogy ez a török *kurudzsi* szó hason mása, mely annyit tesz mint régi tapasztalt s forgott vitéz, veteranus miles; s hogy a magyar pártosok Tököly Imre alatt kapták azt föl és ruházták magokra: holott bizonynyal a „magyar kereszt“ szónak csak egyik változata. Mert hogy a pogány magyaroknak is volt keresztjök, Priscus Rhetorból bizonyos, ki a maga korában a kún magyarokat megismertetvén, azt jegyzi meg rólok: hogy szökevényeiket keresztre feszegették: „Itaque, qui ex Barbaris (nem a rómaiak közől) ad Romanos transierant, redditi sunt, de quorum numero erant filii Mama, et Attacam ex regio genere, quos Scythae receptos in Carso, Thraciae Castello, Crucis supplicio affecerunt, et hanc ab his fugae poenam exegerunt.“

A „kereszt“ szó, mint helységnév, előkerül a szepesi káptalannak némely 1330-ki évi határjáró levelében is (1819-dik évi Tudom. Gyüjt. V. k. 107. l.) Zent Kwruch formában; innen Dózsa György idejéből a Kuruc=Cruciatus, Cruce signatus, és kuruc háború nevezetek, miket Tököly Imre párttartói fölvettek, s a nélkül hogy tudták volna, mit jelentenek, magokra ruháztak.

RÉGÉSZETI ADALÉKOK.

KISS FERENCTŐL.

Olvasva az akad. mart. 31. 1856.

I.

Valamely antik tárgy megbirálásánál következő pontok főkép megállapítandók: 1. Annak minősége; 2. Vajon valóban antik mű-e az, s nem ujabbkori koholmány, a régészetvizsgálók gyüjtési buzgalmának kizsákmányolására készült tárgy? 3. Melyik korszaknak, és melyik népnek tulajdonítandó? 4. Mi végre használtatott? és 5. Hol találtatik annak analog formája, és föltételezett használata a régészetben?

Az elsőre a mű minőségét illetőleg nyilatkoztatom, hogy e különös tárgy rajz nélkül nehezen írható le. Előleges megbirálásul azonban megjegyzendő, hogy ez kiterjesztett formában oldalrészein 7″ magasságu, alapzatán 6″ szélességü három-

szögből áll, melynek felső fogáspontja mindkét felől kicifrázott erős gyürűben végződik, ez alatt a testtel két egymásba ütköző szarvazott állatszegy lép elő. A háromszög $^1/_8$'' szélességü oldalai folytonos ágcifrazatot képező számos pontokkal födvék. Az egész belrész részint kigyódad tekerődzésekkel, részint az aljakon öszvetett tompa kettős szögletekkel, részint erősen álló karikákkal van kitöltve, mindezen idomok mindkét oldalt alkalmazott számtalan pontokkal cifrázvák. A háromszöglet minden oldalán négy hozzá öntött karika látható, melyek két legfelsőbbikéhez felgyürűzött nyelekben befelé görbített két kés van alkalmazva, a római sarlókhoz (falculae) hasonlók; a többi három karikánál részint felgyürűzött nyeleken, részint tompa négyszögletekről függő buzgányok szemlélhetők. Az alján tizenegy hozzá öntött karika látható, melyekhez cifrázott középtagoknál fogva öt felgyürűzött buzogány van erősítve. Az egész sárga rézöntetből vette eredetét, több sérülést szenvedett, és csak egy ponton ujíttatott meg a régi időben.

A második kérdést illetőleg a részint érdes, részint finom sötétzöld patina, némi oxydatio-nyomokkal valamint a tárgy egész kinézése kétségtelen régiségnek ismerteti azt.

Ezen antik tárgy a szarvazott állatszegyrészek, a sarlószerű kések, a számos buzogány tulajdonságainál fogva a római korba látszik tartozni.

Minthogy Lampridius egy Hercules Rusticust, talán ugyanazt említi, kit Victor Hercules Silvanusnak nevez, és Silvanus oltárai görbe késekkel szinte úgy, mint Hercules oltárai buzogányokkal ékesítve előfordúlnak, végre az akkor erdődús Pannoniában Silvanusnak szentelt számos fogadalmi kő találtatik, mint csak Ó-Budán a praefecturai épületben:

SIL. SILV PRIN. PED. Ɔ MALEX L. CANDIDV. D. D. azaz: Silvano Silvestri Princeps pedestris Centurio militum alae decimae Lucius Candidus dedicavit.

Ugyanott.

SIL DOM AVR PIV LARQVS ET SVIS V. S. L M. Silvano Domino Aurelius Pius Larquus, et suis votum Solvit lubens merenti.

Ugyanott.

SIL. SILV. S. SEPTI PIPI MANVS CANDI D. N. PRO. S. SN. V.S.L. M. Silvano Silvestri Sacrum Septimius Pipimanus Candidus devotus numini pro Salute Sua votum Solvit lubens merenti.

A budai várban, a volt Almásy-házban a Bécsi-kapu mellett:

SILVANO ERBARIO
SEPTIMIA CONSTANTINA
V. S. L. M.

Ugyanott.

SILVANO SILVESTRI
SACRVM
CORINTIVS NVMVLARIVS
V. S. L. M.

E kő, összeköttetésben a birtokomban volt, részint még abban levő érmeszabályozási súlymértékekkel azt bizonyítja, hogy Pannoniának Siscia, és Sirmium két ismert pénzverő műhelyein kivül, még egy harmadik, eddigelé ismeretlen pénzverdéje is volt Aquincum, vagy Ó-Buda városában.

Ugyanott.

SILVANO C CORNELIVS GENETIVOS DECVRIOEX S. N. C. V L M II SILANIS COS. Silvanodomino Cajus Cornelius Genetivos Decurio ex Senatus nostri consulto vovit lubens merito Duobus Silanis Consulibus.

azaz Commodus alatt 189. év végével, mert e két Silanus Consul még ugyanazon évben helyettesíttetett Severus és Vitellius consulok által.

Az ötödik kérdést illetőleg. Az imént felhozott adatokra támaszkodva elfogadhatnók, hogy e talányos antik tárgy egy Hercules Silvanus oltárán mint egyes ember fogadalom-emléke, valószínűebben pedig valamely testület, talán a csőszök, vagy kerülők *áldozatjelvényeül* használtatott; mert Montfauconnál: Supplement. II. kötet, 86. l. 26. táblán a bresciai márványábrázolatok közt a következő is fentartatott: midőn egy pap oltáron áldoz, egy jobbról mellette álló ifjú egy, a rajzban ide mellékelt hasonló, az alján karikákkal ellátott

háromszöget az oltár felett tart, talán mint képviselője valamely testület által felajánlott nagyobb áldozatnak.

II.

Van szerencsém még egy más, Erdélyből küldött, a múlt héten birtokomba került, honi régiséget, tán minden magyar szívnek drága ereklyét, bemutatnom.

Áll ez egy, jó aranyba foglalt, elefántcsontból készült illattartóból, melynek előlapján hajadon fejű, bajuszos, vasba fegyverkezett, jobbjában kardját tartó, már koros vitéz, ily kiálló körirattal szemközt állva, s domborúan kifaragva:

x P: atri. P: atriae ET ORB: is CR: istiani DEF: ensori C: omiti Bistriciensi AR: administratori regni, IOH: anni ZECCHEL D: e HVNIAD.

Hátlapja két felé osztott, felső osztályában a velencei Sz.-Márk balra álló oroszlánya a nyitott evangéliomos könyvét tartja, melynek lapjain a szokott: „Pax tibi Marce Evangelista meus“ helyett már kopott alakban vonatkozólag az akkori körülményekre, balról Se CV RI: tati jobbról CR IS TI: anorum bevésve olvasható.

Az alsó osztály egy balra fordult, sisakos, vasba fegyverkezett vitézt mutat, ki az ellene rohanó sárkánynak nyakát dárdával átszúrja.

Ezen oldal kiálló körirata:

*PAX TIBI PAN: onio * WICT: ori GLOR: ioso. S: enatus EQIT: equitesque *

bevésve uncialis betűkkel:

F: actum O: pus WeNeT: iis. O(opere) M(manus).

A mi ezen emlék eredetiségét illeti, az, akár munkáját, mely összehasonlítva a bemutatott II. Pál római pápa 1466-ban készült eredeti pénzével, korának megfelel; akár betűinek graphikai jellemét, akár egész jelenségét tekintsük: eddig minden szakértő véleménye szerint kétségbe sem vonható.

Köriratának az akkori körülményekhez alkalmazására csak annyi legyen mondva: Kerchelich, Aranka, Istvánfi után

Engel állítják, hogy a Hunyadi-család Székel vezetéknévvel is élt. Chalcocondylas (de reb. turc. L. VII. l. Hist. Rer. Orient. Francof. 1587. p. 256.) az 1448-ki kassovai ütközetről írván, többi közt így szól: „Choniates (Hunyadi) suos in aciem educit, eamque hoc pacto instruit: Dextrum cornu tenuere Pannonum praefecti, nec non *patrueles Choniatis Secules*“ stb [1]). Kovachich, és Teleki ezen állításnak ellent nem mondanak; de a velencei vésőről sem lehet feltenni, hogy az minden adat nélkül ezen melléknevet költötte volna.

Az előlapi feliratban a C: B: Comes Bistricensis betűk oda mutatnak, hogy Hunyadi János 1452, és 1454 év közt, miután t. i. beszterczei grófsággal ruháztatott már fel, tiszteltetett meg ez emlékkel a velencei köztársaság által, mely még 1454-dikben a béke fölött alkudozott II. Mahomeddel; de félvén a közvéleménytől, ezen diplomatikai titkos igyekezeteit föl nem fedezte, és csak 1458. nem csak megkötötte Marcello által a békeséget, hanem annak 12 pontjában szövetségre is lépett a hatalmas török császárral [2]).

Igy meg lévén akadályoztatva összes Európa, és különösen Hunyadi János fővezér felszólitásainak megfelelni, harcosait, és hatalmas hajóhadait a keresztes népekkel összekapcsolni, ilyen, és talán becsesb diplomatikai ajándékokkal kivánta üres igéreteit pótolni, és nagy kormányzónk méltányos bosszúját csillapítani.

Az A: R: betűket tán Administrator Regni-nek olvashatni, mert akkor, 1452 és 1454 közt, Hunyadi János már lelépett a kormányzói polcról; de mivel még igen nagy tekintélylyel és befolyással bírt, a tanács az addig diplomaticus gubernator helyett a csaknem hasonló értelmű Administratort tétette.

Egyébiránt nem csak a velencei köztársaság, hanem Alphons aragoniai király, V. Miklós pápa, és mások által is

---

[1]) Wenzel úr megjegyezte ez alkalommal, hogy a *Székely* névnek itteni előfordulása nem oly meglepő, miután különösen déli szomszédainknál, az oláhok, és szerbeknél népmondáik és énekeik tanusága szerint csak ugyan ez volt Hunyadinak nálok populáris neve.

[2]) Histoire de la République de Venise. Paris, 1765. T. VII. p, 99. 170. etc.

követségi, és diplomatikai ajándékokkal tiszteltetett meg a törököknek ezen egyedűli félelme, a keresztyén vallás legerősb fegyvere, királyának, honának, és emberiségnek legnagyobb dísze, kinek e becses emlékéről érdekes volna, hogy a középkor viszonyaiban jártasbak bővebben és kimerítőleg értekeznének.

UJFALVI IMRE XVI. SZÁZADBELI SZÓTÁRIRÓ.

NAGY IVÁNTÓL.

Olv. az academiában, január 14. 1856.

Kalmár István hazánkfia és irodalmunk tudományos barátjánál több kézirat közt egy magyar-latin régi kézirott szótárra akadván, miután a tisztelt birtokos fölszólításomra késznek nyilatkozott minden kéziratait a m. Akadémia könyvtárának fölajánlani, szerencsésnek érzem magamat, eleve az említett szótárt a nevezett könyvtár részére átszolgáltatnom, és annak ismertetéseül csekély észrevételeimet előterjesztenem.

Az érdeklett kisnyolcad rét alakú, papirosra írott szótár, a 3 levélnyi előszó és ugyan annyiból álló tartalommutatón kivűl, 54 levélből áll. Az egész újolag van bekötve, és végső levelein nedvesség által az írás egy csücskön benne elhomályosítva. Az elején egy levél az előszóból rendetlenűl hátrább van kötve, mint kellene, és nagy sajnálatunkra egy levél az előszóból s több magából a szótárból hiányzik is. Címlapja nincs, valószinűleg nem is volt, hanem kezdődik az előszón, mely erdélyi Krakai Demeternek sárospataki tanodai igazgatónak van ajánlva, ki Pesti Gáspár után 1596-dik évtől 1598-ig volt sárospataki tanár [1]).

Mi Ujfalvi Imre életét illeti, arról részint a szótár előbeszédéből, részint egyéb adatokból a következőket tudhatjuk.

Mindenek előtt, hogy a vezetékneve előtti Z betű (mely az akkori orthographia szerint sz-t jelentett) *Szilvás*-Újfalut jelenti, Lampe historiájának alább idézendő helyeiből kétségtelenűl kitűnik.

[1]) Szirmay Ant. Notit. hist. pol. oec. Cottus Zemplin. Cassoviae, 1798. 168. lap.

Az előbeszédből tudjuk meg, hogy Ujfalvi Imre 1587. táján a sárospataki iskolában segédtanár (collaborator), 1596-ban pedig, a debreceni iskolában Laskai Jánossal a héber nyelvnek s mathesisnak tanára volt [1]. Ezen hivatalában 1597-ben írta az érdeklett szótárt, és 1598-ban nyomatta ki halotti énekeit Debrecenben [2]. Debreceni tanárságot mintegy 1607-ig viselt, a midőn már a nagyváradi egyháznak lelkésze, és a Bihar-megyei tractusnak seniora volt. Mint ilyen Lampe bizonysága szerint [3] 1609-ben leginkább Hodászy Lukács debreceni lelkész és tiszántúli superintendens elleni gyülöletből a magyar ref. egyházi fegyelem ellen kikelve, terjedékeny viszályokra és szakadásokra izgatott, miért 1610. nov. 7-kén a nagyváradi zsinat elébe idéztetett, és csak nov. 10. bizonyos pontoknak aláírása mellett kerülte el a büntetést. De 1611. elején már ismét el kezdte izgatását, mi által 1612. a nagykárolyi s váradi, 1614-ben pedig a szatmári zsinatok tartására adott okot; s végre Bátori Gábor fejdelem parancsából egy erre rendelt bizottmány ellene az egyházi hatóság előtte tárgyalván a vádakat, őt mint káromló hitszegő bűnöst elmarasztalá. Igy került Ujfalvi a huszti és váradi börtönökbe, honnan szintén nem szűnt meg levelek által az izgatást megkisérteni, melyeknek végre is nem egyéb lőn eredménye, mint hogy a nyugtalan izgató számüzetett, és e számkivettetése Melotai Nyilas István superintendens által 1615. május 29. kelt levelében a megyék KK. és RRvel is közöltetett. Eképen Ujfalvi Imre, a különben jeles tudós és főleg a mathesisben és csillagászatban jártas férfiú, számüzetésében megtörve dicstelen végezte be életét.

Meg kell egyébiránt Ujfalvi Imrénket különböztetni egy másik szintén ezen korban élt Ujfalvi *Katona* Imrétől, ki 1599. sárospataki tanár, azután Rákóczy Zsigmond udv. papja, továbbá szepsi, gönci és b.-keresztúri predikátor volt, és 1610.

---

[1] Lampe: Historia Eccl. Reform. in Hung. et Transylv. 1728. pag. 633. 636. 637. ll.

[2] Sándor: Könyvesház. 1803. 13. lap.

[3] Lampe id. h. 337, 344. 347. 355. l.

halt meg [1]). Ennek életét Lampe [2]), közvetve Paraeus Dávid, közvetlen Czvittinger után közli, és határozottan ki is jelenti, miszerint ezen baranyai Ujfalvi Katona Imre amattól teljesen megkülönböztetendő.

Ennyit Ujfalvi Imre életéről; de e kevésből kitetszik, miszerint Ujfalvi Imre iróink között is helyet vívott magának; és mint e fölmaradt kis szótár előszavából és külső kiállításából nem minden alap nélkül gyanítani lehet, e mű is sajtó alá volt rendezve.

Visszatérve magára a szótárra, ennek előszavából azt tudjuk meg, miszerint 1574. év táján Szikszói Fabricius Vazul a s. pataki iskolában adott elő egy latin-magyar szótárt, mely azután 16 év múlva, tehát 1580 táján került sajtó alá leginkább Pesti Gáspár pártfogása alatt. Mielőtt azonban e szókönyv kinyomatott volna, azt többen leírták, a mit maga Ujfalvi Imre is több példányoknak egymássali összehasonlítása mellett teljesített. „Azelőtt, úgy mond Ujfalvi, iskoláinkban semmi ilynemű munka nem létezett, ha a Bécsben 1568-ban megjelent Nomenclatura kivétetik, melyben a magyar nyelv a tanulóink előtt ismeretlenebb német betűkkel Pesti Gábor által iktattatott be."

Irja továbbá Ujfalvi hogy, miután ő Debrecenbe tétetvén át, a tanrendszerre nézve ily munkának szükségét, főleg az első kiadásbeli példányok szükében, észrevette volna, kezdett egy újabb kiadásról gondolkozni. Hogy pedig e részben mit eszközlött legyen, úgymond, észreveendi, ki jelen szótárát az előbbiekkel összehasonlítandja. Sajnos! ezután egy levél az előszóból hiányzik, miből tán még többet tudhattunk volna ki.

Az előszó után Sturmius János egy leveléből kivonat közöltetik, mely után a szótár megkezdetik ily címmel:

„*Dictionarium Latino-Ungaricum.*
Neves könyu. Deakul s Magyarul."

Ezután kezdődnek a szavak tárgyak szerint osztályozva 82

---

[1]) Szirmay A. Notit. Hist. pol. oec. Cottus Zemplin. 1708. pag. 168. — És Szombathi János. A S.pataki Colleg. histor. 1820. 36. lap.

[2]) I. h. 344. lap.

fejezetben, melyeknek címeit ismertetés végett orthographiájok szerint érdekesnek tartom latinúl magyarúl közleni:

Caput I. Substantiarum Spiritualium *Lelki allatoknak neuek.*

C. II. Substantiarum Corporearum coelestium nomina. *Eghi allatoknak neuek.*

C. III. Substant. corporear. simplicium seu Elementorum nomina. *Eltetö allatoknak neuek.*

C. IV. Meteora. *Nagyressbul fön termö allatok.* — Meteora aërea. *Eghes* fön termó allatok. — Meteora ignea *Tüses fön termö allatok.*-M. aquea. *Vizes fön termö allatok.* — Met. terrestria seu fossilia quorum genera 3 sunt. — *Földbul ásott allatok, melyeknek nemek harom fele.* I. Metalla. *Ercsek.* II. Lapides quorum genera sunt quinque. *Köuek, melyeknek nemek öt fele.* 1. Gemma *Gyöngy.* 2. Marmora: *Maruanyok.* 3. Cotes *Fen köuek.* 4. Silices: *Kouak.* 5. Saxa: *Kemeny köuek.* III. Metallica seu succi concreti: *Ercsekhös es Köuekhos jarulok.*

C. V. Liquidorum Nomina: *Hig allatoknak neuek.*

C. VI. Herbarum Nomina: *Füueknek neuek.*

C. 7. Legumina et Frumenta diversa. *Magoknak neuek.*

C. 8. Radices esculentae. *Megh ehetö gyökerök.*

C. 9. Aromata seu Condimenta. *Fü sserssám.*

C. 10. Arborum nomina et partes: *Faknak neuek es ressey.*

C. 11. Ad arborum culturam pertinentia. *Elö fak környul ualo gondok.* — Arborum morbi: *Faknak megvessese.*

C. 12. De Fructibus ad Pomarium pertinentibus. *Kerti gyümölcsökrül.*

C. 13. Ad vinetum pertinentia. *Ssölöhös tartosó neuek.* — Vitium Fructus. Szölö gyümölcze.

C. 14. Ad vineae culturam pertinentia. *Ssölö mühös valo ssok.* — Instrumenta vineatica. *Ssölö mühös valo ssersssamok.* Vitium morbi. Szölönek veszedelmei.

C. 15. Ad vineam pertinentia. *Ssüretthes valo ssok.*

C. 16. Vinorum genera. *Boroknak neme.*

C. 17. Ad agrum pertinentia *Messohos valo neuek.*

C. 18. Instrumenta ad culturam agri pertinentia *Messöj munkahos valo ssersssamoknak neuek.*

C. 19. Ad pratum pertinentia. *Rethes tartosó neuek.*

C. 20. Ad lacum pertinentia. *Tokos tartoso neuek.*

C. 21. Ad Sylvam pertinentia. *Erdöhos tartosó neuek.*

C. 22. Animalium terrestrium appellationes. *Földön elö eleuenj alatoknak neuek.*

C. 23. Reptilium appellationes. *Csuso massoknak neuek.*

C. 24. Insectorum appellationes. *Bogaraknak neuek.*

C. 25. Appellationes volucrum. *Madaraknak neuek.*

Cap 26. Piscium appellationes. *Halaknak neuek.*

Cap. 27. Homo et partes humani corporis tam exterioris quam interioris. *Ember külsö belsö resseiuel.*

Cap. 28. De habitibus Corporum. *Testnek allapatyarul ualo neuek.*

Cap. 29. De aetatibus hominum. *Embereknek Idejeknek neuek.*

Cap. 30. Dimensionem seu mensuram corporum significantia, idem ponderum et mensurarum nomina. *Mértekeknek neuek.*

Cap. 31. Artium nomina. *Mestersegeknek neuek.*

Cap. 32. Virtutum et Vitiorum Appellationes. *Jo es gonoss chelekedeteknek neuek.*

Cap. 33. 34. (Nincs meg, hiányozva a 64. és 68 levél.)

Cap. 35. Sonorum appellationes. *Zöngeseknek neuek.*

Cap. 3VI. Odorum appellationes. *Szagoknak neuek.*

Cap. 37. Saporum appellationes (a 71—74. levél hianyozván, nincs meg.)

Cap. 38. Tectum concernentia (a hianyzó 71—74. lapon voltak).

Cap. 39. Figurarum et Formarum nomina. (Szinte hiányzik.)

Cap. 40. Cognationem et affinitatem spectantia. (nincs meg)

Cap. 41. Conjugii nomina. (nincs meg az említett lapok hiánya miatt)

Cap. 43. Arbor Consangvinitatis in recta linea. In sexu masculino stb.

Cap. 44. Nomina Magistratuum. *Külssö tisstviszelöknek neuek.*

Cap. 45. Diversarum conditionum seu graduum vitae humanae appellationes. *Külömb külömbfele allapotban auagy rendben léuö Embereknek neuek.*

Cap. 46. Artificium diversorum et Mechanicorum nomina. *Külömb külömb farago mester Embereknek neuek.*

Cap. 47. Officinae Artificum. (hiányzik a 89. és 91-k levél)

Cap. 48. Ciborum variae differentiae. *Étkeknek külömb külömbfele neuek.*

Cap. 49. Panes et Placentae diversi generis. *Kenyereknek es beleseknek külöm neuek nemej.*

Cap. 50. Vasorum generis appellationes. *Külömb kül-féle Edenyeknek neuek.*

Cap. 51. Vehiculorum diversa genera. *Szekereknek nemek.* — Currus cum suis partibus. *Szeker resseivel össve.*

Cap. 52. Machinarum bellicarum et armorum genera. *Hadi eszközöknek pattangyuknak es fegyvereknek neuek.*

Cap. 53. Ad militiam pertinentia vocabula. *Vitességhes ualo neuek.*

Cap. 54. Poenarum et suppliciorum diversa genera. *Büntetéseknek külömb kül nemey.*

Cap. 55. Morborum diversorum appellationes. *Külömb külömbfele betegsegeknek neuek.*

Cap. 56. Ad valetudinem pertinentia. *Egesseghes ualo igek.*

Cap. 57. Foeces et excrementa diuersar. rer. *Söpröje es ganeja külömfele allatoknak.*

Cap. 58. Navigiorum diversa genera. *Hajoknak külömb külömbfele nemek.*

Cap. 59. Domus et partium ejus vocabula. *Haznak es annak reszeinek neuek.*

Cap. 60. Cubiculum cum suis partibus. *Halohaz reszeivel özzve.*

(hiányzik a 115—118 levél.)

Cap. 63. Ad coenaculum pertinentia. *Ebello s uacsoralo hazhoz ualo neuek.*

Cap. 64—66. (hiányzik a 122—126. levél)

Cap. 67. Ad tectum pertinentia.

Cap. 68. Ad puteum pertinentia. *Kuthoz ualo neuek.*

Cap. 69. Ad stabulum spectantia. *Istallohoz ualo ueuek.*

Cap. 70. Balneum concernentia. *Fördöhöz ualo neuek.*

Cap. 71. Contractuum appellationes. *Vetelhez s adashoz ualo neuek.*

Cap. 72. Temporis et partium ejus appellationes. *Üdönek — — — reszeinek neuek.*

Cap. 73. De Numerando. *Az szamlalasrul.*

Cap. 74. Aquarum appellationes. *Vizeknek neuek.*

Cap. 75. De vestibus. *Az ruhakrul.*

Cap. 76. Ventorum Nomina. *Szeleknek neuek.*

Cap. 77. Locorum Nomina. *Helyeknek neuek.*

Cap. 78. Regnorum, et Regionum nomina. *Orszagoknak es Tartomanyoknak neuek.*

Cap. 79. Gentiüm nomina. *Nemzetsegeknek neuek.*

Cap. 80. Civitatum nomina. *Varosoknak neuek.*

Cap. 81. De varijs titulis Epistolarum item Curialium seu forensium vocabula. *Külömb külömbfele Leueleknek neuey es Törvenyhez ualo igek.*

Cap. 82. Sylva propriorum. *Tulaydonsagoknak özzue gyüjtesek.*

Ezen tárgymutató fejezeteknek elősorolásából kitünik, mennyire érdekes legyen e kis szótár azon korban a tudomány minden ágából nyelvünkben dívott műszavakra nézve, s mintegy a tudomány némely ágairól, például: a jog-, gyógy- és természettudományok akkori állásának főleg hazánkra nézve tükoreül szolgál; nyelvészeti sőt történelmi szempontból is pedig belőle több hibás értelmezésre nézve eligazodás meríthető.

Érdekes és nevezetesnek hiszem végre e kis szótári maradványt azért is, mivel véleményem szerint ez az Ujfalvi Imre-féle szótárnak autographuma, mely véleményem, ohajtom, hogy senki által meg ne ingattassék.

— Az előadottakra *Toldy Ferenc* ezeket jegyzette meg: „A bemutatott kézírott könyv, bár annak graphikája minden tekintetben a XVI. század vagy a XVII-dik első felének jellemét viseli, s így a tartalmazott munkával egykorú lehet, még is inkább nyomtatvány másának mint eredetiének tartható. Ugyanis nem ritkák a régi könyvek egy- és közelkorú másolatai: maga az academia bír egy ily kézirott Heltai-Krónikát, bír XVI. századbeli verses munkák közelkorú másait; bírok magam egy ily egykorú mását a Zrínyiász első kiadásának stb; ellenben nem könnyű elgondolni: mi végre írta volna le szerző nyomatni szándokolt munkáját ily csínnal, hacsak sajtó alá nem; de hogy az itt beadott kézirat, épsége és tisztasága mellett, betüszedő kezein nem forgott, gyakorlott szem első tekintetre felismerheti.

Mondám: „nyomatni szándokolt"; mert nincs kétség benne, hogy Ujfalvy Imrének ezen dolgozata 1597-ben, t. i. azon évben, mely az előttünk fekvő kézirat előszava alatt áll, *nyomtatva megjelent.* Épen e napokban olvastam Szemere Pál tisztelt társunk szivességéből Kölcsey Ferenc 1808. évi leveleit Kazinczy Ferenchez, melyek egyikében írja, hogy Szikszai Fabricius Vazul szótárát, *Ujfalvy Imre által 1597-ben kiadva bírja.* Bod annak 1592. és 1619-ki kiadásait említi. A Kalmár István úr által ajándékozott kézirati másolat — mely addig, míg a Kölcsey vagy más valaki lappangó példánya ismét előkerűl, azt nekünk pótolja — előszavában, mint ez velünk közöltetik, ez adatokat leljük: Fabricius 1574-ben közölte (hihetőleg leírás végett, tanítványaival) Nomenclatúráját; 16 évvel halála után († 1576) kiadatott az Pesti Gáspár indításából Debrecenben, s ez lenne a Bod 1592-ki kiadása, melynek egy igen ép példányát Nagy István kerületi főtörvényszéki ülnök úr birja; a nemzeti muzeumé 1593. évet visel, ezt követi Ujfalvi Imre átdolgozott vagy pótlott kiadása, még pedig, mint most már Kölcsey után tudjuk, 1597-ben *nyomtatva;* végre ugyanennek 1619-ki szinte debreceni kiadása, melyet Szilágyi István társunk ismertetett meg 1847-ki emlékezetes academiai előadásában."

Felelős szerkesztő: **Toldy Ferencz**, titoknok.

MAGYAR

ACADEMIAI ÉRTESÍTŐ.

XVI. Év. 1856. III. Sz.

SZ. ISTVÁN KIRÁLY KETTŐS KERESZTÉRŐL MINT AZ ORSZÁG CÍMERÉRŐL.

PODHRADCZKY JÓZSEFTŐL.

Előterjesztetett az akad. april 28. 1856.

A magyar történetben alig van bonyolódottabb tárgy a sz. István kettős kereszténél; így áll még ma is a kérdés: ki, és mikor kezdett nálunk kettős kereszttel élni? A mennyi az író, csaknem annyiféle a vélemény; ezért terjedelmesebben kell hozzá szólanunk, s e kérdésen kezdenünk: minő címerök volt a pogány magyaroknak? Erre határozottan felelnek krónikáink: hogy Sas volt, mit ők Turulnak nevezték; ez látszik a bécsi Képes Krónikában P. I. Cap. 13. 14. P. II. initio, et Cap. 2. 3. 26. írott vérteken: „Ipse quoque Attila Rex — suis quoque bellicis pro Insigniis, tum in Scuto, tum in Vexillo, Avis imaginem, ad modum Asturis depictam, Coronam in capite habentem gestari faciebat. Haec quidem Insignia, per Hunnos sive Hungaros, usque ad tempora Geysae, filii Ducis Toxon, gestata fuere.“ P. I. Cap. 13 [1]).

[1]) Annak okát, hogy koríróink a magyarokat a húnokkal egy nemzetnek tartják, atyáink pogány vallásában kell keresni; mert *Plato* szerint de Legg. L. V. azonegy nemzet istenek száma szerint volt fölösztva, s mindegyik fél arról az istenről nevezteték, kinek gondviselése alatt élt. „Partem quamlibet suo consecrare Deo, Tribumque ipsam (az ő nevéről) vocare.“ A magyar nép a VII bujdosó száma szerint volt fölösztva. Ez

És *Kézai Simon* L. I. C. 2. „Banerium quoque Regis Ethelae, quod proprio scuto gestare consveverat, similitudinem Avis habebat, quae hungarice Turul dicitur, in capite cum Corona. Illud enim Banerium Huni usque tempora Ducis Geiche, dum se regerent pro communi (királyság behozatala előtt) in exercitu semper secum gestavere." — A Sas nem volt egyedül pogány atyáink címere, éltek vele egyéb nemzetek is; hanem a Turul azért nevezetes a magyar történetben, hogy ősi vallásukról teszen bizonyságot, miszerint ők valóban nap-imádok=Sabaeusok voltak. A sas t. i. az ősnépek mythusában a nap jelve. E nemzeti mondát oklevelek is támogatják, mert Árpád nagyherceg, kit *Kézai Simon* L. II. C. 1. a Turulágról származtat le: „Arpad filius Almi, filii Elad, filii Vgec de genere Turul." egy a leleszi conventben létező 1305-dik évi okirat szerint, valóban ebből az ágból volt; legalább létezett Turul-nemzetség: „Collatio perennalis, Comitis Joannis, filii Sixtini de Genere Turul, super villa sua Cseyteluk vocata, facta Comiti Paulo fratri Bud genero suo." — Actorum Conventus Leleszienses Nro 5. Anni expositi. Megemlítette ezt az oklevelet *Horvát István* is „Magyarország gyökeres Régi Nemzetségeiről" írtában. Pest. 1820. 63. l. „Megvagyon nálam a leleszi prépostságból némely 1305-ki oklevél, úgymond, melyben a nagyváradi káptalan bizonyítja: hogy János bíró (comes) a Turul-nemzetségből származott Sixtinus fia, Seraphinus nevű fiának és egyéb gyermekeinek egyezésekből, Pál bírónak (comiti) Bud testvérének, cheyteluki birtokát oda ajándékozta." — Az efféle állatokról vett nevezetek ismét atyáink vallására vezetik a vizsgálót, s azt tanusítják, hogy ők a napimádás titkaiba fölavatottak, initiatusok, voltak.

E sasos címer a keresztyénség fölvételével 995. év felé megszűnt nemzeti címer lenni; III. Ottó császár helyette Géza negyhercegnek lándzsát adott, mely adományával őt keresztyén fejedelemnek elismerte, s őt országostul az európai keresztyén tartományok sorába fölvette: „Quem Otto Imperator in natali protomartyris Stephani a baptismo excepit, et Re-

---

tehát nem mese, de történet, mi azt igazolja, hogy kellett pogány atyáinknak írott történetöknek lennie, melyből ezek merítvék.

gnum ei liberrime habere permisit, dans ei licentiam ferre Lanceam Sanctam ubique, sicut ipsi Imperatori mos est: et de Lancea S. Mauricii ei concessit in propria Lancea.“ Engolismeni Ademar. — E lándzsa azért nevezteték szentségesnek, mert abba sz. Mór lándzsájának valami része volt beillesztve. „Tales autem Lanceae, ob certas impressas Reliquias Sanctae habebantur.“ Du Fresne Glossar. Erről a római birodalom lándzsájáról beszéli 929-dik évre Gemblachi Sigebert: „Quae dicitur Primi et Magni Constantini fuisse, donatam Rudolpho Regi Burgundionum et Italiae a Samsone Comite; Rex Henricus (Auceps) precibus, minis, muneribus, addita etiam parte provinciae Svevorum, a Rudolpho Comite extorquet, et hanc, ad Insigne et Tutamen Imperii, Posteris reliquit.“ Minthogy az a lándzsa a római birodalom címere volt, vele adatott a császárnak a főhatalom is: „Quandoque Imperium noviter electo, per Sacrae Lanceae, vel Hastae Dominicae Traditionem conferebatur.“ Burcardus Gotthelffius Struvius: Corpus Juris Publici Imperii Romano-Germanici. Jenae, 1738. 4. Cap. VI. §. 5. p. 181. — E szokást bizonyítja Ditmár is L. 5. „Bernhardus Dux (Sax.) accepta in manibus Sacra Lancea ex parte omnium Regni curam illi fideliter committit.“ És Tagmarus in Vita Bernwardi Cap. 34.: „Willegisus Archiepiscopus, et beatus Bernwardus — Heinricum Moguntiam ducentes, Regimen et Regiam potestatem cum Dominica Hasta illi tradiderunt.“ Igy tett Géza nagyhercegünkkel is III. Ottó, e szokást követék a későbbi császárok is Turóci János, vagy inkább a Képes Krónika írója szerint P. II. C. 38. „Sequenti vero Anno (1045) reversus est Caesar in Hungariam, cui Petrus Rex, in ipsa sancta paschali Solennitate, Regnum Hungariae, cum deaurata Lancea tradidit.“ Miért, hogy a császárnak hódolt, és alája vetette az országot, szemei kitolattak. VII. Gergely pápa is azért küldött 1074-ben Salamonnak dorgáló levelet, hogy a német császártól adatta magának vissza az országot, holott sz. István nagyherceget II. Sylvester pápa emelé királyságra: „Si tua incauta conditio non adeo beatum Petrum offendisset. Nam, sicut a maioribus patriae tuae cognoscere potes, Regnum Hungariae Sanctae Romanae Ecclesiae proprium est, a Rege Stephano olim beato Petro, cum omni

iure et potestate sua oblatum, et devote traditum. — Quae, cum ita sint, tu tamen — ius et honorem Sancti Petri, quantum ad te, imminuisti et alienasti, dum eius Regnum a Rege Teutonicorum in beneficium, sicut audivimus, accepisti. Quod si verum est — te non aliter — regnaturum, nisi Sceptrum Regni, quod tenes, correcto errore tuo, apostolicae, non regiae maiestatis beneficium recognoscas." — Akkor tehát, midőn 1000-ben sz. István Rómából koronát nyert, azzal az országnak egy új címert is kellett nyernie, az előbbi birodalmi lándzsa helyett. De miből állott ez a címer?

Hartvic szent István király életírója, és Verbőczi István követői úgy vélekednek, hogy az ország címerében kitetsző kettős kereszt II. Sylvester pápától küldött adomány, melyet szent István, s utódai mindenha magok viseltethetnek. — Mások ismét, minthogy a kettős keresztnek a királyi pecséteken régibb jelét nem láthatni, hanem csak II. Endre király pecsétén; ezért annak országunk címerébe fölvételét az ő korából származtatják: nevezetesen Pray György azt a hospitalarius szerzettől kölcsönözteti; mert ennek veres vértén fénylő kettős kereszt volt megkülönböztető jelve. II. Endre pedig ehhez a szerzethez különös indulattal viseltetvén, abba 1217-ben tagúl is fölvétette magát: „Confraternitati eorum — nos adstrinximus devote" mond magáról Endre, Katona Istvánnál Hist. Crit. Regum Hung. Tom. V. p. 27. sequ. Mások megint azt állítják, hogy nálunk a kettős kereszt a régi keresztes háborúban vette eredetét. De ezek is Pray György mellett szólanak. — Horvát István pedig az 1833-dik évi Tudományos Gyűjteménynek XII. kötetében e kérdésre: Igaza vagyon-e Verbőczinek, hogy a magyar nemzet a pólyás címer osztályt a régi Pannónia címeréből kölcsönözte? határozottan nem tudott felelni. „Itt a régiség aligha nyújthat tudományt, úgy mond. Mindazáltal, gyanítva, de csak gyanítva, könnyebb volna talán azt védeni, hogy a kettős kereszt maradott inkább reánk a pannoniaiaktól, mintsem a pólyás címer. Justinianus gör. császárnak egyik deák nyelvre fordíttatott arany bullájában ezek olvastatnak: „Ex parte vero sinistra, in sectione secunda coelestis coloris cum duplici Cruce aurea exprimente secundam Pannoniam." — De Pray épen ezen helynél fogva

gyanúba veszi ezen oklevelet. Védeni ugyan én sem bátorkodom, azonban figyelmezvén arra is, hogy a régieknek is voltak vérteiken még nemzeti jeleik is — mint a Notitia utriusque Imperii című könyvből kitetszik, — csupán azért nem merem tagadni is ezen arany bulla hitelességét, s némely más ellenvetéseket sem tartok reá nézve elég nyomosaknak. Más részről tudván még azt is, hogy a pannonesek bizonyosan jászok voltak, azt is tapasztalom az austriai birodalom mostani nagy címerében, hogy a Jaczving (más néven jász) nemzet címerén is — a lithvánus lovag paizsán kettős kereszt vagyon. — Az illurok, kik jászok valának, már az első keresztyén században elfogadták az üdvözítő tudományt."

Úgy de nem a jászok térítették keresztyénségre atyáinkat, hanem a rokon német császárok, bajor, cseh, meg lengyel hercegek, házasulás és kiházasítás alkalmával; ugyanis a magyar keresztyénségnek Arnulf császár vetette meg első alapját, midőn Árpáddal Szvatopolug ellen összeszövetkezvén, e szövetségnek állandóbbságára, akkori szokás szerint, Árpád két leányát Ágnest és Beatrixot a császár két fiának férjhez adta, mint ezt az 1855-ki novemberi „Religio" számaiban elmondottam.

A fölhozott véleményekre csak ezt jegyzem meg: hogy a kettős kereszt II. Endre király alatt a pólyás vérttel változtatva legelőször találtatik. Pray De vetere Reginas Hung. coronandi more. p. 55. és De Sigillis Regum Hung. p. 61—62. Endrének fia IV. Béla, s az utána uralkodók I. Ferdinándig csaknem háromszáz esztendő folytán kettős kereszttel éltek kettős pecséteiknek tulsó oldalán. Kettős kereszt volt a karok és rendek pecsétén is, valamint a nádorén is; Kaprinai István kéziratai között B. Tom. XLIV. p. 166. találtam e jegyzéket: „1239. Literae Judiciales Dionysii Palatini per Danielem condam Cornides possessae, in his Sigillum pendens, Crucem Patriarchalem Hungaricam exhibet."

Pray Györgytől tehát, ha élne, kérdezhetnők: mi volt hát II. Endre előtt Magyarország címere? címer nélkül csak nem volt. Megfelelt helyette Horvát István az 1833-ki Tud. Gyűjt. XII. köt. „Magyarország régi pólyás címeréről" közlött értesítésében: hogy arszlán volt az ország címere; de nem

vette észre, hogy nem csak az országnak volt tulajdon címere, hanem az uralkodó Árpád-háznak is. E különbségnek észre nem vételében fekszik az egész nehézség. A pólyás címeren látszó arszlán nem volt az ország címere, hanem a fejedelem nemzetségi címere, mint a Horvát István által fölhozott Imre királyféle oklevél igazolja. Hogy pedig III. Béla magyar király alatt is már oroszlánok voltak a pólyákon, az bizonyos Imre királynak némely 1197-ki okleveléből, melyben többi között ezek mondatnak: „De Praelatorum et Baronum communicati consilii provida deliberatione, ipsi comiti Stephano, Arma seu Insignia sua regalia, vigore sui iuramenti, praesentibus nobis, et eisdem Praelatis, et Baronibus, et quamdam Terram Vodiza vocatam, in partibus inferioribus Sclavoniae, in contiguitate Districtus Sane et Dubicza, libero et iusto ordine ad nos, et neminem alterum pertinentem: nec non et Arma seu Insignia sua regalia dare et conferre pollicitus exstitisset.“ S valamivel alább „Praedicto Comiti Stephano, suisque haeredibus, dictam Terram Vodiza mediantibus aliis litteris nostris, aurea bulla in pendenti autentico consignatis, Arma etiam, seu Insignia ipsius Domini et Patris nostri, et nostra: Scutum, et desuper Galeam, de summitate ipsius Galeae Leonis anteriorem Medietatem, cum Pedibus anterioribus, Ungula aurea rapaci, ac Coronam auream in capite gestantem — dedimus et conferimus.“ — Imre király két ízben is elég világosan mondja: „Arma seu Insignia sua regalia“ tehát nem Regni. Alább pedig még értelmesebben nyilatkozik: „Arma etiam seu Insignia ipsius Domini et Patris nostri, et nostra.“ — III. Béla fejedelmi székének két oldalán arszlán látható, mert ez volt Árpád nemzetségének saját címere a Képes Krónika szerint is P. II. Cap. 52. „Ladislaus autem Dux, commutaverat Signa sua, cum Vexillo Ducis Geysae ea intentione, quod Salamon audacius invaderet illud agmen, in quo Signa Geysae gestabantur, putans esse agmen Geysae, quem nuper devicerat.“ Hogy pedig szent László címerén arszlán volt, emez egyházi énekből tanúljuk, melyet a Budai Krónikában is p. 162. megemlítettem:

Tu carne purus, mente preclarus,
Tu corde audax, more Leonis:

Ad hoc es dictus bátor Ladislaus,
Cum adhuc iuvenis aetate fores.

De élő s leggyőzőbb bizonyság Pest vármegye címere; ezt a vármegyét, mint tudjuk, hajdanában magok a fejdelmek, s helyettök a budai várnagyok kormányozták, ezért főispánja nem is volt; most is egy országtekét tartó koronás arszlánt visel címerében, melyet Nagy Gábor néhai Fejér György kérelmére 1838-ki oct. 18. kőlt levelében ekép ír le: „Comitatus Pesthiensis antiquius, moderno, Sigillum non novi. Nec puto habuisse; cum sub iugo turcico constitutus fuerit, Congregationesque et Tabularium prius Szécsényini, mox Filekini habuerit [1]). Modernum est in Clypeo coelestini coloris Leo aureus erectus, posterioribus pedibus tricolli viridis coloris insistens; priori dextro pede Coronam auream, sinistro autem Pomum aureum cum superposita Cruce aurea tenens, ac ante pedes posteriores tres Rosas aureas habens. E tribus his Rosis aureis censeo, Sigillum hoc, per Principem Palatinum Paulum Eszterházy, Comitatui impetratum fuisse [2]). Sigillum Comitis Francisci Wesselényi Palatini de Anno 1670. [3]), item Pauli Wesselényi de Anno 1676. utrumque in origine apud me exstans, ostendit in Clypeo oblongo Serpentem coronatum ad sinistram versum, cum cauda retrorsum incurvata; pedibusque Rosam triplicem tenentem. Supra Clypeum Corona cernitur."

Az sem érdemel figyelmet, hogy a régi pecséteken a pólyák és arszlánok száma hol kisebb, hol nagyobb; mert ez csupán a pecsétmetsző, vagy mint a régiek nevezék, likasztó

---

[1]) A közlő azt akarja mondani, hogy ez a címer nem I. Ferdinánd korából való, a ki alatt rendelteték, hogy a vármegyék tulajdon s ne főispánjaik pecséteivel éljenek. Ha jól emlékezem, Szala vármegye volt az első, melynek II. Ulászló király adott címeres levelet, ki is van adva a Tud. Gyűjt. valamelyik kötetében.

[2]) Legfölebb tán ő vésette.

[3]) Wesselényi nádor 1667-ben holt meg. Az arany koronát és világtekét tartó arszlán, a nevezett két nádor koránál sokkal régibb, s azon időkből való, mikor még dicső királyaink voltak e vármegye főispánjai. Az érintett három arany rózsáról inkább azt lehetne állítani, hogy e címert tán Wesselényi erősíttette meg, vagy pedig, hogy a mostani pecsétet ő készíttette.

akaratától függött. Kiviláglik továbbá a mondottakból az is, hogy a pogány időben a sas, vagy turul nemzeti, nem pedig Árpád nemzetségi vagy ági címer volt.

Minő címere volt tehát a keresztyén Magyarországnak? Figyelmezvén Hartvicra, szent István király életírójára, kétséget nem szenved: hogy a keresztyénség, vagyis inkább királyság óta kettős kereszt. Ez látszik az 1358-ban másolt Képes Krónikában P. II. Cap. 28., szent István vértén, és zászlóján, Cap. 56., szent László király galibáján, valamint e krónika homlokán is, az Anjou-ház két címerének közepette. E Képes Krónikában írott nemzetségek címereinek valóságát pedig oklevelekből lehet bebizonyítani; ha ezek hitelesek, miért nem volna a kettős kereszt, melyet a XI. és XII. században élt Hartvic 1109-dik év felé írott szent István király legendájában nyilván s világosan megemlít: „Quarto post patris obitum anno — ascricum presulem, qui alio nomine anastasius dictus est, ad limina sanctorum apostolorum misit, ut a successore sancti petri principis apostolorum postularet, quo novelle christianitati exorte in partibus pannonie, largam benedictionem porrigeret, strigoniensem ecclesiam in metropolim, sue subscriptionis auctoritate sanciret, et reliquos episcopatus, sua benedictione muniret. Regio etiam dignaretur ipsum diademate roborare [1]), ut eo fultus honore, cepta, per dei graciam posset solidius stabilire. — — presul ascricus ad papam pervenit, qui officium iniunctum sibi prudenter exequens, et sancti ducis gesta referens, ordine ab apostolica sede, que premisimus insignia postulavit, indicans, eum dignum fore tali honore et dignitate, qui plures gentes, per dei adiutorium sibi subiugasset, et multos infideles per suam potenciam ad dominum convertisset. Quibus auditis, valde gavisus romanus pontifex, cuncta, prout fuerant postulata, benigne concessit. *Crucem insuper ante, regi ferendam, velut in signum apostolatus misit.*“ sat.

Valamint Géza nagyherceg megtértekor turul helyett szent lándzsát nyert III. Ottó császártól: úgy szent István

---

[1]) Azon nyomos okokat, miért kért szent István épen Rómából koronát, fölhoztam az 1855-ki augustusi „Religió“ban.

király mint magyar apostol, s mint apostoli szent-szék követe, keresztet. Hogy szent István király az apostoli szent-szék követségével s hatalmával föl volt ruházva, IV. Béla király 1237-dik évi oklevelének kivonata, mely Pozsony város levéltárában létezik, bizonyítja: „Cum privilegium Sancti Stephani Regis, pariter et Legati tunc Sedis Apostolicae, hospitibus Albensibus concessum — fuisset conversum in cinerem.“ Ismét IV. Béla király mondja 1238-ban IX. Gergely pápának írott levelében: „Petimus, ut Officium Legationis, non alii, sed nobis, in terra Assani committatur, ut habeamus potestatem limitandi dioeceses — quia haec omnia beatae memoriae Antecessori nostro, Sancto Stephano sunt concessa.“ Mert szokás volt e követséggel s hatalommal a keresztyén fejedelmeket is fölékesíteni. „A Latere Legati, seu Apostolici cum amplissima auctoritate, quae tanta est, ut toto Legationis tempore, non secus, ac ipse Pontifex, honoretur, et suprema in Rebus Ecclesiasticis potestate gaudeant (ilyen volt, hogy érsekeket és püspököket nevezhetett, s egyházi megyéket állíthatott). Iidem vero Legati Apostolici a Latere, munus Regibus etiam inditum esse a Pontificibus Romanis, Rogerus Hovedenus docet Ann. Chr. 1164., ubi Henrico II. Regi Pontificem concessisse: ut Legatus esset totius Angliae.“ — Joh. Jacobi Hoffmanni Lexici Universalis Continuat. 1683. fol. Tom. I. pag. 983. — Az ilyen apostoli szent-szék követe s fejedelem Patriarcha címet is viselt: πατριάρχης, azaz: πατριᾶς ἄρχων= Gentis Primas, méltóságára nézve a római anyaszentegyházban, pápa után, ki hármas kereszttel él, legelső; ezért kettős keresztje volt, mely közönségesen patriarchai keresztnek hivatott. „Omnis autem illius modus, figura et reliqua per se loquuntur, esse Apostolicam, et earum simillimam, quae Legatis Romani Pontificis consvevit praeferri. Hinc praeclare, me iudice, mond Kollár Ádám, Hist. Dipl. Juris Patronatus Regum Hungariae. Lib. I. Cap. 8. p. 42—43. Illustr. Réwajus laudati mihi iam supra Operis p. 149. Imprimis, inquit, Crux gemina Coronae adiuncta fuit, S. Stephano Regi Hungariae praeferenda eo nimirum respectu, quod Rex simul et Apostolus Hungarorum esset; Regiam simul et Apostolicam dignitatem ac Professionem, ex Conversione suae Gentis ad Fidem

Christianam consecutus.“ És ugyanott p. 41. „Crux Hungarica, inquit Réwajus, nescio, temporumne iniuria, an hominum potius incuria? [1]) (addere poterat vel invidia) amissa desideratur.“ Eius effigies, quae in vetustissimis Regum nostrorum Ceris spectatur — Cruci, quae Legatis Romani Pontificis praeferri solet, est simillima. Debeo hanc memoriam Illustri atque eruditissimo Viro Antonio a Rosenthal, Mariae Theresiae Augustae a Consiliis, et Sanctionis Augustae Domus tabularii Praefecto dignissimo, qui, pro singulari suo, Jura Regia, illustrandi studio, exemplum Cerae mecum communicavit, adpensae Litteris Belae IV. Hungariae Regis, quibus Comiti Symoni Yspano terram Chenke cum insula, feneto et aliis pertinentiis ob benemerita donat. Datum Nitriae IX. Kalendas Februar. A. 1242. anno regni octavo.“

E kettős keresztet Mátyás király a bíbornokoknak 1460-ban írott levelében nyílván ország címerének vallja és nevezi: Epistolae Matthiae Corvini Regis Hungariae. Cassoviae 1744. 8. P. IV. Epistola XXVII. „Fuit et hoc nobis grave, quod sua Sanctitas Jus Nobis nostrum, quod in lectionibus Praelatorum Regni nostri a Praedecessoribus nostris Regibus devolutum est ad Nos, turbare voluit, cupiens aliis, cum praeiudicio nostro, et Juris nostri detrimento, de Episcopatu Modrusiensi, qui ad nostram electionem semper pertinebat, et pertinet, complacere. Non considerat, quantum praeiudicii ea res Nobis inferat, et quantum impossibile sit Nobis in ea re Sanctitati suae morem gerere, et id tolerare. Credimus talia Sanctitas sua non faceret, si sciret, quanti momenti ea res apud Nos Hungaros reputetur. Quod quidem his diebus patuit: cum certos Regnicolas harum Partium feceramus convenire, a quibus tanti clamores sunt contra Nos habiti, quod Nos Jura nostra negligamus, quod profecto veriti simus, ne Populus omnis in seditionem verteretur. *Quae, ut Sanctitas sua aperte cognoscat, certa esse debet, Duplicatam illam Crucem, quae Regni nostri Insigne est, Gentem Hungaricam libentius triplicare*

---

[1]) Miből volt ez a kettős kereszt, mikor tünt el, s hova lett? a magyar történet nem tudja, de azt följegyezte, hogy a pápák több ízben igyekeztek e just visszavenni.

velle, quam in id consentire, ut beneficia et Praelaturae ad Jus Coronae spectantes, per Sedem Apostolicam conferantur."

II. Sylvester pápa, mint Hartvic beszéli, küldött szent Istvánnak 1000-dik évi mart. 27-kén egy levelet is, melyben ez az apostoli, vagyis kettős kereszt nyilván megemlíttetik: „Et quia Nobilitas Tua Apostolorum Gloriam aemulando, Apostolicum munus, Christum praedicando, eiusque Fidem propagando, gerere non est dedignata, Nostrasque et Sacerdotii vices supplere studuit, atque Apostolorum Principem, praecaeteris singulariter honorare: idcirco, et Nos, singulari insuper Privilegio, Excellentiam Tuam, Tuorumque Meritorum intuitu Haeredes ac Successores Tuos legitimos nunc et perpetuis temporibus condecorare cupientes, ut, postquam Tu, et illi, Corona, quam mittimus, rite, iuxta Formulam, Legatis Tuis traditam, coronatus: vel coronati extiteritis, *Crucem ante Te, Apostolatus Insigne, gestare facere possis et valeas, atque illi possint, valeantque; et secundum quod Divina Gratia Te, et illos docuerit, Ecclesias Regni Tui, praesentes et futuras, Nostra, ac Successorum nostrornm vice, disponere, atque ordinare, Apostolica Authoritate, similiter concessimus, volumus et rogamus:* sicuti in aliis Literis, quas in communi ad Te, Optimatesque Regni, et cunctum fidelem Populum, per Nuncium nostrum, quem ad Te dirigimus, deferendis, plenius haec omnia continentur." — E levél hitelességét a tavali „Religió"-ban kivívni igyekeztem, kiszúrván belőle Levakovich Ráfaelnek belé csusztatott koholmányait.

Miután ezek szerint II. Sylvester pápa küldött szent Istvánnak, mint tőle nevezett és címzett apostoli királynak keresztet, én ezt a fölhozott okoknál fogva kettős keresztnek tartom, és azt hiszem, hogy ez volt a királyság fölvétele óta Magyarországnak címere.

Nagy Lajos király 1366-ban e kettős kereszttel egyesítette háza pólyáját is, mint azon évi titkos pecsétén látszik, és most Magyarország címerének egyik osztályát veres mezőn fekvő négy fejér pólya teszi. Ezeknek is eredetök s jelentésök felől sem egyformák az írók vélekedései. Verbőczi István Tripart. Part. I. Tit. 11. §. 3. a négy fejér pólyának pannoniai eredetet adott, melyek szerinte a Duna, Tisza, Száva és Drá-

va. „Unde ab illius (Sancti Stephani) tempore, Gens Hungarica, dupplicatam Crucem pro Armis ac Insignibus habere pariter, et gerere consvevit. Insignium namque quatvor Fluminum, scilicet: Histri seu Danubii, ac Tybisci seu Thiciae, nec non Zavae et Dravae, a Regno Pannoniae, quod modo Hungari incolunt, atque inhabitant, pro se vendicavit." E híres magyar Treboniamus nem tudta, hogy a Tisza nem is foly a régi Pannóniában, melynek a Duna volt határa; a szomszéd barbár nem-római tartományok a Duna bal részén feküdtek, s már ezért sem jelenthet a négy fejér pólya folyókat. A pólyák is ugyan fejér színüek, de inkább halaványkékek, vagy zöldek, és mindenkor habosak. Hihető, hogy Verbőczi II. Ulászló királynak 1496-dik okleveléből, melyben Szlavonia címerében a Száva és Dráva említtetik, következtette: hogy a magyar fejér pólyák is vizek. E magyarázat tehát elég régi; találtatik II. és III. Ferdinánd 1627-dik, és 1650-dik okleveleiben is, melyeket sz. kir. Breznó-Bánya városnak címerrel együtt adtak: „In qua quidem dextra caerulea Scuti area quatvor Fluvii, nimirum principaliora Pannoniae Flumina: Danubium utpote, Savum et Dravum et Tybiscum designantes decurrere, et praeterlabi: in rubea autem sinistra Scuti parte, in terna serie, sex alba Lilia, ordine locata effloruisse et excrevisse visuntur."

Schwartner Márton pedig úgy vélekedett, hogy a pólyák a Magyarországhoz tartozó szövetséges országokra céloznak. Különben Pray György de Sigillis p. 70. Imre király korából származtatja, s régibbnek lenni nem tartja, mivel ennek a királynak 1202-dik arany pecsétén még eddig régibb olyas pecsét nem találtatott, melyen a pólyák látszatnának. — Horvát István, végre, szokása ellenére, habozva szólott e tárgyhoz az 1833-dik Tud. Gyűjt. XII. köt. Magyarország pólyás címeréről közlött értesitésében, hol többféle véleményt fölhordván: „Nekem tehát anélkül, hogy itt valamit állítanék, úgymond, elég volt e tárgyat megérintenem." E tárgyon sem indulhata el Horvát, mert nem tudta a fejedelmi címert és színeket az ország címerétől megkülönböztetni, s minthogy a pólyák már Imre király pecsétén láthatók, magával elhitetni: hogy az ország címerének egyik osztályában veres vérten

fekvő négy fejér pólya az Anjou ifjabbik háznak jelve volt, Nagy Lajos király 1369-dik cimeres oklevelében a fejér és veres pólyákat, tulajdon nemzetségi címerének és saját színeinek vallja:

„Nos Ludovicus Dei gratia Rex Hungariae etc. Memoriae commendamus, tenore presentium significantes, quibus expedit, universis: quod nos commodo et utilitati fidelium civium et hospitum nostrorum *de Cassa*, regia liberalitate invigilare cupientes, ac eosdem graciosis donis gliscentes ampliare; ad devotam et humilem ipsorum supplicacionem, eisdem civibus nostris *de Cassa* annuimus ex gracia speciali: ut iidem a modo, in Sigillo ipsius civitatis secreto et missivo, ac vexillo, *formam clypei cum signo nostro regio exornato, desuper videlicet unum tractum, seu lineam flavei coloris* [1]), *tribus imaginibus Liliorum compaginatam:* [2]) *ac de subtus quatvor Lineas ruffas et totidem albas lateraliter habentis*, in perpetuum gestare valeant atque possint. Harum sub nostro sigillo secreto testimonio Litterarum, quas in forma nostri privilegii sub magno nostro Sigillo, pro ipsis civibus redigi faciemus, dum nobis fuerint reportatae. Datum in Diosgewr feria prima proxima ante festum Ascensionis Domini. Anno eiusdem Millesimo trecentesimo LXo nono."

Vegye akárki is kezébe a Képes Krónikát, tekintsen annak homlokára, azután fordítson, és üsse föl másod részét, nézzen a 90-dik fejezetre, ott találandja 1312-dik évre Róbert Károlyt is ugyan ezen fia, Nagy Lajos által leírott címerrel; ez tehát, vagyis a négy fejér, és négy veres pólya az Anjou-ház ifjabb ágának jelve. 1831-ki Tud. Gyűjt. IV-dik kötetében megemlítettem egyéb a heraldikában talált neveit is. Horvát szavaival végzem értesítésemet: „Elég tudni, mi volt, ha most az, a mi volt, másképen vagyon is, az a régiséghez nem tartozik."

---

[1]) Azaz: kékszínű vérten.

[2]) Három arany liliom. A francia heraldicusok tévedésből nevezik a királyi lándzsa fölső részét liliomnak.

BON ALAJOS JELENTÉSE MAGYARORSZÁGRÓL

A VELENCEI NAGYTANÁCSHOZ 1519.

WENZEL GUSZTÁVTÓL.

Olvastatott az akad. nov. 10. 1855.

Újabb történetirodalmi előzmények nyomán meggyőződhettünk, hogy a volt velencei köztársaság státusactái, valamint általában az európai, úgy névszerint a magyarországi történetre nézve is igen fontos segédforrásokat képeznek. Áll ez névszerint azon jelentésekre nézve, melyeket a köztársaságnak különféle országokba küldött követei, miután haza tértek, eljárásukról és ezen országok állapotairól tenni kötelezve voltak. Nem szenved kétséget, hogy ezen jelentések az európai státusok történetének legbecsesebb kútfői közé tartoznak, s várható, miszerint, ha azok, a mennyiben Magyarországra vonatkoznak, kellőleg felhasználva lesznek, hazánknak 1540. előtti története is nevezetes felvilágosításokat nyerend.

Ez úttal azon jelentést kivánom a Tek. Akadémiával közölni, melyet Bon Alajos (ser Aluise Bon el dottor), ki 1516. martius 24. a velencei nagytanácstól a budai udvarhoz követűl választatott, s ezen missióját 1519. junius 13-káig Budán elvégezvén, követségéről 1519. julius 18-kán a nagytanács előtt jelentést tett.

Velencében már 1269. december 9-kén volt törvény által meghatározva, hogy „Oratores in reditu dent in nota ea quae sunt utilia dominio"; 1296. julius 24-kén: „Referant suas legationes in illis Consiliis, in quibus facti fuerunt"; és 1425-ben: „In scriptis relationes facere teneantur." Soranzo Lázár továbbá tudósít bennünket arról, hogy körülbelül 1500-tól kezdve a követek jelentései külön archivumban őriztettek, s többé közzé nem tétettek. De úgy látszik, hogy épen ezen titoktartás még inkább ébresztette és táplálta a velencei követjelentések iránt a köz érdeket. Mutatják azt azon számos gyűjtemények, melyek az 1530. ótai jelentésekből készültek, és nemcsak Velence és általán Olaszországban (Rómában, Florenc, Nápoly, Milano, Turin); hanem Anglia, Franciaország (Páris) és Némethon (Bécs, Berlin, Gotha) köz és magán könyv- és levéltáraiban találtatnak [1]). Más részről nem

fájlalhatjuk eléggé, hogy az 1330. előttiek nagyrészt elvesztek [2]). Sanuto Marino mindazáltal az 1494—1534-dik évi időből ezek közől is többeket megtartott híres kézirati krónikájában [3]).

Bon Alajos előtt, kinek jelentése ezen közleménynek tárgya, Magyarországban Surian Antal (ser Antonio Surian el dotor); utána pedig Orio Lőrinc (ser Lorenzo Orio el dotor) voltak velencei követek. Bon követsége három esztendeig tartott (1516—1519); mely idő annál érdekesebb, mert II. Lajos király uralkodásának három első évét teszi. Egyébiránt meg kell különböztetnünk azon egyes jelentéseket, melyeket Bon, követsége alatt, időről időre Magyarországból Velencébe küldött, az 1519. július 18-kai vég jelentésétől. Összesen amazok sokat tartalmaznak, mi az utóbbi események értésére felette fontos.

Sanuto Marino, ki, mint látszik, Bon Alajos szellemi tehetségéről nem sokat tartott, krónikája XXVII-dik kötetében annak követjelentését közölvén, azt jegyzi meg róla, hogy nem igen helyes, sőt hogy vége felé sok nevetségest is tartalmaz (qual fo inepta et ala fin risibile), miért abból többet ki is hagyott. Az bizonyos hogy fogalmazására és formájára nézve az tökéletlenebb Guidoto Vince követjelentésénél (1523 —1525), melyet Firnhaber Frigyes érdekes felvilágosítással és mellékletekkel 1849-ben kiadott [4]).

Bon Lengyel- és Magyarországba küldetvén követül, mindkét követségéről tett egyszerre jelentést; s én azt azon érdeknél fogva, melylyel az előbbi ország is bír reánk nézve, egészen közlöm. Miután Bon abban követségi titkárát dicsérte, először Lengyelországról szól, a hová küldve volt, hogy

---

[1]) Reumont Alfred: Italienische Diplomaten und diplomatische Verhältnisse 1260—1550. Raumer történeti zsebkönyvében 1841-ki év folyam, 429. l.

[2]) Ranke: Über die Verschwörung gegen Venedig im Jahre 1618. Berlin 1831. 57. l.

[3]) Eredetie létezik a bécsi császári titkos levéltárban; teljes másolata Velencében a sz. Márk nevű könyvtárban.

[4]) Quellen und Forschungen zur vaterländischen Geschichte, Literatur und Kunst. Bécs 1849. 67—138. l.

Zsigmond királyt, második nejével Sforza Bonávali összekelésekor a velencei köztársaság nevében üdvözölje. A lengyel királynéról, Izabella, Szapolyai János nejének anyjáról azt mondja: „E bellissima donna e il re li vol grandissimo bon.“

Érdekes különösen az hogy, midőn a követ nála audientián volt, az udvari nyelv iránt is szó tétetett. „La qual, (t. i. a királyné) így olvassuk Bon jelentésében — quando esso orator la visito e si alegro dimandandoli, in qual sermon la voleua lexponese lambasata sua, *o hongaro*, o latin, o latin vulgar, disse latin vulgar, perche li piace molto parlar in tal forma, benche la impara parlar per letera, per poter parlar col re suo marito.“ Kitetszik ebből, hogy a magyar nyelv akkor időben Olaszországban nem kevesbbé, mint Lengyelországban ismeretes volt, mert mind a milanói eredetű lengyel királynénak, mind a velencei követnek Bon Alajosnak (ki, mint alább látandjuk, németűl nem tudott) ezen tudósítás szerint magyarúl tudniok kelle; kitetszik továbbá az, hogy a classicai latin nyelven kivűl más köz latin nyelv is volt akkor általános szokásban (latin vulgar), melyet a lengyelek különösen használtak, oly annyira hogy Sforza Bona mint menyasszony azt gyakorolni célszerűnek találta, miszerint azon jövendőbeli férjével, a lengyel királylyal, társalkodhassék.

Magyarországi követségére vonatkozó jelentésében mindenek előtt Lengyelországbóli útja viszontagságait beszéli el, s névszerint hogy, midőn Kassán keresztűl utazott, ott tűzvész volt, mely alkalommal azon ház is, a hova ő szállt, elégett, s ő csak nagy nehezen birt az estei bíbornok (egri püspök) házába menekülni, ki épen akkor szintén Lengyelországból visszatért, hová a királynét Colonna Prosperrel elkisérte volt. Minthogy pedig a tűzvész által nagy kárt vallott, és minden köntösét elvesztette (kárát 100 aranyra becsülte), Kassa városától kárpótlást kivánt, mely az estei bíbornok tanácsára neki 50 aranyat fizetett is.

Magyarország tekintetében II. Lajos király személyiségéről, az ország zavart finánc állapotairól és természeti gazdagságáról, a kormányi intézetekről és azon férfiakról értesít, kik a kormányt kezelik; így a hadi erőről; s végre azon

lépésekről, melyeket I. Ferenc francia és I. Károly spanyol királyok a budai udvarnál tettek, hogy a királynak, ki mint cseh király egyszersmind német birodalmi választó is volt, szavazatát a császári választáshoz megnyerjék.

A jelentés többi része Bon Alajos személyiségére vonatkozik. Panaszkodik, hogy a budai éghajlat egészségének nem kedvezett, hogy sokat betegeskedett, három hónapot folytonosan az ágyban töltvén stb, mely idő alatt követségi titkára Vedoa Jakab kezelte a követségi ügyeket, továbbá azt beszéli, hogy midőn ő, utódja Orio Lőrinc Budára érkeztével II. Lajos királynál bucsú-audientián volt, ez őt lovagi állásra emelni és lovagi karddal feldíszesíteni akarta; mit egyébiránt minthogy már öreg és sem a lovagi állásra megkivántató vagyonnal nem bír, sem fegyverrel szolgálni nem képes, megköszönt. „Ő doktor, ugymond, és tudományával szolgálja a köztársaságot (e doctor e sa usar la doctrina a beneficio dila Signoria nostra). Ennek folytán a király őt két aranyozott ezüstserleggel ajándékozta meg, melyeknek értéke 100 aranyat teszen.

A követjelentés szövegét Sanuto Marinónál következőleg találjuk:

18-a Julii 1519.

Ser Aluise Bon el dotor, vestito da maschin cremexin, qual e dila zonta tornato orator di hongaria, ando in renga e fe la sua relatione, qual fo inepta et ala fin risibile; pur disse assa cosse il sumario scriuero di sotto. Laudo Jacomo dila Vedoa era li presente, fiol di Gasparo stato suo secretario; et venuto zoso il principe lo laudo de more.

Sumario dila relatione fata im pregadi di ser Aluixe Bon el dotor ritornato ambasador dar serenissimo re di hongaria adi 18. luio 1519.

„Considerando la causa, che nel ritorno suo li oratori e noncii referiscono ai soi signori quale sia serenissimo principe et uos patres Excellentissimi: trouo e perche non potendo esser li principi in quelli lochi doue li oratori vanno intendano nel suo ritorno il tutto per il qual instituto nostro hessendo ritornato et stato ambasador a do re et do prouintie referira quello a uisto e al dito seguondo il ditto di christo nel euan-

zelio ite et nuntiate quod vidistis. E stato aduncha in polonia ét hongaria, et comenzera de polonia.“

„Casimiro di brandiburg re vechio di polonia aue 5 fioli, 4 re et vno cardinal. Fo re felicissimo quanto ali honori temporali. Aue ladislao fo re di hongaria; zuam alberto, alexandro et sigismondo tutti re di polonia; et laltro cardinal. Questo re casimiro prese il gran maestro di prusia esi lo fece subdito suo. Il regno di polonia e gran regno, vi nasse tutto quello si pol zerchar excepto vin. Questo gran maestro di prusia di nation todesco non e contento esser dominato da poloni dicendo, che la prusia era dominata per infidelli, et non potendo poloni domarla veneno questi todeschi, la prese et tolse quel dominio, perho li par esser lhoro signori e non subditi (del) re. Per la qual cossa questo e causa dile guerre e in polonia, da vna parte che la rossia per tartari, dal altra che la bossina (Moldavia) per turchi, Et conuicina la polonia con la moschouia, doue tra lhoro re et ducha e guerra per causa, chel duca predito tolse vno castello chiamato simolento situato in la lituania al principio; Il qual il re uol reaquistarlo, qual hauendolo potria dominar la ditta litoania. Qual li moschouitti (avendo), che saria perder gran ponte dil regno di polonia, per esser partido il regno in 3 parte: polonia, lituania et prusia. Per il che quelli talli fano corarie et moschouiti et tartari, facendo gran danni. Il re presente di polonia chiamato *sigismondo* e di anni 34, bellissimo di corpo, grando piu di lui orator, largo in le spale et a bon nome in quel regno di far iustitia; perche li piace forte dar audientia, e sta ogni zorno occupato in questo fino mezo zorno, per il che tutti desiderano il suo viuer sia longo. A de intrada duc. 400 milia, non ha niuna spesa, non tien corte. La soa intrada e di salli, che gran numero traze 100 milia duc. al anno, et quelli li asuna li paga con la poluere di ditti salli et questi ne spaza assai da Todeschi. Poi traze vtilita di dacii di ceruose et di altri dacii; perho che ogni vaso da lhoro cussi chiamato bota di vin si paga duc. vno, e di ceruosa che deli non si beue, quasi altro vi son gran copia di pelle et corami e di tal dacii traze duc. 30 milia; item duc. 25 milia de — — — — —. Questo re quando fa exercito non spende lui; ma quando el

ua im persona, tutti poloni e ubligati caualchar con lui, chi con piu, chi con manchò, secondo che poleno et cussi fano li pedoni poloni. Ma quando si fa corarie, il re mete vna taxa a villani, e di quelli paga 4 in 5000 caualli e li manda al incontro. Questo re nouiter si ha maridato in la fiola dila duchessa di bari (Sforza Bona) per la qual causa esso orator fo mandato dala Signoria nostra de li a congratularse. E belissima dona e il re li vol grandissimo bon. La qual, quando esso orator la visito e si alegro dimandoli in qual sermon la voleua lexponese lambasata sua, o hongaro o latin o latin vulgar, disse latin vulgar, perche li piace molto parlar in tal forma, benche la impara parlar per letera per poter parlar col re suo marito, Et nel suo partir tolse licentia ringratio la Signoria nostra offerendossi etc. E il re li fece presente di do cope darzento val da duc. 80, le qual si apresenteia se cussi parera ala Signoria. Et il re si offerisse molto ala Signoria e disse, che lauia parlato con quelli grandi, qualli si doleuano dila pocha stima feua questo stado di quel regno per esser molto lontano, perche quando el fo electo re non li fo mandato oratori a congratularsi, ni pur fato tal officio con lettere; et che esso orator justifichoe la Signoria nostra esser sta implicita in questa acerba guera passata. Concluse il re e morto drio la raina.“

„E disse in questa sua andata di polonia in camin aue li 4 elementi contrarii, et in vna terra chiamata casouia pur in hongaria habitano il forzo todeschi li vene vn caxo che hessendo alozato in vna caxa se impio el fuogo adeo conuene leuarsi in camisa e andar sula piaza e fo grandissimo fuogo che bruso tutta la caxa ma perche lhoro e gran maistri di scudar fuogi non ando piu oltra che si non si prouedeua tutta la terra si brusaua e inteso quelli popoli era alozati li italiani diceano esser sta messo il focho aposto e uoleano butarli viui nel focho e lui orator si saluo in caxa dil Reuerendissimo cardinal Estense che era li ritornaua di adria dil suo episcopato stato in polonia con la raina et il signor prospero colona; et le porte dila terra fo tenute serate per zorni et fo mandato per li Judici ai qual lui orator disse facesseno inquisition chi e sta causa et che hauio preso dile sue robe. Andono feno processo (o) trouono: a la fin disseno voler pagasse il danno. Et cussi

conseiato dal Reuerendissimo Cardinal li dete duc. 50 pse dile so robe siche auto danno di duc. 100. Disse e pouero zenthilomo stato presom di Inimici quando fu preso prima a caxal mazor e perse quello hauia perho suplichaua la Signoria nostra non facesse che lui pagasse dal danno" etc.

„Poi intro sula legatiom di hongaria: Come quel re e governato da do capi, che il conte palatim (Perényi Imre) et il gran canzelier che Episcopo Vaciense (Szálkai László); qualli hanno il cargo dil regno, perche quello re chiamato Lodouico a anni 13 compite adi 2 zugno; homo grande e bon complesionado e bello in ziera, ma non formoso. Si dellecta di arme et si armo pocho, e a buda corse la lanza con gran piaser di tutto quel popolo chel uite. Studia in latim; a 4 lengue: hongara, todescha, bohema et latina. Fa da si bone risposte, e sil uiue sara degno re."

„A pocha intrada, duc. 140 milia; che re Mathias hauia duc. 800 milia; et tal volta nela sua cusina non e da cusinar, e non ha da viuer; e talhora li soi hanno mandato a dimandar 14 duc. imprestedo. E la causa e, perche il padre alieno assa lochi dil regna, per aver danari da sustentarsi; poi li turchi li hanno tolto assa castelli in la Bossina et in la Coruatia. Et disse, sapeua le intrade tutte al presente, da chi le scodeua. Le qual sonno queste: Traze di salli che le montagne di salli, e chi ne uol ne ua a tuor; per quelli, che si uende duc. 16 milia. Di minere di oro e di arzendo duc. 14 milia, le qual minere se impie di aqua e di brieue non ne auera. Re Mathias trazeua di ditte minere duc. 100 milia, e di salli duc. 100 milia, Et al presente in hongaria le monede e sta basade, per non si trouar li arzenti tanti come si feua prima, a dila transiluania duc. 6000, a dil trigesimo che vna angaria duc. 20 milia. Traze di buda e di vestem (Pest), che do terre in mezo dile qual passano il danubio, duc. 20 milia per li dacii Poi il resta, che zercha duc. 60 milia, traze dile diche mette nel regno; dile qual re mathias trazeua duc. 200 milia. E questo perche tutti quelli e al governo fa a soluer, chi li par dicendo, e di mii; e lhoro traze lintrade, e il pouere re la perde."

„In hongaria vi nasse tutto quello bisogna al vito huma, excepto oio; et in polonia tutto da vin in fuora vi nasse. Ha-

uia il regno di hongaria al tempo di re mathias 72 contadi, adesso ne ha solum 55, il resto turchi li domina, parte in bossina et parte nela coruatia."

„Questo regno e governado de 8 electi in la dieta, in la qual vi entrano tre sorte: prelati baroni et nobeli; et ultimate in le diete di thetha (Tolna) e di baza (Bács) li popoli volseno etiam lhoro, che li nobelli ui governase et elexeno 16 al anno, i qualli 8 mexi 6 star douesseno con li altri 8, videlicet 4 prelati et 4 baroni residenti al governo dil regno, e pasati li 6 mexi li altri 8 intraseno; et che li 8 prelati e baroni non potesseno far nulla zercha il regno senza il uoler di quelli 8 nobili; tamen i fanno pur si i nobelli volesseno non fariano, et sempre stanno nel conseio con li altri. Sonno aduncha questi li prelati; il primo il Reuerendissimo Cardinal Strigoniense (Bakacs Tamás) homo di grandissima reputaziom, licet adesso lhabi persa. E di anni 84; a de intra da duc. 85 milia al anno; e arziepiscopo di strigonia, che luntan di buda miglia XII italiani, doue tien corte, e a grandissima spesa per la gran fameglia el tien, poi tutti, chi va li, fanno le spexe alhoro e caualchature, si ben steseno 6 mexi, Et vi uanno quasi tutti, chi vien in hongaria, poi altri assa, perche la piacer di parlar di cosse di stato. E stato a roma; a assaissimi arzenti; fa credenziere somptuose; a assa castelli e ville sotto de lui; a piu reputazion cha il re; e il primas nel regno e si tien lhabi in contadi da duc. 400 milia e piu. Da 6 mexi in qua, quando el uene ala dieta di san zorzi; staua ben, e mal andato. Si dice e cazudo apopleticho. Est alter Rex. Questo cardinal li ha ditto piu volte, e sta grandissimo amico di questo stado; e solo contra tutti in questa guera a tenuto le raxom dila Signoria e tolto gran inimicitia per quella; tamen la Signoria non li a coresposo si in darli certi danari, li fo promesso; come etiam in darli vna galia, quando el tornaua di roma per passar il mar. Tamen per questo dice non e mutato dil amor porta ala Signoria. Conclude e vechio, viuera pocho. Il secondo e lo arziepiscopo colocense e di nation di frangipani zerman dil conte bernardin (Frangepán György) e per amor suo il re richiese al ambasador di franza foli per aver il suo voto la liberation dil conte christophoro. Questo e di anni

60, a intrada duc. 25 milia, non ha molta reputaziom. Si dice a di contadi duc. 400 milia. Il 3° e lo Episcopo di transiluania (Várdai Ferenc) di eta di anni 45 a intrada duc. 20 milia si dice à de contade duc. 200 milia et a assa arzenti che li preti ogni anno li donado vna credenziera et viuendo auera assaissimi arzenti. Etiam questo non e in reputaziom, hongaro dila caxa di Varda e homo grasso. Il 4-o e lo Episcopo di Cinque Chiesie (Szakmáry György) di anni 62 homo di grandissima reputaziom e quello el uol in quel regno e fato. E di nation todescha di Casouia di bassa conditiom fo fiol di vno sartor a intrada duc. —. Et caualcha per buda solo con 200 zenthilomeni a piedi. Questo a grandissima reputaziom monstra praticho in cosse di stato e stato al tempo dil re lodouico (ez hiba, mert Ulászló királyról van szó) padre di questo re sempre al governo dil regno homo fedolo, ma praticho, a di contadi duc. 800 milia. Per quello si dice se imbriaga volentiera et questo e il costume di hongari che spesso se imbriagano et dormena 4 hore poi disnar per padir el uin ne e vergogna in quelle parte a imbriagarse; et la matina si fa le facende e non da poi disnar. Poi li 4 baroni il primo era il conte paladim (Perényi Imre) che morto qual era amico dila Signoria nostra e sta electo nouiter il conte di themisuar nominato stephano boat (Báthory István). Boat in hongaro uol dir audace; quella caxa era audace re mathias li subleuo. Questo conte palatim nouo e sta electo per il re, e si fa con tal cerimonie per li baroni e conti ne altri ni entra e si ballota ma si ben vno hauesse mancho ballote il re lo elezo dummodo non sia suario numero. Questo aue balote 57 et il scontro che fo Vayuoda transiluano (Zápolyai János) aue 27. E di eta anni — — si ricomanda ala Signoria, dice e seruitor, scrisse se li scriuesse vna bona lettera congratulatoria. Et cussi li fo scrito; al suo partir non era zonta. Il secundo e il Vayuoda Transiluano (Szapolyai János) qual vien fato per il re. E parente dil re di polana. Questo e homo di anni 34, di gran cuor, li basto lanimo intrar in castello dil re per forza et andar fino ala porta dil re con vno cortello in man, perche li fo alza il ponte volendo intrar in castello. Questo non si contenta di pocho. E azio si sapia e do Vayuodi dila, vno transalpino et laltro il

moldauio. Questo transalpino hessendo morto il padre, il popolo elexe il fiol natural e fo dal re confirmato. Si chiama baron di hongaria; tamen e subdito etiam dil Signor Turcho; et a questi capitoli, che a quel exercito primo vien in compagna o turchesco o hongaro lui si aderisse. Manda ogni mexe soi oratori a buda per varie cosse li achadeno; e cussi fa il moldauo. Il terzo e il ducha di lorenzo (Ujlaki Lőrinc) fo fiol di re di bossina di eta anni 75. Il 4-o e il conte di themisuar, qual e nominato di sopra electo conte palatim, e non e sta fato conte di themisuar fin al suo partir par esso palatin, voi tenir etiam themisuar. Questi e li 8 governano quel regno con altri 8 nobelli come ha ditto di sopra. Disse il Vayuoda transiluano e richissimo di anni (34); a intrada duc. 140 milia al anno, traze di villani, a uno fradello menor qual e feroze signor etc. et exercitato in le arme" etc.

„El regno di hongaria pol far caualli XV milia a custodia dil regno, et e tanxadi li prelati baroni e nobeli; videlicet: il cardinal strigonia homeni darme 300 e li 1000 pedoni. Et cussi va disinendo li altri ut pz. Et danno caualli lizieri, in tutto homeni darme 2000, e come li hauia ditto il Reuerendissimo Cardinal Estense, li homini darme hongari catiui, ma li cauali lizieri primi dil mondo. El regno di bohemia fa caualli 6 milia valentissimi homeni belli e ben in ordine; ma li pedoni il re non pol aver quanti danari vora spender et homeni ben disposti. La transiluana di soto e di sora cauali 25 milia" etc.

„Al suo partir di buda certissimo il Signor Re hauia jurato la trieua per 3 anni dauanti 3 oratori turcheschi, qualli erano tenuti con custodia deli, et niun li parlaua, et e capitola chel Turchi li renda tutti li castelli tolti in tempo suo e di suo padre. E come scrisse fo ordinato farli tal comunicatione a lui orator per il re, ma non fu fata, perche non hessendo venuto il juramento fato per il Signor Turco, dubitauano non seguiria. Et vete diti oratori andar per la terra, et andono ali confini ad aspetar li oratori di soa Maesta stati in Constantinopoli, retenuti per quel Signor za anni —, qualli erano sta liberati etc. Et in questo mezo da Turchi 4000 veneno a Jayza, et andono a vno castello per lhoro preso li vicino chia-

mato — — — — per fortificharlo Jayza era mal custodita di zente armono le porte etc. Et il regno preparo socorso per mandarli, ma fu tamen do capetanii coruati (croati) composeno col re che dandoli duc. 26 milia al anno mantegneriano Jayza con 400 fanti et 200 cauali licet cauali li pocho pol far per esser terra picola et cussi quelli e al governo contentono ma ancora non erano partiti di buda."

„Poi disse dila praticha dila eletion dil re di romani, veneno ambasadori dil christianissimo re e dil catholico re a pregar quella Maesta come re di bohemia volesseno darli il uoto. Et quelli inclinono piu a dar il uoto al re catholico e per niun modo a franza per esser cugnado di quel re. Et lo Episcopo di Cinque Chiesie diceua, che uol far il re di tal grado per dominar il mondo, si non era. La Signoria era roto da sguizari a milan; che allo fato per la fede, chel uuol questo titolo, el fa per tuor il reame di napoli, nunquam habebit votum regis. Et fo mandato li do oratori bohemi a dar il uoto perche cussi bohemi volseno andar e con lhoro andono il ducha zorzi di brandiburg qual sta li in corte di hongaria di eta di anni — — per concluder matrimonio di madona anna sorella dil re nel re catholico, la qual per li pati fece maximiliano, quando fo a viena. Sta in augusta insieme con madama maria, sorella dil archiduca, che sara moglie certissimo dil re di hongaria; ne si aspeta altro cha lhabi la eta di poterla transdur. Et quella anna si dice e bellissima, e le noze sequera."

„Disse dil successor ser lorenzo orio, ni di danari dia dar la Signoria a quel re. Disse come era stato in quella legatione mexi —, ma assa amalato per vna syaticha li vene processa dali gran fredi, e deli per la qual e stato talhora 3 mexi continui in lecto, ringratiando Idio chel sia ritornato in la patria. E il suo secretario Jacomo Vedoa negotiaua le facende. Disse non hauia medico ni medicine, hauia febre la qual si sacio di lui poi labandono. Era il medico dil re, qual fo chiamato dal arziepiscopo colocense era amalato, siche conuene aver pacientia. Hor zonto il suo successor ando a tuor licentia dal re Soa Maesta el uoleua decorar dila militia e hauia fato portar la spada de li per soiarlo e azonzerlo; e lui sene acorse et disse a quelli: Uultis decipere me; — et quelli li

risposeno: Et quare non vultis militare contra turchos. Lui disse: Non era bon; et lhoro li disseno: Domine orator accedatis ad regem vult dicere vobis vnum verbum. Lui sene acorse, non volse, e renoncio la militia e tolse licentia da soa Maesta. E venuto a caxa il re li mando a donar do poti darzento dorati di valuta zercha duc. cento; li qual si cussi vora la Signoria, li apresentera. Si scuso non hauer acepta la militia. E doctor e sa usar la doctrina a beneficio dila Signoria nostra; sil fosse caualier non hauendo richeza, non la poria usar. Laudo poi il ditto suo secretario, qual era li molto, e si pol operarlo in ogni gran facenda; et sa la lengua todescha, imparata in 13 mexi. Et alui orator etiam li e venuto voia de impararla, siche sa beuer con vn todesco e dormir con vna todescha. E a questo tutto il pregadi si cazo arider. Poi si scuso se in questa legation non hauia fato il uoler dila Signoria, dando la colpa a non sauer piu, e non al suo bon voler etc. Et vene zoso el principe lo laudoe de more."

Látjuk tehát, hogy Bon Alajos a dogétól követi eljárásaért megdicsértetett. Mindamellett Sanuto Marino, mint fennebb említettem, a követjelentést nem igen helyesnek találja, és mint látszik, Bon személyes tehetségeiről is nem legkedvezőbb véleménynyel van. Egyébiránt Orio Lőrinc, midőn 1523-ban budai követségéből visszatérvén, azon esztendőbeli december 22-kén követjelentését tette, előde Bon Alajos Magyarországbani követségi eljárását különösen megdicsérte (Firnhaber, Quelle und Forschungen zur vaterländischen Geschichte stb. Bécs, 1849. 76. l.).

A ZSIDÓK BIOSTATICAI VISZONYAI.

GLATTER EDVÁRDTÓL.

Olvastatott az acad. május 5. 1856.

1. §. A zsidóság mint nagyszerű rom áll még ma is közöttünk; mint a földben magát erősen megfészkelt gyökér, melyből a keresztyénség fölfelé törekvő törzse nőtt ki, s míg száz meg száz nemzet tűnt el a világ színpadáról, csupán neveiket hagyva hátra; míg hitszakadások és felekezetességek,

mint ugyan annyi bizonyítékai az abban lakó virgoncabb életnek, látogaták meg a keresztyénséget: a zsidóság, kevéssé érintve az idők változása által, dacolva az anyagi és szellemi üldözésekkel, többé-kevésbbé változatlanúl fentartá magát eredeti alakjában. A népek történelme alig tud e viszonyokra nézve analogont mutatni fel.

S e szivósságot, tartósságot a nemzet életében — menynyiben a zsidók tudva levő biostaticai arányainak öszvehasonlításából itéletet hozhatunk — újra feltaláljuk az egyén életében is. A mennyiben e biostaticai arányok bizonyosan kifejezését teszik valamennyi életaránynak, szükségesnek tartottam mindenek előtt följegyezni azon számokat, melyek e vizsgálatnál érdekeseknek látszának, hogy aztán kipuhatolhassam, mennyiben találhatják e feltünő adatok, mesterkéletlen megfejtésöket azon momentumokban, melyekben a zsidó a keresztyéntől még mai nap is különbözik.

A jelenleg csak mintegy kivételesen megtartott s követett étektörvényeknek tehát e tekintetben semmi becset, értéket nem tulajdoníthatunk — mert a zsidó úgy öltözködik mint a keresztyén, lakása olyan mint a keresztyéné, ha azonban a zsidónak már társas életviszonyaiban differentiákat veszünk észre, mik őt lényegesen megkülönböztetik keresztyén polgártársaitól: mégis a fő nyomatékot itt hajdandók volnánk a nemzetiségnek eddigelé általában és különleg nagyon kevésssé méltatott momentumára tenni. S valóban nevezetes dolog, hogy az állatnál oly általánosan méltányolt ezen körülmény szemlátomást elhanyagoltatik az emberi nemre nézve. Ismerjük a betegségeket, melyeknek a nemtelen és vegyített fajtáú ló különösen ki van téve; tudjuk hogy a magyarországi ökör könnyebben kiállja a marhadögöt mint p.o. a schweizi és tyróli stb; ama nagy népcsaládok hason viszonyaira azonban, melyek már külső mivoltuknál fogva többé kevésbbé élesen elütnek egymástól, csak egyes kevés följegyzéseket bírunk. S mégis az ezekbe való mélyebb belébocsátkozás már a priori gazdag eredményeket igér, miután a faj- és nemzetiségbeli különbség bizonyos szerves jelleget, bizonyos szerves alkatot foglal magába, mely a működő életet lényegesen határozza, s az anyagcserét, valamint annak mai nap ismert és nem ismert,

de azért nem kevésbbé meglevő, következményeit nagyon különböző módon módosítja.

Igy azon keleti jelleg is, melyet többé kevésbbé általán kifejezve találunk a zsidó nép arculatán, bizonyos fokig épen oly bizonyos külső kinyomata a belső viszonyoknak, melyeket csaknem különlegeseknek nevezhetnék; s ámbár a mai zsidóban sok, csak külső viszonyok eredménye: mégis e nevezetes nép életében oly ruganyosság létezik, mi épen úgy megérdemli a physiolog, mint a psycholog méltánylatát. E tétel támogatására Mosony vármegye zsidójának életviszonyait, kinek biostaticai viszonyai teszik főkép e munka alapját, veszem szemügyre, megjegyezvén, hogy a szegényebb zsidó társas viszonyai egész Magyar- és Németországban nem térnek el lényegesen a szóban nevő népesség viszonyaitól.

2. §.. Mosony vármegye zsidó népessége, mely ott hat mezővárosban, és pedig háromban horvátokkal, s háromban németekkel keverve lakik, 1833-dik év elején, tehát azon időpontban, midőn az illető följegyzések kezdettek, 1952 lelket számlált. E szám csak az által volt föllelhető, hogy a nevezett megyében 1856 elején lakó zsidók öszvegéből az azóta megholtak kivonása után az azóta születettek öszvege vonatott ki, s tekintetbe véve, hogy ezen népesség is meglehetősen állványos (stationarius), miután idő közben nagyon csekély bevándorlások történtek, míg másfelűl csak némely kevés ott meggazdagodott zsidók költöztek fővárosokba, a más vallásokra áttérések pedig a kivételek közé tartoznak; ezen felszámítási mód annál inkább bír viszonyos értékkel, minthogy az elébbi évek öszveirásai e tekintetben igen sok kivánni valót hagyának hátra. 1855 végével az ezen megyében lakó zsidók száma 2462-re rugott.

3. §. Minthogy én közönséges viszonyok mellett ott, hol 23 év alatt egyetlen törvénytelen, elevenen született gyermek sincs följegyezve, a születések és halálozások szabályzóját a házasságok számában látom: ezekkel kell azt kezdenem; minden egyéb adatok hiányában csak azt akarom megjegyezni, hogy ezen idő közben Mosony vármegyében 377 zsidó házasság köttetett, tehát a középszám 16,5 tett; e középszámon alúl a kötött házasságok számát 14-szer találom 8 minimum-

9*

mal, azon fölül pedig 9-szer 35 maximummal (1850). A középnépségi szám e 23 évre 2178-cal számítva, 132 zsidó lakóra egy házasság esik évenkint. Ha azzal öszvehasonlítjuk az esketések számát ugyanazon időszakban Magyar-Óváratt és Lucsonyban, mely bizonyos tekintetben ama város elővárosának nézethetik, s ezen értekezésben folyvást Óvárhoz számláltatik: akkor amott 23 évre 619 házasságot találunk, tehát 94 lakosra egyet. És ha Hain, jeles statistikai munkájában különösen azt jegyzi meg, hogy az esketések száma általában szembetünőleg csekélyebb a zsidóknál mint más nemzetiségeknél, itt is bebizonyúlva látjuk ezen állítást.

Bár nem vagyok képes a házasági kijelöltek korát külön följegyezni, annyit mégis határozottan mondhatok, hogy a zsidó e vidéken jobbára csak akkor házasodik, midőn biztosítottabb kilátása van a keresetre. Már Bernoulli is megjegyzé, hogy a kalmárságot űző egyének általában később házasodnak mint a falusi nép; a sok szükséget igénylő emberek későbben nősülnek mint olyanok, kik csak kevés szükséget ismernek; hogy a hol a halandóság csekélyebb, későbben nősülnek mint ott, hol az ellenkezőnek van helye, és mindezen momentumokat találjuk fel a zsidó népségnél is, mint azt alább meglátjuk.

A jövendő miatti gond a zsidó legényt gyakran arra ösztönözi jövendő élettársa választásánál, hogy a fő súlyt menyasszonya vagyonviszonyaira helyezze; s köztudomásu dolog hogy a házasságok itt rendszerint más körülményeknek, mint a kölcsönös szívbeli hajlandóságnak eredményei; minek dacára a szerencsétlen házasságok zsidók között a kivételek közé tartoznak, legalább faluhelyeken. Oly embereknél, kik részint neveletlen hajlandóságaik, részint kivételes társas állásuknál fogva le szoktak mondani a nyilvános gyönyörökről, az együttélés szokalma pótolja ki a szerelem azon fönséges érzelmét, mely az úgy nevezett jobbmóduaknál sokszor meglátszik aranyozni a házasság első idejét, s utóbb egyik s másik részről sokszor fájdalmas hatásu jéghidegségnek csinál helyet. Megemlítendő itt még azon valóban nem lényegtelen körülmény is, miszerint a zsidóknál igen gyakran a jövő nemzedékek hátrányára közeli rokonok közt köttetnek házassá-

gok; mihez hozzájárulván a szülők jobbára gyöngébb testi tulajdonsága, oly gyermekek nemzettetnek, kiknek öröksége nem épen a legerősb organisatióban áll.

A terhes zsidónő inkább kíméli magát, mint ugyanazon viszonyok közt a keresztyén nő. Mosony vármegye meglevő anyakönyvei, fájdalom! kevés támaszpontokat szolgáltatnak, hogy a zsidó népség között holtan születettek számára nézve öszvehasonlító vizsgálatokat tehessünk; míg azonban a holtan születettek száma általában úgy aránylik a szülöttek számához mint 1: 20 vagy 25-höz, ezen arány 15 évi fölszámítás után Poroszországban az ottani zsidók között úgy áll mint 1: 40, 5. Hain az erre nézve bizonytalanoknak ismert anyakönyvi kivonatok alapján 1830-tól 1847-ig 123 szülésre a monarchiában, Magyarország és Erdélyt ide nem tudva, 1 halva szülöttet veszen. A császárság szülőházainak sokkal biztosabb, de nem általában szabályadó kimutatásai az ez időszakra 1 halva szülöttet adnak 41, 4 szülésre; az anyakönyvi kivonatok végre 1848-tól 1850-ig 1: 64 arányt mutatnak.

4. §. Azon nézet hamis voltára nézve, mely a zsidónőt általában termékenyebbnek véli a keresztyén eredetű nőnél, meg kell jegyeznem, hogy Mosony vármegyében 377 zsidó házasság és 1396 szülés mellett 3,70 szülés jön egy házasságra, Magyar-Óváratt pedig, 619 házasság és 2236 szülés mellett, 3,93 szülés jön egy házasságra. Az 1854-dik év az egész vármegye keresztyén népsége között 3320 szülést és 531 házasságot, tehát oly arányt mutat mint 6, 2: 1-hez; az 1855. év 543 házasságra 3234 szülést, tehát 5, 9: 1-re, míg az 1854. év a zsidó népség között — 19 házasság és 110 szülés mellett 5, 7: 1-re; az 1855. év, 95 szülés és 25 házasság mellett oly arányt eredményezett mint 3, 8: 1-hez. — A 3, 70 szülés középszáma egy kötött zsidó házasságra e tekintetben 23 év közben átlépetett 14-szer 6, 87 maximummal 1833-ban, és csak 9-szer maradt a középszámon alúl 1, 57 minimummal 1850-ben, hol a mozgalmas idő után a házasság-kötések száma szembetünőleg gyarapodott: a legközelbi év azonban nevezetes módon a szülések középszámát csak kevéssel haladta meg.

Míg egész Poroszországban 1826-tól 1830-ig lefolyt

években a szülések általános aránya a kötött házasságokhoz olyan volt mint 4, 62 : 1-hez; a königsbergi kormánykerületben mint 5, 38: 1-hez: Wald kerületi orvos 1842—1852-ig való évekre az utóbb nevezett kerületet illetőleg 429 zsidó házasságra 1823 szülést jegyez föl, tehát oly arányt mint 1: 4, 2-höz. — Bickes a meglevő adatok szerint az osztrák birodalom azon részére, hol ezen számok akkor öszvegyüjtettek, 1815—1830-ig (tizenöt évre) a szülések arányát a házasságokhoz úgy számítja fel mint 4, 72 : 1-hez, Hain 1830—1847-ig való évekre 4, 29 gyermeket, 1848-tól 1850-ig terjedőleg 3, 72 gyermeket számít (a monarchiát illetőleg) 1 házasságra. — A mosony-vármegyei zsidóság középszámu népségét 23 évre 2178-cal számítva ezen időszakra 1396 szülési számnál 60, 6 évenkénti középszám, vagyis 27, 8 kerül ki ezer után. A 60, 6 középszámon felül 8-szor találjuk a szülési számot 110 maximummal 1854-ben, azon alúl 15-ször 42 minimummal az 1836-diki kolera-évben; Magyar-Óváratt ugyanazon időszakban 2542 középszámu népségnél 2236 szülést találunk, tehát 97, 1 vagyis 38, 2 évenkénti középszámot 1000-re. A középszámon fölül 10-szer 128-cali maximumot az 1849-ki kolera-évben, azon alul 13-szor 71-gyeli minimumot 1839-ben. Mosony vármegyében 35, 9 élő zsidóra 1 szülés esik, Óváratt 26 lakosra 1 szülés, mi által Casper szerint ki volna fejezve a közép élettartósság a szülésnél. Az egész monarchiában, mindig Magyarország és Erdély nélkül, Hain szerint 1830—1847-ig terjedő időt véve 25,04, 1848—1850-ig 26,39 lakosra jön 1 szülés; Casper szerint az 1826—1830-ig lefolyt évekre nézve Poroszország részére ez arány 25, 9:1-hez; Dieterici szerint 1849-re 23, 6. A biostatica körül nagy érdemeket szerzett Casper, Sadler által 1810—1820 évekre adott anyag alapján Anglia részére az arányt úgy találta mint 32, 9:1-hez (a 12th annual report szerint 1829-re 31, 0). Quetelet Németalföldön 1815—1824. időszakra oly arányt mint 27, 1: 1-hez. Casper Franciaországban 1817—1821 évekre 23 vármegyében 28, 3 lakosra számít egy szülést, 42 vármegyében pedig 34, 6 lakosra egyet.

5. §. Mi az iker szülések arányát illeti az egyszerű szülésekhez, mely Németországra nézve 1 : 84-hez; ezen arány

a Mosony vármegyei zsidóknál, 1396 szülésre 8 jövén, ugy mutatkozik mint 1: 174; Magyar-Óváratt 2236 szülésre 22 esvén, az arány 1: 101, 6-hoz.

6. §. Mi a nembeli differentiákat t. i. a született fiúk arányát illeti a leányokéhoz, mely általában úgy mutatkozik mint 21 : 20, s a külföld abbeli tapasztalatai szerint a zsidóknál is a férfinem részére üt ki, itt is bebizonyúlva találjuk, mert az itteni zsidóknál 1396 elevenen szülött közt 753 fiút, és csak 643 leányt, tehát oly arányt találunk, mint 23, 2 : 20-hoz. A königsbergi kormánykerületben ezen arány 1842 —1852. évekre úgy állott mint 21, 3: 20-hoz; és csak 1835, 36, 39, 51, 53 és 55. években volt ott az arány kedvezőbb a nőnemre. Magyar-Óváratt ugyanazon években 2236 szülés közt 1104 fiút és 1132 leányt találunk, s így világosan kedvezőtlenebb arányt az elsőbbekre nézve.

7. §. Mi a szülési szám változatosságát illeti különböző hónapok szerint, a Mosony vármegyei zsidó népességre nézve 23 év lefolyta alatt, azt az itt következő öszveállítás mutatja:

	Nov.	Dec.	Jan.	Febr.	Mart.	Apr.	Maj.	Jun.	Jul.	Aug.	Sept.	Oct.
Születési szám	102	113	115	95	102	112	140	120	129	120	112	13
Évközép	4, 4	4, 9	5, 0	4, 1	4, 4	4, 8	6, 0	5, 2	5, 6	5, 2	5, 8	5, 7
Középszámon felül	7	13	9	9	10	14	11	10	11	9	11	11
alul	16	10	10	14	13	9	12	3	12	14	12	12
Fogamzás történt :	Febr.	Mart.	Apr.	Maj.	Jun.	Jul.	Aug.	Sept.	Oct.	Nov.	Dec.	Jan.

Míg február azon hónapnak vétetik, hol egyremásra legtöbb gyermek születik, itt május hava mutatkozik azon hónapnak (az augustusban való fogamzási idővel). Magyar-Óvárra nézve ugyanazon időszakban januárban találunk legtöbb, apríl havában legkevesebb szüléseket.

Az izraelitáknál a szülések gyakoriságára nézve itt egyes hónapokat illetőleg következő rangsort találunk: május, october, julius, augustus, junius, december, september, aprílis, martius, november és február. Mihez képest a május-juliusi évnegyedre legtöbb szülés esik: 389, a február-aprílisire legkevesebb, u. m. 309 szülés. Legtöbb fogamzás esik az augu-

stus-octoberi évnegyedre, legkevesebb a május-juliusira. Németalföldön Quetelet szerint épen február havában történik legtöbb (itt legkevesebb) szülés; ott legkevesebb szülés juliusban, holott e hónap itt erre nézve harmadrangu; ott a hat téli hónapra (novembertől aprilisig) sokkal több szülés esik mint a hat nyári hónapra: az itteni izraelitáknál épen ellenkezőleg. Óváratt szinte több szülés esik a hat téli hónapra.

8. §. Hogy a zsidóknak csak számokból megitélhető halandósági arányait megfelelő viszonyokba hozhassuk életviszonyaikkal, újra számokra kell hivatkoznunk; természetes és világos azonban hogy e számok csak öszvehasonlítások által nyerik valódi jelentőségöket, s itt a Mosony vármegyében lakó más nemzetiségek (magyarok, németek s horvátok) halandósági arányainak öszveállítása annál szükségesebb, minthogy az izraeliták ezek közt szétszórtan laknak, e szerint tehát ugyanazon cosmicus és telluricus befolyásoknak alávetve. Minthogy azonban én nem egyhamar volnék képes az illető adatok tökéletes öszveállítását hosszabb időszakra az ezen megyében lakó különböző nemzetiségekre nézve elkészíteni, be kell érnem az egyes helységek öszvehasonlításával (lásd az I. Táblát).

A) A halálozási esetek százalékos aránya különböző életkorok szerint, 1000-ret véve törzsökszámnak, Mosony vármegyében 1833—1855. évekre: *a)* az izraeliták közt, *b)* a németek közt az óvári népiségre, *c)* magyarok közt Mecsér népségére, *d)* a horvátok közt Gátára (Gattendorf), hol zsidók is laknak.

B) Százalékos aránya a halálozási eseteknek különböző életkorok szerint, 1000-ret törzsökszámnak véve, Közép-Európára az *Annuaire du bureau des longitudes* szerint 1825. évről.

C) Austria tartomány öszletére nézve *a)* 1830—1847; *b)* 1848—1850-ig.

Részemről meg vagyok győződve, hogy e munka tökéletességére nézve számításba kellene venni itt a vármegye valamennyi helységét; de e hiányt mentse ki ama körülmény, hogy nekem minden gyámolítás nélkül egyes magamnak kelle rendeznem és öszveállítanom az adott, de sokszor csak küz-

delmekkel nyerhető anyagokat, és sokkal kevesbek üres óráim, mint hogy egyhamar reményem volna ezen anyagnak lehető tudományos-gyakorlati értékesíthetésére. Hogy tovább a nemek különbségének kihalási rendében nem vétetett kellőleg figyelembe a tudományos vizsgálatok tökéletessége, ez további hiánya e munkának. De midőn azt mondom hogy az ahhoz megkívántató anyagok oly időben gyűjtettek, hol azokkal más célt űztem, méltóztassanak e hiányokat szívesen elnézni. — E kimutatás azonban még öszvehasonlítási tökéletlenségében is bizonyítja, hogy itt a halandósági arányok szemlátomást kedvezőleg alakúlnak az izraelita népségre nézve, s hogy Hain szavai, miszerint a halandóság a zsidóknál kedvezőbb arányokban mutatkozik mindenütt, itt is igazolva vannak.

9. §. Vegyük most már tekintetbe az illető differentiákat, és vizsgáljuk, mennyire indokolvák azok valamely különös életmód által. Szembetünő az, miszerint az e vármegyebeli izraelita népségre nézve a halandóság a születéstől kezdve az első életévnek végeig — 237, 5: 1000-re — csak 5, 1-dal nagyobb, mint ugyanazon korosztály halandósága Közép-Európára nézve; míg az 56, 3-dal kevesebb, mint Óváré, és 47, 3-dal csekélyebb mint a magyarok közt Mecsérben, 15-tel csekélyebb mint a horvátok közt Gátában. Süssmilch szerint a halandóság az életkorban egyremásra 250, Burdach szerint 222, ezerre. Hain szerint a monarchiában 1830—1847-ig lefolyt időben 1000 élve születettből 259, 5, 1848—1850-ig azonban 267, 8 halt meg első életévében. E számok lehetőleg helyes megértése végett vizsgáljuk az izraeliták életmódját. A zsidó népség itt jobbára szegényebb emberekből áll, kik majdnem általában házalással tengetik nyomorú létöket. A szegény zsidó, folytonosan küzdve a leganyagiabb gondokkal, s többé-kevésbbé üldözve a nyers tömeg balitélete által, mint mindenütt úgy itt is egyedűl a családi életben talál kárpótlást földiléte terheért, de a melyen ő azon erővel csügg, mi többnyire oly tanítmány eredménye, mely az élet súlypontját nem a síron túl keresi. Ő csaknem bálványozó szeretettel csügg gyermekén, és folytonos ápolás, gondoskodásnak kell tulajdonítani főkép, hogy a természetnél fogva, kivált pedig a hiányzó fajvegyülés miatt gyöngélkedő zsidó gyermek már az

első élet hónapjaiban a megélés biztosabb tényezőivel bír. Fontos dolognak kell tartanunk itt azt hogy a zsidó gyermekre nézve nem létezik azon ártalmasságok egyike, mi e vidéken valóban lényeges befolyást gyakorol az illető halandósági arányokra a keresztyén népség között. Ugyanis, az alig megszületett keresztyén csecsemő, nem sokat figyelve az időjárásra vagy évszakra, jobbára már második nap, a gyakran messze fekvő egyházba vitetik keresztelés végett, és ha tekintetbe veszszük, miszerint a kisded, ki anyja méhében 30° R. fokú légmérsékhez van szokva, s azért nagyon érzékeny a kisebb hőfok irányában, most egyszerre tetemes légmérséki változásnak tétetik ki: nem csodálhatjuk az illetőleg nagyobb halandósági arányt. Az izraelita fiúra ellenben az első nyolc életnap után más ártalmasság hat, t. i. a körülmetélés műtéte, bár nem értesültem esetről, hogy itt valamely gyermeknél a műtét szerencsétlen következményüvé lett volna.

Az élet első hónapjában 23 év óta itt ezerből 44, 1 zsidó, 123 német, 167 magyar, 146,9 horvát gyermek halt meg. Faluhelyen az 1—6 hónapig való életkorra nézve az izraelita anyának még azon tulságos gondoskodása is, mely minden meghülést visszatartóztat, s mihelyt a csecsemő roszúl érzi magát, azonnal orvosi segélyhez folyamodik, bizonyos pontig több ártalmasságot elhárít, nevezetesen melyek nyalánkságok s más céliránytalan tápszerek formájában hatnak a kisdedre. Mert hiszen a szülék semmit sem tagadhatnak meg gyermeköktől, és azt hiszik hogy minden kivánat teljesitésével csak jót tesznek vele: így aztán ezerből 83, 7 zsidó, 113 német, 72, 1 magyar és 140, 6 horvát hal meg.

Az élet második féléve nagyon veszélyes az izraelita gyermekre nézve, mert míg a német népség Óváratt 23 évre ezen korosztályban 56, 6, a horvát népség 64, 0, a magyar pedig 45, 3 középszámu halandóságot mutat ki, az izraelita népség 23 évi időközre 109, 7-dot mutat ezerből. Ezen aránylag nagy halandóság a zsidóknál egy részt onnan magyarázható, hogy más népségeknél az az előbbi élethónapokban volt nagyobb, s a gyöngébb gyermekek gondosabb ápolás hiányában már elhaltak, még mielőtt hat hónapot éltek volna. Egyébiránt a rendszerint ezen korszakban kezdődő fogadzás

itt sincs befolyás nélkül a halandósági arányokra, valamint az öszves életműségnek ezzel karöltve járó fejlődése, mi közben a csecsemő sok oly ártalmak iránt fogékonyabb, mik azelőtt nyom nélkül látszottak elvonúlni fölötte; ámbár más részről nem tagadható, hogy az ártalmasságok épen a táplálásmódban vannak, melyek a fogadzást nehezítik. Fájdalom hogy eddigelé csak félig biztos följegyzéseink sincsenek, melyek félvilágosítást adhatnának ama betegségekről, mikben az izraelita gyermek ez életkorában leginkább elhal. Ha az ember ily alkalmaknál kérdezősködik, rendszerint görcsök okoltatnak, mint a halál okai, holott azok csak kísérői a legkülönbözőbb nyavalyáknak, s gyakran már csak a haláltusa jelenségei, sohasem önálló betegségek.

Ámbár tehát ez életkor az izraelitáknál itt veszélyesebb, mint más népségeknél, mégis egy pillantás a fönmondottakra elégséges annak bebizonyítására, miszerint az izraelita gyermekek közti halandóság születésöktől fogva az első életév végeig szembetünőleg kedvező az illető koru keresztyén gyermekek halandóságához képest. Az osztrák birodalomban az első életévben az 1830—1847-ki években 311, 4, 1848—1850. években pedig 272, 2 halt meg ezerből.

10. §. Az első és ötödik év közt a zsidók közől itt 1000 lakosból 138, az óvári népségből 105, a horvátokból 153, 5, a magyarokból 159, 5 halt meg középszámmal. A fentebb mondottakból felfogható hogy ott, hol a halál az első élethónapok alatt oly gazdag aratásban részesült, a szülők kisebb nagyobb gondatlansága miatt a gyönge és beteges gyermekek nagyobb számát elragadta, a túlélő gyermek megedződvén, könnyebben eltűri a viszontagságokat. Mind a mellett falun az arány mindig szerfölött kedvezőtlen, és a gondtalan horvát és magyar ezen életkorra nézve kedvezőtlenebb eredményeket mutat fel mint az izraelita, hol a folyvásti gondos ápolás megközelítőleg hasonló eredményeket szolgáltat. De általában véve az izraelita itt még mindig előnyben van, mert 23 év alatt 1000 Mosony vármegyei izraelita közől 625, 1000 óvári közől csak 601, 1854-ben 1000 horvát közől csak 488, magyar 561, élte túl az öt éves kort. Míg az izraelita apa nyári tikkasztó forróságban s téli förgetegben házaló batuját hátán cepelve beba-

rangolja a vidéket: addig a honmaradó izraelita anya szorgosan gondoskodik, hogy a kisdednek baja ne essék, megőrzi őt minden meghüléstől, mi számtalan keresztyén gyermekre betegségeket hoz, s a gyermek legcsekélyebb roszúlléte elegendő arra hogy azonnal orvost vagy sebészt hivjon a házhoz.

11. §. A szegény zsidó gyermeknek, névszerint a figyermeknek, 5—10 éves korában faluhelyen igen kevés jó dolga van. Azon idő közben, hol a falusi gyermek erdő-mezőn a természet adományait élvezi, a szegény zsidó fiúnak a rekedt, szellőzetlen, erősen fütött, sokszor piszkos iskolaszobában a szent könyvek és azok magyarázatának tanulásával kell vesződnie. S ezzel tölti el aztán fiatalsága egy részét; e mellett nem ritkán az önfertőzés bűnébe esve. Vajjon a makktyú nemléte e viszonyok közt ingerli-e a nemi ösztönt, vagy pedig, minthogy a makkot nem védi többé a makktyú, a ruhák surlása annak ingerlékenységét eltompítja-e? előbb alaposan és sokoldalúlag volna megvizsgálandó, mielőtt arról kellőleg itélhetnénk. A zsidó fiú iskolában üléssel, mi az izraelitánál még inkább előmozdítja az altest vérmességét mint fajsajátságot, tölti fiatalsága nagy részét, többé kevesbbé testileg elsatnyúlva, mignem apja kiviszi őt magával vándorlásaira, beavatva őt üzletébe, hol e pályát jobbára az árunyalábok hordozásával kezdi meg. E teherhordozás azonban az előbbi életmód által meg nem edzett, s jobbára már a születés és nevelésnél fogva sem erős testben gyakran gerincgörbülést idéz elő. De mit is gondol ő az ily testi elnyomorodással? mely gyakran ürügyet vagy okot szolgáltat a zsidó legénynek, hogy az annyira rettegett katonáskodás alól kibúhasson.

A falusi keresztyén suhanc nem kevésbbé sanyarúan dolgozik; minthogy azonban ott egy részről a halál, nem akadályozva gondos ápolás által, elragadta már az életre nem való gyermekeket; más részről pedig testét a hozzátörődés megedzette, ez dacol azon ártalmasságokkal, melyekbe nem szakad ugyan belé mindig az izraelita fiú sem, de azok nem ritkán csakugyan eltörölhetlen nyomokat hagynak testén.

Ha már öszvehasonlítjuk a halandósági számokat az 5—10 évi korra nézve, a Mosony vármegyei izraelitáknál 23 évre 56, 5, az óváriaknál ugyanazon időközre 40, 1, a magyarok-

nál 55, 5, a horvátoknál 54, 6-dot találunk. Mosony vármegyében 23 év alatt a 2-dik év kezdetétől fogva a 10.év végeig 1000 izraelitából meghalt 194, 5, a németekből 145, 8, magyarokból 209, horvátokból 213, 7. Közép-Európában ezen korosztályból 216, 4 esik ezer megholtra. A 10-dik életévig, hol Közép-Európában 1000 születettből 448, 8, Poroszországban 468, Óváratt 441, 6 német, Mecséren 493, 8 magyar, Gátában 566, 2 horvát, Hufeland szerint általában 500 halt el, az izraeliták közt Mosony vármegyében 432 halott fordúl elő, mi minden esetre kedvező körülménynek mondható, és öszhangzatban áll a Poroszországban Hoffmann által tett azon észrevétellel, mely szerint aránylag kevés izraelita gyermek hal meg az első életévekben. A 10—20 évi kor az itteni izraelitáknál ezerből 23 év alatt 48, 6, Óvárra nézve csak 47, 3, Mecsérre 61, 0, Gátára 38, 4, Közép-Európában 48, 9 veszteséget mutat; ennek dacára a zsidó népség itt még előnyben van annyira, hogy 1000 születettből 520 éri el azon kort, hol az egyén még csak kezd lenni hasznos tagjává a társaságnak; míg 1000 óváriból csak 513, 1000 mecsériből csak 445, 8, ugyanannyi gátaiból azonban csak 395, 4 éli túl ezen kort. A monarchiában, Magyar- és Erdélyország nélkül, a Hain által szolgáltatott anyag szerint 1830—1847. évekre ezerből 448, 1 túlélet, 1848—1850 időre azonban 472, 0 túlélet mutatkozik.

12. §. Ámbár a 20 és 30 közötti időszak az e vidékbeli izraelitákra kedvező annyiban, hogy itt 1000 közől 23 év alatt csak 64, 4 halt meg, míg ugyannyi németből 65, 8, ugyanannyi magyarból 74, 9, a horvátokból pedig csak 44, 4 húnyt el: e százalék mégis jelentékenyebbnek tekintendő, ha az illető számokat Süssmilchnél 52-vel, s Burdachnál 62-vel hasonlítjuk össze; e szám Közép-Európában csak kevéssé csekélyebbnek, t. i. 64, 0-nak tűnik elé. Az idevaló zsidó jobbára 30 éves kora felé házasodik. Az izraelitát itt (mint jobbára mindenütt) érettebb korban szorgalom, mértéklet, józanság és szabályos élet különbözteti meg a többi népiségektől. Az izraelita, célszerű ruházat s másféle vigyázat által védve minden időjárási befolyás ellen, melyektől a földmívelő lakos csak kivételesen óvhatja magát, míg a keresztyén falusi népség töb-

bi része bizonyos pontig jobbára gondatlanságból elhanyagolja ezt, a 30—40 közti korban is előnyben van. 23 év alatt 1000 elhúnyt izraelitából Mosony vármegyében 66, 7, ugyanannyi óvári keresztyén közől 79, 5, magyarokból 67, 5, a horvátok közől csak 55, 8 találtatik e korosztályban, s azon kort, melyet Közép-Európában csak 370 egyén él túl, itt ezer közől 391 éli túl. Hain kitünő munkája itt is szolgáltat anyagot érdekes öszvehasonlításokra. 1830—1847-ig a monarchiában 1000 lélek közől csak 329, 2, 1848—1850-ben pedig 335, 9 élte túl a 40 éves kort.

13. §. Aránylag kevesebb izraelitát látunk sírba szállani 40—50 közötti korban, mint keresztyén lakosokat e vidékeken, közép számmal 70, 1 izraelitát, 75, 6 óvárit, 78, 6 magyart és 59, 2 horvátot ezerből, 72, 3 lakost Közép-Európában. A zsidó korán vénűl, idején megszürkűl vagy kopaszodik; mert dacára a benne lakó életszivósságnak a fiatalságától fogva elpuhúlt test nem állhat ellent erélyesen azon nyomoruságoknak, melyek életmódjával járnak, azon folytonos küzdelmeknek, mikkel családjának jövendőt biztosíthat, s az ennek földi jövendője miatti emésztő gondnak. Mert a zsidó mélyen és súlyosan érzi mindazon bántalmakat, melyeket a világ neki okoz, melyek jobbára azzá tették őt, a mi ő gyakran, s nem ismer más lehetőséget, hogy elhárítsa szeretett gyermeke fejéről az örökölt gyalázatot, mint ha pénzt gyüjtöget, gazdagságot keres és kuporgat, mert a néptömeg csak a gazdag zsidót süvegeli. Ily aggasztó gondok, vesződések és hajhászás közt korán megvénűl az ember. Az ötven éves kort 23 év alatt 1000 izraelita közől megérte itt 319, ugyanannyi óvári közől csak 291, 1000 magyar közől 224, ugyanannyi horvátból 236, Közép-Európában csak 297, Poroszországban Casper szerint csak 280, és ha innen tovább egyes életkorokra nézve a Mosony vármegyei izraelitáknál az illető (I.) táblán nagyobb számokat találunk: az csak azt bizonyítja, hogy sok koros egyén van itt, kiknek szinte el kell halniok.

14. §. Attól tartunk hogy hosszadalmasságunk unalmassá válnék, ha itt újra öszveállítását adnók a halandósági arányoknak egyes életkorokra nézve az 50-diki életévtől fölfelé menőleg, könnyebben és áttekinthetőbben kitetszik az az I.

táblából, melynek megtekintéséből kiviláglik, hogy az 50—90 közötti s azontúli korosztályok az izraelitákra nézve itt másod rangúak; erre nézve az izraelitákat csak a minden egyéb tekintetben nagyon különböző, kicsapongó horvátok haladván felül, mi Hoffmann tételét részint újra megerősíti, miszerint a zsidók rendszerint több holtat számlálnak 70 éven felüli korban, mint más keresztyén felekezetek. Valóban érdekes volna öszvehasonlító tekintetet vetni a 70 évet túlhaladó kor halandósága számára. A 70 éves kort túlélte itt 23 év alatt 1000 izraelitából 123, 1, 1000 óváriból 87, 8, ugyanannyi magyarból 54, 4, horvátokból 71, 1, Közép-Európa lakosaiból 117, Poroszországban 108.

15. §. Az ostrák monarchiában 1830—1847-ig 80 és 100 év közötti korban 1000-ből meghalt 30, 4, 1848—1850-ig azonban 26, 3, az itteni izraelitákból meghalt 46, 3, az óváriakból 28, 3, magyarokból 14, 1, horvátokból 15, 4, ezer közől ezen életkorban. Az osztrák monarchiában Hain szerint az 1830—1847. évi idő közben a 100 éves kort túlélte ezerből 0, 7, 1848—1850-ig 0, 5. Száz éven túli meghalt az itteni izraelitákból ezen 23 év közben kettő, mindkettő Károlyváratt, és pedig egy állítólag 104 éves nő és egy 107 éves férfi; Magyar-Óváratt szinte 2, azonban épen nem akarunk kezeskedni ezen adatok valóságaért; mert, mint Casper igen helyesen jegyzi meg, a nagyon elöregedett emberek ritkán tudják pontosan megmondani életkorukat, s minthogy kortársaik közől senki sem éltöbbé halálukkor, csak az anyakönyvek maradnak szabályozó tamászpontokúl; de hol ilyek régebb idő óta léteznek is, ily alkalmaknál csak kivételkép ügyekeznek felütni, azért is nem hiszünk szemrehányást érdemelni, ha itt kevésbbé bocsátkozunk részletekbe.

16. §. Mielőtt tovább mennénk, kisértsük meg, a menynyiben a közép élettartósság (a születésnél) meghatározható a születési és halálozási jegyzőkönyvekből az ezen munkánál hiányzó pontos népjegyzékek segélybe-vétele nélkül oly népségnél, mely nincs állandó állapotban, hanem hol a születések száma tetemesen felülhaladja a halálozási esetek számát; — kisértsük meg, mondom, az előttünk levő anyagból a Mosony vármegyei izraeliták középkorát kimutatni a születésnél. Minthogy

a korosztályok adott öszveállítása nem minden egyes életévet, hanem többnyire 10 év csoportozatát foglalja magába: itt tehát nem lehet Déparcieux szerint oly fölvetést állítanunk fel, mely szerint azon évek öszvege, melyeket az adott számu egyének éltek, ezen számmal osztandó el, hogy a hányadosban (quotiens) minden egyesnek közép élettartóssága megtaláltassék. Minthogy azonban ezen fölvetés többnyire a Halley fölvetéséhez hasonló eredményt szolgáltat, fordúljunk ezen módszerhöz, közbeigtatás által vizsgálandók az izraelita újonszülöttek valószinű élettartósságát, hol aztán úgy találjuk, hogy a 28-dik évig az azon időköz elején, melynél a fölvetés kezdetett (itt az 1833. év), élőknek fele része kihalt. A magyar-óvári németekre nézve e számot itt 22, a magyarokra Mecsérben 13, 4, a gátai horvátokra nézve csak 7-nek találjuk. Ha Malthus, Price, Corbaux stb szerint számítunk: az itteni izraelitáknál a születések közép arányát a népességhez úgy találjuk mint 1: 35, 9, a halálózási esetek arányát a népséghez úgy, mint 1: 57, 1 megállapítva, itt $\frac{35,9+57,1}{2}=46,5$ mint közép kort; a magyar-óvári németre nézve itt 26, 7 számot találjuk; Mecsérre és Gátára nézve nem vagyok birtokában a születési számjegyeknek, hogy itt fölvetést tehessek. Ha az osztrák monarchiában 1830—1847-ig való évekre a közép születési arány a népséghez olyan volt mint 1: 25, 0, a hálálozási arány mint 1: 30, 4: ezen időszakra nézve a születésnél 27, 7 közép élettartósságot találunk 1848—1850 évekre, az előbbit 26, 3, utóbbit 26, 9-ben állapítván meg. Ezen módszer szerint Casper közleményei után 1835-ben azon időben a közép élettartósság Oroszországban 21, 3, Poroszországban 29, 6, 1849-ben pedig Dieterici adatai szerint 31, 8, Schweizban 34, 6, Belgiumban 36, 5, Franciaországban 35, 8, Angliában 38, 5; 1849-ben 35, 6; az osztrák monarchia tartományaira nézve 27, 5, (1830—1850) tett. — Finlaison szerint az újon születettnek valószinű élettartóssága hasonértékű volna a népség halálozási aránya számjegyével, az itteni izraelitáknál tehát 59, 4, az óváriaknál 27, 5, a magyaroknál Mecsérben 24, 5, a gátai horvátoknál 49, 4; Casper szerint, ki azt egyenlőnek tartja a születések arányával a népséghez, az az itteni izraeli-

tákra nézve mintegy 35, 9, az óváriakra mintegy 26 volna.

17. §. A mennyiben itt a bé- és kivándorlás által lényegesen nem bolygatott népség nemzedéktartósságának értéke lehet, kitűnik hogy, míg általában valamely nemzedék tartóssága 30—33 évre tétetik s ez, Óvárra nézve is, csak 27, 3-dot tesz; az előttünk levő adatok szerint az izraelita népség csak 58, 8 év után változik; ha t. i. 23 év múlva 2178 egyénből, kik azoknak elején éltek, csak 884 halt meg, az egész öszvegnek 58, 8 évre van szüksége hogy kihaljon.

18. §. Mielőtt e szembetünő arányokból okoskodnám, az itteni izraelita népségnek a II. táblán szemlélhető 23 év alatti ingadozásaira hivatkozom, melyekhez a königsbergi kormánykerület izraelita népségénél Wald porosz kerűleti physicusnak 1842-től 1852-ig tett észlelései csatolvák. Ezen táblából több momentum teljes figyelmünket érdemli meg. Az általános szaporodás ez idő közben az itteni izraelitákra nézve évenkint teszen 22, 1; ha azonban tekintetbe veszszük, hogy a közép szaporodási arány nem helyes; ha a közép évi szaporodást a kérdéses időszak elején való népesség öszves számával hasonlítjuk egybe: az évi szaporodott születési szám a halálozási esetek levonta után 11, 18 lesz 1000 után. A 22, 1 középszaporodáson alúl 10 év találtatik 24 minimummal (az 1836. koleraév), 13 középen felűl, + 48-cal mint maximummal (az 1835. évben), és eléggé feltünőleg ismét az 1855-diki koleraévet megelőző év volt az, hol a szaporodás + 4, 7-et tett. Mennyiben nyernek értéket ily számok csupán öszvehasonlítás által, erre nézve néhány ide vonatkozó adatot jegyzek föl. Magyar-Óváratt Lucsonynyal együtt a vármegye legegészségesb vidékü helységeiben, az évi középszám (2509 lakosság mellett 1833-ban, 2616-nál 1855 végével) 4, 6—vagyis valóságosan 1, 1 középszámot teszen ezer után. Azonban ezen adatok is csak a születetteknek a megholtakon felűli maradványával tett kiszámításon, nem pedig valóságos népszámlálásokon alapszanak. Ezen öszvehasonlításokból kitűnik, hogy az izraelita népesség itt világosan előnyben van, s minthogy már fentebb láttuk, miszerint a születések száma az izraelitáknál jóval alább áll a keresztyén népségnél észlelt számnál: fel vagyunk jogo-

sítva e körülményt az aránylag csekélyebb halandóság rovására írni. A königsbergi kormánykerületben az ottani izraelitákra nézve 11 évre épen 62,5 közép évi szaporodást találunk, hol e népséget, melynek száma 1852 végével 4804-re van határozva, az adott mód szerint 4166-ra számítjuk 1842. évre, vagyis helyesebben 1000-re 14, 9 évi szaporodás jött.

Hain az osztrák monarchiára nézve a viszonyos közép szaporodást 1831—1837-ig 4-re, 1840—1846. években 9,9-re számítja 1000 után. Érdekes lehetne a Hain jeles munkájából vett következő öszveállítás. Az osztrák monarchiában, Magyar- és Erdélyország nélkül, minden 10,000 egyénre esik:

1831-ben:		1846-ban:
8,346	catholicus	8295
953	egyesült görög	951
396	nem egy.-görög	417
239	evangélicus	230
59	református	50
1	unitárius	1
1	más felekezetű ker.	1
172	zsidó	192

Hain a császári állam statisticai öszletére nézve 1840—1846-ig 0, 998% népszaporodást mutat ki, Hoffmann Poroszországra nézve 1822—1837-ig azonban 1, 31-t, Bernouilli ugyanazon időre 1, 19-et, 1837—1849-ig 1, 26-t. Ezen áttekintésből (II. Tábla) látjuk továbbá, hogy az 1846—47 és—48-ki évek, melyek az egész monarchiában a halandóság túlnyomóságát mutatják a szülöttek fölött, az izraelita népséget e tekintetben szembetünőleg kevésbbé érintették, a königsbergi kormánykerület zsidóira nézve is csaknem nyom nélkül látjuk elvonúlni e halandósági hullámot. Csak az 1836—1849. koleraévekben, továbbá 1834-ben, hol úgy látszik gonosz indulatú gyermekbetegség uralkodott, találunk hiányt az itteni izraelitáknál a kijelölt 23 év alatt, míg e tekintetben az 1834, 1836, 1847, 1848, 1849 és 1855-dik, tehát 6 évet Óvárra nézve ez esetben kedvezőtlenebbnek kell jelölnünk.

13. §. A statisticusra nézve érdekes lehetne azon áttekintés is, mely 23 év alatt egyes hónapokra mutatja ki a halandóság ingadozásait, hol csak azt jegyzem meg, hogy 1836-

ban a zsidók-lakta helységekben leginkább september, 1849-ben julius, september és october, 1855-ben pedig ez utóbbi két hónap volt az, melyekben a kolera leggonoszabbúl dühöngött, Óvárra nézve 1836-ban augustust, 1849-ben juniust és juliust, 1855-ben juliust, septembert s octobert találjuk oly hónapoknak, melyekben a kolera dúlt.

	Nov.	Dec.	Jan.	Febr.	Mart.	Apr.	Maj.	Jun.	Jul.	Aug.	Sep.	Oct.
Halálozási sz.	66	58	70	82	76	82	66	63	72	67	103	79
Évközép	2, 8	2, 5	3, 0	3, 5	3, 3	3, 5	2,8	2, 7	3, 1	2, 9	4, 4	3, 4
Hányszor fölül a középen	13	10	9	11	9	10	14	9	5	13	15	7
Hányszor alul a középen	10	13	14	12	14	13	9	14	18	10	18	16

Ha ezen áttekintetet a halandósági számokra nézve vizsgáljuk egyes hónapokra, következő rendsor áll elő: september, február aprillal, october, martius, julius, január, augustus, májius, november, junius, december. De ha tekintetbe veszszük hogy juliusban és septemberben a halandósági szám 18-szor van alúl a középen (23 között): a február-aprili évnegyed legkedvezőtlenebbnek, a május-juliusi évnegyed legkedvezőbbnek mutatkozik az itteni izraelita népségre; tehát itt is mint jobbára mindenütt a tavasz veszélyes hónapnak jelentkezett. Leginkább van veszélynek kitéve a születéstől fogva a 6-dik hónapig eltelő kor a 6 téli hónap alatt; a 6—12 hónapig és 5—20 évig eltelő kor a február-aprili évnegyed alatt, az 1—5, és 20—30 évi kor őszkor (a hat téli hónap első felében), a 30—60 évi nyáron, végre az öregkor nyáron és őszkor. Óvárra nézve a legnagyobb halandóságot szinte septemberben találjuk, hol azonban 12 esztendő középszámon fölüli halandóságot mutat; aztán martius, augustus stb következik novemberig, mely itt legkevesebb halálozási esetet hoz.

20. §. Az izraelita népiségre nézve itt nyert eredmények az egyéni élet és egyes nemzedékek hosszasabb tartósságát illetőleg annál inkább megérdemelnék a statisticusnak méltánylatát, minthogy azon kevés más tapasztalatok, melyek mindeddigelé gyűjtettek ez irányban, a zsidók között egyhangulag kedvezőbb arányokat mutatnak. Így Poroszországban

1822—1837-ig az izraelita népesség 27%-kal szaporodék, s e szaporodás ott is csak a csekélyebb halandóság rovására esik; mert csak 28-ra (a keresztyén népségnél 25-re) esik egy születés, míg 46-ra (a keresztyéneknél 34-re) egy halálozási eset. Boroszlóban keresztyén lakosok közől a 26-dik hal meg, az izraelita népségből csak a 41-dik, a königsbergi kormánykerűletben egy születés esik 24, 5 keresztyénre és 25 zsidóra, egy halálozás 33 keresztyénre, 5, 44 izraelitára. Wald kerűleti physicus az ezen kerületbeli kedvezőbb biostaticus arányok megfejtését a nagyobb jólétben keresi, melynek az izraelita örvend többnyire ama vidéken ; de ebben nem fekhetik az ok, mert az itteni izraeliták, mint tudva van, egyremásra a szegényebbekhez számláltatnak. Más részről ismét azt állítják hogy az izraelitának mértékletes életmódja, egészségéről való gondossága idézi elő e kedvező arányokat. Úgy de a horvát, ki legkevésbbé sem él mértékletesen, testét sem ápolja, sem kiméli, sok korosztályra nem sokkal kedvezőtlenebb halandósági arányokat szolgáltat, míg a minden tekintetben rendesebb életű német alább áll e két népiségnél legtöbb korosztályban. E különbségek okát tehát ép oly kevéssé találjuk fel a vagyoni viszonyokban, mint a szabályos, rendes életmódban nem. A minden más tényezőt kirekesztő anyagcsere alig megdöntött egyoldalú álláspontja sem nyújt elégséges magyarázatot ott, hol a zsidó más népiségek közt lakik, melyek más biostaticus arányokat mutatnak; épen oly befolyás nélkülieknek kell itt természetesen az éghajlati behatásoknak is lenniök.

21. §. De ezen irányokban eddigelé, fájdalom, nagyon keveset tudunk, pedig az illető tanulmány gyakorlati tekintetben is a legnagyobb becsű volna. Igy egy pesti ügyfelem közlése szerint a szerbek (kik jobbára nem-egyesült-görögökből állva, Hain szerint a monarchiában a zsidón kivűl azon egy töredéket képezik, mely évek óta szaporodásra mutat hajlamot) Miskolcon, Egerben és Budán a kihaláshoz közelednek, még pedig a születéseket folyton meghaladó halálozások miatt. Így találunk Pesten is négy év leforgása alatt 1852 – 1855-ig 81 élve születettet és 148 halálozást a nem-egyesűlt-görögök közt. Ha már bizonyos vidékek kedvezőtleneknek

mutatkoznak egyes népiségekre nézve: az erre célirányosan figyelmesekké tett túlélők lassanként azon meggyőződést nyerhetik, hogy más valahol kedvezőbb életarányokat kell keresniök. Így Hain jeles közleményei szerint a tyróli és vorarlbergi németek biostaticus arányai kedvezőbbek, mint az ott élő olaszokéi. A katonai határvidékben e kedvezésben az oláhok részesűlnek. Viszont, szinte Hain állítása szerint, Tyrólban a német egészen más népesség- arányokat mutat mint Csehországban; Galiciában a lengyelek tünnek ki a ruthének fölött stb. Ha ellenben valamely néptörzsben tehetséget veszünk észre, mely szerint az, tekintet nélkül a külbefolyásokra, kedvező biostaticai arányokban képes fentartani magát, ennek kétségkivűl különös életszivósságot kell tulajdonítanunk.

22. §. Lássuk már most azon viszonyokat, melyekben ezen biostaticai arányok, névszerint a hosszabb élettartósság általában állanak az izraelita népség több más arányához. Az aránylag kicsiny születési szám mellett a jelentékeny népszaporodás, mit a zsidóknál mindenütt találunk, csak a viszonylag csekélyebb halandóság rovására tétethetik, és az embercapitális mérsekelt bevételek folytán csak azért növekszik, mert a kiadások (halálozási esetek) még csekélyek. A mellett a halál is sokkal gyakrabban, mint a legtöbb más népiségnél, csak késő életévekben lép be. Azonban minél gyakrabban találja a halál áldozatait az első virágzó férfiuság korosztályaiban, minél inkább fogy valamely népesség középélettartósssága: annál inkább szaporodik, mint Hebbel helyesen jegyzi meg, az özvegyek és keresetképtelen árvák száma, és csökken a keresetképesek, termesztők száma, míg a fogyasztóké növekszik; apad az érett, tapasztalt egyének száma, az egymásra gyorsabban következő nemzedékek hátramaradnak kiművelődésökben, könnyeden és hamar változtatják szemléletmódjokat, a korán elhaló családapa nem vigyázhat fel többé kevésbbé gyámkoruságban hátramaradt gyermekei növelésére, nem vezérelheti őket az általa követett pályán. Ott, hol ellentétes biostaticai arány mutatkozik, hol a népség nagyobb mennyisége későbbi korban hal el, ellentétes eredmények fognak mutatkozni egyszersmind; mert a népség ereje nem fekszik épen a nagy lélekszámban, hanem a meglettek nagyobb

öszvegében, minthogy csak ezek munkálkodnak, szereznek, tartanak fenn stb. Ott, hol az apa tovább él, ennek nézetei, tapasztalatai is átmennek a fiúra, ki ezeket magába szívja mind azon korig, hol azok elidegeníthetlen tulajdonává lettek. Ha az apa méltányolni tudja a jó növelés áldását, gondosabban növelendi bizonyosan a maga gyermekét, mint bármely gyámatya, és ha gyakran találunk zsidókat a művészet és tudomány első képviselői közt, ez részint szinte e nemzetnek említett biostaticai arányaiban fekszik; ezen arányokban fekszik legnagyobb részt oka azon vallás folytonos létezésének is, mely épen úgy dacolt a tűzzel vassal való anyagi üldöztetésekkel és a gyűlölség s megvetés fenekedéseivel, miként ellent állott a cosmopolitai szemléletmód csalogatásainak, s fentartotta magát, szétszórva a föld kerekségén, s mégis némi egészet képezve.

23. §. Értekezésemben némi figyelmet iparkodám fordítani az eddigelé névszerint az aëtiologiában lényegesen elhanyagolt ezen tényezőre, t.i. a népiség momentumára az éghajlati viszonyok mellőzésével, mik különben sokat nyomnak a mérlegben; figyelmet iparkodtam fordítani az ethnographiai elemre a földirati elemnek lehető mellőzésével. S mily kevés történt eddigelé ezen irányban? Mit tudunk még azon viszonyokról, melyekben bizonyos betegségokozó hatások állanak bizonyos népiségekhez? S mégis ily tanulmány által sokat nyernénk az orvosi gyakorlatra nézve, mert általa tetemesen nyerne bizonyos gyógyszerek hatásának megértése némely vidékek sajátságos kóros állapotjai ellenében. Mellesleg mondva, névszerint a katonaságnál, könnyen valósítható feladat volna kijelölni azon népiségeket, melyek másmás idegen helyen bizonyos járványok alkalmával inkább és legveszélyesben, melyek ritkábban és legkönnyebben betegszenek meg, mely népiségek állanak ellent bizonyos vidékek honos befolyásainak legerélyesben, melyek ismét legkevesbbé; mely vizsgálatokban természetesen minden egyéb mellékes befolyások is számba veendők. Legnagyobb gyakorlati becse volna továbbá józan észlelés alapján kifürkészése azon helyeknek, hol e tényezők legerősebben hatnak, valamint azoknak, hol a népiség befolyása túlnyomóbb a honos befolyásnál. A tót, a len-

gyel, oly népiségek, mik az általam tett tapasztalat nyomán hazájokban is nagyon könnyen fejtik ki a typhust, különösen a tüdőtyphust, e hajlandóságot magokkal hozzák Magyarországba is; vajjon elhozzák-e Olaszországba és Tyrólba is? Németalföldön az ott uralkodott dögvészben egyetlen egy zsidó sem betegedett meg, Krakóban viszont a kolera, első fölléptekor, főkép az izraelitákat ragadta el. Mosony vármegye horvát helységei 1855-ben igen keveset szenvedtek az ázsiai kolera által. Riecke beszéli, hogy 1830—1831-ben az erfurti várőrizetnek Brandenburgban született katonái váltólázban sínlődtek, míg a polgári lakosokat az megkimélte. És ismét a legalább részint okvetlenül a népiségtől függő egészségi bajok különbsége az, mi a megbetegedett szervezet visszahatását módosítja a gyógyszer ellenében; az ezen irányban következetesen és józanan folytatott vizsgálatok nem csak a tudományra, hanem az életre nézve is a legnagyobb jelentékeséggel birnának, és oda hatnának, hogy a számok megszabadíttassanak azon átoktól, mely a legutóbbi időkig nyomja azokat, azon átoktól t.i. hogy szünjenek meg szerepelni mint érdekes curiosumok, s értékesíttessenek gyakorlati célokra nézve.

Az eddigi tényekből a következőket vagyok bátor következtetni:

1. A kötött házasságok aránya a népiséghez az izraelitáknál kisebb mint más nemzetiségeknél.

2. A házasságok az izraelitáknál általán kevésbbé termékenyek mint a keresztyéneknél.

3. A születések nemi differentiája az izraelitáknál a férfinemnek feltünőleg kedvez.

4. A gyermeki korban való halandóság aránylag csekélyebb a zsidóknál.

5. A zsidó egyre másra hosszabb életű a keresztyénnél.

6. Az izraeliták nagyobb szaporodásának oka a csekélyebb halandóságban fekszik.

7. A zsidó nemzet életében sok jelenség annak specificus, biostaticus arányaiból magyarázható.

8. Ezen arányok csak népies differentia elfogadásából megérthetők.

I. Tábla.

Százalékos aránya

a halálozási eseteknek különböző életidőszakok szerint (a törzs-számot 1000-ben állapítva meg).

Kor	Mosony vármegyében 1833—1855. évekre: németek	magyarok	horvátok	izraeliták	Közép-Európában az Annuaire du bureau des longitudes szerint 1825-re	Az osztrák monarchiában Magyar- s Erdélyország nélkül a következő évekre: 1830-tól 1847-ig	1847-től 1850-ig
születéstől — 1 hónap	123,3	167,4	146,9	44,1			
1 — 6 hónap . .	113,9	72,1	141,6	83,7	232,4	311,4	272,2
6 — 12 „ . . .	56,6	45,3	64,0	109,7			
1 — 5 év	105,7	153,5	159,1	138,0	216,4	1—4 évig 134,8	„ „ 135,2
5 — 10 „	40,1	55,5	54,6	56,5		4—20 évig 105,7	120,6
10 — 20 „	47,3	61,0	38,4	48,6	48,9		
20 — 30 „	68,8	74,9	44,4	64,4	64,0	118,9	136,1
30 — 40 „	79,5	67,5	55,8	66,7	68,7		
40 — 50 „	75,6	78,6	59,2	70,1	72,3	146,6	162,8
50 — 60 „	88,5	86,0	66,0	73,5	83,5		
60 — 70 „	104,3	81,5	98,4	111,9	95,9	151,5	146,3
70 — 80 „	58,4	39,7	55,2	74,6	82,9		
80 — 90 „	25,1	12,9	14,8	40,7	30,8	30,4	26,3
90 — 100 „	3,2	1,8	0,6	5,6	3,6		
100 éven felül . . .	1,1	—	—	2,2	2	0,7	0,5
határozatlan kor . .	8,2	0,9	—	8,8	—	—	—

II. Tábla.

Kimutatása

az izraelita népség ingadozásainak Mosony vármegyében s a königsbergi kormánykerületben.

Évszám	Mosony vármegyében élve született.						A königsb. kerületben élve született.					
	Fiú	Leány	Öszveg	Iker	Meghalt	Differentia	Fiú	Leány	Öszveg	Meghalt	Differentia	
1833	35	20	55	—	22	+ 33	—	—	—	—	—	
1834	29	13	42	1	51	— 9	—	—	—	—	—	
1835	31	43	74	—	26	+ 48	—	—	—	—	—	
1836	19	23	42	1	66	— 24	—	—	—	—	—	Koleraév
1837	41	20	61	—	54	+ 7	—	—	—	—	—	
1838	23	21	44	—	27	+ 17	—	—	—	—	—	
1839	22	31	53	—	24	+ 29	—	—	—	—	—	
1840	21	21	42	—	30	+ 12	—	—	—	—	—	
1841	23	20	43	—	29	+ 14	—	—	—	—	—	
1842	28	28	56	—	27	+ 29	70	60	130	90	+ 40	
1843	42	24	66	—	28	+ 38	80	56	136	62	+ 74	
1844	32	23	55	1	28	+ 27	81	61	142	55	+ 87	
1845	31	27	58	—	22	+ 36	76	65	141	84	+ 57	
1846	28	24	52	—	30	+ 22	55	66	121	85	+ 36	
1847	30	28	58	—	37	+ 21	58	91	149	141	+ 8	
1848	33	19	52	—	29	+ 23	82	72	154	123	+ 31	Kolera a königsb. ker.
1849	33	27	60	—	77	+ 17	86	97	183	82	+101	Kol. Mosony megyében
1850	31	24	55	—	31	+ 24	109	90	199	90	+109	
1851	35	37	72	—	32	+ 40	133	117	250	102	+148	
1852	49	33	82	1	39	+ 43	111	107	218	171	+ 57	
1853	35	53	88	2	53	+ 35	—	—	—	—	—	
1854	72	38	110	1	63	+ 47	—	—	—	—	—	Koleraév
1855	30	46	76	1	61	+ 15	—	—	—	—	—	Koleraév
Öszveg	753	643	1396	8	886	+510	941	882	1823	1085	+738	

Alig van ország a földön, mely a különböző népiségeknek ily tarka képét mutatná fel mint hazánk. Eltekintve több rendbeli magyar törzsökeinktől, melyek mind maig nyelvjárásra, ruházatra, erkölcsökre és szokásokra nézve nagyobb kisebb mértékben különböznek; találunk németeket Németország különféle vidékeiről, kik részben már századok ólta közénk telepedtek, s mind külmény ökben, mind életmódjokban szinte különbözéseket mutatnak; találunk szláv és román törzsököket, sőt nomadizáló, a polgárisodás által csak kevessé érintett cigányokat is. Épen ezért nem könnyen lehetne bárhol oly gyümölcsöző tanulmányokat tenni az imént tárgyalt irányban mint épen itt.

Ha különösen lelkészeink nem sajnálnák azon fáradságot, hogy például téli estvéken bizonyos táblázat szerint a házassági, keresztelési és temetési anyakönyvekből számosabb évekre kiterjedő kivonatokat tennének, és pedig a külön népiségekre nézve külön szerkesztve, s ha ezen kivonatokat az illető megyei orvosoknak adnák, kiknek az ilyes vizsgálatok épen hivatásához tartoznak: tetemes anyag gyűlne össze a külön népségek biostaticai törvényeinek megalapíthatására, és számtalan tünemény, mely jelenleg többnyire esetékességeknek tulajdoníttatik, igaz oka szerint derűlne ki; bizonyos vidékek egészségi viszonyainak alapja alkalmasint nem a földben s a levegőben, hanem egészen más, maig alig sejtett momentumokban fognak feltaláltatni, s ily vizsgálatok a tudományos érdeken kivűl gyakorlati hasznos intéseket is fognának eredményezni egyes népségek netaláni áttelepítése, gyarmatosításra, s többre nézve.

ACADEMIAI TÁRGYALÁSOK.

A mathematicai és természettud. osztályok ülése január 7. 1856.

Mélt. b. Eötvös József másod Elnök úr elnökleto alatt jelen az illető osztályokból: Bugát, Frivaldszky, Gebhardt, Kis K. rr. tt., Brassai, Csorba, Kubinyi Fer. ll. tt. — Egyéb osztályokból: Balogh, Czuczor, Érdy, Horváth Cyrill, Szalay rr. tt., Ballagi, Bertha, Csengery, Hunfalvy, Pauler, Peregriny, Tóth L., Wenzel ll. tt. — Toldy Ferenc titoknok.

— *Kubínyi Ferenc* lt. őslénytani adatokat olvasott Magyarországról.

— *Győry Sándor* rt. a bűvös négyszögekről folytatólag értekezett.

A nyelv- és széptudd. osztálya ülése jan. 14. 1856.

Mélt. b. Eötvös József másod Elnök úr elnöklete alatt jelen az osztályból: Ballagi, Hunfalvy, Tasner ll. tt. — Egyéb osztályokból: Kubinyi Ágoston tt., Bugát, Érdy, Gebhardt, Győry, Kiss K., Szalay rr. tt. Bertha, Csengery, Gaal, Kubinyi Fer., gr. Teleki Domokos, Wenzel ll. tt. — Toldy Ferenc titoknok.

— *Hunfalvy Pál* lt. észrevételeit adta elő a helyesírásról a magyar nyelvben tapasztalható hangsúly alapján.

— Olvastatott *Nagy Iván* egyetemi könyvtártiszt jelentése Ujfalvy Imrének 1597-ben készült deák-magyar szókönyvéről, beadván egyszersmind annak *Kalmár István* úr által az academiának ajándékozott kézirott példányát: mire a titoknok megjegyezvén, hogy a benyújtott példányt az 1597-ki kiadás másolatának tartja, Nagy Iván úr közlése e megjegyzés kiséretében rendeltetett kibocsáttatni.

— A mélt. másod *Elnök* jelentvén, hogy múlt évi sept. 1. a tagokhoz intézett körlevél azon pontja, mely oct. 20-ig észrevételeket kivánt az academia Helyesírására és Nyelvtanára, foganat nélkül maradt; e munkák revisiója pedig szükségessé lett új kiadásuk tekintetéből többé nem halasztható: mind kettőnek s a Szókötésnek új tárgyalására, valamint egyéb, koronként előforduló, nyelvészeti kérdések véleményzésére egy *állandó nyelvészeti bizottmány* kineveztetését javasolta: mely indítvány elfogadtatván, a bizottmány Toldy, Czuczor, Ballagi és Hunfalvy osztálybeli —, Fogarasi és Brassai osztálykivüli r. és lev. tagokból megalkottatott, s egyelőre a fentebbi munkák átnézésével megbizatott.

A philosophiai és társadalmi tudd. osztályai ülése január 21. 1856.

Mélt. b. Eötvös József m. Elnök úr elnöklete alatt jelen az illető osztályokból: Horváth C., Szalay, Bertha és Pauler rr. és lt. t. — Egyéb osztályokból: Balogh Bugát, Érdy r., Ballagi, Brassai, Csengery, Kubinyi F., Wenzel ll. tt. — Toldy Ferenc titoknok.

— *Wenzel Gusztáv* lt. a középkori államviszonyokat fejtegette életben és tudományban, főleg a magyarországi történet szempontjából.

A történettud. osztály ülése jan. 28. 1856.

Mélt. gróf Dessewffy Emil Elnök úr elnöklete alatt jelen az osztályból: b. Eötvös József tt., Bajza, Érdy rr., Csengery, Waltherr, Wenzel ll. tt. — Egyéb osztályokból: Császár tt. Balogh, Bugát, Czuczor, Frivaldszky, Gebhardt, Horváth, C., Kiss K., Szalay rr. tt., Ballagi, Bertha, Brassai, Hunfalvy, Karvasy, Kubinyi F., Pauler, Tasner, gr. Teleki Domokos, Tóth II. tt. — Toldy Ferenc titoknok.

— *Wenzel Gusztáv* lt. a velencei-magyar békeértekezletek történetéhez adalékul egy, a velencei tanács által 1349-ben a magyar királyhoz küldött követek utasítását közlötte, s azt a történeti előzmények s az utasításnak Magyarország akkori állapotjait megvilágosító helyei kiemelésével kisérte.

— A titoknok benyújtott a nagyváradi cs. kir. helytartósági osztály alelnöke gr. Zichy Herman úr által használatra beküldött 11 darab eredeti okiratot a XVII. és XVIII. századból, melyek közt 5 török, 5 magyar s 1 német, mik Szabolcs vármegye Sáp helysége irattárához tartoznak.

— Ez után a jelenvoltak

Öszves üléssé

alakulván, a mélt. *Elnök* úr jelentette, hogy *Marton János* úr Pesten, súlyos betegségéből kigyógyulta örömét azzal kívánta kifejezni, miszerint a m. academia alaptőkéje neveléséhez 300 arany letételével járul. Továbbá

— Olvastatott *Szilasy János* nagyváradi kanonok és rt. 1856-ki január 7. költ levele, melyben az academia felállásának 1855. nov. 17-kére esett huszonötödik évnapja megünneplésére 1000 ftot ajánl fel az academiának oly módon, hogy a summa egyik fele az általa ötszáz példányban kiadott „*Philosophiai Tanulmányok*“ című munkájából teljék ki, másik felét egy, a tiszt. tag nevére szóló s az academiára átírt ötszáz ftos

földtehermentesitési kötelezvényben róván le. Az ülés mind a két nagylelkü hazafi áldozatot méltányló részvéttel fogadta.

— A mélt. másod Elnök úr jelentvén, hogy néhai *Fessler Ignác* lev. tagnak Rombauer lőcsei képiró által Sz.Péter-Várában élet után festett eredeti képe megszereztetett, azt indítványozta, hogy e nagy érdemü tag képének, a magyar történetirás s a magyar név becsülete mellett a külföldön oly buzgón és sikeresen tett fáradozásai iránti tiszteletből az academia ülésteremében hely adassék. A méltóságos Elnök úr a társaságot szavazásra hívén fel, az öszves gyülekezet egyhangu felszólalással el kivánta az indítványt fogadtatni, mihez képest az Elnök Fessler Ignác képe felfüggesztését végzésül kimondván, az azonnal véghez is ment.

— A m. *Elnök* úr kijelentette, hogy azon fizetetlen, de munkás tagok szorgalma méltánylásaul, kik előadásaikkal a társas munkásságot és eszmecserét az academiában fentartják, az igazgatóság utólagos helybenhagyása reményében, minden értesítői ívtől tiz ft díjt rendelt f. év elejétől fogva; a fizetett rendes tagoktól egész bizodalommal elvárván, hogy részökről ezentúl buzgó részt veendenek a társas munkásságban, s különösen az Utasító Határozatok 7. pontja d) alatti szakaszát zsinórmértékül vevén, az abban célba vett összesitését s köz ismeretbe hozatalát a tudományosság haladásának lehetővé tenni lelkesen törekvendenek.

— Szinte a m. gr. *Elnök* jelentette, hogy a néhai elnök végrendeleti alapítványai dolga tisztába hozatván, s így foganatba vétethetvén, a 12,000 pftnyi *drámai jutalomalapítvány* ügye is immár megindítható, még pedig úgy, hogy 1857-re két jutalom hirdettessék ki, egy a legjobb szomorújátékra, a másik a legjobb vígjátékra; mihez az ülés is hozzá járulván, e jutalomosztás mindenkori örömnapjául az elhúnyt elnök nevenapja vagyis martius 19-ke rendeltetett, mihez képest a versenymunkák beküldése határnapjául ez izben a folyó év utolsó napja tüzetett ki.

— A *titoknok* a követk. tudós testületektől nyújtott be küldeményeket: *a tudd. cs. academiájától:* Sitzungsberichte der philos.-hist. Class. XVI: 2, XVII: 1.; Sitzungsberichte der mathem.-naturw. Cl. XVI: 2, XVII: 1, 2, 3.; Monumenta Habsburgica: I. Abthlg. 2. Bd.; Fontes Rerum Austriacarum, I. Abth. I. Bd. II. Abth. VIII. IX. Bd.; Archiv für Kunde der öst. Geschichtsquellen XIV: 2, XV: 1.; Notizenblatt 1855: 13—24 és 1856: 1—3. — *A cs. kir. geologiai intézettől:* Jahrbuch der kk. geologischen Reichsanstalt. 1855, II. — *Az amerikai* Smithsonian intézettől: Contributions to knowledge. Vol. VII. Wash. 1855. — Eight annual Report és Ninth annual Report of the board of regents of the Smithsonian Institution. Wash. 1854, 55. — Ninth annual Report of the board of agriculture of the state of Ohio to the go-

vernor for the year 1854. Columb. 1855. — *A belgrádi szerb tudom társaságtól :* ГЛАСНИКЪ. 2 – 6. rész. Belgrád 1849 –54.

— Beadványok a *könyvtár* számára magánosoktól : *Ballagi Móric*tól: Bopp's Vergl. Grammatik des Sanskrit, Zend stb. 1. Abthl. Berlin 1833. és: Justus Lipsiusnak a polgári társaságnak tudományáról írt VI. könyve, Laskai János által 1640. — *Gr. Mikó Imrétől :* * Erdélyi Történelmi Adatok. I. Kolozs. 1855. — *Preyer Jánostól* : * Monographie der k. Freistadt Temesvár. Tem. 1853. és: Die Sulioten, Trauersp. Leipz. 1854. — Kötelmi példányokban 3 db. a budai egyetemi, 13 db az egri érseki, 2 db a pápai, 3 db a pataki, 8 db a pesti Bucsánszky-nyomdáktól.

A mathematicai és természettud. osztályok ülése február 4. 1856.

Gebhardt Ferenc rt. korelnöklete alatt jelen az illető osztályokból: Bugát, Frivaldszky, Győry, Kiss K. rr. tt., Brassai, Nendtvich ll. tt. — Egyéb osztályokból: Balogh, Czuczor, Érdy, Horváth C., Szalay rr. tt., Csengery, Hunfalvy, Tóth, Waltherr, Wenzel ll. tt. — Toldy Ferenc titoknok.

— *Frivaldszky Imre* rt. Magyarország és Erdély édesvizi és földi puhányairól értekezett.

A nyelv és széptudományi osztály ülése február 11. 1856.

Bugát Pál rt. korelnöklete alatt jelen az osztályból: Balogh, Czuczor rr. Ballagi, Gaal, Hunfalvy, Tasner ll. tt. — Egyéb osztályokból: Érdy, Győry, Horváth C., Szalay rr., Bertha, Csengery, Pauler, Waltherr, Wenzel ll. tt.—Toldy Ferenc titoknok.

— *Hunfalvi Pál* lt. folytatta észrevételei előadását a magyar helyesírásról a magyar nyelvben tapasztalható hangsúly alapján.

— *Czuczor Gergely* rt. újabb mutatványokat közlött a készülő nagy szótárból.

A philos. és társad. tudd. osztályai ülése febr. 18. 1856.

Mélt. b. Eötvös József m. Elnök úr elnöklete alatt jelen az illető osztályokból: Horváth C., Kállay, Szalay rr. Bertha, Pauler, gr. Teleki Domokos, Tóth ll. tt. — Egyéb osztályokból: Kubínyi Ág. tt. Bugát, Czuczor, Frivaldszky, Gebhardt rr. tt. Ballagi, Csengery, Hunfalvy, Waltherr, Wenzel ll. tt. — Toldy Ferenc titoknok.

— *Horváth Cyrill* rt. a positiv és negativ philosophiáról olvasta negyedik cikkét.

— *Kállay Ferenc* rt. folytatta értekezését az ophitismusról.

A történettud. osztály ülése febr. 25. 1856.

Mélt. b. Eötvös József m. Elnök úr elnöklete alatt jelen az osztályból: Érdy, Waltherr és Wenzel r. és ll. tt. — Egyéb osztályokból: Kubínyi Ág. tt. Balogh, Bugát, Czuczor, Frivaldszky, Gebhardt, Győry, Szalay rr. tt. Bertha, Csengery, Hunfalvy, Karvassy, Kubinyi F., Pauler, Székács, Tasner, Tóth ll. tt. — Toldy Fer. titoknok.

— *Wenzel Gusztáv* lt. históriai studiumainak ötödik cikkét adta elő.

— *Hunfalvi Pál* lt. egy adalékot közlött a zsidók történetéhez Magyarországban.

— *Podhradcsky József* lttól históriai egyveleg olvastatott: Sopron vármegyei „Keresztény" helységnek utolsó megtelepedése; Labanc és Kuruc szók eredete stb.

— Az ülés

Összes üléssé

alakulván, a *titoknok* egyéb belső dolgokon kivül, a könyvtár részére adott be némelyeket, u. m. *Havas József*től: Utazás Német-, Francia- és Olaszország nevezetesb vidékein a mezei gazdászat s leginkább a bor- és selyemtermelés érdekében. Pest, 1855. *Tormay Károlytól:* * A népesség mozgalmának kimutatása Pesten 1853—4-ben. Pest 1855. A pesti iparkamrától: * Statistische Arbeiten der pesther Handels- u. Gewerbskammer. I. Pest, 1856. — Kötelmi példányokban 1 dbot a kecskeméti, 1 dbot a pápai, 16-ot a pesti Trattner- s 1 dbot a nagyszombathelyi nyomdákból.

A mathem. és természettud. osztályok ülése martius 3. 1856.

Mélt. b. Eötvös József m. Elnök úr elnöklete alatt jelen az illető osztályokból: Bugát, Frivaldszky, Győry, Kiss K. rr., Brassai, Kubínyi F., Nendtvich lt. tt. — Egyéb osztályokból: Czuczor, Érdy, Horváth C., Szalay rr. tt. Bertha, Csengery, Hunfalvy, Wenzel ll. tt. — Toldy Ferenc titoknok.

— *Kubínyi Ferenc* lt. Petényi Salamon irományaiból adott közléseket a beremendi csonttorlatban találtató emlősök és hüllők maradványairól őslénytani tekintetben.

— *Nendtvich Károly* lt. apróbb közléseket adott amerikai utjáról természettudományi tekintetben.

A nyelv- és széptudományi osztály ülése martius 10. 1856.

Mélt. b. Eötvös József m. Elnök úr elnöklete alatt jelen az osztályból: Czuczor, Ballagi, Hunfalvy, Mátray, Tasner r. és II. tt. — Egyéb osztályokból: Kubinyi Ág. tt., Érdy, Gebhardt, Győry, Horváth C., Kiss K., Szalay rr. tt. Bertha, Csengery, Pauler, gr. Teleki Domokos, Wenzel II. tt. — Toldy Ferenc titoknok.

— A mélt. másod *Elnök* úr közlötte néhai *Sámuel Alajos* majkai prépost végintézete kivonatát, mely szerint a boldogúlt az academiának ezer ftot hagyott oly célra, hogy annak kamatával az évenként megjelenő, s a társaság által legjobbnak itélendő nyelvészeti munka szerzői megjutalmaztassanak.

— *Czuczor Gergely* rt. mutatványokat közlött a nagy szótárból.

— *Toldy Ferenc* rt. a magyar középkori legendákról értekezett történeti és irodalmi tekintetben.

A philos. és társadalmi tudd. osztályai ülése martius 17. 1856.

Mélt. b. Eötvös József m. Elnök úr elnöklete alatt jelen az illető osztályokból: Horváth C., Szalay, Bertha, Pauler rr. és II. tt. — Egyéb osztályokból: Balogh, Bugát, Érdy, Frivaldszky, Gebhardt, Kiss K. rr. tt. Csengery, Hunfalvy, Kubínyi F., Tóth, Wenzel II. tt. — Toldy Ferenc titoknok.

— *Tóth Lőrinc* lt. az urbéri viszonyok átalakulásáról értekezett, főleg históriai szempontból.

— *Wenzel Gusztáv* lt. a községi rendszert fejtegette a középkorban.

Felelős szerkesztő: Toldy Ferenc, titoknok.

Pest, 1856. Nyomatott Landerer és Heckenastnál.

MAGYAR

ACADEMIAI ÉRTESÍTŐ.

XVI. Év. 1856. IV. Sz.

A MAGYAR PARTHENON ALAPJAI.

SZONTAGH GUSZTÁVTÓL.

Olvast. az academiában apríl 21., máj. 26., jun. 23. és jul. 21. 1856.

I.

Ha tettetett szerénységből palástolni akarnám is e mostani felolvasásom tárgyának jelentőségét, Tekintetes Társaság, címe elárulná, mily nagy követ szándékozom mozgatni. Ugyanis tudva van a társak előtt, mikép Hetényi János, itt e teremben felolvasott utolsó munkája által, a magyar nemzetnek Parthenont, bölcseség templomát, szándékozott építeni, de nagyratörekvő igyekezetében a halál által megakasztatott. Magyar Parthenonnak pedig az egyezmény, a harmonia philosophiáját nevezé, melynek megállapításában fáradozott a nélkül, hogy célját teljesen elérhette volna. E philosophia azonban, mely alanyi vonatkozásban már jóval előbb német földön született, tulajdonképen nem tőle vette eredetét. Ezt irodalmunk egy másik nagysága, Berzsenyi Dániel 1833-ban székfoglaló beszédében itt e teremben kiáltotta ki legelőbb, és pedig alanyi-tárgyas értelemben „a poétai harmonisticáról“ értekezve, s a művészet, különösen pedig a költői szépség elvét meghatározva. Hetényi csak utána tesz említést e rendszerről, 1835-ben jutalmazott s az academia Tudománytára XI. kötetében 1837-ben közre bocsátott pályairatában: „A

magyar philosophia történetírásának alaprajzában", de ez egyezmény elvét nem csak a művészetre, hanem már az egész philosophia körére kiterjesztve; utóbb pedig az 1841. tartott székfoglaló beszédében, mely az Évkönyvek VI. kötetében van kinyomtatva, e rendszer alapvonásait is előterjeszti, a nélkül azonban, hogy azokat illően megállapítaná, mit tulajdonkép csak Magyar Parthenonában akara teljesíteni.

Így áll ez ügy: előactái, mint látni, egyről egyig e teremben tárgyaltattak; az egyezményes philosophia tehát, ha igaz, hogy e társaság munkássága tagjai által nyilvánul, mit senki sem tagadhat, mint tett, az academia tette, és pedig felette nagy jelentőségű. A philosophia, akármint veszszük a dolgot, az egyetemes emberi műveltség tetőpontja, befejező zárköve, s itt egy sajátságos, mint pontos vizsgálatok után meggyőződtem, semmi jelenkori idegen irodalmi befolyasoktól nem határzott, tehát eredeti, ezen academia keblében szülemlett, s mint már most elhatárzottan mondhatom, legszigorúbb értelemben magyar philosophiáról van szó. Felolvasásom címe tehát azt jelenti, hogy egy sajátszerű és pedig magyar philosophiának alapjait akarom kitüntetni, magyarázni, megvetni; mi oly merészség, mely meglehet elbizakodott túlbecslésnek fog tekintetni. Azonban, tisztelt társaim, helyezetem igen kedvező. Ha azt kérdezitek tőlem, mint már ismételve is kérdeztetett: lehet-e magyar philosophia? azt fogom mondani: hogy nem csak lehet, hanem már van is; ha azt, hogyan merészelnek Európa abderitái ily vakmerőségre vetemedni, mi tudtomra még nem mondatott ugyan, de mit némely nyilatkozatok sorai közől ki lehetett olvasnom, erre feleletem az: miszerint az úr isten ily reményletekre a magyarnak is szintazon szabadalmat adta, mint más nemzeteknek, s ha irodalmunk két kitünő notabilitása e szabadalommal itt e teremben élni bátorkodott, én társuk és követőjök, a felelősséget ez iránt szinte e teremben magamra vállalni kész vagyok, sőt annak megmutatását, hogy e merényletre teljesen feljogosítva valának, azon oknál fogva, mert a dolgot épen oly jól, vagy inkább jobban értették mint mások. Bocsánatot kérek e nyilatkozat merészségeért. Mint felolvasásom címe mutatja, nem saját, hanem mások ügyében szólalok fel, s

oly ügyben, melynek fontosságát s igazságát mélyen érzem. Hetényi engem Parthenonában egyezményes philosophnak nevezett, s az voltam lényegben, de öntudatlanúl, mint kiki közőlünk itélve és beszélve a logica és grammatica elveit követi a nélkül, hogy azt mindig tudná, a nélkül hogy az alkalmazás percében azt eszmélné. Az egyezményes elv öntudatához azonban csak később, Hetényi Parthenonja olvasása közt jutottam, azt legalább szépészeti tekintetben felfogván. Ez eredete azon értekezésemnek a „szép és rútról," mely az Új Magyar Muzeum 1854-ki folyamában jelent meg. Az eszme azonban fejemben tovább fejlődött és pedig kiterjeszkedve a philosophia egész körére, előjáró tanulmányok nélkül. Ez úton eredt múlt évbeni röpiratom: „A magyar philosophia ügye, módszere, rendszere és jelleméről", mely három nem kedvező recensiót vont maga után. E munkácska, nem tagadom, kissé elhamarkodva jutott létre. A rögtön támadt világosság arra ragadott, hogy eszméimet közöljem, minekelőtte az egyezményes elv alapját legmélyebb alapjában, öntudatunkban, teljes világosságban felfogtam volna. Ezen hiányt ki kelle pótolnom; mert mi tagadás benne, eddigelé sem Berzsenyi, sem Hetényi ezen elv általános érvényességét a közönség előtt nem hozhatták közelismerésre, s ez eredményt, mint kitünt, röpiratom sem szülte, mert magyarázatunk épen ez alappontra nézve maradt hiányos. Mind a mellett egy jó eredménye lett mégis röpiratomnak: *figyelmet gerjesztett tárgya* iránt s ez fő kellék arra, hogy tárgyaltatás alá vétessék, mi nélkül ez ügynek hiába reméljük diadalát. Bosszankodás nélkül tudniillik nem tudnám elmondani, ha arra némi külső okok is be nem folytak volna, hogy Berzsenyi és Hetényi indítványai, ünnepelt neveik dacára, koránt sem méltattattak az ügy fontosságához képest. Berzsenyi híres köztünk mint költő; de ki tartotta őt eddig lángeszű s mély belátásu műphilosophnak? Hetényi neve is ünnepeltebb számos nyert pályadíjai, mint philosophiai munkái következtében. E csekély hatás az egyezményes philosophiára nézve, az igaz, onnan is származott, hogy székfoglaló beszédeik, hol ez ügyet megpendítették, az academia Évkönyveiben láttak napvilágot, mik magas áruk mellett kevesek kezében fordúlhatnak meg; a Ma-

gyar Parthenon pedig be nem fejezett munka, melyet csak az szerez meg, kit Hetényi philosophiai nézetei közelebbről érdekelnek; csekély röpiratom ellenben magában egy egész és számba alig vehető ára mellett tágasabb körben fordúlhatott meg. Talán élénkebb sőt meglehet kihívó hangja is, előnyére szolgált; elég az hozzá, e röpirat hatott, fölébresztve az ellentételeket, s a három nem kedvező recensio senkinek sem szolgált nagyobb hasznára, mint magának a röpiratirónak, mert gondolkodását tárgya felett ujonnan megindították, mit arra látott jónak használni, hogy összes philosophiai meggyőződését revisio alá vegye, komoly tanúlmányokat tevén az összes világ-philosophia mezején, tehát az angol, francia, német és magyar philosophiákon keresztűl.

E tanúlmányok eredményei jelen előadásaim. Ki akarom pótolni a mulasztást, kiegészíteni a hiányt, kimutatni: mily *alapokon* nyugszik az egyezményes rendszer, megmagyarázni *fő elvét* alapjában, *az emberi öntudat alkotásában és terjedelmét* a szellemi és anyagi élet minden jelenetében, érthetőleg és világosan, hogy gondolkodó közönségünk végre bizonytalanságban ne maradjon.

Hogy pedig feladatomnak illően megfelelhessek, ez úttal sem látok más módot, mint kitüntetni *a philosophia igazságának föltételeit általán véve* s alkalmazva ezt az egyezményes rendszerre, pontosan meghatározván a *philosophia tárgyát*, e tudomány *alanyi természetét*, *eredeti kútfőit* s ez által meghatározott *módszerét*, *rendszerét* és *főelvét*. Eljárásom részint egyenes bizonyítás lesz, részint mellékes (indirect), kimutatva az ellenkező mód- s rendszerek hamisságát.

És ez utolsó tekintetben kénytelen vagyok ezennel a nagyra tisztelt Társaság türelmes engedékenységét eleve kikérni. A philosophiában az egyének, nemzetek és a kor világszemlélete nyilvánúl. Külön világszemlélete van minden embernek, olyan a milyen, és pedig szorosan egyéniségéhez szabott, mi oknál fogva egymástól olykor végtelenűl eltávozó. Tér nyílik e körben az emberi bölcseség és bolondság minden árnyéklatai kitüntetésére, s ím ez oka a philosophiák annyira eltérő különbféleségeinek. Pillantsatok be e tudomány történetkönyvébe, látni fogjátok, hogy nem létezik egy philosophia, mint

létezik egy mennyiség- vagy természettan stb, hanem csak *különböző rendszerek* s ez annyira megy, hogy végre Welker szélesen elterjedt állami Lexikonában azt állítja: „a philosophia igaz, de a philosophi*ák* nem.“ Ne csodáljuk tehát ha irodalmunkban, ha a folyóiratokban, ha magában e Társaság kebelében is ellenkező philosophiai nézetek nyilvánúlnak. A philosophia ellenkezőleg, mint a többi tudományok, elveit készen nem kapja, hanem azokat maga állapítja meg, természete szerint tehát a legszabadabb tudomány, sőt magának a szabad gondolatnak szüleménye. Ez oknál fogva nyilvánításai türelmes kihallgatást követelnek, és erre különösen az egyezményes philosophiának van szüksége. Ez, mint kimutattam, jövevény, mely köztünk helyt foglalni bátorkodik. Hogy ezt elérje, nem csak ezen helyfoglaláshoz jogát kell bebizonyítanom, hanem azt is, hogy azon helyet, mely őt megilleti, eddig mások bitorolták. Ez természetesen kihívó s ingerlő föllépés; de mit tegyen, ha igényei jogosságáról le nem akar mondani? És vegyük a mellett fontolóra, hogy azon új jövevény fiatal, az ifjú erő pedig merész, smindent túlszárnyalni kész.

Azonban rosszúl ajánlanám a fellépő jövevényt, ha őt bár látszólag kurucos tekintete mellett, perpatvarkodónak s meggondolatlannak jellemezném. Oly férfiaktól, mint Berzsenyi és Hetényi, meggondolatlanságot és elhamarkodást nem várhatunk. Az egyezményes bölcselkedők nem riadnak meg Welker szavaira, sőt azokat elfogadják. Van, igenis, igaz philosophia. A gondolkodó nem kétli, hogy az igazság birtokába jöhet, az emberi ész önmagával született önbizalommal bír; van igaz philosophia, ismétlem, de ez csak *eszme;* az eddigi philosophiák inkább kisérleteknek tekintendők az *egy* igaz philosophia kiállítására. Az egyezményes bölcselkedők, mondom, elfogadják ez igazságot, sőt lépteiket e zsinórmértékhez szabják. Berzsenyi ugyan, naiv genialitásában, alig látszik tudni, mit mond, mily nagy követ mozgat. Nagyszerű költői conceptióval felkarolja az egyezményt, mint szellemünk s a világ fő elvét, oda helyezi azt mint szépeszeti elméletének talpkövét; de másra nem gondolva, mással mit sem törődve. Egészen másképen Hetényi. Ez nagy tudós, ismeri

a philosophia történetét, minden mód- s rendszereket, keresztülgondolta Kant kritikáit, kikutatta az emberi ismeret kútforrásait, kimérte az emberi belátás határát, ő igen jól tudja, mit tudhat ember mit nem, s mikép tudhatja, ő azért világosan tudja azt is, mit mivel, mit jelent az új felállított elv, mily terjedelmű, ő ennél fogva itészileg tör elő utjában, s ha azután valaki utját állja, a dolgot jobban akarja tudni, s állításokkal handabandáz, mikről Hetényi hajszálra be tudja bizonyítani, hogy azok vitatására felhatalmazva nincs, nem a vitató, nem más senki: rosz néven vehetjük-e tőle, ha ily kurjongató előtt térdre nem bukik, hanem őt olykor harsányabb szóval rendre igazítja? „Az egyezményes philosophia, mond ő székfoglaló beszédében (Évkönyvek, VI. köt. 60. lap), természete szerint békés, mint a műveltség, s az ellenkezeteket ki akarja egyenlíteni; azonban önkénytelen harcba kell keredkednie az eddigi philosophiai mód- s rendszerekkel, és olyan reformokat létesítnie, melyek nélkül utját nem folytathatja."

A mi engemet illet — bocsánat hogy parányiságomat annyiszor említem; de minekutána a dicsérve említett férfiak nézetei igazolását magamra vállaltam, kénytelen vagyok vele,-van talán, nem tudom, gondolat-menetemben vagy elő-adásomban valami, mi — panaszolva említem — egynél másnál már azon gyanút gerjesztette, mintha a tudományban könynyelműleg forgolódnám s könnyű vállról venném a dolgokat. Ismételve mondom: panaszolva említem ezt, mert semmi sem gátolhatná törekvéseim sikerét annyira, mint ily gyanú, ha eleve elhitetnék. De ellenkezőleg áll a dolog; ha a nagyra tisztelt társak írói pályámra csak egy pillantást szíveskednek vetni, azonnal világosan kitünendik előttök, mikép a legnagyobb lelkiismerettel járok el tisztemben. Fő tekintetet fordítván ifjuságom óta az encyclopaediai, az általános emberi műveltségre, mely nélkül szaktudományban sem juthatunk fel a tetőre, a mellett mindig oly mélyen meg voltam győződve a tudni érdemes ismeretek tömérdekségéről, az emberi ész korlatairól s az emberi élet rövidségéről, hogy szaktudományilag nem csak specialitásokra, hanem specialitások specialitásaira is adnám magamat. Bölcselkedem, mióta önálló gondolkodásra serdültem; de a Propylaeumokon túl eddig nem terjeszkedtem:

fő törekvésem eddigelé mindig az volt, hogy az igaz philosophiának utját kiegyengessem hazánkban, mi oknál fogva körülményesen és már több izben e tudomány igazsága föltételeiről értekeztem, és hogy ez úttal az egyezményes philosophia tartalmát s fő elvét meggyőzőleg megalapíthassam, ismételve részint e tárgyakról kell szólanom, végre az igaz már azon forró ohajtással: vajha utolszor történnék, és pedig nem annyira a közönség mint enmagam miatt; mert hogy csak e teremben is a tisztelt hallgatók nagyobb száma ide vonatkozó munkáimat mind ismerné s olvasta volna, s e szerint ismétlésekkel úntathatnám — ezt föltenni s az iránt aggódni: erre nem vagyok eléggé hiú, s lelkiismeretem e részben nyugodt. Mily kiáltó szükség mutatkozik azonban, a philosophia habozó állapotánál fogva, és kivált oly ifju irodalomban mint a magyar, ily előleges felvilágosításokra, leginkább Köteles Sámuel Encyclopaediája múlt évbeni olvasásánál érzettem. Ő bévezetésében (már 1829-ben) a philosophia tárgyáról, kútfőiről, céljáról, mód- s rendszereiről úgy mint fő elveiről értekezett, mint látni, oly tárgyakról, miket én Propylaeumomban a magyar philosophiába csak 1839-ben tűztem ki vizsgálódásom tárgyaul, tehát tíz évvel utána, s bár kivitelem egészen különböző, a fő nézetekben azonban annyira egyezünk, hogy valamely jóakaró kritikus bátran rám foghatná, mikép csak Kötelest írtam ki. Ezen összetalálkozás, egy oly kitünő hazai bölcselkedővel nagy örömömre szolgált, s meggyőződésemben megerősített. Hetényi is Parthenona bévezetésében e tárgyakkal foglalkodik. Roszra nem fogja tehát a Tekintetes Társaság magyarázni, ha ez úttal is e kérdések fejtegetésével foglalkodom, a mennyire tudniillik azoknak felvilágosítását előadásom célja követeli. Ismétlem a mellett ohajtásomat, vajha erre többé szükség ne mutatkoznék, hogy az egyezményes philosophia is valahára az előcsarnokokon túl temploma építéséhez foghasson; mert a jónak is van határa, s ha az egyezményes bölcselkedők ezt be nem látják — s nem méltatják, végre úgy járnak, mint a francia eclecticusok, kik szinte addig forgolódtak a philosophia igazságának föltételei megállapítása körül, míg a közönség türelmét veszíté, mikor azután Damiron, Cousin növendéke s philosophiai cathedrájának utódja

philosophiai rendszerét ki kezdé adni, melynek első részét, a lélektant, a francia academia örömében 4000 franknyi díjjal tisztelte meg.

Tekintetes Társaság! Az egyezmény elve, tárgy-alanyi értelmében, e teremben kiáltatott ki legelőbb, e teremben terjeszté elő Hetényi az egyezményes philosophia rajzát, s nekem, ki e halhatatlan társak lelki munkáját napszámosként folytatni szándékozom, előadásommal épen e teremben kelle föllépnem, mire azonkivűl a perc is igen kedvező. A philosophia minden időben az eszmesurlódás kedvenc csatatére volt, s a tisztelt társak, kik irodalmunk menetét mindig éber szemmel kísérik, tudják, hogy a közfigyelem tárgyamra nézve fel van ébresztve, 's ez iránt folyóiratainkban a nyilatkozatok élénken folynak. Elvekről van s lesz szó, s ha világos és meggyőződést okozó akarok lenni, elülről kell kezdeni magyarázataimat. De ne tartsanak tőlük. Tudom, a tudós világ nem azért hagyta el a holt latin nyelvet, nem azért műveljük napjainkban nemzeti nyelven a tudományokat, hogy az ismeret világát élettelen, homályos, műszókkal agyontömött előadásban elrejtsük, s a szaktudósok körére szigeteljük. Mennél elvontabb és szárazabb tárgyam, annál élénkebb és érthetőbb igyekezendem lenni, hogy a tisztelt hallgatókat a szívemen fekvő ügytől önbűnöm által el ne idegenítsem, s e teremben bizonyos hollandiai vágyakat ne gerjeszszek, mik igyekezetem sikerét tönkre tennék. Műszókkal kell élnem, ilyek nélkül bölcselkedő nem beszélhet, mert eszmeköre túlhaladja a mindennapi élet látkörét; de legalább újakat szükség nélkül nem gyártok, s a már használtak közől, érthetőség kedvéért, kivált Purgstaller tisztelt társunk műszavait alkalmazandom, azon oknál fogva, mivel azokat nem csak célunknak megfelelőknek találom, hanem mivel már iskoláinkban is használtatnak; az egyezményes philosophia pedig magához édesgetni, és nem magától elidegenítni ohajtja a közönséget. Ellenmondó tanok ellen szólnom kell, érintenem itt-ott tőlem nyilvánított szavaimnak félremagyarázatát; de miután a tárgyalás ez iránt folyóiratainkban megindult, teendem ezt keserűség nélkül, a polemiát elutasítva, mindig csak a tárgyat szemre véve és soha nem a személyt.

És vajha szavaim nem csak érthetőknek, de igazaknak is

találtatnának; igazaknak egyről egyig! Ez volna legfőbb diadalmam! De ezzel már nem kecsegtetem magamat. A philosophiában, mondám, minden egyes ember világ szemlélete nyilvánul, gondolkodásmódja legvégsőbb egyetemiségben, tehát lényegileg egyéni szinezetben, nemzet s kor szerint. Hogy lehetne tehát e tekintetben az emberiséget egy kalap alá hozni? És mégis; meggyőződést nem okozhatni arra nézve, miről oly bensőleg meg vagyunk győződve, elismerésre nem találni, sőt makacs ellenszegülésre: ez az igazságszerető kedélyt elszomorítja, ez philosophiai rózsapályámon is a tövis, mely derült kedvemet olykor elegiai hangulatra változtatja. Azonban a dolgokat ugy kell vennünk, a mint vannak. A helyett tehát hogy az emberek hajthatatlansága felett könnyeket hullatnék, democritoszi szeszélylyel fogadom az egymástól eltérő véleményeket, megelégedve azzal, ha beszédemet a rokonkeblüek megértik s azt mit mint utóbb kivilágландik, gondolkodóink legnagyobbjai megpendítettek, általam folytatva kebleikbe fogadják, mivel épen oly igaz s üdvös, mint irodalmunknak becsületére szolgáló.

1. A philosophia tárgya, alanyi természete és célja.

A philosophiában minden kérdés alatt van, vagy inkább kérdés alá vétetik; mert a legellenkezőbb nézetek színhelye. Ha tehát az egyezményes philosophia tartalmát meggyőződést okozólag akarom előadni, elülről kell kezdenem, a philosophia *tárgyán*, mert ha ezt pontosan meg nem állapítom, örökké habozó maradt róla fogalmunk.

E tárgyat már többször magyaráztam, s hogy ismétléssel még inkább magamat mint a tisztelt hallgatókat ne úntassam, kik, mint már érintém, bizonyosan mindent, mit eddig róla írtam, nem olvastak, röviden csak azt érintem, mi az egyezményes philosophia lényegének felfogására elkerülhetetlen.

A philosophia, ha a keleti bölcseleteket is ide számítjuk, bizonyosan több mint háromezer éves. Legyen tehát ezen tudomány, tartalmára nézve akármint egymástól különböző, történeti folyamából legalább kiviláglik, mit tartott a bölcselkedők nagyobb része eddigelé philosophiának? És ez az itt eldöntendő kérdés.

Tárgyasan a philosophálás minden szemlélhetőt, sőt minden gondolhatót foglalt magába: istent, embert és világot. Tegyük magunkat a philosophálónak helyzetébe. Mihelyt eszünk önállóságra fejlődik, körülnézünk: honnan van ez a mindenség, mely körülvesz, kérdezzük? honnan kerekedett? mi törvénye, célja? És magunkra vetve szemünket, kérdezzük: ki vagyok én? mily törvényekhez van munkásságom kötve? mi rendeltetésem?

A tárgyas világ előbb vonván magára az ember figyelmét, mint belső életünk, természetes, miként az első bölcselkedők (Thales és az ioniai iskola) a külvilággal foglalkoztak; Socrates az emberre s kivált erkölcsi természetére fordította figyelmét, s mivel világ és ember mint föltételes valóságok, önmagokat nem magyarázzák, Anaxagoras már elébb a föltétlen lényt is, az istent, tűzte ki a philosophia egyik tárgyaul. Az újabb időben, Baco és Cartesius óta, a philosophia mind inkább az emberre és belső szellemi életére fordította figyelmét, ez Locke, Kant, Fries iránya, melyet napjainkban kivált a skót iskola, a francia eclecticismus s a német és magyar bölcselkedők nagyobb része követ, eltérve e tekintetben a legújabb német materialismus- és a korábbi szemlélődő philosophiától.

A philosophiának története tehát, mint látni, arra mutat, mikép e tudomány a külvilágtól az emberre és belső szellemi életére, mint sajátlágos tárgyára fordúlt. Embernek önmaga s az emberek mindig az első, a külvilág kérdése csak másodrendü. És ennek elutasíthatlanúl így is kell lenni. Mert végre mi okból bölcselkedik? Magát akarja megismerni, természete törvényeit, céljait, rendeltetését e világra. És miért? Mert észszel felruházott szabad lény, melynek ennél fogva elébb törvényeit és céljait ismerni kell hogy magát ezen törvények és célokhoz képest gondolkodva és cselekvőleg helyesen határozhassa. Mivel a világban él, és pedig mint a mindenség kiegészítő része, mint oly része, mely a mindenség egységi egészéhez tartozik, figyelmét, gondját a külső valóság s annak teremtője és fentartója ki nem kerülheti, de mint mondám szemlélődése fő tárgya mindig saját maga s törvényszerű mun-

kássága marad, hogy azt ismérve hivatásának e földön megfelelhessen.

És itt egy kissé meg kell állapodnom. Krug az egyezményes rendszer alanyi tekintetbeni alapítója, a philosophiát törvényes munkásságunk, rendeltetésünk tudományának nevezé, s ezen nézetét elfogadja a magyar alany-tárgyas egyezményes philosophia, mivel azt hiszi, hogy elfogadni *kénytelen;* a philosophálónak szabadságában nem állván, mit tartson philosophiának mit ne; mert ha igaz, hogy észszel felruházott szabad lények vagyunk, kik előrejáró belátás s elhatározás nélkül emberekhez illetőleg rendeltetésöket nem teljesíthetik, magától értetik, hogy azon törvényeket és célokat, miket a teremtő valósulandó rendeltetésünk szabályai s irányáiúl tűzött ki, szemlélődésünk tárgyaul ki kell tűznünk, s nem teszem föl, hogy lenne valaki, ki azt hinné, hogy az által philosophiánk elibe alacsony célt tűzünk; mert hiszen mi lehet fontosabb s magasabb ez életben, mint rendeltetésünk valósítása?

És itt azonnal egy félreértést kell felvilágosítnom. Hetényi az egyezményes philosophiát *életphilosophiá*nak nevezi, ellentétben az iskolai philosophiával, melyet elméletinek bélyegez. Mit? kiáltottak s kiáltanak még most is föl erre: ti a philosophiát nem önmagáért űzitek, nem tartjátok célnak, hanem csak eszköznek, a világ fonák anyagi, haszonkeresési irányát követve? Értsük meg egymást; az éles ész helyes megkülönböztetésben mutatkozik. A bölcselkedőnek, mondám, természetünk törvényeit, munkásságunk céljait kell meghatározni. Ez ismeret, ismeret gyakorlati munkasságunkra nézve is, és e tekintetben a philosophia elméleti tudomány, igazság, nem tett. Az igazság továbbá cél magában, és pedig rendeltetésünk egyik célja, s ez oknál fogva művelést kiván önmagáért, tehát természetesen a philosophia is mint igazság. De, uraim, e mindenség, melynek tagjai, részei vagyunk, nem áll puszta egyes összeköttetés nélküli dolgok egymás mellélétéből, ez egység, melynek részei a legszorosabb összeköttetésben vannak; itt minden, mi magára nézve cél, viszont eszköz másra s az egészre nézve, s így az igazság, és a philosophia is. A tárgyakat nem pusztán azért akarjuk megismerni,

hogy megismerjük, hanem meg akarjuk ismerni hogy azokat használhassuk; nem gondolkodunk pusztán az igazság végett, hanem gondolkodunk hogy az igazat és jót megismervén, létesíthessük. A philosophia, ismétlem, mivel tudomány, gyakorlati részében is, mint akaratunk törvényeinek ismerete elméleti tudomány, elmélete e munkásságnak, s mint ilyen is fő fontosságu önmagában; de el ne feledjük: e fő fontosság onnan eredt, mivel tanait rendeltetésünk valósítására nézve nem nélkülözhetjük, s oly philosophia, mely elméleti körében szorosan elzárkoznék, mely minden alkalmazását az életre megtagadná, ugyan, kérem, mit érhetne ily philosophia? mely eszköz volna cél nélkül, egy nagy anomalia, egy természet elleni szörnyeteg a mindenségben. Még rosszabb nálánál, az igaz, az lenne, melynek tartalmát nem az igazság, hanem a tévelygés képezné, mert ez nem csak rendeltetésünk valósítását elő nem segítené, de még akadályozná is. Mindkettő azonban megérdemlené, hogy reá Shakspeare-Romeo szavai alkalmaztassanak: „Akaszszátok fel a philosophiát!"

Ha egyetemileg igaz itéleteket akarunk hozni, az egyes és részletesbe el nem kell merülnünk, mert az csak korlátolt és egyoldalú nézetet nyújt, hanem egyetemes álláspontra hágnunk. „Csak az egészletben (totalitásban) van üdv" mond Hetényi. A philosophia bár egy oldalról a magány, a szoba, az iskola tudománya, másról, mint Hetényi azt nevezi, *élettudomány*, szükségkép s lényegesen gyakorlati irányu, mint vég folyamatban minden ismeret és igazság; tudomány, mely életünket akarja *szépíteni*, mely a *lelki szépség* alakítását tűzi ki célul. Hetényi e nézete a régi görög életből van levonva, s álláspontja itt inkább müvészi vagy inkább szépészeti, mert tudományosan felfogva, a philosophiának más célja nem lehet, mint elmélet-gyakorlati *bölcseség*, világ*okosság*gal párosítva, mit, mint utóbb kiviláglandik, az egyezményes elv követel. De szintúgy az életszépséget, mert e bölcseség akkor jelenik meg teljes tökélyben, ha az igazzal és jóval egyszersmind a szépet is párosítjuk.

E ponton azonban a tisztelt társakat egy különbségre kell figyelmeztetnem, mely köztem és Hetényi közt fennáll, az egyetlenre, melyre nézve egymástól eltérünk, de a nélkül hogy

az egyezményes rendszer tartalmára befolyna, bár igen főelve megállapítására. Hetényi tudniillik Parthenona bévezetésében a korphilosophia *alanyisága* ellen csatáz, sőt az *öntudat* philosophiája ellen. Ha élesen oda pillantunk, kiviláglik, mikép e kifakadásoknak félreértés szolgál alapúl. A szemlélődő philosophia nem azért érdemli a Hetényitől nyilvánított gáncsokat, mert alanyi álláspontból szemlélődik, hanem mert *tisztán elölegesből*, ez oknál fogva, mint utóbb meg fogom mutatni, egész tana tartalom nélküli nihilismus. E félreértés oka annak, hogy az egyezményes rendszert tárgyasan igyekszik megállapítani, mi lehetetlenség, miben azután annak következését kell keresnünk, hogy azt számos igérgetései dacára, 18 év alatt nem tudta teljesíteni. És ezt nem belátás hiányának kell tulajdonítnunk, mert az egyezményes elv alapját öntudatunkban, mint utóbb ki fogom tüntetni, igen jól észrevette és székfoglaló beszédében meg is magyarázta; de a lehozásban ez utat követni átallotta, talán ellenszenvtől vezetve a szemlélődő philosophia iránt, és csak azért is egészen ellenkező utat választva, mire egész világszemlélete tárgyas levén, azonkivül is elég ösztönt találhatott magában.

Azonban mi a dolgok természete ellen van, nem sikerűlhet. Hetényi állításai egyről egyig igazak, de légben függők, mert a philosophiát egyáltalában csak alanyilag lehet megállapítani, mivel természete szerint *alanyi* és *alaki* tudomány. Vegyük csak fontolóra, mi tulajdonkép tárgya a philosophiának? Velejére nézve: az ember és törvényszerű munkássága. Ezen törvényszerüséget, azon törvényeket és célokat, mikhez gondolkodása és cselekvése, természeti eredeti alkotása által kötve van, múlhatatlanúl ismernie kell, hogy magát mint szabad erkölcsi lény önállóan elhatározhassa. Szellemi munkássága ezen törvényeinek ismerete, mint látni, alanyi ismeret. Az általános lényt továbbá, az istent, tárgyasan nem ismerhetjük meg, mert nem tárgya szemléletünknek; s végre bölcselkedve a világot sem akarjuk tárgyasan megismerni, mert a világ tárgyas ismerete a természettan feladata, hanem eredete, fennállása és hatása utolsó okaira nézve, mik megint csak alanyiak lehetnek, mivel túl a szemlélhetőségen, a gondolkodás törvényein alapúlnak. Mikép tehát a világot tárgya-

san a természettan, úgy az istent és embert tárgyasan a theologia és anthropologia, physiologia, ethnographia stb ismerteti meg, mely tudományok, mint látni, nem tartoznak a philosophiához, mert ez természete szerint *alanyi*, *előleges* (a prioristicai) és *alaki* tudomány, mivel feladata, szellemünk eredeti alkotásának szervezetét, törvényeit és céljait, szóval törvényszerű munkásságunk alakját kitüntetni. A helyes philosophiának, mint utóbb bebizonyítandom, szemléletből, tárgyból kell ugyan kiindúlni, külső szintúgy mint belső tapasztalásból, ezt követeli minden igaz isméret; de ezen kiinduláspontjai nem képezik a philosophia sajátképeni tartalmát. Ez a tényeken túl emelkedik egyetemes előleges igazságokra; a philosophia nem a szemlélet, nem az értelem, hanem az ész tudománya, s mivel velejére nézve szellemi életünk eredeti szervezetét s annak törvényszerű munkasságát kell felvilágosítania, ennélfogva csak öntudatunk mélyeiből kifejthető, s ezen alanyi, előleges és alaki természete szerint szükségkép eszmék, rendeltetésünk eszméinek tudománya.

Dacára tehát annak, hogy a philosophiát nem csak tárgyas igazságunak, hanem gyakorlati irányunak is tartom, tudománynak, mely az egyetemes emberi műveltségnek egyének s nemzeteknél nem csak tetőpontját képezi, hanem hivatva is van szövétnekűl szolgálni az élet pályáján; dacára mondom ezen felfogásnak, elhatározottan e tudomány szokásos osztályozásánál maradok, melynél fogva mint rendeltetésünk eszméinek tudománya adatik elő tudniillik az *igaz*, *szép*, *jó* és *isteni* eszméinek tudománya. A gondolkodástannak (logicának) ismeretünk alanyi, az ismerettannak (metaphysicának) annak tárgyas törvényeit kell tisztába hozniok; az izléstannak a szépnek, az erkölcs- és jogtanoknak a jónak, az észvallástannak végre az isteninek törvényeit.

És mivel e törvényeket belső szellemi életünk tüneményeire való reflexio s elvonás által csak öntudatunk adataiból határozhatjuk meg, egyáltalában át nem láthatom, mikép lehessen helyes philosophiát máskép mint öntudatunk mélyeiből kifejteni, tehát az egyezményest is. Már a szokásos philosophia is, mint tanaiból kitűnik, eszmék tudománya, eszmék tudománya szerintem az egyezményes philosophia is, s

én a philosophia e természeténél fogva az egyezményes rendszer fő feladatát kiválte két követelés teljesítésében látom: először rendeltetésünk eszméit, tehát természetünk törvényeit, önmagok által bizonyos, ellenmondhatlan igazságok által kell megállapítania, és másodszor: fő elvét az egyezményt, a philosophia legmélyebb kútfejéből, az öntudatból, kell kifejtenie. E két követelésnek szándékom ezen előadással megfelelnem; de hogy ne csak érthetőleg, hanem meggyőződést okozólag is szólhassak, előbb még némely elkerülhetlenül tudni szükséges előzményeken kell átesnünk.

2. *Az emberi ismeret kútfejei és a philosophiai módszerek.*

E fejezetnél különös figyelmet kell kérnem. Több ízben szóltam már munkáimban ismeretünk tényezőiről, s itt újra e tárgyról kell szólanom, mert erős meggyőződésem, hogy a hamis irányok, és egyoldaluságok a philosophiában főleg e tárgyiránti tájékozatlanságból erednek. Ki ismereteink eredetét s egymásiránti viszonyát tisztán fel nem fogja, az bölcselkedve nem követhet helyes módszert; a hamis módszer pedig elkerülhetlenül maga után vonja a hamis rendszert.

Tudva lévő dolog, hogy összes ismeretünk *előleges* (a priori) vagy *utólagos* (a posteriori) úton, tehát *gondolkodás* vagy *tapasztalásból* keletkezik. Szellemünk tudniillik egy részről *felizgatható fogékonyság*, másról gondolkodó *önmunkasság*. Ismerő-tehetségünk eredeti alkotása szerint, *előbb* a tárgyakat kell észrevennünk, és csak *utóbb* gondolkodhatunk felettök. Az ismeret *anyagát* e szerint a szemléletből, a tapasztalásból nyerjük, felizgatható fogékonyságunk segítségével; *alakját* pedig önmunkásan képezzük: ez gondolkodásunk eredménye. Természetünk ezen eredeti érzék-szellemi kettősége által határoztatik ismeretünk dualismusa, s annak való (reál) és eszményi (ideál) tényezői, miket józanul gondolkodva, soha sem szabad szemünk elől veszítenünk.

Ugyanis, ha tárgy nélkül nem gondolkodhatunk, észrevevés nélkül egyáltalában nem szerezhetünk ismeretet. Tagadhatlan tény, melyre az egyezményes philosophia nagy súlyt fektet, s mely már annyira el van ismerve, hogy az iskolai oktatásba is bevétetett (lásd Greguss-Beck tapasztalati

lélektanát a 39. lapon), miszerint a vakon született színek és festészetről, a siketen született hangok és zenéről ismeretet nem szerezhetnek. De más oldalról a tárgy észrevevése sem elégséges az ismeret képezésére, arra gondolkodás kell, mely a tárgyat magyarázza, mert a tárgy nem magyarázza meg maga magát, ezt egyedűl önmunkás szellemünk teheti.

Még egyszer tehát: észrevevés által az ismeret anyagát nyerjük, gondolkodás által annak alakját; tiszta előleges vagy utólagos ismeret nincs és nem lehet, s a mit annak nevezünk, az merő elvonás. Ezen tételekre az egyezményes philosophia nagy súlyt vet, teljesen elfogadva azon eredményeket, miket Kant és Fries mélyelmű Észkritikáikban nyilvánították. Valóról, lételről tudás csak észrevevés által szerezhető, ismeretünk anyaga mindig *adott*, mint adottak ismerettehetségünk törvényei is; tehát adottak a szemlélet, fogalomképezés, itélés és az eszmék alakjai, s önmunkás alkalmazásuk által csak akkor képezünk *tartalmas* isméretet, ha tárgyból és nem tisztán gondolatból indulunk ki, azaz nem tisztán előleges úton.

E tételek kijelölvén azon pontot, melytől az idealismus és realismus eltérései kezdődnek, megérdemlik hogy azokat itt kissé körülményesebben vegyük tekintetbe. Philosophiai röpiratomban azt mondám: szemlélet nélkül tárgyról csak akkor gondolkodhatnánk, ha gondolkodásunk a tárgyat alkotná, ha *teremtő erővel* bírna. Ez félre értetett. Megmagyarázom tehát e tételt bővebben. Teremthetünk-e valamit, értem, létezőt, valót (reale) gondolkodva, vagy cselekedve is *semmiből?* Tehetjük-e azt a mi nem létezik valóvá, létezővé? Nem; azt senki nem fogja állítani; ezt nem tehetjük, mint nem tehetjük a létezőt nem-létezővé. Mert gyakorlati tekintetben is szintazon viszony áll. Cselekedve általakíthatjuk a természettől nyert anyagot, de nem létező elemeket nem teremthetünk, sőt nem teremthetjük a meglevőket sem. Ha tehát a szemlélődő bölcselkedők, Plató, Plotin és mások példája után indúlva, a szemléletet és tapasztalást megvetve, pusztán előleges úton, tisztán gondolkodásból, akarjuk az ismeret s így a philosophia tartalmát alakítni, látni való, miképp törekvéseikben nem boldogúlhatnak s az ily úton kelet-

kező philosophiai rendszereknek okvetetlenül a nihilismus örvényébe kell sülyedniök. Ellenben pusztán tárgyra sem lehet támaszkodnunk, mert a tárgy nem magyarázza meg maga magát, hanem azt csak gondolkodó szellemünk teheti. És ha mindezek ellenére a realisták és materialisták a valóból (reáléból) az eszményit, az anyagból a szellemet magyarázni s lehozhatni törekszenek: az az emberi ismeret korlátait oly túlhágó (transscendens) merény, mely tévedésnél mást nem eredményezhet.

Azonban eszünk egyik alaptörvénye az egység lévén, természetes, hogy a bölcselkedők is, a mint minden létezőt egy fő okból, úgy a philosophiát is egy elvből származtatni s lehozni megkisérték. Ez keletkezése a *monisticai*, csupán egy előleges vagy utólagos tényezőből eredő rendszereknek, miknek törekvései mint mondám eszünk korlátait túlhaladják s a philosophiát nihilismus vagy transscendentalismusba sülyesztik; mert, ismétlem, a létezőt csak szemlélet által ismerhetjük meg, ismerő tehetségünk pedig pusztán alakokból áll, miknek csak úgy szerezhetünk tartalmat, ha azt észrevevés által sajátunkká teszszük. E tekintetben analogia uralkodik testünk és szellemünk közt, sőt mivel anyagi részünkkel a physicai természethez tartozunk, köztünk és az állatok és növények közt is. Hogy élhessünk, táplálékra van szükségünk minmagunknak, az állatoknak és növényeknek; e táplálék megemésztésére és sajátunkká fordítására van gyomrunk, mint az állatoknak, és áthasonlító (assimiláló) szervezetünk, mint az állatoknak és növényeknek. Táplálék nélkül nem élhetünk s nem növekszünk, sem mí, sem az állatok, sem a növények; e táplálékot pedig kivülről kell kapnunk, ezt a szervezet, puszta működése által nem teremtheti, és furcsa hogy ily merényre tudtom szerint eddigelé még nem is vetemedett senki: a philosophia tartalmát pedig már nem egy bölcselkedő pusztán szellemének működése által akarta teremteni. Szerencse hogy mindkét merénynek nem egy az eredménye, mert ez esetben sok philosoph éhen halva vándorlott volna a Styxen keresztűl.

Szellemünk eredeti szervezete szerint tehát csak *egy* helyes ismeretmódunk van: észlelnünk kell elébb a tárgyakat, s azután magyarázhatjuk azokat gondolkodva. A philosophnak

ennélfogva szintúgy mint a természetbuvárnak *tényekből* kell kiindúlni, csak azon különbséggel, hogy a természetbuvár, észleléseire a *külső érzékeket* használja, a philosoph pedig *belső érzékét*, mert belső szellemi életét akarja megismerni; a mellett a bölcselkedő pusztán a tényeknél meg nem állapodik, mert ezek csak kiinduláspontjai; hanem a szemlélhetőn túlnyomúl, a tünemények belső okait kivizsgálva. És mivel, mint látni, észlelései kivált belsőnk körében, tehát a lélektan határai közt forognak, észlelési módját, és az általa keletkező módszert *lélektani*nak nevezik. Minden philosophiai kérdés tehát helyesen csak lélektani úton megfejthető, mely oknál fogva szerintem e módszernél más a philosophiában nem létezhetik, helyesen alkalmazható.

És ezen gondolatmenet határozta az angol és francia bölcselkedőket arra, hogy a philosophiai módszereket, eltérvén e tekintetben a németektől, *észlelési* és *föltevésiekre* (méthode d'observation, méthode hypothétique) osztályoznák. Az észlelési módszert már megmagyaráztam, a föltevési (hypotheticai) az, mely, mellőzve az észlelést és adatokat, tisztán előleges úton jár, s valamely elvont tételből mint első igazságból indúl ki, rendszerét ez úton szerkeszteni igyekezvén. A föltevési módszer egyébiránt a természettudományban sem ismeretlen, de itt csak *ideiglenes* szerepet játszik; ha tudniillik a természet jelenetei az addig ismert igazságokból nem magyarázhatók, ideiglenesen föltesznek valamely új okot, s ha ez a magyarázandó okozatokat teljesen megfejti, igaznak fogadják el. Igy Copernicus meg nem tudván magyarázni a bolygó csillagok tüneményeit, azon föltevés szerint hogy földünk áll, s a nap forog körülte, megfordítá a viszonyt föltevén, hogy a nap áll s földünk forog körülötte, s minekutána ezen föltevés szerint napi rendszerünk tüneményeinek magyarázata teljesen sikerült, a csillagászok Copernicus rendszerét elfogadták.

Egészen máskép alkalmaztatik azonban ezen módszer a philosophiában. Az előleges úton indúló bölcselkedő nem észlelésből indúl ki, hogy a tárgyak tüneményeiből, különösen szellemi életünkéből, visszamenő (regressiv) úton az egyetemest, azaz szellemünk törvényeit meghatározhassa, hanem a

legegyetemibb tételből, belőle mint első igazságból, előmenő (progressiv) úton, az egész philosophia tartalmát lehozván (deducálván). Ezen legegyetemibb tétel lehet ismeretünk két tényezője szerint vagy a legegyetemibb való (reále), vagy a legegyetemibb gondolható (ideále). Spinoza a legegyetemibb valóból indúlt ki, az állomány (substantia) fogalmából s belőle fejtette meg az ember, világ és isten, szóval a mindenség titkait. Hegel ellenben a legegyetemibb gondolatból, ez rendszere szerint, melynél fogva a fogalom s tárgya ugyanaz, nem lehetett más mint a *tiszta lét*, s ezt ellentételezvén a *semmivel*, kihozta belőle a *levést*, s ebből azután a való lételt (Daseyn), s így tovább, míg a mindenség dialecticai processusa mindenhatóságánál fogva, concret valóságában előtte állt.

És most vegyük tekintetre, mennyire elüt a philosophok ezen eljárása a természetbuvárok eljárásától. Ezek csak *ideiglenesen* használják a föltevést, s elvetik, ha kivánságaiknak meg nem felel; mert észlelési módszerök szerint a tények a közvetetlen igazságok, miket tagadni nem lehet; a gondolatbeli magyarázatnak utánok kell módosúlni; az előleges philosophnál ellenben elvont főtétele az első, a közvetetlen igazság, mely szerint a tények magyarázata módosúl. Ha p. o. Spinoza azt állítja: csak egy örök isteni állomány létezik, s ez szükségeskép ható, hiába hivatkozunk azután szabad erkölcsi természetünk tényeire; elve szerint nincs és nem lehet szabadság, következésképen erény és jog sem. A jog szerinte mindig egyenlő a hatalommal.

Helyes gondolkodás csak észrevevésből, tárgyból, tényekből, mint a gondolkodásnak adott s közvetetlenűl igaz alapjából indúlhatván ki, az angol és francia bölcselkedők ezen pusztán előleges úton járó módszert azért hívják föltevésinek (hypotheticainak), mert első elve vagy tétele, melyre a rendszer alapúl, merő *önkényes föltevés;* tétel mely be nem bizonyítható, mert ha bizonyíttatnék, nem volna első, hanem más tételből folyó. A mellett mivel tiszta gondolkodásból keletkezik, adott felvilágosításom szerint, szükségkép tartalomüres.

Az egyezményes philosophia a módszerek ezen angol-

francia felosztását magáévá teszi, mert szorosan ismerettehetségünk két kútfején alapúl; eljárásában pedig belső szellemi életünk törvényei meghatározásában természetesen a lélektani módszert követi.

A németek osztályozása a philosophiai módszereknek *irodalom-történeti úton keletkezett*, s azért nem oly pontos. Kant azt találta, hogy a bölcselkedők előtte oly tételekből mint kétséget nem szenvedő igazságokból indúltak ki, melyek később koránt sem mutatkoztak helyesen megállapítottaknak, ő tehát e bajt elhárítandó mindenek előtt meggyőződésünk bizonyosságának alapjait vélte vizsgálat alá veendőknek, s teljesíté azt híres Észcriticáiban, hogy az önkényesen állító dogmatismust s az önkényesen tagadó scepticismust elutasítsa. Ezen eljárása után divatba jött a németeknél a philosophiai módszereket *dogmaticai*, *criticai* és *scepticaiak*ra osztani, mely osztályozás nézetem szerint csak annyiban helyes, a mennyiben ismeretünk két tenyezőjén alapszik; mert a dogmatismus és scepticismus e felosztás szerint is, csak azért megvetendő, mert önkényes állítás- és tagadásból, tehát hamis föltevésből (hypothesisből) indúl ki.

Ha tájékozásúl a philosophia történetére vetjük pillantásunkat, úgy találjuk, a görög és római philosophok többnyire előleges úton bölcselkedtek; többnyire mondom, mert csak Socrates és Aristotelesre kell emlékeznünk, hogy ez állítás egyetemiségének érvényességét megszorítsuk. Az újabb philosophiára nézve, szemlélődő philosophok voltak a scholasticusok: Descartes, Malebranche, Spinoza, Leibnitz, Wolf, és az újabb német szemlélődő, sőt a legújabb materialisticai philosophok is; észlelésiek ellenben: Baco, Locke, a skót iskola, a francia eclecticusok, Kant, Fries, Krug és korunkban általán véve a philosophok végtelenűl túlnyomó része.

Szabadjon itt a mondottak teljes felvilágositására vizsgálódásom eredményeit az ismeretünknek csak egy eleméből alkotott rendszerekre alkalmaznom, Hegel azonságrendszerére és a legújabb német materialismusra. Az első tisztán gondolatból, a második merőn tárgyból indúl ki, a miért bátorkodtam az elsőt nihilismusnak, a másodikat transscendensnek nevezni, mit itt be kell bizonyítanom, nem polemizálási viszke-

tegből, mert a philosophálás szabadsága kivánja, hogy e téremben ellenkező nézetek is nyilvánúlhassanak, hanem állításaim erősítése végett.

Hegel philosophiája dialecticai processusa, mondám, a világ teremtésének reproductiója. Ő a legegyetemibb gondolatból, a tiszta létből indúl ki, s e tiszta létet ellentételezi a semmivel. A tiszta lét, mint prius, mint a való létet megelőző, mint attól el nem vont, tehát előadásom szerint tartalomüres fogalom, tárgyas tekintetben valóságos semmi, mely egy másik semmivel tétetik ellentétbe, vagy inkább e semmi maga ellentételezi magát; mert hogy e processusban az emberi egyéni korlátolt nézet kizárassék, s az ismeret általános igazságú lehessen, a gondolkodó személy hozzájárúlása kizáratik, s így semmiből semmi által, megered a levés, s ebből — feleslegesnek tartom előadni: mikép? a való létel (Daseyn). Hogy oly philosophia, melynek eleje semmi, közepett és végül sem lehet valami, meglehetős bizonyossággal következtethető. A nihilismus azonban a szemlélődő philosophiában nem Hegel rendszerével kezdődött. Annak elismert atyja Fichte sodorta tiszta Énjével a valóságot az általános idealismus örvényébe, nyiltan kimondván, mikép való nincs is, a világ nem létezik, sőt ő maga sem. E nevezetes passust már Propylaeumaimban lefordítottam, de mivel annak létezte kétségbe hozatott, ide iktatom és pedig eredeti szövege szerint — hogy az áttétel hűsége ellen se lehessen kifogás —, a mint az fia által kiadott munkái II. kötetében a 245. lapon szórúl szóra így áll: „Es giebt, így szól Fichte, überall nichts Dauerndes, weder ausser mir noch in mir, sondern nur einen unaufhörlichen Wechsel. Ich weiss überall von keinem Seyn, und auch nicht von meinem eignen. Es ist kein Seyn. — *Ich selbst* weiss überhaupt nicht und bin nicht. *Bilder* sind, sie sind das Einzige, was da ist, und sie wissen von sich, nach Weise der Bilder: — Bilder, die vorüberschweben, ohne dass etwas sey, dem sie vorüberschweben, die durch Bilder von den Bildern zusammenhängen. Bilder, ohne etwas in ihnen Abgebildetes, ohne Bedeutung und Zweck. Ich selbst bin eins dieser Bilder; ja ich bin selbst dies nicht, sondern nur ein verworrenes Bild von den Bildern. — Alle Realität verwandelt sich

in einen wunderbaren Traum, ohne ein Leben, von welchem geträumt wird, und ohne einen Geist, dem da träumt, in einen Traum, der in einem Traume von sich selbst zusammenhängt. Das *Anschauen* ist der Traum; das *Denken* — die Quelle alles Seyns und aller Realität, die ich mir einbilde, *meines* Seyns, meiner Kraft, meiner Zwecke, — ist der Traum von jenem Traume.“ Erélyesebben a nihilismust ugy hiszem lehetetlen kimondani.

A szemlélődő philosophiának örököse, szerintem, a legújabb német materialismus. Amaz túlcsigázta a szemlélődést eszményi oldalról, a gondolkodás oldaláról, Feuerbach, Bauer Brúnó és Ruge által fatalismus és atheismusba sülyesztve; ez a természettudományok legújabb gyors haladásától élesztve szintezen túlságra vetemedik tárgyas oldalról. Amaz mindent istenné téve, ez mindent anyaggá. A viszonthatás törvénye szerint az egyik sark fölébreszti ellenkezőjét. Ezen legújabb német materialismus a mint Rüchner Lajos, Czelbe Henrik, Moleschott Jakab és Vogt Károly által adatik elő, *új világszemléletnek* s a *tudomány eredményének* hirdeti magát, miben semmikép egyet nem érthetek. A materialismus ugyanis a philosophiában épen a legrégibb világszemlélet, mert Thalessel és az ioniai iskolával keletkezett, csak hogy az igaz, az ioniai iskola materialismusa kissé nagyobb szerűnek mutatkozott mint e legújabb, röghöz tapadt német, mert világtani (cosmicai) természetű volt. Franciaországban is e tan, mint tudjuk, a forradalom előtt s alatt divatozott, hirdetve a Système de la nature, Helvetius és La Metrie irataik által; ott már azonban napjainkban Jouffroy tanusága szerint, követelt vadon újdonsága dacára mint elkopott triviál nézet, rosz hírben áll. A mi pedig a német materialismus hivatkozását a tudományra illeti, alig szükség mondanom, hogy igaz ismeret mellett hamis is van, s így tudományban, kivált a philosophiában, hamis tudományos rendszerek is, miknek sorába ezen új materialismust előkelő helyre kell iktatnom. Ugyanis szellemünk eredeti ismeretmódja szerint, mely az adott tárgyas világ észrevevéséhez van kötve, szemléleti körünk két külön világra oszlik, belsőre és külsőre. Belsőnkben a szellem tüneményeit veszszük észre csak időben; kivülünk az anyagéit térben és idő-

ben. Hogy szellem és anyag létezik, tagadni nem lehet; mert e kérdés tapasztalás által el van döntve. Ez oknál fogva kissé furcsának találtam egy vitatkozónak hozzám intézett szavait: „hogy a lélek létezését be nem lehet bizonyítani.“ A lélek alatt alkalmasint valami túlvilági lényt értett; én azonban soha sem mást mint azt, a mi bennünk gondolkodik, érez és akar; elvégre bármi legyen az. Ha már most a szellem és anyag természetét meg akarjuk ismerni, a mennyire ez lehetséges, ezen szellemünk eredeti alkotása által elénkbe szabott utat kell követnünk, máskép elkerülhetlenül tévutakra vetemedünk; az anyagot külső érzékeink által kell észlelnünk s tüneményeit legközelebbi okai által magyaráznunk, azokat hasonlat (analogia) és behozás (inductio) által meghatározva; szintúgy a szellem tüneményei is csak öntörvényei által magyarázhatók, s ezeket belső érzékünk által öntudatunk adataiból reflexio és elvonás utján kell kinyomoznunk. Anyag és szellem tehát, mint látni, igen is magyarázhatók, de tüneményeik külön és egymástól elvált szemléleti körökbe esvén, csak önmagok és nem egymás által, és mi nem csak enmagam, hanem az öszszes egyezményes bölcselkedők, sőt a világbölcselkedői túlnyomó részének véleménye, csak tüneményeik-, nem lényegökre nézve; mert — mint utóbb bővebben ki fogom tüntetni — az ember ismerete a tárgyak lényegéig nem hathat, s egyedül a tünemények magyarázatában áll, akkor lévén ismeretünk valamely tárgyról, ha hatása törvényeit kivizsgáltuk. Az azonság rendszerének elvét, hogy a fogalom s tárgya ugyanaz, önkényes hypothesisnek neveztem, mert ez állítás ellenkezik öntudatunk tanuságával, melynél fogva a tárgy mindig gondolkodásunkon, tehát a fogalmon kivül van, és a szerint azzal ugyanaz nem lehet; de ezen elv önkényessége kiviláglik azonkivül az által is, hogy a dolgok lényegébe vágva meg akarja határozni, mik magokban, s az által transscendenssé válik. Hasonlókép, ha a materialismus a szellemet s annak tüneményeit nem saját közvetetlen törvényeiből, hanem az anyagéiból akarja magyarázni, eltávozik az eredetileg elénkbe szabott ismeretmódtól, s túlhágja az emberi ismeret korlátait, mert hogy a szellem anyag, csak akkor állíthatnók jogosan, ha tudnók: mi az anyag és szellem lényegökben. Ha

példával e kérdést szabadna bővebben felvilágosítanom, a hallás és látás érzékeire hivatkoznám. A hang törvényeit megmagyarázza az acustica, a szín törvényeit az optica. De még senkinek sem jutott eszébe a hangokat az optica, a színeket az acustica törvényeiből magyarázni. És miért? mert hang és szín külön érzékeink tárgyai, és csak önmagok és saját szervök alkotása által magyarázhatók. Hogy egyébiránt a materialismusnak ily egészen hamis útra kicsapongó magyarázatai belső szellemi életünk tüneményeit helyesen meg nem fejthetik, sőt azokkal ellenmondásban állanak, itt azon oknál fogva bővebben előadni szükségtelennek tartom, mivel e pontot utóbb a rendszerek előadásánál úgyis ismét érintenem kell.

Ismét a német philosophia ellen csatázok, tisztelt társak, s ezen irataimban gyakran előfordúló jelenet azon véleményt terjeszté felőlem, hogy ellensége vagyok a német philosophiának. A látszat ellenem szól, de nem a valóság. Épen ellenkezőleg, én növendéke vagyok a német philosophiának, első tanítóm az öreg Reimarus volt, s mestereimnek Kantot és Friest vallom; ezeknek Észcriticáikon alapúl főleg philosophiai meggyőződésem. Ha a német azonsági rendszer s a legújabb materialismus ellen szólok, nem a német philosophiát hanem csak annak kinövéseit kárhoztatom, s ezt tenni kényszeríttetem kivált azon okból, mert szomszédságunknál fogva ezen iránytévesztések reánk nézve károsabbak, mint más irodalmak tévedései. Az azonsági rendszer és a német materialismus még nem a német philosophia, sőt egészben véve nem csak annak többségét nem képezik, de többséget még az egyes német egyetemeknél sem. A német philosophia túlnyomó józan részével én puszta vítatási viszketegből nem ellenkeztem soha, mint nem a józan skót iskolával, s nem a lelkes francia eclecticusokkal; de philosophiában olykor az ügyesen előadott képtelenség is nagy zajt üt s hírre kap s én, kinek az emberismeret képezi tanúlmányai egyik előkelő ágát, soha sem mulaszthattam el a tünemény okai nyomozásába beléereszkedni. És vizsgálatim eredménye az, hogy az igazság más téren is, de kivált a philosophiában, nem annyira a ragyogó, mint a helyes és józan ész eredménye.

A szellemdús ember, ha tehetségei aránytalanságától félre

vezetve hamis irányba ragadtatik, nagyobbat téved mint a közönséges fő, s ez természetesen könyv- és szobaembereknél gyakrabban tapasztalható, ha elszigeteltségökben a helyett hogy embert és világot észlelnének, az embert és világot tiszta fogalmak utján a priori szerkesztik. Kant és Fries magok is lángeszű vizsgálódók, ez oknál fogva nem mulasztják el olvasóikat a lángész kicsapongó ugrásai ellen óvakodásra figyelmeztetni.

3. A philosophiai rendszerek.

Eddigi előadásomból kitűnt, mikép szellemünk eredeti alkotása szerint, ismeretünk két elemből képeztetik, melyek egyike a másikat ki nem pótolhatja, mi oknál fogva az ismeretben általában, s különösen a philosophiában, csak *egy* helyes módszer létezhetik, az eszlelési, vagy szellemünk belső élete kivizsgálására alkalmazva, a lélektani. A módszer, eszköze lévén a rendszernek, — mert ez annak alkalmazása által alkoltatik, igen természetes, mikép a philosophiában az által egészen különböző rendszerek léteslünek, ha a bölcselkedő meggyőződéseit vagy csak *egy*, előleges vagy utólagos, vagy pedig *mind a két* kútfőből meríti. Így születnek a *monisticai*, ismeretünknek csak egy eleméből keletkező rendszerek, és a *dualisticaiak*, mik mind a két elemet használják alkotásaikra.

Előadásomból továbbá kitűnt, mikép ismeretünknek csak egy, előleges vagy utólagos, eleméből igaz ismeretet képezni lehetetlen lévén, a monisticai rendszereknek, ha pusztán előleges úton kalandoznak, tárgyas igazságban szükölködőknek, ha pedig pusztán utólagoson, transscendenseknek kell lenni. „Propylaeumaimban a magyar philosophiához“ ez állítást criticailag megalapítottam, kimerítő birálat alá véve a philosophia története tanusága szerint eddig feltűnt philosophiai rendszereket. Ezt itt bővebben ismételni szükségtelen; azonban, mivel ezen igazság az egész philosophiára nézve oly eldöntő, s az egyezményes rendszer sajátlagos jelleme felfogására nélkülezhetlen, egészen nem mellőzhetem.

A philosophiában, mint már egyszer mondám, az ember világszemlélete nyilvánúl, gondolkodva, fogalmak alakjában; mint képzelődve, képek alakjában, a költészetben. Az emberi képzeletek eredete szerint kétféle világszemléletünk

van philosophiában és költészetben, természetes vagy való (reál), mely *szemlélet által a tárgyakról származik*, s eszményi, mely *eszünk működése által létesűl.* A mint tehát világszemléletünkben túlnyomólag vagy a szemlélet vagy az ész oldalára hajlunk, a szerint szükségkép túlnyomólag való vagy eszményi leend az. Ezen állítás igazságát a philosophiában, legtisztábban kitüntetik az alanyi rendszerek: az *empirismus, rationalismus* és *synthetismus.*

Az emperismus csupán a szemléletre (az érzékek tanúságára) állapodván, azt vítatja: minden ismeretünk csupán a tárgyakból (tapasztalásból) ered, szellemünk tehát merő érzéki fogékonyság, önmunkásság nélkül. Nézete szerint minden fogalmaink, itéleteink, eszméink az észrevevésből fejlődnek ki, s nem mások mint átváltozott érzések (sensatiók). Elve szerint tehát csak az, a mi az érzékek tanuságán alapúl, igaz és bizonyos, minden egyéb pedig koholt, valótlan képzelgés, mi által az empirismus az igazság kérdésének is megfelelni vél, mert hiszen, ha képzeleteink egyedűl a tárgyakból származnak, azokkal szükségkép egyezniök is kell.

Ennek ellenében a rationalismus azt állítja: minden ismeret pusztán önmunkás szellemünk által alkottatik, tehát az ész eredménye; az érzékek tanusága puszta látszat és csalódás.

Végre a synthetismus megmutatja, mikép e szemléléti ismereteken kivül ismeretünkben a tapasztalást túlhaladó igazságok is fordúlnak elő. Minden észrevevéseink tér- és időben történnek, tehát esetékes természetűek, miket bevégzeni nem lehet, sőt mikből hasonlatosság és behozás utján egészletet (totalitást) képező és szükségesképeni igazságokat alkotni sem lehet. Az egyetemes szükségképeni igazságok tehát csak eszünkből származhatnak. De az ész maga sem képes ismeretet képezni, mert törvényei csak az ismeret *alakjai*, miknek működése ennél fogva csak akkor eredményezhet tárgyas igazságot, ha elébb a tárgyakat szemlélet által ismerjük meg.

És e tekintetben a synthetismusnak igaza is van, s hiánya csak az, mint utóbb bővebben ki fogom tüntetni, hogy azon alakban, mint Krugból előadatott, pusztán alanyi ter-

mészetű, az ismeret és igazság pedig szintúgy tárgyas mint alanyi.

Dacára azonban annak, hogy a philosophia meggyőződésünk okaira nézve alanyi természetű, a bölcselkedők minden időben tárgyasan is bölcselkedtek, azaz az igazságot a tárgyak oldaláról igyekeztek megfejteni, bár ez esetben is csak magokból kifelé szemlélték és magyarázták a világot, egymástól eltérőleg természetesen, a mint érzéki és észbeli természetünk egyik vagy másik álláspontjából itélték meg.

Tárgyas philosophiai rendszerek eddig elé kivált három álláspontból keletkeztek. Először: *Külső és belső érzékeink álláspontjából*, a *materialismus*, *spiritualismus* és *dualismus*.

Külső érzékeink által csak anyagot veszünk észre; a materialismus ennél fogva azt mutatja: csak anyag létezik, a szellem csak az anyagnak legfinomabb sublimatiója. Ellenben a belső érzék csak szellemünk gondolkodási, érzési és akarati működéseit vevén észre, a spiritualismus tana szerint csak szellem létezhetik, az anyag csak a szellemnek megtestesülése, külső érzéki alakja. A dualismus végre a külső és a belső érzékek álláspontjára hágván, azt mondja: Van anyag, de van szellem is; azonban e két állományt eddig nem tudta egymással teljesen egyeztetni; két egymásnak ellenmondó állomány pedig nem létezhetik a valóságban, mely egység magában, mint egység eszünk is.

Másodszor tárgyas philosophiai rendszerek keletkeztek *az érzékek és ész álláspontjaiból*, és pedig a *naturalismus*, *pantheismus* és *theismus*. Az érzékek tárgya a véges valóság, tanuságuk szerint tehát minden természet, és csak természet; ezt vitatja a naturalismus. Az ész ellenben az általánosnak (absolutumnak) tehetsége lévén, szerinte csak az általános létezhetik, tana ez oknál fogva: Minden isten, a véges valóság csak az általánosnak tüneménye. Ezt állítja a pantheismus. A theismus ellenben az érzékekre és észre támaszkodva azt mondja: Van világ, de van isten is, és pedig a világ felett, mint annak teremtője és fentartója, s a kérdés itt csak az: mily viszonyba állítja az istent a világgal, mert ha az istent és világot úgy elkülöníti egymástól, hogy azáltal a végesnek eredete a végtelenből, annak fentartása s tőle füg-

gése lehetetlenné válik, meg nem felel feladatának, mert az isten eszméje azért főfontosságú a philosophiában, mivel az ember és világ eredete és fennállása csak általa magyarázható.

Végre a bölcselkedők magát az igazság kérdését vevék tárgyilagos vizsgálódásuk feladatáúl, tudniillik *képzeleteink viszonyát a tárgyakhoz*, meghatározni igyekezvén: mi módon egyezhetnek képzeleteink a tárgyakkal? a tárgy-e az első, a határozó, vagy a képzelet? s melyik ismeretünk e két eleme közől a másika által határozott? És ez álláspontról ismét három rendszer keletkezett: a *realismus*, *idealismus* és az *azonság rendszere*.

A *realismus* a tárgy elsőségét vítatja; szerinte a képzelet a tárgy által határoztatik, s mivel az eszményi elem a valótól származik, vele szükségkép össze is egyezik. Az *idealismus* ennek ellenében azt mondja: A tárgyak ismerésünk által határoztatnak, a tárgyas az alanyitól függ, s ez oknál fogva vele ellenmondásba nem is jöhet. Az azonság rendszere végre azt állítja: A fogalom és tárgya közti különbség hamis föltevés, az eszményi és való magában egy s ugyanaz.

Feleslegesnek tartom itt e rendszerek taglalásába ismételve ereszkedni, minekutána azokat már a módszerek előadásában tűzetesen tárgyaltam. Elébbi előadásomból úgy hiszem már világosan kisült, mikép igaz ismeretet csak ismerőtehetségünk mindkét kútfejéből meríthetünk, s ezt a rendszerek bár csak futó és vázolatos criticája is megerősíti, bebizonyítván, mikép a monisticai rendszerek nem csak egyoldalúak, hanem vég következményeikben *tagadók* is. Kérem, ne tessék ezt félre érteni, vég következményeikben, mondtam, mert az mindenkinek szabadságában áll meghatározni, meddig akar terjeszkedni, meddig nem. A pantheismust p. o. nem lehet egyáltalában istentagadónak mondani, mert hiszen mindenütt istent lát; a kérdés azonban az: minő istent; általán véve azonban s mint mondám, *vég következtetésben* istent, öröklétet és szabadságot állító rendszer meggyőződésem szerint csak dualisticai lehet. Ez természetes: minden, bennünk és kivűlünk, ellentételes erők visszahatása által fejlődik. Tegyük fel hogy a természetben csak *egy* erő működik, p. o. vonzó: akkor minden a mindenségben feltartóztatás nélkül annak közép-

pontja felé siet és szorúl össze; ha fölteszszük, hogy csak a távoztató, akkor minden a tér végtelenségébe szóratik. Minden erő, legyen az anyagi vagy szellemi, magára hagyva, csak öntörvényeinek hódol, és ekkor hatása szükségképeni, mivel más által nem korlátoltatik. Lenne bennünk csak érzékiség, akkor érzékileg szükségkép hatnánk; lenne csak ész, akkor szellemi kényszerüséggel. A gondolat szemlélet és tárgy-által nem határozva, szükségkép egyedűl logicai törvénye szükségességétől vezettetik, s ezen szükségességét a tárgyakra viszi át: állítsd a pantheismussal, hogy *csak* isten létezik, és kivűle semmi más: úgy minden szükségesképen isten által is határoztatik, s emberi szabad akaratról nem lehet szó; állítsd a materialismussal, hogy csak anyag van, és semmi más mint anyag: úgy egy úttal szükségkép állítnod kell, hogy isten, halhatatlan lélek, és szabad akarat valótlan agyrémek, mert az anyag egyedűlisége s kényszerűsége létezésöket lehetetlenítik. Állító philosophia tehát dualisticai, mi mellett azonban nem akarom vítatni, hogy minden dualisticai rendszer mindenben igaz, sőt hogy ez nem áll, a rendszerek criticája mutatja; de a dualisticai rendszereknek legalább elemei helyesek.

Igazi philosophia azonban ki nem egyenlített, vagy ha úgy akarjuk, nem közvetített dualisticai rendszer sem lehet. Eszünk egység magában, mint egység az ember, sőt a mindenség, s e mindenségben egymásnak ellenmondó állományok nem létezhetnek, máskép fen nem állhatna. Hogy egyeztessük tehát az eszményit a valóval, a szellemet az anyaggal, a szabadságot a kényszerűséggel, az istent a világgal? Ez itt a sarkkérdés. Igazi philosophiai rendszer csak egy lehet, mint egy igazi philosophiai módszer s ez egynek dualisticainak kell lenni, de úgy, hogy e dualismus közvetítve legyen, egységbe összefoglalva. Hogy értsük ezt? Magyarázom azonnal.

Az azonsági rendszer, mint láttuk, e gordiusi csomót az által vágja szét, hogy a fogalom és tárgy azonságát vítatja. Ez azonban, mint már érintém, öntudatunk tanusága ellen van, mert eszméljük hogy a tárgy mindig gondolatunkon kivűl van, tehát azzal ugyanaz nem lehet. Művészetben is szintúgy áll e viszony: alkotásai nem a tárgyak magok, mert élettel és valósággal nem bírnak, ha-

nem csak képei a valóságnak, minélfogva a müvészeti igazság vagy élethűség is csak valószínüség. Ezen azonsági hypothesis tehát nem csak meg nem oldja a kérdést, hanem azt inkább feloldhatlanná teszi, mert oda helyezi a feloldást, a hol az lehetetlen, t. i. a dolgok lényegében. És itt egy új kérdés támad, melynek felvilágosítása nélkül lehetetlen az egyezményes rendszer sajátlagos jellemét felfogni. Kantnak nyilatkozata: hogy csak a dolgok tüneményeit veszszük észre s lényegöket nem ismerjük, Németországban az elmékben nagy izgatást okozott, s Fichte, Schelling, Hegel törekvései e nyilatkozás megcáfolására valának irányozva. Velejében azonban ezen nyilatkozás csak azt mondja: az emberi tudás nem általános, hanem korlátolt, nem isteni hanem csak emberi, s ezen nézet a dualisticai rendszerű philosophoktól, tehát a philosophok nagyobb részétől, el is van fogadva, el a skót iskola, a francia eclecticusok s a német s magyar egyezményes philosophoktól, ezektől kivétel nélkül, Krug, Köteles Sámuel, Berzsenyi Dániel és Hetényi Jánostól.

Hogy véges lények tudása nem lehet végtelen, hogy tehát határpontjának kell lennie, melyen túl nem haladhat: ez már a véges lény fogalmából következik. Korlátolva pedig tapasztaljuk szellemünket mindjárt első működési lépésénél az által hogy tárgy nélkül nem gondolkodhatunk, s elébb a tárgyat észre kell vennünk; továbbá észrevevésünk csak a tüneményekre terjed, nem a dolgok lényegére, szemléletünk oda nem hat, s ha az okozatokhoz az okokat hozzá sorozzuk, ezt csak *gondoljuk*: magokat az erőket nem látjuk hanem csak hatásaikat; végre az észrevevés adatai, a tények, bevégezhetlenek, folytonosan új és új észrevevéseket tehetünk, s a legközelébbi észrevétel megdöntheti minden elébbi tapasztalásaink eredményét; mert a tapasztalati valóságot csupán hasonlat és behozás által magyarázhatjuk, s ezen okoskodás formája épen azért nem adhat teljes apodicticai bizonyosságot, mert az észrevételek bevégezhetlensége miatt a behozás soha teljes nem lehet. Tárgyas ismeretünk tehát csak a dolgok tüneményeiről lehet, mert csak azokat veszszük észre, a többi szemléleten nem alapúló alaki természetű, természetünk eredeti alkotását s annak törvényeit illető, általában a viszonyok kö-

rében forgó. A mennyiségi viszonyokat igen pontosan meg tudjuk határozni; ezek a szemléleti ismeretekkel együtt legbizonyosabb ismereteink, a mennyiségtan (mathesis) legbiztosabb tudományunk; de a hol minőség és élet, kivált szervezett fordúl elő, ott vajmi könnyen megakadunk. Mi az anyag, mi a szellem lényege? kérdem. Én nem tudom, azt csak az tudhatja, ki az anyagot és szellemet teremté, s ezt itt ismét őszintén bevallom, ámbár Térey már évek előtte nyilatkozásomon megbotránkozott. Sőt én nem tudom, mi a szín és hang, lényegében. Goethe sem tudja mi a szín, önvallomása szerint, ámbár a színekről az opticában korszakot képező munkát írt, s ha tudós társaim közt létezik valaki, ki azt tudni hinné, kísértse meg ismeretét vakon születettel közleni, fogadok, magyarázata után is annyit fog tudni a színről, mint annakelőtte. És mindemellett vannak bölcselkedők, kik absolut ismerettel bírni vélnek, kik a dolgok lényegét ismerni hiszik, sőt az istent concret eszmében gondolhatni képzelik, a végtelen lényt, melyet véges teremtés végtelen valóságában soha sem képzelhet máskép, hanem csak ellentétben a végessel, negative, a végesnek korlátait elgondolva. És fájdalom e mindentudók puskáznak a Duna és Bodrog partjairól az egyezményes philosophiára, mivel lényeget felfogni nem képes, mivel csak tüneményeket magyaráz. Ezt el kell tűrnünk; mindentudókkal nehéz beszélni, mert tudni való, mindent jobban tudnak. Az egyezményes bölcselkedőnek már csak a tüneményekkel is meggyűl olykor a baja. A tisztelt társak tudják, miképp én részemről nem csak philosophálok, de kertészkedem is, pedig főleg egy specialitással foglalkozva, melyet elméletgyakorlatilag évek óta kimeríteni törekszem. Kérdezhetik: elértem-e célomat? kitanúltam-e már mindent? Bátran megmondhatom, dacára eredményeimnek, dacára annak, hogy mívelési elméletem a közönségtől el van fogadva, nem csak ki nem tanúltam mindent, de kitanúlhatni sem képzeltem magamnak soha, mert a természet a mindenhatóság műve, melynek csudái az emberi észnek az örökkévalóságon át mindig hagyandnak valami fölfedezni valót, a nélkül hogy a saisi kép fátyolát valaha teljesen föllebbenthetné. A természet ez oknál fogva az emberi nem műveltségének kimeríthetlen kútfeje, de lehetne-e

ez, ha a dolgok lényegét ismernők, az anyagét szintúgy mint a szellemét? Akkor csakhamar a tudás végén állanánk.

De itt némelyek azt mondhatják: Azt ugyan meghatározhatjuk: mit nem tudunk, de nem azt is, mit nem tudhatunk. S ebben van valami, mert a nem-tudhatás ürügye már nem egyszer szolgált a gondolkodási henyeségnek kedvenc pihenőpárnájaúl. Tökéletesűlhető természetünknél fogva mindig haladhatunk s fogunk is haladni ismeretben, de a mellett még sem tanácslom hogy nagyon pöffeszkedjünk a paradicsom kígyója szavait elfogadva, mert ennek soha sem lehet jó vége. Általános tudásra véges ész, egy örökévalóságon át sem vergődhetik fel. Valamint gondolkodásunk tárgyhoz van kötve, úgy gyakorlati munkásságunk is. Cselekedve is csak azt dolgozhatjuk fel s fordíthatjuk hasznunkra, mire az anyagot a természettől nyertük. Mint gondolkodva a tárgyat nem, úgy cselekedve sem teremthetjük azt. Elébbi kérdésünkhez térve kérdezhetjük: Mi vonatkozásban áll e hosszú beszéd a dualisticai rendszerekkel? Abban, hogy ezek sem állhatnak meg a kettőségnél, hanem ezt egységbe kell összefoglalniok, a dolgok lényegében ugyan, de a nélkül hogy annak ismeretével kérkednének. A dualisticai rendszerek az ember összes tehetségeire támaszkodván *egyféleséget* nem állíthatnak, szellemi egyféleséget nem mint a pantheismus, és nem anyagit, mint a materialismus; hanem *különféleséget*, és pedig szintúgy anyagit mint szellemit, mert hogy ez létezik a valóságban, arról a tünemények bizonyossá tesznek. A dualismus kettősége tehát csak a *tüneményeket illetheti*, nem a dolgok lényegét. A józan dualistának túl a tüneményeken, a dolgok örök lényegében, egységet kell vítatni. Egység magában minden egyes egész, dacára tüneményei különféleségének, s egység megint az összes egész, a mindenség, dacára végnélküli különféleségének, s egység végre magában az ember, kettős anyagi és szellemi természete dacára, mint egység az igaz ismeret, való és eszményi alkatrészei ellenére.

A dualisticai rendszerek tehát, bár eredetök kettős kútfejeinél fogva alkotásaikban ezen kettőséget el nem tagadhatják, mégis minden időben egységre törekedtek, túl a tünemények adatain, túl a valón és eszményin, az anyagon és

szellemen, egy mélyebb egyesülési pontot keresvén, egy elvet, melyből az anyagi és szellemi különféleség tüneményeit biztosan magyarázhassuk. Krug ezen elvet az öntudatba helyezi, azt a tudat és lét egyesületének nevezvén, ez egyszer, mint némely magyar philosophusaink, nyelvtanilag bölcselkedve: „DasBewusstseynist die ursprüngliche Verknüpfung vom Seyn und Wissen — Wissen vom Seyn“; miért is dualisticai rendszerét synthetismusnak nevezi, és pedig transcendentálisnak, mert ezen összekötés szerinte magyarázhatlan lévén, túlhaladja felfogásunkat is, és a bölcselkedés azon határpontját képezi, melyen túl nem hághat, mi oknál fogva szerinte a realismus a lételből (tárgyból) soha a gondolkodást (az eszményit) nem képes származtatni; az idealismus pedig az eszményiből (a gondolkodásból) a valót, létezőt, szóval a tárgyat. E tételek felvilágosító birálatát utóbbra hagyva, mikor az egyezményes rendszerek történetét tüzetesen előadandom, itt csak aztjegyzem meg, mikép Krug az eszményinek és valónak egységét kimondta ugyan, de elvét nem határozta meg. Hason esetben van az ifjabb Reinhold, kinek *való-eszményi* (real-ideal) rendszerét Purgstaller József tisztelt társunk fogadta el, azt kézikönyveiben alkalmazván. A dolog pedig oly közel fekszik, oly egyszerű magában, és mégis soknak oly megfoghatatlan mint Columbus tojása. Az emberi ismeret nem állván a dolgok lényege ismeretében, hanem *törvényeik ismeretében*, a dualismusegysége csak azon elv által eszközölhető, mely az eszményinek és valónak, gondolkodásnak s annak tárgya, a létezőnek, törvényes munkásságát határozza, s ez az *egyezmény*. Hogy ez az, erről a bölcselkedőt már esze és gondolkodása fő törvényei, sőt minden egyes itélet meggyőzhetik. Minden itéletre tudniillik szükséges: 1) egyetemes törvény a főtételben, 2) tapasztalati tény vagy ismeret az altételben, és csak ezeknek következtetés által eszközlött *egyezménye* által létesül 3) a zártételben az itélet egyesült való-eszményi igazsága. De mind ez természetesen bővebb és tüzetes magyarázatot kivánt, melylyel legközelebbi alkalomkor szolgálni szerencsém lesz.

És így elvégre túl levén az előzményeken, most már egyenesen a Magyar Parthenon alapjai magyarázatához foghatok, oly munkához, melytől nézetem szerint az egyezmé-

nyes philosophia megállapítása sajátképen függ. Ha tudniillik meg akarok felelni feladatomnak, az előadottak után: 1) az egyezményes philosophia *tartalmát*, azaz meggyőződéseinket az igaz, szép, jó és isteniről, közvetlenül bizonyos, tehát ellenmondhatlan igazságokra kell fektetnem, s ez által dönthetlenül megállapítanom, és 2) bebizonyítanom, hogy az igazat, szépet, jót és istenit tárgyazó munkásságunk törvényességének bélyege, sőt határozó elve az egyezmény. Ebbeli lehozásomat (deductiót) pedig közvetetlenül öntudatunk mélyeiből, mint összes meggyőződéseink legegyetemibb kútfejéből kell ugyan merítenem, de a mellett érvényességét az által is kimutatnom, hogy bebizonyítom, mikép nem csak szellemi életünk, de általában minden életmunkásság törvényszerűsége, szint ezen elv által határoztatik, mi által ismeretünk valóeszményi elemei egységbe köttetnek össze, s az egyezményes rendszer csak a tüneményekre vonatkozó dualismusa a dolgok lényegében megszűnik, s egységgé olvad össze.

És a kegyelet egy nemével fogok ezen három felejthetetlen társunktól hatrahagyott szellemi örökség öregbítéséhez, őrködve, hogy gondatlanok és tékozlók kezére ne jusson. A tisztelt társak pedig, kiknek egy része magoknak az indítványozóknak hatalmas szavait e teremben hallani és részvéttel követni szerencsés volt, figyelmöket nem fogják megtagadni utódjoktól, ki bár gyöngébb erővel, de nem csekélyebb ügyszeretettel, bevégzetlenül hagyott kezdeményöket folytatni bátorkodik.

4. Öntudatunk közvetlen igazságai.

„A bizonyítás, mond Purgstaller, Propaedeuticája 130. lapján,' felteszi azt, hogy valami bizonyos van; miből kiviláglik, hogy nem csak az bizonyos a mit bebizonyítunk, hanem valami közvetetlenül bizonyosnak is kell lennie, különben a bizonyításnak nem volna helye."

Idézem, tisztelt társak, hivatalosan helybenhagyott tankönyvünk ezen helyét, s ezentúl is örömest mások nézeteire támaszkodandom, hogy egy új, nem tőlem, hanem egyik irodalmi notabilitásunk által feltalált s kikiáltott rendszert megállapítani törekedve, azon gyanút ne gerjeszszem, mintha eredetiségi viszketegtől sarkalva curiosumokat és paradoxumokat

vadásznék, mi, meg kell engednem, a philosophia körében vajmi gyakran történik és történt. Ellentétben e fonáksággal, előadásom folytában lesz alkalmam kitüntetnem, mikép mindenütt a már tisztába hozott igazságot nem csak elismerem, hanem előhaladó lépéseim alapjául is használom, az által úgy hiszem tanusítva, mikép nem eredetiséget és újdonságot hajhászok, hanem az igazság vezérel. Ily érzülettől vezettetve, előszeretettel idézek kivált tankönyveket, hogy annál világosabban kitünjék, mikép elismert, már iskoláinkban is tanított, igazságokra állapodom.

A felhozott idézetre visszatérve, belőle kiviláglik, mikép már csak a bizonyítás lehetsége is, közvetlen, önmagok által bizonyos igazságokat feltételez. E tétellel kezdem a magyar Parthenon alapjai megvetését, mivel philosophiában azt oly sarkigazságnak nézem, melynek elismerése nélkül helyes philosophiai meggyőződést alkotni épen oly lehetetlen, mint ismeretünk kútfejei helyes felfogása nélkül helyes philosophiai rendszert.

Fogjuk fel a kérdést éretten. Mikor szorúlunk bizonyításra? Akkor, mikor valamely tétel igazsága kétes. És mit teszünk akkor? Hiányozó igazságát, más bizonyos igazságú tételből következtetjük. Ily következtetés által igazolt kétes tételt azután bebizonyítottnak, de *közvetett* igazságúnak nevezünk.

Ámde a közvetett igazság *közvetetlen* igazságot tesz fel, olyat, mely igazságokát önmagában bírja, melynek bizonyosságát tehát nem kell másból következtetni, sőt mely ezen következtetésre nem csak nem szorúl, de azt meg sem szenvedi. Mert, mint Purgstaller társunk szavaiból kitűnik, már csak a bizonyítás lehetsége is — önmagokban bizonyos igazságokat tesz fel, máskép bizonyításunknak be nem végezhető sorban kellene bolyongnia, s az utolsó bizonyító ok sehol sem volna található. Ha tehát a bizonyításban van erő, ha a közvetett igazságban van bizonyosság, azt vég folyamatban mint kútfejéből, csak a közvetlen, önmaga által bizonyos igazságból merítheti. Ezen közvetlen igazságokra támaszkodik tehát minden igazság, minden bizonyosság, minden ismeret, philosophiai szintúgy mint nem philosophiai. E tételt tehát bölcsel-

kedőnek soha sem szabad szem elől vesztenie, ha tévutakat ki akar kerülni.

És e mellett fogja fel élesen azon viszonyt, melyben a közvetett igazságok a közvetetlenekhez állanak. „A közvetlen igazságok, mond Krug, Alapphilosophiájában, oly igazságok, melyeket tagadni nem lehet, hacsak magát az öntudatot nem tagadjuk, mi lehetetlen, mert öntudat nélkül nincs ismeret.“ A közvetetlen igazságok tehát, ez teszem hozzá, oly igazságok, melyek szellemünk eredeti alkotásán alapúlnak, miket öntudatosan és öntudatlanúl követünk, ellentállhatlanúl, mert szellemi természetünk eredeti alkotásának nyilatkozatai, miken az ember önkénye nem változtathat, mik ennél fogva a természet csalhatatlanságával bírnak. Ellenben a közvetett igazságok, az önkénynek kitett szabad szellemi munkásságunkból eredvén, csalódásnak vannak kitéve; a hamis következtetés, a ferde itélet, épen azon kör, hol a tévelygés felüti sátorát. Minden csalódásunk a hamis itéletben áll; ismerettehetségünk törvényeinek hamis alkalmazásában adott esetekre.

És ezen hamis alkalmazás kivált akkor fordúl elő, midőn okoskodva mást következtetünk, mint mire a közvetlen igazságok jogositanak, vagy épen ellenkezőt. Ez világos. Ha minden következtetés vég folyamatban igazságát csak a közvetlen igazságokból merítheti: úgy állítása hamis, ha azzal nem egyezik; még inkább pedig, ha annak ellenmond. Ez nekem igen világosnak tetszik, mégis ellenvetésre talált.

De hát kérdezzük: melyek azon közvetlen igazságok, melyeken szellemünk törvényes munkássága alapúl, mik minden meggyőződésünk alapjai, minden emberi ismeretnek alakjait képezik?

Ismeretünk anyagát a szemlélet által nyerjük; közvetetlenűl, sőt ellenállhatlanúl igaznak kell tehát először annak lenni, a mit észreveszünk. Vagy talán kételkedik valaki azon a mit lát, hall, ízlel, tapint és szagol? Nem ellentállhatlanúl létezőnek, közvetetlenűl igaznak kell-e azt tartania? És lehet-e oly itélet helyes, mely a szemléleti adatok igazságát tagadná, p. o. a szemlélt létezőt nem létezőnek állítaná?

Ismeretünk alakját, mondtam, szellemünk munkássága által nyerjük. E munkásság szellemünk törvényei által hatá-

roztatik. Közvetetlen igazsággal kell tehát, másodszor, szellemünk törvényeinek bírniok, mert ezek szellemünk eredeti alkotásának alakjai, s e törvények s működéseik nélkül ismeret nem létezhetik, mint nem létezhetik észre vett tárgy nélkül, tehát szintoly közvetetlen igazsággal kell bírniok mint a szemléletnek, sőt szintazon igazsággal, mert gondolkodásunk törvényei épen úgy szellemünk eredeti szervezetéhez tartoznak, mint a szemlélet törvényei. Ha tehát gondolkodásunk, érzésünk s akaratunk eredeti törvényei csalnának, akkor a tévelygésnek színtúgy *teljesen* ki volnánk téve, mint ha szemléletünk csalna.

És melyek ezen törvények? mik eredeti alakjaik? A szemléletre nézve érzékiségünk előleges alakjai, *tér és idő*, értelmünké: a *categoriák és itéletformák*, eszünkéi az *eszmék*, kivált *rendeltetésünk eszméi*. A szemlélet alakjait, a categoriákat s itéletformákat senki sem hozza kétségbe; mindenki megvallja, hogy segítségökkel szemléli a bel- és külvilágot, fogalmakat képez és okoskodik, öntudatosan és öntudatlanúl, akarva nem akarva, igazságuk iránti közvetlen, ellentállhatlan meggyőződéssel. Rendeltetésünk eszméi iránt ellenben talán kétség támadhatna, legalább ilyesmi nyilváníttatott; szükség tehát hogy e tekintetben magamat bővebben kimagyarázzam.

Senki sem tagadhatja, hogy ismerőtehetsége van, s működésének célja az igazság; hogy érzése van, s ennek célja a szép; hogy vágyó tehetsége van, és pedig érzéki és erkölcsi, melynek célja az érzéki és erkölcsi jó, a boldogság, erény és jog; s végre hogy az észszel együtt az általánosnak tehetségével is bír, melynek célja az isteni, tárgyai isten és öröklét. Szellemi természetünk ezen eredeti alkotása szerint tehát az igaz, szép, jó és isteni, céljaink, és pedig *rendeltetésünket képezők;* tökéletesülés e célok irányában, haladás igazban, széppben, jóban, isteniben, egyénileg, nemzetileg s az egész emberi nemre nézve; ez a teremtőtől elénkbe tűzött feladat, melynek ez életben megfelelni kötelességünk.

A philosophia tárgyáról szólván, kimutattam, mikép e tudomány egész tartalma tényleg és jogilag, rendeltetésünk ezen eszméinek megállapítása és magyarázatában áll. Ezt bi-

zonyítják a philosophiának tanai egyenként és összesen. Rendeltetésünk eszméinek igazságán állapulván tehát az egész philosophiának igazsága; ezen eszmék érvényességének megállapítása e tudomány fő feladata. És mégis, bár a bölcselkedők a philosophiát rendesen mint rendeltetésünk eszméinek tudományát adják elő, a skót iskolán és Friesen kívűl, ezen megállapításra eddigelé nem fordítottak annyi figyelmet, mint szükségeltetnék. Vegyük csak e kérdést éretten fontolóra. Ha igaz, hogy rendeltetésünk eszméi összes munkásságunk céljait magokban foglalják, úgy vég folyamatban összes törvényes vagy törvénytelen munkásságunkat is határozzák, tehát épen azt, mit minden, szabadságra felserdűlt, önmagát határozni akaró, embernek tudnia kell, mi, ha a gyakorlatot hozzá teszszük, fő feladata az emberiségnek s a philosophiának — mint e tudás foglalatjának — fő fontosságot ad a tudományok közt.

De kérdezhetjük: igaz-e, hogy rendeltetésünk eszméi öszszes munkásságunk legfelsőbb alakjai? Hogy minden szemléletünk, gondolkodásunk, képzelődésünk, érzésünk és vágyaink egyenként és összesen, e körben forognak? hogy tudományban, müvészetben és életben mindent az igazság és tévelygés, szépség és rútság, boldog- és boldogtalanság, erény és vétek, jog és jogtalanság, istenesség és istentelenség szempontjaiból tekintünk és itélünk meg, munkásságunk törvényességét az igazba, szépbe, jóba és istenibe helyezve, törvénytelenségét a hamisba, rútba, roszba, és istentelenbe? Igen, én legalább úgy vagyok meggyőződve, bár ez iránt is kételkedés nyilváníttatott. Ha behozásom hiányos, tessék azt kimutatni; nevezzenek csak egy esetet, mely kivételt képez, s én azonnal visszavonom állításomat. Fontosabb kérdés azonban, sőt mint már érintém, a philosophiában eldöntő fontosságú, rendeltetésünk eszméinek *közvetetlen igazsága*; mert ezen alapúl összes munkásságunk törvényessége s ennél fogva minden philosophia helyessége.

Az eszmék eszünk képzeményei. Hogy keletkeznek gondolkodásunk ezen legfőbb alakjai öntudatunk egységéből? utóbb meg fogom magyarázni; e helyütt elég lesz mondanom, mikép rendeltetésünk eszméi is, mint keblünk minden közve-

tetlen igazságai, belső érzeményünk által nyilvánúlnak s nyernek ellentállhatlan bizonyosságot. Ezen bizonyosság okait a müveletlen, az öntudata teljes kifejlődésére fel nem vergődött, nem eszméli és nem ismerheti, s azért meggyőződése és cselekedeteiben közvetetlen érzeményétől vezettetik; a művelt ellenben igen; s itt kezdődnek az úgynevezett meghasonlások a szív és ész közt, mikről utóbb szólandok, mert egyezményes bölcselkedőnél azon tárgyakhoz tartoznak, mik democritoszi szeszélyét megindítják.

Fő feladatom itt megmutatni, mikép eszünk azon eszméi, mik rendeltetésünk céljait magokban foglalják, öntudatunk tanusága szerint, *tényleg* épen úgy közvetetlenűl bizonyosak, mint érzékiségünk alakjai, a tér és idő, értelmünk fogalombeli alakjai, a categoriák s itéletünk alakjai, az okoskodás törvényei. Röpiratomban e tekintetben így fejeztem ki magamat:

„Keblünk legbelsőbb mélyeiben, előrejáró gondolkodás nélkül, az igazság *helyeslést* okoz, a tévelygés *rosszallást;* a szép *tetszést*, a rút *nem-tetszést*, sőt az ocsmányság *undort;* az érzéki jó, a kéj*kivánást*, az érzéki rosz, a fájdalom, *irtódzást;* az erkölcsi jó, az erény, *tiszteletet*, a rosz, *megvetést*, s ha azt magunk követtük el, *lelkifurdalásokat;* az isteni végre *imádást*, az istentelenség *iszonyodást.*"

„És fogjuk fel öntudatunk ezen közvetetlen tényeit helyesen. Mint erkölcsi szabad lények, lehetünk ugyan jók vagy rosszak, istenfélők vagy istentelenek, ismereteink lehetnek igazak vagy hamisak, művészetünk a széppel egyező vagy tőle eltérő: de az tőlünk nem függ, azt nem tehetjük, ha fejünkre állnánk is, hogy az igazság bennünk *rosszalást* gerjeszszen, a tévelygés *helyeslést*, a szép *nemtetszést* vagy épen *undort*, a rút *tetszést*, az erkölcsi rosz, a vétek és bűn *tiszteletet*, a jó, az erény és jogosság *megvetést*, a kéj képzelete *irtódzást*, a fájdalomé *kivánást*, az istentelenség *imádást*, az isteni, *iszonyodást.* Ezt, mint látni, egyáltalában nem tehetjük, mert nem mí teremtettük magunkat, tehát nem is mí állapítottuk meg természetünk törvényeit és céljait, hanem az a ki az emberrel együtt a mennyet és földet teremté. Ez oknál fogva nem is tőlünk (önkényünktől) függ, helyeseljük vagy rosszaljuk-e, mi

természetünk alaptörvényeivel egyezik vagy ellenkezik; ezt, akarjuk nem akarjuk, tennünk kell."

Ezen lehozásból, melynek igazságát kiki önkeble sugalatai által kétségtelenné teheti, annyi világos, mikép összes szellemi munkásságunk legfelsőbb alakjait rendeltetésünk eszméi képezvén; azoknak törvényessége közvetetlen bizonyosságon alapúl, és pedig tényleg, melyet ennél fogva, mint a szemlélet adatait, bebizonyítani sem nem kell, sem nem lehet, mert minden bizonyítás reájok támaszkodik, és belölők indúl ki. A bölcselkedők ezen közvetetlen igazságokat a *közérzék* (sensus communis) igazságainak nevezik; Cicero: judicia communibus hominum sensibus infixa, a skót iskola common sense-nek. Ha valamit szemlélünk, lételéről közvetlenül bizonyosak vagyunk; szemléletünk eredeti előleges alakjait, az értelem categoriáit, az itélés alakjait, rendeltetésünk eszméit ellenben gondolkodva, érezve, cselekedve mint közvetlenül bizonyosokat alkalmazzuk ugyan, de a nélkül hogy azokat — hacsak tüzetesen azokra nem fordítjuk figyemünket — közvetetlenűl eszmélnők. A mit tudniillik belső szellemi életünkből észreveszünk, az nem törvény, hanem *működés*, gondolkodás, érzés vagy vágy. E működésekre reflectálván, elemzés és összekötés, szóval elvonás által meghatározzuk a szabályt, a minden emberrel közös emberi természet alaptörvényeit, mik öntudatunkban fölébresztetve s tisztára hozva öntudatos bizonyosságot nyernek, rendeltetésünk eszméi szintúgy mint gondolkodásunk törvényei, mint szemléletünk alakjai, mint az értelem categoriái és az itélés alakjai.

Tisztelt társaimnak e magyarázat ellen az igazra, szépre és jóra nézve talán nem lesz kifogások, de meglehet, egyik vagy másik a *vallás eszméit* különböző szempontból tekinti, s kétséget nem szenved: a mint *tudásunk* és *a hit* tárgyai közt van különbség, úgy van azon meggyőződési *mód* közt is, mely szerint a vallás érzékfeletti és az ismeret tapasztalati tárgyait igazoljuk. Ezt utóbb meg fogom magyarázni. De vég folyamatban, öntudatunk legbelsőbb mélyeiben, az isteni is bennünk szintazon közvetetlen alapon nyugszik, mint az igaz szép és jó. Ha t. i. keblünket elfogulatlanúl vizsgáljuk, találunk bennünk az értelmi, izlési és erkölcsi tehetségek mellett,

vallási tehetséget is, ezt nyertük eszünk azon alkotása által mely szerint az *általánost* (absolutumot) képes gondolni, sőt eszünk épen ez általánosnak tehetsége, mely által az állatoktól meg vagyunk különböztetve, s tökéletesülhető lényekké alkotva. Külső munkásságunk a belsőből eredvén, minekutána eszünkben a vallás idomát (Anlage) nyertük, mint többi tehetségeink által az igaznak, szépnek, és jónak idomát és törvényeit: természetes hogy az isteninek eszméi is *az életben* teljes analogiát mutatnak az igaz, szép és jó eszméivel. Mint emberek közt, lényegben, csak *egy* igazság, szépség, és jóság van és volt: úgy lényegben csak *egy* vallási meggyőződés is, mert a legkülönbözőbb vallásoknak is velejét az isten és halhatatlanság hite képezi. E veleje minden vallásnak hely, kor és müveltségi fok szerint, az igaz, minden időben különböző külső alakokban tünik fel; a müveletlen érzéki ember az istent csak igen anyagi alakban képes képzelni, s a lélek halhatatlansága iránti hite rendesen kisértethitté fajúl; de hát nem hason jelenetekben tünnek-e fel müveletlen népek közt az igazság, szépség és jóság eszméi is? sőt müvelt nemzetek közt is nem különböző-e alakokban, tudományban, müvészetben, törvényhozásban és erkölcsben? És vajjon erősebb, áldozatra készebb-e értelmi, izlési és erkölcsi meggyőződésünk, mint a vallási? A historia kétségtelenné teszi, mikép az emberek, a mint az év legjelentékenyebb napjait s az építészet legnagyszerübb müveit az isten tiszteletének szentelék, úgy semmiféle anyagi vagy müveltségi érdékekért nem küzdenek oly lelkesedéssel s feláldozással, mint a vallásért. Ismétlem tehát, s ezt utóbb öntudatunk alkotásából törekszem megmagyarázni, az isteninek eszméi szintazon tüneményeket állítják az el nem fogúlt vizsgáló szeme elébe, mint a többiek, szintoly egyetemes és örök természetüek mint azok, s ez oknál fogva, mint az igaznak, szépnek és jónak eszméi, *véletlen* okokból nem származhatnak s nem is magyarázhatók, hanem csak *szükségesekből*, a *közös emberi természet örök törvényeiből.*

Így állván a dolgok, szegény fejemnek mindig furcsának tetszett, ha keserves panaszokat kelle hallanom a szív és ész meghasonlásáról, s azon borzasztó veszélyekről, miknek a bölcselkedők sikamló pályájokon ki vannak téve. Felvilágoso-

dott ember nem hisz vakon; gondolkodása tárgyául kitűz mindent, s nem mulasztja el érzeményeit is az ész szövétnekével felderíteni; de ha szelleme ép, ha aránytalanság nem létezik tehetségei közt s azok egyezőleg működnek, nem fog egykönnyen arra vetemedni, hogy okoskodásának több bizonyosságot tulajdonítson mint szelleme közvetlen meggyőződéseinek; ha teszi, csak akkor teheti, ha szelleme normalis állapota már hajótörést szenvedett. Hogy ez vajmi sokszor tapasztalható; hogy a tudósok az elmélkedést olykor minden mértéken és arányon túl űzik, még a tények eltagadása vagy legalább elcsavarásával — ez megfogható; de ha ily elferdült fők azután a *józan ész* ellen csatáznak, a józan ész ellen, mely jelességet épen úgy föltételez mint helyességet, mely az, mit Széchenyi István ép velő név alatt minden magyar fő tulajdonának szeretett volna tekinteni; ha mélységet keresnek abban, mi sajátlag természetelleniség, mert ép észjárásunk kificamodása; ha a helyett hogy belső életünk tüneményeit észlelnők, s azokat szellemünk eredeti alkotásából magyaráznók; e tüneményeket figyelemre sem méltatják, s előleges úton önkényesen felkapott hypothesisekből kiindulva, tények ellenére s ellenmondásban szellemünk közvetetlen igazságaival embert és világot magyaráznak: tisztelt társak! ily természetellenes s azért gyászos következésű fonákság, képes a legderültebb igazságszerető keblet is elbúsítani úgy, hogy végre Schiller-Piccolominival felkiált: Wie ich das Gute liebe, hass ich auch! Mert valóban philosophia, mely nem az igazat, szépet, jót és istenit magyarázza, mely nem világító szövétnek életünk pályáján, hanem az emberi szabadsággal azoknak lehetségét is tagadja; az nem philosophia, hanem életünk pályáját sötétséggel elborító antiphilosophia.

A németek a közvetetlen igazságok felvilágosítását Jakobinak szokták tulajdonítani. Azonban a világ philosophiájára nézve ez nem áll; mint láttuk, már Cicero ismerte azokat, s az újabb korban különösen a skót iskola ez igazságokra alapítá egész philosophiáját, minél fogva *közérzék philosophiájának* neveztetett. Mily világosan látott e tekintetben kivált Reid Tamás, az emberi szellemről írt munkájának III. kötete 4. fejezetéből tünik ki, hol megmutatja, mikép közvetetlen

igazságok nélkül az analyticai bizonyításnak nem volna *vége*, a syntheticainak nem lehetne *kezdete*. A skót iskolának, a mindent bebizonyítani akaró német szemlélődő bölcselkedők *lusta észt* vetnek szemére; nem csodálnám, ha a skótok a szemlélődőket eszelősséggel vádolnák, mert szellemünk első, eredeti igazságait ki lehet ugyan mutatni, de nem következtetni, épen mivel első és nem következtetett igazságok. Egyébiránt hogy ismét ellenszenvet ne látszassam mutatni a német philosophia iránt, végül megjegyzem, mikép a közvetetlen igazságok természetét épen egy német magyarázta meg legjobban: Fries Jakab.

SZEGEDY JÁNOS JELLEMZÉSE.

PAULER TIVADARTÓL.

Olvast. az acad. május 26. 1856.

A nagyszombati törvénykar tagjai közől, akár jogirodalmi tevékenysége terjedelmét, akár hatását tekintsük, alig van, kit *Szegedy Jánossal* párvonalba helyezhetnénk.

Törvénytárunk általa eszközlött kiadása, egy század óta honi jogintézkedéseink ismertetési forrásaúl szolgál; *Tyrociniuma* nemzedékeken át, a legolvasottabb kézikönyvek közé tartozott ; *Rubricái* bőségét tartalmazzák a törvényhozás történetére vonatkozó adatoknak; szóval működése hatálytel-jes volt sírján túl tágas körökben.

Állításom igazságát, munkásságának jellemzése, minden kétely fölé emelendi.

Mező-Szegedi *Szegedy János* régi nemes családból született Vas megyében 1699. évi april 4. Édes atyja *Pál* Vas, egy ideig Zala és Somogy egyesült vármegyék alispánya, az 1687. országgyülés alatt I. *Lipóttól* arany nyakláncot nyert. Anyja Telekesi *Török Katalin* volt.

Míg fivérei részint a katonai részint közhivatalnoki pályát választák, ő nővérei egyike példája szerint, ki orsolyai szűzzé lett, már tizenhat éves korában, az akkoriban teljes virágzásában levő Jézus-társaságba lépett, melynek tagjai között számos kitünő magyar családok neveire akadunk.

Tanulmányait nagy részt Nagy-Szombatban végezte; azok béfejezése után, ámbár tengeren túli hitterjesztési kiküldetés után vágyakodott és az iránt Rómában is folyamodott, hazájában a tanítási pályára rendeltetett.

A rend szabályaihoz képest előbb alsóbb iskolákban alkalmaztatván, 1729. Nagyszombatba jött, hogy mint könyvtárnoki segéd, egyszersmind a canoni jogban is bővebb kiképezést nyerjen.

Itten 1730. november 3. *Kecskés Ferenc* rectorsága és *Huszár János* cancellársága alatt bölcseleti, utóbb pedig hittudorrá lőn, és 1731—1734-ig az elméleti és gyakorlati bölcselet különböző részeit tanítá.

1735. mint hitterjesztő szónok az ország több vidékein működött; azután három évig (1736—1738.) a nagyszombati egyetemnél az egyházi jogot tanítá, és idő közben a törvénytudományi kar dekánságát is, mely az akkori rendszer szerint minden másod évben a canoni jog tanárára szállott, viselte.

Utóbb az ágazati hittant ugyancsak Nagyszombatban két, és Grätzben ismét két évig adta elő.

1743. negyedik fogadványa letétele után Kolozsvárra mint az ottani társoda rectora küldetett; itten nemcsak az erdélyi viszonyok bő ismereteit szerzé, hanem nagyrészt személyes befolyása által eszközlé ki, hogy az ellenkező intézkedések megszüntetésével, rendje törvényesen honosíttatott.

Később a győri társoda élére állíttatott, melynek gazdászati állapotját fényes polcra emelé; azután Nagyszombatban a szent írás magyarázatával, és a bölcseleti kar dekánságával (1751—53.), majd a bécsi pázmáneum, utóbb a budai főbb iskolák igazgatásával bizatott meg, hol egyszersmind a magyarországi hadsereg tábori főpapjának hivatalát viselte, és mint az érsek-helytartói szentszék ülnöke, kitünő jogtudományánál fogva, annak tárgyalásaira nyomos befolyást gyakorolt.

Végre a nagyszombati papnövelde igazgatója, rövid alig 24 óráig tartott betegségi rohamnak, mely jelenségeiben a századunkban járványként uralkodott epemirigyhez hasonló-

nak látszik, áldozatja lett 1760. december 8. élete 62. évében. [1])

Szegedy irodalmi munkássága kiválólag a magyar törvényre irányult, mire őt foglalkodása az egyházi joggal vezette, mely benne azon erős meggyőződést szülte, miszerint a polgári jog ismerete a canonistára nézve nélkülözhetetlen, *Baldus* jellemző állítása szerint: „Leges sine canone valent parum; canones sine lege nihil.“

Legelső és leghíresebb munkája „Tripartitum Juris Ungarici Tyrocinium“ címe alatt legelőször Nagyszombatban 1734. jelent meg. [2])

Szerző abban koránt sem *Verbőczy* hármas könyvéhez commentárt szándékozott írni: „Cum non commentarios scribere, sed perspicua brevitate prodesse conati simus“ — hanem az összes magyar jog átnézetét nyujtani törekedett.

Ahhoz képest, a hármas könyv rendjében, melytől csak az előismeretekben tért el, a hazai jog külön forrásaiban található anyagot állitá egybe; kitünő figyelemmel *Kitonich* és az 1715. év 24. tc. által kiküldött országos választmány munkálataira, minthogy ez utóbbiak, azonfelül hogy a természeti méltányosságon gyökereznek, már a törvényszéki gyakorlat által is nyerők szentesítésöket.

A magyar jogon kivül tekintettel volt a római és canoni jog szabályaira, melyeknek hatásait és felosztásukat megismerteti, sőt még a német birodalmi jog kútfőit is említi.

A canoni jogot főleg az egyházi törvénykezés szempontjából tartja szükségesnek; egyébiránt mind annak mind a római jognak elveit hazánkban honi források hiányában alkalmazandóknak tartja, mivel azt természeti méltányossággal öszhangzó tartalmuk, a leghíresebb nemzetek példája, sőt tekintettel a végrendeletekről szoló 1715. 17. tc. hazánk gyakorlata is javasolja.

A természeti jogról alaposan jegyzi meg, miszerint a ró-

---

[1]) *Horányi*, Memoria Hung. et Prov. scriptis editis notorum. Tom. III. — Scriptores Provinciae Austr. Soc. Jesu. Tom. I. Viennae, 1855.

[2]) Tripartitum Juris Ung. Tyrocinium iuxta ordinem titulorum operis tripartiti SS. Canonibus accomodatum. Tyrnaviae, 1734. 1751. 1755. 1767. Zagrabiae, 1736.

maiak hibásan az embernek az állatokkal közös ösztöneire alapíták; minthogy ezek valamint jogtalanság ugy jogra is képtelenek, a jog az észből eredvén.

Szabadjon az említetteken kivűl még *Szegedy* néhány állításait, munkája bővebb jellemzéséül felhoznom.

A korában erősen feszegetett kérdés közől: vajjon a biró mindig csak a felhozott és bebizonyított adatok szerint köteles-e itélni, vagy magán tudomását is tekintetbe veheti? büntető ügyekre nézve igenlőleg felel, ugy hogy azokban inkább hivataláról lemondani mint tudva igazságtalanul itélni kötelessége; miből kitűnik, miszerint *Szegedy* polgári jogügyekben az alaki jogszerűséget, büntetőkben azonban a valóságos igazság felderítését tekinté a törvénykezés céljának.

Ama publicisticai vitapont iránt, vajjon Magyarország az öröklési rendszernek újabb behozatala előtt választási vagy öröklésinek tekintendő-e? a választás mellett szólal fel.

A törvényhozó hatalomra nézve, örök szentesitvényű záradékoknak helyt nem ád; mert „par in parem non habet imperium."

Egyházi tárgyakban azon hatalom a pápát illeti; Magyarországra nézve történetét *Bonfinius* nyomán *Etelétől* kezdi, és *Aszalay* ellen vítatja, miként *Zsigmond* király harmadik végzeményét nem csak önhatalmánál fogva alkotta.

A „*legesolutio*" körül a természet nemzetek és isten törvényeit az uralkodókra nézve is kötelezőknek vallja; az emberieket közvetlenűl csak akkor, ha az uralkodás testületet illetne, egyes tagjaira vonatkozólag; egyébiránt csupán közvetve a természeti igazság és jó példa tekintetéből; Magyarországban azonban a királyi eskü tartalma szolgál feleletül e közjogi kérdésre.

A papság is a törvényeknek hódolni tartozik, nem mintha a világiak hatóságot gyakorolhatnának fölötte, de mert vegyes természetű tárgyakban azt a természeti méltányosság követeli, és a pápa hallgatag beléegyezése is hozzájárul; Magyarországban annál inkább, minthogy a papi rend befolyásával alkottatnak a törvények; miért is ellenmondásának érvénytelenitő erőt tulajdonít; egyébiránt a magyar törvénye-

ket nem „mere poenalisek“ hanem a lelkiismeretben is kötelezőknek állítja.

Az egyház és állam viszonyzata szempontjából oly fontos menedékjogot, a plébánialakokra terjeszti ki; abban más keresztyén felekezetűek és katonai szökevények is, de a pápai rendeletekben megállapított megszorításokkal részesülnek.

A helyhatósági szabályok tárgyánál a megyék és részek földirati vázlatát, Pozsony vármegyének magyar szövegű szabályait közli.

A kapcsolt részek szabályainál az 1715. 120. tcnek koránt sem tulajdonítja azon értelmet, melyet később többen abban keresének.

Az 1635. és 1681. Ferdinánd és Leopold által megerősített szabályokat egész kiterjedésökben közli, minthogy azokat nehezen kaphatóknak mondja.

Áttérvén Erdélyre az „Approbaták“ és „Compilatákat“ ismerteti meg; az erdélyi szászok helyhatósági jogkönyvét pedig egészen adja; mert habár több szabálya a házasság körűl a sz. canonokkal ellenkezik, mégis érdekében van mint mondja a jogtudósoknak, ismerni „törvényeit és szokásait mind azoknak, kik ugyanazon egy korona tagjai.“

A kapcsolt és alárendelt részek közötti megkülönböztetést már nála találjuk.

A jobbágyok viszonyát a római jog örök haszonbéréhez hasonlítja.

Sajátságos benyomást tesz azon állítása, hogy „kevés esztendő“ múlva az ország közelebb kidolgozandó saját büntetőtörvénynyel birand; — remény, mely századon át a nemzet leghőbb vágyai, legsürgősb szükségletei közé tartozván, nem ment teljesedésbe.

Számosak azonkivűl az érdekes történeti adatok, melyek az akkori viszonyokra világosságot derítenek; így olvassuk hogy az egri püspök előrangját tagadólag elintéző határozás kelt az 1712. országgyülésen; a jézsuiták országgyülési meghivó levele a tartományi főnöknek szólott, ki a követeket maga nevezte, de született magyarok közől; felemlíti, mi legujabban e helyen is meg volt pendítve, miszerint Csallóközön, a Végh-család sz. István egy eredeti kiváltságlevelének birto-

kában volna; hogy még vannak városok, melyekben az összes polgárság választja a tanácsot; az országos választmány a drávántuli kerületről mint ötödikről tészen említést, a proclamáták a kir. táblánál magyarul történtek, az akkori ügyvédi szabályzat Lipót király által 1694. bocsáttatott közre stb. [1])

Munkája nagy tetszésben részesült; első részének kiadása után közel negyven buzdító levelet vett nemcsak az országból és kapcsolt részeiből, hanem Ausztriából, Stájerhonból is; összesen öt kiadásban, utolsója a szerző halála után (1767.) jelent meg.

A „Tyrociniumot" ugyanazon évben „Rubricae sive Synopses titulorum, capitum et articulorum univ. iuris ungarici" címe alatt három részben a magyar törvénycikkek fölzetei követték. [2])

Azokat a római és canoni jog példájára az emlékezet könnyebbítésére foglalta egybe, és fölemlítvén *Reiffenstuehl* és *Schmalzgrueber* canonisták nyomán magyarázati fontosságukat, nyelvtani, jogi és történeti jegyzetekkel kiséri.

A nyelvtaniakban a hazai jog sajátságos szavait magyarázza, a jogiak gyérebbek és Tyrociniumából kölcsönözvék, a történelmiek a törvénycikkek történeti okai és körülményei előadása által I. Mátyás korától kezdve, mind a törvények szellemére, mind céljára világosságot derítenek, és ennél fogva főfontosságúak.

Igy az 1548. 13. cikknél érdekesen adja elő a magyar egyház állapotját, a tridenti zsinat elfogadását; az 1574. 33. c. a *Szapolyaiak*, *Bebekek*, *Országok*, *Perényiek* stb. után, a koronára szállott jószágok sorozatát, az 1587. 44. c. és az 1613. 32. c., miként került a turóci prépostság a jézsuiták birtokába, és elvesztése után hogy nyerték ismét vissza; az 1647. 5. c. folytán élénken rajzolja a vallási kérdések iránt keletkezett heves vitákat, az 1715. 31. cikk alatt az evangelicusok

---

[1]) Trip. Tyroc. (2 kiad.) 64, 248, 310, 371, 542, 773. l.

[2]) Rubricae .... iuris ung. nunc primum collectae et in tres partes distributae atque in tyronum gratiam notis iurid. hist. chron. nec non etymolog. illustratae. Tyrnaviae 1734.

zsinatainak történetét közli: azonkivül több család, ugymint a *Gálok*, *Sybrikek*, *Szegedyek* történelmére becses adatokat szolgáltat. (1550. 42., 1566. 1., 1687. 15.)

A munka befejezéséül a tárnoki cikkek fölzetei, és a római polgári s canoni jog szabályai közöltetnek.

A rubricák után még Nagyszombatban Verbőczy hármas könyvét jegyzetekkel felvilágosítva bocsátotta közre, 1740. [1])

A jegyzetek ugyan azok, melyek a Törvénytár utóbbi kiadásaiban találtatnak.

Ezen munkája, a Törvénytáron kivül összesen négyszer, legutólszor 1822. évben és pedig oly változatlanul jelent meg, hogy a II. 14. címében elősorolt királyok közt utolsónak III. Károly említtetik.

Kolozsváratt 1744. a magyar királyok végzeményeit sz. *Istvántól* II. *Endréig* életrajzaikkal együtt adta sajtó alá. [2])

Célja mint mondja az erdélyieknek azon törvények szövegét nyújtani, melyek őket kötelezik, és mégis közöttük oly ritkák, hogy legnagyobb számok az eredeti végzemények helyett *Zsámboky* kivonata használatára szorítkozik.

Az életrajzok a Törvénytárban előfordulókkal megegyezők; a jegyzetek, melyekkel mind azokat mind a törvényeket kiséri, jogi, időrendi és nyelvnyomozásiak; a törvénytáriaknál sokkal bővebbek, ámbar azok némelyikeivel tökéletesen öszhangzók.

Ezen munkának második kiadása IV. Béláig kiegészítve 1763. jelent meg.

Győri tartózkodása időszakába több iratai esnek, melyek nagyrészt a már folyamatban lévő törvénytári kiadásra vonatkoznak.

„Manuale Jurisperitorum Ungariae“ címe alatt a hazai,

---

[1]) Werbóczyus illustratus, sive decretum tripartitum iuris consuet. I. Regni Hungariae in §§. distinctum et notis ac observationibus in usum praesertim tyronum illustratum. Tyrnaviae 1740. 1763. 1775. Budae 1822. in 8.

[2]) Decreta et vitae primorum Hungariae Regum, qui Transylvaniam possidere. Claudiopoli 1744. 1763.

római és egyházi jog főszabályait egybe foglaló kézikönyvet kivánt a honi ifjúság számára késziteni. [1])

Mi végre a *Szentiványi* által már kiadott császári jog, és a Rubricákban megjelent egyházi jog szabályait, a hazai jog forrásaiból merített 250 irányelvvel bővitette.

Bévezetésében ezen szavak értelméről és a szabályok használatáról értekezik.

A hazai jogból vett szabályok érvényesek forrásuknál; a római és canoniak pedig, mennyiben a honi intézményekkel öszsze nem ütköznek, a bennök rejlő természeti méltányosságuknál fogva; ugyan azt állíthatni a szavak értelméről a római jogban előforduló, és a leghíresebb jogászok irataiból vett elvekről.

Végre az általános jogelvek ismerésének szükségét velősen fejtvén ki, *Verbőczyt* és *Kitonichot*, tekintvén kora körülményeit, egyéb tudományos készültség nélkül, elégteleneknek mondja. [2])

A „Bipartita Cynosura“ című munkájában [3]), melyet a *Foglár*-féle egri intézet jogtanulóinak ajánlott, bevezetésül a magyar törvénytári mutatók irodalmáról értekezik, melynek bővebb történetét nem rég *Wenzel Gusztáv* tagtársunktól vettük.

A „Cynosura“ vagy tárgymutató két részre oszlik; az elsőt, mely a dolgok és kereseteket tartalmazza, *Szegedy* maga, a másodikat, mely a személyek és családokra vonatkozik, *Szentkeresztes Pál* bölcselettudor, „munkái és utazásai hű társa“ mint nevezi, szerkeszté.

Kiadását testvére és *Festetics* hétszemélynök segedelmezései lehetségesíték.

Valamint a fennérintett jogszabályok, ugy ezen tárgymutató is, a Törvénytárhoz csatoltattak; az utóbbi azonban némi

[1]) Manuale Jurisperitorum Ungariae continens regulas iuris patrii nunc primum ex toto corpore iuris collectas .... quibus accedunt regulae iuris pontificii et caes. Jaurini 1749.

[2]) „— Nisi ultra Verbőczyum, Kitonichium, pro moderno temporum statu aliquid sapiant, haerebit aqua.“

[3]) Bipartita Cynosura universi iuris ungarici de rebus, actionibus et personis. Jaurini 1749. Partes II.

módosításokkal, miről mindenki meggyőződhetik, ki az első részből a Rosenbergense, Venetus, Vicarii, Ursulinae, Strigoniensis, Talleri, Nobilium Campi Turopolya, Zagoria, Zent-Gaal stb, a második részből Acsády, Althan, Zichy stb című cikkeket a törvénytáriakkal összehasonlítja; azonkivül ezen külön kiadásban a törvénycikkek egyes §§-aira utalás nincsen.

A győri naptár mellékleteül, de attól elválasztva is jelent meg 1750. értekezése: „Assertor libertatis ungaricae Andreas II.“ [1])

Abban II. Endre király életrajzát, az arany bulla szövegét, számos jogi és történet-itészeti jegyzetekkel adja.

Figyelemre méltó, hogy a bulla béfejezésében említett „templum“ és „hospitale“ kifejezéseket a Romában sz. István által alapított egy- és kórházra érti, és *Lips Just* hason véleményének fölemlítésével, az Ahrembergek és Croyak András fiatóli származását vitatja.

Érdekesek történeti tekintetből a magyar egyházi vármegyék eredetére vonatkozó adatok; az e korban alapított és a jézsuiták birtokába jutott magasabb javadalmak jegyzéke; sz. István panonhalmi alapító oklevelének kivonata, ugyanazon királynak a veszprémvölgyi apácák számára kiadott görög oklevelének latin fordítása, és Kálmán király megerősítő okmánya, melyeket figyelemgerjesztésül közöl.

Következő évben ugyancsak a győri naptárral bocsátotta közre II. Endre királynak az erdélyi szászoknak 1224. adott kiváltságát, gazdag történeti felvilágosításokkal. [2])

Szegedy itten felhasználva az erdélyi viszonyokról szerzett bő ismereteit, a szász szerkezetnek igen tanulságos rajzát adá.

A szászokat nem goth eredetüeknek *Toppeltin*nel, hanem nagyobb részt a II. Géyza kormánya alatt megtelepült gyarmatok ivadékainak állítván, kiváltságolásuk okait történetileg nyòmozza.

---

[1]) Assertor libertatis ungaricae, dalmaticae, croaticae et slavonicae Andreas II. Rex Hierosolymitanus. Jaurini, 1750.

[2]) Andreas II. dictus Hierosolymitanus Rex Ungariae decimus nonus Saxonum in Transylvania libertatis assert. Jaurini, 1751.

Kimutatja miszerint állítólagos szegénységök csak ürügy volt; és e tekintetben az általok alapított gazdag szebeni prépostságra utal, melynek püspökségrei emeltetése körül, az esztergami és kalocsai érsekek meg nem tudtak egyezni.

Kiemeli hogy a lelkészek választatását, és azok egyházi hatoságának megalapítását, csak Endre apostoli kegyúri jogából magyarázhatni meg; hogy a szász egyházak közvetlenűl az esztergami érsek alatt állottak, sőt még korában is a nagyszebeni és brassai Jézus-társasági lelkészek hatósága alá tartoztak.

A szászok földjét földiratilag határozván meg, a beszterceiek külön eredetét és csak Mátyás király idején a többiekhez történt csatoltatásukat vitatja.

Megérinti hogy helyhatósági joguk szerkesztése előtt, norimbergai szokásokkal éltek; magyarul is beszélnek „Nam ungaricam expedite nitideque fari gloriosum ducunt;“ korában levéltáraikban számos magyarországi oklevelek találtattak, és két száz év lefolyta után ismét római catholica vallásu viselte a száz nemzet ispánságát.

Azonfelül közli Mária Terézia 1744. felszolítását az erdélyiekhez, ugy szintén a nádorhoz intézett levelét, melyekben a magyar vitézségnek tulajdonítja a háború szerencsés folyamát, kimenetelét.

Nevezetes továbbá hogy I. Lipótnak, a nem-egyesültek uniójára vonatkozó rendelete, melyben az egyesültek a római-catholicusokkal egyenjogúaknak nyilváníttatnak, *Kollonics* főérsek mint korlátnok aláírásával, kettős pecsét alatt kelt.

Végül *Szegedy* a *Mossóczy* s *Telegdy* püspökök, utóbb *Szentiványi* által kiadott, és „Corpus Juris“-nak címezett törvénygyüjteménynek új kiadását eszközlé.

Neve ugyan azon elő nem fordúl; de az általános hagyományon kivül, mint *Kovachich* József Miklós mondja, ezt némely jegyzetek, melyekben a Tyrocinium és Rubricákra, mint saját munkáira hivatkozik, kétségen kivül teszik. [1])

Hozzá járul, hogy a „Cynosura bipartita“ előszavában,

---

[1]) Notitiae praeliminares ad Syllogen Decretorum Comitialium. Pestini, 1820. 60. 61. l.

magát a nyomtatás alatt levő Törvénytár jegyzetei szerzőjének kifejezett szavakkal vallja.

Ezek közől *Frank* Ignác szerint, leghasznosabbak, melyek a rokon törvényeket kimutatják, vagy homályos helyekre világot a történetekből nyújtanak.

Azokon kivűl a királyok életrajzait, melyeket *Mossóczy* a Quadripartitumból vett által, egészítette ki és bővítette.

A törvénycikkek felosztása előbeszéd- és §§-ra tőle van; ugy szintén a tárgymutató, és a magyar jogból vett szabályok, mint azt fenebb megérintők.

A főérsekek és nádorok másod sorozatát és az 1747. évi katonai szabályzatot hasonlag ő iktatta a törvénytárba.

A királyi kiváltságlevélben adott felhatalmazással azonban, hogy az elavult törvénycikkek külön betűkkel nyomatassanak, nem élt.

A törvénytár ezen kiadása, mely *Kovachich*ként 1742—1751. nyomtatás alatt volt, újra változatlanul Budán 1779. és 1822. jelent meg.

A legújabbik 1845. kiadás is a szerint azon módosítással történt, hogy a Cynosura helyett tökéletesebb tárgymutató késztült, és az valamint a mellékletek is, külön kötetekben bocsáttattak közre.

Kovachich, ki ezen kiadást éles birálat alá vette, a régiebbek fölötti előnyeit nyiltan elismeri: „Caeterum haec editio omnibus praecedentibus pro usu commodior est.“ [1])

A mondottakból kitűnik, miszerint *Szegedy* munkásságát nagyrészt források kiadására, magyarázatára, azok használatát könnyítő segédszerek előállítására fordíta, de önálló tudományos munkák által is előmozdítá a hazai jognak ismeretét.

Bokros foglalatosságai mellett a legbuzgóbb egyházi főleg hitterjesztő szónokok közé tartozott, számos missiói iratkáin kivűl bizonyítják azt több, nyomtatásban megjelent latin és magyar beszédjei, melyek sorából gr. *Erdődy* László Miklós nyitrai püspök és udvari korlátnok emlékezetére 1736. mondott gyászbeszédjét mind velős magyarsága, mind tartalma miatt, minthogy abban az Erdődy-nemzetség történetét

---

[1]) Notitiae praeliminares. 60. l.

főbb vonásaiban fejtette ki, különösen tartom megemlítendőnek. [1])

Ő eszközlötte továbbá *Révay* a szent koronáról írt híres commentárának második kiadását, *Okolicsányi* József költségén, és azt III. Károly koronázása leírásával bővítette.

A „Cereographia Hungariae" című munkát azonban többen nem néki, hanem *Koller* József rendtársának tulajdonítják.

Szegedy a magyar jogot nem fogta fel elszigetelten, a római és canoni jog fontosságát ismételve említi; összeköttetésben azokkal fejtegeti a magyar jog intézményeit, meleg szavakkal ajánlja azoknak tanulmányozását.

Innen gyakrabban, főkép Tyrociniumában külföldi jogászokra hivatkozik; a romanisták közől leginkább *Baldus*, *Zoësius*, *Wesembeck*, a canonisták sorából *Barbosa Suarez*, *Molina*, *Pirhing*, *Mysing*, *Schmalzgrueber* és *Reiffenstuehl* munkáival élt.

A magyar jogban a források tanulmányozása és ismeretének szükségét több ízben főleg Tyrociniuma előszavában velősen emelte ki; egész kiterjedésében a különös kútfők értékét méltányolván, kitünő figyelmet a helyhatósági szabályoknak szentelt.

A kapcsolt részek szabályai még korunkban is kiadásaiból idéztettek; Erdélyre és jogviszonyaira pedig magyar jogászaink, csak a legújabb időkben ismét kezdék fordítani figyelmöket.

Az ország és részei történetében teljesen jártas, ismerte annak régibb és újabb iróit, és valamint a spalatoi főesperes, *Lucius*, *Thuróczy* stb ugy az ujabbak munkáit is szorgalmatosan használta.

A mi a jog természete körüli nézeteit illeti, iratait szent tisztelet lengi át az örökös igazság iránt; több ízben a természeti jogra, még többször a természeti méltányosságra hivatko-

[1]) Aquila magnarum alarum; nagyszárnyú saskeselyü, azaz nagynemü stb. gr. Erdődy László Ádam Miklós úr Istennek és sz. apostoli római széknek kegyelméből nittrai püspek stb. halottas dicséreteinek képe. Nagyszombat 1736. Végén olvashato: „Explicit impressio 1800 exemplarium usque ad litteram S excurrentium intra octodecim dies."

zik, sőt a római jog nyomosságát nagy részt tartalmának azokkali öszhangában találja.

Észleges irányt *Szegedynek* ki sem fog tulajdonitani, de józan esze sugallatánál fogva, egy percig sem kétkedett azon, miszerint a jogot minden erkölcsi erejétől fosztja meg, ki emberi intézményektől független, örökös, általános lényegét kétségbe veszi.

A mit a bölcseleti ismeretek szükségéről Cynosurája előszavában mond, eléggé jellemzik irányát; miért is teljes joggal állítá *Szalay László*, miszerint megvolt benne a sejtelem, hogy az ősöktől maradt törvényes ellátást „léteges egész képében kell tekintenünk annak, mi utóbb históriai és észjognak neveztetett, meg nem tagadásával.“ [1])

Irálya folyó, könnyen érthető; a Rubricák előszavában kimondott nézete: „Non tam verbis quam rebus soliciti, intelligi potius, quam a nitore sermonis laudari optabamus“ minden iratai jellemzéseül szolgál.

Gyakran magyar jogi műszavakat és példabeszédeket használván, az utóbbiakat itt-ott meg is magyarázza.

Minden munkáiból buzgó vallásossága tűnik ki, szerzetesi állását több állításai tükrözik vissza.

Ebből magyarázhatjuk meg különösen némely, az egyházi jogra vonatkozó tételeit, nevezetesen a canoni jog kötelező erejének terjedelméről, továbbá hogy az egyháziak tanúságtétel alól isteni jognál fogva fel vannak mentve, kisebb hatalmaskodási esetekben egyházi törvényszék elébe tartoznak azok még a végrendeletek belső ünnepélyességeiről is itélnek, a Rómában történt kihirdetés az egész világra nézve kötelező, nem különben némely személyek mint *Bocskay* fölött szigorú itéleteit, azon okoskodását, melylyel a jézsuiták kitiltását tartalmazó 1608. k. e. 8 tc. érvénytelenségét, a papi rend ellenmondásának törvényerőtlenitő hatását vitatja stb. [2])

Isoha az oda nem terjed, hogy a magyar jog sarkigazságait, az apostoli király kegyúri jogait támadná meg, vagy

---

1) Publicistai dolgozatok. Pest 1847. I. köt. 9. l.

2) Tyro. 41. 89. 464. 479. 522. l. Rubricae II. 68. III. 4. 10—12. l.

az evangelicusok törvényes igazait kétségbe vonni, megszorítani, félremagyarázni iparkodnék, szent volt *Szegedynek* vallásos meggyőződése, de szent hazája törvényeinek rendelete is.

Nevezetesen a szászok kiváltságairól írt értekezését a mérsékeltség, ezen nemzet méltánylásának szelleme lengi át; és szerzete iránt kitüntetett jó akaratjokat nem csak fölemlíti hanem hálásan el is ismeri.

Közjogi tekintetben mind a korona, mind a *Verbőczy* értelmében vett nemzetnek jogait egyaránt védi; mindenhol a hazafiság meleg érzelmei, a magyar szent korona dicsőítésére irányzott törekvései nyilvánulnak; a szászokról írt értekezésében pedig státusférfiui tapintatának több jelenségeire akadunk.

Egyáltalán *Szegedy* működése megitélésében el nem szabad felejtenünk, miszerint a magyar jog tudományos müvelésében rést törőleg lépett fel.

Mily sikerrel a gyakorlati életre? mutatja azon körülmény, hogy munkáira törvényszékek előtt történtek hivatkozások, hatása kiterjedt később nemzedékekre.

Mily tudományos készültséggel? arra nézve elégséges fennevezett tagtársunkra, mint legkitünőbb jogtudósaink egyi kéré utalnunk, ki azon cikkében, melyben jogtudományi állapc tunk múltjáról elég szigorú itéletet hoz, akként nyilatkozi' „Különös de való, hogy *Szegedy* tyrociniuma és rubricái, m lyek száz és néhány évvel ezelőtt jelentek meg, tudományság tekintetében épen nem állanak alantabb fokon napjak commentatorainál. A rendszer egyszerüsítése körül tétettek ő- lépések, a históriai tudományok haladásával haladott ez gy ama törvénycikk hermeneuticája is; a diplomatica, me az csakugyan továbbra vitetett, mint sem hol azt az „Astor libertatis hungaricae Andreas II." irója hagyá vala, fényt asztott erre s amarra, de ez aztán a végre új pályát nyitóknak föllépéséig minden." [1])

Szegedyt annál fogva méltán nem csak a nagyszombati törvénykar, hanem az összes honi jogirodalom legkitünőbb nevei közé számíthatjuk.

---

[1]) Publicistai dolgozatok I. köt. 9. l.

Róla teljes igazsággal állítható *Hóránys* hogy emlékezete, míg a törvénytudománynak becse fenálland, az idők feledékenysége és viszontagságai enyésztő hatalma ellen biztosítva van. [1])

A HANGLÉPTÉK KISZÁMÍTÁSAIRÓL.

KIVONAT

GYÖRY SÁNDOR

előadásából, apr. 7. 1856.

Sokan azt hiszik hogy hangléptékünk számviszonyait azért nem lehet kiszámítani, mivel hangrendszerünkben a terciák, quinták és octávák viszonyait lehetetlen úgy öszveegyeztetni hogy azok valahol egymással öszveessenek; mások ismét azt hogy hangléptékünk számviszonyai ki vannak ugyan számítva, de a gyakorlatban ámbár elméletileg igazak is, alkalmazhatatlanok.

Ezen utóbbi fogalom mindenki előtt méltán visszatetsző-nek látszhatik. Mert hiszen a hanglépték nevezete alatt, a zenészetben elfogadott hangok egymásutáni következését kell értenünk, nem pedig azon hangokét, a mik csak elméletileg léteznek, ha tehát a hanglépték ki volna számítva, annak alkalmazhatónak kellene a gyakorlatban is lenni; ha pedig azon kiszámításck csak elméletileg igazak, gyakorlatban pedig nem alkalmazhatók, akkor azon kiszámítások nem hangléptékünket illetik, hanem azon elméleti hangokat, melyek gyakorlatban nem léteznek s nem is létezhetnek.

A dolog abban van, hogy hangléptékünk viszonyait sokan sokféleképen igyekeztek meghatározni és kiszámítani, de azon kiszámítások nem sikerültek, s ez az egyszerű ok, a mi miatt gyakorlatban alkalmazhatlanok, azaz: sem elméletileg sem gyakorlatilag nem igazak.

Lássunk ezek közől mutatványképen egynéhányat.

1) Malcolm szerint hogy a diatonicai hangmenetelbe c, d, e, f, g, a, h, $\bar{c}$ iktatandó öt fél hangokat meghatározhassuk, az

---

[1]) Memoria Hung. III. köt. 337. l.

alsóbb hangokat $\frac{16}{15}$ arányban kellene fölemelni, mely szerint lenne: cis$=\frac{16}{15}$; dis$=\frac{6}{5}$; fis$=\frac{64}{45}$; gis$=\frac{8}{5}$; ais$=\frac{16}{9}$

melyekből három felette kemény terciát találunk, $\frac{32}{25}=$ 1, 28 viszonynyal, pedig a terciáknak ezen viszonyáról tapasztalat után tudjuk hogy türhetetlen. Névszerint:

$$\frac{\text{gis}}{\text{e}}=\frac{\text{cis}}{\text{a}}=\frac{\text{dis}}{\text{h}}=\frac{32}{25}$$

2) Malcolm szerint másképen: a nagy egész hangokat $^9/_8=\frac{18}{16}$ ekképen: $\frac{18}{17}\times\frac{17}{16}$, a kis egész hangokat $\frac{10}{9}=\frac{20}{18}$ ekképen: $\frac{20}{19}\times\frac{19}{18}$ kellene félhangokra felosztani, melyek igen keveset különböznének egymástól.

Ezen felosztás figyelmet sem érdemel, mivel erre azon tévedés szolgáltatott alkalmat, hogy némelyek szerint a közbe iktatott hangoknak az egész hangok között épen középütt kellene esni, melyről az alábbiakban körülményesebben leszen szó.

3) Rousseau azon felosztást ajánlja, miszerint a nagy egész hang, kis fél hangra$=\frac{25}{24}$ éslegnagyobb fél hangra $\frac{27}{25}$, a kis egész hang, kis fél és nagy fél$=\frac{16}{15}$ hangokra szakasztatnék.

E szerint a Malcolm felosztásában találtató felette kemény terciák kiigazíttatnának ugyan, ellenben ugyanannyi és szintolyan hibás terciák tétetnének helyökbe:

$$\frac{\text{cis}}{\text{f}}=\frac{\text{gis}}{\text{c}}=\frac{\text{dis}}{\text{g}}=\frac{32}{25}$$

sőt még ezeken kivül fis-nek nem lenne felső terciája, mert $\frac{\text{fis,}}{\text{ais}}$ melynek tercia viszonyban kellene lenni, quarta viszonyba $=^4/_3$ hozatnék.

4) Rousseau-nál *Dictionaire de Musique Art. Systéme* a távközök kiszámítására négy haszonvétlen formula terjesztetik elő *Boisgelou*-tól. Hasonló értelemben írt egy cikket az *Encyclopédie methodique*-be is, a mely ott sem tett szerencsét. Szerinte minden távközök a quarták és quinták viszonyaiból származnak — tehát mindnyájokat ezekből kell kiszámítani. Ugy de a quarták és quinták viszonyai már csak a diatonicai hangmenetekben sem egyenlők, tehát hol és mikor melyik viszonyokkal számítsunk?

Még nagyobb hibába esik azonban, midőn azt mondja: *A quinta viszonya $=\frac{3}{2}$, mely eddig tiszta viszonynak tartatott, nem egyéb közelítőnél, s igen kemény quintát származtat, s ez a mérsékletnek valóságos alapja, melyet csak visszaélésből nevezünk annak, mert a quintának gyengének kell lenni hogy jó legyen.* Ezen állítását pedig (a quinta viszonyát n-nek nevezvén) kétségbe vonhatlanul bebizonyitva hiszi ezen megmutatás következtében:

$n^4=5$, úgymond, tapasztalati adat tehát $n=5^{\frac{1}{4}}=1{,}49535..<\frac{3}{2}$.

Tévedése abban áll hogy négy egyenlő $=3/2$ quinta viszonynyal számít. Márpedig azon négy quinta, melylyel $c=1$-ből $=\bar{e}=5$-re érünk, következő C: G; G: d; d: a; a: $\bar{e}$, melyek között d: a nem $\frac{3}{2}$ hanem $\frac{2.^3 5}{3^3}=\frac{40}{27}$ így tehát:

$$\frac{3^3}{2^3}\times\frac{2.^3 5}{3^3}=5 \text{ a tapasztalati adat, nem pedig } n^4=5$$

5) Mások ismét úgy vélekednek, hogy a két főhangoknak mindegyikét a nagy $=5/4$ és kis tercia $=\frac{6}{5}$ közötti viszonynyal $\frac{5}{4}\times\frac{5}{6}=\frac{25}{24}$ kellene fölemelni és lenyomni, tehát *huszonegy* hangra volna szükségünk, mivel pedig csak *tizenkettő* van, ezek nem elegendők arra, hogy közöttök minden alaphangnak megfelelő tiszta öszhangzatok találtassanak. Minél fogva a következő huszonegy hangra volna szükségünk.

$c=1$; cis $=\frac{25}{24}$; des $=\frac{27}{25}$; $d=9/8$; dis $=\frac{75}{64}$; es $=\frac{6}{5}$; $e=5/4$
eis $=1\frac{25}{96}$; fes $=\frac{32}{25}$; $f=\frac{4}{3}$; fis $=\frac{25}{18}$; ges $=\frac{36}{25}$; $g=3/2$
gis $=\frac{25}{16}$; aes $=\frac{8}{5}$; $a=\frac{5}{3}$; ais $-1\frac{25}{72}$; hes $=\frac{9}{5}$; $h-1\frac{5}{8}$
his $=1\frac{25}{64}$; ces $=\frac{48}{25}$; $c=2$

De a fölemelések és lenyomások a diatonicai hangléptékhaszontalan ismétlései lévén — miszerint hangmenetünknek ces, c, és cis-ből szükségképen egyenlőnek kell lenni — ezekkel annak hiányait helyre nem hozhatjuk, mert egy az, hogy a hangok szaporitásával a megkivántató öszhangzatoknak is szaporodni kell; más az: hogy a kis terciák viszonya kétféle lévén, egyiknek módosításával nem lehet a másikat is kiegyenlíteni, miknél fogva ezen három kis terciából $\frac{g}{e}=\frac{e}{a}=\frac{d}{h}=\frac{6}{5}$, ha az illetékes hangokat $\frac{25}{24}$-el fölemeljük és lenyomjuk, tiszta ter-

ciákat nyerünk ugyan, ebből ellenben

$\frac{f}{d}=\frac{32}{27}$ semmiképen nem.

Például:

A d felső nagy terciájának vagy fis-nek vagy ges-nek kellene lenni. Már pedig:

$\frac{fis}{d}=\frac{5^2}{2.3^2}\times\frac{2^3}{3^2}=\frac{100}{81}$ egy kommával kisebb a tiszta viszonynál. Ellenben:

$\frac{ges}{d}=\frac{2.^23^2}{5^2}\times\frac{2^3}{3^2}=\frac{2^5}{5^2}=\frac{32}{25}$ mint tudjuk, türhetetlen.

Hasonlag az f alsó nagy terciájának vagy cis-nek vagy des-nek kellene lenni, úgy de:

$\frac{f}{cis}=\frac{2^2}{3}\times\frac{2.^33}{5^2}=\frac{2^5}{5^2}=\frac{32}{25}$ türhetlen

$\frac{f}{des}=\frac{2^2}{3}\times\frac{5^2}{3^3}=\frac{100}{81}$ egy kommával kisebb a tiszta viszonynál. Melyekből világos, hogy sem d-nek felső sem f-nek alsó tiszta terciáira még a *huszonegy* hang között sem akadhatunk.

Mindazonáltal a fentebbi viszonyok ezen világosan kimutatható hibák mellett is, noha még azon felül ezekben nem is hangléptékünk van kiszámítva, mert az nem *huszonegy* hanem csak *tizenkét* hangból áll, a hanglépték kiszámításául általánosan el vannak fogadva, s a mi a *tizenkét* hangot illeti, arra nézve azon rövid elútasítással kell megelégednünk, hogy a lenyomott és fölemelt hangok között kevés különbség lévén, ha a kettőnek közepét veszszük, az innét származó csekély eltérés érezhetetlen. L. Baumgartners Naturlehre. 6-te Auflage, Wien 1839. 216. l. Jedlik Ányos, Természettan elemei. Pest, 1850. 498. lap.

De ha ez így van, *huszonegy* hangra semmi szükségünk nem lévén, számítsuk ki a *tizenkettőt*, úgy hogy azokat a nagy és kis hangok között középre ejtsük.

A nagy hangok $=\frac{9}{8}$ kellő közepétől $\frac{85}{83}$, a kis hangokétól $=\frac{10}{9}$ hasonlag $\frac{39}{37}$ csak $\frac{1}{2500000}$-ed részben távozik el, ha tehát a nagy egész hangközök alsó hangjait $\frac{85}{83}$-al, a kis egész hangközök alsóit $\frac{39}{37}$-el fölebb emeljük, azzal azoknak közepét

minden kivántató pontossággal megközelíthetjük. Igy pedig leszen:

$cis=\frac{35}{33}$; $fis=\frac{2^2}{3}\times\frac{35}{33}$; $ais=\frac{5}{3}\times\frac{35}{33}$; $dis=\frac{3^2}{2^3}\times\frac{39}{37}$; $gis=\frac{3}{2}\times\frac{39}{37}$

$\frac{cis}{a}=\frac{35}{33}\times 2\cdot\frac{3}{5}=\frac{14}{11}$; $\frac{\bar{d}}{ais}=\frac{3^2}{2^2}\times\frac{3}{5}\times\frac{33}{35}=\frac{891}{700}$

tehát $\frac{cis}{a}$ és $\frac{\bar{d}}{ais}$ nagy tercia viszonyok másfél kommával tértek el a tiszta viszonytól, a mit pedig érezhetetlennek épen nem mondhatunk.

6) Euler is közlött egy kiszámítást a berlini Academia évkönyveiben (Mémoires de l'Académie de Berlin T. XX.) hihetőleg a szokott hangolási mód után, mivel ezt írja felibe:

Voici le systéme ordinaire, mely szerint:

$f=2^9=512$; $fis=2.^2 3.^2 5=540$; $g=2.^6 3^2=576$; $gis=2.^3 3.5^2=600$;
$a=2.^7 5=640$; $b=3.^3 5^2=675$; $h=2.^4 3.^2 5=720$; $c=2.^8 3=768$
$cis=2.^5 5^2=800$; $d=2.^5 3^3=864$; $dis=2.^2 3.^2 5^2=960$; $e=2.^6 3.5.=960$; $f=2^{10}=1024$

ezekben négy türhetetlen tercia találtatik:

$\frac{c}{gis}=\frac{d}{h}=\frac{f}{cis}=\frac{g}{dis}=\frac{32}{25}$, következőleg ez sem elfogadható.

Hátra van tehát azon kérdés hogy, mivel a terciák, quinták, és octavák viszonyait nem lehet egymással öszveegyeztetni, e miatt hangléptékünk viszonyai kiszámíthatatlanok-e?

Erre csak a kiszámítások tettleges végrehajtásával lehet megfelelni, melyeket s azoknak gyakorlati alkalmazását itten egész terjedelmökben nem közölhetjük, annál fogva csak eredményöket mutathatjuk elő, melyek szerint:

$c=1$; $cis=\frac{2^8}{3^5}=\frac{256}{243}$; $d=\frac{3^2}{2^3}=\frac{9}{8}$; $dis=\frac{2^5}{3^3}=\frac{32}{27}$

$e=\frac{5}{2^2}=\frac{5}{4}$; $f=\frac{2^2}{3}=\frac{4}{3}$; $fis=\frac{3.^2 5}{2^5}=\frac{45}{32}$; $g=\frac{3}{2}$

$gis=\frac{2^7}{3^4}=\frac{128}{81}$; $a=\frac{5}{3}$; $ais=\frac{2^4}{3^2}=\frac{16}{9}$; $h=\frac{3.5}{2^3}=\frac{15}{8}$; $c=2$

ezen viszonyok a tapasztalati adatokkal is tökéletesen öszve-

egyeznek, tehát gyakorlatilag alkalmazhatók, s bennök a legnagyobb terciák viszonyai

$$\frac{f}{cis}=\frac{g}{dis}=\frac{cis}{gis}=\frac{d}{ais}=\frac{81}{64}=1{,}26562$$

a tiszta viszonytól csak egy kommával távoznak el, a komma pedig öszhangzatos eltérés, s a diastonicai hangmenetel minden egyéb távköreiben is feltaláltatik.

ACADEMIAI TÁRGYALÁSOK.

A történettudományi osztály ülése martius 31. 1856.

Bugát Pál rt. korelnöklete alatt jelen az osztályból: Bajza; Csengery, Kiss F., Wenzel r. és ll. tt. — Egyéb osztályokból: Czuczor, Gebhardt, Horváth C., Kiss K., Szalay rr. tt., Gaal, Hunfalvy, Kubinyi F., Pauler ll. tt. —Toldy Ferenc titoknok.

— *Wenzel Gusztáv* lt. Chiphenwerger XV. századbeli német versiró gúnyiratát a magyarok ellen ismertette, s annak tartalmát és hitelességét históriai szempontból felvilágosította.

— *Kiss Ferenc* lt. archaeologiai közléseket olvasott, névszerint egy római ércmüvet mutatva be, mely Hercules Sylvanus áldozatai mellett használtatott; s egy a velencei köztársaság által Hunyadi Jánosnak ajándékozott, faragványos elefántcsont illattartót.

— A *titoknok* a Történelmi Bizottmány részéről benyújtotta a Történelmi Tár I. és II. kötetét; mely munka az academiával összeköttetésben levő minden testületnek, úgy a történettud. osztály és bizottmány tagjainak, a belé dolgozóknak pedig az illető kötet megküldetni rendeltetett. Egyszersmind a Tört. Bizottmány ajánlatára a mélt. másod Elnök úr megkéretni határoztatott, hogy mint különben is osztálybeli tiszteleti tag a bizottmány elnöklő tagságát elfogadni méltóztatnék.

Összes ülés ugyanakkor.

— A jegyzőkönyvek olvasása alkalmával a Nyelvtud. Bizottmány felszólíttatni rendeltetett, hogy a Sámueldíj szervezése s a körülte leendő eljárás iránti utasítás ügyében javaslatot készítene, s azt az öszves ülés elébe terjesztené.

— Beadványok a *könyvtár* részére: *Brassai Sámuel*től: * Criticai Lapok, I. Pest, 1856. *Cornet Henrik*től: * Le Guerre dei Veneti nell' Asia 1470—74. Vienna 1856.; Lettere al Senato Veneto di Giosofatte Barbaro ambasciatore ad Usunhasan dei Persia. Vienna 1852.; Giornale dell' Assedio di Costantinopoli 1453. di Nicolo Barbaro. Vienna 1856. *Dobóczky Ignác*tól: M. Gazdasági Vjság, Bécs, 1796. 1. sz.; Matthaeides: Roma et Geneva Hungariae irreconciliabilis. Gryphisw. 1708.; C. A. Belii Carmen de diversis inclarescendi modis. Lips. 1766.; Dan. Hay-

nóczy, Oratio funebris Jo. Ge. Kramer. Sopron 1782.; Dan. Fischeri De terra medic. Tokajensi tractatus. Wratisl. 1732. *Krisa János* lttól: * Ima Gedő József felett. Kolozsv. 1856. *Pólya József* lttól: Gyógyszeres Értekezés 1829, 30, 33—36. évekből. Pest, 4. kötetben. *Toldy Ferenctől*: * Régi magyar Szent Katalin-Legendák. Pest, 1855.

A mathematicai és természettud. osztályok ülése, april 7. 1856.

Mélt. b. Eötvös József m. Elnök úr elnöklete alatt jelen az illető osztályokból: Bugát, Gebhardt, Győry, Kiss K., rr. tt. — Egyéb osztályokból: Bajza, Czuczor, Horváth C., rr., Bertha, Csengery, Hunfalvy, Wenzel ll. tt. — Toldy Ferenc titoknok.

— *Győry Sándor* rt. a hangléptéк kiszámítása körül tett sikeretlen igyekezetekről értekezett.

A nyelv- és széptudományi osztály ülése april 14. 1856.

Mélt. gróf Dessewffy Emil Elnök úr elnöklete alatt jelen a osztályból: Czuczor, Ballagi és Hunfalvy r. és ll. tt. — Más osztályokból: Kubínyi Ágoston tt. — Bajza, Bugát, Érdy, Fogarasi, Gebhardt, Győry, Horváth C., Kállay, Kiss K., Szalay László rr. tt. — Bertha, Brassai, Csengery, Csorba, Wenzel ll. tt. — Toldy Ferenc titoknok.

— A *titoknok* felolvasta a Nyelvtudományi Bizottmány Előterjesztését a magyar helyesírás ügyében, melynek, hogy róla a jelen nem levő és vidéki tagok is adhassák véleményöket, a tagokhoz nyomtatásban megküldetése, s a júliusi osztályülésben vég tárgyalás alá vétele rendeltetett, mely a szükséghez képest több napokon át folytatható, s melynél a tanácskozásba bármely osztálybeliek befolyhatnak, az eldöntő szavazat azonban, a dolog természete szerint a nyelvtudományi osztályé levén, az ekép megalapítandó szabályzat pedig csak az academiai kiadásokra nézve kötelező.

— Olvastatott *Fábián Gábor* rt. értekezése az eredetiségről az irodalomban.

A philos. és társad. tudd. osztályai ülése april 21. 1856.

Kubinyi Ágoston ig. és tt. helyetes elnöklete alatt jelen az illető osztályokból: Horváth C., Kállay, Szalay, Szontagh rr. tt. Bertha lt. — Más osztályokból: Bajza, Balogh, Bugát, Czuczor, Gebhardt, Győry, Kiss K. rr. tt. — Ballagi, Csengery, Csorba, Hunfalvy, Wenzel ll. tt. — Toldy Ferenc titoknok.

— *Szontagh Gusztáv* rt. a Magyar Parthenon alapjairól, vagyis az egyezményes philosophiáról kezdett értekezni.

A történettud. osztály ülése apr. 28. 1856.

Mélt. b. Eötvös József m. Elnök úr elnöklete alatt jelen az osztályból: Bajza, Érdy, Csengery, Kiss F., Wenzel rr. és ll. tt. — Más osztályokból: Csá-

szár F., tt. — Balogh, Bugát, Czuczor, Gebhardt, Győry, Horváth C., Kiss K., Szalay., Szentagh rr. tt. — Ballagi, Bertha, Hunfalvy, Tóth L. ll. tt. — Toldy Ferenc titoknok.

— *Érdy János* rt. az Erdélyben talált viaszos lapokról értekezett, azoknak hasonmásait is bemutatva; mely előadás a külföld tekintetéből latin fordítás kiséretében külön kiadatása rendeltetett el.

— Előterjesztetett *Ráth Károly* úr adaléka az 1660. év történetéhez.

— Ez után az ülés

Összes üléssé

alakúlván, a titoknok a következő *tudós testületektől* nyújtott be *küldeményeket:* 1. *a cs. kir. földtani Intézettől:* Jahrbuch der kk. Geol. Reichsanstalt. 1855. No. 3. Bécs, 2. *Az erdélyi országismertető egyesülettől:* Archiv des Vereines f. siebenbürgische Landeskunde. Neue Folge I. 3. Brassó 1855.; Chronicon Fuchsio-Lupino-Oltardianum, ed. Jos. Trausch. To. II. Brassó 1847—8. 3. *A zágrábi délszláv társaságtól:* Bibliografia della Dalmazia e del Montenegro, saggio di Gius. Valentinelli. Zágr. 1855.; 4. *A tudd. poroszi kir. academiájától:* Abhandll. der kön. Akad. d. Wiss. aus d. J. 1854. Erster Supplementband, Berl. 1856.; Monatsbericht 1855. julius — dec.

— A *kézirattár* számára: *Szlemenics Pál* rttól ez önkezű kézirati munkáját: P. Ovidius Naso versezete az Általakításról, magyarra fordítva; *Rupp Frigyes* pesti könyvkötőtől: Catalogus Bibliothecarum quarundam Hung.

— A *könyvtár* számára: *Redlinszky Joakim* mantuai prof.-tól: * Esposizione e difesa dei dogmi principali del Cristianesimo dell' Abate Noirlieu. Milano 1855.; Orazione nelle solenni esequie dei defunti benefattori delle pie case di ricovero e d'industria di Mantova. Mant. 1854. — *Gr. Dessewffy Emil* úrtól: Belii Adpar. ad Hist. Hung. Pozs. 1735.; Fugger's Spiegel der Ehren des Erzhauses Österreich. Nürnberg, 1668. — Kötelmi példányokban 4 dbot a budai egyetemi, 1 dbot a pápai, 11 dbot a pesti Bucsánszky-nyomdából.

A mathem. és természettud. osztályok ülése május 5. 1856.

Mélt. b. Eötvös József m. Elnök úr elnöklete alatt jelen az illető osztályokból: Bugát, Gebhardt, Győry rr. tt. Brassai lt. — Egyéb osztályokból: Bajza, Balogh, Czuczor, Érdy, Szalay rr. tt. — Bertha, Csengery, Hunfalvy, Kiss K., Pauler, Wenzel ll. tt. — Toldy Ferenc titoknok.

— *Bugát Pál* rt. a szóhangelemek physiologiai természete és azoknak jelképeiről értekezett.

— Olvastatott Dr. *Glatter Edvárd* értekezése a zsidók biostaticai viszonyairól a keresztyén felekezetek irányában.

Felelős szerkesztő: **Toldy Ferenc**, titoknok.

Pest, 1856. Nyomatott Landerer és Heckenastnál.

MAGYAR

ACADEMIAI ÉRTESÍTŐ.

XVI. Év. 1856. V. Sz.

A DAKOTA NYELV.

HUNFALVY PÁLTÓL.

Olvast. az academiában máj. 19., jun. 16. 1856.

Közöttünk sokan még folyvást nem jó szemmel nézik a nyelvhasonlítást, holott másfelül nagyonis rögtön szeretünk nyelvhasonlítólag itélni. Bíztos jelensége az annak, hogy félreértés uralkodik elméinkben. A nyelvhasonlítás nem egyéb mint nyelvtanulás, mi nélkül nyelvtudományrul nem beszéllhetünk. A nyelvtudós kénytelen nyelveket tanulni, s ezt tévén hasonlít nyelveket, hogy küismerje azon tájékot, melyen forog, s alkothassa azon itéleteket, melyek a nyelvtudomány épűletit hordozzák. Lehet-e valakinek nyelvtudománya, ha nem tanúl nyelveket; s tanulhatni-e nyelveket, a nélkül hogy felfogja, tehát összehasonlítás útján itéljen azokrúl? — ‚Igen, a sajátságos keleti magyar nyelvet magábul kell tanulni megismerni', azt mondják sokan. — Helyes, ha nyelvhasonlítás nélkül megmondhatják nekem, mi *sajátságos* a magyar nyelvben; s ha megbizonyíthatják, hogy a magyar nyelvnek nincsenek történetei, rokonai.

De akármint vagyunk is a nyelvtudománynyal, az független tőlünk, nem hajt ránk, sőt nekünk kell a tárgyhoz alkalmazkodnunk. A nyelvtudománynak helyes tájékozásra lehető tágas kilátás, alapos ítélésre pedig lehető mély belátás kell a részletekbe. Jelen kis munkámmal ki akarom tágitani látkörünket, s úgy hiszem, szivesen fogják venni a nyelvtanulók, kiknek alkalmuk nem lehet az amerikai „*Smithsonian*

Institution" kiadásaihoz járulni, melyeket akademiánk időrül időre ajándékba veszen. Ismertetni akarom a *dakota* nyelvet [1]), az úgynevezett *Sioux* indiánok nyelvét, kik magokat *dakoták*nak nevezik.

A dakoták most a Missouri folyótul nyugatra a *Fekete hegyek*ig (Black hills) laknak, az éjszaki szélesség 44—48. fokai között. Huszonötezerre menő számuk hét törzsre, vagy mint ők mondják, *hét tűzhelyre* (ocseti sakowiñ=tűzhely hét) szakad, úgymint:

1) mdewakañtoñwañ-ra (mdetó, wakañ szent, szenttó-falu);

2) waḥpekute-ra (waḥpe levél, kute lő, levél-lövők);

3) waḥpetoñwañ-ra (levél-falura);

4) sziszitoñwañ-ra (sziszi láp, láp-falu);

5) ihañktoñwañna-ra (ihañke vég, végfalu);

6) ihañktoñwañ-ra (végfalu);

7) titoñwañ-ra (ti lakni, rétfalu), kik felit teszik a nemzetnek. Az elsőség az ihañktoñwañ-nál van.

Az egész nyelvben, mely tájejtések által különbözik, hibázik az *r* hang; az *l* is csak a titoñwañ törzsnél találtatik. Igy például *hda* hazajönni, az ihañktoñwañnál *kta*, a titoñwañnál *gla; iszañ* kés, a titoñwañnál *milla*, az ihañktoñwañnál *miñna*.

A dakota nyelv a *tömködő* nyelvekhez tartozik (lásd az 1855. Értesítő 130. lapját), melyekrül ezen dakota nyelvismertetés után alaposabban itélhetünk.

ELSŐ RÉSZ.

Böttük.

A dakota nyelvben van öt *hangzó:* a, e, i, o, u, melyeket a jegygyel járó hang szerint ejt; s huszonnégy *mássál hangzó*, meg egy hangürt (hiatus) jelentő ', úgymint: b cs c̣s d g ġ h ḥ j k ḳ l m n ñ p ṗ sz s t ṭ w z zs. A c̣s, ġ, ḥ, ḳ, ṗ, ṭ erősebb hanggal pattannak ki, mint a megfelelő cs, g, h, k, p, t; külö-

[1]) Smithsonian Contributions to knowledge. Vol. IV. Grammar and Dictionary of the Dakota language. Washington 1852.

nösen a ġ hasonlítana az arab ꞉ gain-hoz, ḥ az arab kh ح -hoz, melyet az előtt r-rel is kifejeztek; — ñ orrhangu, mint a francia *bon* szóban; a w úgy hangzik mint az angol w az előhangban, p. o. *waste* hangzik *uvaste*-nak rövid u előhanggal. A hiányjegy ' némely hangürt akar jelölni a kiejtésben, p. o. sz'a; hasonlónak látszik az arab hamzához. Némelykor m elibe gyönge b-t és n elibe gyönge d-t szúrnak itt-ott, p. o. *om*, vel, szót úgy is ejtik: obm; *en*, ben, szót pedig: edn. Ezt más nyelvekben is tapasztaljuk, p. o. a finn jumala, isten, szó lappul ju*bm*el, szin hän, te ő, lappul szo*dn*, to*dn*.

2) A dakota nyelvben a szótag utóhangja többnyire a, vagy orr—ñ, p. o. maka föld, tañ-jañ jól. Kivételt tesznek: a) az *en*=ben viszonyító, s azon szók, melyekhöz az ragul jár, p. o. peta tűz, petan tüzön; tukte mi, tukten hol; dehan most, hehan akkor (de ez, he az); b) az összehúzott vagy csonkított szók, melyekben a hangzó elesvén mással hangzó jut végül, p. o. o-pa követni, ebbül lesz om,- vel; c) mis én, nis te, is ő, nakaes valóban stb. szók, melyek talán csonkítást szenvedtek.

3. *Hangsúly.* A dakota nyelv teljesen és tökéletesen ejti a szókat, s kiemeli a hangsúlyos tagokat, p. o. màga mező, maġà lúd; òkija segíteni, okìja beszélleni valakihöz. A hangsuly legtöbb szóban előrül a második tagon van, külömben az elsőn; soktagu szókban a fő hangsuly után másodrendü is szokott lenni, egy sulytalannak közbevetésével, p. o. hevònszkantùja kietlen hely; ìcsijòpeja cserélni. Az összetett szók megtartják tulajdon hangsulyukat, p. o. aġùjapi-icsàpañ buzaverő, azaz csép; inmù-śùñka (macska-kutya) házimacska.

A ragok nem igen mozdítják el a hangsulyt, de elő- vagy bétoldott tag hátra vonja azt, hogy megint illő helyére jusson p. o. napè kéz, minàpe kezem; bakszà elvágni késsel, bawàksza elvágok; mdaszkà lapos, csañmdàszka (fa-lapos) deszka, lócza; màga mező, mitàmaġa mezőm; kaskà köt, wakàska kötök, wicsàwakaska kötöm őket. — Első tagon lévén a hangsuly, az előtoldott tag nem mindig mozdítja el azt helyérül, p. o. nòġe fül, manòġe fülem. (Jegyezze meg az olvasó, hogy itt már háromféle birtokjegyzés van: *mi*nàpe kezem, *mità*maġa mezőm, *ma*nòġe fülem.)

Ha a második tagon van a hangsuly, s utána toldatik bé névmás, nem mozdul el a hangsuly, mert elölrül helye nem változott, p. o. wastèdaka szeretni, wastèwadaka szeretök. De ha első tagon van, az utána bétoldott névmás a második tagra vonja le a hangsulyt, p. o. màni menni, mawàni megyek; — azonban meg is marad néha, p. o. òhi ér, òwahi érök.

Ellenkezőleg *wa*, mely hangzó elejü szó elibe toldatván kiveti az előhangot, és *wo*, mely elvont névszókat alkot, magokra vonják a hangsulyt, p. o. ijùskiñ örvendeni valamin, wìjuskiñ örvendeni (wo-ijùskiñ h.); amdèza tiszta, wàmdeza; — pidà víg, wòpida vígság, waòñsida kegyes, wòwaoñsida kegyesség.

Ugyan ez történik, mikor a szónak első tagja egy elibetoldott névmásba vesz, p. o. kikszúja emléközni, mìkszuja emléközzél rólam.

4. ***Bötüváltozás.*** Ennek tüneményei nagy figyelemre méltók.

I. *A* és añ utóhangok *e*-re változnak:

kija tétetni és uñ van előtt, p. o. ja menni, je-kija menetni: niwañ úszni, niwe-kija úsztatni, niwe-uñ úszni szokott, úszó;

kta jövőt jelentő szó és *sni* tagadás előtt, p. o. juke kta lesz; mde kte sni nem fogok menni (én-menni-fog-nem; *ja* menni, *mda* megyek);

hiñcsa nagyon és *do* igenlő előtt, p, o. sicsa rosz, sicse hiñcsa igen rosz; waste kte do jó lesz ám, *kta do* helyett;

a szók összesimulásakor, különösen ķa, és, által, p. o. kszape ċsa waste bölcs és jó, kszapà ķa helyett.

A utóhang *e*-re változik dolognevekben, ha birtokinévmás eleikbe toldatik, p. o. suñka kutya, mitasuñke, nitasuñke, tasuñke: kutyám, kutyád, kutyája.

Viszontag *e* utóhang is változik *a*-ra, p. o. Ptañsziñta tulajdonnév, ptañ és sziñte-bül.

II. a) *K* változik cs-re az igeszók előhangjában, ha *e* vagy *i* utóhangu névmás vagy viszonyító elibe toldatik, p. o. kağa csinálni, kicsağa valakinek csinálni; kicsicsağa valamiért csinálni; kaksza elvágni, kicsaksza és kicsicsaksza valakinek-

és valamiért elvágni. — De nem változik el a *k*, ha *t* követi, s ha a szó nem igeszó, hanem tulajdonságnév, p.o. kte öl, nikte öl téged; — kata hév, meleg, nikata te vagy meleg: kuzsa rest, nikuzsa te vagy rest.

b) Kiñ az, kiñhañ ha, mikor, ḳa és, ḳehañ ha stb. szókban a ḳ és *k*, cs-re vagy c̣s-re változik, ha igeszó vagy tulajdonságnév megelőzi, melynek utóhangja a, añ, e-re változott, p. o. juhe csiñhañ, ha van neki (van=*ha*), juha kiñhañ h.; juhe c̣sehañ, ha van ott, jukañ ḳehañ h. — De ha az előző szónak *e* utóhangja nem változásbul lett, a k ḳ megmarad az említött szókban, p. o. waste kinhañ, ha ő jó (jó ha); wakañtañka ape ḳa wastedaka wo: bizzál istenben és szeressed (wakañ szellem, tañka nagy, wakañtañka isten, nagy szellem; ape bízni, reményleni; ḳa és; waste jó, daka vélni, waste daka jót vélni, szeretni; wo parancsoló rag; „szellem-nagy reményl és jó-vél-jél").

c) *Ki* neki, *kicsi* ért-nek előhangja cs-re változik, ha *ja*, te, névmás előzi meg, mely maga *je*-vé lesz, s a kettő egybe olvad, p.o. kağa csinál, jecsağa csinálsz valaki-nek, jakicsağa (a) helyett; jecsicsağa valakiért csinálsz, jakicsicsağa helyett.

III. Bötücsere történik *t* és *k* között, ha *p* következik, p.o. iñkpa vagy iñtpa vég, wakpa vagy watpa folyó.

Így tájszerint *k* helyett áll *h*, vagy *g* vagy *n*, p.o. *kdi* megjönni, helyett mondják: *hdi;* másutt csañpakmikma szekér, kocsi, helyett: csañpahmihma, még másutt: csañpagmigma, és csañpanminma. — Végre másutt *l* és *d* cserélődnek föl, p.o. *hdi* helyett mondják *gli*, nina nagyon h. *lila.*

IV. Összehúzások vagy kilökések is vannak, így *ju* szótag kilöketik az első többes személy előtt, p. o. juhà birni, uñhapi bírunk, uñjuhapi helyett; jùza tartani, ùñzapi, ùñjuzapi h. Két szó, melyek utója és eleje hangzós, összetalálkozván, az elsőnek utóhangja kilöketik, p. o. csañtokpani kivánni, csañte szív, és okpani nélkülözni; napkawiñ kézzel inteni, nape kéz, és kawiñ; mondják namkawiñ is, nape nam-ra csonkulván, lásd 2. b.

V. Viszontag a széphangzat *w* és *j*-nek bétoldásait megengedi, p.o. ate atya, nijate atyád, niate h., ihañke vég, owihañke ugyan az, o és ih. helyett.

5. *Összehuzások* történnek névszók és igeszók találkozásakor úgy, hogy az utóhangzó elvesz, s az azt előző mássalhangzó elváltozik, p. o. jusz tartani juza-bul, tom négy topa-bul. Elváltozik pedig:

z, sz-re: juza tartani, jusz nazsiñ tartva állani;

zs, s-re; kakizsa szenvedni, kakiswauñ, szenvedni szoktam (szenved-én-van);

ǧ, ḥ-re: màǧa mező és maǧà lúd-bul lesz maḥ;

k, g-re: wañjaka látni-bul lesz wañjag;

p, m-re: topa négy, tom; watopa evezni, watom;

t, d-re: odota sok, otota h.

t, g-re: bozsagzsata, bozsatzsata helyett, két águvá tenni;

cs, -t, j, n-re: wanicsa egysem, wanin; jùta enni, jun; kuja alul, kun.

A határozó kiñ néha g-re csonkul, p. o. ojate kiñ a nép, csonkulva ojateg; csañte szív-bül lesz csañ, p. o. csañwaste víg (csañte waste szív-jó).

Csonkítás mellett az orrhangu ñ elvesz néha, p. o. csañnuñpa dohányozni, csañnum mani dohányzik menet, csañnuñpa mani helyett; mert csañnuñpa-bul lenne előbb csañnuñm (2. b.) s ebbül csañnum.

MÁSODIK RÉSZ.

Szótan.

1. Névmások.

6. A dakota névmások: *személyi*, *magáravivő*, *kérdő*, *visszavivő*, *mutató*, *határozó* és *határozatlan* névmások.

A) *Személyi névmások.*

7. A személyi névmások három személyben, három számban, és három esetben, úgymint *nevezőben*, *tárgyiban* és *birtokiban* fordúlnak elő, s lehetnek *különállók*, vagy *toldatók*. A kettős számban az első és második személy egyesűl.

8. A különálló személyi névmások: a) mis én, nis te, is ő; kettősben: uñkis (én és te) monnó; többesben: uñkis-pi mí, nis-pi tí, is-pi ők; a *pi* többes-jelelő, a mondat végire jut. b)

mije én, nije te, ije ő; kettősben: uñkije monnó; több. uñkije-pi mí, nije-pi tí, ije-pi ők, *pi* hasonlókép végire jutván a mondatnak.

Ezen névmásokat különös erő kifejezésére használják, ismételvén az alanyi vagy tárgyi névmást, mely az igeszóban van. Az alany kifejezésire monnóféle, mis és mije alkalmas, de a tárgy ismétlésire inkább járja a másik. P. o. kağa csinál *wa*kağa csinál*ok* (wa lévén már toldató első személy), *mis wa*kağa, *én* csinál*ok;* mije majakağa (engem engem-te- csinálsz) te csinálsz engem.

A kétféle személyi névmások egyesülvén (mis mije, nis nije, is ije; uñkis uñkije; uñkis uñkije-pi, nis nije-pi, is ije-pi) teszik: en magam, ten magad, ön maga; monnón magunk, min magunk stb.

A birtoki névmások: mitawa enyim, nitawa tied, tawa övé; uñkitawa kettőnké; uñkitawa-pi mienk, nitawa-pi tietek, tawa-pi övék. Erősbítve: mije mitawa, nije nitawa, ije tawa; uñkije uñkitawa; uñkije uñkitawa-pi, nije nitawapi, ije tawa-pi.

9. A toldató személyi névmások a cselekvés alanyát vagy tárgyát, vagy valaminek birtoklóját jelentik; vannak tehát nevező, tárgyi és birtoki esetben.

a) A *nevező esetbeli névmások,* melyek a cselekvés alanyát jelentik, s azért *tevők*nek mondhatjuk, ezek: wa én, ja te, —; kettősben: uñ (én és te) monnón; többesben: uñ-pi mí, ja-pi tí (a *pi* mindig az ige végire jutván). Ezek tehát nem fejezik ki a harmadik személyt. Legtöbbnyire toldatnak cselekvő igékhöz, p. o. kağa csinál: wakağa, jakağa, kağa csinálok, csinálsz, csinál; uñkağa monnón csinálunk; uñkağapi, jakağapi, kağapi csinálunk stb.

Toldatnak benható igékhöz sőt tulajdonság-nevekhöz is (mint törökben és jakutban névszóhoz járulhat a személyi rag, s lesz ğüzelim szép-én, azaz szép vagyok, ağabïn atya-én azaz atya vagyok), p. o. ti lakni, wati, jati, ti; uñti; uñtipi, jatipi, tipi, lakom lakol stb. — waonsida kegyelmes, waoñsiw*a*da, waoñsij*a*da, waoñsida stb, kegyelmes vagyok stb, kszapà bölcs, wakszàpa, jakszàpa bölcs vagyok stb.

a) Hangzó elejü igében a kettős és többes uñ-ja uñk-ká

lesz, p. o. itoñsni hazudni, uñkitoñsni monnón hazudunk; au hozni, uñkaupi hozunk.

β) Ha *ki* neki és *kicsi* ért van az ige elején, és elejökbe wa, ja toldatik, nem mondják: waki, wakicsi, hanem ve, je (4. II. c.), p. o. kicsağa valakinek csinálni, kicsicsağa valakiért csinálni, *wa* és *ja*-val lesz: wècsağa csinálok neki, jècsağa csinálsz neki; wècsicsağa csinálok érte, jècsicsağa csinálsz érte.

γ) Igékben, melyek *ju*, *ja* taggal kezdődnek, az első személybeli wa és j összeolvad md-re, a második személybeli ja pedig egyesben és többesben d-re lesz, p. o. jawaste jót tenni, mduvaste jót teszek, duwaste duwastepi jót teszesz, jót tesztök; jawa olvasni, mdawa olvasok, dawa olvasol, dawapi olvastok.

b) A *tárgyeseti névmások* a cselekvés tárgyát jelölik: ma engem, ni téged; uñ kettőnket; uñ-pi minket, ni-pi titetek. A harmadik személy itt is hibázik, de a többesben *wicsa* (talán: ember) fejezi ki a harmadik személyt. Toldatnak cselekvő igékhöz a tárgy jelölésire, p. o, makağa engem csinál, nicsağapi titeket csinál, wicsakağapi őket csinálja. Toldatnak benható igék és tulajdonság-nevekhöz is, p. o. waste jó, mawaste jó vagyok, úgy értve a személyre vonzást mint a finn: minua janottaa, és a német: es durstet mich-félékben. Belé is toldatnak a névszókba, p. o. wicsasta ember, wi*ma*csasta ember vagyok.

α) Hol *ki* és *kicsi* előtt wa és ja, we, je-vé lesz, ott ezen tárgyi névmások is *mi* és *ni*, p. o. kicsağa csinál valakinek, tehát: micsağa csinál nekem, nicsağa csinál neked, nicsağapi csinál nekünk.

β) Mikor *wa* és *ni* találkoznak egy szóban, mint p. o. wastedaka szeretni; waste*wa*daka szeretök-bül, ha szeretlek-et akarok mondani, waste*wani*daka lesz: akkor *csi* kifejezi mind az alanyt mind a tárgyat, tehát: wastecsidaka szeretlek, wastecsidakapi szeretlek benneteket. Itt és előbb is látjuk, hogy *pi* nem csak az alanynak, hanem a tárgynak többesit is jelöli.

Hová toldatnak az alanyi és tárgyi névmások az igében, tulajdonság- és dolognévben, alább fogjuk látni.

c) A *birtokeseti névmások:* mi vagy ma=m, ni=d; kettősben: uñ; többesben: uñ-pi=nk, ni-pi=tok, -tök. Ezek eléje

toldatnak a névszónak, hogy kifejezzék magunk részeit, tetteit, beszédeit, p. o. csañte szív, ista szem, tañcsañ test, naği lélek, sziha láb, tezi gyomor, iszto kar, oie szó, okañ tett-bül lesz: micsante szivem, niista szemed, uñtañcsañ kettőnk teste, nitañcsañpi testetök; minaği lélkem, nisziha lábad, uñtezi kettőnk gyomra, uñisztopi karunk; mioie szavam és szavaim, niohañ tetted és tetteid.

A mely része a testnek nem gyakorol független cselekvést, annál első személyben *ma* áll, p. o. pa fej, ve vér, noğe fül, poğe orr=mapa fejem, mave vérem, manoğe fülem, mapoğe orrom stb.

Az atyafisági névszók következő birtoki névmásokat fogadnak el: mi, ni; kettősben: uñki; többesben: uñki-pi, ni-pi. A harmadik személy külön jegyzéssel bír, egyesben: ku, többesben ku-pi, mely *i* és iñ után tku vagy csu-vá lesz, p. o. csiñcsa gyermek, micsiñcsa gyermekem, suñka öcs, nisuñka öcséd, tañka húg, tañkaku huga, ate atya, uñkiatepi atyánk; deksi nagybátya, deksitku nagybátyja, csiñkcsi fiú, csiñhiñtku fija, mely szép hangzat miatt van csiñkcsitku helyett.

Dologi birtokot fejeznek ki: mita, nita, ta; kettősben: uñkita; többesben: uñkitapi, nitapi, tapi, p. o. oñszpe fejsze; suñke kutya, mitaoñszpe fejszém, nitasuñke kutyád; — de mondják: hoksidañ fiú-nál is: mitahoksidañ. *Koda* barát, és *kicsuwa* társszók is ezeket veszik föl: mitakoda barátom, nitakoda barátod, mitakicsuwa társam stb.

α) *O* és *i* elejü szóknál elesik ezen birtokinak a-ja, p. o. owinzsa ágy, ipahiñ főal, itazipa ív, mitowinzse ágyam, nitipahiñ főalod, titazipa íve.

β) *Wo* elejü szóknál, melyek ezen *wo* előtoldás által elvont jelentésüekké válnak, mind a birtokinak *a*-ja, mind az előtoldás *w*-je elvesz, p. o. kszapa bölcs, wokszape bölcseség, mitokszape bölcseségem; waste jó, wowaste jóság, nitowaste jóságod; waoñsida kegyelmes, wowaoñsida kegyelmesség, towaoñsida kegyelmessége.

γ) *A* elejü szóknál a birtoki névmás rendesen csonkítatlan, p. o. akicsita katona, mitaakicsita katonám.

δ) *Wicsa* és *wicsi* előtoldás a harmadik többes személyt fejezi ki, p. o. huñ anya, hunku anyja, wicsahunku anyjok;

ate atya, atkuku atyja (a birtoki jelölés ismételve van), wicsiatkuku atyjok.

Jegyzet. Ezen jelölések között: ku, kupi a szók végire toldatnak, mint láttuk.

A személyi névmások egybeállatása.

Különállók.

	Nevező.		Tárgyi.	Birtoki.
Egy. sz. 1.	mis	mije	mije	mitawa
2.	nis	nije	nije	nitawa
3.	is	ije	ije	tawa
Kettős sz. 1.	uñkis	unkije	—	—
Több. sz. 1.	uñkis-pi	unkije-pi	uñkijepi	uñkitawapi
2.	nis-pi	nije-pi	nijepi	nitawapi
3.	is-pi	ije-pi	ijepi	towapi

Toldódzók.

	Nevező.		Tárgyi.		Birtoki.		
Egy. sz. 1.	va	ve	ma	mi	mi-	ma-	mita-
2.	ja	je	ni	ni	ni-	ni-	nita-
3.	—	—	—	—	ku, tku		ta-
Kett. sz. 1.	uñ	uñki	—	—	uñ-pi	uñki	uñkita-
Több. sz. 1.	uñ-pi	uñkipi	uñ-pi	uñki-pi	uñ-pi	uñki-pi	uñkita-pi
2.	ja-pi	je-pi	ni-pi	ni-pi	ni-pi	ni-pi	nita-pi
3.	—	—	vicsa		kupi, tkupi		ta-pi.

B) *Magáravivő névmások.*

10. Ezen névmások a *tevőt* (9. a) és szenvedőt egy személyben fejezik ki, p. o. wastedaka szeret, wasteiçsidaka magát szereti, wasteniçsidaka magadat szeretöd, wastemiçsidaka magamat szeretöm.

Ezek:

Egy. sz.	*Kettős sz.*	*Többes sz.*
1. miçsi	uñkiçsi	unkiçsi-pi
2. niçsi		niçsi-pi
3. içsi		içsi-pi

C) *Visszavivő névmások.*

11. Ezek: tuwe ki, taku mi; tuwe kasta és tuwe kakes akárki, valaki; takukasta és taku kakes akármi, valami.

Tuwe és taku magán is állanak, mint dolog-névszók, p. o. tuwe u valaki jő; taku jamni wañmdaka (valami három látok, wañjaka látni, wañ*md*aka látok 9. a. γ.) hármat látok.

Állanak dañ raggal is, az ige után *sni* következvén, p. o. juha birni, sni nem, sem: takudañ mduhe (9. a. γ.) sni, nem bírok semmit, nincs semmim; tuktedañ uñ sni sehol sincs.

D) *Kérdő névmások.*

12. Tuwe ki? tuwepi kik? taku mi? takupi vagy csak taku mik? tukte mi? tukten hol? tuwe tawa kié, kinek? to, mi? tona, tonaka, és tonakecsa mennyi?

E) *Mutató névmások.*

13. Ezek: de ez, he az, többesben dena ezek, hena azok; — ka az, kana azok, valakik. Ezekbül lettek: denaka és denakecsa ezen sokan, henaka és henakecsa azon sokan, kanaka és kanakecsa annyian mennyien.

a) Dañ vagy na rag megkorlátozza a mutatók jelentésit, p. o. dena ezek, denana csak ezek; hena azok, henana csak azok.

b) Ḳoñ valami előbb mondottra értetvén, szintén mutató természetü; s ha az előző szónak *a*, añ utóhangja *e*-re változott, csiḳoñ-nak ejtik (4. II.) p. o. wicsasta ḳoñ ezen ember; — towe wañmdake csiḳoñ (ki láttam az) a személy, kit láttam.

F) *Határozó névmások.*

14. A határozó kiñ, mely *e* után, ha ez *a*, añ-bul lett (4. II.), csiñ-re változik, a névszó után jár, p. o. maka kiñ a föld; wicsasta ember, sicsa rosz, tehát: wicsasta sicse csin a rosz ember (ember rosz a). Közbeszédben kiñ *g*-re csonkul, mint: makag a föld, makakiñ helyett; ojate nép, ojateg a nép, ojate kiñ helyett. Az előbb (13. b.) fölhozott ḳoñ igen hasonlít ezen kiñ-höz, s használtatik is ezenkép.

a) Határozatlan meghatározásra wañ, egy szolgál, mely hihető a wañzsi egy, számnévnek csonkája, p. o. wicsasta wañ egy ember, valamely ember.

2. Igeszók.

15. Az igeszó alakulásárul meg kell tartani, hogy vannak bizonyos igegyökök, melyek csak előtoldásokkal fordulnak elő. Ezen gyökök többnyire hangutánzók, p. o.

baza simít	hiñta seper	ḥdata kapar	ḥpa esik
ġa ⎫	hmuñ fon	ḥcsi morzsol	ḥtapa kap
ġañ ⎬ aj-, nyit	hna pattan	ḥdecsa csap	ḥu hánt
ġapa ⎭	hnajan csal	ḥpu morzsol	ska köt
ġata terít	huhuza ráz	ḥuġa zúz	zsipa csíp
ġuta kiterít	ḥcsa tár, nyit	kcsa fejt	zsa mozog

mdaza kiterít, mdu porlik, ptañjañ fordul, ptuzsa roppan, taka fog, tpu esik stb.

16. Ilyen gyökök, azután tulajdonságnevek és némely benható igék elé: ba, bo, ka, na, pa, ja és ju tagok toldatnak, melyek a cselekvés módját, szerszámát fejezvén ki, azokbul egyszersmind cselekvő kiható igéket alkotnak. Igy:

ba vágást, fűrészölést jelöl, s azt, hogy a cselekvés késsel vagy fűrészszel történik;

bo lövést, lökést jelöl, tehát puska-bottali cselekvést; jelenti még az eső és jégeső hatását, s a szájjali fúvást, p. o. boszni elfúni;

ka fejszével, buzgánynyal való csapást jelöl, valamint a szélnek, folyóvíznek mozgását;

na lábbal vala nyomást, tapodást és önkénytelen cselekvést jelöl, p. o. puskának elsülésit, deszkának meggörbülésit, forrást, fagyást stb.

pa kézzeli taszítást, dörzsölést jelent;

ja szájjali cselekvést;

ju cselekedtető értelmet kölcsönöz, a nélkül hogy a cselekvő módot vagy szerszámot kifejezze.

Az igegyökök jelentése többnyire állandó, p.o. ksza szakad, baksza ketté vágni késsel vagy bottal; boksza elsütni; kaksza fejszével vágni; naksza lábbal törni; paksza kézzel törni; jaksza elharapni; juksza törni. — Ska értelme változik, mert kaska kötni, juska oldani.

Toldatnak tulajdonságnevek elé, p.o. waste jó, juwaste

jót tenni, jóvá tenni; teçsa új, jutecsa ujítani; sicsa rossz, jasicsa megszólni valakit.

Benható igék elé, p. o. nazsiñ áll, junazsiñ állatni; cseja kiált, nacseja lábbal okozni kiáltó hangot.

17. Vannak összetett igék is.

Kija, ja vagy jañ, igéhez ragasztatván, cselekedtető értelmet kölcsönöznek neki; az ige pedig meg is csonkul, p. o. nazsiñ áll, nazsiñkija állatni; wañjaka lát, wañjagkija láttat.

Egyéb összetételekben a két ige megtartja külön jelentésit, p. o. hdiwañka haza jő és hál, hdi haza jönni és wañka hálni-bul; hinazsiñ jő és áll.

Az igének idomai.

18. A dakota igének van három személye, három száma, (kettőse csak az első és második személyrül szól), vannak módjai és időji; sőt vannak külömböző toldásai és értelmi változatjai.

19. Az ige toldás-rendei a mondományi névmás első és második személyei által külömböznek. A mondományi névmás okvetlenül nevező, s jelenti a tevőt, kinek cselekvésit vagy szenvedésit vagy lételit kifejezi az ige; azért nevezhetjük tevőnek a mondományi névmást. Ez már az *első* toldásrendben *wa, ja,* vagy *we, je;* a *másodikban*, melyhöz a ju, ja, jo elejü igék tartoznak, a tevőnek első személye *md*, másodika *d* (9. γ.); a *harmadikban* a tárgyi névmások *ma* és *ni* pótolják a tevőt.

20. Az igének értelmi változásait ezekben találjuk:

a) *Gyakorító értelmet* okoz az ismétlés, p. o. ksza szakad, baksza késsel elvágni, bakszaksza több helyütt elvágni; iḥa nevet, iḥaḥa hahotáz; juhuhuza rázogat. Ez nem változtat a toldáson.

b) *Viszonytalan értelmet* ád a kiható igéknek az előtoldott *wa*, mely nem változtat a toldáson, de az ige nem fogadhat el tárgyi dolognevet vagy névmást, mintha ez már a *wa*-ban lappangana; p. o. manoñ lopni, wamanoñ lopni (valamit); innen, ha tárgyszót teszünk hozzá p. o. taszpañtañka alma, s mondani akarom: almát loptam, így kell kitennem: taszpañtañka ma*wa*noñ (az ige az első toldásrendben van), nem: taszpañtañka wamawanoñ, melyben az előtoldott *wa* és a bétol-

dott tevő *wa* megvan, mert így mondva, viszonytalanul áll az ige, azt jelentvén: zsiványságot követtem el.

c) Mikor a tevő maga magát tárgyazza, az ige *magáraható értelmü.* Ez két uton alakúl, vagy a magáraható névmások: miçsi, niçsi, içsi, uňkiçsi (10.) bétoldásával, p. o. wasteiçsidaka maga magát szereti; — vagy a *ju*, *ja jo* elejü igék, melyek a birtokit, j-nek hd- vé változtatásával alakítják, ez elé *i*-t vesznek, p. o. juzsazsa mosni, hduzsazsa magáét mosni; ihduzsazsa maga magát mosni.

d) Mikor a tevő a magáéra hat, az ige *birtoki értelmü.* Ez is két úton lesz, vagy *ki*, néha *k* birtoki névmás elő- s bétoldásával, p. o. wastedaka szeret, csiňcsa waste*ki*daka gyermekit szereti; — vagy a ja, ju, jo elejü ígék a j-t hd-re változtatják, p. o. juha birni, hduha magáét bírni, suktaňka wahduha birom magam lovát.

e) *Tulajdonító értelmü* ígék úgy alakulnak, hogy, mikor „kinek" jelentéssel járnak, a *ki* viszonyító elő- vagy bétoldatik, p. o. kaǧa csinálni, kicsaǧa (4. II.) valakinek csinálni; wowapi kicsaǧa (írás neki csinál) levelet irt neki; suňka kikte (kutya-neki-öl) kutyáját öli meg. — Mikor pedig „-ért" „számára" jelentéssel járnak, *kicsi* toldatik hozzá, p. o. wowapi kicsicsaǧa levelet ír érette vagy számára. Ez a többesben *kölcsönösségi* értelemmel is jár, p. o. wowapi kicsicsaǧapi levelet irtak egymásnak.

f) Némely igék *ki* előtoldással azt jelentik, hogy a cselekvés a tárgy közepin esik meg, p. o. baksza késsel ketté vágni, teszem, botot, kibaksza közepin vágni ketté.

21. A számokat illetve, a többes szám *pi* hozzátoldással lesz, mely által külömbözik a kettőstül, p. o. wastedaka szeretni, wasteuňdaka ketten szeretjük, wasteuňdakapi (többen) szeretjük. Némely mozgást jelentő igék társas többest képeznek *a* vagy *e* előtoldásával, p. o. u jönni, au jönnek; ja menni, aja mennek; nazsiň áll, enazsiň állanak; de azok a rendes többessel is járnak: upi jőnek, japi mennek, nazsiňpi állanak.

22. A dakota ígének két módja van: *jelentő*, és *parancsoló.*

A *jelentő* maga az ige, p. o. cseja kiált, csejapi kiáltanak. Ezen idom kifejezi az infinitivust is.

A *parancsoló* mód, a jelentőnek harmadik személyéhöz az egyesben *wo* és többesben *po* toldást teszi, ha férfi beszéll; ha pedig nő beszéll, hozzá teszi az egyesben *je*, a többesben *pe*, *mije*, *m*-t, p. o. a férfi mondja: cseja wo kiálts, cseja po kiáltsatok; a nő mondja: cseja je, cseja pe, csejam, cseja mije. A férfi parancsol, a nő kér; azért ha kérni akar a férfi, ő is mondja: cseja je, cseja pe stb. *Po* és *pe* talán a többes *pi* és *wo*, *je*-nek összeolvadásábul lettek, legalább azok nem szükölködnek *pi* nélkül a többesben, hacsak a tagadó *sni* nincs ott, mert az megkívánja a többest, p. o. csejapi sni po ne kiáltsatok.

Tájilag *je* helyett *we*, és *le* fordul elő.

A föltételező és foglaló mód a jelentőbül lesz, hozzája adatván uñkaña, kiñhañ vagy csiñhañ, tuka, esta vagy sta, és kes, p. o. cseja uñkañs ha kiáltott volna; cseje csiñhañ ha kiáltana; cseja kta tuka kiáltana de nem kiált; wahi uñkañs wakaske kta tuka (én jő ha, én köt fog) ha jöttem volna, megkötöttem volna.

23. A dakota igének két idője van, *jelen-mult*, mely jelent és multat fejez ki, és *jövő*.

A jelen-multnak nincs jelelője.

A jövőnek jelelője *kta*, mely az igéhöz toldatik, néha *kte* (4. I.).

A bevégzett multat jelöli néha ḳoñ vagy csikoñ, néha kiñ vagy csiñ, p. o. taku nawaḥoñ ḳoñ a mit hallottam vala (taku 11., naḥoñ hallani, nawaḥoñ hallok, hallék).

24. Tulajdonságnévi mód (participium) lesz hañ hozzátoldás által a harmadik személyhöz, p. o. ia beszéll, iahañ beszéllő, nazsiñ áll, nazsiñhañ álló; mani megyen, manihañ menő. Két együtt lévő igének elseje gyakran bír ily tulajdonságnevü jelentéssel, p. o. naḥoñ wauñ halló vagyok, hallani szoktam; s meg is csonkulhat, p. o. wañjaka látni, wañjag naważsiñ látván állok.

A többesben az ige gyakran szenvedő tulajdonságnévi mód, p. o. makaskapi wauñ (én kötnek én val) kötve vagyok, megköttettem, vagy megkötöttek.

De igegyökök is (15.) alkotnak szenvedő tulajdonságneveket, ha: hañ, wahañ járul hozzájok, p. o. ksza szakad, kszawahañ vagy kszahañ ketté szakadt. Ez tulajdonságnevek-

bül is alakulhat, p. o. mdu apró, mduwahañ apróra morzsolt.

Első ige-toldás-rend.

25. Az első toldás alá többnyire cselekvő ígék tartoznak, melyek a wa we, ja je, tevő névmásokat vagy elő- vagy bétoldják.

Előtoldók, p. o. kaska köt (ka-ska).

Jelentő mód.

Jelen-mult idő.

Egy. sz. wakaska jakaska kaska kötök stb.	*Kett. sz.* uñkaska kötünk	*T. sz.* uñkaskapi jakaskapi kaskapi kötünk stb.

Jövő idő.

E. sz. wakaske kta jakaske kta kaske kta kötni fogok.	K. sz. uñkaske kta kötni fogunk.	T. sz. uñkaskapi kta jakaskapi kta kaskapi kta kötni fogunk.

Parancsoló mód.

E. sz. kaska wo, je		T. sz. kaska po, pe, mije.

Tulajdonságnévi mód.

kaskahañ köttetött.

Bétoldók, p. o. manoñ lopni.

Jelen-mult.

E. sz. mawanoñ majanoñ manoñ lopok stb.	K. sz. mauñnoñ lopunk.	T. sz. mauñnoñpi majanoñpi manoñpi lopunk stb.

Jövő.

E. sz. mawanoñ kta majanoñ kta manoñ kta lopni fogok.	K. sz. mauñnoñ kta lopni fogunk.	T. sz. mauñnonpi kta majanoñpi kta manoñpi kta lopni fogunk.

Parancsoló.

E. sz. manoñ wo, we	Többes sz. manoñ po, pe, mije.

Jegyzet. Jùta enni, ide tartozik; de a tevő névmások előtt *ju* tag elvesz, innen: wàta, jàta, jùta eszem, eszel, eszik; uñta eszünk ketten; uñtapi, jatapi, jutapi eszünk stb.

26. A we je- toldó igék (9. β.) *ki*, *kicsi* elejüek, s ezek is vagy előtoldók vagy bétoldók.

Előtoldók, p. o. kikszùja emléközni.

Jelen-mult.

E. sz. wèkszuja jèkszuja kikszùja emlékszöm. stb.	K. sz. uñkikszuja	T. sz. uñkìkszujapi jèkszujapi kikszùjapi emlékszünk stb.

Jövő.

E. sz. wèkszuje kta jèkszuje kta kikszùje kta emléközni fogok stb.	K. sz. uñkìkszuje kta	T. sz. uñkìkszujapi kta jèkszùjapi kta kikszùjapi kta emléközni fogünk stb.

Parancsoló.

kikszúja wo, je,	kikszùja po, pe, mije

Bétoldók, p. o. ecsakicsoñ vàlamit tenni másnak, (ecsoñ tenni, dolgozni, ecsaoñ valakinek tenni, ecsakicsoñ ugyan az)

Jelen-mult.

Egy. sz.	Kettős sz.	Többes sz.
ecsawecsoñ	ecsauñkicsoñ	ecsauñkicsoñpi
ecsajecsoñ		ecsajekicsoñpi
ecsakicsoñ		ecsakicsoñpi

Parancsoló.

ecsakicsoñ wo, we	ecsakicsoñ po, pe, mije

Jegyzet. A jövőt nem teszszük ki többé, mivel az mindig a határozatlan, *kta* hozzátételével.

Második igetoldás-rend.

27. Ez alá tartoznak a ju, ja, jo elejü igék, melyek a j-t az első személyben md- s a másodikban d-re változtatják. Rendszerint cselekvő jelentésüek.

Justañ béfejezni.

Jelen-mult.

Egyes sz.	Kettős sz.	Többes sz.
mdustañ	uñstañ	uñstañpi
dustañ		dustañpi
justañ		justañpi
béfejezek		béfejezünk
stb.		stb.

A jövő és parancsoló mindig a határozatlan szerint alakúl.

Jegyzet. A kettős és többes szám első személye közönségösen elejti a *ju* tagot, de mondhatni: uñjustañpi is, uñstañpi helyett.

Jaksza ketté harapni (ja-ksza).

Egy. sz.	Kettős sz.	Többes sz.
mdaksza	uñjaksza	uñjakszapi
daksza		dakszapi
jaksza		jakszapi

Ijotañka leülni (melyben az *i* előtoldásnak vétetik)

imdotañka	uñkijotañka	uñkijotañkapi
idotañka	(9. a. *a.*)	idotañkapi
ijotañka		ijotañkapi

28. Tartoznak ide olyan ígék is, melyek rendhagyók vagy hiányosak.

a) Hiju előjönni, vagy indulni.

hibu	uñhiju	uñhijupi
hidu		hidupi
hiju		hijupi

b) Jukañ lenni, itt van, megvan.

—	uñkañ	uñkañpi
—		dukañpi
jukañ		jukañpi

Az egyesben csak dolgokrul, nem személyekrül használtatik, kivéve gyüjtőnévileg álló személyekrül.

Jakoñpi vannak.

—	unjakoñ	uñjakoñpi
dakanoñ		dukanoñpi
—		jukoñpi

Kijukañ, mely a jukañ-bul lett, az első igeragozás alá tartozik, s jelenti: helyet csinálni valakinek.

Igék tárgyi névmással.

29. A tárgyi névmás ugyan azon helyet foglalja el az ígében, melyet a tevő vagy alanyi, p. o. kaska köt, *ma*kaska engem köt; manon lop, ma*ni*noñ téged lop (9. c.). Mikor alanyi és tárgyi (személyi és birtoki) névmás találkozik, a tárgyi megelőzi a személyit, kivéve a többesnek első személyét, mely mindig előtte jár a másodiknak, akár ez alanyi akár tárgyi, p. o. majakaska engem-te-köt, mawicsajanoñ (manoñ az ige, wicsa ők (9. b) ja te) őket-te-lopod; uñnicsaskapi (kaska köt, mely *ni* bennetek miatt csaska) kötünk benneteket. Lássuk a *kaska* szót alanyi és tárgyi névmásokkal, mely után a manoñ-t és többeket lehet toldogatni:

	engem	téged	őtet, azt	minket	titetek	őket, azokat
Jelen-mult.	E. 1. —	csicsaska	wakaska	—	csicsaskapi	wicsawakaska
	2. majakaska	—	jakaska	uñjakaskapi	—	wicsajakaska
	3. makaska	nicsaska	kaska	uñkaskapi	nicsaskapi	wicsakaska
	K. 1. 2. —	—	uñkaska	—	—	wicsuñkaska
	T. 1. —	—	uñkaskapi	—	—	wicsuñkaskapi
	2. majakaskapi	uñnicsaskapi	jakaskapi	uñjakaskapi	uñnicsaskapi	wicsajakaskapi
	3. makaskapi	nicsaskapi	kaskapi	uñkaskapi	nicsaskapi	wicsakaskapi
Paran-csoló.	makaska wo	—	kaskawo	uñkaskawo	—	wicsakaska wo
	makaska po	—	kaska po	uñkaska po	—	wicsakaska po

Látjuk, hogy csak azon toldás megyen minden személyben, mely a tárgyat a harmadikban birja, s ezt tárgyi vagy birtoki névmással ki sem fejezi, kivéve a többes wicsa-t. Tehát wakaska, jakaska, kaska stb. teszi: kötöm azt, őt, kötök valamit, kötöd, kötsz, köti köt; — wicsawakaska stb. teszi: kötöm őket; wicsuñkaskapi kötjük őket stb. De már nem lehet mondani: mawakaska kötöm magamat, hanem csak: majakaska, makaska stb. te kötöd magadat, ő köt téged stb.

39. A kiható igék gyakran személytelenűl állanak a többesben, a tárgyi névmással, p. o. kaskapi (kötik őt, azt, és személytelenűl) meg van kötve; nicsaskapi (téged kötnek) meg vagy kötve; makaskapi (engem kötnek) meg vagyok kötve; wicsakaskapi (őket kötik) meg vannak kötve.

A tárgyi névmással előfordulnak benható igék és tulajdonságnevek is szinte személytelenül, azaz alanyi, vagy tevő névmás nélkül, hasonlítván a német ‚es hungert mich' félékhöz, p. o. ṭa (es stirbt ihn) hal, niṭa (es stirbt dich) halsz, maṭa halok; tapi halnak, nitapi haltok, uñtapi halunk; waste jó, és ő jó, niwaste te vagy jó, mawaste, wastepi, niwastepi, uñwastepi. Ezekben a *pi* nem a tevő, vagy alanyi névmásra értetik, hanem a tárgyira, mi kitetszik wicsaṭa-bul: es stirbt sie, halnak, hol a *pi* nincs meg, mert wicsa fejezi ki a többes harmadik személyt. Ezen benható és tulajdonságnévi igék teszik a harmadik igetoldás módját.

Harmadik igetoldás-rend.

31. Ezen igetoldás tehát *ma* és *ni* tárgyi névmások által tűnik ki. Ezek pedig vagy egész alakban fordulnak elő, vagy csonkítottan. Az egész névmások előfordulnak benható és tulajdonsági igékben, vagy előtoldásul, vagy bétoldásul.

Előtoldók: ṭa hal, holt; waste jó.

maṭa	uñṭa	uñṭapi
niṭa		niṭapi
ṭa		ṭapi
halok		halunk
stb.		stb.

mawaste	uñwaste	uñwastepi
niwaste		niwastepi
waste		wastepi
jó vagyok		jók vagyunk
stb.		stb.

Bétoldók, p. o. asni jól járni, épülni.

amasni	uñkasni	uñkasnipi
anisni		anisnipi
asni		asnipi
jól vagyok		jól vagyunk
stb.		stb.

32. Csonkított névmásuak *m*, *n*-et mutatnak, s többnyire kiható jelentésüek.

Előtoldók, p. o. uñ használni.

muñ	uñkuñ	uñkuñpi
nuñ		nuñpi
uñ		uñpi

Így toldatik még uñpa és csañnuñpa pipázni; így toldatnak az *ihd* elejü magárahatók (20. c.), p. o. ihdaska magát kötni: mihdaska, nihdaska kötöm magam, kötöd magad stb.

A *j* elejü igék az *m* és *n*-et *j* helyére veszik, p. o. jañkà lenni

mañka vagyok	uñjañka	uñjañkapi vagyunk
nañka stb.		nañkapi
jañka		jañkapi

jañka szőni, kötni.

mnàñka szövök	unjañka	uñjañkapi
nàñka		nàñkapi
jàñka		jàñkapi

Ez az előbbitül az első személyben bészurt *n* és a hangsuly által külömbözik, mert vagyok: mankà, nankà stb.

Bétoldók, owiñzsa ágynak használni.

omiñzsa	unkowiñzsa	uñkowiñzsapi
oniñzsa		oniñzsapi
owiñzsa		owiñzsapi

Iwañġa nyomozni.

imuñġa	uñkiwañġa	uñkiwañġapi
inuñġa		inuñġapi
iwañġa		iwañġapi

Ezekben az *m* és *n*, v helyére jut, azonkívül az utolsóban a u-ra változik. Iwañġa-t követik: wàñka és iwàñka, lefeküinni.

Ecsoñ tenni valamit, *a*-t veszen az m és n elé.

ecsamoñ	ecsoñku	ecsoñkupi
ecsanoñ		ecsanoñpi
ecsoñ		ecsoñpi.

Föltetsző, hogy a kettős és többes *uñ* névmás hátul toldatik ebben, *ku* megfordított alakban. Ecsoñ-t követik: hècsoñ ezt tenni (he és ecsoñ), hecsamoñ, hecsanoñ; kettős: hecsonku; több. hecsoñkupi és hecsoñkoñpi; — kècsoñ azt tenni, tòkoñ tenni, melyben cs az előző o miatt k-vá lett.

33. Vannak olyan igék is, melyek a névmást *mi*, *ni* képiben toldják.

Ecsiñ gondolni.

ecsañmi	unkecsiñ	nñkecsiñpi
ecsañni		ecsañpi
ecsiñ		ecsiñpi

Hècsiñ ezt gondolni, kècsiñ azt gondolni, awacsiñ gondolkodni, rágondolni, wacsiñ szándékozni (ecsoñ wacsañmi tenni gondoltam) szintúgy toldatnak. A toldáson kívül nevezetös az i-nek a-ra változása.

iñ viselni, h-t toldja elő.

hiñmi	uñkiñ	uñkiñpi
hiñni		hiñnipi
iñ		iñpi

Összetett igék.

34. Az összetett igék (17.) két igébül állanak. Rendesen megtartják a mindenik igéhöz illő névmásokat, de az utóbbiké el is maradhat, p. o. hdijotañka (hdi és ijotañka) haza jőni és leülni, wahdimdotañka, és wahdijotañka haza jövök és leülök, melyben hdi-nek névmása wa, és ijotañka-é md, így: imdotañka (26.), vagy a nélkül.

Hijotañka jönni és leülni (hi jő, ijotañka).

wahimdotañka	uñhijotañka	uñhijotañkapi
jahidotañka		jahidotañkapi
hijotañka		hijotañkapi

Igy jár hdijotañka is, mely mint az előbbi, hi, hdi szerint az első, ijotañka szerint a második igetoldáshoz tartozik. De hinazsiñ jönni és állani, hdinazsiñ hazajönni és állani, kinazsiñ haza érni és helyit megállani, monnó részök szerint az első igetoldáshoz tartoznak, p. o. *wa*hina*wa*zsiñ, *ja*hina*ja*zsiñ stb.

Iñjañka sietni (az első és harmadikhoz), talán i és jañka-bul.

waimnanka	uñkiñjañka	uñkiñjañkapi
jainañka		jainañkapi
iñjañka		iñjañkapi

Hiwañka jönni és éjjelezni, kiwañka, haza jönni és lefeküնni, hazajönni hálni, hdíwañka haza *jönni* hálni, úgy toldatnak mint *kaska* az elsőben, és **iwañġa** a harmadikban.

Rendhagyó és hiányos ígék.

35. *Eja* mondani és *hèja* ezt, *kèja* azt mondani, p és h-t vesz föl j helyire.

epà mondok	uñkèja	uñkèjapi
ehà stb.		ehàpi
èja		èjapi

Epcsa gondolok, és *hepcsa*, ezt, *kepcsu* azt gondolom, csak ezen első személyben használtatnak.

36. Most teljes mintában adjuk a ksza igegyököt a 16-ban felhozott előtoldásokkal, tárgyi névmásokkal (29.) és a 17-ben említött értelmi változatokkal:

Viszonytalan.	Magáraható.	Birtoki.	Tulajdonító.
wabawaksza wabajaksza wabaksza wabauñksza wabauñkszapi wabajakszapi wabakszapi	bamicsiksza banicsiksza baicsiksza bauñkicsiksza bauñkicsikszapi banicsikszapi baicsikszapi	bawakiksza bajakiksza bakiksza bauñkiksza bauñkikszapi bajakikszapi bakikszapi	bawecsiksza bajecsiksza bakicsiksza bauñkicsiksza bauñkicsikszapi bajecsikszapi bakicsikszapi
wabowaksza wabojaksza waboksza wabouñksza wabouñkszapi wabojakszapi wabokszapi	bomicsiksza bonicsiksza boicsiksza bouñkicsiksza bouñkicsikszapi bonicsikszapi boicsikszapi	bowakiksza bojakiksza bokiksza bouñkiksza bouñkikszapi bojakikszapi bokikszapi	bowecsiksza bojecsiksza bokicsiksza bouñkicsiksza bouñkicsikszapi bojecsikszapi bokicsikszapi
wawakaksza wajakaksza wakaksza wauñkaksza wauñkakszapi wajakakszapi wakakszapi	mihdaksza nihdaksza ihdaksza uñkihdaksza uñkihdakszapi nihdakszapi ihdakszapi	wahdaksza jahdaksza hdaksza uñhdaksza uñhdakszapi jahdakszapi hdakszapi	wecsicsaksza jecsicsaksza kicsicsaksza uñkicsicsaksza uñkicsicsakszapi jecsicsakszapi kicsicsakszapi
wanawaksza wanajaksza wanaksza wanauñksza wanauñkszapi wanajakszapi wanakszapi	namicsiksza nanicsiksza naicsiksza nauñkicsiksza nauñkicsikszapi nanicsikszapi naicsikszapi	nawakiksza najakiksza nakiksza nauñkiksza nauñkikszapi najakikszapi nakikszapi	nawecsiksza najecsiksza nakicsiksza nauñkicsiksza nauñkicsikszapi najecsikszapi nakicsikszapi

3. Dolognév.

37. A dolognév vagy *eredeti*, p. o. maka föld, peta tűz' pa fej, ista szem, ate atya, ina anya stb, vagy *származott'* melyek i, wa,, wo, o, wicsa (ta, wa, ho stb.) előtoldások, pi, sz'a, dañ és na utótoldások által lesznek.

Előtoldások.

38. *I* kiható igékbül szerszámnevet alkot, p. o. jumdu szántani, ijumdu eke; kaszdecsa hasítani, icsaszdecse ék; kahiñta gereblyézni vagy seperni, icsahiñte (4. II.) gereblye, seprü.

Wa kiható igébül tevő névszót alkot, p. o. ihañgja elrontani, waihañgje rontó; jawaste áldani, wajavaste áldó.

Wo tulajdonságnévbül és igébül elvont jelentésü dolognevet alkot, p. o. ihañgja rontani, woihañgje rontás, wajazañ beteg lenni, wowajazañ betegség; waoñsida kegyes, wowaoñsida kegyesség, waste jó, wowaste jóság.

O többféle jelentésü dologneveket alkot igékbül és tulajdonságnevekbül, p. o. wañka lefekünni, owañka házföldje, fekvőhely; apa csapni, oape csapás; owa róni, írni, oowa rovás, bötü; szni hideg, oszni hidegség, fagy; maste hő, omaste hőség.

Wicsa benható igékbül elvont jelentésü névszót alkot, p. o. jazañ beteg, wicsajazañ vagy wacsicsajazañ betegség; waste jó, wicsawaste jóság.

Néha tevő nevet alkot, p. o. jasicsa rosszat beszélleni valakirül, szidni, wicsajasicse szidalmazó.

Néha más névszóhoz adva, csonkítottan is, annak értelmit az emberfajra szorítja, p. o. csañte szív, wicsacsañte emberi szív; nape kéz, wicsanape ember kéz; oie szó, wicsoie emberi szó; ohañ cselekvés, wicsohañ emberi cselekvés. Előfordul: wicsaatkuku atya, valakinek atyja; wicsahuñku anya, valakinek anyja; wicsacsiñcsa valaki fija.

Wicso (wicsa, wo) szinte alkot elvont jelentésü dologneveket, p. o. wicsowaste jóság, wicsowaoñsida kegyesség.

Jegyzet. Valamint *wicsa* (ember) a dolognevet az emberi fajra szorítja, úgy állatok neveibül lett előtoldások a névszókat az illető állatfajra értetik, p. o.

Ta jávorszarvas s általában kéredző állat; tacsañte büval- vagy szarvas szív; tapa szarvasfeje; tacsezsi büval-nyelv; taha szarvas-bőr; tacseszdi tüzelő ganéj.

Wa (waḥañkszicsa medve); wapa medvefej, waha medvebőr, wasuñ medvebarlang.

Ho (hoġañ hal) hoape hal-szárny, hocsaka hal-kopotyu stb.

Utótoldások.

39. *Pi* viszonytalan jelentésü névszót alkot igékbül, p. o. wowa ír, wowapi (mintegy: írnak) írás, könyv; wajawa számlálni, wajawapi számjegyek.

Némely ige ezen *pi* utótoldással igeszói névül állhat, a határozóval vagy a nélkül, p. o. icsazo kölcsönvenni, icsazopi hitel; wajawaste áldani, wajawastepi áldás; waihañgja rontani, waihañgjapi rontás; ecsoñ tenni, ecsoñpi kiñ valaminek tevése.

Sz'a a cselekvés gyakorítását fejezi ki az igéknél, s tevő névszókat alkot azokbul, p. o. kaġesz'a csináló; ecsoñpisz'a tevők, jakoñpisz'a lakók.

Dañ vagy *na* kicsinyítőket alkot, p. o. mde tó, mdedañ tócsa; wakpa folyó, wakpadañ folyócska; apa némely, apadañ apró rész: hoksidañ fiú, suñḥpadañ kölyök, suñġidañ róka csak ezen dañ toldással fordulnak most elő. Mikor a többest jelentő toldás is hozzájárul, az megelőzi dañt, p. o. hoksipidañ fiúk. *Na* ilyenkor pi után nem marad meg, hanem dañnak engedi át helyit, p. o. wicsiñjañna lányka, wicsiñjañpidañ leánykák. Tonana kevés, csak többesben tonanañpidañ kevéskék.

De *dañ* nemcsak a többes pi-t ereszti maga elé, hanem több szót is, melyek együtt a mondat tagját teszik, p. o. suktañka wañ waste-dañ (kutya egy jó-ka) egy jó kutyácska; nicsiñksi cseje-dañ (te fiad kiált-ka) te fiacskád kiált. Ezenkép a mondat tagjához toldatván a dañ, ha tehát abban kiható ige van, a toldás mind az alanyra mind a tárgyra értethetik, p. o. niszuñka suñka kikte dañ (te öcse kutya neki öl- cse) te öcsécskéd megölte kutyáját, vagy: te öcséd megölte kutyácskáját; a dañ értethetik niszuñka-ra és suñka ki-re.

Nem.

49. A dakota nyelv nem ismer szónemet. De az élő állatok nemeit megkülömbözteti külömbféle szókkal, p. o. wicsasta ember, winohiñcsa asszony, nő; tatañka büvalbika, pte büvaltehén; hehaka jávorszarvas hím, upañ jávorszarvas ünő.

Közönségesebb a tulajdonságnévveli külömböztetés. Emberrül *wicsa* férfit, *wiñjañ* nőt jelent, p. o. hoksijokopa wicsa fiúgyermek, hoksijokopa wiñjañ leánygyermek. Állatrul *mdoka* jelent hímet, *wije* nőstényt, p. o. tamdoka hímszarvas, tavíjedañ nöstényőz (a dañ kicsinyítő); pağonta mdoka kansárkány; zitkadañ wije fajdtyúk. Ezek előtt csonkítást is szenved a szó, p. o. suñg mdoka ménló, suñg wije kancza (suñka helyett).

Nők tulajdonnevei wiñ, vagy kicsinyítő viñna (viñjanbul) toldást vesznek föl, p. o. Totidutawiñ (veres ház asszonya), Wakañkazsuzsaviñ (női szellem, mely adósságot fizet), Mahpiwiñna (felhő-nő).

41. A névszónak két száma van, *egyes* és *többes*. A többesjelölő *pi*, de csak élő állatoknál, mely a névszóhoz, többnyire azonban a tulajdonság- vagy igeszóhoz toldatik, p. o. suñka kutya, suñkapi kutyák, suñka kszapapi okos kutyák, suñka ecsoñpi kutyák tették (kutya-tett-ek). Élettelen dolgok, ha többesben vannak is, gyéren fogadják el a *pi*-t, p. o. mağa mező és mezők. Viszontag pi toldással képzett névszók egyes számuak, p. o. tipi ház és házak, wowapi könyv és könyvek (39.).

42. Nincs esetjelölő a dakotában, mely csak nevezőt és tárgyit fejez ki az illető hely által; mert a nevező első helyen, a tárgyi másodikon, s az ige harmadikon áll, p. o. wicsasta wañ wowapi vañ kağa (ember egy könyv egy csinál) egy ember egy könyvet csinált; Dawid Szopija wastedaka, Dávid Zsófiát szereti; Dakota Besdeke wicsaktepi (Dakota Besdeke ő (ember) öl-ek) a dakoták megölték a besdekéket (rókaindeket). Mikor világos, melyik névszó a nevező, az a tárgyi után is állhat, p. o. Wicsasta Wakañtañka kağa (ember isten csinál) az Isten teremté az embert.

43. Biró és birtoklott egymás mellé jut; az első a bir-

toki, mely csonkítást is szenvedhet, és az által a kettő összetett szóvá lesz, p. o. wahukeza ihupa gerelynyél, tipi tijopa ház-ajtó, wicsasta oie ember szava; mahcsiñcsa liba (maġa csiñcsa föld fija), mah ijumda föld eke (maġa ij.), mahicsahiñte gereblye.

a) A birtoklási viszonyt kifejezik a birtoki névmások is, melyek vagy a másik névszó után tétetnek, akár bíró akár birtoklott az, p. o. tatañka wojute tawa (büval eledel övé) büval eledele, wojute suktañka tavapi (eledel ló övéké) lovak eledele, wicsasta jatapi tipi tawa (ember szóló ház övé) főnök háza; — vagy a birtoklott elé toldatnak, mint: tatañka tawote (ta-wojute) büval ő-eledel, Dawid taañpetu Dávid ő-nap= napja.

b) Néha *ta* helyett *ti* áll, p. o. wañhiñkpe nyíl, Dawid tiwañhiñkpe Dávid nyila. Ha a névszó előtoldott *i* vagy *o*-val kezdődik, csak *t* áll, p. o. ipahiñ főal, Hake tipahiñ H. főalja; owinzsa ágy, Hake towiñzse. A *wo* előtoldatu névszók kivetik *w*-t a *t* után, mint: wowaste jóság, Wakañtañka towaste Isten jósága.

c) Atyafisági névszók : ku, csu, tku ragot vesznek föl, p. o. suñka öcs, Dawid suñkaku Dávid öcscse; csiñje báty, Tomasz csiñcsu Tamás bátyja; csiñkcsi leány, wicsasta csíñksitku ember leánya.

44. A dakoták nevei mind jelentéssel birnak, p.o. Mahpija felhő, Hoksidañ fiú; Tatañka-hañska büval hosszu, Pezsibuta-wicsasta orvosság-ember, Ta-peta-tañka ő-tüz-nagy stb. A fiúk és a leányok, azon rend szerint, melyben születnek, saját névvel birnak. Ilyen sorszerinti fiú-nevek: Csaskè, Hcpàñ, Hepì, Csatàñ és Hakè; leánynevek: Winòna, Hàpañ, Hàpisztiñna, Wàñske és Wihàke. Tehát ha az első szülött fiú, Csaskè-nak, ha leány, Winòna-nak nevezik stb. Ötön túl nincs többé saját név. Külömben

	embernek	*nőnek*
bátyja :	csiñjè	timdò
nénje :	tañkè	csuñ
öcscse :	szuñkà	szuñkà
huga :	tañksì	tañkà
nagybátyja :	tahàñsi	icsèsi

nagynénje:	hañkàsi	icsèpañsi
sógor	tahàñ	sicsè
sógornő	hañkà	icsèpañ.

4. Tulajdonságnevek.

45. Legtöbb tulajdonságnév eredetinek látszik, p. o. szka fejér, tañka nagy, waste jó. — Azomban némely tulajdonságnév *wa* előtoldat által igébül lesz, mint: oñsida könyörülni valakin, waoñsida kegyes; csañtekija szeretni, wacsañtkija jóakaró.

Több tulajdonságnév utóhangja a, vagy añ e-re változik hiñcsa, do, kiñ vagy csiñ stb előtt, mint: sicsa rosz, sicse hiñcsa igen rosz; wicsasta sicse csiñ (kin h.) a rosz ember.

46. Van ezeknek egyese, kettőse és többese. A kettős jelelője uñ, mely elő- vagy bétoldatik, p. o. kszapa bölcs, wicsasta uñkszapa mí két bölcsek; waoñsida kegyes, waoñsiuñda mí két kegyesek.

A többes *pi* által lesz, mint: wicsasta wastepi jó emberek. De kívált állati vagy élettelen tárgyaknál e többes szám valamelyik tag ismétlésivel is alakúl, p. o. kszapa bölcs, kszakszapa bölcsek; tañka nagy, tañktañka nagyok; waste jó, wasteste jók; — tañkiñjañ nagy, tañkiñkiñjañ nagyok.

47. A hasonlítás *szañpa*, több, által lesz, mint: waste jó, szañpa waste jobb. Mikor a hasonlított dolog közvetlen megelőzi a szañpa-t, ez elé *i* toldatik, p. o. wicsasta kiñ de iszañpa waste (ember ez, az nál több jó) ezen ember jobb annál. Ez értelemben *szam ijeja*, többre ment, is áll, p. o. szam ijeja waste jobb. Így is kifejezik a hasonlítást, hogy mondják: egyik jó, másik rosz, p. o. de sicsa, he waste az jobb mint ez.

Kitañna kisebbít, mint: kitañna tañka valamennyire nagy = nem igen nagy.

A harmadik fokot jelölhetik *nina*, *ḫiñcsa*, *ijotañ*, mint: nina waste, vagy waste ḫiñcsa nagyon jó, ijotañ waste legjobb.

5. Számnevek.

48. Összeállatjuk az alapszámneveket és a sorozókat.

Alapszámnevek.	*Sorozó számnevek.*
1. wańcsa, wańzsi, wańzsidań	tokaheja első
2. nońpa	inońpa, vagy icsinońpa második
3. jamni	ijamni „ icsijamni harmadik
4. topa	itopa „ icsitopa negyedik
5. zaptań	izaptań „ icsizaptań
6. sakpe	isakpe „ icsisakpe
7. sakowiń	isakowiń „ icsisakowiń
8. sahdoğań	isahdoğań „ icsisahdoğań
9. napcsińwańka	inapcsińwanka
10. wikcsemna	iwikcsemna stb.

A többi alapszámok: wikcsemna nońpa (10×2) húsz, wikcsemna jamni (10×3) harminc, wikcsemna topa (10×4) negyven stb. opawinğe száz, opawinğe nońpa (100×2) 200 stb. kektopawinğe ezer, kektopawinğe nońpa kétezer stb. wojawa tańka nagy szám, azaz millió.

Tizenegy — tizennyolcig az alapszámnevek *ake*, megint, vagy *szańpa*, több, által lesznek. A dakota, ujjain számlál tízig, s lehajtja egyik ujját, az elszámlált tíznek jelölésire, így folytatván: ake wańzsidań = (megint egy), azaz tizenegy, ake nońpa (megint kettő) = tizenkettő stb. tizennyolcig, mi ake sahdoğań (megint nyolc); a tizenkilenc: uńma napcsińwańka = a másik kilenc. De *szańpa*, több, által így fejezi ki: wikcsemna szańpa wańzsidań (tíz több egy) tizenegy, wikcsemna szańpa nońpa tizenkettő, wikcsemna szańpa jamni tizenhárom stb, wikcsemna szańpa sahdoğan tizennyolc, wikcsemna szańpa napcsińwańka tizenkilenc, wikcsemna nońpa húsz.

A húsz és harminc, harminc és negyven stb. közötti számokat a sorozóval fejezi ki, melyet az alapszám elé teszen, így: ijamni wańzsidań harmadik (tizedbül) egy, = 21, ijamni nońpa harmadik kettő 22, stb. itopa jamni negyedik három, azaz 33, itopa topa negyedik négy = 34 stb. isahdoğan wańzsidań nyolcadik egy = 71. A finn nyelvben hasonlóan fejezik ki a tizesekön felüli egyeseket, p. o. yksitoista (egy a másikbul) tizenegy; kaksi kolmatta (kettő a harmadikbul) huszonkettő stb.

49. Az alapszámok ismétlése azt jelenti körülbelül, mit a magyar: egy egy, kettő kettő stb. De vagy csonkítva ismételtetnek, mint noñpa és topa, melyekbül lesz: nomnom kettő kettő, vagy kettesével; tomtom négy négy, vagy négyesével; — avvagy csak az utolsó tagot ismételik, mint jamni, zaptañ, sakowiñ és wikcsemna, így: jamnimni három három, zaptañptañ öt-öt, sakowiñwiñ hét-hét, wikcsemnamna tíz-tiz; ugyan ezt teszik opawinġe és kektopawinġe, így: opawiñġeġe száz-száz stb; — vagy a közepső tagot ismétlik, mint sahdoġan és napcsiñwañka, így: sahdohdoġan nyolc-nyolc, napcsiñwañgwañka kilenc-kilenc.

A wañzsi-nek ismétlése: wañzsikzsi „keveset" jelent.

Wañcsa, noñpa, jamni stb kifejezik a sokszorozókat is, p. o. noñpa noñpa hecsen topa, kétszer kettő az négy. Erre szolgál *akihde*, és, is, p. o. noñpa akihde noñpa hecsen topa, kettő és kettő négy.

Dañ és *na* korlátolja a számnevek jelentésit, p. o. jamnina, csak három, zaptañna csak öt. Egytagúak után kettőztetik a *na*, p. o. nomnana csak kettő, tomnana csak négy; huñḥ rész, huñḥnana csak egy rész.

50. Láttuk, hogy a sorozó számok *i*, *icsi* előtoldást vesznek föl; icsi helyett lehet *wicsi* is, tehát itopa, icsitopa és wicsitopa mind: negyedik.

Tizen felül *ake* kapja meg az előtoldást, p. o. iake wañzsi tizenegyedik, iake noñpa tizenkettődik, iake jamni tizenharmadik stb. iwikcsemna noñpa huszadik; iopawinġe századik stb.

Több szám kerülvén össze, a sorozó toldást az utolsó kapja meg, p. o. wikcsemna noñpa szañpa ijamni huszonharmadik; opawinġe szañpa iake noñpa száz tizenkettődik.

51. Például fejezzünk ki több számot. 1856 = kektopawiñġe szañpa opawiñġe sahdoġañ szañpa wikcsemna zaptañ szañpa sapke = ezer, több száz × nyolc, több tíz × öt, több 6; — 2536 = kektopawiñġe noñpa szañpa opawiñġe zaptañ szañpa wikcsemma jamni szañpa sakpe = (1000 × 2) + (100 × 5) + (10 × 3) + 6.

6. Igemellékek.

52. Némely igemellék, úgy látszik, eredeti, p. o. ecsa mikor; kuja, kun alatt, alul; kitañna kevéssé; nina, ḫiñcsa igen, nagyon; ohiñni mindig; szañpa több; tañkan kívül, wañkan felül, wañna most stb. Mások nyílván származottak, még pedig:

1) *Mutató névmások*bul, hañ és han, ken és cseñ, ketu és csetu, en, ki, kija, csi és csija utótoldatok által, mint:

hañ és *han:* de ez, dehan itt, most; he az, hehan ott, akkor; ka az, kahan, kahañ akkor ott, mennyiben.

ken és *csen:* kaken azon módon; ecsa mikor, ecsaken valamikor, mindig; decsen így, hecsen úgy.

ketu és *csetu:* kaketu azon módon, decsetu ekképen, hecsetu akképen.

en, ben, csonkítottan: *n*; de ez, den itt, he az, hen ott, ka amaz, kan amott túl, tukte mely, tukten hol?

ki és *csi*, *kija* és *csija:* ka amaz, kaki, és kakija ott; de ez, decsi és decsija itt.

Ezen igemellékekbül uj toldatok által megint mások alakulnak, ugymint:

tu által: dehan most, dehantu mostani időben; hehan akkor, hehantu akkoriban; tohan mikor? tohantu mikoriban?

ja által: dehantuja így, itt; hehantuja ott; decsetuja így; toketuja akárhogyan.

ken által: dehantujaken, toketujaken, így, úgy.

jañ altal: dehañjañ ekkor, itt, mennyiben; tohañjañ mennyire, a mennyiben; ohiñni mindig, ohiñnijañ örökre.

tkija által: kun alúl, kuñtkija lefelé; wañkan fölül, wañkañtkija fölfelé.

2) *Igék*bül, jañ, ja és na toldások által.

jañ által: ijuskiñ örvendeni, ijuskiñjañ vígan; itoñsni hazudni, itoñsnijañ hamisan; így: tañjañ jól, talán az elavult tañ igétül, mert atañ-gondját viselni valaminek.

ja által: aokağa hamisságot mondani valakirül, aokaḫja hamisan.

na által: inaḫni sietni, inaḫnina sietve, ideiglen.

3) *Tulajdonságnevek*bül ja toldat által, p. o. waste jó,

wasteja jól; sicsa rosz, sicsaja rosszul, tañka nagy, tañkaja nagyon, szélesre terjedve.

4) *Dolognevek*bül, *a* elő- és *ja* utótoldat által, p.o. paha domb, apahaja dombféleképp, dombosan; wanicsa senki, awanin és awaninja rontólag, semmisitőleg.

ata és *jata* utótoldat által, p. o. ḥe domb, hát, ḥejata domb mögött.

5) *Viszonyítók*bul:

tu vagy *tuja* által, p. o. mahen ben, mahentu, vagy mahetu, mahetuja belsőleg.

wapa által, p. o. ako túl, akowapa rajta, mahen ben, mahenwapa bent.

7. Viszonyítók.

53. Ezeket *szóviszonyítók*ra és *mondatviszonyítók*ra (conjunctiók) osztván, lássuk előbb a szóviszonyítókat, melyek *különállók* vagy *toldatók*.

A *különállók*, melyek követik a dologneveket, leginkább ezek:

ahna vel	etkija felé	ohomni körül
akan rajt	etu hoz	om vel
ako túl	jata hoz	oñ ról, tól, ért, miatt,
ehna között	kahda nál	opta által
ekta ben, nek, hoz,	kicsi vel	szañpa túl
en ben	mahen belül,	tañhañ tól.
etañhañ tól	ohna ben	

A *toldatók*, a dolognevek után, s az igéknek vagy eléje vagy beléje toldatnak.

A dolognevek után toldatnak: a) *ta, ata, jata*, rá, rajta, p. o. tiñta rét, tiñtàta rétre és rétön; màġa mező, föld, maġàta mezőre, mezőn; csañ erdő, fák, csañjata fákon; ḥe domb, ḥejata dombon, vagy mögött (52. 4.).

b) *en*, vagy *n* kevés dolognévhöz jár, p. o. ti ház, tin házban.

Az igék elé toldatnak (a helyett, hogy a dolognevek után toldatnának) *a, e, i, o* viszonyítók, melyek akan, ekta, kicsi, ohna-nak csonkított maradványai, p. o. *a* (akan n, rajt): mani

menni, amani rajta menni valaminek, csañkağa amawani fagerendán megyek.

e (ekta: ra, hoz): juḫpa letenni a mit viszen az ember, ejuḫpa letenni egy helyre.

i (kicsi: vel, ért): csekija kérni, icsekija kérni valamiért.

o (ohna: be): hnaka letenni, ohnaka bétenni.

ki és *kicsi* névmások helyett toldatnak elő, vagy be az igékbe.

ki jelent neki, p. o. kağa csinálni, kicsağa csinálni valakinek; huweja valamiért menni, kihuweja valaki számára menni valamiért.

kicsi jelent ‚ért‘: kaksza elvágni, p. o. botot, kicsicsaksza valakiért elvágni.

54. Több igemellék *i* előtoldást veszen föl, s ez által viszonyt fejez ki az előző dolognévhez, tehát viszonyítóvá lesz, megfelelvén a magyar harmadszemély ragjával ellátott viszonyítóknak, p. o. tehañ túl, tól fogva, itehañ messzire. Következő igemellékek válnak így viszonyítókká:

iako túlrajta	iszañpa túlján
iakan rajta	itakaszañpa rajta túl
iaskadañ közel hozzá	itañkan kívűle
icsahda közel hozzá	itehañ messzire
ihakam mögötte	iwañkam felette
ihduksañ körülte	ijohakam után
iheктam mögötte	ijotahedañ közötte
ihukuja alatta	ijotahepi közötte
iḫejata mögötte	ijotakoñsz ellenkezője.
ikañjeta alája	
ikijedañ közel hozzá	

8. Mondatviszonyítók.

55. A mondatviszonyítók mindig mondatokat viszonyítanak egymáshoz, még mikor látszólag csak egyes szókat kötnek is össze, p. o. waste ḳa kszapa jó és bölcs; mert ha mondományt teszek hozzá, tulajdonkép két mondat van egybekötve. A fő mondatviszonyítók: uñkañ, ḳa és; ko, koja is, és; uñkañs, kiñhañ és csiñhañ, kinahañ és csinahañ ha; esta és

sta, kes és cses, ḳes és c̣ses ámbár, ḳaes és c̣saes, ḳejas és c̣sejas habár; ḳa is, vagy; tuka de.

9. Indúlatszók.

56. Minél közvetlenebb, azaz természetiebb valamely nyelv, annál több indulathangjai vannak. A dakota nyelvben kifejeznek

fájdalmat: juñ! wiñswi! (jaj ah)

sajnálkozást: hehe! hehehe! huñhe, huñhuñhe! (oh, kár)

ámulást: ḥopidañ! ḥopidañnije! ḥopidañsni! iñaḥ! inama! iñjuñ! ijanaka! (csuda, úgyan)

figyelmet: a! e! bes! hiwo! iḥo! ito! maḥ! toko! wañ! (lám)

dicseködést: iḥdatañ! ihdatañḥ! (bezzeg)

igenlést: ecsaḥe! ecsas! ecsaes! ees! ehaes! eḥdakaes! ejakes! ejaḳes! nakas! nakaes! (igen)

kétkedést: cze! hesz! hiñte! ḥo! ḥoecsaḥ! ijesnicsa! oḥo!

HARMADIK RÉSZ.

A szók elhelyezése.

1. Névmások.

Személyi névmások.

57. A személyi névmások toldatók és önállók lévén, s amazok igék, tulajdonság-, dolognevekhöz és egymás mellé toldatván, ezen renddel fogjuk röviden felhozni.

58. *A toldatók helye az igéknél.*

1) elötoldatnak, még pedig:

a) egytagu igék elé: *ba* gáncsolni, *da* kérdezni; majaba engem te gáncsola.

b) a *ka* és *pa* elötoldásu, s a *kpa* vagy *tpa*, *hda* es *hdu* birtoki elötoldásos igek elé: kaksza fejszével elvágni, wakaksza én vágok el; pağañ elválni, wapağañ elválok, kpağañ és tpağañ elválni a magaétul, wakpağañ elválok a magamétul; ḥduta magaét enni, wahduta eszem a magamét.

c) *d* és *k* elejü igék elé: daka becsülni, wadaka becsülök; kağa csinálni, jakağa csinálsz.

d) a *ju ja jo* elejü ígekrül, melyek az első személyben *md*, a masodikban *d*-t toldanak elő; lásd a 27. és 9. *γ*.)

2) Bétoldatnak, még pedig:

a) minden igébe, mely hangzóval kezdődik, mely nem előtoldat, p. o. opa követni, owapa követök. De a többes szám első személye *uñk* előtoldatik; uñkopapi követünk, ámbár ouñpapi is fordul elő.

b) *a e i o* viszonyítás igébe (53.), a személyi névmás ezen viszonyítók után toldatik, ha külömben az egyszerü ige elé toldatnék, p. o. kastañ kiönteni, wakastañ kiöntök, tehát okastañ kiönteni valamibe, owakastañ; paḥta kötni, apaḥta hozzákötni, apawaḥta hozzákötök.

c) Igegyökök- (15.) és tulajdonságnevekbül *ba, bo, na* előtoldás által képzett igék, a névmást az előtoldás után teszik: baksza késsel elvágni, bawaksza; boksza elsütni, bojaksza elsütsz.

d) *cs, s, m* vagy *n* elejü ígék az első szótag után toldják be; csapà átszurni, csawapa atszúrok; màni menni majàni mégy; paḥta kötni is azt teszi, jóllehet *pa* nem előtoldás, pawaḥta kötök, pauñḥtapi kötünk.

e) a *ki* és *kicsi* előtoldatu ígék (19. e.) ezek után teszik a személyi névmást.

f) tulajdonság- vagy dolognevekbül, *kija* és *ja* (17.) képzők által lett kiható ígék, ezen képzők után toldják, p. o. wañjagkija láttatni, wañjagmakija láttat engem; szamkija feketíteni, szamwakija feketítök; csañtekija szeretni, csañtewakija szeretök valakit.

g) a magára vivő névmások (10.) azon helyet foglalják el az igében, melyet a bétoldató névmások, p. o. wastedaka szeretni, wastewadaka szeretök, wastemicsidaka szeretöm magamat.

59. *A toldatók helye a tulajdonságneveknél. Előtoldatnak* tulajdonságnevek és számneveknél, p. o. jazañ beteg, tañcsañ majazañ test- én-beteg=testem beteg; wastejó, niwaste te-jó =te vagy jó; — mawañzsidañ én-egy= én egy vagyok; ninoñpapi tí- kettők= ti ketten vagytok; uñjamnipi mí-hármak = mí hárman vagyunk.

Bétoldatnak, mikor a tulajdonságnév a viszonytalan

wa-t (20. b.) vette föl, vagy hangzóval kezdődik; wajazañka beteg lenni, wamajazañka beteg vagyok; aszni jól lenni, amaszni fölüdültem.

Waoñsida, és wacsañtkija és talán többen is, melyeket tulajdonságneveknek híjunk, bétoldják a névmásokat: waoñsiwada kegyelmes vagyok; wacsañtwakija jóakaró vagyok.

60. *A toldatók helye dolognevekben.* A birtoki névmások (9. c.) előtoldatnak. De mikor névmás és dolognév egyesűl, a névmás hol elő- hol bétoldatik, p. o. *ni*suñka te-kutya (vagy); wicsasta ember, wi*ni*csasta te-ember (vagy); dakota, da*ma*kota én- dakota=dakota vagyok. Néha a bétoldás önkény szerint eshetik meg az első vagy második tag után, p. o. wicsahiñcsa vén ember, wi*ma*csahiñcsa vagy wicsa*ma*hiñcsa vén ember vagyok.

Dolog- és tulajdonságnév együtt lévén, a névmás akár az egyik akár a másik elé toldathatik, p. o. nape kéz, szuta kemény, kezem kemény így mondhatom: *mi*nape szuta, vagy nape *ma*szuta. (Miért az elsőnél *mi* 9. c.) — De a dolognév- és tulajdonságnévbül összetett névszó, közibe veszi a névmást, p. o. iszañtañka (kés nagy), így híjják a dakoták az amerikai angolokat; iszañmatañka amerikai vagyok.

61. *Egymáshozi helyök.* Két névmás összekerülvén, az első személy mindig elül van, akár tevő akár tárgy, p. o. majaduhapi engem ti birtok; uñnijuhapi *mí-te*-birsz, vagy mí *titeket* birunk. *A kétes értelmet a pi többes jelelője okozza, mely ott lehet, mikor a tárgyi, többesben áll, mint most uñ-pi, s okvetlenűl ott van, mikor a tevőt akarom többesben kifejezni.*

De *wicsa*, a harmadik személy tárgyi — többese mindig elűl áll, p. o. wicsawakaska őket kötöm.

62. *Az önálló személyi névmások* nem jelölik a személyt, mert azt a toldató névmás fejezi ki, hanem nagyobb sulyt jelentenek, p. o. niszuñka he kupi he? hija, he *mije ma*kupi (teöcscse az adnak az? nem, az én én-adnak) öcsédnek adták azt? vagy öcsédnek adatott-e az? nem, nékem adták. Ja masi wo? hija, mije mde kta (menni én-parancsolsz vaj; nem én én-megy fog) küldj engem, vagy parancsolj mennem; nem, magam fogok menni.

a) Az önálló személyi névmás elül áll a mondat ré-

szin, jóllehet ha tárgyat jelent, a dolognév után is állhat, p.o. mije iszañ*ma*tañka én én-amerikai= én amerikai vagyok; uñkije uñcsuwitapi mí hidegek vagyunk = fázunk; uñkije uñjañpi kta mí menni fogunk; mije makaska én én-köt=engem köt. Mije mini wacsiñ én viz én-kíván=vizet kívánok; nije tòka kiñ nijuzapi, vagy tòka kiñ nije nijuzapi (tík ellens*ég* az ti-fog-ek) az ellenségek megfogtak benneteket.

b) Visszavivő mondatrészben az önálló névmás leghátul áll, p.o. wicsasta hi koñ he mije (ember jő az, az én) én vagyok az ember, ki jő; ònicsijapi kiñ hena uñkijepi (titeket segít-nek az, azok mi) mí vagyunk azok, kik títeket segítünk.

c) Gyakran *ḥiñcsa* neveli az önállók sulyát, p.o. mije ḥiñcsa én magam; nije nitawa ḥiñcsa te tied nagyon=igazán a tied.

d) Feleletben az önálló névmás maga van, vagy az ige is vele áll, p.o. tuwe hecsoñ he? mije, ki tette azt? én; — tuwe jaka he? nije, ki te-vél az=kit vélsz te? téged. Vagy: he tuwe kağa he? he mije wakağa (az ki tett az? az én én-tett) ki tette azt? azt én tettem.

63. A többes jelelője az utolsó szóhoz ragad, legyen az akár igeszó vagy tulajdonságnév, akár névmás, p.o. nije jakağapi tí teszitek azt; nije niwastepi tí jók vagytok; tona waoñsidipi kiñ hena nijepi (a hány kegyelmesek az, azok tík) tí vagytok azok, kik kegyelmesek.

64. Személyi névmások és a kérdő-visszavivő *tuwe* csak élőkrül mondatnak, p.o. he tuwe az ki, de *mije* az én vagyok; he Dawid tava az Dávidé; he mije mitawa az enyim; he tuwe tawa (az ki azé) kié az?

65. A harmadik személy ritkán fejeztetik ki. Nincs is harmadik személyü bétoldató névmás, *wicsa* és *ta*-t kivéve (9. b, c). Az önálló *ije* és *ijepi* (8. b) gyakran nevezőben, néha tárgyiban állanak. Egyébiránt nem is fejezik ki a harmadik személyt névmás által, p.o. sijo wañ kute ḳa o (fajd-egy-lő és talál) fajdot lőtt és talált (ölt); suktañka kiñ juzapi ḳa kaska hdepi (ló az fognak és köt tesznek) megfogták a lovat, és megkötötték.

66. Midőn mondatviszonyítók egybekötnek mondatokat vagy szókat, ismételni kell a névmásokat, p.o. *wa*hi ḳa wañ-

*md*ake ç̣sa ohi*wa*ja (hi jő, wañjaka lát, ohija felülmul) jött és láta és győze. — Tatañka kiñ wañ*wicsamd*ake ç̣sa *wicsawa*kte (wañjaka lát, kte öl) büval az őket láttam és őket öltem=láttam a büvalokat és megöltem. *Nita*suñke ḳa *nita*mazakañ te kutyád és te puskád.

Mutató névmások.

67. A mutató névmás elül áll, ha alany vagy tárgy; de ha tulajdonítmány, utól áll, p. o. hena tatañkapi azok ökrök; de mije ez én vagyok; dena wasteste ezek jók; he majaḳu az én-te-ad= azt nekem adtad. — Wicsasta kiñ hena (ember az azok) azon emberek; wicsasta waste kiñ dena (ember jó az azok) azon jó emberek.

Ott is áll néha a mutató, hol más nyelvben nem állana stb. ate umasi kiñ, he wicsa*ja*dapi sni (ate atya, u jő, si parancsol, umasi jönni engem parancsol, wicsada hinni; — atya jönni engem parancsol ki) az atya, ki engem küldött, annak ti nem hisztök; iszañ kiñ he iwacsu (icsu venni, kés azaz vettem) vettem a kést.

Visszavivő névmások.

68. Tuwe ki, taku mi, kérdők és visszavivők, a mondat elején állanak, p. o. tuwe jaka heɣka vélni, = ki te-vél az) kit vélsz te? taku odake csiñ (ojaka elbeszélleni, csiñ, kiñ h.) a mit te elbeszéllesz.

Igenlő mondatban tuwe és taku dolognév gyanánt állanak, p. o. tuwe he manoñ valaki azt lopta; taku ije*waja* (ijeja találni) valamit találtam.

Tagadó mondatban *dañ* toldatik tuwe és takuhoz, p. o. tuwedañ he sni (valakicske jő nem) senki sem jő; takudañ duhe sni nincsen semmid.

Az összetettek (11.) példájaul legyen: tuwe kasta hi kiñhañ, he waḳu kta, ha valaki jő, odaadom neki; — taku kasta wañmdake csiñhañ wakute kta, ha valamit látok, meg fogom lőni.

Határozó névmások.

69. A határozó *kiñ* és *wañ* utána áll a szók foglalatának, melyet meghatároz, s melybe nemcsak tulajdonság-név, hanem

igeszó és igemellék is tartozik, p. o. maka kiñ a föld, wicsasta kiñ waste az ember jó; wicsasta waste kiñ a jó ember; taku ecsamoñ kiñ (mi én-tett az) a mit én tettem; wicsasta sicsaja ohañjañpi kiñ (ohañ dolgozni, ohañjañ u. a.) ember rosszul dolgoznak az = az emberek, kik rosszul cselekesznek. — Wicsasta wañ egy jo ember; hoksidañ waste wañ egy jó fiú; wicsasta wañ waste kiñ he kağa (ember egy jó az, az tett) az egy jó ember volt, a ki azt tette.

Koñ és csikoñ, a mult idő jelelője, a határozó helyin áll, p. o. wicsasta wañmdake csikoñ, az ember, kit láttam.

2. Igeszók.

70. Az ige nemcsak a dolognév után áll, akár alany, akár tárgy az, hanem a dolognév tulajdonítmánya, s az igemellék után is. P. o. hoksidañ kiñ mani (fiú az megyen) a fiú megyen; wowapi wañ duha (juha birni) egy könyvet birsz, könyved van. Waanatañ wicsasta wajapike csiñ he tañjañ wañmdaka (W. ember beszédes az, az jól lát-én) jól láttam Waanatan-t a beszédes embert.

71. Az ige az alany és tárgy után állván, a *pi* többes jelelője, mely hozzá toldatik, mind kettőre vonatkozhatik; tehát a többes tárgyra is, ha az alany egyesben áll. P. o. wicsasta kiñ kipi (ember az jőnek) az emberek jőnek; Wakañtañka uñkağapi isten bennünket teremtött; Dakota nije Wakañtañka csañte*nicsi*japi (dakota tík isten szeret títeket) isten szeret benneteket, dakoták.

a) A tárgy többesét *wicsa* fejezi ki (*pi* nélkül), p. o. wañ*wicsa*jaka őket látja; Hake wahañkszicsa jamni *wicsa*kte (Hake medve három őket-ölt) Hake megölt három medvét.

b) Az igéhez a többes jelelője nem jár, ha élettelen dolgokrul van szó, p. o. csañ topa icsağa fa négy nő.

c) Minthogy az ige többese mind alanyra mind tárgyra vonatkozik, kétértelműség támadhat, p. o. wasteuñnidakapi (uñ mí, ni te, tí) teheti: mí szeretünk téged és mí szeretünk títeket; wastenidakapi teheti: szeretnek téged, és ő szeret benneteket, és ők szeretnek benneteket.

d) Gyűnevek rendösen többes-jelelővel kívánják az igét, p. o. ojate hecsoñpi a nép teszik.

e) *Jukañ*, *jeja*, és származékai: *ijeja*, *hijeja* lenni, egyesben állanak, habár többes alanyra értetnek is, p. o. wakijedañ ota jukañ (galamb sok van) sok galamb van; wicsota (vicsa ota) hen hijeja sok személy van itt.

70. A kettős, mely csak az első és második személyt fejezi ki, harmad személybeli tárgyra vonatkozik, p. o. wasteuñdaka monnón szeretjük; wastewicsuñdaka monnón szeretjük őket.

71. Kiható ige két tárgyra is vonatkozik, mikor is az egyik tárgy névmás lévén, az az igéhez toldatik, ha pedig monnó tárgy dolognév: a közvetött tárgy megelőzi a közvetlent, p. o. nape majaduza (kéz én-te-fog) kezemen fogsz, vagy megfogod kezemet; wowapi kiñ he majaku kta (könyv az, az én-te-ad-fog) adni fogod nekem azt a könyvet; Hepañ wowapi jaku kta (hepañ könyv te-ad-fog) te fogsz Hepannak könyvet adni.

a) Kiható igék *a* vagy *o* előtoldással (51. toldatók.) három tárgyra is vonatkozhatnak, p. o. mini pa a*ma*kastañ (kastañ önteni, akastañ ráönteni) vizet fejemre öntesz.

b) Benható igék is *a*, *o* előtoldással tárgyat vonzanak, p. o. csañka kiñ omani (út az ben-jár) az útban jár; hañ áll, maka kiñ awahañ a földet állom = a földön állok.

Parancsoló mód.

72. Tiltásban az ige elibe gyakran *ihnuhañ*, utána pedig *kiñ*, *kiñhañ*, *csiñ*, *csiñhañ* tétetik; s ez erősebb parancsoló, p. o. ihnuhañ hecsanoñ kiñ, ne tedd azt; ihnuhañ wicsadapi kiñhañ, ne higyétek azt.

Két ige mondatviszonyítóval egybe lévén kötve, csak az utóbbik kapja a parancsoló jelelőjét, p. o. owiñzsa kiñ ehdaku ka mani wo, vedd föl az ágyat és menj (nem: ehdaku wo ka m. w.).

Határozatlan mód.

73. A határozatlan mód közvetlen megelőzi vonzóját, p. o. csañ kaksze jahi (fa vág te-jő) fát vágni jöttél; he ecsoñ csisipi (az tesz, csi-pi bennetek, si parancsol) azt tenni nektek parancsoltam. Néha a határozatlan jelentőben van, p. o.

mda wacsiñ (md-ja, csiñ nélkül lenni = én-megy én-nélküllöz) menni kívánok, ohajtok.

A határozatlan nem fejez ki dolognévi fogalmat, mint ez: halni a hazáért dicsőség; tehát csak tulajdonságnévi mód állhat ilyenkor, p. o. wi wañjakapi kiñ he oijokipi (wi nap és hold, wañjaka látni 35., oijokopi kellemes) a napot látni, vagy a nap látása kellemes.

Foglaló mód.

74. A foglaló módot mondatviszonyítók képezik, melyek az ige után állanak.

Kiñhañ és származékai: *csiñhañ*, *kinahañ*, *csinahañ* a jövőre vonatkoznak, p. o. jahi kiñhàñ mde kta (te-jő ha, én-megy-fog) ha te jősz, én megyek.

Kiñhañ igemellék is, kivált mikor *tohañ* megelőzi; tohañ jahi kiñhañ mde kta mikor te jősz, én megyek.

Hecsiñhañ a multra vonatkozik: hecsanoñ hecsiñhañ ecsen ohdaka wo (ojaka mondani, o-hdaka 18. d. magáét mondani, megvallani) ha azt tetted, úgy valld meg.

Esta, *sta*, *kejas*, *kes* is foglaló módot képeznek: ocsicsijaka esta wicsajada sni (ojaka mondani, ocsijaka téged mondlak, ocsicsijaka azt neked mondom, ocsikijaka h.). ámbár mondom is neked, nem hiszed; hi kejas, kicsi mde kte sni ha jőn is, véle nem fogok menni; amap'a kes en ewacsañmi sni (ap'a csapni, *ama*p'a engem csap; *en* ben, rajt, ra; ecsiñ gondolni 32.) babár megcsapott is, véle nem gondoltam.

Uñkañs multra vagy tudva lévőre vonatkozik, azt fejezvén ki, hogy mi történt volna, ha az máskép lesz vala; rendesen *tuka*, de, követi: mijecsicsazsuzsu uñkañs csicsu kta tuka (kazsuzsu kitörölni, fizetni, *ki* előtoldattal 19. e. nek-fizetni, kicsazsuzsu, ez azután második személyben jecsicsazsuzsu 25. *mi* toldató én csicsu = ka adni, az előző *csi* miatt csicsu) ha megfizetted volna, azt néked adtam volna. — Suktañka mduha uñkañs mde kta tuka (ló én-bír ha, én-megy-fog de) ha lovam volna, menni fognék.

Ohajtó, tehető mód.

75. *Tokiñ* bár, erős ohajtást fejez ki, mikor is az igéhöz *n* toldatik: tokiñ mduhen bár bírnám, bár volna nekem.

Ijecsecsa, alkalmas, kifejezi a szükséget, kötelességet: ecsanoñ kta ijecsecsa, kell azt tenned.

Okihi tehető, képes, tehetőt fejez ki: ecsoñ owakihi tehetöm (tenni képes vagyok); suktañka mduza owakihi (ló,juza fogni, mduza én-fog, foghatok lovat.

Okihisni vagy *okitpani* lehetetlenséget fejez ki: mawani kta owakihi sni (én-megy-fog képes-én nem) nem járhatok, vagy: mawani kta owakitpani. — *Tòka* vagy *tòkadañ*, sni-vel ugyan azt teszi: tòkadañ mawani sni, lehet hogy nem járhatok.

Picsa lehetőséget jelent, p. o. ecsoñpicsa tehető, wañjagpicsa látható; tagadólag is; kaḥpicsa (kaġa-picsa) nem tehető.

Jelen-mult.

76. A jelen-mult idő vagy magában fejez ki jelenidőt, vagy *dehan* most, *kinaḥiñ* már segítségivel: tijata jañka, nakaha wañmdaka, otthon van, most láttam; dehan tijata jañka most otthon van; kinaḥiñ den uñ már itt van; sicsecsa waszkujecsa wastedapi gyerekek gyümölcsöt szeretnek.

A jelen-mult idő egyszersmind elbeszéllési idő: ecsamoñ tevém, he dustañ azt elvégzéd. *Wañna* most, segítségivel multat jelent: wañna justañpi most elvégezték; wañna ocsicsijaku most mondtam neked. — Ha más határozatlan követi, a wañna bevégzett multat jelent: wañna justañpi, hehan wai elvégezték vala, mikor elérköztem.

Nacsecsa talán jövő jelentést kölcsönöz neki, p. o. hecsoñ masipi kiñhañ, ecsamoñ nacsecsa (azt tenni én-parancsolnak ha, teszek talán) ha azt megparancsolják nekem, talán megteszem.

Jövő idő.

77. A jövő időnek jelelője *kta*, mely igékhöz, tulajdonság-, dolognevek- és névmásokhoz járulhat, p. o. mani kta járni fog, he waste kta az jó lesz, he tiñta kta az rét lesz, he mije kta az én leszek.

Kifejez jövőt a multban is, mikór az másra vonatkozik: wañna upi kta, hehan wai akkor jövők voltak, mikor érköztem.

Kifejez föltételöst, *tuka*-t vevén föl: wau kta tuka elfogtam jönni; upi kta tuka wicsawakisicsa (kisicsa ellenzeni, tiltani) el akartak jönni, de megtiltottam nekik.

Hiñcsa-val szándékot, kívánságot fejez ki valaminek tevésére: mde kte ḥiñcsa (én-megy-fog-nagyon) menni kívánok, szándékozom: ecsoñ kte ḥiñcsa ecsoñ (tesz-fog-nagyon tesz) szántszándékkal tette.

Áll gyakran határozatlan mód helyett is: wau kta owatkitpani lehetlen jönnem; ṭejapi kta akitapi keresték megölni, halálra keresték.

Kifejez végre lehetőt is, p. o. tinwicsakte kiñ hee kta (tinwicsakte ölni, he az, e van) a gyilkos az lesz.

78. *Nuñ* vagy *noñ* kérdő vagy bizonytalan jövőt fejez ki: mda nuñ he menjek-e? token ecsoñpi nuñ tañiñ sni (hogyan tesznek-e, tañiñ-sni eltünt) nem tudták, mint kelljen tenni.

Hiñ is kérdő, s áll: kta he? fog-e? helyett; wau hiñ, menjek-e?

Ke is, *ecsiñ* és, *epcsa* gondolni igék előtt jövőt jelent: mda ke epcsa menni fogok, gondoltam.

Képző igék.

79. Ezen nevezet alá foglaljuk *ijeja*, *kija*, *ja* és *jañ* igéket, melyek az előző igének jelentésit modósítják, mint képzők, s mégis önálló igék maradnak. *Ijeja* lenni, *kija* tenni, a *ja* és *jañ* hol egyik hol másik származékának vagy inkább csonkájának látszik.

1. *Ijeja* (ije*wa*ja ije*ja*ja) többnyire a magyar *el*, *be*, *meg* hatásával bír az igék után, p. o. justañ végezni, justañ *ijeja* elvégezni, justañ ije*wa*ja elvégzem, vagy elvégeztem; kaksza *ijeja* elvágni, hirtelen elvágni; kaptuzsa hasítani, kaptus *ijeja* meghasít.

Ijeja viszonyítókkal *tenni*-t jelent, p. o. pamahen *ijeja* belédugni, tenni; juhukun ijeja letenni.

2. *Kija*, maga elé toldván a névmást, az előző igére nézve cselekedtető: ecsoñ tenni, ecsoñ *kija* tétetni, ecsoñ *wakija* tétetek; kağa csinálni, kaḥ*kija* csináltatni, kaḥ *wak*ija csináltatok.

3. *Ja* vagy *jañ*:

a) kiható igékbül cselekedtetőket csinál mint *kija*, s ekkor mindig dolognevet vagy névmást veszen maga elé tárgyul, p. o. ecsoñ*ja* cselekedtetni, mani*ja* menetni, mani ma*ia*japi engem menettök.

b) tulajdonságnevekbül képez kiható igéket: sa vörös, sa*ja* vörösre festeni, saki*ja* u. a., szapa fekete, csonkítva szam, szam*ja* feketíteni.

c) megfelel a magyar *ll* vagy *l* képzőnek, mikor az valaminek tartást, valamire használást jelent, p. o. ate*ja* atyául birni, atewa*ja* atyának tartom; ha így a második személy *ja* nem toldatott belé, a *ma*, *ni* és *uñ* után *jañ* használtatik *ja* helyett, így : ate*wa*ja az atyám, ate*ma*jañ engem tart atyjának, ate*u*ñjañpi mí atyánk: ellemben ate*maja*ja engem tartasz atyádnak, ate*uñja*japi minket tartotok atyáitoknak. Innen: ateuñjañpi maḥpija ekta nañke csiñ (atyánk ég-ben vagy-janka, manka, nanka, 31. — az = kiñ) mí atyánk, ki vagy égben.

Ezen *l* képzős értelem előtűnik a valamire használás jelentésiben is, p. o. de iszañ *wa*ja ezt késnek tartom, késnek használom; *ti* ház, *tijopa* ajtó, he tijopa*ja*ja azt ajtónak használod.

Sz'a és ka toldatók.

80. *Sz'a* megfelel a magyar *szokott* szónak, p. o. *hi* jő, jahi jősz, jahisz'a jönni szoktál; itoñsni hazudni, ijatoñsnisz'a hazudni szoktál; wamanoñsz'a lopogató, zsivány.

Ka néha ugyanezen jelentéssel jár, p. o. o lőni, wao irányzani, waoka irányozga*tó*, vadász, wa*wa*oka vadászok: — néha nem módosítja a jelentést, p. o. wasteda és wasteda*ka* szeretni.

Ezen *sz'a* és *ka* nem veszik az ige többesét magok után p. o. waopika vadászok, nem waokapi, ecsoñpisz'a cselekedők. Csak *da* vélni, allítani igével a *pi* hol ehhez, hol ka-hoz járul, p. o. wastedakapi és wastedapika szeretők.

Létigék.

81. A dakota nyelvben több ige jelent létet; uñ lenni, *ouñ* benne lenni, *ouñjañ* u. a., *jañka* lenni, *jukañ* meglenni, *iakoñpi* vannak, *ijeja* lenni, *kijeja* okozni lételt, *hijeja* lenni,

de megkívánják ezek, hogy más szó fejezze ki a hol-, mikép-lételt, p. o. mani wauñ járó vagyok; ti mahen manka (31.) házban vagyok; hècsija jakoñpi itt vannak; en mauñ bennem van (mint tin mauñ házban vagyok).

Jukañ különösen megfelel a magyar van-nak, *wanicsa* pedig a nincsen-nek, p. o. Wakañtañka jukañ van isten; wakañtañka wanicsa nincs isten.

Ee, hol-, mikép-lételt jelentő szó nélkül fordul elő, de csak a harmadik személyben van meg; hee az van, dee ez van.

Azt: vagyok, vagy, van, elvont jelentésben nem mondhatja a dakota, hanem csak összerű jelentésben, p. o. dakota vagyok dam*a*kota, dakota vagy da*ni*kota stb.

Tulajdonságigék.

82. *A cselekvő tulajdonságige* (23.) követi a dolognevet s megelőzi az igét: mazakañ hduha jahi (maza vas, fém, wakañ szellet, mazakañ puska; juha bírni, hduha birtoki 20. d. hi jő) puskádat bírván jősz = puskáddal jősz.

Ezen cselekvő tulajdonságige szintúgy fölveszi a tárgyi névmást, mint az ige: majuha jukañpi engem tartván vannak = még mind tartanak engem; — nijuha japi kta téged tartva menni fognak = téged el akarnak vinni.

a) Ezen igetulajdonság-név tartós cselekvést jelent, mint a magyar: járó-vagyunk; p. o. kikszuja uñ emlékező vagyok; Wakañtañke csekija uñ istent imádni szokott.

b) Két ige tulajdonságnév is állhat összeköttetés nélkül: cseja patus inazsiñ (cseja kiált, sír, patuzsa hajlik összh. patus) sírva görbedve áll.

c) Fordulnak elő ilyenek is: manihañ mani járva jár, azaz, jár nem lovagol; nazsiñhañ nazsiñ állva áll.

83. *A szenvedő tulajdonságnévi mód* (23.) követi a dolognevet: tahiñcsa kiñ opi (szarvas az lőnek = lőve van) a szarvas meg van lőve.

Az, birtoki névmással, pótolja a szenvedő ígét; sőt névszó gyanánt is áll: *ktepi* (ölnek) megöletett, *niktepi kta* meg leszel ölve, vagy: meg fogsz öletni, vagy: meg fognak ölni.

3. Dolognevek.

84. Dolognév, akár alanyi akár tárgyi, megelőzi az igét, ritka esetet kivéve, p. o. wamnaheza icsaǧa rozs nől; mini wacsiñ vizet kívánok; — eja Wakañtañka mondá isten.

Két dolognév kerülvén össze, az alany megelőzi a tárgyat, s a birtokló a birtokot, p. o. tatañka pezsi jutapi (ökör fű esznek) az ökrök esznek füvet; Dakota Padani kiñ wicsaktepi (dakota padani az őket ölnek) a dakoták megölték a padaniakat; — tipi tijopa ház ajtaja; wicsasta oie ember szava.

Többes szám.

85. A dakota szórend ez: dolognév, tulajdonságnév, igeszó; a többesjelelő az utolsóhoz járul; innen:

nape kéz, ninapepi kezeid; hene Dakotapi, azok dakoták;

wicsasta wastepi jó emberek; koska kin hipi (ifju az jöttek) az ifjak eljöttek; wicsasta waste kiñ hipi a jó emberek eljöttek.

De mikor az élő állatokat jelentő többes tárgyiban áll, függjön bár igeszótul vagy viszonyítótul, *wicsa* toldatik a vonzóhoz, p. o. taḥiñcsa wicsaktepi (szarvas őket-ölnek) szarvasokat ölnek; Dakota ewicsatañhañ (etañhañ messze-tól) távul van a dakotáktul.

4. Tulajdonságnevek.

86. A tulajdonságnév mint tulajdonítmány, a dolognév után áll; mint mondomány, a határozó és mutató névmás után is áll, p. o. wicsasta waste jó ember; csañ sicsa rosz fa; — wicsasta kiñ he waste az az ember jó.

Ikse, közönséges, és a számnevek csañ-nal, nap (fa) előtte állanak a dolognévnek p. o. ikcse hañpa közönséges bocskor, ikcse wicsata közönséges ember = indianus; noñpa csañ két nap.

87. A tulajdonságnév, mint tulajdonítmány vagy mondomány, kifejezi a dolognév többesit: de ha ige következik, ez fejezi azt ki; p. o. iñjañ szapa wañ (kő fekete egy) egy fekete kő, iñjañ szapszapa fekete kövek; takañka kiñ was' aka az ökör erős, tatañka kiñ was'-akapi az ökrök erősek — wicsasta waste he kaǧapi (ember jó az csinál-nak) azt jó emberek csi-

nálták; Walkañtañka wicsasta waste nom wicsakaga (isten ember jó két (noñpa összh. nom); őket csinál) isten két jó embert teremtött.

A számnevek föl- vagy föl nem veszik a többest: wicsasta jamni vagy: wicsasta jamnipi három ember.

88. A számnév magában kifejezi a hányszorságot is, p.o. jamni jahi (három jöttél) háromszor jöttél. Az egymásutáni háromszorságot *akihde* szó fejezi ki, p. o. topa *akihde* jakutepi (négy megint ti lőttek) négyszer lőttetek egymásután.

Kija a számnév után (mintegy magyarúl *féle*) *helyet* és *módot* jelent: noñpakija jakoñpi két külömböző helyen = két felé vannak; he topakija ojakapi (ojaka beszélleni, ojakapi) azt négyfélekép beszéllik.

Hañke, fél, *oñspa*, rész, által kifejezik a tört számokat: oñspa ijamni (rész harmad) harmadrész; oñspa itopa negyedrész.

89. *Owasiñ*, *ijuhpa* minden, *szakim*, *napin* mind kettő, monnó, *apa*, *huñh* némely, *tonana waniszttiñna* kevés, *uñma* másik, *ota* sok, hol tulajdonítmányok, hol dolognevek.

Ota sokat jelentvén, nem ismétli a tagot (*onota* vagy *odota*) a többes jelölésire, mikor élettelen dolgokrul áll, kivéve ha többféleséget vagy részt akar jelenteni, p.o. ota a*wa*hdi (*hi* jő, *hdi* birt. 19. d. haza jönni, vagy magáéba jönni, ahdi haza hozni) sokat hoztam haza; odota a*wa*hdi, sokfélét hoztam haza.

De mikor élőkrül áll, fölveheti a többes jelelőt, azomban el is van nélküle; emberekrül állván, ha dolognév nem előzi meg, *wicsa*-t és a *pi*-t veszi föl, p. o. wicsota (wicsa ota) hipi sokan jövének.

Kifejezvén többféle embereket, kettőzteti a többest, p. o. wicsokcsota (wicsotcsota h.) ahi ember-csoportok érköztek meg.

90. A tulajdonságnév, mint mondomány, rendesen kitétetik, ha azonos is, p. o. suktañka kiñ waste ka csañpahmihma waste a ló jó, és a kocsi jó.

De névmás segítségivel csak egyszer áll: suktañka kiñ ka csañpahmihma kiñ napin waste a ló és a kocsi monnó jó; wicsasta ka winohiñcsa kiñ hena wasteste a férfi és nő azok

jók; Hepañ ḳa Hepi ḳa Hake hena ijuḫpa hañszkapi (hañszka hosszú, szálas) Hepan és Hepi es Hake, ezek mind szálasak.

Ko és *koja*, is és, által köttetvén össze két dolognév, a tulajdonságnév csak egyszer áll, p. o. suktañka csañpahmihma ko bicsa ló kocsi is rosz.

5. Igemellékek.

91. Igemellék rendösen azon szó előtt áll, melyet minősít, p. o. tañjañ wauñ jól vagyok, szicsaja oḥañjañpi rosszul cselekesznek. A kérdő igemellék is elül áll: tokecsa wowapi dawa sni he (jawa olvasni, dawa olvasol 26.) miért nem olvasol? wowapi jawa olvasni = írást olvasni.

De *ḥincsa*, *sni*, s az időt jelentők: *kiñhañ csa* vagy *ecse*, ḳ*ehañ* és *csoḥ*, mikor, utána állanak, valamint tokecsa helyett *to* és *he* kérdők is, p. o. waste ḥincsa igen jó; ecsoñpi sni nem tették; — jahi kiñhañ mikor jösz; wañjaka ecsa, mikor, ha látja; — duhe sni to miért nem birod? jahi he jöttél-e?

92. Igemellékek is toldanak elő vagy be névmásokat, p. o. nitonakapi he (tònaka mennyi, nitonaka mennyi vagy te, nitonakapi) hányan vagytok he? to*ni*tañhañ he (totañhañ honnan) honnan való vagy?

93. Az igemellék többessé lesz ismétlés által (45.), p. o. tañjañ ecsoñ jól teszi; tañtañjañ ecsoñ jól tett többféle dolgot; de tañtañjañ ecsoñpi jól tettek. Ebbül látjuk, hogy az igemellék többesítése mind a tárgyra mind az alanyra vonatkozik.

Ezen többesítés vonatkozik helyre, időre, módra is, p. o. wicsasta kiñ tehañ ni ember az sokáig él (mibül: wicsasta kiñ tehañhañ nipi az emberek sokáig éltek); de ecsadañ wahi hamar jöttem, ecsacsadañ wahi gyakran jöttem; he hañszkaja baksza wo vágd azt hosszura, hena hañszkaja baksza wo vágd azokat hosszúra.

94. *Cse* hátul áll, mikor *ecsa*, vagy *csa*-ra vonatkozik, s mikor másnak szavait idézi, p. o. wanijetu csa wapa cse (wanijetu tél, wa hó, wapa havaz, hó esik) tél mikor, hó esik akkor; — decsen ecsanoñ kiñhañ jani kta cse, Wakañtañka eja cse (így csinálsz ha, te-él fog akkor, isten mond akkor) ha te így teszel, élni fogsz, úgymond isten.

Tohan és *kiñhañ* is viszonylanak egymáshoz: tohan jahi kiñhañ mde kta ha jősz én megyek.

95. Tagadó kérdésre igennel *hañ*, igen, nemmel *hija* nem, szó által felelnek, p. o. jahi kte sni he? hañ, wahi kte sni: nem fogsz jönni, he? igen, nem fogok jönni; jahi kte sni he? hija, wahi kta: nem fogsz jönni, he? nem, fogok jönni.

Ha *itòkam*, előbb (itokapa ős, idősebb) időre vonatkozik, gyakran *sni* előzi meg, p. o. jahi sni itokam mielőtt nem jősz. A magyar *nem* hasonló itt a dakota *sni*-hez.

96. A tagadást *sni* fejezi ki, mely utól áll, p. o. mde sni nem megyek, he csañ sni az nem fa. Erősebb tagadást fejez ki *kacsa* = soha, p. o. jao kacsa sohse lőtted.

Kérdésben a tagadó *sni* engedelmet fejez ki; ijacsu sni to (icsu venni) nem veszed azt? = veheted azt.

Két tagadás igenel: wanicsa nincs, wanicse sni van.

98. A kérdő *he* utól áll: wicsajada he? nem hiszel. *He* összeolvadván *wo*-val, lesz *hwo*, mit a férfiak használnak (21.) távolabbi személyrül, p. o. toki da hwo (ja menni) hová mégy?

Néha *ka* áll *he* helyett: he taku hoğañ ka az milyen hal-e?

6. Viszonyítók.

99. A viszonyítók a dolognevek után állanak, vagy külön, vagy ragképen, vagy a következő igéhez toldva. A különállók a dolognév többesit magokra veszik *wicsa* bétoldásával.

Külön állók: maka kiñ akan (föld az-n) a földön; csoñkaste ekta az őrizetben; Dakota ewicsatañhañ (etañhañ tól, ról) a dakotáktul; így: ikijedañ közel, wikijedañ, nikijedan, wicsijedañ, csikijedañ stb közel hozzám, hozzád, hozzájok, hozzátok; tatañka kiñ wicsikajadañ (ökör az ők közel) közel az ökrökhöz.

Ragszók: tiñta*ta* réten, mağa*ta* mezőn, csañ*jata* erdőben, ti*n* házban stb.

Igéhez toldatók: *a*mani azon járni, *i*csekija valamiért kérni.

100. A viszonyító által követelt névmás annak vagy eléje vagy beléje toldatik, vagy a következő igéhez adatik,

p. o. ikejedañ közel hozzá, mikijedañ közel hozzám, nikijedañ, wicsikijedañ, csikijedañ stb, melyben a névmás *i*-je kiesik a viszonyító *i*-je miatt; itehañ messzetől, nihetañ messzi tőled, uñketanhañpi tőlunk (etañhañ), enitañhañ tőled stb, — en mau (*en* ben, hoz, en m-hozzám, au jő) hozzám jő; ekta nipi (i ment, ekta ben, hoz, ekta n-hozzád, ipi mentek) hozzád mentek.

101. *Kicsi* és *om* vel, amaz egyes, ez többes számu dolognévvel jár, p. o. *he kicsi* mde kta (az-vel én-megy fog) azzal, vagy vele menni fogok; *hena om* mde kta velők menni fogok.

7. Mondatviszonyítók.

102. Ezek, mint egybekötök, az egybeköttető szók vagy mondatok között állanak p. o. maḥpija ka maka menny és föld; wancsijaka tuka ijecsicsije sni láttalak, de nem ismertelek meg.

Ko, *koja* és *ahna* utánok állanak: csañka wañhi ko mduha acélt kovát is bírok; maḥpija maka ahna kaġa mennyet földet is csinált.

Ka összeköt két igét, melyeknek egy alanyok van, de ha más alany hozatik be, *uñkañ* áll, p. o. ekta *wai* ka wañ*m*daka bémentem és láttam: ekta *wai* uñkañ wañ*maja*kapi bémentem s ők láttak engem.

103. Vagy szót kifejezi *ka is*, p. o. hen uñ ka is hen uñ sni, uñma tukte ijecsetu szdonwaje sni (itt van vagy itt van nem — uñma másik uñma tukte — melyik így lenni — szdonja tudni szdonwaja tudok) nem tudom, itt van-e vagy nincs. He suktañka ka is tatañka uñma tukte hecsetu he (az ló vagy ökör melyik úgy lenni az) ló-e vagy ökör az?

104. Mondatokat nem igen birnak egybehasonlítani, csak körülírás utján, p. o. jobb nékem halnom mint élnem, így mondhatják: maṭe csiñ he waste ka wani kiñ he szicsa (én-hal az az jó és én-él az az rosz); vagy: wani kiñ he waste esta, maṭe csiñ he ijotañ waste (én-él az az jó bár, én hal az az több jó).

8. Indúlatszók.

105. Ezek használata felette nehéz, mert nem csak a beszéllőnek érzelmeit kifejezik, hanem módosítják a mondat je-

lentésit is, például: hehehe, didita oñ maṭe kta (didita igen meleg, hőség, oñ ért, miatt) jaj, hőség miatt meg fogok halni. — János evang. I. 4. „Wicsoni kiñ iko hee: wicsoni kiñ ḥe wicsasta ijozsañzsañ kiñ iho hee“ élet az ime azaz; élet az az ember világosság az íme az az) íme az az élet; az az élet az emberek világossága az.

Itañcsañ tawocsekije kiñ.
úr ő-kérés az

1. Ateuñjañpi maḥpija ekta nañke csiñ;
atya-mi-tart-ok menny ben vagy az
2. Nicsazse kiñ wakañdapi kte.
te-név az szenteltetött fog (lenni)
3. Maḥpija ekta token nitawacsiñ ecsoñpi kiñ,
menny ben hogyan te-akarat tétetött az
maka akan hecsen ecsonpi nuñwe.
föld- ön úgy tétetött legyen
4. Añpetu kiñ de taku-jutapi uñḳupo:
nap az az mi-esznek mink-adj
5. Ḳa wauñḥtanipi kiñ uñkicsicsazsuzsu-po,
és mink-vétek az értünk-töröld
uñkis ijecsen tona ecsiñsnijañ uñkokicsiḥañ-
mí hasonlókép mennyi hibásan nekünk-tet-
jañpi hena ijecseñ wicsuñkicsicsazsuzsupi
tek azok úgy nekik meg bocsátunk
kiñ. 6. Wowawijutañje kiñ he en ijaje uñ-
az, kísértet az az-ban men- minket
jañpi sni-po, ḳa taku sicsa etañhañ
etni ne, és mi rossz attul
euñhdaku-po. 7. Wokicsoñzse kiñ, wowas'ake
szabadíts minket. ország az, hatalom
kiñ, wowitañ kiñ, henakija owihañke
az, dicsőség az mindenkép vég
wanin nitawa nuñwe.
nélkül tied legyen.

Itañcsañ; itañ gőgös lenni, imatañ, ijatañ kérkedöm, kérkedöl; itañcsañ fő, úr, parancsoló: itañcsañkija uralni.

Tawocsekije; cseja kiált, sír, csekija kiáltoz, imád; eb-

bül wocsekije imádság, *ta* harmadik birtoki személylyel (9. c. dologi birtok).

kin az (14. 69.) — Az úr imádsága.

2. *ateuñjañpi;* ate atya, ateja atyának tartani valakit (79. 3. c.), ateuñjañpi atyánk

maḫpija felhő, menny; *ekta* ben 53. különállók.

nañke vagy, jañka lenni, mañka vagyok, 32., nañka helyett nañké, mely miatt *csiñ* lett kiñ-bül, 4. II. b.)

3. *nicsazse*, csazse név, nicsazse neved, 9. c.) itt *kiñ* nem változik csiñ-re, mivel csazse-ban az *e* nem lett *a*-bul.

wakañdapi, wakañ szellem, szent; da vélni, wakañda szentnek vélni, imádni, wakañdapi szentnek vélnek, vagy szentöltetik, 24.

kta a jövőnek jelelője, 23.

4. *maḫpija ekta* mennyben.

token, to mi? token hogyan? 52. 1.)

nitawacsiñ, wacsiñ gondolni, akarni, akarat, nitawacsiñ akaratod, 9. c. dologi birtok.

ecsoñ tenni, ecsoñpi tesznek, tétetik, 24.

maka akan földön 53.

hecsen, he az, hecsen úgy, 52. 1.)

nuñwe legyen, hiányos ige.

5. *añpetu* nap; *kiñ*, *de* monnó az, de az első határozó névmás, a másik mutató névmás. A dakota nyelv meg tudja azokat külömböztetni, miket a magyar, sőt az indogermán nyelvek sem bírnak tenni.

taku mi, 12. *juta* enni, jutapi esznek, étetik, 24. — taku-jutapi ennivaló; de taku-jutapi, azt mi ennivaló.

uñkupo, ku adni valamit, valakinek; uñkupo parancsolónak többese adj nekünk, azért *uñ*, és hátul *po*, lásd. 29. uñkaskapo köss bennünket

ka és, 55.

wauñḫtanipi, aḫtani tenni, törvényt szegni, waḫtani ugyan az, 20. b.), wawaḫtani szegek, *wauñhtanipi* törvényt szegünk, és vétkünk; *uñkicsicsazsuzsupo*, kazsuzsu kitörölni, megbocsátani, kicsicsuzsuzsu (4. II. c.) valakinek megbocsátani, uñkics. nekünk bocsásd meg, *po* parancsolónak jelelője.

uñkis—pi mí, ezen *pi* csak wicsuñkicsicsazsu zsupi-ban.

ijecsen úgy, hasonlóképen, *ijecsecsa* hasonló lenni.

tona a mennyi, 12.

ecsiñsnijan=*ecsiñ* gondolni, *sni* nem, *ecsiñsni* gondolatlan, hibás, *ecsiñsnijañ* gondolatlanul, hibásan. 52. 2.)

uñkokicsihañjañpi, ohañ tenni, dolgozni, ohañjañ tenni, okicsihañjañ neki tenni, 20. e.) uñkokicsihañjañpi nekünk tettek, vagy tésznek

hena azok, 13.

ijecsen úgy

wicsuñkicsicsazsuzsupi, megint kazsuzsu, kicsicsazsuzsu, uñkicsicsazsupi megbocsátunk, *wicsa* őket, wicsa — kicsi nekik, 71. a.)

6. *Wowawijutañje*, ijutañ kisérteni, ijutañjañ kisérteni, wawijutañjañ u. a., wawijutañje kisértő; wowawijutanje, 38. kisértet

ijaja bémenni, *en ijaja* bémenni, vagy *he en* abba; *ijaje añjañpi* tulajdonkép: ijajepañ, 79. 3.) menetni, ijajawaja menetek, vezetek, ijajeuñjañpi (jañ, ju helyett, 79. 3. c.), minket vezess; a *pi*, uñhoz értetik. Tehát

ijaje-uñjañpi sni po ne vezess bennünket, melyben *sni* nem, *po* parancsolónak jelelője, *pi* az uñ-nak kiegészítője;

taku mi; *sicsu* rosz; *etañhañ* tól, tul, 53.

euñhdakupo, èjaku elvenni, èmdaku elveszek; *ehdaku* megint elvenni, valakiét elvenni, 20. d., èwahduka elveszöm, euñhdakupi elveszszük, ehdakupo vedd el, euñhdakupo végy minket el, szabadíts meg; itt uñ nem tevő, hanem tárgy.

7. *Wokicsoñzse* törvény, uraság, ország

wòwazs' ake hatalom, waz' aka erős, 38.

wowitañ dicsőség, witañ büszke, fenhéjázó, 38.

hena azok 13., henakija mindenképen, mindenféle, 88.

owihañke vég, ihañke vég,

wanin, összeh. wanicsa nélkül,

nitawa tied; 9. c. dologi birtok,

nuñwe legyen.

Az ember valamely tárgyat fel akarván fogni, azt egybeveti hasonló és nem-hasonló tárgyakkal, s úgy ítél arrul. Minket is ösztön hajt ilyentén ítélésre a *dakota* nyelvrül: hol találunk hasonló és nem-hasonló nyelveket?

Már földirati viszonybul is a dakotához hasonló nyelveket az éjszak-amerikai indián nyelvekben gyaníthatunk, s ezekre ajálkozhatnék *Du Ponceau* munkája: „Mémoire sur le système grammatical des langues de quelques nations indiennes de l'Amérique du Nord. Paris 1838." mely általában az amerikai ősnyelvekrül, különösen pedig az éjszakamerikai *algonkin* nevezetü nyelvcsaládrul értekőzik. Azonban Du Ponceau nem bíztos vezér. Ő filozof-nyelvész akar lenni. Sok nyelvrül beszéll, de egyet sem tudat teljesen; általános itéletei pedig olyanok, hogy szinte csudálkozni lehet, mint adhatta mege munkára, jóváhagyását a l'Institut royal de Françe. Köteles vagyok e szigoru ítéletet a kérdésös munkábul támogatni és igazolni. *Du Ponceau* ‚filozoful' beszéllvén ‚de la formation des langues' 79—85. l. azt állítja többi között: „Ce ne sont pas toujours les hommes de génie qui ont inventé les premières langues; — c'est rarement le génie qui gouverne les affaires humaines; — dans toutes les reunions d'hommes, il y a une classe qu'on peut appeler des *faiseurs;* — c'est à ces hommes vulgaires que sont dues les anomalies, les irrégularités que l'on observe dans toutes les langues. — *C'est ainsi qu'a été produite la différence des langues selon le caractère de ceux qui ont présidé à leur formation, modifié jusqu' à un certain point par le climat et d'autres circonstances locales;* de là sont venues les langues analytiques, synthétiques *), monosyllabiques, polysyllabiques, langues à inversion, langues dans lesquelles les mots se suivent dans un ordre réglé plus ou moins naturel, langues à inflexions, langues à particules à préfixes et suffixes, et tout ce qui forme la variété qu'on observe dans les différens idiomes. La première impulsion donnée par les premiers *faiseurs* a été suivie par ceux qui leur ont succédé, car l'homme est naturellement plus porté à imiter qu' à inven-

*) Analytiques, synthetiques. Tán némely olvasó nem tudja ezen szók értelmét a nyelvre nézve, minthogy nálunk alig használjuk. *Foglaló*, synthetique, Du Ponceau és mások szerint p. o. a latin nyelv, mert mondja: hominis, homini; amavi, amabo: ellenben *taglaló* analytique p. o. a német nyelv, mert mondja: *des* menschen, *dem* menschen; *ich habe* geliebt, *ich werde* lieben. Hogy syntheticus nyelvbül micsoda faiseur csinálhatott analyticust, derék volna tudni.

ter; c'est ce qui fait que toutes les langues ont une tendance manifeste à conserver le caractère grammatical qui leur a d'abord été imprimé." — „Il resulte de tout ce qui est dit ci-dessus, que le hasard, le caprice, l'ignorance et une foule des circonstances tant locales que personnelles, ont concouru à la formation originelle des langues et qu'elles ont nécessairement différé dans leur structure et leurs formes grammaticales." Tehát egynéhány hóbortos nagyszájunak kell köszönni azt, hogy az indgermán nyelvek külömböznek a sémiektül és az altajiaktul; de milyen hóbortosok lehettek, kik a magyar igét alkották, melynek felfogására nem tudom ha fölér-e Du Ponceau bölcsesége!

Ő már az amerikai nyelveket *polysynthétiques*-nek (tömködőknek) nevezi, mit a „synthétique" nyelvészeti fogalma világosít. Ha *foglaló* (synthétique) azon nyelv, mely a névszó viszonyításait esetek vagy ragok, az igeszó módi, idői stb. viszonyításait szintén képzők és ragok által fejezi ki: akkor a polysynthétique csak *sokat foglaló*, vagy *foglalgató-* nyelv, olyan t. i., mely a szó foglalatjába többet egyesít, mint a szokott nyelvek. S itt aztán kérdözni kell: mi a *több?* Már a sémi nyelvek igéje nem sokat foglaló-e a görög igéhöz képest? még inkább, nem ilyen-e az altáji nyelvfaj, mert p. o. e magyar szó: ‚halhatatlanságunkénak', melyben *hat, atlan, ság, unk, é, nak* számszerint 6 képző és rag fordul elő, nem foglal-e sokat magában? Látjuk, hogy ezen külsőleges értelmezés nem érinti a nyelvek tartalmát. Még is hadd nevezzük mí is *tömködők*nek az amerikai sokat foglaló nyelveket, ha már nevezet kell, s ha be nem pillanthatunk azok belsejébe, — mi csak összevetés utján volna lehetségös, — hogy helyes értelmezésöket adhassuk.

Du Ponceau szerint az *algonkin* nyelvekben megvan a névhatározó *mo* (monko, az-bul), mely elül áll: a dakóta nyelv határozója utól áll; — nincsen azokban szó-nem, ámbár külömbséget tesznek a méltóságosb és kevesbbé méltóságos között; a dakotá-ban sincsen szó-nem, de az ige parancsólójában más képzőt használ, mikor parancsol, mást mikor kér. Az algonkin nyelvek névszója nem képez eseteket; a dakota sem.

Az algonkin nyelvekben, úgy látszik, kettős szám is van a többesön kívül, p. o.

a *csippevé* személyi névmás;	a *lenape:*
nin én	ni én
kin te	ki te
uin ő	neka vagy nekama ő
ninovin mí	niluna mí
kinovin mí mindnyájan	kiluna mí mindnyájan
kinova tík	kiluna tík
uinova ők	nekamava ők:

a dakotában világos a kettős szám.

Csippevé.	*Lenape.*	*Dakota.*
osz atya	os atya	ate atya
nôsz atyám	nôs atyám	miate atyám
kôsz atyád	kôs atyád	niate atyád
oszan atyja	osvall atyja	ateku atyja
nôszak atyáim	nôsuvak	—
kôszak atyáid	kôsuvak	—
oszan atyái	osvavall	—
noszinan atyánk	nosena	miateun kettőnk atyja
koszinan mindnyájunk atyja	kosena	miateunpi
kosziva atyátok	kosuva	niatepi
oszivan atyjok	osvavall	atepi
noszinanig atyáink	nosenana	
koszinanig atyáink	kosenana	
koszivag atyáitok	kosuvak	
oszivan atyájik	osuvavavall	

A dakota nem külömbözteti meg olyan jól az egyes-többest és a többes-többest, mint az algonkin nyelvek.

Hozzunk még föl egy csippevei igét, nôndom, csak a jelentőben:

Jelen idő.

ninôndom hallok	ninôndamin hallunk
kinôndom hallasz	kinôndam hallotok
nôndom hall,	nôndomôg hallanak

Első mult.

ninginôndom hallottam	ninginôndamin hallottunk stb.
kiginôndom stb.	kiginôndom
ginôndom	ginôndomôg

Másik mult.

ninginôndanabon hallottam	ninginôndanaminalom
kiginôndanabon	kiginondamvabon
ginôndanabon	ginondomobonôg

Jövő.

ningonôndom fogok	ningonôndamin
kigonôndom hallani	kigonôndam
tenôndom	tenôndomôg.

Ebbül már látjuk, hogy az algonkin nyelvek igéje a dakotanál idomban sokkal gazdagabb. — Mégis a köz fölfogás szerint rokonság van az éjszak-amerikai nyelvek között, mit polysynthétique, *tömködő* jellemnek tartanak.

Elhagyván ezen közönségös tért, melyen kellő tudománynyal nem foroghatunk, s rá sem vetvén szemünket azon nagy kérdésre, honnan származtak az ős amerikaiak? igazán mutatkozik-e közöttök és az ázsiai kelet-éjszak között valami kapocs? vegyük összehasonlítási tekintetbe a dakotát és olyan nyelveket, melyek ismeretösbek előttünk.

A dakota nyelv, anyagra nézve, sokban találkozik az ázsia-európai három nagy nyelvfajjal, az indgermán, sémi és altaji fajjal; bizonyítják azt a névmások, különösen az ezekbül lett igemellékek (adverbiumok). Ha már ezekben látunk föltünő hasonlatosságot, nem csudálkozhatunk a hang után készült szók rokonságán; hisz az ember a hangokat azon egy halló érzékkel vévén észre, lehetetlen volt egyféle hang után nem hasonló szókat alkotnia. A természeti szókat is, mint *mama*, *papa*, a dakota gyermek úgy kezdi ejteni, mihelyt megszólal, mint a gőgös európai (német vagy francia), ki váltig pöngetvén Krisztus szavait, miszerint mindnyájunknak egy mennyei atyánk van, mégis tudományos meggyőződés-

bül írtani akarja, nemcsak az indiánokat, hanem másokat is; mert, úgymond, azok nyelveiben ki van mondva az enyészet ítélete. Ezen képmutató keresztyén tudományt meg kell vetni, — akár *Gobineau* *) hírdesse, akár más. — A dakota nyelvtan és szótár írói nem olyan farizeusok. Tudják ők is, hogy a fehérbőrüek kardja és szeszvize (mìni wakañ, égettbor) nagyon emészti a természet ezen fijait: de nem merik állítani, hogy isteni gondviselés dogmájává tegyük a háborút és a csapszéket.

Van anyagi hasonlatosság ezen amerikai és nevezött ázsia-európai nyelvek között, akármennyi; lássunk különösen némely, a magyarral és finnel találkozó szókat.

ate	atya,	török.	ata	ḥpa	potyog	finn.	pudota
ina	anya	finn.	äiti	ḥtaka	kap	,,	kauraa
mani	menni	,,	mennä	tañkà (nagy)	tenger	,,	—
jùta	esz-ik	,,	syödä	màza	vas	,,	vaski
hiju, hi, hdi	jő	,,	—	kùwe	hozni	,,	—
uñ	van	,,	on	mìni	víz	,,	vesi
maka (föld)	—	,,	maa	kaszdecsa	hasítani	,,	halkaista
peta (tűz)	fény	,,	paisti	apa	csapni	,,	—
pa	fej	,,	pää	oie	szó	,,	sana
pahin	fejhaj	,,	päähius	csa (ha)	csak(idő)	,,	ka
ista	szem	,,	silmä	hañszka	hosszu	,,	—
we	vér	,,	veri	ha (fejhaj)	haj	,,	—
wakpa	folyó	,,	joki	iḥaha	hahota,	,,	hohotan
kastañ (önt)	kastos	,,	kastaa	koko	kong	,,	—
ho, hoğan	hal	,,	kala	ho	hang	,,	—
cseja	kiált	,,	kiljahtaa	ḥuja	héja	,,	—
csañte	szű, szív	,,	sydän				
ḥmuñ	fonni	,,	punoa		stb.		

*) Essai sur l'inégalité des races humaines, par M. A. de *Gobineau*. Paris 1853—1855, négy kötet 8-r. A tudós és nagyon kegyes író több szép okoskodása közt felhozza azt is, vajjon eszkimó lehet-e valaha Racine, Napoleon stb? — Mí viszont kérdözzük, vajjon ha Franklin féle hajóval, minden tudományostul az eszkimók földére jutván s ott hagyatván, rá ért volna-e okoskodni az emberek hasonlatlanságárul? — Hogy a magyar nyelvet nem tudja, mégis ítél róla, az a francia alaposság egyik mérve.

Azonkép lehetne indgermán szókhoz is hasonlókat találni a dakotában, p. o. nivañ, neo, nato, szanszkrit, nava; ja, i, eo szanszkr. ja; ia ajo, iahañ ajens; kağa tenni, szanszkr. kara; en in stb. A névmásokat és hangután készült szókat érintöttük már.

De a nyelvtudományban többet ér az idom az anyagnál: miben válik hát ki a dakota nyelv idoma, s miben külömbözik a három már megnevezött ázsia-európai nyelvfajok idomaitul? Tudjuk, az *indgermán nyelvek idoma* leginkább ebben áll: hogy a szók képesek belső hajtogatásra; hogy szónemmel birnak; hogy a névszók részint önálló viszonyítók, részint ragozó viszonyítók által fejezik ki a fogalmat, az igeszók pedig képzők által módosítják jelentéseiket, és személyi névmások által meghatározzák a tevőt vagy alanyt. — A *sémi nyelvek idoma* nagyban megegyez az indgermán nyelvek idomával, de külömbözik attul, hogy gyökszavai kevesbbé önállók, menynyiben képzőket a gyök testébe fogadhat be, mit az indgermánok nem tehetnek; hogy névszójik szegényebbek viszonyítói jelölésekben, de fölvehetik a személyi névmásokat, mint az igeszók; hogy végre az igeszók is szegényebbek idő- és mód-képzőkben, de többször vehetik föl a személyi névmásokat, ezek által nemcsak a tevőt vagy alanyt, hanem a tárgyat is viszonyíthatván. — Az *altaji nyelvek idoma* szinte sokban megegyez az indgermán és sémi nyelvek fajaiéval, de külömbözik is azoktul, hogy nem ismer szónemet; hogy a szótörzsök hangzóji három soru egyezést tartanak, s a szerint változtatják el a képzők és ragok hangzójit; hogy a szótörzsök legállandóbbak, tehát sem *belső hajtogatást* *), mint az

---

*) *Ballagi Mórics*, 1855-ki december 2-kán olvasott értekőzésében azt állítja, hogy a mi nyelvünkben is óseredetileg megvolt a *hajlítás*. „Avagy nem hajlítás-e az, úgymond, ha *érni* valere-bül lett *ár*, pretium, *élni*-ből *állat*, *vágni*-ból *vég*, *marni*-bol *méreg* stb?" — Nem bizony az, még pedig nemcsak azért nem, hogy ezek talán nem is lettek egymásbul, hanem leginkább azért nem, hogy *hajlítás*, *ragozás* stb alatt nem szoktuk a gyökök alakulását, hanem a kész törzsök viszonyításbeli változásait érteni. Ha például a vágni-bul *vóg*, *vúg*, *víg*, *vég* lenne a *vága*, *vágott*, *vágj* idomok kifejezésére mint az indgermán fajban, vagy *vágat*, *vágatik*, *vághat* stb jelölésére, mint a sémi fajban: akkor megvolna nyelvünkben is a hajlítás, de úgy az nincs meg abban. — Ugyan ott B. több szóroko-

indgermánok, sem ***bészuratást*** nem engednek meg, mint a sémiek. Azonkivül névszójok gazdagabbak ragozó viszonyítókban, s igeszójik gazdagabbak módosító képzőkben, mint a két előbbi fajéi. Nagy megegyezés van a három faj között abban is, ***hogy a személyi névmások ragképen mind a szók után követköznek, s hogy a jelelők mind a névszón mind az igeszón fejeztetnek ki;*** p. o. látom az embert, itt az (lát)-*om*-ban megvan már a tárgyi viszonyítás, mind a mellett ujra kifejezzük a névszón is, (ember)*t* által. Vagy: homine*s* moriun*tur*, az ember*ek* hal*nak*-ban a többes jelelő mind a névszón mind az igeszón előfordul.

A dakota nyelv idomát eléggé megismertöttük. A külömbség pedig közte és a három fajbeli nyelvek között leginkább ebben áll: 1) Hogy a dakota nyelv nem fejezi kétszer ki a jelelőket, mint amazok, p. o. dakotában a többes jelelő nem fordul elő a névszón, s azon kívül az igén is, így: patre*s* ama*nt*, az aty*ák* szeret*nek*, hanem így pater- ama*nt*=ate wastedaka*pi*. — 2) A személyi névmások nem ragadnak hátul az igeszóhoz, mint az altaji, sémi és indgerman nyelvekben, hanem elül, vagy belül, jóllehet van példa az utolragozásra is, mint a 33-ban láttuk. — 3) A névszó helybeli viszonyításait kivéve, melyeket önálló vagy ragozó viszonyszók fejeznek ki, nincs annak belviszonyítása, nincs tárgyi, nincs birtoki, nincs tulajdonító esete vagy viszonyzása; s a mi lehet is, az ige vonja magához, p. o. a „gyermekét szereti"-ben a névszón van a birtokló *é* és tárgyi *t*, mely utóbbit az ige ‚szereti' az *i*-vel ismétli, mely is *ja*, *je* tárgyi névmás. Németül: er liebt sein kind-ben, a *sein* a kind-höz, nem a liebt-höz tartozik. De a

---

nitást követ el, melyet tudományunk mai állása már nem enged meg. ***Kalmárt*** nem szabad többé rokonítani ***holmi***-val; ***ó***, ***óta***, ***mióta***, és ***hajdan***, ***hajnal***, és a finn ***ajka*** között sincs rokonság. — ***Ó***, ***avas*** egyéb gyökü mint ***óta***, melyet ***olta***-nak kell irni, s mely ***volta***-nak ikertestvére; ***hajdan*** lett: ha + időbül, mint ***majdan*** lett: ma + időbül; monnó, ma és ha névmás, s jelentik az, ez-t; tehát: ha+idön teszen: azon (távolabbi) idön, ma+idön teszen: ezen idön. — A ***haj***nal meg rokon a finn ***koi***-val; ***nal*** képző, mint hó***nal***-ban is, mely meg finnben ***kainalo***. ***Aika***=***ikä*** s ez rokon a magyar ***idő***-vel; vajjon ***ó***, ***avas*** nem viszonylik-e ***aika***-val, nem tudom még, de lehet. Kellő körülnézés kell hasonlítás-tevésre!

dakota így mondja: csiñcsa wastekidaka, mi szószerint magyarul így volna: gyermek-szer-őt(ja-je)-et; tehát az ige a névszó viszonyzását magába vette. Azért áll, mit 1) alatt mondtunk, hogy a dakota nyelv nem adja kétszer elő a jelelőket. — Hogy nincsen szóneme, abban megegyez az altaji nyelvekkel. De a három külömbséget összefoglalva mondani lehet, hogy a dakota nyelvben *minden mondat egy szó, melylyet a határozó kiñ, koñ, wañ végez, ha helye van neki.* S már így fogva fel a dolgot, tömködőnek mondhatjuk ezen nyelvet.

Ismertetésünk nem meríti ki a tárgyat, mire a szóalkotás is nagyon kell: mégis annyit ád, mibül ezen nyelvre nézve alkalmasint tájékozhatjuk magunkat.

Némely szók.

I.

Isten wakañtañka (szellem nagy)
világosság, nap añpa
világ, föld makà
mező makà
fű pezsi
rét omdaja
víz mini
tenger miniwañcsa
tó mde
folyó watpa
hegy he, paha
felhő mahpija
menny mahpija, és mahpijato
wetu álló tavasz, jövő tavasz
wehañ mult tavasz
mdoketu álló nyár, jövő nyár
mdokehañ mult nyár
ptañjetu álló ősz, jövő ősz
ptiñhañ mult ősz
tél, álló, jövő wanijetu
tél, mult wanihañ
wi hóld és hó
nap añpetu wi, nappali hold
hold hañjetu wi, éjjeli hold.
januarius witehi, nehéz hó
februarius wicsata-wi medve hó
martius istawicsajazañ wi (ista szem, jazañ beteg) beteg szem-hó
aprilis mağaokada-wi lúdtojó hó (mağa lúd, okada tojni), nevezik: wokada-wi-nek is vagy: watopapi-wi evező hó (watopa evezni, mivel abban a jég enged.)
majus wozsupi-wi vető hó, wozsu vetni, ültetni.

junius wazsustecsasa-wi eperérő hó (wazsustecsa eper)
julius csañpaszapa-wi kökényhó (csañpa kökény, szapa fekete): vagy wasuñpa-wi lúd-vedlő hó (suñpa vedleni).
augusztus waszutoñ wi arató hó (szutoñ érni, waszutoñpi aratás.
september psziñhnaketu-wi rizs szárító hó (pszin rizs
oktober wazsupi-wi rizsszárító hó (wazsu kirakni, szárítani).
november takijuha-wi szarvas üzekedő hó (ta szarvas, kijuha hágni).
december tahecsapsuñ-wi szarv-vedlő hó.
éjtszaka hañjetu, összeh. hañ, jó éjtszakát hañ waste
éjfél hañcsoka,
éjjeli dal hañdowañ,
holnap és reggel hañhañna
korán kelni, virrasztani hañkikta
holnapi nap ihañkajetu
nappal añpe
ember, férfi wicsasta
nő tawicsu
anya mama, mint szoptató, ina, huñ, anyád nihuñ, anyja huñka
atya ate, atyja atkuku.
valakit atyának nevezni ateja
fej pa; fejem mapa; emberfej wicsapa
fejhaj, fejbőr pàha
haj hiñ
szem ista, szemem mi-ista, szemed ni-ista, szemünk uñkistapi stb.
szemhát, szemcsont istahe (szemhegy)
szemöldök istahehiñ
szempilla istahepiñ
szem héjja istahepehiñ
vak goñga, istagoñga
szemethúnyni istakakpañ
szempillantás istakakpañpisze
vak lenni ista-kpe
vakítani ista-kpeja
sanda szemü ista-ksiñ; sanda vagyok istamaksiñ
tiszta szemü istamdeza; tiszta szemü vagyok istamamdeza
tiszta szemüvé tenni istamdeszvaja
köny ista minihañpe (istamini szem víz)
könyes szemmel istaminiosdoka
fül noge
fület hegyezni noge-azsogkija
rőf noge-ijutapi = a fültül az ujjak hegyeig.
süket noge-kpa
süketíteni noge-kpeja

hallgatni noğoptañ
fülnyílása noğeohdoka
orcza tapoñ, tapuñ
orczacsont tapoñhu
állkapcza ijoha
pofaszakál, barkó ijohahiñ
száj i; emberszáj wicsai, szájam, szájad mii, nii stb.
beszélleni ia, beszéllek, beszéllesz, beszéllünk iwaa ijaa, uñkiapi
beszéllő iahañ
rest beszélleni iakap'iñ
fog hi, emberfog wicsahi
fogat csikorgatni hihdakiñszkiñzsa
fogat ropogtatni hihdakokota
torok dote, dotku
gége dote-hbeza
danolni dowañ, danolok, danolsz wadowañ, jadowañ
dal dowañ
nyak tahù
torok és melly köze tahpa
lélekzeni nijà, wanija, janija lélekszöm, lélekszöl
élő nijake; eleven nijaken
eleveníteni nije, nijañ
halni ta, halok, halsz stb. mata, nita, uñtapi
halni, te, tiñ, matiñ, nitin
holt tecsa
haló félben tecsakis
holtan tecsaja
félholt tecsazsejañ
ölni tekija, ölök tewakija stb.
holtnak kivánni valakit, átkozni tekoñ, — kivánok tewakoñ
vér we
vérezni weja
melly maku
mellycsont makuhu
öv makuijutañ
asszony mellye mama
állat csecse, tölgye aze
has itpi, ikpi
hasalja csowohe
hát tapete
háton tapetepa
hátra tapetepatañhañ
kéz napa, nape
fordított kéz napakaha
kézen napata; kézen fogni napata juza
két kézzel napanuñkiñ
hüvelykujj napahuñka
mutatóujj napetokaheja (első ujj)
középujj napeocsokaja
ujj napcsupe
gyürű màzanapcsupe
kezit mosni napehduzsazsa
kézzel inteni napkawiñ, napkicsawiñ
gyüszű napeostañna
kézzel elhajtani napeja
kesztyűk napiñkpajugaga
láb sziha, lábom stb. misziha, nisziha uñniszihapi
talp ürege szihape
talp gumója sziipusiñ
lábmérték sziijùta

lábbocskor hañpa
inni jatkañ, iszom stb. mdatkan, datkañ
ivó jatkañjañ
itatni jatkekija
enni jùta, eszöm stb. wata, jata, uñtapi.
étel taku jutapi (valami enni való)
érc, fém màza
vas màzaszapa, fekete fém
ezüst màzaszka, fehér fém
arany màzaszkaszi, sárga fém
réz màzasa, veres fém
ólom màzuszu
dollár màzaszka, ezüst
féldollár màzaszkahañke
bankjegy màzaszkaminihuha (màzaszka ezüst, minihuha vászon)
puska màzakañ, vagy màzawakañ vas szellem, szellő.
gomb mazataspudañ
csont, láb hu, mihu, nihu
tagok huha
négylábu huhatopa, különösen farkas.
égni ide
tűz, láng ide; tűz jö ide au
égetni ideja

II.

Összetétel és származás példáji, melyekben a dakotát előre bocsátjuk.

mini víz
minin vízben
mininṭa vízbenhalni, mininmaṭa mininjata vízbenhalok, vizbenhalsz
mininṭeja vizbe fulasztani, minintewaja vízbefulasztok
minitañ folyni
minitañka (mini és tañka nagy) árvíz
minitañja folyatni
miniwañcsa tenger
minisose (zavaros víz) Missouri
minijopa nedves, ittatott,
miniszkùja (víz-só) só, izesítő víz, eczet.
miniszape (víz fekete) tinta
minisa (v. vörös) bor, sőr,
minisicsa (v. rosz) égett bor
miniwakañ (v. szesz) égett bor,
miniwakañtipi (ti ház) csárda, csapszék
minizi (v. sárga) epe.

---

to az;
tòke hogyan,
tòkecsa miért
tòkecsacse miért
tòkecsa kacsen semmiért
tòkecsiñcsiñ valahogyan, a hogy tetszik,
tòken hogyan,
tòkenken ugyanaz
tòkenkentu bármikép
tòki hol, hová
tòkidañ hol

tòkidan sni sehol
tohàn mikor,
tohànhan mikor
tohàntu mikor
tohàntukasta akármikor
tohantujakaste bármikor
tohañ merre, hol?
tohañhañ merre
tohañkecsa mennyire, helyrül,
tohañjañ mennyire, helyrül és időrül stb.

---

szkùja izes, savanyú, só
szkùjeja sózni, izesíteni
szkujewaja sózok stb.
szkuszkùja izesítgetni
szkumnà savanyus, ízes.

---

csañ fa, azután éjtszaka és nap. Mondják mindig számmal, ha éjtszakát vagy napot jelent, így noñpa csañ két nap, jamni csañ három nap stb. Talán azért nevezik *fának* a napot, hogy utban estére fához vagy fákhoz érnek.
csañ-akan-jotañka szék (fán-ül)
csañakanjotañkapihañszka (csañ akan-jotañkapi ülnek, hañszka hosszú) lócza, pad
csañ-amanipi lépcső, faléphcsők (mani menni, amani rajta menni, amanipi rajta mennek)
csañha fahéj, sajka.
csañhañpa fabocskor
csañbaszdecsa (baszdecsa fűrészelni) fát fűrészelni
csañbaszdeszdecsa fűrészelgetni
csanbaszdeszdecsa-tipi fűrészelő ház, fűrészmalom.
csañde fát szerezni, tűzet szerezni
csañhañpi fa-lé, = nádméz, czukor
csañhañpi-mdu tört czukor
csañhañpimini czukorviz
csañhasa veres fahéj, fahéj.
csañhdaka nagy fák, cserje nélkül
csañhdehde szétszort fák
csañhdeska kerék
csañotidañ erdei isten
csañowañcsaja erdő (mindenütt fa, owañzsa mind egy); így miniwañcsa tenger stb.

AMERIKAI UTAMNAK RÖVID VÁZLATA.

NENDTVICH KÁROLYTÓL.

Olvast az acad. mart. 3. 1856.

I.

Egy véletlen szerencse vitt az Atlanti-tenger nyugati partjaira, azon országba és azon nép közé, mely ritka tevékenységére, hatalmának terjeszkedésére; politikai, társadalmi és egyéb institutiói célszerűségére nézve mint egyetlen példa áll a historiában, nép közé, mely legszabadabb institutiói ótalma alatt nem csak anyagi de szellemi erejét is ritka gyorsassággal és visszatartóztathatlan haladással fejleszti, nép közé, melyet sokan a durva materialismus szivtelen imádójának, mások pedig mindazon tulajdonságokkal felruházottnak hisznek, melyek arra szükségesek, hogy valamely nemzet nagygyá, hatalmassá és az emberiség szebb jövendőjének méltó előjárója legyen.

Mennyire érdekelhetett az, egy ily nemzetet, melyről oly különböző vélemények uralkodnak, közelebbről és maga szemeivel látni, magának tapasztalni mindent, és saját érzéseinek zsinórmértékét alkalmazni jellemére, társadalmi szokásaira, és institutióira, mindenkinek, könnyen elgondolhatja. Ügyekeztem is, hogy rövid tartózkodásom idejét oly hasznosan töltsem, hogy semmi, a mi érdekelhetett, figyelmemet ki ne kerülje.

Tapasztalásaim és észleléseim eredményét minden részleteiben közölni más helyen lesz alkalmam. Itt csak azon részét szándékom előadni, mely a természet észleléseire és a természeti tárgyakra vonatkoznak. Tartózkodásom ideje mindenütt oly rövid volt, hogy lehetetlen vala természeti tárgyak gyüjtésére még csak kevés időt és gondot is fordítani. A nagyobb és érdekesebb városokban legfelyebb 1—2 napot töltöttem, mi természet szerint elegendő nem vala még arra sem, hogy a városok nevezetességeit mind nézzem. Csak Davenportban, a Mississippi partján mulaték több napokig, ugy hogy ott

természeti tárgyak gyüjtésére időm is, alkalmatosságom is vala. Csak ott tehettem több kirándulásokat, melyeken részint növényeket, részint rovarokat gyüjtöttem.

Mielőtt azonban Davenport, vidékének és természete jellemének leírásához fognék, nem lesz tán érdektelen, ha tett utam fonalán a természet általános jellemét közlendem, s azon benyomást leirandom, melyet az rám tett.

Julius 7-dikén Liverpool nagyszerű kikötőjéből indulván el, e hó 18-dikán délelőtt *Halifaxba*, Nova Skótiának fővárosába érkeztünk. Nova Skótia angol tartomány Amerikában, és az angol postagőzösök fölváltva, egyszer Halifaxba, másszor egyenesen Uj-Yorkban szoktak kikötni. Tengeri utunk rendkivüli tüneményekben gazdag épen nem vala. Egykét viharon és a tenger hullámaiból kiemelkedő halsergeken kivül alig volt valami, mi változatosságot hozott volna útunkba. Igen kellemetlenül hatott ránk a sürű köd, mely utunk negyedik napjától kezdve csaknem végig ellepte volt a tenger felületét. E szerint alig volt alkalom más tüneményeket észlelni, mint a melyek magokat a tengeren közönségesen előadják. Ezek közé tartozik a tenger kék szine is, melynek oka már számtalanszor volt a természettudósok közt élénk vitatkozás tárgya. Legujabban Burmeister „Geologische Bilder“ című munkájában a tenger kék szinének okát ismét az ég kék boltozatának tulajdonítja. Felfogásom szerint alig lehet valamely tüneménynek oka oly egyszerű, oly világos, mint a tenger kék szinének. Igen ferdén járnak el azok, a kik valamely tüneményt más tünemények közös láncolatából kiszakasztva, magában viszgálnak és okát kutatják. Minden tüneménynek kutatásánál, a többi hasonló tüneményeket is szükséges hogy figyelembe vegyük, és egymással összehasonlítsuk. A ki a víznek szinét egyedül csak a tengeri vizen akarja tanúlmányozni, okát nem oly hamar fogja megtudni, s meglehet, hogy mindig másban keresendi, csak abban nem, mi a legtermészetesebb és a legközelebb.

Én a tengeren is arról győződtem meg ujra és már régen kimondott véleményemben itt is megerősittetém, miszerint a tenger, tavak, folyók stef. kék vagy zöld színe egyedül csak a tiszta víz saját színének tulajdonítandó. Valamint t. i. a levegő

természetes színe kék, szintugy kék a tiszta víznek szine is. Igaz ugyan, miszerint mi a víznek kék szinét nem láthatjuk, ha azt pohárba öntjük, valamint a levegő kék szinét nem vehetjük észre, ha a réteg, melyen keresztül nézünk, nem elegendő vastag. Az üvegtábla is, melyet Solinüvegnek nevezünk, tiszta fehérnek, vagyis inkább színtelennek látszik, ha rajta keresztülnézünk. Ha azonban több ily táblát egymásra teszünk, s úgy nézünk keresztül; vagy ha fehér papirost tartunk alája: kéknek látszik. A tiszta víznek színe tehát kékes, és annál kékesebb, mentül tisztább, és mentül vastagabb a réteg, melyen keresztülnézünk.

A felső-ausztriai, a schweizi és felső-olaszországi tavak kékesek, vagy szép zöldek, s ugyan ezen színnel birnak minden hegyi tavak, általában mindazok, a melyek egészen tiszta vízet foglalnak magokba, sőt a patakok és folyók is gyakran kékesek, vagy zöldek, ha vizök tiszta. Ki nem látta volna, miszerint a Duna is, midőn télen vize jeges födele alatt kiderül, gyönyörű zöld szinű. De a jég maga is ha tiszta, főleg a havasok jege, mindig kékeszöld. A zöld szín pedig a kékből csak akkor származik, ha a víz maga organicus testek által kevéssé sárgára van festve, vagy ha a vízben igen kevés agyagos részecskék lebegnek.

Azonban soha sem volt jobb alkalmam a víz kék szinéről meggyőződhetni, mint Gasteinban. Soha tisztább, kristályderültebb vizet nem láttam a gasteininál. Az ottani gyógyszerész, hajdani tanítványom, arra figyelmeztetett, hogy a gasteini víz azon különös tulajdonsággal bír, mely szerint, ha ember ül az avval megtelt fürdőkádba, teste halotti szint vesz föl magára. Én e tünemény okát azonnal átláttam, és hogy tanítványomat is meggyőzhessem róla, egy jelen levő egészen fehér porcellán tálat a fürdőkád fenekére sülyesztettem. A tál víz alatt a fürdőkád fenekén levén, nem fehér, de kékes vala, mely szín az emberi test felületéről visszasugározva, azt halavány piszkos szinnel festi.

Tengeri utunkban az éjszaki szélesség egész 51 fokáig értünk, és midőn a New-Foundland szigetek, vagy tulajdonképen zátonyhoz közeledtünk, a sürű köd éjjel nappal nem hagyott el többé bennünket. Egyszersmind a levegő hőfoka

annyira leszállott, hogy legmelegebb téli ruhánkat valánk kénytelenek kikeresni, és magunkra venni, hogy a hideg ellen megóvhassuk testünket. Julius 14 és 15-dikén a hévmérő leszállott egész a 4-dik fokig a 0 fölött. Az ily ködös idő összekötve a hőmérsék tetemes sülyedésével, a New-Foundland szigetek közelében nem csak kellemetlen de veszélyes is. Miután t. i. az Egyesült-státusokból jövő és oda menő hajók mind arra szokták venni utjokat, ködös időben az összeütközés veszedelme nagy szokott lenni, minélfogva a hajó sípját ilyenkor éjjel nappal hangoztatják. De sokkal nagyobb veszedelem fenyegetett azon jeges hegyekről, melyek az éjszaki jeges tengertől elszakadva nyári hónapokban utjokat dél felé veszik, hol a hajókkal találkozván, gyakran elkerülhetlen vesztök okai voltak, mert a jeges hegy nem ügyelvén a hajó sípjára, nem tér ki annak, mire ködös időben néha oly közel jön a hajó hozzá, hogy csak akkor látja meg, midőn többé ki nem térhet és hozzá ütödvén, ketté szakad csaknem percben elsülyedvén. Mi a jeges hegyeknek közellétét nem csak a levegő leszállott hőfokából, hanem a tenger víz felületének alacsony hőmérsékéből is gyanítottuk. Julius 14-ikéről 15-ikére éjjel a hideg annyira volt érezhető, hogy a kettős flanel takaró alatt is fáztunk. Ez éjszakán a hideg miatt nem alhatván, egy ízben a nagy zaj és szokatlan ide s tova futkározás tünt fel nekem a hajó födezetén. Más nap reggel azonban semmi különöst nem hallottunk ezen futkározás okáról, míg harmad napra ezután egy amerikai hajóskapitány, ki szinte mint utazó volt a gőzösön, bevallotta, hogy az éjjel két nagy jeges hegy mellett oly közel mentünk el, miszerint különös szerencsének köszönhetjük, hogy azokba nem ütődtünk.

Julius 17-dikén reggel nyolc óra felé, csak miután a tenger szinét ellepő és a láthatárt eltakaró köd emelkedett, tünt fel előttünk az uj világnak, nevezetesen Nova Skótiának, sötét zöld partja, melyet 11 óra felé elértünk, Halifax kikötőjében kikötvén. A vidék inkább csak dombosnak mint hegyesnek látszott és nagyobbára sötét fenyvesekkel vala födve. A szikla-nem, mely Nova Skótia partjának ezen részét teszi, a mennyire azt szemmel kivehettem, gránit. A városnak szép kikötőjén gyönyörű fekvése, tőle egy negyedóránvira távol

egy erősség a kikötő védelmére, s körülötte szép rétek, és termékeny szántóföldek lepik el a bájos vidéket, mely az európai civilisatiónak hóditásaira minden úton és lépten emlékeztetett. Halifax kikötőjében csak néhány órát mulatott gőzösünk, mire utját tovább Boston felé folytatá.

Bostonba 20-dikán korán reggel érkezénk. E város, kiterjedt keresködése, és tudományos intézetei tekintetéből a szövetséges státusok egyik legérdekesebb városai közé tartozik. Tudományos intézeteiről és szellemi mozgékonyságáról más helyt vala alkalmam beszélni. A város kis félszigetet foglalván el, három részről vizzel van környezve, és csak keskeny szoros által függ össze a szárazfölddel.

Keresködésére nézve leginkább jellemző az isszonyú sok jég, melyet számtalan hajóival nem csak az Egyesült-státusok és a többi Amerika minden részében, hanem általában az egész világban széthordoz. Angliát, Égyiptomot, Kelet-Indiát, Sínát, a déli tenger szigeteit stb Boston látja el gyönyörű, kristályderűs jegével.

A mód, mely által azt nyerni szokták, különös, és bizonyságot szolgáltat szinte az amerikaiak igen practicus fogásairól. A legszebb jeget a *Fresh-pond* Cambridge mellett adja, mely kristály tisztasággal biró vizet foglal magában. Hideg télen, miután a jég eléggé vastag lett, annak felületéről a havat tisztán lesöprik, azt, egy kis kézi eke segítségével egyenes vonalakat huzván rajta, négyszögekre felosztják, ezután pedig fűrészszel köb darabokra vágják, melyek nagyszerü jégtárakba tétetvén, onnét az év minden szakában részint vasutakon, részint hajókon a világ minden részébe vitetnek. A jégtárak mind a föld felett vannak, és föld alatti jégvermekről mit sem tudnak az amerikaiak. Ezek egyébiránt oly célszerüen vannak épitve, hogy a jég bennök legjobban tartja magát. E jégtárakba 200,000 tonnát raknak el télen, és e munkával többnyire 3 hét alatt készen vannak.

Bostonból Cambridgebe, Amerika híres universitásába gyalogolván, alkalmam vala ottan az előjövő növényeket szemlélni, és összehasonlításokat tenni a mi növényzetünkkel.

A föld többnyire terméketlen és granitból áll. A tengéletnek nem csak általános jelleme megegyez Közép-Európa

tengéleti jellemével, hanem maga a növényeknek tetemes része, melyet az út mellett láttam és találtam, ugyan azon fajokból áll, mint nálunk. A cichoreum intubus, a polygonum aviculare és több más igen ismeretes fajok emléköztetének a hazai világrészre.

Bostonból a legelső útat az amerikai szárazföldön vaspályán Uj-Yorkba tevők. A föld mindenütt lapály, terméketlen és granitkavicsokkal van ellepve. A természet nagyrészt még eredeti vadságában, s az erdők csak itt-ott vannak vágva és csinos házaknak csinálnak helyet, melyek mint a bokrok közt ülő fehér galambok elszórvák. Utunknak nagy részét éjjel tettük, t. i. délután 4 órától kezdve éjfélig. A nap hőmértéke a tikkasztó hőség után, mely az előbbi napokon Uj-Yorkban uralkodott, oly hüvös és kellemetlen vala, hogy téli ruhánkat kénytelenek valánk magunkra venni. A hőmérséknek ily változása, mely rögtön egy pár óra alatt bekövetkezik, Amerika Egyesült-státusaiban oly közönséges, hogy általános szokásba ment át még a legforróbb nyáron is kötött gyapot-inget hordani a testen. Valóban feltünő, miszerint Uj-Yorknak éghajlata, mely Nápollal egy szélességi fok alatt fekszik, Stettin vagy Riga éghajlatához hasonló. A nyarak néha igen forrók ugyan, de a tél is annál erősebb, ugy hogy egy sem múlik el ott a nélkül, hogy a folyók és tavak erősen be nem fagynának, vagy 2—3 hónapig szánút nem tartana. A tavasz csak későn kezdődik, csak többnyire május közepén, de akkor az átmenet a hideg téltől a forró nyárba oly hirtelen történik, hogy igazi tavaszra számítani tíz év alatt csak egyszer lehet. A hőmérsék e rögtöni változtatásának tulajdonítható is leginkább, hogy két utitársam az uton egyidőben cholera által erősen vala megtámadva. Mind a mellett lehetséges vala utunkat folytatni egész Uj-Yorkba, mit egyedül azon emberséges és célszerü intézködésnek köszönhetünk, mely szerint minden vagonban ily váratlan eseményről gondoskodva van.

Uj-York kopár és sziklás szigeten (Manhattan sziget) fekszik, melyet a Hudson folyó alkot, mielőtt a tengerbe ömlenék. A város eddig e szigetnek még csak harmad részét foglalja el, de az egész a város számára már ki van mérve, az utcák és háztelkek kiszabva. Ezen, a város által még

még el nem foglalt része a szigetnek igen vadnak látszik, egy igen sziklás puszta, melyen a kecske csak sovány gyepet és itt-ott alacsony bokrot talál. Kertekről, vagy egyéb mulatóhelyekről, miként azokat más népes városok szomszédságában találhatni, itt szó sincsen. Az uj-yorkiaknak, kik egyébiránt igen keveset mulatnak, közönséges mulató helye Long-Island és Staten-Island, hol a vagyonos uj-yorki kereskedők számára gyönyörű nyári lakok vannak. Itt a tengélet, szorgalmatos mívelés által emelve, már bujább.

Midőn Manhattan sziget kopár vidékébe rándulánk, hogy a híres Croton vízvezetés nagyszerű víztárjait lássuk, legelőször vala alkalmam azon világló rovarokat szemlélni, melyek Éjszak-Amerikában egész azon vidéken, melyet bejártam, este nagy mennyiségben láthatók, midőn a levegőn keresztülröpülve, időnként a tűzszikrához egészen hasonló fényes világot árasztanak. Fényök nem oly halavány zöldes, mint a mi Lampyris Noctilucánké, hanem veres és erős, mintha igazi szikrát látnánk röpülni a levegőben. Ez az ismeretlent annyira csalja, hogy valóságos szikráknak tartja, mi rajtam is megtörtént, midőn Bostonból vasúton Uj-Yorkba menvén, e szép állatokat éjjel a vagonokhoz közel a levegőben és a bokrok közt röpülni láttam.

Uj-Yorkból három napi mulatásom után gőzösön a Hudson folyón éjszak felé indulánk. A folyónak partjai a városhoz közel nem igen sok változatosságot mutatnak, a vidék többnyire lapály, csak itt-ott tűnik fel egy dombocska, mely körül csinos falusi házak emelködnek. Azonban mentől inkább távozánk a várostól, annál hegyesebbek, és regényesebbek lettek partjai. Én a Hudson folyó regényessége alatt nem azt értem, mit például a Raina regényességének neveznek, hol a szőlőmívelés megfosztotta a vidéket minden természetes ékességitől, és a puszta hegyek tetején régi várromokat lát az ember, mint a hajdani lovagoknak ugyan annyi rablófészkeit. A Hudson folyónak sziklás hegyeit a természet minden szépségével felruházta, természeti szépsége emberi kéz által csonkitva nincsen, sőt inkább, a mi rajta változtatva van, mind csak kellemei emelésére történt. A leggyönyörűbb, és legizletesebb falusi lakok, szép virágos kertekkel környezve, tető-

zik a regényes dombokat, vagy a buja bokrok sötét árnyékából derült világgal kiragyogván, gyönyörü látványt nyujtanak a folyón fel s alá röpülő ezer meg ezer utazónak. Szépségének tetőpontját eléri a vidék *West-pointnél*, mely Amerikának egyedűli, de minden tekintetben kitünő katonaintézete.

A tengélet itt is annyira hasonló az európai növényzethez hogy, ha más körülmények nem emlékeztetnék az embert arra, hogy más világrészben van, a Hudson folyó parti növényei bizonyosan nem. A különbség a tengélet jellemére nézve Magyarország éjszaki és déli része között nagyobb, mint hazánk közép része és a szövetséges állodalmak éjszaki részei között. A növények családjai, és nemei mind azok, melyek Közép-Európában is közönségesek, sőt a fajok is annyira hasonlók a mi fajainkhoz, hogy az avatatlan ugyanazoknak tartaná. De közelebbről tekintve látja az ember, hogy minden hasonlatosságuk mellett mégis különböznek az európai fajoktól, saját és külön álló fajakat alkotván. A bikkfa, a juhar, a tölgyfa, a dió-, a gesztenyefa, a jegenye, a köris, a szilfa mind találhatók, és az európai utazó azoknak elismeri mindjárt, habár fajukra nézve lényegesen különbözők a mieinl től. Ezek között találja azonban nagy mennyiségben elszórva a Platanust és a Liriodendron tulipiferát is, melyeknek itt házájok.

A Hudson folyó élénksége kimondhatatlan nagy. Az nap, hogy rajta Uj-Yorkból Albanyba mentünk, több száz hajóval találkoztunk. A folyó felülete több helyen csak nem el vala lepve azokkal. A hajók részint gőzösök, s ezek közt vannak nagyszerű és gyönyörű gőzösök, részint vitorlás hajók. Különösen feltünt hogy számtalan vitorlás hajó fölfelé mene a folyón, mi részint a folyó lassu mentéből magyarázható, részint pedig s főleg a hajók igen célszerü alkotásából.

Délután négy órakor Albanyba Uj-York státus fővárosába, ha t. i. azt fővárosnak akarjuk nevezni, melyben astátus hatóságai és egyéb intézetei vannak, érkeztünk. E délután iszonyú zivatar oly rögtön ereszkedett le az égről, hogy még a hajóban is alig valánk képesek menedéket találni ellene. Az egészen tiszta, fényes napvilágban ragyogó ég egy pár perc alatt annyira behomályosodott, mintha sürű fekete fátyol borította volna el, és az eső irtózatos villámlások és menny-

dörgés között olymohón, és oly sürün esett a felhőkből, minthavízözönnel akarta volna elönteni a vidéket. Én soha oly rögtön jött, és oly rövid idő alatt előttünk ismét eltünt zivatart nem láttam, mint az volt a Hudson folyón. Az ég szinte oly hirtelen ismét kiderült, mily hirtelen beborúlt, hasonló egy gyermek képihez, mely keservesen sirt könyein át mosolyog.

Albany fekvése igen szép és kedélyes. A státusház tetejéről átlátja az ember az egész vidéket sok mérföldre. Míg az egyik oldalán a Hudson folyó gyönyörű partjaival elnyulik; a másik oldalán hegyes és erdős vidék, kedves változatossággal egymást felváltván, gyönyörködteti az utazót. 34 angol mérföldnyi távolságra látja a 2,500 lábnyi magas Catskillt, mely az uj-yorkiaknak Rigi-je. E hegyhez vándorolnak az amerikaiak messze földről és gyönyörködnek ama nagyszerű kilátásban, melyet tetejéről mutat és melyről ők azt hiszik, hogy nincs annál szebb a világon. A szövetséges állodalmak általában oly szegények természeti szépségekben, hogy nem csuda, ha elragadtatik az amerikai oly szépség által is, melyet európai fogalmunk szerint csak igen középszerűnek kell mondani. Az amerikai azonban hazája előnyei iránt minden tekintetben annyira el van fogúlva, hogy ő azt csak kötve hiszi, miszerint lehet valami más országban, mi szebb és jobb volna az övénél. Az amerikai azonban, mind a mellett hogy az európai tagadja benne a természet szépségei iránti hajlamot, mindent elkövet, hogy hazájának természeti kellemeit kiemelje és azokat a legfényesebb világba helyezze. Igy péld. a Catskill hegy tetején nagyszerű 4 emeletes vendégfogadót építtetett, mely minden csak kivántató kényelemmel el van látva.

Albanyból, mely státus-egyetemmel, ezpedig több gyüjteményekkel bír, melyeknek hiányos voltát más helyen említeni alkalmam vala, vasúton *Saratogába* tartánk. Saratoga az éjszaki státusoknak leghíresebb és legdivatosabb gyógyvíze. Ide nem csak az éjszaki de a déli státusoknak polgári aristocratiája összegyűl, a víz használatát mint minden gyógykutaknál, nagyobbára csak mellékes dolognak, a mulatságot pedig fő dolognak tartván. E nyáron azonban a déliek azon politikai feszültség következtében, melyet a rabszolga-kérdés

előidézett, elmaradtak, ugy hogy az éjszakiak csak magok társaságára valának hagyva. Mindamellett a fényüzésben és azon tárgyakra nézve, melyek a divathoz tartoznak, ők is semmiben sem állanak hátrább az európaiaknál. A párisi divat ott is szintúgy űzi uralmát valamint Badenbadenben, vagy Ennsben sat. De a vendégfogadók nagysága- és fényességére, a boltok szépsége- és gazdagságára nézve felülmulja e fiatal fürdőhely a legtöbb európai fürdőket.

A víz, melyet ott csak egy forrásból isznak (Congress spring) alkotó részeire és hatására nézve valamint izére nézve is megegyezik a füredi gyógyvízzel, t. i. szinte gyönge vastartalmu *savanyú víz*. Analysise dr. Steel Johntól és a híres Davy Humphreytől van. Az első szerint alkatrészei következő mennyiségben találtattak egy gallonban:

Natriumchlorid	385,000	szemer
Natriumjodid	3,500	—
Kettedszénsavas natriumoxyd . .	8,982	—
Kettedszénsavas magnesiumoxyd .	95,788	—
Szénsavas mész	98,099	—
„ vasoxydul	5,075	—
Kovasav és agyagföld	1,500	—
Kaliumbromid	nyomok	—
összesen	597,943	—

Saratogából egyenesen, s a nélkül hogy valahol tartózkodtunk volna, Niagarába sietének. Saratogából a vasút előbb Schenectadybe, innét pedig classicus névvel biró helyeken t. i. Uticán, Roma, Syracuson keresztül egyenesen Rochesterbe, és Niagarába vitt. E városok közől mindegyik megérdemlette volna, hogy egy-két napot benne töltsünk. Mind fiatal, erősen felvirágzó, és gazdag városok. Azonban tartózkodásunk ideje ki levén mérve, kénytelenek valánk, mulatásunkat az Egyesült-státusok csak legérdekesebb pontjaira szorítni. Rochesterbe reggel 4 órakor érkezvén, 8-ig időzni kényteleníttetének. E város 1820. csak 1,500 lakossal bírt, míg jelenleg már 40,000-nél többet számlál. Rochester legközelebbi szomszédságában, t. i. a város szélén a Genessee folyó három vízesést alkot, melyeknek magassága 96 lábra megyen. Keres-

kedése valamint iparos vállalatai is igen jelentékönyek. Igy képesek péld. malmai naponként 5000 barrel finom lisztet őrölni.

Rochesterből julius 29-dikén reggel 8-kor indulánk Niagarába. Ez nap épen vasárnap vala, s így az általános amerikai szokás szerint itt tétlenűl kellett volna hevernünk egész nap, miután a vasárnap szentsége nem engedi az amerikaiaknak hogy az nap csak utazzanak is. Ekkor minden megszünik Amerikában, nem csak minden munka, de minden közlekedés is, még a posta sem jár, sőt maga az élet is megakadtnak látszik.

Azonban egyedül Niagarára nézve tesz kivételt Amerika. Ide vasárnap is, de csak reggel és csak egy vonat indul el Rochesterből Lockporton keresztül Niagarába.

A föld, melyen keresztül a vasút nem csak Rochesterből hanem Schenectadytől az Ontario tó partjai mellett elvezet egész Niagarába, egy határtalan rónaság, melyen egy dombot sem lát az ember. E rónaság részint erdőkkel van fedve, részint messze terjedő pusztákat alkot, melyeket *prerik*nek neveznek, és melyek a mi pusztáinkhoz hasonlók.

E puszta vidék Niagara környékét is jellemzi. Ezen erdők és prerik között számos keletkező városoknak első csiráit látja az ember, melyek egy pár csinos, fehérre festett elszórt házakból, vendégfogadóból, iskolaházból, és egy-két csinos templomból állanak.

Niagarához közelegvén, azon rettentő zúgás és dörgésből, melyről azt állítják, hogy mérföldekre hallatszik, mit sem valék képes kivenni; sőt maga a városban levén már és alig ezer lépésnyire a nagyszerű eséstől, még mindig mit sem hallhaték.

Szándékunk vala, a lánchidon át a canadai részre menni, s ott a Clifton house nevü nagyszerű vendégfogadóban leszállani. Ez gyönyörű helyen fekszik, melyről a Niagara mindkét esését igen jól láthatja az ember, és melyről azok hatalmukat teljes erővel gyakorolják az emberi kedélyre. Azonban vasárnap levén, a gőzkocsinak nem volt megengedve, hogy a lánchidon keresztülmenő vaspályán a folyó tulsó partjára vigyen s így kénytelenek valánk az amerikai oldalon az International hôtelben leszállani.

E helyt, a hol jelenleg egy csinos város nagyszerű vendégfogadókkal, dús boltokkal és kéjes parkokkal épül, hol az

utas a nagy városok minden kényelmeit találja és az elkényeztetett európai uracs szeszélyének minden követelését kielégítheti, hol jelenleg egy gyönyörű lánchid köti össze a nagyszerű folyó mély medrének két partját, és melynek fenekéről felzavart hullámain gőzös jár, mely az utazókat megfoghatlan merészséggel egész a zuhatag vészszel fenyegető hullámai alá viszi: ott még csak 50 évvel ezelőtt határtalan puszta vala, melyet ős erdők fedének, és melyekben a veres bőrü indianus uralmát az ős amerikai bivalokkal, szarvasokkal és medvékkel osztotta, hová az európai, vagy az unio keleti városainak polgára csak igen ritkán és nagy nehézségek közt juthatott, hogy a hatalmas természet nagyszerű csudáját bámulja.

Megvallom, hogy a kiváncsiság, a természetnek e nagyszerű tüneményét, melyről annyit olvastam, annyit hallottam, melyet annyiszor lerajzolva láttam, oly nagy volt, hogy alig várhatám a pillanatot, melyben a vendégfogadót elhagyva a folyó partjait elérjem, és a nagyszerű látványt saját szemeimmel lássam.

A mint tehát a vendégfogadóban elhelyezve valék, a világhirű folyó partjához sieték. Csak midőn a folyóhoz mintegy 500 lépésnyire közel valék, hallhatám az erős zúgást, mely azonban szinte nem az eséstől származott, hanem a folyó azon sebes folyásától, melylyel az, mielőtt hullámai le a mélységbe ömlenének, a sekély medréből kiálló kövek és sziklák felett elfolyik. A folyóknak efféle pontjait, melyek a Mississippin és Ohión gyakran előfordulnak, az amerikaiak rapids-eknek nevezik (Stromschnellen) és összehasonlíthatók a Dunának azon sebes folyásával, mely a Vas-kapunál szinte kiálló sziklák által okoztatik, és a hajókat vészszel fenyegeti.

Csak midőn egész a szélire jutottam, láttam a nagyszerű látványt.

Meg kell vallanom, hogy, midőn e világhirű látványt először megpillantottam, meglepve éreztem magamat nem nagyszerüsége által, hanem az által, hogy nem látszott oly nagynak, oly hatalmasnak, mint a miként azt mind ezek után, miket róla olvastam vala, magamnak képzeltem. Oka ennek több volt, először hogy igen sok iró azt hiszi, hogy csak akkor felel meg irói kötelességének, és hogy csak akkor képes érdeket gerjeszteni az iránt, mit leir, ha a tárgy vagy tüne-

mény leirásában a tulságig megyen, és e szerint költői szeszélye által elragadtatva az igazságtól eltér. Egy másik oka abban állhat, hogy a Niagara vízesése körül nincsen semmi vidék, a mely annak szépségét és benyomását az emberi kedélyre emelné. A meddig lát az ember, egy határtalan rónaság az, mely semmi változatosságot, semmi regényességet nem nyujt. Egy szikla sincsen, mely a kopár és minden szépségtől megfosztott partot szépítené, és még azon kiálló kőlap is, mely a parttól a Niagara folyóba benyult, az ugy nevezett „table rock“ azelőtt két évvel leroskadt. Vannak ugyan sokan, a kik azt állítják, miszerint épen azon körülmény, hogy a nagyszerü látvány nincsen semmi mellék decoratióval diszítve, emeli annak nagyszerüségét, míg a legtöbb zuhatagoknál az őket környező hatalmas sziklák, és hegyek hatásukat csökkentik. Az ily dolgok egyébiránt mind csak egyéni felfogástól függnek, s azon állítás ellen, hogy valakinek az úgy tetszik, és így nem tetszik, további appellátának nincsen helye.

A harmadik, és pedig legnyomatékosabb ok, melynél fogva a Niagara vízesése azon hatást nem gyakorolta rám, melyet különben más körülmények közt gyakorolhatott volna az, hogy én azt az amerikai partról láttam, mely épen legkevesbbé kedvező.

A Niagara vízesése t. i. két részből áll. Az egyik amerikai esésnek neveztetik, és ez az amerikai parton van, míg a másik sokkal hatalmasabb ettől egy sziget által elválasztva, nagyszerüségében leginkább a canadai partról látható. Midőn én a Niagara esését legelőször láttam, közvetlenül az amerikai esés mellett állottam, honnét az ember a canadai esést, az ugynevezett „patkót“ (horse-shoe) csak $^1/_2$ angol mérföldnyi távolságra láthatja, s ekkor, mint könnyen gondolható, nagyszerüségének nagy részét elveszti. De magát az amerikai esést is az ember csak oldalvást látja, tehát szinte a legkevesbbé kedvező helyzetben.

Délután átkelvén egy csónakon, a Niagara felkavart hullámain alkalmam vala a canadai esést közelről, és mind kettőt szemben (en face) látni. Innét nézve a két esés egész és hatalmas sulyával hat az emberi kedélyre, melyet legbensejében megrázkodtat. A mi a Niagara vízesésénél különös, s

ugy hiszem, hogy minden nagyszerű látványnál megvan az, hogy mentül hosszabb ideig nézi, annál nagyobbnak látszik s az ember szeme előtt mintegy nőni tetszik. Tehát nem veszti hatását az által, hogy soká és többször látja, sőt hosszabb ideig nézve némileg megzavarja az ember eszét és elkábítja, azaz hasonló helyheztetésbe állítja, mintha szédelgés ragadná meg az embert.

A canadai esés legalább négyszer szélesebb az amerikainál és mintegy fél kört alkot, honnét patkó neve is származik. A mi pedig szépségét az amerikaién túl még inkább emeli, abban áll, hogy a víz, melyet a mélységbe leömleszt, a legtisztább smaragd zöld szinnel bír, míg az amerikaié tiszta ugyan, de piszkos sárga.

A két vízesés a Niagara két, Goat sziget által elválasztott ágából származik, s így mintegy egyenes szegben állanak egymáshoz, miből csakugyan magyarázható, miszerint mind kettő csak a canadai partról, s pedig ha mintegy a kettő között áll az ember, egész szépségében látható. A víz az amerikai részen 164, a canadai részen pedig mintegy 158 lábnyi magasságról esik; mélységét a folyónak mintegy 300 lábnyira becsülik. Minden pont, melyről a két esés jól és teljes szépségében látható, célszerűen fel van használva, és számos bellvue-kkel föl építve, melyekről az utazók a gyönyörű látványt nézik. Ide tartozik a többiek közől egy torony is, mely a horse-shoe esése felett a folyó medrébe van építve, és melyre az ember a Goat nevű szigetről jut. E sziget Porter nevű orvosnak tulajdona, melytől tulajdonosa azon 25 centből, melyet minden utazónak, a ki a szigetet látogatja, fizetni kell, 20,000 dollarnyi évi jövedelmet húz.

A vízeséstől 2 angol mérföldre távol egy gyönyörű lánchíd köti össze a folyónak két partját, mely mintegy két emeletre van építve. A felsőn vaspálya megy keresztül, az alsón pedig közönséges kocsik, míg két oldalán gyalogosok járnak. Innét minden másod órában egy kis gőzös „thė maid of the mist“ (a köd leánya) indul el, és mentiben a part több pontjain kikötvén, utasokat vesz föl, kikkel mind két eséshez oly közel jár, a meddig csak lehetséges, a nélkül hogy a felkavart víz hófehér habjaiban elsülyedjen.

Messziről tekintve, a canadai esés nem olyannak látszik, mintha a víz rohanva esnék le a mélybe, hanem mintha hófehér ködfátyol szünet nélkül ereszkednék le lassan a kivájt meder mélyébe.

Azonban hagyván aestheticai és leírati részét e gyönyörű és a maga nemében egyetlen látványnak, szabad legyen a társaság figyelmét annak sokkal komolyabb és a tudományra nézve sokkal fontosabb oldalára fordítani, t. i. azon nevezetes geologiai eredményekre, melyekhez a Niagara vízesésének kutatásai Lyellt angol geologust vezették. E kutatások előttem annál nagyobb érdekkel birtak, miután alkalmam vala magamnak a színhelyet látni, és kutatásai eredményét összehasonlítni azon változásokkal, melyeket a vízesés ezredek folytán okozott.

A Niagara az Erie tó vizét az Ontarióba ömleszti. Esése az Erie tótól mintegy 23 angol vagy $4^3/_4$-német, az Ontariótól pedig mintegy 14 angol vagy 3 német mérföldnyire távol van. A vidéket, mély a folyót messzire környezi, egy szürke kemény mészkő fedi.

E mészkő a Niagara esésétől elnyúlik az Ontario felé egészen $1^3/_4$ mérföldre, hol megszakadván, mintegy 150 lábnyi magas partot alkot, melyről a Niagarának eredetileg esni kellett, hogy a felsőbb tavak vizét az Ontarióba ömleszsze. E partot az esés sulya és hatalma lassan kimosta, s így évről évre hátrálván, már eddig is $1^3/_4$ mérföldnyi hosszú medret alkotott magának, melynek közép számmal 150 lábnyi magas és függőleges partjai vannak, ugy hogy mintegy 200 lépcsőn le kell szállani a partról, hogy az ember a folyó felszinét érje. E mély medre a Niagarának, oka lehet annak is, hogy az esés zúgását, ha csak különös körülmények nem kedveznek, oly messzire nem hallhatni, mint a mikint azt az ember nagyságához képest hinné.

A Niagarának esése tehát hajdan $1^3/_4$ mérfölddel közelebb állott az Ontario tóhoz. Ezt bizonyítja részint partjainak említett mélysége, részint pedig azon körülmény, melynél fogva az esést most is, mióta t. i. e tekintetben észlelések történnek, mindinkább hátrább húzódni látjuk. A folyó t. i. egy 90 lábnyi vastag mészkőrétegen zuhan le, mely alatt szinte

mintegy 90 lábnyi vastag puha palaréteg fekszik. Ez a lezuhanó folyó ereje által idővel felmosatik, mi által a felette fekvő mészkő-réteg támaszát elvesztvén, időről időre leszakad, s így a folyóesés is mindinkább hátrább, az Erie tó felé húzódik.

Ebből következik, hogy a Niagara midőn vize a Goat nevű sziget alatt egy mederben folyt, csak egy esést alkotott, és csak azóta, hogy medre a közben fekvő sziget által ketté van választva, esés is kettő van, melyek azonban annál inkább messzebbre fognak elválni egymástól, mentül hátrább húzodnak, míg végre a sziget mögött ismét egyesülnek. Oly szigetek még többen következnek, melyek közől az ugynevezett Grandisland a többieket nagyságra nézve tetemesen felülmulja. E szerint gyakrabban fognak még egyesülni és ismét elválni egymástól e nagyszerű esések, míg végre az Erie tómedencéjét elérik. Ekkor az Erie tó vize keresztültörvén a válaszfalat, mely medencéjét a Niagara medrétől elválasztandja, nagy erővel folyand le, a Niagara mély medrét, melyet az magának ezredeken keresztül kimosott, egész a partig kitöltvén, míg az Erie tó niveauja, s ezzel a többi tavaké is, melyek vele összeköttetésben állanak, mintegy 150 lábbal lejebb sülyedt. E körülmény nagy változást fog előidézni Éjszak-Amerika nagy vízmedencéiben, melyek ennélfogva kisebbek leendenek, míg azon helyt, hol a Niagara vízesése eredetileg kezdődött, medre képes nem levén a nagy víztömeget magába foglalni, kiömlendik, és nagy térséget elöntvén, az Ontariót nagyítandja, míg e túlömledöző vizek mind a Lorenzo folyón keresztül az Atlanti-tengerbe lefolytak.

Azon geologustól, a ki eféle theoriákat felállít, és a földnek, habár annak kis részére terjedő, ily változásait jövendőli, méltán követelni lehet, hogy mondja az időt is, mely alatt az ily változások megtörténhetnek.

Azonban vannak adatok erre is.

Az eddigi tapasztalások szerint, melyek t. i. 40 év óta a Niagara esése körül tétettek, az minden évben körülbelől egy lábbal hátrál. Fönnebb mondva volt, hogy a mostani esésnek helye attól, hol eredetileg kezdődött, és mely minden bizonyossággal tudva van, 1¾ mérfölddel távol áll. Ebből köny-

nyen kiszámítható, misszerint a folyó medrének kiásására egész addig, hol esése mostan van, 35,000 év kelletett, és hogy még más 70,000 év kellend arra, hogy esése a Erie tó medencéjét elérje. E változás azonban, melyet a Niagara medre az említett 35,000 év alatt szenvedett, a föld alakulásának legujabb és legutolsó korszakába esik, azon korszakba, midőn a földünk felszine ez alakot már fölvette volt, melylyel jelenleg bír, és mely azóta tetemes változást többé nem szenvedett. Már ezen egy kis adatból megitélhetjük, mily roppant, és alig képzelhető hosszú időszakokban kellett végbe menni a föld felülete azon számtalan változásainak, melyeket az ugynevezett geologiai korszakok magokba foglalnak. Ez időszakok az emberi felfogás szerint határtalanok, és e 35,000 év, mely ez alatt lefolyt, hogy a Niagara medrét kimosta, csak igen kis, és tekintetbe alig veendő részecskéje azon határtalan hosszú időszakoknak, melyek alatt a föld változásai és átalakulásai végbe mentek.

KESZTHELY MINT VÉGVÁR.

ADALÉKUL PODHRADCZKY JÓZSEF „KESZTHELY"-ÉHEZ AZ ÉRTESITŐ 58—56. II.

RÁTH KÁROLYTÓL.

Kanizsa megvétele után az ez ellen vetett végházak egyikévé tétetett Keszthely is, s ily formán végvárrá lett. Kutatásim folytán eddig még csak következő néhány parancsnokaira akadtam :

1620. évben Igaly István mint *keszthelyi vajda* említtetik a győri káptalan egyik oklevelében.

1634. évi június 17. tartott Győr vármegyei gyülés jegyzőkönyve említi Ákosházi Sárkány Miklóst mint *keszthelyi kapitányt.*

1671. a keszthelyi kapitány Babolcsay Ferenc volt, neje pedig Rumy Kata, mi a Taund-család által gr. Eszterházy Kázmér ellen folytatott zálogváltási pör egyik okleveléből tünik ki.

1676. évben a keszthelyi kapitány „Tekintetes és Nagyságos Bakacs Sándor" volt (Győr vármegye levéltára). Hasonlag 1695. évi april 12. is Szent-Györgyvölgyi Bakacs Sándor

mint *keszthelyi főkapitány* említtetik, Kereszturi Mihál pedig *keszthelyi vajda* (alhadnagy) volt. Kútfőm Felső-Zsídi (Zala vármegyei helység) úrbéri pöre a győri káptalan ellen, különösen a pör 492-dik lapja.

Ezen a múltak némi felvilágosítására vonatkozó adatimat vegye szivesen a tisztelt academia.

ACADEMIAI TÁRGYALÁSOK.

A nyelvtudományi osztály ülése május 19. 1856.

Mélt. b. Eötvös József m. Elnök úr elnöklete alatt jelen az illető osztályból: Czuczor r., Hunfalvy lt. — Egyéb osztályokból: Kubinyi Ág. tt. — Bugát, Érdy, Gebhardt, Horváth C., Kiss K., Szalay rr. tt. — Pauler, Tóth L., Wenzel ll. tt.

— *Bugát Pál* rt a magyar helyesírásról értekezett.

— *Hunfalvy Pál* lt a dakota nyelvet ismertette.

A philos. és társad. tudd. osztályai ülése május 26. 1856.

Mélt. b. Eötvös József m. Elnök úr elnöklete alatt jelen az illető osztályokból: Fogarasi, Horváth C., Kállay, Szalay., Szontagh rr. tt., Bertha, Lukács, Pauler ll. tt. — Más osztályokból: Balogh, Bugát, Czuczor, Érdy, Gebhardt, Győry, Kiss K., rr. tt. — Csengery, Hunfalvy, Wenzel ll. tt. — Toldy Ferenc titoknok.

— *Szontagh Gusztáv* rt a Magyar Parthenon alapjairól folytatólag értekezett.

— *Pauler Tivador* lt Szegedi János magyar jogtudós jellemzését adta elő.

— Az ülés

Összes üléssé

alakulván, olvastatott *Hunfalvy János* úrnak f. hó 24-d. költ következő levele:

„Tekintetes Academia! Afrikában útazó derék hazánkfia, Magyar László sorsa miatt aggódni kezdenek a tudomány emberei nem csak hazánkban, hanem az érdemeit méltányolni tudó külföldön is. Édes atyja, Itömösi idősb Magyar Imre úr, már majdnem két év óta semmi hírt sem vett tőle, a kezéhez jutott utolsó levél 1853. dec. 25-kén kelt Eupatán Ohila királyságban. Magyar László akkor már bevégezte volt utazásait. Afrika belsejét akkora terjedelemben járván be, mint, tán az egyetlen angol Livingstont kivéve, senki más. Haza kivánkozott, hogy naplóját és földképeit itthon rendezhesse és kiadhassa, de úti költsége nem volt.

Édes atyja azonnal, előtte ösmeretes portugal kereskedelmi házhoz, utalványozta a hazaútazhatására szükséges pénzt. De várva várt fia nem jött haza, választ nem küldött. A folyó év elején tehát újra száz aranyat utalványozott számára, egyszersmind a portugal kormányhoz is folyamodott, hogy fia sorsa felől tudomást szerezzen magának. Ismét elmúlt több hónap, s a bús atya mai napig sem kapott választ sem fiától, sem a portugal kormánytól. — Fölkérése és megbízása következtében ezennel a tek. Academiához, mint a hazai tudományosság képviselő testületéhez folyamodom, szíveskedjék maga részéről is a szükséges lépéseket megtenni, hogy Magyar László sorsa felől mind édes atyja mind a tudományos világ mentől elébb bizonyos hírt nyerhessen. Szükségtelennek tartom e helyen hosszasan fejtegetni, mennyi dicsőség háramolnék nem csak Magyar Lászlóra, hanem egész hazánkra, s különösen nemzeti irodalmunkra, ha utazási naplója, mely Afrikának épen legösmeretlenebb vidékeit tárgyazza, kezünkbe kerülne s magyar nyelven közre bocsattathatnék, főleg jelenleg, midőn a művelt világ Afrika belseje végtérei földerítésének kiváló érdekkel néz eléje. Miután Magyar László, utolsó levelei szerint utazásai bevégezte után afrikai hazájába, Bihébe szándékozott utazni, de Ohilában sulyos betegség miatt megtelepedni kényszerült, fájdalom! nagyon hihető, hogy mielőtt Bihét elérhette volna, az afrikai éghajlat áldozatja lett. Most tehát minden kitelhető módon arra kellene törekednünk, hogy legalább hátrahagyott irományai haza kerüljenek. Erre nézve legcélszerűbbnek vélem, hogy a tek. Academia hivatalos úton a portugal kormányt, mind Magyar László édes atyja, mind általában a tudomány érdekében fölkérje, méltóztassék afrikai tisztviselői által hazánkfia és irományai sorsa felől magának tudomást szerezni, s eljárása eredményéről a tek. Academiát tudósítani. Miután Magyar László a nyugat-afrikai gyarmatok főkormányzójával tudományos levelezésben állott, s az Angola tartomány kormányzójától, 1853. jun. 28-kán kelt levélben, utazásai portugal nyelveni kidolgozására felszólíttatott; továbbá a benguelai és mossamedesi portugal tisztviselőkkel is levelezett: csakugyan könnyen szerezhetnének magoknak a portugal tisztviselők arról, kit saját nevén ösmertek, bizonyos hírt, s netán hátrahagyott irományait is kinyomozhatnák. Azonban a szerecsenek között Enganna Komo név alatt kellene öt keresni, mert a benszülöttek Bihében történt letelepedése s a bihei volt fejedelem leánya, Ino Cullo Ozoróval kötött házassága után e névvel ruházták fel. Földtehetjük, ha felesége és gyermekei még életben vagynak, irományait kegyeletből megőrizték, s tőlök, ha atyja nevében kérik, megszerezhetnék azokat. Egyébiránt a tek. Academia bölcseségére bízom, hogy az itt érintettem lépéseken kivül egyéb módokhoz is nyúljon, melyek célra vezethetnének. Mély tisztelettel vagyok. Pest, máj. 24. 1856. A tek. Academia alázatos szolgája Hunfalvy János m. k."

A mélt. másod Elnök úr az ülés által kéretett, hogy a Főkormányzó Ő cs. kir. fenségéhez folyamódnék az iránt, miszerint a cs. kir.

külügyi ministerium az ohajtott tudósítás adása végett a portugal kir. kormányt megtalálni méltóztatnék.

— Olvastatott *Kubínyi Ödön* úrnak Klenócon Gömör vármegyében május 18. költ levele, mely mellett családi levéltárából hét darab eredeti oklevelet, névszerint 1278, 1329, 1361, ismét 1361, 1365, ismét 1365, és 1417 évekből, közölök kettőnek régi másaival együtt az academia kézirattára számára beküldeni szíveskedett.

— *A nagyszebeni cs. kir. jogacademia* tanári karjának apr. 25. levele folytán, az ottani magyar tanulók tekintetéből am. Elnök kéretett, hogy azon intézet könyvtára az academia minden kiadásaiban, a múltra a mennyiben még példányok vannak, s jövőre rendesen részeltessék.

— A *titoknok* a következő külföldi *tudós testületektől* nyújtott be küldeményeket: *a göttingi kir. tudós társaságtól*: Gött. Gel. Anzeigen 1855. 4 köt.; *az amerikai philos. társaságtól*: Proceedings of the American Phil. Society, 1854. vagyis No. 51. 52. — Magán tudosoktól, u. m. *Foucaud Edvárdtól*: *Rgya Teh'er Rol Pa, ou Développement des jeux, contenant l'Histoire du Bouddha Cakya-Mouni, traduit sur la Version tibetaine du Bkah Hgyour, et révue sur l'original sanscrit. 2 voll. Paris 1847—8. — *Gr. Mikó Imre úrtól*: * *Erdélyi Történelmi Adatok*. II. kötet. Kolosv. 1856. — *Horváth Dömé*től: * Újabb Színműtár, IV. Füz. Kecskemét 1853. — *Révész Imré*től: * A prot. egyházalkotmány Alapelvei. Szarvas 1856.; A hit, tudomány és szeretet az egyházban. Bucsubeszéd. Szarvas 1856. — *Stromssky Ferenc*től: * Feier der Grundsteinlegung an dem neuerbauten Lycealgebäude der evang. Gemeinde zu Pressburg. Pozs. 1855. — *Tárkányi József*től: Toldy Ferenc Irodalmi Arcképei. Pest, 1856.

A történettudományi osztály ülése junius 2. 1856.

Mélt. b. Eötvös József m. Elnök úr elnöklete alatt jelen az illető osztályból: Bajza, Érdy, Csengery, Kiss F., Wenzel rr. és ll. tt. — Egyéb osztályokból: Kubinyi Ágoston tt., Balogh, Bugát, Czuczor, Gebhardt, Győry, Horváth C., Kállay, Kiss K., Szalay rr. tt. — Bertha, Hunfalvy, Kacskovics, Kubinyi Ferenc, Lukács, Reguly, Tasner, Tóth L. ll. tt. — Toldy Ferenc titoknok.

— A mélt. m. Elnök úr bemutatván vendégül *Podhorszky Lajos* urat, jelentette hogy ezen tudós, visszatérvén Párizsból, hol a keleti, különösen a szanszkrit, tibet, mongol, mandzsu, sínai és török nyelvek stúdiumában több éveket töltött, előadással kíván kedveskedni, s őt a szószék elfoglalására szólította fel; mire a tisztelt vendég a Derbend-Náméht ismertette, s abból a kazarokat közelebbről érdeklő fejezeteket magyar fordításban előadta.

— *Reguly Antal* lt az éjszaki Ural föld- és néprajzát kívánván előterjeszteni, bevezetésül az éjszaki Uralnak általa Sz. Péter-Várában közzé tett abroszát mutatta be, s annak készítési módszerét adta elő.

— Olvastatott *Szabó István* lt értekezése a Hetumogerről.

A mathematicai és természettud. osztályai ülése, junius 9. 1856.

Mélt. b. Eötvös József m. Elnök úr elnöklete alatt jelen az illető osztályokból: Bugát, Gebhardt, Győry rr. tt. — Egyéb osztályokból: Bajza, Balogh Czuczor, Érdy, Szalay, rr. tt. — Ballagi, Csengery, Hunfalvy, Lukács, Wenzel lt. tt. — Toldy Ferenc titoknok.

— *Szabó József* tanár úr vendégkép Budapest területének földtani fejlődéséről értekezett, előadását rajzok előterjesztésével támogatva.

A nyelv- és széptud. osztály ülése junius 16. 1856.

Mélt. b. Eötvös József m. Elnök úr elnöklete alatt jelen az illető osztályokból: Czuczor, Ballagi, Hunfalvy, Tasner rr. és lt. tt. — Egyéb osztályokbol: Kubínyi Ág. tt. — Bajza, Bugát, Győry, Kiss K., Szalay rr. tt. — Csengery, Kiss F., Lukács, Pauler, Tóth L., Wenzel lt. tt. — Toldy Ferenc titoknok.

— *Hunfalvy Pál* lt befejezte a dakota nyelv ismertetését.

— Olvastatott *Nagy János* rt. értekezése: Rövid taglalata „a török, magyar és finn szók egybehasonlításának". Hunfalvy Páltól.

A philosophiai s társad. tudd. osztályai ülése junius 23. 1856.

Mélt. b. Eötvös József m. Elnök úr elnöklete alatt jelen az illető osztályokból: Horváth C., Kállay, Szalay, Szontagh rr. tt. Bertha, Lukács, Pauler, Tóth ll. tt. — Egyéb osztályokból: Balogh, Bugát, Czuczor, Érdy, Győry, Kiss K. rr. tt. — Ballagi, Csengery, Hunfalvy, Wenzel ll. tt. — Toldy Fer. titoknok.

— *Szontagh Gusztáv* rt folytatta az egyezményes philosophia ismertetését, ezuttal annak fő elvét fejtegetve.

A történettud. osztály ülése, jun. 30. 1856.

Mélt. b. Eötvös József másod Elnök úr elnöklete alatt jelen az osztályból: Érdy, Csengery, Wenzel r. és ll. tt. — Egyéb osztályokból: Kubínyi Ágoston tt., — Balogh, Bugát, Gebhardt, Győry, Horváth C., Kiss K., Szalay, Szontagh rr. tt. — Bertha, Hunfalvy, Lukács, Pauler, Szvorényi, Tóth ll. tt. — Toldy Ferenc titoknok.

— *Reguly Antal* lt folytatta jan. 2. megkezdett előadását az éjszaki Ural földiratáról.

— A mélt. elnök vendégül bemutatván *Paúr Iván* urat, ez egy Duna-balparti, a pesti határban létezett római erőd maradványairól értekezett, s előadását rajzok előmutatásával támogatta.

— Olvastatott egy, a csehországi hohenfurti cisterci klastrom necrológjából kivont, gróf Zrínyi János halálát érdeklő adat *Haas Hermanntól*.

— A mélt. elnök azon kedves hírrel lepte meg az osztályt, miszerint a Történelmi Bizottmány ajánlatára az osztály által megszereztetni kivánt *Aranka György-féle könyv- és kéziratgyűjtemény*, úgy a *Czech János-féle kéziratok* megvételét immár eszközlötte. — Továbbá hogy a *Repicky János* által megbizatásilag fordított *Török-Magyar Történeti Kútfők* nyomatása iránt *két kötetben* szinte intézkedett; az első kötet tárgyait tevén:

1. Szulejmán cs. Naplója, a mennyiben Magyarországot illeti; 2. Dzsáfer pasa Névtelenének emlékirata; 3. Naíma Magyarországot érdeklő kivonatai; 4. Dzselalzáde emlékirata Nandorfejérvár megvételéről; a második kötetéit: egy török-magyar okmánytár, a mezőtúri, jászberényi és lévai török levelekkel. — Egyuttal az osztály kérésére, hogy a kazar történetre nézve oly fontos *Derbend-Námékt*, mely Repicky dolgozásai közt első vázlatban megvan, *Podhorszky Lajos* úr által, ki abban szinte fáradott, sőt junius 2-dikán mutatványokat is terjesztett elő, bevezetéssel s a szükséges jegyzetekkel ellátva, adatnék ki, ennek eszközléséről is biztosítani méltóztatott az ülést.

— Ezek után

Öszves üléssé

alakúlván a jelenlevők, levelezések elintézése s jegyzőkönyvek olvasása után *a titoknok* a következő *könyvküldeményeket* adta be: *A tudd. cs. academidjától:* Denkschriften der kais. Akad. d. Wissenschaften. Mathem. naturwiss. Classe, X. Bd. Wien 1855. — Sitzungsberichte der Math.-naturw. Classe, XVIII: 1, 2. XIX: 1, 2. Hefte. W. 1855, 6. — Sitzungsberichte der Philos.-hist. Classe, XVII: 2. 3. XVIII: 1, 2. XIX: 1. Hefte. W. 1855, 6. — Archiv f. Kunde d. oesterr. Geschichtsquellen, XV: 2. XVI: 1. Bd. W. 1856. — Fontes Rerum Austr. II. Abth. XII. Bd. 1. Th. W. 1856. — Almanach der kais. Akad. d. Wiss. für d. J. 1856. — *A tudd. bajor kir. academiájától:* Abhandll. d. philos.-philol. Classe VII: 3. — der hist. Classe VII: 3. Münch. 1855. — Öffentl. Sitzung der kön. Akad. d. Wiss. 1854. München 1855. — Hübners Biogr. Charakteristik von Wissmayr. Münch. 1855. — Über d. Gliederung d. Bevölkerung des Kr. Bayern von Herrmann. Münch. 1855. — Rede zur 96-ten Sitzungsfeier der kön. Akad. von Thiersch. Münch. 1855. — *A cherbourgi cs. természettud. társaságtól:* Mémoires de la Société Imp. des sciences naturelles de Cherbourg. To. II. Cherb. 1854. — *A pesti növendékpapság magyar egyházirodalmi iskolájától:* Munkálatai, XX-d. évfolyam. Buda 1856. — *Magánosaktól: Haan Lajos* békéscsabai ev. lelkésztől: * Békés-Csaba hajdani és mostani állapotjáról. N.Várad 1845, és * Ó és Új-Nagylaknak történetei. Szarvas 1853. — *Jakschitch Lodomértól:* * Statistique de Serbie, rédigée par Vl. J. Prem. livr. Belgr. 1855. — *Kuthy Lajos*tól: * Szózat Erzsébet ausztr. császárné Ő fels. örvend. szülésekor. Arad 1856. — *Szabó Kár. és Szilágyi Sándortól:* * Nagykőrösi Krónika. Kecsk. 1856. — *Szokolai Istvántól:* * Az urbéri törvényszékek teendői. Pest 1856. — *Tormay Károlytól:* * Adalékok az 1854—5. Pesten dühöngött cholerajárvány statistikájához. Pest 1856. — *Pesti Frigyestől*: Acta dierum sub quibus Georg. Rákoczy et Acatius Barczay... contendunt 1660.

— Végre *kötelmi példányokban:* a budai nyomdától 2 dbot, a kecskemétitől 2 dbot.

Felelős szerkesztő: **Toldy Ferenc**, titoknok.

Pest, 1856. Nyomatott Landerer és Heckenastnál.

MAGYAR

ACADEMIAI ÉRTESÍTŐ.

XVI. Év. 1856. VI. Sz.

BUDAPEST TERÜLETÉNEK FÖLDTANI FEJLŐDÉSE.

SZABÓ JÓZSEFTŐL.

Olvastatott a m. academiában junius 9. 1856.

Konstantinápolyt kivéve tán alig van nevezetesb város Európában, melynek töldtani viszonyai kidolgozva ne lennének. Hogy ez nálunk eddig nem történt, egyedüli okának azt tartom, hogy itt reá kedvvel s elegendő készültséggel nem igen adta magát valaki. 1818-ban a franciák királya ásványgyüjteményeinek aligazgatója Beudant jött honunkba monarchája költségén, s itt körülbelül 3/4 évet töltött, mely alatt honunk legnagyobb részét bejárta. Munkáját 4 évvel későbben a párisi academia kiadta 4 kötetben, melyekből 3 szöveg, s 1 térképek. A birálás Humboldt, Lelièvre és Brochant de Villiers-re volt bízva, kik jelentésöket ezen szavakkal kezdték: „Nous regardons l'ouvrage que M. Beudant doit publier, comme un des plus remarquables qui aient paru depuis longtems sur la géologie, tant par son étendue et sa variété, que par son mérite scientifique.“

Beudant főleg az ujabb tűzi képletek, a trachyt s basalt viszonyait tűzte ki tanulmányul, mint melyek nálunk aránylag jobban kifejlődvék mint nyugaton, s ezen része munkájá-

nak oly jeles hogy az ma csaknem 4 tized után is a világirodalomban mint trachyt-monographia nagy becsben áll. Ellenben némely képletek előtte kevesebb fontossággal bírtak, ezeken átfutott a nélkül, hogy a viszonyokat tisztába hozni időt vett volna magának. Ilyen az mit Budáról ír, hova csak egy-két kirándulást tett. De kitetszik az is, hogy az akkori természettudósok, kikkel Pesten érintkezésbe tette magát, igen keveset bírtak segíteni, mert e szakkal részletesen egyikök sem foglalkozott.

Beudant után egész a természettudományi társulat keletkeztéig (1841) mozgásnak semmi nyoma; vagy 15 év óta ellenben többen kezdték az őslénytani tárgyakat gyűjtögetni s többeket meg is határozni. Végre 1851-ben ugyanazon társulat elhatározta Budapest helyiratának kiadását, s az illető részek, melyek közé a földtani is tartozik, kidolgozására szakférfiakat szólított fel. Én három évvel ezelőtt a földtani részt magamra bátorkodtam vállalni s annak azóta igyekszem megfelelni. Közbe jövén hogy a földtani társulat részéről is meg vagyok bízva e vidékről sziklafajokat s kövűleteket gyűjteni, azon kettős cél elérése van kilátásban, hogy nemcsak leírva olvashatja a közönség a természettudományi társulat által hiszem már a jövő évben kiadandó munkában Budapest környékének földtani viszonyait, hanem a leírásnak alapúl szolgáló sziklafajokat s kövűleteket a m. n. muzeumban (melynek a földtani társulat minden gyüjtött tárgyát adja) egyszersmind alkalma leend a szöveggel összehasonlítani.

Munkálatomnak, mely nem csak Budapestre hanem jóval nagyobb környékre terjed ki, részleteit a földtani, s részben a természettudományi társulat szakgyűléseiben adtam s adandom folytatólag elő, szabadjon a t. Academia előtt e részletekből egy egészet összeállítva Budapest területének földtani fejlődésével azzá, mivé lett, lépnem fel.

Testvér fővárosunk egy hajdani tengernek részint partján részint fenekén fekszik. Buda mutatja a mélyből felnyúló és hatalmas partot képezett különkori rétegeket, míg Pesten az utolsó tengerek-lerakta sziklafajokat nagyrészt szintesen, tehát eredeti fekhelyökben vagy csak kevéssé háborítva találjuk.

Mindaz, mit fővárosunk közel környékében látunk, több-kevésbbé réteges, tehát víznek köszöni eredetét, de másrészt azon körülmény hogy szintes fekvésökből ki vannak hozva, tűzi képlet működésére utal. E képlet közelebbi környékünkben a földszinére nem jött ki, vulkáni kőzetek Budapest határában tökéletesen hiányzanak, de nem hiányzik a rétegek csapása s dűlésének viszonyaiban az újjmutatás, mely tisztán útba igazít, hogy minő irányban működött volt azon tényező, melynek az egykori tenger-fenekeknek hegygyé emelkedése az eredménye. Csakugyan a *csapás* fő íránya keletnyugati s a *dűlés* általában déli lévén, a vulkáni tényezőt éjszaknak kell keresni. Ha az ember egy bizonyos pontról péld aul Budán a Várhegyről éjszaknak indul, mindig régiebb és régiebb képletekre jut, míg végre Sz. Endrén egy vulkáni kőzetet, a trachytot találja [1]). Ellenben ha lefelé megy, például a Gellért-hegyről Promontór s Tétény felé, vagy a Várhegyről át Pestre s innét keletnek, mindig fiatalabb s fiatalabb rétegekre bukkan. Az hogy trachyt előjön Budapesttől nem messze, még magában nem elegendő arra, hogy hegyeink emelkedését annak tulajdonítsuk, mert ezt szintúgy lehetne más régiebb plutói képletnek, például a fehérmegyei gránitnak vagy más egyébnek, mi tán a földszintjére nem is emelkedett, tulajdonítni. Az állítás szilárd alapot csak úgy nyer, ha egyszersmind arra terjesztjük ki figyelmünket, hogy mi az, mily korú az, mi egykori szintes fekvéséből fölemeltetett? Előadásomat tehát a fölemelt rétegek rövid megismertetésével leszek bátor megkezdeni, áttérvén aztán a föld szilárd kérgén észlelhető emelkedések viszonyaira általában, s béfejezvén végre környékünk geologiai történetének vázlatával különösen.

Minden vidéknek megvan a maga saját geologiai jellege, nem elegendő most már valamely környék részletes kutatására, hogy egy hason korú képlet viszonyait valamely jelesen kitanúlt környék viszonyainak rámájába húzzuk. Volt idő, midőn azt tartották: hogy a remekűl tanulmányozott párisi vagy

---

[1]) Pest csaknem kizárólag trachyttal van kövezve, nevezetesen ennek egy veres- és zöldféleségével.

londoni harmadkori medencének viszonyait csak le kell olvasni más harmadkori medencék viszonyairól; ez nem áll. A természet, a helyett hogy magát minden harmadkori medencében újra meg újra lemásolta volna, mindenütt előidézett valami újat, valami különöst, mi különös tanulmányozást is igényel. Megvan ez a mi vidékünkön is, s ennélfogva egyéb nem marad hátra, mint azt önmagából fejteni ki, s az összehasonlítást egyéb vidékekkel csak a fő vonalokban tenni.

A rétegek rendszeres előadása vagy úgy történhetik: hogy a legalsótól kezdjük s a legfelsőn végezzük, vagy ellenkező sorban. Vidékünk sajátsága mást igényel: itt legalkalmasabb körűlbelül a közép képleten kezdeni, s attól két utat tenni, egyiket fölfelé, másikat lefelé. — E közép: a nummulit-képlet. (2. ábra)

Lássuk ennek előbb világviszonyait. *A nummulitképlet* tengeri képződmény. E tengerről meglehetősen körülvonalozott ismeretünk van. Az a dolgok mostani rendjét nem igen nagyon megelőző földtani korszakban a mostani u. n. ó-világ területén állott, alakra nézve az európai földközi tengerhez hasonlított, csakhogy 10- vagy többször nagyobb volt. Szélei e tengernek ismeretesek, s azok a földközi tengertől éjszaknak, kelet s délnek feküsznek; nevezetesen a Pyrenaek, az Appeninek, az Alpok és a Kárpátok oldalain, továbbá Krimmben, Kis-Ázsiában, Perzsiában, Kelet-Indiákon, honnét kinyulnak egész Sínáig, míg déli partjai Égyiptom s Marokkón keresztül ismét Spanyolországba vezetnek vissza. E tengerből hatalmas rétegek rakódtak le, melyekben számtalan állatmaradványt találunk. Ismerünk belőlök összesen közel 2000 fajt. Legjellemzőbbek minden esetre a foraminiferákhoz tartozó nummulitek, melyek csupán csak e képletre szorítkoznak, s melyek miatt ez biztos földtani horizontot képez. Studer szerint két tagra oszlik: *alsóra* vagy nummulitképletre, és *felsőre*, melyet Svajcban flysch-nek, Olaszországban hol macigno hol alberese-nek neveznek. A nummulitképlet mészből vagy homokkőből áll, melyek tele vannak nummulitekkel. A felső vagy flyschképlet áll hol palából, hol homokkőből, hol mészkőből, mészpalából vagy márgából, s feltűnik az által hogy tetemes vastagsága mellett is alig tartalmaz egyebet

néhány rosszul megtartott fucoidánál, mi miatt fucoida-homokkő név alatt is fordul elő. Szerves maradványok nagy mennyiségben csak egy-két helyen ismeretesek benne.

Előre bocsátván ez általános körülményeket, menjünk át a budapesti nummulitképletre. Itt mind a két tagja ki van fejlődve; az alsó mint nummulitmész tele nummulittel. E mész a vidék területén szalagként veszi ki magát, mely a dunaparttól, kezdve a Mátyáshegyen, átmegy a József- és Kecskehegyre, továbbá a Lipótmezőre, s innen délnyugatnak mutatkozik még a Kis-Svábhegyen (1. ábra) és egyes szakadozott réteg-rongy gyanánt a Mártonhegyen. Legnagyobb vastagsága sem tesz többet körülbelül 50—60 lábnál. Alsó rétegei mindenütt dolomiten feküsznek s ebből zárványokat tartanak, melyek valóságos breccia alakúvá teszik. A közép-rétegek tiszta mész, melyet nemcsak helyben használnak útcsinálásra, építésre és égetésre, hanem kereskedést is űznek azzal a Bánságban s Bácskaságban. Szilárdságára nézve nem enged azon égyiptomi nummulitmésznek, melyből ott az enyészettel maiglan is daczoló pyramisokat építették vala. A felső rétegek végre több kevesebb agyagot vevén fel, márganeművé lesznek. Fövenykő nummulitekkel nálunk hiányzik, ámbár nem messze például Fehér megyében már előfordúl s vele együtt a szabad nummulitek is, Sz. László pénzei, melyek Garaynak ismeretes költeményében (Szent-László, ének) a rege tárgyát képezik [1]).

A nummulit-képlet felső tagja a *márga*, sokkal erősebben van kifejlődve, közép vastagságát legalább kétszer akkorára tehetni. Áll agyagos mész, márga, meszes homok s homokos agyag számos rétegéből, melyek egymással ismételve váltakoznak oly módon: hogy a tömöttebb és szilárdabb mész tartalmúak uralkodnak, míg az agyag- s homokkeverékkel lazítottak csak alárendelt szerepet viselnek. A rétegzet valamint az alsó úgy e felső tagban is tisztán kivehető. A csapás fő iránya keletnyugati, a dülésé déli. E felső tagnak kőzete csak

[1]) Azon magyarázat ellen, hogy e kövületek szolgáltatták az alapot ama regében, mely szerint az ellenség hátradobált aranypénzei kőpénzekké változtak, alig tehetni kifogást, miután ezek a földön sokszor szabadon feküsznek a homokban s a pénzhez annyira hasonlítnak hogy nevök (nummulites) is reá vonatkozik.

kivételesen használható. Néhol vékony szilárd táblákat ád, s azokat a budai szőlőkben a vizcsatornák kirakására fordítják. A tunnel is ezen a képlettagon van átfúrva, s helyenként a kihordott anyagot viziméssznek égették.

Kövületek, e szóló tanúi a világ akkori körülményeinek, a felső tagban sem hiányzanak nálunk, noha, mint említém, egészben véve e képletben ritkán mutatkoznak. Két főlelhelyünk : a tunnel, melynek tisztelt igazgatósága valóban eléggé nem köszönhető hódolattal a tudomány iránt sziveskedett azok gyüjtését (még pénz-áldozatot sem kimélve!) a legsikeresb módon könnyíteni; a második hely a Császárfürdő melletti sziklafal, mit most egy ujonnan épült háznak udvarában kőbányává változtattak. Egyes kövületpéldányokat sok más egyéb pontjáról is bírunk. Vezérkagylók egyike a *nautilus lingulatus* a tunnelból való.

Fölületes elterjedésére nézve a márga-képlet mintegy szőnyeg foglal helyet, melynek tulsó szegélyét a nummulit-szalag képezi, míg maga csaknem az egész Józsefhegyet a Kis- és Nagy-Svábhegynek, a Sas- és Gellérthegynek magasabb lejtjeit, ugyszinte a Nyárs- és a Várhegynek legnagyobb részét borítja.

A nummulitképlet e két tagja képezi a harmadkori kőzetek csoportjának legalsóbb, u. n. *eocen*-képletét, melyre a fiatalabb u. n. *neogen* következik. Ennek világviszonyai: hogy lazább kőzetekből áll, hogy csak kisebb kiterjedésű medencékben s itt is sok változatossággal rakódott leginkább tengerből, de itt-ott édes vízből le. A szerves maradványok a mostan élőkhöz már jóval közelebb állnak, mint az eocen képletiek.

A neogen képlet nálunk agyagból, édes-vízmészből, kavicsból és durva mészből áll. Ezek már Pest városa területén is észlelhetők, míg az eocen- s még inkább az annál régiebb sziklafajok csak a túlhegyekben mutatkoznak.

Menjünk e sorozaton fölfelé végig. Legalsó réteg az *agyag*. Szine kékes szürke a mélyben és a légtől óvott helyeken, ellenben piszkos sárga, hol légbeliek hatásának van kitéve. Legnagyobb részt bír némi képlékenységgel, s használják is Ó-Budán, és Budán (itt nevezetesen az Országútnevű

külvárosban, és a Gellérthegytől délkeletnek) téglaégetésre. Van azonban sok egyéb változata, melyek közől csak a közelebbi területen előfordulókra terjeszkedem most ki. Ilyen a Józsefhegy tetején az u. n. fehér és sárga kréta, ez a két, csupán szinben különböző agyagféleség, szobafestésre használtatik, mind a kettőt ugyanegy lyukból hozzák ki, a sárga vasoxydhydratot tartalmazó, a fehér a nélküli képlékeny, finom tapintatú agyag. Egy másféleség a kovácsi úton fordul elő az „Elégültség“ című vendégháznál; itt az agyag egészen tiszta a mésztől, mit sem pezseg, bír képlékenységgel, és nyomás által feltünő sima lesz, e simaságot sem a kiszáradás, de még a kiégetés után sem veszti el. E miatt keresik a két város pékjei a sütő kemencék aljának készítésére, mert míg minden más földanyag többé-kevésbbé elporlanék, ebből a kenyér aljára semmi sem tapad.

A Sas- és Gellérthegy déli lejtjén az agyagba településre egy márga-pala jőn elő körülbelül 8′ vastagságban, ebben nevezetesen a Sárosfürdő mögött az árokban nagy számmal találtatnak halmaradványok (pikkelyek és vázak, leginkább *meletta sardinites*, és egyetlen példány *lepidopides brevispondylus)*, melyek e képletet régiebb neogennek (miocän) jellemzik. Találni azonkivül de nem jól megtartva egyéb tengeri állatokat mint kagylókat s echinideket, rovarokat s levélnyomatokat.

Terjedését illetőleg, közvetlen az eocen képlet márgáján fekszik, itt-ott átnyúlva régiebb kőzetekre is. Budán előjön néhol a legnagyobb magaslaton, így képez a Sváb-, a Kakuk-, a Budaörsi, a Polgárhegy tetején több- kevésbbé terjedt fölsíkot; a hegyek lejtjein igen gyakori, így a Józsefhegyen, a Várhegyen, az Orbán- és Mártonhegyen; a völgyek s medencék alján pedig tetemes vastagságban találjuk. A Gellérthegytől kezdve az egész dunai part s az arra néző hegyek lejtje mindenütt belőle áll; innét bemerűl a Dunába, abban valóságos vizhatlan feneket képezve, s átjön Pestre, itt annál mélyebbre sülyedvén, mentől tovább követjük kelet felé. (1. ábra.)

Ott, hol fölemelt állapotban van, tehát a hegyek lejtjén és tetején, annyira laza, hogy vizet gyűjt magába, s források erednek belőle. Budán a hegység csaknem minden forrását s

kútját e réteg látja el. Ellenben a mélyben, tehát a budai dunaparttól kezdve át Pestre s itt kelet felé, a meddig csak ismeretes, mindenütt egyaránt oly annyira tömött, hogy a víz rajta áthatni nem képes, s így a kútmesterek méltán nevezik *száras* kék agyagnak.

Lánchidunk mind a négy kő-építménye közvetlen rajta nyugszik, s egyiken sem vétetett azon 12 év alatt, mióta állnak, a legkisebb sülyedés sem észre, mi a kék agyag tömöttségét világosan bizonyítja. (1. ábra)

A budai hídfőnél az agyag képezi a földszint. Clark belé furatott 60 lábnyira, de változást nem vett rajta észre. A budai oszlopnál 40 láb mélységben találták, itt 12 lábra fúrtak még belé, s ugyan olyannak mutatkozott. Azon 40 lábból, melyek fölötte vannak, 22′ víz (0° alatt) és 18′ kavics.

A pesti oszlopnál fölebb t.i. 21 lábra, végre a pesti hídfőnél 38′ tehát ismét mélyebben van.

Egészben véve a föld legfelső rétege alatt fölületi alakja hullámos. Látszik ez egy vonalra nézve már a hídfuratásnál, de bővebben meggyőződhetünk, ha a kútássokat veszszük figyelembe. A belvárosban általában 24—26 lábra van lenn, a Terézvárosban 30 lábnyira még nem mutatkozik, sőt az Orczy-házban az artézi kút furásánál 45 lábra találták, s fúrtak benne innét kezdve még 564 lábra a nélkül, hogy keresztülhatottak volna rajta. A József-városban általában 20—21 lábnyira, tehát fölebb fekszik, sőt a Kalváriadombnál 18′-ra van, s aztán fúrtak benne 180 lábra le, de természetét legkevésbbé sem változtatta. A Ferenc-városban, noha közelebb esik a Dunához, ismét mélyebbre száll, körülbelül 30′.

Vizet sehol sem ád, úgy hogy, ha kútásásnál egész a tömött kék agyagig vizet nem találtak, az agyagban tovább már nem is keresnek, mert ennek sikertelenségéről már igen sok helyen, többi közt az imént említett Kalváriahegynél is meggyőződtek.

Menjünk most át a neogen kőzetek következőjére. Ez más a hegységben, más a rónán, amott *édesvízmész* borítja az agyagot, míg Pesten sőt Budának délre eső rónább területén hiányzik, hanem helyette *kavics* van, mely itt-ott önálló tetemes magasságu dombokat képez, például Promontórnak

Albertfalva felé levő dombjai, melyek néhány 100′ magasak, és csupán a kavics-képletből állanak.

Az *édesvízmész*, mely az agyagot borítja, itt-ott tömött, másutt szemcsés s helyenként likacsos; szine fehér kiválólag, néhol szürkés, sárgás és vereses. A fehér-féleségek rendesen jelentékeny összeállással bírnak, mig a sárgásak vagy még inkább a vasoxyd-festette veresek lazák, porlók. Vastagsága általában csekély, de igen változó. Néhol mint a nagy svábhegỳi fölsíkon alig egy láb, míg másutt 4—6—10—12′ is megvan. A Svábhegyen bitumen tartalmú is fordul elő, mit sehol másutt nem észleltem rajta. Használják építésre, Budán kövezésre s mészégetésre.

A budai közel eső hegyeken mint legfelső szilárd boríték foglal helyet. Nevezetesen a Várhegyen, hol a sz. Háromság mellett mint természetes kövezet van egy- két helyen meghagyva, továbbá láthatni a Várhegy keleti s nyugati oldalán, hol a bástyák s itt-ott a bástya melletti házak reá építvék. Fedi továbbá a Józsefhegyet, a Svábhegyet, és részét a Gellérthegynek. A geolog igen könnyen meggyőződik a felől: hogy e boríték ott, hol agyag van, tán sehol sem hiányzott az említettem hegyeken, de lassanként felhasználták, részint mivel a legcsekélyebb fáradsággal lehetett vele bánni, részint mivel azt eltávolítván, mívelésre alkalmas rétegre jutottak, melyen Budának szőlei díszlenek. Ha az ember a várfalnak régi részeit, ha Buda apró zugutczáinak kövezetét, sőt ha a rómaiaktól fennmaradt építményeket vizsgálja, e nézet tetemes támot kap, mert ott azt nagy mennyiségben látni felhasználva.

Leérvén a hegyekről, Budán az u. n. Kelenföldjén, a tömött kék agyag fölött *kavics réteget* találunk. Ebben a hömpölyök leginkább quarc, gránit és csillámpala, nagyságuk nem tetemes, öklönyiek a ritkaságokhoz tartoznak. Szerves zárványok helyenként igen nagy mennyiségben fordulnak benne elő, de annyira elmállott állapotban, hogy hozzá nyulva szétesnek; azonban egy-két ölnyire beásva szintoly fauna-gazdagságot mutathatnánk belőle fel, mint a bécsi medencében s egyebütt.

A föveny sok helyt kötszerre találván *fövenykővé* lett,

melyet a nagyobb hömpöly-zárványok conglomerat neművé tesznek. Ily fövenykövet találni benne Promontórnál az u. n. Keresztthegyen, ide számítom továbbá azt, mely a Svábhegy dél-keleti részén foglal egy aránylag csekély helyet el s több kőbányára szolgáltat alkalmat. Ebben találtam eocän márgát mint hömpölyt, benne jött továbbá elő Petényi meghatározása szerint azon acerotherium incisivum, melylyel helyiratunk tökéletesb ismertetését a méltoságos alelnök úr tudomány iránti buzgósága segítette elő, ki azt az enyészet örvényéből még csakhogy épen jókor kimentette. Végre ide tartozik mind azon fövenykő, mely Buda magas hegyláncán túl nyugatnak, és éjszaknak nagy változatosságban s tetemesen terjedve lép föl.

E kavics-rétegen egy érdekes képlet van itt-ott kifejlődve: a *durvamész*, vagy miként a bécsi iskola nevezi, lajthamész. Nálunk a magas hegyektől bizonyos távban mutatkozik. Legismeretesb a pesti Kőbányában, innen terjed éjszaknak Mogyoród s Fóth felé, délnek pedig átcsap a Duna jobb partjára s Promontór meg Tétény határai nagy részét fedi, annélkül azonban hogy e két pont t. i. a Kőbánya s Promontór közt nyoma a pesti oldalon hiányzanék: találni azt egészen jól kifejlődve a gubacsi téglavetőnél, s nagyon valószinű, ha a rétegek fekvését veszszük figyelembe, hogy bizonyos mélységben szakadatlanul függ össze. Téténytől követhetni Órás és Törökbálint határán nyugatnak, s innét ismét éjszaknak Páty, Jenő, Tinnye stb felé. Likacsossága s tapintatának érdessége miatt kapta a durvamész nevet (calcaire grossier, Grobkalk). melyet reá már Beudant is alkalmazott volt. Ezen általános jelleme mellett azonban ha közelebbről tekintjük, igen sok változatosságot fogunk rajta észrevenni. Némely bányában tele van likacsokkal, melyek mind elpusztult kagylók idomát mutatják, másutt kagyló nyoma alig látszik, hanem apró szemekből áll, de a melyek nem igen tömötten állnak össze (szövege ikrakőnemű vagy műnyelven: oolites). E két-féleséget két végletkint tekinthetjük, melyek közt sok fokozat van. Igy a használatban is a tömöttebbek műkövekre, kőfaragó tárgyakra, a likacsosak az u. n. ölkövekre (Klaftersteine) vagyis közönséges építésre fordíttatnak. Üde állapotban mondhatni

puha, a benyomásnak kevéssé áll ellent, innét elbánni vele akár fűrészszel akár más egyéb beható szerrel nem nehéz. Ellenben a légen állva megszilárdul s felettébb tartós lesz. Pest azt igen nagy fokban használja építésre, de korán sem akkorában mint Páris, hol annak tömött-féleségét nagy darabokban viszik az építendő ház mellé s ott köb vagy táblás darabokra fűrészelve bámulatos gyorsasággal alkalmazzák a ház falának összerakására. Egyenlő szine s jó kinézése miatt a vakolás és meszelés is fölösleges. Igy épült az imént mult években mesés hamarsággal a Rue de Rivoli, és a Tuilleriáknak ebbe az utszába eső része. Tartósságát ez építésanyagnak a bécsi szent István templomban lehet bemutatni, melyhez a köveket a lajthahelységi durvamész-bányák szolgáltatták. — Végre hogy a monumentalis mívekből egyik büszkeségünket ki ne hagyjuk, sietek megemlíteni hogy lánchidunk oszlopzata alul gránitból, fölül sóskúti durva mészből áll, melyen nevezetesen az oroszlánok s egyéb szobrászati dombormívek tanusítják a kő jeles voltát. Ugyancsak a sóskúti (Budától délnyugatnak esik) durvamész szolgáltatja a tunnel szép homlokzatához is az anyagot. E képlet likacsos szövege azt alkalmassá teszi vízgyűjtésre, innét az egyike a víztartó rétegeinknek. A pesti Kőbányának igen jó vizét, ugyszinte Promontórét, Tétényét durvamész szolgáltatja.

A durvamész fölött egy *márgás* vagy *homokos agyagot* találunk, melyen itt-ott homok rétegecskék huzódnak keresztül. Ezen agyagot kifejlődve látni a pesti Kőbányában, hol abból készítik a téglákat; továbbá Gubacson, Promontór-, Tétényben és Óráson. Kövűletek nem hiányzanak, nevezetesen jőnek elő benne, mit a Balatonból ismer a közönség, az u. n. *kecskekörmök* (congeria triangularis). A Kőbányában nagy és nem igen koptatott példányok fordulnak elő, melyeket ott a nép megkövesedett ökörkörmöknek s a vasoxyd-festette veres kötszert, mely azokat összetartja, kővé vált ökörvérnek tartja. E képlet vastagsága az alantabbi helyeken tetemes, míg az emeltebbeken csekélyebb, de nincs fontosság nélkül, mert a kőbányai, promontóri és tétényi szőlők termőföldjét képezi.

A congeria-agyag réteget *kavics* borítja kisebb nagyobb vastagságban; találni ezt a pesti Kőbányában, főleg ott a vá-

rosi kavics-gödörben, onnét huzódik a Duna felé s különösen a vaspálya mentében lehet követni egész Ujpestig, itt néhol a legfelső réteget képezvén. Reá bukkanni Pesten csaknem mindenütt a kútásásoknál.

Végre a kavicsot *homok* fedi; ez azon homok, mely Pestet körülveszi, s kötszer nélkül szükölködvén, futó homokként enged a szél kényének ott mindenütt, hol a lakosság szorgalma növényzet által le nem köti.

Az előadott 9-féle réteg a nummulitmész mint indulási pontunk fölött van, azokkal találkoztunk, a mint a nummulitmésztől fölfelé haladtunk. Hátra van röviden megemlékezni azon két képletről, melylyel Buda közelében találkozunk, a mint a nummulitmésztől lefelé teszszük az útat. (2. ábra)

Első a *dolomit*, mely közvetlen a nummulitmész alatt fekszik, s kettejök közt nemcsak földtani hanem vegytani rokonság is létezik, a földtani az által hogy a nummulitmész alsó rétege conglomeratnemű, melyben a kötanyag nummulitmész, a zárványok dolomit vagy ennek szarukő darabjai; a vegytani rokonság abban áll hogy némely helyen (Szépvölgy, Holdspach utolsó bányája balról) a nummulitmész tetemes mennyiségű dolomitet vesz fel igen finom osztatú állapotban; vegybontáson kivül e körülmény feltűnik a mész alkalmazásában égetésre, mert az ilyen darabok égetés alatt porrá esnek szét, azért a kőtörők vigyáznak, mihelyt észreveszik, hogy a szilárd kő a sziklafal alján e porladóba kezd átmenni, azt leebb már nem fejtik. A dolomit felső szintje porló, ilyet ismerhetünk a Gellérthegy nyugati részéről, hol egész kőpor-bányák vannak benne. Közép szintje szilárd és savakkal nem pezseg, míg az alsó szilárd, de savakkal pezseg. — Ezen félesége fokonkénti átmenetet képez a nummulit alatti második képletbe, a *fehér tömött mészbe.* E mész (valamint a dolomit) kövületet nem tartalmaz, innét kora meghatározása csak úgy történhetik, ha alatta fekvő rétegeket keresünk fel s ezek zárványait veszszük segítségül; mi azonban mind eddig környékünk távolabbi pontjain sem fordult elő. E tömött fehér mész igen jó anyagot szolgáltat égetésre. Bemutatható a Jánoshegyen, melynek kúpja, ugyszinte a szomszédságában lévő Hárshegyen, melynek nyugati része abból áll. Hidegkút és Kovácsi

között, ugy szintén Kovácsitól éjszakra és délre igen erösen van kifejlődve; a Remete Boldogasszony nevű kápolnától nyugatnak azon szoros völgy, melyben a két kis remetebarlang van, jobb s baloldalán e fehér tömött meszet mutatja; ugyanaz képezi tájunk legmagasabb hegyét, a pilisi hegyet is.

A fehér tömött mész képezi tájékunkon a legalsó s legrégibb képletet. Annak szomszédja éjszakról közvetlen a trachyt, másutt mindenütt a dolomit.

Bevégezvén a rétegek sorozatát, mielőtt vidékünk földtani történetének vázlatába bocsátkoznám, szabadjon tájékozás végett a földkéreg fejlődésének fő vonalait (a mennyire ezek az észleletnek nyitva álló részében megállapítvák) előre bocsátanom.

A föld, miként általánosan el van fogadva, egykor izzón folyó tömeg volt, s fokonkénti kihűlés által szilárd kérget kapott. Ezen első kérge az őspalák voltak: ezek alatt semmi rétegest nem ismerünk; alúlok a gránit csoport tódult ki itt-ott tetemes terjedésben. Vidékünkön nincs.

Az ős sziklafajokra az u. n. átmeneti réteges kőzetek rakódtak, hova a cambriai, siluri, devoni és kőszéncsoport számítható. Ezen tengeri rakodmányokat azon korban a quarcporphyr emelte föl. Budapest táján szinte nincs nyoma.

Következik a másodkori kőzetek rendszere: a permi, trias, jura és kréta csoportok. Ezeket akkoriban részint zöldkő, részint melaphir-tódulások zavarták. Nálunk e rendszerből feltolt képletek már előfordulnak, de hiányzanak oly tűzi tényezők, melyek a föld fejlődésének azon korszakában működtek.

A harmadkori réteges kőzetek rendszere ellenben tetemesen van kifejlődve s azokkal együtt egyike azon vulkáni tényezőknek, melyek e korszakban a föld külidoma alakitásában helyenként nevezetes részt vettek t. i. a *trachyt;* ellenben a basalt, a phonolith nem fordulnak közelünkben elő. A másodkori dolomitunk és tömött fehér mészünk fölemeltetését kell hogy a trachytnak tulajdonítsuk.

Jelenkori képletek végre csak helybeliek, itt-ott megvannak némi vastagságban, de egészben véve oly csekélységek, hogy ily általános tárgyalásnál szót alig érdemlenek.

Mindezeket előre bocsátván, az ikerváros-elfoglalta föld-

rész geologiai történetének ecsetlésébe bocsátkozhatunk azon szent elfogultsággal, mely az emberi kebelt mindannyiszor megszállja, valahányszor az idő és anyag geologiai korszakokat alkotó fogalmáról elmélkedik.

Budapest földje váltakozva tengerfenék, száraz, édesvizdús tenger s édesvízi tó volt.

Történetében legyen elég a krétacsoport korszakáig menni vissza. Nálunk e csoport egyik tagja sem találtatik, innét azon időszak alatt, míg e másodkori képletek Európának egyéb részein lerakódtak, területünk kell hogy szárazföldet képezett legyen, melynek fölületéből a dolomit s a fehér tömött mész maradt meg.

Ellenben beállván a harmadkori képletek korszaka, a száraz sülyedett s tengerfenékké lett, melyre zavartalanul telepedett az eocän képlet nummulitmesze és márga köve; azon szerkezetbeli s vegytani viszonylat, melyre fönnebb voltam bátor figyelmeztetni, aunak bizonysága hogy a nummulitmész közvetlen a dolomitra rakódott. Tengerfenéknek maradt továbbá a neogen képlet alsó rétegének a tömött agyagnak lerakódása alatt, mert ezt legmagasabb hegyeink tetején az eocän kőzetekkel mindenütt társulva találjuk. Sőt mint kissé alább kifejlik, valószinűleg még a neogen kavics is reá rakódott volt a tömött agyagra.

Csak ezután kezdődött meg a tájnak azon alakulása, mely fokonkénti fejlődés után végre azzá lett, minek jelenleg látjuk. A budai hegyek ugyan is először kiemelkedtek a tengerből s egy édesvízi tóvá változtak, melyet (valószínűleg nyugaton s éjszakon) mészhegyek övedztek, honnét mésztartalmú víz folyt belé, s benne vesztegelvén meszét fenekére rakta. Ezen édesvízi mésznek változó vastagsága arra mutat, hogy a tó feneke egyenetlen volt, voltak abban mélységek és dombok, körülbelűl oly arányban eloszolva, melyben a magaslatok jelenleg állnak, mert a mész vastagsága csakugyan rendesen tetemesb az alantabb helyeken mint a magas hegyeken. E mészben részint édesvízben élő csigák részint olyanok, melyek szárazföldön tenyésznek, fordulnak épen megtartva elő. Azonkivűl a megismerhető növénylevelek, magvak s egyéb részek mind arra mutatnak, hogy a tó körül száraznak kellett

lenni. E tó csak azon vonalig terjedett, meddig magasabb hegyeink nyúlnak kelet felé, tehát hol most a Duna foly; déli határa szintén a magasabb hegyek (Gellért, Sas s budaörsi hegyek) vonala által föltéteztetik, úgyszintén a nyugati is. Partjait a tömött agyag képezte volt.

Pestet úgyszinte Promontórt, Tétényt sat. még folyvást tenger borította, melyben a tömött agyagra közvetlen egy kavicsréteg rakódott. Ezen neogen tengerben a partok körül sajátságosan foglalkozó klárisok működésének nyomait bírjuk a durva-mészképletben, mely azon hegytömeget, melyen az édesvízi tófenéknek maradványait találjuk, a mennyire kutatásaim mostanig terjednek, bizonyos de nem nagy távban a partoktól körülveszi. Az lévén a klárisoknak természetök, hogy csak partok közelében építenek, valószínű hogy, mielőtt működni kezdettek, azon tenger, melynek fenekére a durvamész alatt találtató kavics rakódott, még közel parttal nem bírt, így tehát akkor Budának azon része is, mely később édesvízi tóvá vált, még tengerfenék volt, s kavics is rakódott benne a tömött kék agyagra. Fölemeltetvén, a kötszer nélkül szűkölködő képletet könnyű volt a víznek lemosni, s alantabb helyeken (például Promontór éjszaki vonalán) feltornyosítani vagy messzire széthordani. Hol kivételesen homokkővé volt összeállva, ott eredeti helyén megmaradhatott, mint például a Svábhegy déli oldalán, úgyszintén attól nyugatra és éjszakra, hol az erősen van kifejlődve.

Ezen emelkedéseknél már elejét veszi a trachyt működése, az már megkezdett az iszonyú mélységből mozogni fölfelé, de a felső képleteken át még nem tört, mert darabjait az eddig vízi rakodmányok egyében sem találjuk.

Később ellenben nagyszerű mértékben vált e táj vulkáni dühöngéseknek színhelyévé az által, hogy a tengerfenékről az izzón folyó trachyt magát feltolta, ugyan együtt a tengernek fenekét is fölemelvén, s völgyeiben maiglan is megtartván.

Honunkban a trachyt tetemesen van kifejlődve, s a mennyire eddig tudjuk, Tokaj és Selmec vidékén is ugyanebben a korszakban s mindenütt tengerből emelkedett ki.

A Duna jobb partján a trachyt környék középpontjául

körülbelül Visegrádot tekinthetjük, onnét kiterjed egyrészt a Pilisi-hegy éjszaki aljáig, más részt Sz. Endréig.

Hatását vizsgálván, azon meggyőződésre jutunk, hogy e kitörés lefolyása lassú volt, hogy a neki háborodott elemek a küzdelem alatt időnként még pedig időnként geologiai értelemben nyugodtak. Ugyanis :

a) Az első hatást azon veszszük észre, hogy a tengerbe sok édes víz folyt be, mi más részt fölteszi, hogy terjedelmes száraznak kellett e tengert övedznie, melyet e korszakban a mindenütt kitöréshez készülő trachyt-anyag idézett elő. Az ilyen vízben a klárisok élni nem bírván, elhaltak s a durvamész képződése megszünt. Ellenben megvannak az ilyen vizeknek az ő saját lakóik (congeriák, cardiumok), ezeket finom iszapba burkoltan találjuk azon homokos és márgás agyagban, mely a durvamészre rakódott, s mely rajta 30—40′ vastagságra bírt fejlődni! — A rétegek rakódásának minősége, a kagylók fekvése s minden egyéb körülmény arra mutat, hogy ezen korszakban a vulkanismus pihent, s a vízi képletek háborítlanul indultak fejlődésnek.

b) Igen erélyeseknek kell tartanunk azon kitöréseket, melyek a congeria-rétegek rakódását mintegy ütéssel megszünteték, s azokra erőszakkal egy kavics réteget borítottak. Ezen erőszak nyomai a helyszinén semmi figyelmes vizsgáló szemeit el nem kerülik, látni ugyanis a pesti Kőbányában jelentékeny hosszaságban földfalat, hol e kavics-hömpölyök minden rend nélkül kicsi nagygyal vegyest hol lapra hol élre hol hegyre állítva sőt egészben véve hullámos mozgással összehordva jöttek oly helyzetbe, mely rendes lefolyás mellett egészen máskép fogott volna kiütni. Hasonlóképp győződhetni meg róla a beomlott promontóri kőbányában is.

E réteghez az anyagot nagyrészt a neogen tenger kavicsa szolgáltatta, melyet a rögtön fölemelt hegyekről a vizek hirtelen lesepertek. Azon szerves zárványokból, melyek benne eredetileg voltak, csak a legszilárdabbak állották némileg ez erőszakot ki, s azért csak legfölebb a *pectenek* nagyainak töredékeit találni benne, mi a pesti Kőbányában nem ritkaság; ellenben mi e képletet a régiebb kavicsképlettől lényegesen

megkülönbözteti, az, hogy benne nagy mennyiségben találni trachyt hömpölyöket, míg amabban *soha.*

Innét vidékünkre nézve igen jellemző hogy van-e a kavicsban trachyt, vagy nincs? A dolog fontosságához arányolt türelemmel adtam magamat reá a kavicsok elegyrészeinek meghatározására; de azon kavicsban, mely a durvamész-képlet alatt van, soha sem találtam trachytot; míg abban, mely a congeria-rétegeket fedi (s mely Pest homokja alatt terül el), bőségben van. Ebből következik: hogy a trachyt kitörések a neogen korszak végébe esnek, s hogy azok közvetlen előzték meg a dolgok jelen folyamát.

c) Egy külön hatása a trachyt-tódulásnak a budai hegyek véglegesen azzá alakulása, mivé ma látjuk. Ennek következése volt, hogy a rajta levő édes víz lefolyt s a fenekétképző mész fölemeltetett. Ezen emelkedésnél kisebb-nagyobb táblákra töredezett, melyek a vulkáni tényező kényének engedve a tömött agyag hátán fölemelkedtek a mostani legnagyobb magasságokig. Innét fejthető meg, hogy miért találjuk rendesen táblákban, melyek szélei meglehetősen épek s rajtok hömpölgetésnek nyoma sem mutatkozik.

d) Budának magas hegyei tetemesb változáson többé nem mentek át, változtak ellenben előhegyei, ugyszintén Pest tája s az egész magyarhoni medence.

Míg a promontóri, tétényi, pátyi s jenői neogen képletek annyira kiemelkedtek, hogy azokra vagy semmi vagy legfölebb a congeria rétegek rakódtak; máskép áll a dolog Pesten. Itt egy hatalmas homok réteg képződött a trachyt-tartalmú kavics tetején, melyet még a kőbányai dombok magasságán is találni, de a mely az alantabb helyeken 2—3 ölnyi vastagságra növekedett.

Szerves maradványokat e homokból nem ismerek, de a dolog fokonkénti fejlődése arra látszik utalni, hogy Pest táján a sós víz végkép elpusztult s helyét édes víz foglalta el.

Vidékünk földtani történetében ennyire haladván, lehetetlen említés nélkül hagyni a magyarhoni nagy medencének valószinű fejlődését is. Honunk fölületének mostani alakzatát szintén a neogen korszakban kapta a trachyt s az alárendeltebb fontosságu basalt kitörések s emelkedések által. Amint hegy-

koszorúja kiemelkedett volt, végre a víznek egyéb tér nem jutott azon siknál, melyet most *a magyar alföldnek* neveznek, s mely a geologok nyelvén *nagy magyar medencének* mondatik. Pest ezen medencének szélén, Buda a partján fekszik. Utolsó korszaka e medencének épen az volt, melyet Pest tájára követel a fejlődés rendje t.i. édes víz; a magyar medence tehát egy nagy édes vízi tó volt, melybe a beömlő vizek a Kárpátokról s egyéb magaslatokról kavicsot, homokot s finom iszapot cipeltek, s azt azon szabály szerint rakták le, hogy előbb a legnehezebbtől szabadultak meg, a könnyebbeket tovább — de legtovább vivén a legkönnyebb iszaprészeket.

Ezen axiomáját a vízből rakodó rétegeknek szem előtt tartva, nem lehetetlen kipuhatolni azon irányt, melyben a vizek az édesvízi tóba ömlöttek. Ugyanis ha déli részét vizsgáljuk e rónának, ott ölekre lenn találjuk a legfinomabb osztatú fekete iszapföldet, mely Bánátot s a Bácskaságot oly gazdagan termővé teszi; Bácskának Pest megyéhez eső részében, egész Pest megyében messze föl homok uralkodik, míg végre föleb az előhegyek közt kavics s hatalmas coglomerátok találtatnak. Az ömlés tehát éjszakról s éjszak-nyugatról történt a szerémi é szerbiai hegyek felé, melyek déli partját képezték e hatalma tónak. Végre elmosódván vagy keresztültöretvén a gát, tá épen a Vaskapunál, lefolyt a víz, kivéve a legmélyebben fekv részeket, hol maiglan is megvan, kisebb nagyobb tavaka képezvén. Onnét maradhatott a Balaton, a Fertő tava egyebek.

A kiürült nagy medence fenekén folyamrendszer fejlődött ki, mely szintén idézett elő kis fölület-változást, és lassanként élő teremtmények befogadására lett alkalmas léténe úgy szólván hajnalán e föld, melynek geologiai alig-multja multja és régen-multja tenger meg vízfenék volt!

Kelet.

Király uteza.
(Orczy ház)

Fürás 609'

sodpletek

IX

A MAGYAR PARTHENON ALAPJAI.

SZONTAGH GUSZTÁVTÓL.

II.

5. *Az egyezményes rendszer fő elve.*

Végre előadásom fő tárgyához jutottam, az egyezményes elv magyarázatához.

És itt mindenek előtt sajnálkozásomat kell kijelentenem azon, hogy ezen elv, bár alany-tárgyas érvényességében magyar bölcselkedőktől állíttatott fel legelébb, tehát irodalmunk szülöttje, még is eddig elé honunkban oly csekély elismerésre talált; mi önkénytelenűl azon gyanúra vezet, miszerint vagy magában hamis, vagy hirdetőitől eddigelé még nem magyaráztatott meg illően. Részemről őszintén ez utolsót vallám be. Berzsenyi kimondta ugyan az elvet és pedig lélektani és cosmicai általánosságában, de lehozását nem adá, nem is kisérté meg. Hetényit e szándékában halála akasztotta meg; saját lehozásom pedig röpiratomban főleg a logika fő törvényére támaszkodik, midőn mélyebben kelle nyomúlnom, mert ha az egyezmény — mint bebizonyíthatni reméllem — valóban nem csak a gondolkodás, hanem általában minden élet törvényszerüségének fő elve; akkor az kétségen kivűl csak a *lét tudásának* kútfejéből, az *öntudatból* magyarázható.

Igen is, tisztelt társak! Minden ismeretünk öntudatunkkal kezdődik, ennek körében forog; s az öntudaton kivűl nincs ismeret. Minden philosophiának tehát, mely alaposságot igényel, útját öntudatunk magyarázatával kell megkezdenie, s ha van fő elv e tudományban, s ha ez az egyezmény; ez alaposan csak öntudatunk mélyeiből magyarázható, s más alapra nem támaszkodhatik, mint öntudatunk *eredeti alkotása törvényszerüségére.*

Tehát az eddig e tekintetben elkövetett hiányt s mulasztást kipótlandó, mi tulajdonkép elejétől fogva jelen előadásaim fő célja, vizsgáljuk meg mindenek előtt: minő fő elve *lehet* a philosophiának általában; továbbá megfelelhet-e e követelésnek az egyezmény s ha igen, kisértsük meg végül lehozását öntudatunk eredeti alkotásából.

Én nyilvánított nézetemre a philosophia alanyi természetéről, s ismeretünk való és eszményi elemeire állapodván, Kanttal azt állítom, mikép a philosophia *alkotó* (constructiv) fő elvvel nem birhat, hanem csak *szabályozóval* (regulativvel). Alkotó elvvel a philosophia csak akkor birhatna, ha szellemünk a tárgyakat alkothatná; ekkor észrevevés nélkül a priori szerkesztenők a tárgyakat. Ily elvvel az azonsági rendszer bírhat; mert szerinte a fogalom és tárgya ugyanaz lévén, nem szorúl észrevevésre, hanem szemlélet nélkül, tiszta gondolkodás által szerkesztheti concret ismeretét. Egyezményes bölcselkedő, ki ily gondolkodási mindenhatósággal nem bír, csak szabályozó elvet használhat, mert a tárgyat nem teremthetvén, azt elébb észre kell vennie, hogy utóbb magyarázhassa, s így csak e *magyarázat helyességének elvét* kutatja, hogy e magyarázatot maga s mások előtt igazolhassa. Azonban félre ne értsük a mondottakat. Ha az egyezményes rendszer fő elve alanyi és alaki természetű, ha csak szabályozó lehet, nem alkotó, azzal nem azt akarom mondani, hogy tárgyas érvényességben hiányt szenved. Minden igazság természete szerint tárgyas érvényességü lévén, az egyezményes elv is ezen érvenyességben nem szükölködhetik, különben helyes fő elv sem lehetne. A mi azonban ezen elvet a többi philosophiák elveitől előnyére megkülönbözteti, s miben sajátsága s fő érdeme áll, az: miszerint ezen tárgyilagos érvényességét az által minden kétségen kivűl helyezi, hogy bebizonyíthatja, mikép az egyezmény nem csak gondolkodásunk fő elve, hanem általában fő elve minden *élet*-működésnek, emberben, természetben és a mindenség egészében. A gondolkodás feladata az életnek hű magyarázata lévén, midőn az egyezményes philosophia kimutatja, hogy a gondolat *életünk működésének* eredménye, s e szerint az élettel szintazon fő törvény alatt áll: ez által itéletem szerint törvényszerű gondolkodásunk tárgyilagos igazságát sokkal helyesben állapítja meg mint más rendszerek. T. i. az igazságot képzeleteink megegyezésébe helyezzük a tárgyakkal. Képzeleteink eszményi, a tárgyak való természetűek; ismeretünk elemei azért, mint már annyiszor említém, eszményiek és valóak, mi oknál fogva az egész philosophia Thales, de kivált Plato és Aristoteles

óta idealisticai vagy realisticai irányt követett; a rendszerek criticájában pedig kimutattam, mikép az igazi rendszer, mint az igazi ismeret, nem lehet ki nem egyenlített dualismus; mert hiszen épen ezen kiegyenlítésben, ismeretünk való és eszményi elemeinek egygyé olvadásában áll a tárgyilagos igazság. Ha tehát az egyezmény oly szabályozó elv, mely alanyi és alaki természete dacára, törvényszerűen képezett képzeleteink ezen tárgyakkali összeegyezéséről biztosít, s így ismereteink való és eszményi elemeit egységbe köti össze s az által a dualisticai rendszerek kettőségét mélyebb egységben megszünteti: ekkor, mint látni, az egyezményes elv kielégíti a philosophiának minden sarkalatos követeléseit, s teljesíti azt, mit a bölcselkedők minden időben a philosophiában teljesíteni törekedtek.

Az egyezményes elv lehozását az öntudat eredeti alkotásából megkísérlve, tudtom szerint részint töretlen úton járandok, s hogy eredetiségkórságból vadon újdonságokat hajhászni ne látszassam, a legismeretesebb tételekből kell kiindúlnom, és szabadjon itt ismét közkézen forgó iskolai könyveket használnom e célra.

Beck Németországban széltiben alkalmazott, s nálunk is két fordításban használt philosophiai propaedeuticája, Greguss Ágost magyaritása szerint e szavakkal kezdődik: „Mindennek, mit az ember tud, alapját képezi az *öntudat*, mely nem egyéb, mint *saját énünk léte felőli tudat*. Midőn saját énünket közvetetlenül mint *valót* megismerjük, akkor a reánk nézve első és kétségbevonhatlan bizonyosság ezen alaptételben fejezhető ki: *tudom, hogy vagyok!*“

Az öntudat tehát *létünk tudása* levén, Krug, az újabbkori egyezményes rendszer alanyi alapítója, az öntudatot, mint elébbi előadásomban már érintém, *a lét és tudás eredeti összekötésének* (synthesisének) nevezé, tehát szellemünk dualismusa, ismeretünk való és eszményi elemeinek eredeti egyesítő gyűlpontjának; de mivel e tény öntudatunk tanuságán alapúl, tehát mint minden közvetetlen igazság magában bebizonyíthatlan; e synthesis képezi szerinte egyszersmind a szemlélődés határpontját, melyen áthágva az idealismus, ha a tárgyakat tiszta fogalmakból szerkeszteni merészli, nihilismus-

ba sülyed; a realismus pedig, ha az észrevevésből a gondolkodást, a tárgyból a szellemet származtatni törekszik, transcendenssé válik. És ez mind igen jól és helyesen van; de a mellett az is igaz, mikép Krug egyezményes rendszerének *alanyi egyoldaluságа* egyenesen az öntudat hiányos felfogásából ered. Tényeket, az igaz, nem lehet és nem szükség bebizonyítani, mert közvetlen igazságuk erősebb, biztosabb, mint minden következtetett igazság. Ha tehát az öntudat tényleg a lét és tudás synthesise, fogjuk fel és magyarázzuk meg tisztán mint tényt. És itt mindenek előtt kérdeznem kell: mi tehát e tények sajátságos értelme? Élek-e mivel gondolkodom, mint azt Descartes elhíresűlt „cogito ergo sum"-jának *szóbeli értelme* bizonyítani látszik? Koránt sem. Hogy élek, szintúgy közvetlenűl bizonyos, és pedig öntudatom tanusága által, mint az hogy gondolkodom; s ha kérdezitek: azért élek-e mert gondolkodom? épen megfordítva azt fogom felelni: sőt inkább gondolkodom, mert élek; a gondolkodás épen úgy életerőmnek, az életnek működése mint érzésem, akaratom, cselekvésem. És ha azután S. Patakon Descartes „Cogito ergo sum"-jának mélységes mélységét csodálják, le ne nézzék, esedezem, nyilatkozatomnak képzelt sekélységét, mert szerintem benne rejlik a tudás és lét, az eszményi és valónak synthesise, tehát egyesitő pontja minden dualismusnak, s az egyezményes philosophia gyökere. Ismétlem, gondolkodom mert élek; a gondolkodás nem a léttől elvált működés, hanem megfordítva: *épen magának a létnek működése*, miből aztán szükségkép következik, hogy *a gondolkodás törvényei magának a létnek törvényei is*. És ez azután nem Krug és Köteles Sámuel-féle alanyi egyezmény, hanem Berzsenyi és Hetényi alany-tárgyas, gondolkodást és tárgyat, embert és természetet összefoglaló egyezmény, ha megengedik *magyar egyezmény*, mert szerencsétlenségére eredetileg magyar főkben származott, mi S. Patakon nem kis botrányt okozott.

De mind ez, teljes megértésre, természetesen bővebb magyaráztatot kivánt.

Berzsenyi Dániel, 1832-ben tartott székfoglaló beszédében e szavakat mondá: „A teremtés nem egyéb mint a világ létszereinek *harmoniás összefolyása*, melynek *harmoniázó kö-*

széppontja a teremtő, valamint az emberi *lelket* is csak úgy tekinthetjük, mint minden létszeresnek *harmoniázó középpontját*.“

Tisztább, megállapodottabb philosophiai nyelvünk csak tisztelt társunk Balogh Pál és Hetényi János koszorúzott pályairataikkal kezdődött; Berzsenyi e szavainak értelme most már kissé homályos és meggondolást kiván; azonban e korokozta hiány tartalmuk fontosságát nem csökkentheti. E szavakkal Berzsenyi kikiáltá az egyezményes philosophia fő elvét, kimondá e philosophia tartalmának velejét.

Hetényi János, Parthenona 22-d. lapján tárgyunkról közelebb így nyilatkozik: „Az emberiségnek fő jelleme az ész, mely nem más mint *egyesítő egyezmény*, harmonia harmonisans, mely egyesít eszményit és valót, eszmeit és tapasztalatit, egyetemest, részletest és egyénit, miként azt bármely észlet — syllogismus — tanusítja. *Harmonia tehát az ész lénye;* saját és alkalmas alakba önt ő mindent, mit az értelem, mint a tapasztalat előműszere, szolgáltatott neki. Így hát értelem az ész, emez ama nélkül semmikép el nem lehet; szükség van tapasztalatra, mint anyagra, szükség alakra, mint edényre, melyben álljon a tapasztalatkincs.“

Eszmélettel az állatok is bírnak, öntudattal csak az ember. „Ha a ló, melyen nyargalok, mond Kant, Anthropologiájában, e képzeletet: *én*, gondolhatná, leszállnék hátáról, s kalapomat levéve mint társamat üdvözleném.“ Az emberi öntudat sajátsága az, hogy nem csak kedélyünk mindenkori állapotjait eszméljük, hanem ezen eszmélés mindenkor az *én gondolatával* is össze van kapcsolva. Tudjuk, hogy minmagunk vagyunk azok, kik szemlélünk, gondolkodunk, érezünk, akarunk, vagy cselekszünk, a jelen percben és mindenkor, hogy mind ezen működések saját *életerőnk*, saját *személyünk működései*, sőt nem csak tudjuk jelenleg, a működés szempillanatában, hanem tudjuk, hogy minden működéseink a múltban is szinte saját magunk működései valának. E sajátságos összekötése műkedéseink időszerinti tudásának énünk mindenkori tudásával egy eszméletben, határozza öntudatunk *azonságát* és *egységét*, mely azonság és egység felől *emlékezetünk* is biztosít; mert ha hű, életműködéseink mint saját magunkéi-

nak tudását fentartja, s ha e tudás egyes részekben elhomályosodnék, akaratunk képes azt emlékezetünkben ismét fölébreszteni.

Öntudatunk tehát *egység* magában. De minő egység? Vizsgáljuk meg. Szemlélet által nyerjük az ismeret anyagát. Ez ismeret esetékes természetű, egymás után keletkező időben, és pedig soha be nem végződő sorban, minélfogva egészlettel (totalitással) és szükségességgel nem is bírhat, mert a legközelebbi szemlélet tönkre teheti ebbeli ismeretünk bizonyosságát. Tapasztalati ismeretekben az igazság kinyomozására a hasonlatosságot (analogiát) és a behozást (inductiót) használjuk; de a hasonlatosság és behozás soha sem *teljes*, mert szemléletünk időszerinti esetékes természete szerint soha egészen be nem fejezhető, s így a legközelebbi tapasztalás elébbi észrevevéseink eredményeit megsemmisítheti, mi oknál fogva a hasonlatosság és behozás utján keletkezett ismereteink csak *valószinűséggel* bírhatnak, de *soha nem szükségességgel* (apodicticitással). Tapasztalati ismereteink tehát soha bevégzett egészet, *egészletet* (totalitást) sem képezhetnek, s e szerint, mint mondám, egyetemiség és szükségességgel nem is birhatnak. Honnan erednek tehát, kérdezzük ismeretünkben az *egészlet*, *egyetemesség* és *szükségesség* gondolatbeli alakjai? mert hogy léteznek, az iránt tapasztalatilag minden kétségen kivül helyeztetünk.

Az egység, mely öntudatunkban az által támad, hogy szellemi működéseink tudása, az én, azaz személyünk, mindenkori, tehát állandó tudásával össze van kötve, föltételezi tudásunk *összekötését* és pedig *szükségképenit*, mert egység csak szükségképeni összekötés által létesülhet. Az egységbeni szükségképi összekötés pedig föltételezi a tudás *egészletét*, azaz bevégzett egészét egy alanyban, mi által e tudás *egyetemiségre* vergődik fel, mert egyetemességről csak bevégzett egésznél lehet szó.

És ime előttünk állanak a tiszta előleges ismeret alkotó részei, vagy inkább *alakjai:* az *egység*, *szükségesség*, *egészlet és egyetemesség*, melyek egyedül önmunkásságunk tulajdonai lévén, a tapasztalástól nem függhetnek, s az emberi ismeret második előleges és alaki elemét képezik.

Nem tudom, elég világosan és megfoghatólag mutattam-e ki öntudatunk eredeti alkotásában ismeretünk utólagos és előleges elemeit? Ezen elemek leginkább az ember *való* és *eszményi világszemléletében* tűnnek ki. Való világszemléletünk tárgyból, szemléletből származik, szellemünk fogékonyságán alapúl, s az ez úton keletkezett ismeretünk a tüneményekkel foglalkozik; eszményi világszemléletünk ellenben a tünemények mélyebb okait tárgyalja, szellemünk önmunkásságából származván, s annak előleges törvényeire, az egység, szükségesség, egészlet- és egyetemességre támaszkodván. Mindkét világszemléletünk szellemünk eredeti alkotásából keletkezvén, mint látni, egyenlően törvényszerű, s e szerint egyenlő jogossággal is bír. És itt vegyük kérem kivált eszményi világszemléletünket tekintetbe. Az által, hogy szellemünk az esetékesen nyert ismeret-anyagot, az egyest, különt, föltételest, egységbe foglalja, s minden itéletünk, érzésünk, vágyunk és akaratunk *egészletre vonatkozik*, és *egyetemiséget nyer* : ez által mondom határoztatik eszünk szükségkép *eszmék képezésére* is, miknek következtében a tapasztalati világ tüneményein túl, igazban, szépben és jóban, a *teljes bevégzettség*, azaz a *tökély* elmélet-gyakorlati eszményei is fejlődnek ki bennünk, azon eszmények, miknek létesülése *tökéletesédésünket* eszközli, az ember sajátságos tulajdonát; mert a tökéletesűlhetés megközelíthető ugyan, de soha egészen el nem érhető célokat tesz fel, s ez oknál fogva egyedűl szellemünk önálló egészletre vonatkozó s az által a tapasztalati világot túlhaladó eszményi iránya által válik lehetségessé. És ezen egyenjogú való és eszményi világszemlélet, mely ismeretünk különböző elemeiből keletkezik, határozza végre azon különböző meggyőződésünk módjait is, miket a *tudás* és *hit* nevekkel szoktunk bélyegezni. A tudás a szemlélhetővel, a végessel, a változóval foglalkozik, és a szemlélet és értelem eredménye; a hit túlhág a szemlélhetőn, a végesen, a változón, ez az ész s általa érzeményünk szülöttje, következménye, szellemünk eredeti alkotása azon alakjainak, mik szerint minden tudásunkat egységbe s egészletbe kénytelenek vagyunk összefoglalni. Összes tudásunk a végest, feltételest, változót illeti. A változó, állandó nélkül megfoghatatlan; a véges, végtelen, a

föltételes, föltétlen nélkül. Így támadnak minden emberben, az ész eredeti alkotásának törvényei szerint az *általános lény* és az *öröklét* legmagasabb, minden szemléletet túlhaladó, eszméi, mint összes tudásunk egysége s egészletének föltételei, miknek az *érzemény* élénkséget és erélyt ád, s minélfogva ez eszmék, ámbár csak ott mutatkozhatnak a hol ész van, tehát kizárólag csak emberek közt; e körben azonban szükségkép, mindenütt és minden időben, bár tüneményeik külső alakjaira nézve, mint már egyszer megjegyzém, idő és műveltségi fok szerint, egymástól eltérők. Az érzés homályos, a fogalmak világosságára ki nem fejlett meggyőződés. Vallási tekintetben ennek következtében a hit ki nem művelt emberekben szükségkép pusztán érzeményen alapúl, s külső jelenésében természetesen, mint minden egyéb belső meggyőződés, a kor és műveltségi fok szinét hordja magán. De el ne feledjük, mint az emberi természet egy a maga lényegében; úgy lényegében egy s ugyanaz a vallási meggyőződés is, mert minden bár mily különböző vállásokkal közös az isten és öröklét hite és ebben áll velejök. Magára hagyva, fonák irányban vezetve vagy hamis szemlélődés által megzavarva, e hit babona és kisértethitre fajulhat, sőt ideiglenes fejbeli hitetlenségre, melyben azonban a szív soha sem részesűl; de mind a mellett lényegében e hit változhatlan és örök, mert az emberi természet változhatlan s örök lényegéből származik, s ez oknál fogva emberek közt szükségkép *egyetemes érvényességgel is* bír, s birand míg emberek maradunk.

Philosophiából theologiába tévedtem-e? kérdezheti itt valaki? Nem, uraim, a hit a tudás befejező sarkköve, annak magyarázatát tehát semmiféle philosophia ki nem kerülendi soha. Minden bizonyosságunk, ezt legközelebbi fejezetemben igyekeztem megmutatni, közvetetlen igazságon alapúl, s ez, ha merem kérdezni, mi által nyer bizonyosságot? Hit által. Ugyanis mi kezeskedik arról hogy a közvetetlen igazság, hogy a szemlélet, hogy eszünk törvényei nem csalnak? A velünk született hit önmagunkhoz, tehetségeink igazságához. Kétkedő lehet az, kiben ezen eredeti hit esze önálló törvényei iránt megzavaradott; sőt lehetnek s voltak ilyen korok is, mert az emberi önkény kitűnik minduntalan; de a mi az emberi ter-

mészet ellen van, nem lehet állandó. Schelling, utolsó épen most megjelent munkája a „mythologiának philosophiáját" adja elő, napjaink történetbuvárai előszeretettel kutatják a régi nemzetek vallási mythosait, hazai tudósaink is e percben szép sikerrel foglalkoznak a magyarok régi vallása felvilágosításával. Mi értelme lehet, kérdem, ezen oly buzgalommal űzött buvárlatoknak? A régi mythologiákban, úgy hiszem, a régi világ nemzeteinek képzeletmódja tűnik ki, s ezt akarják megismerni, azon képzeletmódot, melyben a régi nemzetek és letűnt korok jelleme tűnik ki. Ezt értem; de a mellett föl kell tennem, mikép e buvárlatok jó hitben történnek, azon hitben, tudniillik, miszerint e bármi csodálatos vallási képzeletmódoknak ép magvok van, azaz tartalmok lényegben igaz; mert e feltevés nélkül az egész régi és mai világ hitregéjét, pusztán mint az emberi természet eredeti ostobaságának tanújelét kellene tekintenünk; s hogy gerjeszthetne ily ostobaság oly kitűrő buzgalmat mint tapasztaljuk: ezt ily föltevés mellett képes nem volnék megérteni.

De az istenért! kiálthat itt fel valaki türelmét vesztve, mi köze van mind ennek az egyezmény elvével? Bocsánatot; minek előtte az egyezményes elvet megmagyarázhattam, öntudatunk *eredeti szervezetét* kelle kitüntetnem; ezen most már szerencsésen túlesvén, igen is, hozzá foghatok a kitűzött munkához; jelentem tehát, hogy a kivánt lehozás küszöbén állunk.

Az egység, szükségesség, egészlet és egyetemesség lévén öntudatunk alkotásának eredeti *alakjai*, ez alakok gondolkodásunk *törvényességét* képezik: ezt szükségtelen bővebben bizonyítanom. Csak azon ismeret tehát törvényszerű azaz igaz, mely öntudatunk egységébe szükségességgel összefoglalható, és pedig annak bevégzett egészére, egészletére nézve, tehát egyetemes érvényességgel; az pedig törvényellenes, tehát hamis, mely ezen egységbe belé nem illik, vele össze nem függ, nem egyezik, sőt annak ellentmond, legyen ezen ellentmondás részletes az egyesre, vagy egyetemes, az egészre terjedő.

Öntudatunk ezen eredeti alakjai azonban nem határozzák pusztán gondolkodásunk törvényszerűségét, hanem, mint mondám, gondolkodásunk belső életerőnknek lévén nyilatkozata, általában *összes életmunkásságunk törvényességét*, az

érzés, vágy és akarat törvényességét szintúgy, mint gondolkodásunkét, bár ezen munkasságok különböző saját irányban hatnak, tehát *más viszonyokra* vonatkoznak. Minden tárgyat t. i. vagy meg akarunk *ismerni*, meg akarunk tudni: *mi?* szemlélet, fogalom és itélet utján, s ez az *igazság* kérdése; vagy pusztán *megjelenését* fogjuk fel, mint ez érzésünkre hat, fogalom és minden vonatkozás nélkül használatára. Ekkor a körül forog a kérdés: *szep-e* vagy *rút?* Vagy továbbá a tárgyat közvetetlen érzeménynyel *becslőleg* veszszük tekintetbe, és pedig vagy pusztán mint *eszközt* érzéki szükségeink kielégitésére, *jólétre* törekedve: ekkor *vágyak* támadnak bennünk, mik ha értelmünk által tekintettel szellemi és erkölcsi érdekeinkre, fogalmak útján igazíttatnak el, az *okos akaratot* támasztják fel bennünk. Ha pedig munkásságunk az erkölcsi világ lényeire terjed, kiket eszközökűl használnunk nem szabad, hanem mint öncélokat kell tekintenünk, akkor a *kötelesség* és *jog* térein állunk, s ez az *erkölcsi jó* az *erény* kérdése. Végre ha gondolkodó, érző és akaró munkásságunk minden létezőnek vég okára és az öröklétre vonatkozik, tehát istenre és halhatatlanságra, a *vallás* szentségébe lépünk. Mind ezen irányokban pedig, a mondottak után, munkásságunk csak úgy lehet törvényes, ha egyesben és egészletben öntudatunk egységébe szükségességgel összefoglalható; ha pedig ez egységbe és egészletbe belé nem illik, sőt vele ellentmondásban áll, akkor törvényellenes.

És itt nem állhatom meg, bármint késleltessem is általa, az igért csomófeloldást, hogy elébbi fejezetemben a közvetlen igazságok fejtegetésénél szóba hozott, érzeményünk közvetetlen nyilatkozatait meg ne magyarázzam. Az igaznak, szépnek, jónak és isteninek eszméi, mondám, rendeltetésünk céljait képezik. Mivel a cél szó alatt minden munkásság *szükségképeni irányát* fejezzük ki, a mi törvényszerű, az — tudniillik más szempontból tekintve — szükségkép célszerű is. Munkásságunk tehát akkor törvényszerű, ha igazat, szépet, jót és istenit valósít; s törvényellenes, ha ezen eszmékkel ellentmondásban áll. A törvényes munkásság természetünkkel *egyezvén*, a törvényellenes vele *ellenkezvén*, azaz életünk érzéki, értelmi, erkölcsi és vallási szükségeivel, érdekeivel és céljaival, amaz

életünket fentartván s normális fejlését előmozdítván, ez akadályozván és veszélyeztetvén : igen megfogható, mikép gondolkodva, érezve s vágyva, az igazság közvetetlenül helyeslést okoz bennünk, a tévélygés helyben nem hagyást, a szép tetszést, a rút visszatetszést, az érzéki jó kivánságot, az érzéki rosz utálást, az erkölcsi jó, az erény, tiszteletet, az erkölcsi rosz, a vétek, megvetést; az isteni végre imádást, az istentelenség iszonyodást. Természetünk alkotója ezen önkénytelen érzések által a müveletlen embernek is kitünteté az ösvényt, melyen járnia kell, ha rendeltetésének meg akar felelni; s ha tudákos ember vélt mély bölcseséggel azt vítatja : hogy az ember rendeltetése eloszolhatatlan homályba van burkolva — egyezményes philosophus ezen, mint sok más mély bölcseség felett csak vállat vonithat.

És most már, tisztelt társak, csakugyan nem élek tovább vissza türelmökkel. Megmagyaráztam eddig az emberi öntudat eredeti alkotását, beszéltem egység, összekötés, szükségesség, egészlet, egyetemesség és törvényszerüségről — mindenről, csak egyezményről nem ; ideje tehát hogy végre erről is szóljak, nehogy adott szavam ellenére e teremben csakugyan oly titkos hollandiai vágyakat költsek fel, miktől tisztelt hallgatóimat megkímélni már felolvasásom kezdetén igértem. Berzsenyi, imént idézett helyén, mint láttuk, az emberi lelket munkásságunk ***harmoniázó középpontjának*** nevezé; Hetényi az észt, ***egyesítő-egyezménynek***, harmonia harmonisansnak. Hogy tünik ez ki, kérdezzük, öntudatunkban? Az egyezmény, annyi bizonyos, nem egység, mert egyezmény különféleséget tesz fel, melyet egyesítnünk kell; nem is szükségesség, nem egészlet, nem egyetemesség, egyenként magokban véve; nem is törvényszerűség, mert ez minden munkásság közvetetlen törvényére vonatkozik, s annak azzali egyezését fejezi ki, fejtetlenűl hagyva azonban azt : vajon ezen munkásság, mely közvetetlenűl saját törvényével megegyezik, megegyezik-e ***közvetve*** a különböző tárgyak azon munkásságával is, mely más törvényeknek van alávetve? Ellenkezőleg az egyezmény; ennek mint fő elvnek egyetemes értelműnek és vonatkozásúnak kell lennie. Az egyezmény egység is, igen de különfélességgel együtt, azzal egyezésben, az egyezmény az egésznek egysé-

ge részeivel; szükségesképeni összekötés is, de egyetemes értelemben, az egyest az egészszel összefoglaló, törvényszerűség is, de nem pusztán egyes, hanem egyetemes értelemben; törvényszerűség egyesben és egészben, törvényesség mindenben, teljesen összehangzó törvényesség gondolkodásunkban, érzésünkben, akaratunkban, egyenként s összesen, a gondolatnak a tárgygyal, az igaznak, szépnek és jónak egymással, úgy hogy minden igaz egyszersmind szép és jó is legyen; minden szép, igaz és jó, s minden jó, igaz és szép. Az egyezmény továbbá nem pusztán munkásságunk törvényessége, nem pusztán emberi törvényszerűség, de nem is pusztán a természet törvényszerűsége, hanem mindkettőnek együtt is, összehangzó törvényszerűsége a mindenségnek, egészében és minden részeiben, szóval az egyezmény kifejezése, zsinórmértéke, elve az *általános törvényszerűségnek*: az egyezménytelenség pedig a törvényellenességnek általában véve.

És itt, tisztelt társak, a hely, hol azon tünemény is egy részről megmagyarázható: mi oka annak, hogy bölcselkedőink ezen elvet eddig nem méltatták illő figyelemre; sőt azt illően fel sem fogák. Első tekintetre ez oly sokmiféle és minden, hogy értelmét alig vagyunk képesek egy egészbe összefoglalni. Azonban, ha mélyebben beléhatunk, Columbus tojásának találjuk: oly egyszerű és világos. Tulajdonkép mit is mond mást ennél: minden e mindenségben akkor törvényszerű, céljának és rendeltetésének megfelelő, ha természete törvényeivel egyezik, s más törvényeknek ellene nem mond; ha pedig ön- és mások törvényeivel ellenmondásban van, törvényellenesen hat, s rendeltetése valósulását, s vele együtt fenállását kockáztatja. Feltételes világban mindennek feltételesnek, arányhoz, mértékhez kötöttnek kell lenni, a részek egyezése az egészszel határozza ezen egésznek normális hatását. Van-e ennél valami megfoghatóbb; de azután félre ne értsük ez elv *alkalmazását* se. Ezen elv, mint mondám, természete szerint alanyi, alaki és szabályozó. Magában tehát nem mondja s nem mondhatja ki a *törvényt egyesben;* értelme: általános törvényszerűség; ennek bélyege zsinórmértéke, erre alkalmazhatjuk, de hogy egyesben is alkalmazhassuk, arra előjárólag a speciális törvényt ismernünk kell. Igaz, szép, jó az, mi értelmi, iz-

lési és akarati törvényeinkkel megegyezik. Hogy azonban az egyezményt logicában, aestheticában s erkölcstudományban igazra, szépre, jóra, tüzetesen alkalmazhassuk, elébb értelmi, ízlési és akarati törvényeinket kell ismernünk. Egyetemes alaki elv nem határozhatja el a törvényt; ezt elébb észlelés utján, összehasonlitás, elemezés és elvonás által kell kinyomoznunk; az elv csak zsinórmértéke munkásságunk törvényességének, vagy törvényellenességének egyesben és egészletben és pedig nem csak annak helyes irányát, de illő arányát és mértékét is határozva.

Hogy csakugyan az, hogy ezen elv minden munkásságunknál akaratlanúl is alkalmaztatik, mivel annak munkáló fő elve : mutatja szellemünk minden egyes működése. Gondolkodásunk legegyszerűbb alakja a képzelet. Mikor tartjuk azt törvényszerűnek, tehát igaznak? Ha tárgyával megegyezik. Mikor a fogalmat? Ha a tárgy minden jegyei képzeletünkben egymással és a tárgygyal megegyeznek. Mikor az itéletet? Ha a következmény előzményeivel és a valósággal teljes öszhangzásban van.

De, mondhatja itt valaki : ha ez így van, ha az egyezmény elve csakugyan minden gondolkodásunkban részletben és egészben előtünik : úgy kétségkivűl gondolkodásunk, azaz a logica fő törvényei is ez elvnek kinyomatai? Ugy van, ez nem lehet különben.

Egy alkalommal tisztelve szeretett philosophiai társam Purgstaller Józsefről azt bátorkodtam mondani, hogy ő is félig meddig egyezményes *bölcselkedő*. E nyilatkozatommal ő, ha jól értesűltem, nincs megelégedve. Itéletem követett rendszerére alapult. Ez, mint rendszeres munkája (A Bölcsészet Elemei) második kiadásának előszavában kijelenti, a való-eszményi, reál-ideál rendszer. Mi tehát, kérdem ezen való-eszményi rendszer értelme? Mibe helyezi velejét? Ismeretünk két elemének, a való és eszményinek *egyezésébe*. Ez tehát mint látni egyezmény, akár mondatik ki, akár nem. Tisztelt barátom azonban ez elvet ki nem mondta, tehát reá sem kivánom tukmálni. Igen, de hátha ezt is kimondta? Idézett munkája II. kötetében gondolkodásunk sarkalatos törvényeit fejtegetvén, az *egyezést*, az *ellenmondást*, a *középnek kizárását*

és *az okság törvényeit;* mindjárt e fejtegetés után az 5-dik lapon ezt teszi hozzá : „Mind ezen törvényeknek célja *gondolatink öszhangzása,* vagy gondolkodásunk *helyessége!*“ Barátom tehát maga mondja, hogy gondolkodásunk összes fő törvényei foglalatának kinyomata az öszhangzás, a harmonia, s hogy ezen öszhangzás gondolatink helyességének, tehát igazságának zsinórmértéke. Határozottabban egyezményes philosoph sem fejezhetné ki magát. Barátom ezen nyilatkozatát itt azonban nem azért idéztem, hogy őt elvem elfogadására erőszakoljam, hanem bizonyságaul annak, mikép ezen elvet iskolai könyvben, tehát mint elismert igazságot, öntudatlanúl azok is hirdetik, kik, ha igaz, ellene tiltakoznak.

Hogy pedig gondolkodásunk imént megnevezett négy sarktörvényeink összes kinyomata valóban az egyezmény, az iránt minden kétségen felűl meggyőződünk, ha gondolkodási törvényeink *keletkezését öntudatunkban* veszszük tekintetbe. A mi szükségképeni összeköttetésben öntudatunk egységébe foglalható, az igaz; a mi nem foglalható, hamis. Ime eredete a logica azonsági és ellenmondási törvényeinek, mik szorosan véve csak egy s ugyanazon törvényt képezik, *állító* vagy *tagadó* alakban kimondva. A közép kizárásának elve (principium exclusi medii), a logicusok egyhangú véleménye szerint, az épen szóba hozott két első törvény összekötéséből ered. Az ok (Wirkung) vagy alap (Grund) törvénye (princ. causalitatis) ismeretünk *szükségképeni összeköttetését* fejezi ki öntudatunk egységében, ezen összeköttetés azt hozván magával, hogy minden tételnek szükségképen előtételnek kell lennie, minden következménynek előzménynek, azaz alapnak. Ismereteink hamisságának bélyege ennélfogva nem csak az ellenmondás, hanem a *következetlenség* is.

Lehozásom eddig, mint kellett, öntudatunk körében forgott; de ez az egyezménynek csupán *alanyi* oldala. Hogy ezen elv igaz lehessen, természetesen *tárgyilagos érvényességünek* is kell lennie; mert hiszen az igazságot épen képzeleteink egyezése a tárgyakkal képezi, minélfogva minden igazságnak, mely ezen nevet nem bitorolja, tárgyasnak kell lenni.

Hogy az egyezmény elve belső szellemi életünk tüneményeire alkalmazva, tárgyas érvényességben nem szűkölködhe-

tik, az által vált kétségtelenné, miszerint kitüntettük, hogy gondolkodásunk életünk működése lévén, annak törvényei szükségkép egyszersmind életünk törvényei. Azonban ezen elv magunkon kivül, a külvilág tüneményeire alkalmazva azon előfeltevést föltételezi, miszerint a külvilág, a természet sőt a mindenség is, lényegben szintazon törvényeknek van alávetve, miknek gondolkodásunk és életünk hódol; minél fogva az egyezmény azután igen is bélyege, zsinórmértéke, szabálya lehet nem csak önmunkásságunk törvényességének, hanem a természet és mindenség törvényességének is. De e szerint azután a Berzsenyi-Hetényiféle egyezmény nem csak lélektani egyezményt állítana elő, mint a német Krug-Kötelesféle, hanem egyszersmind physicait és cosmicait, tehát alany-tárgyas általános egyezményt, nem csak harmoniát, de panharmoniát is.

Ezt bátorkodik-e tehát a magyar egyezményes philosophia állítani? kérdjük.

Ezt, igen.

És itt szabadjon e lényeges, de az elemzést (analysist) és elvonást túlságban gyakorló bölcselkedőkről méltán rettegett kérdésnél tisztelt társaimat arra figyelmetessé tenni, miképp az itt szóba hozott kérdés, velejében nem más, mint magának az igazságnak kérdése. Ha tudniillik képzeleteink tárgyilagos igazsággal nem bírnának, akkor bennünk általában nem volna és nem lehetne igazság; akkor ismeret-tehetségünk nem az igazság, hanem a puszta képzelgés tehetsége volna. Ha pedig ezen tehetség csakugyan az igazság tehetsége: akkor tárgyilagos érvényességgel is kell bírnia; ezzel pedig csak úgy bírhat, ha a tárgyak kivűlünk is, tehát a természet, sőt a mindenség, ***lényegben szintazon törvények szerint van alkotva, mint természetünk általában***; különösen pedig gondolkodásunk. Microcosmos szellemünk, öntudatunk, csak akkor lehet, csak akkor tűkrözheti vissza híven a macrocosmust, a nagy világot, ha szintazon élettörvények, mik bennünk és különösen gondolkodásunkban mutatkoznak, nem csak minmagunk sajátai, hanem általában ***minden életnek törvényei.*** Ha a törvényszerűség magunkban, egyszersmind törvényszerűség a természetben és mindenségben: akkor az egyezmény

elve, mely szabálya alanyi törvényességünknek, minden kétségen kivűl szabálya egyszersmind a mindenség törvényességének is. De lehet-e ezt állítani?

Minekelőtte részletes magyarázatokba bocsátkoznám, kérem előjárólag fontolóra venni, mikép itt tulajdonkép az igazság kérdése vétetvén szóba, mindenek előtt azt kell vizsgálat alá vennünk : *megismerhetnők*-e a külvilágot, ha az *más* törvények szerint volna alkotva, mint min szellemünk? értem éltérők vagy ellenmondók szerint. Látni, hogy nem. De tovább megyek. Min lényünk törvényei nem csak gondolkodásunk, hanem létünk törvényei is, nem csak elméleti, hanem gyakorlati irányúak is. És minekutána világban élünk, s a természet adományaival tartjuk fen életünket, s a természet erőit használjuk céljaink létesitésére : ha a természet ellenkező törvényeknek volna alávetve, természetünknek és céljainknak ellenmondóknak, hogy létezhetnénk benne, s érhetnők el rendeltetésünket? E kérdés tehát mint látni reánk nézve nemcsak pusztán az igazság, hanem egyenesen a létezhetés kérdése is. És hogy a végsőt kimondjam : ha igaz, hogy az egyezmény, bélyege és szabálya törvényes munkásságunknak, ha igaz hogy a külvilágot csak azon feltétel alatt ismerhetjük meg s létezhetünk benne, ha természetünk alaptörvényei egyszersmind alaptörvényei a külvilágnak; minekutána minden létezőnek alaptörvényeiveli egyezményéhez nem csak rendeltetés szerinti munkássága, hanem egyenesen létezése is hozzá van kötve, mert ellenmondásban öntermészete törvényeivel, minden lény önmagát pusztítja : ha, mondom, mind ez igaz, fel nem tételeztetik-e mind ezeknél fogva az egyezményes elv valósága által nem csak az ember, hanem a mindenség fenállása is? „Nem szándékom, uraim, mond Cousin Victor (Cours de philosophie 1828. 5-dik lecke) előttetek a külvilág elméletét hoszszasan fejtegetni, csak azt kérdem : nem lát-e a mindenségben minden művelt és műveletlen ember állandó egyezményt? Lehet-e tagadni, hogy a világ mozgásaiban van egyezmény? Ez annyi volna, mint tagadni, hogy a világ fenáll, hogy fenáll két percig; mert ha a világ mozgásában nincs egyezmény, a világ pusztúl."

Bocsátkozzunk részletekbe. Az emberi öntudatot micro-

cosmusnak, kis világnak neveztem, azaz a macrocosmos, a nagy világ hű tükrének. Mint a szó nem ugyan a gondolat maga, hanem csak annak hangi érzékitése : úgy a gondolat is nem ugyanaz a tárgygyal, de ha törvényszerűen képeztetik, annak hű eszményi képe. Már Thales és az ioniai iskola nagy jelentőséggel állítá, mikép a hasonló csak hasonló által ismertetik meg. Goethe, a harmonismus legtökéletesebb incarnatiója, melyet ismerek, ezt színtanában, rímben, így fejezi ki :

Wär' nicht das Auge sonnenhaft,
Wie könnten wir das Licht erblicken?
Lebt nicht in uns des Gottes eigne Kraft,
Wie könnt' uns Göttliches entzücken?

Észrevevés által, mondám, öntudatunk előtt az egyes, a különféle jelenik meg közvetlenűl, be nem végezhető sorban; ezen egyes észrevevéseket pedig önmunkás szellemünk szükségképeni egységbe foglalja össze. A mindenség szintúgy végnélküli különféleségnek tárgyas egysége, cosmos, mint azt az újabb természettudomány nevezi; sőt minden egyes tárgy egység magában, mint egység az ember, de egység különféleségben. Berzsenyi, és utána Hetényi, az emberi szellemet — lelket vagy észt — egyesítő egyezménynek nevezik, tudniillik önmunkásságunkra nézve, mert az egészre, a mindenségre, az ember és világra nézve, szerintök az isten az egyesítő egyezmény : harmonia harmonisans; a mindenség pedig az egyesített egyezmény : harmonia harmonisata.

Gondolkodásunk első teendői : összehasonlítások és megkülönböztetések. A mit meg nem tudunk különböztetni, azt meg sem ismerhetjük. A mellett önmunkás szellemünk minden ismereteinket egészletbe összefoglalván, teljes bevégzett ismeretünk csak akkor lehet, ha a tárgyak ellenkező oldalait is megkülönböztetjük. Az igazat, szépet és jót teljesen csak akkor ismerjük, ha egyszersmind a hamisat, rútat és rosszat is ismerjük; sőt egy sarkismerete föltételezi a másik sark ismeretét, s azt felserkenti. Ily ellentételek által fejlődik mint már érintém itélve gondolkodásunk is, és a sarkulat (polarisatio) ezen törvényét mutatja a természet is, minden életfejlődés ellenkező erők egymásra-hatása által létesűl; sőt mivel ez, mint látni, minden gondolkodás és élet fejlődési

törvénye, ily sarkalati ellentételekben fejlődik, a történet tanusága szerint az emberiség élete is, sőt a tudomány- és müvészeté.

Észrevevés közt szellemünk a tárgyak különféleségét érzékiségünk tér- és időbeli alakjai szerint fogja fel; e különféleségét értelmünk (Verstand) categoriák szerint foglalja fogalmakba, s ezekből eszünk, egészleti iránya szerint képezi azután az igazság, szépség, boldogság, erény s isteninek eszméit. Léteznek-e ezen alakok, kérdezzük, a természetben is? Azok szerint van-e a külvilág is alkotva mint saját természetünk? Hogy ne? hisz másképen, mint már mondám, meg sem ismerhetnők a természetet, sőt nem is létezhetnénk benne. De ha ez így van, mi tehát, kérdezzük, a tér és idő a külvilágban? A dolgok egymás melletti létezése, s hatásaik egymás utáni következése. A természettudomány, fogalmak, eszmék szerint, magyarázza a természetet, s hiszik-e tisztelt halhagatóim, hogy tudománya igaz, tehát a tárgyaknak megfelelő? Ez pedig nem lehetne, ha a természet tárgyai categoriák, fogalmak s eszmék szerint nem volnának alkotva. De végre eszmék — hogy lehetne a világ az igazság, szépség s jóság eszméi szerint alkotva? hogy lehetne nyilatkozata az istennek és örökkévalóságnak? Itt Goethe versét meg kell fordítanom. Ha az igazság, szépség, jóság, isten és öröklét eszméi nem léteznének a külvilágban, ha szerintök a dolog örök lénye nem volna alkotva: lehetnének-e ezen eszmék fejekben mások, mint tárgy és tartalom nélküli képek, mint valótlan képzelgések? És mivel ezen eszmék, mint rendeltetésünk eszméi, összes elmélet-gyakorlati munkásságunk céljait képezik, valósíthatná-e az emberiség rendeltetését, vagy csak létezhetnék-e a természetben, ha a természet más, teszem, eltérő, vagy épen ellenmondó törvényeknek volna alávetve, s ellenkező célokat valósítana? Láthatni, hogy ez lehetetlen volna.

Fogalmakat, eszméket, annyi bizonyos, nem tulajdoníthatunk a természetnek, hacsak fel nem teszszük, hogy a természetben is szellem, ész van mint van az emberviágban. Állítja-e ezt az egyezményes philosophia? Igen! ész, szellem van a természetben is, az isten szelleme, mely által minden

létező valóvá lett; de ezen szellem *nem öntudatos* mint az emberben, hanem *öntudatlan*. Ezt az újabb természettudománynak mind inkább ki kell tüntetnie. Beck Propaedeuticájában (Greguss forditása szerint) ez a 11. lapon így fejeztetik ki: „A szerves élet, tüneménye oly erőnek, mely *egy szerves egységben egy gondolatot* valósít.“ Cuvier pedig az állatokról azt mondja, hogy „az ösztöntől mintegy velek született eszmétől hajtatnak.“ Oerstedt munkájában: „A szellem a természetben“ megmutatja, mikép a természet is *gondolkodik*, mert életfejlődéseiben gondolatokat valósít, természetesen öntudatlanúl és nem maga, hanem a teremtő gondolatait s ezt kivált az állatok műösztönein csodálhatni. Szóval, a mint a mindenség képzeleteink viszonyai szempontjából a tárgyakhoz tekintve a való és eszményeinek egyezménye, úgy külső és belső érzékeink álláspontjából tekintve egyezménye az anyag és szellemnek. A véges való, a végtelen valóból származott, végtelen észből; e végtelen ész nem kénytelen a tárgyakat észrevenni hogy gondolhassa, mint a véges, hanem gondolata tárgyas, teremtő; a végtelen ész gondolta a mindenséget, és a mindenség tárgyasítva, valóvá lön. Azért az isteni gondolat benne van minden valóban, mely anyagból és erőből áll, anyagból és öntudatlan, s magát nem tökéletesíthető erőből a természetben, önkénytelenűl a végetlen ész gondolatait létesítve, s anyagból és öntudatos erőből, melyet szellemnek nevezünk az emberben, önmagát és törvényeit megismerve, rendeltetését szabadon valósítva, önmagát tökéletesítve, sőt a természet tárgyait is, a növényeket és állatokat, miket élete fentartására és szépítésére használ. Ez szerintünk azon természetes világszemlélet, mely Shakspeare szavait teljesítve: „Irj le a mint vagyok“ a mindenséget úgy tünteti elő, a mint van. És e természetes világszemlélet, minden ferde szemlélődés által meg nem zavart ember tulajdona is. Kérdezzetek akármely ép velejű, bár műveletlen, magyar embert: hiszi-e, hogy test- lelkére nézve egység, vagy két egymástól különböző állomány (substantia)? Mosolyogni fog. Az ember gondolkodó lény, s gondolkodása összehasonlítás, elemzés és összeköttetésből áll. Ha törvényesen gondolkodik, a különfélét egységbe köti össze, s a különféleséget egységből, az egységet a különféléből igyekszik

magyarázni, s ha ezt egyezményesen képes, felteheti hogy a tárgyakat helyesen magyarázta, helyesen ismeri. De az egyoldalú szemlélődés nem veszi a bevégzett egészt, az egészletet tekintetbe, hanem hiányos ferdeségre vetemedik, az összeköttetést keletén túl gyakorolván, megsemmisítve a különfélét, és csak egységet látva, vagy csak valót és anyagot, mint a realismus és materialismus; vagy csak eszményit és szellemit, mint az idealismus, spiritualismus és pantheismus. Az elemzést pedig túlgyakorolva, felaprózza a valóságot összeférhetlen állományokra (substantia), az egységet megsemmisítve. Istent és emberi lelket állít ugyan, mint a ki nem egyenlített dualismus és theismus; de oly különítésben a világtól és testtől, hogy átlátni lehetetlen, mikép létezhessenek együtt és hathassanak egymásra. Des Cartes, hogy megmagyarázhassa, mikép hathat a lélek a testre, mikép emelhetjük p. o. akaratunk szerint teszem csak kezünket is, ezt oly megfoghatatlanak találta s a lélekrőli túlvilági eszménye szerint méltán — hogy e tekintetben egyenesen az „isteni közbenjáráshoz“ (assistentia divina) kénytelen folyamodni. E nehézségét a nagy Leibnitz bár még természet feletti értelemben, az által fejté meg, hogy „eleve megállapított egyezményt“ (harmonia praestabilita) állított; azonban nagyszerű felfogását, tisztára fejtett értelemben, nem a német bölcselkedők karolták fel s fejtették tovább, hanem a magyarok, azt az élet, általános embert és világot szabályozó elvnek kiáltván ki, mely által az ismeret való-eszményi elemei egységbe köttetnek össze, s a philosophia követelése, t. i. a való-eszményi dualismus kiegyenlítése, s egységbe foglalása teljesítve lön, s ez által az igazság alapfejtménye (problema) megoldva, az: hogy egyezhetnek s mikép egyeznek képzeleteink a tárgyákkal? mint ezt a magyar egyezményes philosophia irodalom-történeti rajza által azonnal ki fogom tüntetni, e tekintetben „*Bölcsészetünk* jelenének“ egy pesti lapban felszólalt biographusától kissé eltérve, s a magyar észt és eredetiséget méltányosabb mérték alá vetve, mi mellett azonban sajnálnám, ha a már készen tartott s jövő alkalomkor kiosztandó koszorúk a magyar egyezményes philosophia ellenei táborában újabban rosz vért okoznának.

---

6. Az egyezményes rendszer irodalom történeti kifejlődése.

A történeti adatok felfogása, megítélése és előadása, legyen színhelyök az élet vagy az irodalom, azon álláspont által határoztatik, melyről a biráló azokat szemléli. A tárgy, a tény, nem magyarázza meg maga magát, azt csak a szemlélő teheti, s így a magyarázat szükségkép egyéniségétől függ, s azon elvektől, mik a biráló itéletének alapúl szolgálnak. Criticai szemlét akarván tartani philosophiai irodalmunk legkitünőbb újabb jelenései felett, és Shakspeare követelése szerint magyarázni törekedvén e jelenéseket saját valóságukban a mint vannak, irodalmunkban is feltűnt két álláspontot kerűlni szándékom.

Először: a *fatalismus* álláspontját, mint azt a philosophiai rendszerek birálatában Hegel eljárása nyomán e napokban egyik hírlapnak hasábjain is, bár természetesen jól béleplezve, olvashatni szerencsénk volt. Ha bölcselkedő azon véleményban van, hogy csak a pantheisticai isten létezik, és kivűle semmi más, sem ember, sem világ, azaz hogy ember és világ csak a mindenisten külső tünékény jelenetei, mik mint őmaga, isteni szükségességnek vannak alávetve: akkor megsemmisűlvén minden emberi szabadság és önkény, az emberi nem története szintúgy mint a philosophiáé átváltoznak ezen pantheisticai mindenisten szükségképeni nyilványításaivá, akkor minden utóbb következő philosophiai rendszer, a véletlen és emberi önkény kizárásával, mindig és szükségkép az előbbieknek következménye s az utolsó mindig ez isteni fejlődés legmagasabb foka lévén, egyszersmind mindig az egyedűl jogosított, sőt akkor a különböző rendszerek egymásnak ellenmondó tanai is hason jogossággal bírnak, s igazságról és tévelygésről igazán szó sem lehet, mert mindnyájan szintazon egy mindenistennek szükségképeni nyilványításai lévén, szükségkép hasonjogúak is. Kár is volna e rendszerek igazságát vagy hamisságát feszegetni. Mi célja lehetne ennek, ha az ember, öntudata dacára, sem magában sem magán kivül nem szabad, s így csak akaratlan szemlélője annak, mi benne és kivűle történik? Úgy sem vehetné hasznát! E nézet szerint

tehát a philosophiának története csak arra szolgálhat, hogy megtudjuk : mi történt e tudományban előttünk? megitélése ennek, ha ez a mindenistennek máskép tetszik, úgy is lehetetlen, szabad alkalmazásról pedig szó sem lehet; azt a mindenisten nem oly gyarló teremtményekre bízta mint az ember.

Alig szükséges mondanom, mikép egyezményes bölcselkedő a philosophia történetének ezen mélységesnek hirdetett felfogását nem pártolhatja. Ő azért bölcselkedik, hogy munkássága törvényeit megismerje, s magát ezek szerint határozhassa. Szándékának főpontját ez oknál fogva ép az igazságnak a tévelytől, a szépnek a rúttól, a jónak a rosztól megkülönböztetése képezi, s fő pontját kivált azért, mert szemében a philosophia nem puszta elméleti tudomány, hanem azt életben is akarja használni; mert ő a szabad fejlődés, az önmunkás haladás embere, minél fogva a szabadfejlődési szellemet megtagadó fatalisticai nézetnek a philosophia történetében szükségképen esküttt ellensége ; ennek nyilvánítása halotti szagként hat érzékeire, s ugy hiszem, mind azokéira is, kik az emberiség rendeltetését tökéletesűlésbe helyezik, s kötelezést éreznek magokban szabad önmunkás létesítésére; egyének pedig és nemzetek, kik ezt nem érzik, úgy is korunk előre rohanó mozgalmai közt, praedestinálva vannak az enyésztre.

Másodszor : kerülni akarom az *elfogult hazafiság* álláspontját. Ha a bölcselkedő mély igazság-érzetével nem bír, ha őt itéletében az egy igazságon kivűl, más valami határozni képes : akkor hagyjon fel a bölcselkedéssel, mert ez velejében épen az igazság kérdését akarja megfejteni. Egyes ember és nemzet, ha haladni akarnak, mindenek előtt kell hogy önmagokat ismerjék igazán a mint vannak, elfogulatlanúl. A nemzeti irodalom e haladásra az eszményi eszköz, s hogy ezt a nemzet célszerűn használhassa, ismernie kell ez eszközt s becsülnie, de túl nem becsűlnie, hogy chínai képzelgésekbe ne merűljön, miknek eredménye megfeneklés. Az illő méltányosság megtagadása elcsüggeszt s hátráltat, túlbecslés, tömjénezés és bálványozás ellenben, önhitt elégletre s képzelt borostyán koszorúkoni pihenésre vezet, mi ellenkező oldalról viszont megakasztja a haladást. Én criticámban bölcselkedőinkkel, mint azt Vörösmarty szerint Árpád a magyartól kívánta:

„állva s szemtől szembe“ szólandok, de irodalmi nagyságokkal levén dolgom, levet kalappal, a nélkül azonban hogy meggyőződésemet megtagadnám, s a szabad szó ajkaimon megakadna.

Hetényi az egyezményes philosophia eredetét Pythagorasra vezeti vissza; s vele egyetért Köteles Sámuel is Philos. Encyclopaediájában a 149. lapon, Pythagorasról azt mondván, hogy „a világot egy harmoniásan elrendelt egésznek képzelte, mely a harmonia principiumai szerint igazgattatik.“

Plato is sokat beszél a harmoniáról, kivált a Respublicáról írt munkájában. Ő a polgárok nevelését zene és gymnastica által akarja elintézni, zene által a szellemit, gymnastica által a testit. Zene alatt a tudományok és müvészetek öszvegét értvén, mivel ennek alaptörvénye a harmonia, ezt természetesen sokféle vonatkozásban alkalmazza. Így szerinte maga az erény, cselekedeteinknek észtörvényeinkkeli egyezményében áll.

Hogy Leibnitz a testi és lelki világ közt eleve megállapított egyezményt vítatott kora képzeletmódja szerint, természetesen a test és lélek közt még természet feletti különbséget látván, már érintettem; de azt is, hogy e velejében nagyszerű gondolata a németeknél következés nélkül maradott.

És így Kant utódjának királyhegyi cathedráján, *Krug Vilmos* tanárnak, jutott azon érdem, hogy az újabb időben az egyezményes rendszer hirdetőjévé s alanyi oldalról megalapítójává váljék. Ebbeli nézeteit kivált Alapphilosophiájában (Fundamentalphilosophie) adá elő, s részletesen a philosophia tanaira alkalmazva rendszeres munkájában (System der Philosophie), mely görög s lengyel nyelvre is lefordíttatott, s hazánkban Márton István által latinra is, vagy mint Krug azt Philosophiai Szókönyvében fejezi ki: „ins ungrisch-lateinische.“

Volt idő, midőn Krug egyezményes philosophiája Német- és Magyarországban a legdivatosabb volt, s ezt talán még napjainkban is mondhatni Philosophiai Szókönyvéről, mert nem hiszem, hogy még napjainkban is más ily tárgyu munka

hason elterjedésnek örvendjen, mire azt szerzője nézeteinek józansága s előadásának világossága érdemesítik.

Krug a philosophia keletkezését — mint ezt magam is előadtam — az ember azon belső szükségéből származtatja, mely szerint mint szabad erkölcsi lénynek, törvényes munkássága s rendeltetése iránt tisztába kell jönnie, hogy magát az életben gondolkodva és cselekedve önállólag határozhassa. A philosophiát ennélfogva az emberi szellem összes munkásságának törvényszerűsége tudományának kijelentvén, mindenek előtt arra törekedett, hogy rendszere biztos alapját az emberi öntudatban s annak közvetetlen tényeiben megvethesse. Ezen rendszerét ő transcendentalis synthetismusnak nevezé, mert úgy találá, hogy öntudatunk a lét és tudásnak egyesülete, de bebizonyíthatlan, miért is synthetismusát egy részről transcendentalisnak nevezé, másról pedig ezen bebizonyíthatlan synthesist azon határpontnak tartá, melyen túl sem a realismus, sem az idealismus bizonyításaival nem terjedhet, ha transcendensekké nem akarnak válni.

E tételeit már egyszer szóba hozván, itt bővebb fejtegetéseikbe nem ereszkedem, egyenesen fő elve birálatára menvén által.

Krug, Kant philosophiájának nevendéke volt. Ennek Criticismusa kivált a divatos dogmatismus ellen vala intézve, s így Krug is Alapphilosophiáját azzal kezdi, hogy a nemtudás állapotjába helyezi magát, s hamis eleve elfogadott véleményeket kerülni igyekezvén, mindenek előtt közvetlenül bizonyos elveket keres, mikből további állításai igazságát következetesen lehozhassa. E szándékában természetesen az öntudathoz fordul, s rendszere alapját annak legegyetemibb közvetetlen igazságaiban leli. *Vagyok és működöm*; ez szerinte a philosophia való eszményi fő elve; de mivel a philosophálásnak céljának is kell lenni, melyet úgy mond kiki önkénye szerint választhat, ő céljáúl „munkassága egyezményét“ tűzi ki, syntheticai rendszere fő elvét így fejezvén ki: „Ich bin thätig und suche absolute Harmonie in aller meiner Thätigkeit.“

Krug ezen elvét s lehozását én röpiratomban quid-pro-quo-nak neveztem, s Köteles Sámuel, ki máskép hű követője,

ebben eltér tőle, sőt ellene nyilatkozik Philosophiai Encyclopaediája 142. lapján, úgy vélekedvén, mikép ez „nem principium, hanem csak azt teszi, hogy az egész philosophia az énben, vagy az emberi elmében (mens) gyökerezik“, miben tökéletesen igaza van.

Az „egyezményt“ illetőleg, melyet Krug bölcselkedése céljáúl önkényesen tűz ki, azt kell megjegyeznem, miszerint a bölcselkedő önkényesen nem szemlélődik, hanem szükségkép, s ennélfogva szemlélődésének önkényesen célt sem tűzhet ki. Hogy Krug egyébiránt e célt helyesen találta ki, mutatja, mikép azt önkényesen nem is választá. Egész philosophiájának célja, annak adott értelmezése szerint, ***munkásságának, törvényességének kinyomozása;*** e törvényességnek bélyege, zsinórmértéke az egyezmény, ennek meghatározását kell tehát bölcselkedése céljául kitűznie, s Krug valóban teljesíti is ezt rendszerében, a logica fő elvét képzeleteink egyezményébe önmagokkal, a metaphysicaét azoknak egyezményébe a tárgyakkal, az erkölcstanét cselekedeteink egyezményébe erkölcsi törvényeikkel, tehát kötelességeinkkel stb helyezvén. A meddig philosophiája alanyi körben forog, helyes is, és alig hagy valami kivánni valót, tehát logicája, jog és erkölcstana; hiányosabbak mindazáltal azon tanok, mik tárgyasabb felfogást követelnek, mint a metaphysica és aesthetica. Rendszeres munkájában azonkivül azon anomalia fordul elő, hogy a szöveg e munkának végtelenűl kisebb részét képezi, és csak lécezetűl szolgál a rendszer következetessége kitüntetésére, a tanok tartalma pedig a jegyzetekben adatik elő.

Krugról szükségtelen többet mondanom, minekutána rendszerét Köteles Sámuel munkái elősorozatánál ismételve szóba kell hogy hozzam.

Újabb philosophiai irodalmunk első kitünő bajnoka kétségen kivűl ***Köteles Sámuel;*** s ő ***első egyezményes philosophusunk is.*** Németországi egyetemben nyervén képeztetése befejezését, Erdélybe visszajöttekor Marosvásárhelyt kezdé Kant philosophiáját tanítani; első fellépésével nyugalomba helyezvén az addig divatos Wolfét; később pedig Nagy-Enyeden Krug rendszerét követé. Első munkái, Erkölcstudománya, Philosophiai Anthropologiája, még Kant rendszere szerint ké-

szülvék; Logikájának második kiadása s Philos. Encyclopaediájában ellenben már Krug nézeteit követi, az alanyi egyezmény álláspontján állván. Köteles érdeme, hogy az újabb időben Takács Józseffel és Sárváry Pállal, hazai nyelvünkön adá elő és művelé a philosophiát. Nézetei, mint Krugéi, józanok s világosan előadvák, bár napjainkhoz képest már elavúlt nyelven. Alig hinné az ember, mennyit haladott philosophiai előadásunk a magyar academia keletkezése óta. Toldy Ferenc tisztelt titoknokunk, ki Köteles Sámuel Anthropologiája átdolgozását, tárgya, szerzője s nyelvünk iránti szeretettől vezettetve, szíves volt felvállalni, e munka előszavában azt mondja: „Köteles nyelve s a miénk közt, gazdaság, szigorú határozottság, rövidség és jóhangzásra nézve, több mint egy egész nemzedék fekszik: pedig ő csak alig lépett ki az élők sorából († 1831-ben), ő tegnap még tekintet volt, ki maga is tovább vitte a beszédet, mely tegnapelőtt még csak pólyáiban hevert sat."

A ki Köteles érdemeit művelődésünk s nemzeti nyelvünk iránt méltányos szemügyre akarja venni, annak el nem szabad felednie, hogy a philosophiát Marosvásárhelyt s Nagy-Enyeden harminc évig nagy hatással tanítá, józan erkölcsi s felvilágosodott szellemben. Szóbeli előadása, mint egyik tanítványától tudom, kit barátim sorába helyezni szerencsém van, világosságra nézve hasonlított irási előadásához, de élénkségre nézve messze felűlhaladta azt. Lelkesedéssel emlékezik vissza még mindig leckéire, s ezek különösen azon sajátsággal bírtak, hogy olykor, midőn a tárgy elvont szárazsága a hallgatók figyelmét ellankasztá, adomákkal állott elő, a tárgyat megérzékítve, miknek rendesen furcsa szabások, a kívánt sikert soha sem tévesztette el. Kant s később Krug rendszereivel, Köteles honunkban a philosophiát a világphilosophia színvonalára emelé, mi által azonban nem azt akarom mondani, hogy ezen célt minden tanitó már az által érheti el, ha válogatás nélkül azon philosophiát tanítja, mely a külföldön történetesen épen a legnagyobb zajt üti. Ily eljárás hozta iskoláink cathedráira a német szemlélődő philosophiát is, s ha tanáraink ezen szabályt tovább is követik, szerencsénk lehet ma-holnap még a legújabb német materialismus épületes

tanait is a cathedrákról hirdetve hallhatni. Köteles birálólag járt el tisztében, mindenoldalú szempontból itélve; bizonysága annak, hogy Kant Criticismusa helyett Krug egyezményes rendszerét elfogadván, ennek dacára fő elvét — mivel Krug azt helytelenül állapítá meg, — még sem fogadta el. Meg levén egyébiránt győződve, mikép philosophiát lehetetlen úgy tanítani mint más positiv tudományokat, hogy e tanításnak sikere nem csak önmunkás reproductiót, hanem utóbb még productiót is kiván, ezoknál fogva erre útmutatást adott Encyclopaediájában, velősen értekezvén a philosophia kútfejei, mód- és rendszereiről. Egyezményes philosophiája *fő elvét* Köteles Encyclopaediája 146. lapján így formulázza: „Ha magunkra reflectálunk, úgy találjuk, hogy a léleknek természetével semmi sem ellenkezik inkább, mint a magunkkal való *ellenkezés* és a *következetlenség;* ellenben a lélek természetével és munkásságával semmi sem egyezik inkább mint a *megegyezés*, a *harmonia*, akár a gondolatokra, akár az akaratra, akár a cselekedetekre alkalmaztassék a harmonia.“

„Innen a philosophiának sem lehet felsőbb és nemesebb célja, mint az emberi elmének mindenféle munkásságában uralkodó harmonia és megegyezés.“

„Következőleg azt az *általános harmoniát* az egész philosophia közönséges principiumának méltó jussal lehet tenni.“

És hogyan alkalmazta Köteles ezen elvét a philosophia *külön tanaira?* Lássuk :

„Az emberi elmének munkásságában uralkodó harmonia, igy folytatja a 147. lapon beszédjét, célja és principiuma minden philosophiai tudományoknak.“

„I. A theoretica philosophiára nézve.“

„1. Az értelem tudományának (a logicának) célja az, hogy a mi gondolataink egyezzenek az értelem törvényeivel és egymás közt.“

„2. Az ismeret tudományának (a metaphysicának), hogy a mi ismeretünk egyezzék a megismért tárgygyal — következőleg hogy a mi ismeretünkben nem csak formás, hanem egyszersmind materiás ismeret is legyen.“

„3. Az izlés tudományában (az aestheticában) hogy a

mi képzeteink a szép és felséges tárgyakkal megegyezženek — következőleg hogy azokat ízléssel itéljük meg."

„II. A practica philosophiára nézve."

„A. A természet törvényében."

„1. A magános jusra nézve : hogy az egyes embereknek külső cselekedeteik és szabadságaik közt harmonia legyen, melyből származik az egymás mellett való elférhetés, a csendes, békeséges és bátorságos együttlakás."

2. „A nemzeti törvényre nézve : tökéletes harmonia a státus és annak tagjai közt, melyből a státusnak élete és egészsége származik."

3. „A nemzetek törvényére nézve : tökéletes harmonia minden nemzetek közt, melyből származik a világ békesége."

B. „Az erkölcstudományra nézve : akaratunknak és cselekedeteinknek tökéletes megegyezése az erkölcsi törvénynyel mint az erkölcsiségnek eredeti zsinórmértékével."

C. „A vallás-philosophiára nézve : minden cselekedeteinknek s egész életünknek harmoniája vég célunkkal és fő-rendeltetésünkkel."

Köteles Sámuel, mint látni, Krug nyomain járt; általános egyezménye pusztán alanyi természetű, csupán szellemünk munkásságára szorítkozó, midőn az egyezmény csak úgy lehet általános, ha nem csak szellemünk, hanem a tárgyas világnak is fő elve. Hogy azonban Köteles Krugot szolgailag nem utánozta, bizonysága ennek az, miszerint a fő elv megállapításában tőle egészen eltért. Krug tudniillik különös szerencsétlenségtől vezettetve, a külön tanok elveit az egyezmény elve szerint határozta ugyan meg, de nem a közös elvet, a philosophia fő elvét, mely szerinte egész más értelmű. „Hogy élek s tudom hogy élek", ez kétségkivűl öntudatunk legáltalánosabb ténye; de ez, mint Köteles helyesen megjegyzé, nem elv, melyből a philosophia igazságát le lehetne hozni. Az egyezmény pedig Krug fő elvében csak mint önkényesen választott cél, nem pedig mint öntudatunk ténye, nem mint öntudatunk eredeti alakjának és szellemi munkásságunk törvényszerűségének kinyomata jelenik meg. E hibát Köteles javította ki, az egyezményes rendszer fő elvét öntudatunk

legegyetemibb tényeiből határozván meg, és pedig tudtom szerint ő a legelső; mert habár Thomasius Leibnitz és Wolf az egyezmény elvét a philosophiára már előtte is alkalmazták, ez pusztán a logica azonsági törvénye, s a philosophiára csak mint ismeretre alkalmaztatott; Kötelesnél azonban az egyezmény nem pusztán a logica fő törvénye, hanem fő törvénye szellemünk összes munkásságának, az érzésnek és akaratnak szintúgy, mint a gondolkodásnak. Ámbár tehát Krug az egyezmény elvét a külön tanokra igenis legelébb alkalmazta, s az által az alanyi egyezményes philosophiának az újabb időben hirdetője lön, fő elvét ennek csak Köteles határozta meg helyesen, minélfogva sajátlag ő e rendszer kijavított alapjának alkotója.

És itt, tisztelt társak, kezdődik a *magyar philosophia.* Ennek lehetsége kérdésbe vétetett, sőt tagadtatott is : mire feleletem az volt, hogy miután már van, lehetségéről többé kérdés nem lehet. A philosophia, ezt egyik előbbi előadásomban igyekeztem megmutatni, alanyi természetü tudomány, minélfogva csak alaki és szabályozó elvvel birhat, melyet öntudatunk adataiból kell lehoznunk. Ezt teljesíté Köteles, nem Krug, nem más senki előtte, s ezen fő elv helyes megállapításával alapíta egyszersmind egy saját s magyar philosophiát, mely addig előtte nem létezett, s melynek, hogy mindenoldalú lehessen, csak elve tárgyilagos érényességét kelle még kivívnia, mit, mint utóbb tüntetem majd ki, Berzsenyi és Hetényi teljesítették. Erdély maiglan tisztelettel említi Köteles Sámuel nevét : önérdemben fogyatkozónak kell annak lennie, ki az érdemet másban el nem ismeri; én tehát Köteles Sámuelt ezennel mint a magyar egyezményes philosophia fő elvének érdemteljes megalapítóját üdvözlöm őszinte tisztelettel.

Midőn irodalmunkban philosophiai kitünőségekről van szó, Köteles után *Imre Jánost* kell neveznünk. Nálánál philosophiában, oly rövid idő alatt, nagyobb tevékenységet senki sem fejtett ki. Fő munkája : „Amicum foedus rationis cum experientia, seu philosophia crisi recentissima deducta“ mely 1818-tól 1830-ig adatott ki, s a logicát, methaphysicát s ethicát tartalmazza, öt tekintélyes kötetet képez. Ehhez járult

1829-ben magyar nyelven : A Bölcselkedés. I. rész : A gondolkodás tudománya, II. rész : Az észmérés tudománya.

Imre Jánost én röpíratomban azon egyezményes philosophok közé soroztam, kiknél az elv nem fejlődött még ki tisztán öntudatra. Mi tudniillik ezen Amicum foedus rationis cum experientia? A tapasztalás és gondolkodás, tehát a való és eszményinek egyesűlete. Épen ez az, mire mi, szorosabb értelemben vett egyezményes bölcselkedők, rendszerünk velejét helyezzük. Mivel azonban Imre ezen elvet ki nem mondja, a strictae observantiae egyezményes bölcselkedői közé nem számítható. Imréről egyébiránt Hetényi Jánosnak: A magyar philosophia történetírásának alaprajzában (Tudománytár, Új foly. II. kötet) a 152. lapon nyilvánított itéletét kell ismételnem: „Imre János, így fejezi ki magát — ama korán tőlünk elköltözött éles elme, nyomos munkáival azon reményt derítette fel a honi bölcseség kedvellőiben, hogy valahára lesz nekünk is nemzeti bölcselkedőnk, minő a németeknek Kant, angoloknál Bentham, Franchonban régen Cartesius, ma Cousin; egyébiránt még 42 év, melyet felejthetetlen Imrénk eltöltött közöttünk, nem elég, hogy az ész mélységeit akárki is meglábolja, és azt a tudományt feszes szabályok alá húzza, melyre az emberi élet kevés, és szűk határ."

A műszavak magyarításában Imre szerencsétlen volt, úgy hogy magyar logica és metaphysicájának olvasása ma már kelletlenűl esik.

Kitünő bölcselkedőink sorában, elvrokonságnál fogva, Imre után *Purgstaller Józsefet* kell neveznem, bár időre nézve jóval utána áll. Reál-ideál rendszere, melyet az itjabb Reinholdtól kölcsönzött, Imre Amicum foedusára emlékeztet, mert valóban ez is nem más, mint egyesűlete a tapasztalásnak a gondolkodással; sőt Purgstaller rendszere, fő elvének magyarázata által, még közelebb vonz a strictae observantiae egyezményes philosophokhoz, mint Imre, a nélkül azonban hogy őt szorosan ezekhez lehetne számítani. Tőle, a jogtant kivéve, minden philosophiai tanokat bírjuk ismételt kiadásokban; a széptant elemző és összekötő módszer szerint külön külön; azonkivül jeles propaedeuticáját. Kézikönyvei iskoláinkban széltiben használtatván, mondhatni hogy Purgstaller

a leghasznosabb philosophiai iró lett hazánkban, s közhasznú nem csak munkái tartalmánál fogva, mik érthető előadásban helyes philosophiai nézeteket terjesztenek, hanem philosophiai műnyelvünk gyarapítása által is, igen szerencsés lévén a műszavak magyarításában. E tekintetben az egyezményes philosophiának egy új, ki nem kerülhető tér nyílik a harcháborúra, melyet szép csendesen a gyakorlat terén kell folytatnia, az eldöntést a közönségre bízva. Tudniillik a szó a gondolat hangi és írásbeli megérzékítése lévén, a különböző philosophiai rendszereknél a műszavak különbözők, mert különböző a fogalom-képezés, s így a szók értelme is. Az azonság rendszere p.o. felteszi a fogalmaknál a fogalom s tárgya azonságát; a dualisticai rendszerek követői ezen azonságot nem létezőnek, sőt lehetetlennek tartván, fogalmaik értelmével ezt természetesen össze sem köthetik. Mindkét gondolkodásmód lényegesen eltérvén egymástól, eltérő kifejezést is követel s a dualisták, akármely szinűek legyenek, soha el nem fogadhatják az azonsági rendszer követőinek műszavait, mert azokat rendszerök elvei szerint elcsavart, hamis, lehetetlen fogalomképezésből eredteknek állítván, elfogadásuk részökről philosophiai hitvallásuk megszegését tételezné fel. Harcháború tehát az azonsági rendszerrel e tekintetben is, és pedig ki nem kerülhető! Philosophiai nyelvünk, mint már érintém, tisztelt társunk Balogh Pál és Hetényi János koszorúzott pályairataikkal lépett mostani fokára; én e nyelvet Propylaeumaimban tovább fejteni igyekeztem, s Purgstaller József nyomaimba lépve kiképezte azt a philosophia összes tanai terjedelmében, a jogtant kivéve, melyet nem adott ki, e hiányt azonban kipótlák jogtudósaink, és pedig velünk kezet fogva, hasonló irányban. A polemia egyébiránt e tekintetben szükségtelen; az ügynek gyakorlatban kell eldőlnie, s eldől az által magától, ha bölcselkedőink túlnyomó többsége, az egyik vagy másik rendszerhez áll.

Eddigi előadásomból a tisztelt társak láthatták, mikép alanyi, pusztán szellemünk munkásságára kiterjeszkedő egyezmény, csak fél egyezmény. Egyezmény, kivált általános, mint azt Krug és Köteles kimondták, *egészletet tesz fel*, tehát nem csak lélektani, hanem physicai és cosmicai egyezményt is. E

fokra a magyar philosophia Berzsenyi és Hetényi törekvései által hágott fel.

Berzsenyi Dánielt nemzetünk mint egyik első rendű költőjét tiszteli s talán e körben sem találok ellenmondásra, ha állítom : hogy különösen az óda magas lengületében irodalmunk terén eddig utól nem ért fönségben tündöklik; azonban hányan ismerik őt mint mély műphilosophot? és mint a magyar egyezményes philosophia tárgyas érvényességének alapítóját? Székfoglaló beszéde, melyben a „Poëtai harmonisticáról" értekezett, s mely hetedfél nyomtatott ívre terjedvén, inkább kis munka mint értekezés, syntheticai, elemző magyarázatokba nem bocsátkozó felfogás, és műszavainak elavúlt érthetetlensége által már magában nem vonzó olvasmány, s még kevesbbé lett azzá összes munkái kiadásában, Döbrentei Gábor philologiai bogarai által. Így lett, hogy ezen nagyszerű bölcsészet-müvészeti kinyilatkoztatás, irodalmunkban mint kiáltó szó a pusztában hangzott el, de — nem örökre. A kor nagy férfiai iránt méltatlan, sőt háladatlan lehet, de nem az utókor.

Krug egyezménye, melyet köztünk Köteles helyesebben megállapítva honosított meg, félúton állt meg, csak alanyeszményi oldalát képezvén ki; hátramaradt a tárgyas. És itt egy munkát kell megneveznem, melylyel csak nem régiben ismerkedtem meg s mely meglehet még ezen irodalmi téren előkelőleg járatos körben is ösmeretlen, értem Thürmer német nyelven írt s Bécsben, 1827-ben nyomtatott Alapphilosophiáját. Írója érzé Krug egyoldaluságát, s ki akarta azt egészíteni, alanyi egyezményéhez a tárgyast hozzá toldva, a tőle úgy nevezett Cosmicát. A gondolat ép és helyes, de szerencsétlenűl vitetett ki. Krugot utánozva, ő is munkájának tartalmát a jegyzetekben adja elő, új terminologiával él, előadása egészen scholasticai, még pedig annyira, hogy ép alapgondolata dacára hatás és nyom nélkül elhangzott.

Thürmer e munkáját kelle megszereznem, mert 1827-ben nyomatván, Berzsenyi székfoglaló beszéde pedig 1832-re esvén, lehetséges, hogy Berzsenyi alany-tárgyas egyezményét Krug-Thürmertől kölcsönözte. Meglehet, mondom, mert én Berzsenyi életének külső körülményeibe nem vagyok beavatva.

tehát csak munkája után itélhetek; annyit azonban mondhatok, ennek tartalma ellenkezőt bizonyít. Berzsenyi egyezményének középpontja: isten, Thürmer Cosmicájában ember és világ isten nélkül áll. Belső okok jogosítnak tehát azon állításra, hogy nézetei korának irodalmától függetlenül, a görög élet és irodalom, különösen Plato nyomán fejlődtek ki.

Berzsenyi Dániel, mint Hetényi János, a classica literatura nevendéke volt. Egyre mint másikra eldöntőleg hatott a régi görög római élet harmoniája, mely nevelésöknek alapúl szolgálván, áthatotta tudományukat szintúgy, mint művészetöket, az utókornak örökérvényességü mintákat hagyván Keresztyén világi tudományunk s művészetünk a görögből származik, és csak azon a nyomon s irányban haladhat igaz úton, melyen a hellenektől indíttatott meg. Ez alapnézete Berzsenyinek, Hetényinek, és Goethének. Bocsánatot kérek, ha itt szeretett embereimet az öröm némi diadálérzetével együtt nevezem meg. Berzsenyi különösen Plato munkáit latin fordidásban ismerte, s azokba merült el; említi a Symposiont, Diotima nézeteit, említi Phaedont; ismételve hellenikáról szól mint Hetényi parthenismusról. Plato költői philosoph volt, Berzsenyi philosoph költő; egész eszmeképzése s járása Platóra emlékeztet, szóval: munkájából itélve fel kell tennünk, hogy nézeteit az egyezményről és szépről, nem máshonnan, hanem egyenesen a görög élet és müvészetből, különösen pedig Plató munkáiból merítette, tudnivaló, önálló productióval.

Berzsenyi a bel- és külvilágot, a gondolkodást, a képzelem működéseit és a természet tüneményeit nagyszerű synthetícai intuitióval, mint az egy anyag-szellemi végtelen különféleségü, de önmagában összehangzó életnek jeleneteit fogja fel; a mindenség — ember és világ — neki ennélfogva az egyezményezett egyezmény, az isten ellenben az egyezményező egyezmény. Szintúgy belvilágunkra átmenvén, az emberi lélek az egyezményező; tehetségeink pedig az egyezményezett egyezmény. E felfogás szerint a természet az eredeti szép, a világ pedig a legfőbb szép. „A képzelem világa is, ezek saját szavai, a természetben van, mert az sem egyéb mint emberi természet, mely is a képzelem csak addig valami, míg természetes; mert hol a természet megszűnik, ott kezdődik a sem-

mi.“ Az életnek törvényszerüsége, emberben és világban, képezi a harmoniát, harmoniáját az anyagnak és szellemnek, gondolatnak, képzeletnek, és valónak, harmoniáját az igaznak és jónak, és e harmonia mint tünemény szemlélve, érzeményi közvetetlen felfogásban, képezi a szépet a természetben; a képzelem által reproducálva a szépet a müvészetben. Minden tehát, a mi érzéki vagy képzelmi közvetetlen felfogásban harmoniát mutat, szép, a harmoniátlan rút, s mivel az, mi törvényszerű, egyszersmind célszerű is, s mivel az élet működésének céljávali teljes megegyezését tökélynek szoktuk nevezni; e szempontból tekintve, mondhatjuk azt is: szép a mi tökéletes.

A harmonia a különfélének egységbei egyesületét föltételezvén, a szépnek canona a *közép szép;* ez a tulajdonképeni görög szépség, mely egyaránt távol van a művészeti légben lengő idealismustól, mint szolgailag utánzó realismustól; s a valót és eszményit, testit és lelkit egy teljesen összehangzó, tehát tökéletes egészben egyesíti, mely ennélfogva sem öszszekötést és egységet nélkülöző *tarkaság*, hanem a különféleséget kitüntető, s azért *jellemzetes* egység; sem a különfélét egységben megszüntető *egyformaság*, hanem oly egész, melyben, mint mondám, a különféleség egységbe van összekötve, s mely ennélfogva sem *hiányt*, sem *feleslegvalót* nem mutat, s melylyel mint élettünemény vagy élet-visszatükrözésével (művészetben) semmi sem ellenkezik inkább az élettelenség és eltörpült vagy törvényellenes életnél.

Bocsánatot kérek, ha rövidre vonván Berzsenyi nézeteit, a világosság ellen vétettem volna. Nem könnyű platói eszmejárását követni, kivált azért is, mert Berzsenyi csakugyan erősebb lévén versben mint prózában, nézeteit nem a legjobb rendben adja elő, s magyarázatukkal keveset bíbelődik. Előadásomból legalább annyi kitetszik, hogy Berzsenyi székfoglaló beszédében, legalább az én meggyőződésem szerint, nem csak a szépnek teljesen fenekére pillantott, hanem egyszersmind a gondolkodás és élet szabályozó fő elvét kimondá, s ez által alapítója lön a magyar egyezményes philosophiának tárgyas oldalról, a lélektani egyezményhez a physicait és cosmicait hozzá mellékelve; s így az elvet általánosságra emelvén,

a harmoniát panharmoniára, mi oknál fogva nem állhatom meg, hogy hazánk e kitünő geniusa síremlékére, a költői koszorúhoz, mely azt régóta díszesíti, még a műphilosoph koszorúját is hozzá ne mellékeljem; bocsánatot kérve egyszersmind a magyar philosophia elleneitől, hogy őt ismételve annak tárgyilagos megalapítójának nevezni bátorkodtam, mivel, mint az adatokból láthatják, valóban az, és én csak azért, mivel Berzsenyi, szerencsétlenségére magyar volt, a történtett nem történtté nem tehetem.

Közönségünk, velem együtt, eddigelé *Hetényi Jánost* tartá a magyar egyezményes philosophia alapítójának; de a tények más nézetre vezettek. E philosophiának elve, és pedig szintúgy alanyi mint tárgyas, érvényességben már ki volt mondva, mielőtt Hetényi első munkájával föllépett. Köteles antecedentiáját szükségtelen bizonyítanom; Berzsenyi székfoglaló beszéde 1833. jött ki, Hetényi első philosophiai munkája: „A magyar philosophia történetírásának alaprajza“ a Tudománytár új folyama II-dik kötetében: 1837-ben tehát négy évvel utána. Itt említi Hetényi először a harmonismust, s ámbár az Academia 1841-ki nagygyülésén „Az ész és philosophia fölségéről“ tartott székfoglaló beszédében azt mondja: hogy őt a harmonismusra a mód- és rendszerek criticai birálata vezette, melynél fogva átlátta, mikép ezek ritkán vannak az ész és élettel öszhangzásban, sokszor pedig ezekkel tökéletes ellenkezésben“ (Évkönyv, VI. köt. 34. lap), mely állítását kétségbe sem hozhatjuk; hogy azonban ezen meggyőződésénél fogva épen az egyezményes rendszert karolta fel„ ez itéletem szerint, Berzsenyi poétai Harmonistikája ismeretét tételezi fel, nem szükségkép, az igaz, de hogy ez valóban így történt, mutatja az újnak hirdetett tan foglalatja, s az elvnek, sőt a sarkigazságok nem csak értelmi, de szószerinti azonsága is. Midőn az academia Évkönyveinek I. kötete megjelent, Hetényi mint tudós már ki volt képezve, s nagy könyvtárt gyüjtvén, lehetetlen hogy azon testület munkásságának első tanujeléről tudomást ne szerzett volna, melynek körébe tartoznia egyike lehetett nagyratörekvő életcéljainak. Berzsenyi munkáját pedig olvasva, ez szelleménél fogva reá a legnagyobb hatást gyakorolhatta. Nevendéke, mint Berzsenyi, a classica

literaturának, és szellemével Hellesban és Romában élve, őt is elragadá a classicai világ harmoniája. Mennyire honos volt ő e világban, mutatja a római philosophiának rajza, oly mű, mely gyönyörködtetve tiszteletre ragad szerzője iránt, akár a római irodalom mélyen beható ismeretét, akár éles criticai eszét, akár végre kitisztúlt, talpra esett philosophiai nézeteit vegyük tekintetbe. Egyébiránt Hetényi Berzsenyitől nem csak egyezményes rendszere tartalmának velejét kölcsönözte, hanem ezt szintazon szavakkal is fejezte ki, mert az valóban különbséget nem tehet, hogy Hetényi egyezményről szól, midőn Berzsenyi harmoniáról, mert a magyar és latin szó által mindkettő szintazon tárgyat és gondolatot igyekszik kifejezni. Berzsenyi az istent harmonizáló harmoniának nevezi, Hetényi egyesitő egyezménynek; de más helyütt harmonia harmonisansnak is, Hetényi a világot „egyesített egyezménynek“ Berzsenyi „harmonisált harmoniának“; de másutt viszont harmonia harmonisátának is. Az alaptételekben is, a mennyire azokat Berzsenyi, értekezése szűkebb körében, nyilvánította, teljesen megegyeznek egymással; ott van a szépnek, igaznak és jónak canona, mely a végleteket kizárja, s minden szertelenséget kárhoztat, ez ellen egyformán csatáznak mindketten, s a mint Berzsenyi a magasabb szépet csak az igaznak és jónak egyesületében találja, úgy Hetényi viszont az igaznak és jónak nélkülözhetlen befejező tulajdonáúl a szépet tűzi ki; sőt az életszépítést céljáúl a philosophiának általában.

Hetényi János az egyezményt mint elvet teljes, alanytárgyas értelmében, az egész philosophiára alkalmazá, görög szellemben e tudománynak az *életszépitést* tűzvén ki irányaúl. A mellett philosophiája egészen gyakorlati szabású, *élettudomány*, sőt cselekvési oldalról tekintve *mesterség*, mondanám művészet, a mennyiben alkalmazásában a remeklő gyakorlati ügyesség nélkülözhetlen kelléke. Hetényi e nézete előadásában oly felhevült, szenvedelmes, s végletekre hajlandó, hogy magyarázatára külső okokhoz kényteleníttetünk folyamodni. Őt, úgy látszik, az elméleti és gyakorlati észnek a Kantféle túlságos elemzésből eredt s végletekbe sülyedő ellentételezése boszantá, mert az észt ellenmondásba hozá önmagával, minek következtében Hetényi ezen túlzott ellentételezés ellen

az „egy megoszthatlan ész“ nevében tiltakozik; de bosszankodásában maga is túlmegy a határon, elméleti és gyakorlati észről semmit sem akarván tudni, minek következtében a philosophiát sem osztja fel elméleti és gyakorlati philosophiára, hanem philosophiájának fő elve lévén az *élet*, *magános és társas élettudományra.*

Nézetem szerint az ész egysége semmit sem szenved az által, ha annak elméleti és gyakorlati *irányát* megkülönböztetjük, mit tennünk kell, mivelvalóban létezik, a gondolkodás igen szembetünően különbözvén a cselekvéstől.

Még nagyobb ellenszenvet mutat Hetényi a német szemlélődő philosophia ellen, scholasticai szabása s elméletbe elszigetelése miatt, mi által az élettől egészen eltávozik. Ez ellenszenvnek tulajdonítom, hogy az *öntudatról s alanyi philosophiáról* semmit sem akar hallani, s egyezményes rendszere fő tételeit az életből törekszik meríteni. Azonban az élet, a tapasztalás, a szemlélet, csak arról tudósít *mi van*, de arról *miként* van, és szükségkép így van-e? csak eszünk. Minden ismeret tehát, mivel szellemünk működésének eredménye, mivel a tárgyak magyarázata, alanyi alapon nyugszik, kivált a philosophiai, mely nem csak az igazság utolsó okait igyekszik kinyomozni, hanem lényeges tartalmánál fogva, törvényes mnnkásságunk tudománya, tehát nem csak alanyi, de alaki tudomány is. Hetényinek ezen túlságosan tárgyas és gyakorlati felfogása, melyet egyezményesnek nem lehet nevezni, gyanításom szerint oka annak, hogy egyezményes philosophiáját gyakori igérgetései dacára 16 év folytán nem birta megalkotni, mert tárgyilagosan nem tudta megállapítani. Pillantsunk csak fő tételeire: „az egyezményes philosophiának — mond ő egy helyütt — két vezércsillaga van, *az ész és élet.*“ És másutt: Az életharmoniának két tényezője van: *észderű* és *elvhűség.*“ Mi oknálfogva? kérdezzük. Tárgyilagos oldalról tekintve e tételek légben függenek, bár teljesen igazak, és igazságuk csak akkor tünik szemünkbe, ha azokat alanyi uton öntudatunkból igazoljuk. Öntudatunk tanusága szerint tudniillik minden ismeretünk tapasztalásból származik, gondolkodás által, tehát a philosophiai is, minélfogva e tudomány vezércsillagainak igen is, az észt és életet

kell tartanunk. És mivel épen ezen öntudat tanusága szerint szinte kétségtelen, mikép munkásságunk törvényszerüsége egy részről — elméletileg — az elvek helyes megállapításától, más részről pedig gyakorlatilag — ezen elvek hű létesülésétől függ : kétséget nem szenvedhet az is, hogy észderü és elvhűség a helyes philosophia tényezői.

És vajon nem túlságos visszahatás a szemlélődő philosophia ellen mutatkozik-e Hetényinél abban, ha ő a philosophiának vég célúl nem csak az életszépítést tűzi ki, hanem a philosophiát egyenesen életszépítő *mesterségnek* nevezi? Az igaznak és jónak létesülési, tehát jelenési nélkülözhetlen törvényszerű alakja kétségkivűl a szép, a szépnek alkotása művészet. Ennyiben tehát igaza van Hetényinek; de ez a philosophiának csak közvetett célja lehet. Közvetetlen céljáúl a szépet csak a müvészet tűzheti ki, közvetett céljai ennek a mellett az igaz és jó, a philosophia ellenben mint *tudomány* nem lehet művészet; neki közvetetlenűl csak az igaz, szép, jó és isteninek meghatározásával van dolga; gyakorlati létesülése ez eszméknek az életben, alakra nézve, igen is a szépség szabályai alatt áll; de a philosophia ezen létesülésnek csak szabályait határozhatja meg; a művészeti létesűlés pedig szerintem határain kivűl esik.

A philosophiai tanok *osztályozásában* is talán nem épen múlhatatlanúl szükséges ujításokat indítványoz. A *lélektanról* nála szó sincs; helyébe az *alapphilosophiát* állítja, melynek egyik része a *logica*, a másik az *egyezménytan*. Hogy Hetényi igen jól tudta, hol fekszik egyezményes elve, s általában az egész philosophiának alapja, az egyezménytan foglalatjából kitünik, mely szerinte ezen alapelv „eszméjét, alapját, viszonyát és törvényeit adja elő.“ Más helyütt az ész lényegét magyarázván azt mondja, hogy ennek „négy fő jelleme van, úgymint egyetemiség, általánosság, egyesítés és haladás.“ Ha az öntudat philosophiája ellen annyit nem csatázik, ezek szerint azt kellene gyanítanunk, mikép Magyar Parthenonában, átesvén a bévezetésen, Egyezménytanában philosophiája fő elvét az öntudatból fejti ki; de éles nyilatkozatai az öntudat philosophiái ellen, ezt viszont kétségbe helyezik.

A philosophiának tanaira nézve Hetényi még nagyobb

reformer. „Elosztása harmonisticánknak, igy szól székfoglaló beszédében (Évkönyvek VI. köt. 61. lap.), eltér lényegesen az eddigi philosophiák részeitől. Ez mellőzi ezen ismeretes elosztást: elméleti és gyakorlati philosophia. Neki fő elve lévén az élet, elosztja azt *magános és társas élettudományra*. Az elsőnek elméleti részében előadván elsőben az alapi élet philosophiáját, melynek tárgya a testi és kereseti élet; másodszor a fensőbb vagy szellemi élet philosophiáját, melynek elmélettárgyai a szellem, világ és isten; gyakorlati részében pedig a morált, mely az alapi és fensőbb élettan elméleteiből eredő elveket adja elő. *Társas élettanában* előadja elsőben a *házi élet* philosophiáját; *polgári élettanában* a jogtan és politica elveit. Végre vallási, vagy *egyházi élettanában* a cultus, az egyház philosophiáját, miknek egyezményben kell lenniök nem csak az észvallás és tiszta morál általános elveivel, hanem a státus céljával is stb.“

Ha e felosztásra élesebben oda pillantunk, kitűnik, miként az eddigi felosztásoktól jobbadán csak *külsőleg* tér el, s túlcsigázott tárgyas és gyakorlati irányt bizonyít, mert hogy a philosophiába a „testi és kereseti élet“ szabályait is beléfoglaljuk, — erre aligha elhatározandják magokat hazánk bölcselkedői.

A mi véleményemet illeti, én ily ujítások szükségét át nem láthatom. A lélektani módszert tartván a philosophia művelése egyedűl helyes eszközének, nekem a philosophiának alaptana a *lélektan*. Öntudatunk magyarázata és az egyezményes elv megállapítása itt foglalhatnak helyt. A philosophiai tanok pedig szerintem rendeltetésünk eszméi által meg vannak határozva, tehát következhetnek egymás után azon név alatt és sorban, mint eddig előadattak, s az egész javítás az egyezményes rendszer által csak abban áll, hogy e tanok teljesebb öszhangzásba hozathatnak egymással. A nyilás, mely eddig a gondolatbeli igazságot a tárgyastól elválasztá, tehát a logicát a metaphysicától, nem volt kisebb, mint a test és lélek közt; szintoly tátongó rés választá el az érzéki és erkölcsi jót, a jólétet és erényt; s nem csekélyebb mutatkozott a tudás és hit között. Az által pedig, hogy az egyezményes philosophia a gondolkodást, érzést, vágyat és akaratot az

emberben, életműködéseknek nyilatkoztatja, mik a mintegy és ugyanazon életerőből erednek, úgy teljes egységben és öszhangzásban is léteznek nem csak egymással, hanem a tárgyas mindenséggel is; az által mondom betöltötte azon nyilást, mely eddig szellemi munkásságunk különböző irányai közt fennállt, s a mellett öntudatunk elemezése által kimutatván, mikép minden egység, szükségesség és egyetemesség ismeretünkben nem a tapasztalásból származik, hanem szellemünk eredeti alkotása s eszünk önmunkásságából, minélfogva eszményi világszemléletünk hason jogossággal bír mint való (reál) világszemléletünk, s tulajdonképen ennek szükségképeni kiegészítője: ez által egyszersmind a hitet összekapcsolta a tudással, s amazt ennek fölibe helyezte, mint befejező zárkövét. Az egyezményes bölcselkedő általában jól fog tenni, ha a helyett hogy szükségtelen ujításokat kezdene, mindent elkövet, mi őt azon gyanúba hozhatná, mintha a philosophiát, mely már három évezred óta fenáll, újra fel akarná találni.

Tisztelt osztály! *Eltéréseimet* soroztam elő Hetényi János philosophiai nézeteitől, a helyett hogy eszméit adtam volna elő, s tettem ezt nem criticai viszketegből vagy felsőbbségi igénynyel, mi által, Hetényivel szemközt, minden józanúl gondolkodó előtt csak nevetségessé tenném magamat. Hetényivel én minden eredményben annyira egyezem, hogy nézeteit előadva, enmagam nézeteit kellene ismételnem, szintazon nézeteket, miket előadásaim során épen itt nyilváníthatni szerencsém volt. Ezen eltéréseket pedig el nem hallgathattam azon okból, mivel az egyezményes philosophia ezentúli művelői, tanait főleg Hetényi irásaiból fogják meríteni. E művelési módra nézve eltérvén tőle, ki kelle azt tüntetnem, hogy az utánunk jövők magokat az egyik vagy másik oldalra elhatározhassák. Igényeim e mellett nem lehetnek mások, hanem csak hogy nézeteim, tisztelt néhai társam nézetei *mellé* soroztassanak.

Hetényi érdeme a magyar egyezményes philosophia körűl nem az, hogy ő azt feltalálta; mert az mint láttuk már előtte létezett, hanem az, hogy a kikiáltott elvet egész érvényességében átlátva, a philosophiára egész terjedelemben alkalmazta. Mily hévvel s reménynyel fogta fel ez ügyet,

nyilatkozataiból látható. Ő az egyezményes rendszert a philosophia *érettségi*, sőt *arany* korának nevezi, *nagyszerű reformnak* mint Baco a tőle ajánlott észlelési módszer alkalmazását „restauratio magnának“; s nagyratörekvő lelke föllelkesült, hogy nemzetét e kincs boldog örökösévé tehesse. Igy támadt benne a *Magyar Parthenon* nagyszerű eszméje, melyet fájdalom! be nem végezhetett, mi mellett akaratlanúl Kazinczy Ferenc szavai ötlenek eszembe: „Ki lép ürült nyomodba?“ mert tisztelt osztály, ki kell itt meggyőződésemet mondanom: bölcselkedő, oly széles tudománynyal, éles és józan észszel, mint Hetényi János, koráig e hazában még nem létezett. Hol irásaiban az ihlettség megszállja, valami magasabb szellem tűnik elő, bizonyos gondolkodási grandezza, mely inponál.

És ime tisztelt társak, egyenként elősoroltam azon bölcselkedőinket, kiknek irásai újabb philosophiai irodalmunk derekát képezik. Jelesebbeket a megnevezetteknél nem ismerek. Tanaik előadásából kiviláglik, mikép ellentétben a német újabb philosophiai irodalommal, mely a legtarkább, egymásnak ellenmondó vegyületet mutatja, meglepő egyezésben vannak egymással, s ha nem is tüzetes egyezményes philosoph mind, legalább mind a való-eszményi rendszer követője, tehát inplicite egyezményes. Ezen specialis, philosophiai összeegyezést, én röpiratomban az egyetemesből, a *nemzetiségből* igyekeztem magyarázni, nemzeti, *magyar* philosophiáról szólván, mit itt Pesten és Sáros-Patakon nagyon rosz néven vettek, úgy vélekedvén, hogy csak *egy* philosophia lehet és van. De hát az istenért mutassák meg, hol van ezen egy philosophia elrejtve, mert én azt sem a jelen, sem a múlt korban nem találhatom, hanem csak philosophiai rendszereket, mik *nemzetek* és *korok* szerint változnak. Ily korunkban, nemzetünk kebelében támadt saját philosophiai rendszer az egyezményes is, melyet azért *magyar philosophiának* bátorkodtam nevezni, és pedig nem csak azért miyel magyar nyelven képeztetett, hanem azért is mivel tartalmára nézve, mint kimutattam, valóban sajátságos és másutt nem létező. Tényleg meg lévén tehát a magyar philosophia, arról többé nem lehet kérdés: lehetséges-e az vagy nem?

Tárgyas irányban e philosophia mellőzve korunk philo-

sophiáját, egyenesen az eredeti kútfőből, a görög philosophiából keletkezett, mint magától értetik: eredeti productióval; a görög philosophia pedig igazságait ellentétben a sophistákkal fejtette ki. Ez, úgy látszik, sorsa lesz a magyar philosophiának is. A polemia előadásomból ki van rekesztve, irót és munkát azért itt meg nem nevezhetek; hogy azonban kitünjék, mily fegyverrel küzdenek a magyar philosophia ellenei, szabadjon *például* egy pár sort idéznem, melylyel egy valaki a magyar philosophiát leteríthetni vélte. Én röpiratomban körülbelűl azt mondtam: *tárgyra nézve* a magyar philosophia nem különbözik más philosophiától, hanem e tárgynak *magyarázatában*, *ismertetésében*. „Ha tárgyra, így felel reá a megtámadó — mint Szontagh mondja, nincs magyar nemzeti bölcsészet, az a kérdés: bölcsészet-e oly tanítmány, mely nem a bölcsészet tárgyával foglalkozik? (de hisz én épen ellenkezőleg azt mondtam, hogy azzal foglalkozik); s érdemli-e az, hogy *a nemzetiségi* jelző több legyen rajta gúnynévnél, cifra szónál? Más szóval: lehet-e *tárgyán kivül*, vagy inkább *tárgya nélkül* a bölcsészet akár német, akár francia, akár angol sat.“ Nem ah nem! ez feleletem, mert tárgy nélkül ismeret sem létezik. De hát, komolyan szólva, ki állította ezt? Minden emberi ismeret — legegyetemesebb felfogásban tárgyra nézve ugyanaz, mert másra nem vonatkozik, és nem vonatkozhatik, mint a létezőre: emberre és világra. De mivel minden ember, saját *egyénisége* következtében, embert és világot némileg *máskép* magyaráz, innen keletkeznek azután a különböző vélemények. A tárgy különbsége határozza a tudomány különbségét, a philosophiának saját tárgya teszi tehát a philosophiát is különvált tudománynyá. Azon philosophia, mely más tárgygyal birna, nem lehetne philosophia. A philosophiák különbségét tehát nem tárgyuk, hanem e tárgy *különböző magyarázata* határozza. Állítani, hogy mivel a különbség nem a tárgyban, hanem magyarázatában áll, e magyarázatnak nincs tárgya, oly dialecticai bukfenc, melyet csak az tehet, ki a gondolatok elcsavarásában mélységet keres; mert ismétlem, tárgy nélkül nem is gondolkodhatunk, s minden véleménynek különbsége nem a tárgy, hanem annak magyarázata által határoztatik. Ha ez nem így, hanem ellenkezőleg volna, úgy bármely emberi el-

térő véleménynek nem lehetne tárgya, még Hegel philosophiájának sem, mert hisz ennek tárgya is közös a többi philosophiáéval, mert ellenesetben philosophia sem lehetne, s különbsége ezektől csak e tárgy különböző magyarázatában áll. Ily okoskodás azonban csodálkozást nem gerjeszthet oly bölcselkedőnél „ki a *józan ész* ellen csatáz" mi szókönyvem szerint annyit tesz mint a *helyes ész* ellen.

Bérekesztés.

És íme tisztelt osztály! bevégeztem mondandóimat. Végén előadásomnak visszapillantok, s kedvem kerekedik rövid rajzát adni az állítottaknak, hogy kitünjék, jól összefüggenek-e egymással? mert annyi csodálatos szemrehányások közt, mikkel az egyezményes philosophia eddig illettetett, az is előfordúlt: hogy tanai összezilált zavart tömeget képeznek, minél nagyobb vád egyezményes philosophiát nem érhet.

A philosophia *tárgyát* illetőleg, mely e tudomány *tartalmát* képezi, azt állítottam, hogy az ember mint szabad gondolkodó lény, szükségkép önmaga és a világ eredete, céljai s törvényei felett szemlélődik; mert kénytelen levén gondolkodva és cselekvőleg önmagát határozni, hogy ezt helyesen tehesse, kénytelen egyszersmind magát eleve a világ s kivált önmaga törvényei és céljai azaz rendeltetése felett tájékozni. E szemlélődés eredménye, tudományos főktől rendszerbe állítva, képezi a philosophia tudományát.

Módszerre nézve, egyedül helyesnek az észlelésit nyilvánítottam, mely öntudatunk adatai vizsgálatára alkalmazva, *lélektaninak* neveztetik, mint ezt már Baco indítványozta, Reid szellemünk munkássága meghatározására alkalmazta, s Fries, Észcriticájában, a philosophiai kérdések felvilágosítására legsikeresebben használta.

A módszerek criticája által kitünvén, mikép ismeretünk pusztán egy elemből, gondolkodás vagy tapasztalásból, ismeretet alkotni nem képes; ennek következtében meggyőződtünk hogy minden ismeret szükségkép dualisticai természetű, s e szerint a hiánytalan philosophiai rendszer is. A tárgy létezésének bizonyossága csak *észrevevés* által lévén megszerezhető,

e tárgynak magyarázata pedig csak gondolkodó szellemünk munkássága által, emberi természetünk ezen eredeti alkotásából kitűnik, mikép minden monisticai rendszer lehetetlen, mert tiszta gondolkodásnak nincs tárgya, tehát tartalma, pusztán tárgyból kiindúlva pedig nem magyarázhatjuk a gondolkodást, s annak alaki s eszményi helyességét, mely egyedűl gondolkodásunk törvényeiből keletkezik. A hiánytalan philosophiai rendszer tehát szükségkép dualisticai, akármely álláspontból alkottassék. E dualisticai rendszerek foglalják magokban a philosophia alanytárgyas tartalmát évezredek óta, mely oknál fogva az egyezményes philosophia e tartalmat nem is szándékozik csak most feltalálni, hanem egyedűl e rendszerek kettőségét egységbe és jobb összeköttetésbe foglalni. E nézeténél fogva az egyezményes philosophia a dualisticai rendszereket, fejlődéseiket még be nem végzett egyezményes philosophiáknak tekinti, inplicite egyezményeseknek, mikkel örömest kezet fog; de visszavonja kezét a monisticai rendszerektől, mivel úgy van meggyőződve, hogy azok következetes fejlődésben vég irányukban szükségkép hitetlenségre és fatalismusra vezetnek, tehát minden igaz, szép, jó és isteninek tagadására, tudnivaló a mennyiben a helyes philosophia ezen eszmék létesűlését mint szabad akaratunk eredményeit követeli.

Mert az egyezményes philosophia az ember törvényes munkásságát meg akarván állapitani, mivel ez épen ezen eszmék elméleti megállapításában s gyakorlati létesűlésében áll: minden erejét kénytelen arra fordítani, hogy ezen eszmék *alany-tárgyas érvényességét kimutassa.* És megmutattam, mikép minden bizonyítás által csak közvetett igazságot nyerünk, s a bizonyításnak már csak lehetsége is közvetetlen igazságokat tesz fel keblünkben, mik sem bizonyításra nem szorúlnak, sem azt meg nem szenvedik, a mellett kimutatván, mikép keblünk ezen közvetetlen igazságai *tényleg* épen az igaznak, szépnek, jónak és isteninek eszméi: mind ezeknél fogva azzal kecsegtetem magamat, hogy az egyezményes philosophia tartalmát szilárd alapra fektettem, lényegben új tanokat nem hirdetve, mert a közérzék igazságaira fektette már tanait a skót iskola, a közvetlen igazságok természetét kitüntette már Jacobi, s minde-

nek felett legtökéletesebben Fries; mi mellett sajnálnám, ha ezen eljárásaért, az egyezményes philosophiát is, mint ez a skót iskolával történt, lusta észszel vádolnának. Az egyezményes philosophia ez eredményhez nem jutott meggondolatlanúl, hanem ismerettehetségünk körülményes criticája által. E philosophia is, mint akármely más, érzeményeink felvilágosítását, ész általi igazolását követeli, sőt tudja, mikép emberben épen ezen szabad gondolkodás által fejlődnek ki azon tulajdonok, mik nemünk sajátságait képezik. Az állatnak képzeletei a nyert szemléletek által határoztatnak, mást és máskép nem képzelhet, mint a mint azt e behatások határozzák. Az ember az által, hogy mindent gondolhat, hogy gondolhat mi neki tetszik, s mikor neki tetszik, válik urává nem csak gondolkodásának, hanem akaratának is, és mivel az észrevételek soha be nem végezhető sorához nincs kötve, hanem gondolkodását önmunkásan egészletre terjesztheti ki, azt egységbe és szükségképeni összeköttetésbe hozván, az által esze az érzékiséget túlhaladó eszméket képes gondolni, mi által gyakorlati tekintetben tökéletesűlhetővé válik. A logica az egyezményes philosoph szemében igen fontos tudomány, nem csupán azért, mivel helyes gondolkodásunk törvényeit foglalja magába; mert hisz ezeknek puszta ismerete még nem képez nagy gondolkodót, hanem azért is, — s ez különösen az, mi velem a logicát megkedveltette — hogy alakjai összes munkásságunkban előfordúlnak, természetesen más alkalmazásban, minekutána minden érzés és vágy is beburkolt, még fogalom alakjára ki nem tisztúlt itéletet foglalnak magokban. Gondolkodásunk alakjai a logica által minden kétségen felűl meg lévén állapítva, általok biztos ariadnei fonalat nyerünk összes szellemi munkásságunk törvényei kinyomozására. Ne gondolja tehát senki, hogy az egyezményes bölcselkedőnek kivételes tárgyai lehetnének, miknek vizsgálatától esze el volna tiltva; sőt inkább azt hiszi, hogy eszének mindenre, mi felett kérdést támaszt, ki kell terjeszkednie, habár azon feleletet nyerné is, hogy feloldása lehetetlen; mert ez is felelet. Az egyezményes philosoph tehát tárgyra nézve nem ismer korlátot, csak azt nem hiszi, hogy a véges ész magában korlátlan lehetne, hogy működésének helyessége föltételekhez ne volna

kötve, s e föltételek egyike, logicája szerint az, hogy minden következménynek alapjának kell lennie, mely végfolyamatban csak a közvetlen igazságokban található, tehát az igaz, szép, jó és isteni, szellemünk törvényszerű munkásságának eredeti alakjait képező közvetlen meggyőződésciben. E meggyőződések alanyi érvényességét senki sem tagadhatja, mert öntudatának ellene nem mondhat; de tagadható-e a tárgyas? A mi szellemünk eredeti alkotásának lényeges tulajdona, annak külső munkásságunkban is ki kell tűnnie. Vessetek tehát egy pillantást az emberiség életére. Az igaznak, szépnek, jónak és isteninek eszméi életbe lépnek tudomány, müvészet, ipar, kereskedés, erkölcs, törvényhozás és vallás által. Ezek az emberiség közt mindenütt és minden időben mutatkoznak, a hol kifejlett szellemi élet található. És kérdem: a megnevezett eszmék, egyesekre s nemzetekre nézve, törvényszerű munkásságuk velejét képezik-e, mely nélkül rendeltetésünket elnem érhetnők? Úgy vélem; de ha nem hiszitek, tegyétek meg a kisérletet: Neveljetek embert és nemzetet tudatlanságban és rútságban, erkölcstelenségben, jogtalanságban és istentelenségben: és hiszitek-e, hogy ezen ember és nemzet paradicsomi napokat fognak érni, vígan létezni, s azon rendeltetést elérni, mely teremtőjöktől eleikbe szabatott? vagy inkább nyomorban és kínban vonaglani, míg végre elpusztúlnak?

Az *egyezmény elvét* megmagyaráztam, lehoztam öntudatunkból. Előadásimból kitűnt, mikép öntudatunk törvényszerű alakja *egység, szükségképeni összeköttetésben*. Midőn minden gondolkodásunkat, érzésünket és akaratunkat egységbe és szükségképeni összeköttetésbe foglaljuk, a szemlélet és tapasztalás esetékes, soha be nem fejezhető tényeit egészletbe kötjük össze, mi által gondolkodás, érzés és akaratunkban azon dualismus hozatik létre, mely való (reális) és eszményi (ideális) világszemléletünkben kitűnik, munkásságunk minden törvényszerű alakjaiban, tehát igazban, szépben, jóban és isteniben. Fontolóra vevén hogy gondolkodási, érzési és akarati munkásságunk életünk, életerőnk munkássága, öntudatunk ezen elemzéséből kitünik, mikép az egység és szükségképeni összekötés törvényei, nemcsak szellemi munkásságunk törvényei, hanem törvényei összes érzék-szellemi termé-

szetünknek, sőt az életnek általában, és pedig az életnek nem csak mibennünk, hanem kívűlünk is; egység szükségképeni összeköttetésben a természet, a mindenség is, minden egyes tárgy s az egész, ez minden alany-tárgyas létnek és munkásságnak, minden igaznak, szépnek és jónak törvényszerű alakja, s mi gondolatban és életben egységbe és szükségképi összeköttetésbe nem hozható, mi annak ellentmond, az törvénytelen, gondolva, érezve, akarva helytelen és hamis, életben pedig a lény rendeltetését s fenállását kockáztató; mert a mi az élet legfőbb törvényének meg nem felel, annak pusztúlnia kell.

Ezen egységet, ezen szükségképi összeköttetést egészletben, szóval ezen törvényszerüséget, mely érzék-szellemi természetünknél fogva való és eszményi is egyszersmind, mely emberre szintúgy alkalmazható mint a természetre, mert a mindenség fő törvénye, azon mindenségre, melyhez az ember is mint annak része tartozik, s mely magában egység mind az ember szükségképeni okozatos összeköttetésben : ezen általános és részletes törvényszerüséget mondom, mely mindent fentart, s mindennek rendeltetését határozza, és vele együtt mindennek munkássága helyességét vagy helytelenségét, ezen alany-tárgyas, való és eszményi, egyest és az egészet magába foglaló törvényszerüséget, mondom, nevezzük *egyezménynek*, harmoniának, állítván miszerint ezen szabályozó alaki legfelsőbb elv által, amint általa mindennek törvényszerű munkássága határoztatik, úgy munkásságunk az igazra, szépre, jóra, és istenire nézve is, minélfogva a philosophia egyes tanainak elvei is e fő elvből igen egyszerűen lehozhatók.

Akarjátok-e tudni, mi alanyilag és tárgyasan igaz? Az, mi egységbe és szükségképi összeköttetésbe hozható; ha fogalmunk a tárgygyal egyezik, ha a fogalom minden egyes képzetei egymással egyeznek. Mi a tévelygő, a hamis vélemény? Az, mely vagy a tárgygyal vagy magával ellenmondásban van, vagy végre melynek egyes tételei egymással szükségképi összeköttetésben nincsenek, össze nem függnek, következetlenek. Akarjátok tudni s magyarázni, mi a szép és a rút? Azon jelenet, felelem, mely közvetetlen szemlélet és érzemény által az egység és szükségképeni összekötés törvényeit egészletben,

tehát fenállása, élete és hatása törvényszerüségét, színben, hangban, alakban és eszmében tünteti előnkbe; ez szép, mondom, ez tetszik, mert öntermészetünk törvényszerüségével egyezik; az pedig nem tetszik, azt nem tartjuk szépnek, hanem rútnak, minek tüneménye az egység és összekötés élettörvényének ellenmond, tehát azt, mi holt, élettelen, vagy eltörpült, mi színben és hangban öszhangzást nélkülöző, tarka, zagyvalékos, minek alakja eszméjének ellenmond, vagy a symmetria és proportio szabályainak sat. Hogy magyarázatomat példákkal túl ne terheljem, nem hozom itt fel az érzéki és erkölcsi jót, ámbár mindkettő szintúgy az egyezmény elve szerint és pedig igen egyszerüen magyarázható, ha tudniillik elébb érzéki vágyunk s erkölcsi akaratunk törvényeit lélektani úton észlelve, kinyomoztuk, mert az egyezmény, mint már mondtam, nem alkotó hanem szabályozó elv, munkásságunk tartalmát tehát meg nem határozhatja, hanem helyes alakját.

Az egyezményes elv, mint látni, általános érvényességü lévén, minden létező és gondolható törvényszerüségét határozván, a mellett azonban minden egyes alkalmazásnál más értelmet nyervén, mert az egyes tárgyak saját törvényei eltérnek egymástól: ebből látható, miképbelső egysége dacára külső jelenetében oly mindenféle proteusi alakú, hogy némely bölcselkedő fel sem tudja fogni, a sok fától az erdőt nem láthatván. Azonban ez elv tényleg létezvén emberben és világban, azt mindenki eszmélve nem eszmélve, akarva nem akarva szintúgy használja, mint gondolkodása törvényeit. E tekintetben meglepő példákat hozhatnék fel, melyekből kitünnék, hogy azok is, kik az egyezményes philosophiának ellenmondanak, e philosophia elvei szerint tanítják a philosophiát; mert Beck propaedeuticája, metaphysicája egyezményes, bár nem explicite: olvassátok a philosophia értelmezését propaedeuticája bévezetésében, és meg fogtok győződni.

Az egyezményes philosophia a külföldön keletkezett ugyan, de elve helyes alany-tárgyas megalapítására nézve, magyar szülemény. Megneveztem azon férfiakat, kiknek ez ajándokot köszönjük, commentáltam nézeteiket, kiegészíteni igyekeztem tanaikat s most e rendszernek helyet követelek a philosophiának legalább magyar nyelven irandó historiájában.

„Félszázad óta, mond Jouffroy (Oeuvres complétes de Thomas Reid. Paris 1830: tome I. Préface, CCXIV. lap.) Európában három philosophiai mozgalom fejlődött ki, egy *skót, német* és *francia*. Történetére nézve legelső a skót, mely Reid 1763-ban közrebocsátott első munkájától számítható; a legfiatalabb a francia, kezdődött 1811. körül Biran és Roger-Collarddal; közbe esik a német, mely 1781. körül Kant által indíttatott meg" sat. Így vélekedik egy francia, s ha a külföldiek, kik nyelvünket nem értik és philosophiai irodalmunkat nem ismerik, a philosophia újabb kifejlését így tekintik, az ellen, úgy hiszem, nem lehet kifogásunk, mert nem tekinthetik máskép. De kérdés, úgy tekintsük-e mí is, kik ez irodalmat ismerjük? Az egyezményes rendszer, az igaz, még kezdő, még ki nem fejlett, az elvnek alkalmazása a külön tanokra még csak encyclopaediában létesíttetett; itt tehát róla még csak elölegesen lehet szó, nem a világ irodalomnak — mely róla eddig elé nem tud semmit, de saját irodalmunknak nevében; de e szempontból tekintve szólnom kell, hogy igényei eleve elismertessenek. A tisztelt társak tehát meg fogják engedni, hogy nem magam, hanem philosophiai irodalmunk első rendű bajnokai nevében, azok nevében, kik magokat e körben nemzetünk közt mint annak első gondolkodói tüntették ki, a skót, német és francia philosophiai mozgalom mellé, egész szerénységgel, még a magyart is, mint a negyediket és legujabbat hozzá mellékelhessem, mely Köteles Sámuelnek 1829-ben napvilágot látott Philosophiai Encyclopaediájával kezdődött, s élénk fejlődésben van e mai napig.

Fog-e e mozgalom előre haladni? híveket hódítani, terjedni, erőre kapni, és győzedelmeskedni? ezt kérdezheti valaki. Tisztelt társak, én, ki e philosophia igazságáról bensőleg meg vagyok győződve, s az igazság győzedelméről irodalomban soha sem kételkedtem : én erre természetesen csak igennel felelhetek; és szabadjon e mellett reménylenem, miképp azon igazság, mely közönségünk közt annak legkitünőbb gondolkodói által fejlődött ki, mely ennél fogva magyar szülemény, szintazon magyar közönség bíráló széke előtt nem vallhat kudarcot. — Előadásim folyamában Goethét neveztem a harmonismus incarnatiójának; e meggyőződésre jutottam

épen tanulmányom tárgyát képező Színtana (Farbenlehre) olvasása által, mely alkalmazásban legremekebben tünteti ki az egyezményes philosophia elveit; helyesebben tehát, mint annak homlokára jeligéűl tűzött szavaival nem rekeszthetem be felolvasásaimat: „Si vera nostra sunt aut falsa, erunt talia, licet nostra per vitam defendimus. Post fata nostra pueri, qui nunc ludunt, nostri iudices erunt.“

AZ M.DC.LX. ÉV.

OKLEVELES ADATOK MAGYARHON TÖRTÉNETÉHEZ.

RÁTH KÁROLYTÓL.

Előterjesztetett apríl 28. 1856.

A Magyar Academiai Értesitő 1855. évi folyama 403—416. lapjain Podhradczky József úr „Nagy-Várad meghódítása 1600“ című, oklevelekkel támogatott jeles értekezésében itészileg megigazítja Horváth Mihályt, a „Magyarok Története“ című nagyobb munkája III. szakaszának 267. és 268-ik lapjaira nézve.

Negyedik éve már, hogy Győr megye levéltárában folytatom kutatásaimat, s abból eddig már mintegy 2000, hazánk történetére vonatkozó eredeti levelet másoltam, melyek segélyével legjobb történetiróink munkáiba becsuszott nagy hibákat és tévedéseket meg lehet igazítani. Ily segédeszközökkel jelen értekezésemben még inkább megerősíthetem Podhradczky úr fennebb említett dolgozatában okadatolt állításait, egyszersmind Győr megye levéltárában talált eredeti oklevelek nyomán mind Erdélynek akkori sanyarú állását, mint Magyarországnak ennek folytáni háborúba keveredését, úgy hadi készületeit, bővebben felderíthetem.

Azon idő alatt, míg II. Rákóczy György az 1660-ik év első hónapjaiban a Szebenbe szorúlt Barcsai Ákost ostromolta, Erdély és Magyarország hozzá csatolt részeinek karai és rendei országgyülést tartottak Szelindeken *), s február 6. itt

*) Szelindek Szebentől éjszakra mintegy 2 mérföldnyire fekszik, tehát közel a fejedelem Szebent ostromló táborához tartatott ez országgyülés.

kelt levelökben felkérték a magyarországi vármegyéket, hogy szíves törekedésök által I. Lipót királyt bírják reá a segélynyujtásra. E levél tudtommal még ismeretlen levén történetiróinknál, eredetijéből közlöm hű másolatát, mely így hangzik :

Illmi sat. Paratissimam seruitiorum nostrorum commendationem. Isten Nagyságtoknak es Kegyelmeteknek minden igyekezetit vezerellye, utolso veszedelmehez közelittő Magyar nemzetnek gyamolgatására.

Az el mult Marus Vasarhellyi Gyülesunkból is irtunk vala Nagyságtoknak es Kegyelmeteknek el pusztult hazanknak végső veszedelmehez közelitő állapattyarul, mind pedigh Barczai Akos Urnak Tórók kozze valo be menetele felől, honnetis nem rettegesúnknak le csendesittese, vagy szabadsagunknak helyben allatása, hanem marokni nemzetunknek fogiatasa (ha szinten az Pogánsagnak kárvallasávalis) kóvete bennúnket es noha az 500,000 taller summának le engedéséuel, es az esztendőnként adoul ránk vetet 80,000 tallernak 30,000 tallérra való szalittasával taplaltanak minnyajunkat, de abbanis megh fogiatkoztunk, sót az mi keserveseb s ezers mind félelmesebbis eö Nagysága nem fontolván megh az Tóróknek titkos es elejtől fogvást valo szokasos természetit, Erdely országnak legh derekassab hellyében Szeben városában feles Tórók praesidiumot vit be, magais oda szorult, nagiobb erő jóvetelenek reménsége alat, hogy azért az alkalmatossággal egész Erdely országa mint egy Buda formajara, az várandó segétségtől Tórók országgá ne tetessék, az mi kegyelmes urunk Rákoci Gyeorgy Fejedelmunk eö Nagysága obsidio alá vétette azon hellyet, oly remenseggel, hogy ne talan az Telen Nagyságtok es Kegyelmetek io es szives tórekedeseis accedalvan Császárt eo felseget alázatos instantiánk altal arra birhatnek, hogy az fenyes porta es Erdely országa kózót, magat interponalván es valoságosan tórekedvén ne talam ennyj romlasunkat megh tekinteni, s — meg nevezet kegyelmes Urunkat velúnk edgyút kedveben venné, holot az megh nevezet es fizethetetlen 500,000 tallér is mégh nyakunkon van, az 80,000 taller adois nem hogy apadot volna, sót már anynyera duplalodot, hogy mostan eczersmind tsak nem 700,000

tallér kevantatnék, melyet mi sohais megh nem fizethetünk, ha Urunk eö Nagysága segetsege nem hasznal, igyis tsak el kell uesznunk, holot Kapikihánk mégh taualy megh irta vala, ha Karátsonigh az Summának felét be nem viszik, ne legyen semmi remensegúnk hazank megh maradásárul, mivel már az Mahumet zaszloiat az Portán ki tették Erdely orszaga ellen. Igy ertven azert Nagyságtok es Kegyelmetek szorongato nyavalianikat, emlekezzek megh arrol, hogy miis Nagyságtok es Kegyelmetek csontya es vére Magyarok vagyunk, ne nezze szomszédj hazanak egesét, majd ugyan megh emeztődéset szunnyadozo szemmel, hanem szánakozásra indulván az miben modgyok leszen, mind egy s — mind mas uton igyekezzék bennünket segetteni, törekedgyekis beczúletes kőuet attiafiai altal Császár eö Felséghe elótt meltoztassék mellettúnk az Portára Feö kóvetet expedialni, el vesztet szabadsagunknak, libera electionknak megh szerzeseben faradoztatni, es Urunknak eö Nagyságának s — az szegény hazanknak kegyelmet nyeretni, mert ha Erdely orszaga idegen nemzet kezére kél, minémű ut nyittatik az egész Keresztensegnek, Lengyel Országnak, Magyar es töb orszagoknak el romlására, kónyen altal lathattia akar ki, légh kózeleb pedig Nagyságtok es Kegyelmetek maga veszedelmevel (kit Isten tavosztasson) lathatokeppen legh hamartab fogja tapasztalni. De caeter. Illr. sat. Datum *ex Selimberk congregationéqué nostra*, dje 6 mensis Februarii 1660.

Earund. Illmr. Reuer., Splm, Mgor. Gener. Egr.
ac Nobil. D. Vrar. ad officia parati

Status et Ordines Trium Nationum
Regni Transylvaniae, partiumque Hungariae
eidem annexarum pro nunc in dicta
possessione Selimberk congregatj.

Külcím Győr megye közönségéhez szokott módon. A sárga viaszba nyomott zárt, gömbölyű s egy váltó két garas nagyságu pecsét körirata: „SIG. COMMVN. STA. MA... .... NIE. DE. COL. MONO. 1575.“ azaz „Sigillum. Commun. Stat. Magnat. Transylvaniae De. Colos. Monostor 1575“ Belkörében egy koronás és királyi pálcát tartó fejedelem látható.

Már maga a pecsét is fontos érdekkel bír, és egy 1575-ben Kolosmonostorban az erdélyi rendek által tartott országgyüléseni előszöri használatra mutat, az ez évben történtek már magokban is igen fontosak Erdély s hazánk történetében, s azért e pecsét történeti alapjánál fogva mélyebb kutatást igényelne, de az ez értekezés körét túlhaladja.

Horváth Mihály említett munkája 266. lapján írja, hogy az erdélyi rendek a marosvásárhelyi 1659. évi septemberben tartott országgyülésből írtak a Pozsonyban országgyülést tartó magyaroknak; hasonlag a fejedelem is, de hogy a megyéknek külön írtak volna, nem említi, pedig ez a fenebb közlött levél első soraiból kitünik; valamint egész tartalmából világos, hogy Rákóczynak nagy és erős pártja volt Erdélyben.

Nagyon természetes, hogy a szomszéd testvér haza sorsa igen érdekelte mind I. Lipót királyt, mind a nádort és az érseket, úgy egész Magyarországot, mi leginkább kitünik a védintézkedésekből, melyeket ennek folytán rendeltek. — Ugyanis :

I. Lipót király egy Bécsben február 6. 1660., tehát ép azon nap, melyen a szelindeki országgyülés kérelmei irattak a magyarországi megyékhez, kelt levelében megparancsolja Győr megyének, hogy a királyi kamara által 1300 katona tartására kivetett összegnek rájok eső részét, úgy a német katonaság által múltkor Csalló-közben elkövetett károk enyhítésére elvállalt segélypénzt mielőbb befizessék, mert ha még egyszer neki a királyi kamara ez érdemben panaszt emel, az 1655. 5. tc. értelmében kétszeresen megvéteti rajtok. De lássuk az oklevelet egész terjedelmében :

Leopoldus etc. Reuerende etc. Non sine displicentia intelleximus fidelitates Vestras iuxta Limitationem, per Cameram nostram Hungaricam factam, hactenus restantias illas pro intertentione Trecentorum militum, in Perceptoratum praefatae Camerae nostrae Hungaricae, ad praesens usque, non sine euidenti benignarum nostrarum requisitionum labefactatione, minime administrasse. Cum autem id, non in alium, quam in bonum Patriae, finemque atque emolumentum institutum sit, Ideo Fidelitatibus Vestris, harum serie denuo et ex superabundanti firmiter praecipiendo committimus

et mandamus, quatenus acceptis hisce, et non exspectatis ulterioribus benignis mandatis nostris, seu supplicationibus Vestris, apud Nos ex quibuscunque rationibus, interponendis, siquidem vobis prae caeteris Comitatibus Cis Danubianis, intuitu damnorum per Germanicam militiam nostram superioribus temporibus in Insula Challokeöz, pro bono Patriae collatam .... maior defalcatio dictarum restanti .... tam Cameram nostram Hungaricam imposita .... tum etiam quod in prefixo termino Sancti Georgij practerito, saepedictas restantias administrare neglexissetis, in Vilipendium benigni Mandati nostri, primo quoque tempore, ad perceptoratum Camerae nostrae Hungaricae contribuere debeatis et teneamini; alioquin si etiam Cameram nostram requisiti, id facere neglexeritis benigne Camerae nostrae commisimus, ut iuxta continentias Articuli 5-ti, de simplici et plano, in poena dupli, toties quoties, per eos quorum interest, Comitatus Judices, exigi faciet. Quibus in reliquo etc. Datum in Ciuitate nostra *Vienna*, die 6-ta Mensis Februarij, Anno Domini 1660.

Leopoldus m. p.

Georgius Szelepchénij
E. Archppus Colocens. m. p.
Ands Ruthkay m. p.

A pozsonyi királyi magyar kamara Pozsonyban február 20. kelt levelében hasonlag sürgeti az 1300 vitéznek tartására kiszabott pénz befizetését, nehogy kényszerítve legyen az országbiró közbenjöttével keményebb rendszabásokhoz nyúlni.

Ugyan ez érdemben ír Nádasdy Ferenc országbiró is — magyar nyelven — Győr megyének, hogy már ennekelőtte is több ízben írt az ajánlt pénzsegély beszolgáltatása felől, de mind eddig nem volt effectusa, azért — ujabb parancs is érkezvén a királytól — haladék nélkül bészedetvén a hátra levő pénzt, küldjék fel a királyi kamarának; ha pedig tovább is valami fogyatkozás lészen a dologban, kényszerítve lesz a törvénycikk értelmében jószágokból executiót tétetni.

Nádasdy Ferenc országbirónak e levele kelt Szaibersdorffi várában — ma Schreibersdorf Vas megyében a stájer

határszélen — Borostyánkő és Fridberg stájer város közt, 1660. február 28.

Bethlen János néhány hatalmasabb erdélyi úrral Rákóczyt fejedelműl elfogadni nem akarván, a budai basát behítta Rákóczy megbüntetésére *) az 1660-dik év tavaszán. Így állván a dolog, Lipót király, nehogy a tiszai részek a török előtt nyitva álljanak, a magyar tanácsos urakat Bécsbe összehivatta, hol — noha az országgyülésen is megigérte, mikép német sereget behozni nem fog — mégis elhatároztatott, a külföldi katonaság egy részének s a királyi banderiumnak a tiszai részekbe szállítása, mit következő levelében adott tudtokra a megyéknek martius 29.

Leopoldus etc. Reuerende etc. Non sumus immemores, quidnam in diversis Comitijs et in novissima quoque proxime elapsi anni Diaeta, de non inducendo in Regnum hoc nostrum extraneo Milite, cum fidelibus nostris Statibus et Ordinibus concluserimus. Nihilominus cum proximis diebus instans et praesentaneum partibus Superioribus dicti Regni nostri periculum jam jam imminere pro certo animadverterimus, inde pro paterna nostra cura et sollicitudine, ex Consilio fidelium nostrorum Regni ejusdem Consiliariorum huc in eum finem convocatorum intermittere nequaquam potuimus, quin ijsdem certa parte Militiae et Banderij nostri, illinc statim e vicino Poloniae Regno pro maiori celeritate educendi subueniremus, ne quam anno praeterito adeo deplorandam ruinam memoratae partes perpessae fuerunt, isto quoque similiter experiri cogantur. Assecurantes Fidelitates Vestras, quod cessante suprafato periculo, dictum Banderium nostrum inde quantocijus educi curaturi simus. Ne vero obhunc ingressum suprafate Militiae quicquam detrimenti, aut incommodi Fidelibus Nostris Regnicolis uspiam accidere possit, dedimus in commissis Fideli Nostro, nobis syncere dilecto Regni istius nostri Comiti Palatino, quatenus assistentia sua personali, et directione, eam curam, ac diligentiam adhibeat, ne vel in minimo Fideles nostri Regnicolae se eatenus aggravatos conqueri possint, facta etiam ea dispositione circa Annonam et victualia,

*) Horváth Mihály, Magy. Tört. 3. k. 267. l.

qua eidem Militiae sufficienter provisum esse queat, cum ejusdem ingressum non nisi ad commodum, et bonam conservationem Regni hujus nostri destinatum esse voluerimus. Sperantes vos huic nostrae optimae intentioni et paternae pro Regno nostro curae omni promptitudine et zelo pro communi securitate collaborantes omnem necessariam assistentiam et promotionem adhibituros. Gratia et clementia nostra uobis in reliquo benigne propensi manen. Datum in Ciuitate nostra *Vienna* die 29-ta Mensis Martij, Anno Domini 1660.

Leopoldus m. p.

Georgius Szelepchénij
Archppus Coloc. m. p.
Ands Ruthkay m. p.

A háború előestéjén lévén az ország, a pozsonyi királyi kamara a posták körül oly intézkedéseket tett, hogy a levelek és sürgönyök minél hamarabb juthassanak a hadsereg körül levő nádorhoz, úgy ettől a bécsi udvarhoz, és ezt egy, Pozsonyban apr. 19. kelt levelében igéri a megyéknek. A kamara ezen intézkedése valóban igen szükséges és hasznos is volt, s mint a levél tartalmából kitünik, a magán levelek gyorsabb szállítása is nyert ez által.

A török berontás ólta évenként alább szálló pénzügy e korban már *igen* rosz lábon állott. Egy igen szomorú példáját látjuk a pozsonyi kamarának egy, ez évi junius 7. Győr megyéhez intézett levelében, melyben írja, hogy a legutóbbi országgyülés X. törvénycikkében rendelt koronaőrző hajduk fizetését a rendelt időre beküldjék, nehogy az őröknek nehéz kézi munkával kelljen — nem fizetés esetére — kenyeröket keresni. Későbbi időkben még arra is van példa, hogy sokan elszöktek, mivel a megyék a pénzt nem fizették, s így ők sem kaphattak.

Nagyvárad bekerítése *) után épen egy hónapra I. Lipót király Grécben augustus 13. kelt levelében Magyarország megyéit felülni parancsolja, mely irata következőleg hangzik:

Leopoldus etc. Reuerende etc. Necessitate summa et evidentibus Regni periculis id exigentibus benigne decrevimus

*) 1660. julius 14

et mandavimus, superioribus quidem Regni nostri Hungariae Comitatibus, ut statim et de facto generaliter insurgant, et defensioni patriae strenue incumbere non praetermittant, partibus vero Cis et ultro Danubianis iniungere placuit, ut pariter ipsi quoque juxta Articulum 7-um novissimae Dietae, aliosque ibidem citatos ad Insurrectionem parati esse, quin etiam Lustrationes suas peragere debeant. Quare Fidelitatibus quoque Vestris benigne et serio praecipimus et mandamus, ut sese interim apparare, Lustrationesque peragere velitis et debeatis. Et nihilominus in aedibus quisque suis se contineri, usque ad ulteriorem nostram requisitionem. Executuri in eo benignam, et omni modam voluntatem nostram. Quibus etc. Datum in ciuitate nostra Graecensi Styriae die 13-tia Mensis Augusti, Anno Domini 1660.

Leopoldus m. p.

Geor: Szelepchénij
Archppus Colocens. m.p.
Ands Ruthkay m.p.

E hadra hivó parancsot követte I. Lipót királynak egy más, szinte Grécben két nappal későbben, augustus 15. kelt levele a megyékhez, melyben parancsolja, hogy az ország a múlt országgyülésen egyértelemmel alkotott VI. törvénycikkben bizonyos mennyiségű gabonasegélyt ajánlván, s most arra nagy szükség lévén, igyekezzenek azt öszegyűjteni és a királyi kamara által rendelendő helyre küldeni.

Bármintvédi Wesselényi Ferenc nádor a rakamazi tábor segédhadait, épen ellenkezőt bizonyít Sáros megye körirata a megyékhez, s ha e megyének annyi panasza volt reájok, képzelhetni déli Zemplin és egész Szabolcs megye sorsát. Valóban megfoghatlan e tábor időzése [1]), s noha jó remény fejében türték a megyék káraikat, Nagy-Várad elestével (aug. 28.) nem szűntek meg kiindításán munkálkodni, átlátva, hogy nemcsak hasznokat nem vehetik, sőt a hon letarolását kell általok szenvedni. De lássuk Sáros megye érdekes köriratát:

---

[1]) Legalább Bihar megye éjszaki részén foglaltak volna állomást, mint szerették volna az éjszak-magyarhoni rendek. (lásd alább e levelet.)

Illmi sat. Seruitiorum sat. Ugy hiszszük ez elmult orszagunk gyűléssében levő- s oda expediált becsületes követ attyokfiai relatiojabul, annijval inkáb azon orszagh gyűlességében condalt 25 Articulusnak continentiajabul bűsségessen érthette Nagyságtok s Kegyelmetek, de Inductione Militis extranei, michoda kérdések fen forgóttanak, es midön már azon országunk constitutioiok mellet super non inducendo in hoc regnum ad quorumvis intimationem et consilium, Milite extraneo bátorságossak volnánk, megh emlékezvén ugyan eö Felséghe az mi Kegyelmes Urunk azon országunk constitutiojárul, de respectu praesentaneor. periculor. ex consilio et consensu nonnullorum Dominorum Consiliariorum Hungarorum, ad id specialiter convocatorum mind Lengyel orszagbul s mind peniglen más szomszéd provincziákbul ugyan számos német hadakat, illyen Assecuratioval, hogy nem más végre, hanem praecise in defensionem patriae jönnek, es absque omni incommodo et detrimento nostro, sufficientibus provisionibus interteneáltatnak, cessante vero periculo azonnal educaltatnak, méltoztatot kegyelmessen ide a fel földre küldeni, az mint Nagyságtok es Kegyelmetek ezen eö Felsége levelének pariajábul megh fogia érteni [1]). Mely eö Felsége Kegyelmes Assecuratiojához — s attyai intimatiojához képest, ugy alá jövet, valamint az Taborra — is Rakomozra, azoknak mind Commeatusoknak mind vecturak commoditasirul es egyéb securitásokrul sok karunkkal, költsegünkkel es fáratsagunkkal illendeöképpen kényszeritettünk providealni. Azomban mind azotatul fogvast azon Armada Rakomaznál lévén midőn az Tiszan tul lévő lakosok az Poganyságnak tovab valo excursiojátul nem tartván azelötti rablások után, hazokhoz redealtak volna, az Váradi impunita obsidionak alkalmatossagaval azon poganysagh ujobban kiütvén, az megh marat Keresztyen attyank fia lako hellyeit, az eö Felsége Ditioiban elegette, es közzülök számos ezereket, rész szerint levagot, rész szerint pediglen kegyetlen rabságra elhaitot, es az ki nagyob — s — legh kesservessebb, midön Varad, az Keresztyénségnek propugnaculomja.

---

[1]) Nem találtam mellette, azonban ezen felhítt levelet már ismerjük, már fentebb közöltetett „Bécs martius 29." alatt.

Erdelynek feje — s — Magyar Országnak Kolcsa, obsidealtatot volna, az nemes fel földi Statusok eö felségénel az mi Kegyelmes Urunknal valo alazatos instantiajokkal az Armadának továb Szatmar es Szabolcs Vármegyék széli felé valo mozditasáert vagy az poganysagnak distractiojaért supplicaltak volna, hogy az Varadiak — is azzal obsidiobol való tagitast es respiriumot vehettek volna, minden segitségtűl destitualtatvan az poganij inségét s — az varakozastis megh unván, sok emberkedések után ejeli, nappali ostromok mia megh kevesedvén, édes hazanknak — s — nemzetünknek nagy es utolso minajával — s — az egesz Keresztyénségnek periculumiával, Tőrök kezében eset, mellyel félő, hogy valamint Varad, igy Erdely is az Keresztyen fejedelmek Guberniumja alol éppen el ne essék.

Mivel azért ab initio mensis May praeteriti azon Armadának mindenféle inségét szenyvegyük, azomba semmi hasznos gyümölcsét hazankban valo léteknek nem erezzük, sőt ezeken kévöl naponkint az erre jövő Legiok szamára valo Commeatusok, szekerezések, szaporodván, s — más közönséges nemesi szabadságunknak praejudicalo impositiok — is, el annijra, hogy a Tiszan tul sok hatarokon valo vetéseket azon Német hadak magok közöt fel osztatván, megh emésztették, és immar naponkint ide fellyebb — is az sok inségektűl, szekerezésektűl, kivaltképpen feles vono marhajoknak oda vesztésektűl — s — az ki nagyobbominált hijbernialis statioktul, abbul emergalando insolentiajoktul az szeginységh isszonykodván es megh rémülvén, az Tőrők földére es más bátorságossab hellyekre takaroszik inkab, hogy sem magának tovab való securitast igirhessej. [1]) Melyből közönséges nemesi szabadsagunknak minemü labefactalása országunk constitutiojanak praejudítiumja, maroknij nemzetünknek elfogyasa, es édes hazánknak utolsó veszedelme ne következzék Nagyságtok — s — Kegyelmetek mind érezheti — s — mind bölcsen megh itélheti.

Mind ezekrül alázatos instantiank es fel köldöt becsületes követ attyank fia Nemzetes Lypoczij Keczer András Uram

---

[1]) Így!

által eö Felségét az mi Kegyelmes Urunkat demisse informalván esedezünk eö Felséghénél non existente aperto bello, es mostis az mint erössen asseveraltatik, az portával valo békességh fen tartatatván — s — Váradnak megh nem segitése, es az Kanisaij obsidionak solutioja azont bizonyitvan, egyebarant — is in aperto bello az szomszed Keresztyén Orszagok es Provinciak, az mellyek — is a continua hadakozasokkal exhaurialtattanak, consensussa es succursussa kivantatván, méltoztatnék inkab eö Felsége ad formam Articulorum 13. et 14. praeteritae Diaetae a portán Magyar Országi dolgokat értő — s — oda köldendő Magyar Országi internuntius által magát quantotius pro alleviatione praemissorum paceque servandam Kegyelmessen interponalni — s — azomban az Confiniariusoknak ekkoraigh intermittalt numerusát, az Tőrőknek particularis excursioja ellen juxta Articulum 3. Anni 1655 et 2. praeteritae Diaetae, Kegyelmessen fen tartatni es exolvaltatni, az Constitutiok ellen es minden szükségen kivöl introducalt extraneus milest peniglen, melly ennek a fel földnek nagy kárával terhével es desolatiojával vagyon, Kegyelmessen kivitetni.

Kérjük azért Nagyságtokat — es — Kegyelmeteket nagy szeretettel, söt Magyarsagára es igaz haza fiusagára provocallyuk, egy lévén az szabadsagh, egy az permansio, érezze ezen mi nyomoruságunkat es utólso veszedelemben forgo alapotunkat, — s — fogia egy szivel, lélekkel mind az mi Kegyelmes Urunk eö Felsége — s — mind édes hazánknak calumniai elöt, hathato intercessiojaval, ez veszedelmes alapatok alol valo felszabadulasunkat — s — édes Hazánkban Közönséges megh maradasunkat. Mellyért Istentül áldást szép posteritasinál érdemes emlékezetet és tölunk — is minden alkalmatossággal valo hála ádast, es köteles szolgalatot várhat Nagyságtok — és — Kegyelmetek. Nagysagtoknak — s — Kegyelmeteknek jo resolutioját el várván, Isten éltesse Nagyságtokat — s — Kegyelmeteket kedves io egésségben — s — vezérellyen minden jora. Datum *in Libera ac Regia Civitate Epperies* ex Congregatione nostra Generali die, 8. mensis Septembris celebr. Anno 1660.

Earundem Dominationum Vestrarum

fratrum amici et Vicini
ad seruiendum semper paratissimi

Universitas Dominorum Magnatum
ac Nobilium
Comitatus de Sááros.

A rakamazi tábor mozdulatlansága, Zrínyi Miklós horvát bánnak Kanizsa ostromától a hadi tanács által parancsolt felhagyatásából azt következteték Sáros megye rendei, hogy a királynak nincs szándoka hadat viselni, azért, és mivel hasznokat nem látták a birodalmi hadaknak, sürgették azok kivitelét.

De a fenebbi levél kelte után két napra máskép hangzott Wesselényi Ferenc nádor levele a megyékhez a rakamazi táborból, mindenki meggyőződhetett, hogy belékaptak a bellumba. Tartalma következő:

Illustrissimi sat. Salutem sat. Nem kételkedünk, az mi Kegyelmes Urunk eö Felsége Kegyelmeteknek az personalis insurrectio felöl valo publicatoriakat meg kütte, hogy in tali casu summae necessitatis, Kegyelmetekis hazaja oltalmara viritim fel kellien. Mivel penig az fel fuvalkodot poganisag, az Nemet követ által, nekünk nem csak meg merészlette batran izenni, de palam et aperte altalunk eö felségenekis iratni, az ket Varmegje foglalasahoz akar egi atalliaban niulni. Melliel hogy az Generalis békeséget részekrül valojaban fel bontottak légjen, ki nem lattja? Kegyelmeteket azért akarank szeretettel requiralnunk, seöt az eö Felsége nevével Palatinusi Authoritasunk szerint serio parancholnunk is, hogi vévén ez levelünket, ha Ersek Urameknak eö Kegyelmeknek, Judex Curiae Urammal s — teöb fel földi Urakkal ugi tetsik, a mikorra, es hova fognak Kegyelmeteknek eö Kegyelmek terminalni, igaz hazafiusagat meg mutatván, mingiarast jo szerrel és késztilettel fel ülvén, azon napra és helire comparealni semmi uttal el ne mulassa, és siessen édes hazaja oltalmara. Egjebirant mi tudomant tészünk, Isten s — Magiar vilag elöt, valaki ebben hatra allo lészen, s — egi szivel lélekkel nem fog az dologhoz, orszagunk törvenje szerint irremissibiliter procedalunk ellene, seöt ha orszag teörvénje nem

volnais, a ki ez haza mulhatatlan szükségében velünk edgiütt fel nem ül, ra megjünk, s — ra küldünk, es mint affele mostoha fiat, s hereit hazanknak, ki gjomlalliuk, ki hanniuk, s javait az erdemeseknek eladgiuk. Nec secus facturi. In reliquo easdem felicissime valere cupient. Datum *ex castris ad Rakamaz positis die 10.* Septembris. Anno 1660.

Earundem Dnum Vrar

Amicus ad seruien parat
Comes F. Wess. m. k.

Tanácsosabbnak tartá a nádor a fenyegetett megyékhez közelebb lenni, s a hadra is vigyázni, ugyanazért a Dunán innen és túli megyéket Zombori Lippay György esztergami érsek és Nádasdy Ferenc országbíróra bízván, meghagyta nekik, hogy a védelemről tanácskozzanak az urakkal és a megyékkel. Erre mutat az érsek levele Farkas András Győr megye alispánjához, mely következőleg hangzik:

Generoso Domino Andreae Farkass, Sacrae Caesareae ac Regiaeque Mattis Tricesimatori Jauriensi et Comitatus eiusdem nominis Vice Comiti etc. Amico nobis observ.

Generose Domine Amice Nobis
observandissime!

Salute et officij commendatione praemissa. Palatinus Uram eö Kegyelme mostani veszedelmes állapottyát consideralvan szegeny Hazanknak és nemzetünknek, értuén aztis, minémő Denuntiatiot tett Ali Passa az két Vármegyéről, hogy aszt magának tartaná, és fegyverrelis megvenné, requiralt eö Kegyelme bennünköt, kérvén, hogy az közzel valo urakat és tanácsokat hozzánk hivatván, beszellyünk eö Kegyelmekkel mostani veszedelmes állapotinkrol, azoknak meg orvoslásárul és az Insurrectionak modgyárul, és rendirűl.

Mely minthogy az nemes Vármegyéketis nézi és illeti, gondolván az üdőnek rövid volta miatt gyülést nem hirdethetne Kegyelmed, hogy onnan bocsáttassék, akaránk azért Kegyelmedet requiralnunk és kérnünk, maga mellé vévén valakit a nemes Vármegye tagjaij közzül, pro 27. praesentis itt Posomban jelen legyen, és az teöb Urakkal s — Vármegyékkel eggyütt meg maradasinkrol, és az Insurrectionak

modgyárul beszélgessen és tanacskozzek. Holot peniglen az Nemes Vármegye gyülésébűl bocsáttathatik Kegyelmeddel, annál job leszen. Hozza Isten Kegyelmedet jo egésségben. *Posonij* 17. Septembris Anno 1660.

G. D. V-ae.

Amicus beneuolus
Archieppus Strigon. m. k.

P. S. Hogiha penighlen azomban mustranak valo napot terminalt uolnais Kegyelmed, hallaszsza el aztot ad diem 5. avagy 6. Octobris.

A veres ostyába nyomott zárt monoru alaku érseki pecsét köirata:

„GEORGIVS. LIPPAI. ARCHIEPISCOPVS. STRIGONIENSIS.“ A címerpaizsban két szemközt fenálló koronás oroszlán látható, melyek két első lábaikkal egy koronás oszlophoz támaszkodnak.

Ezen idő tájban I. Lipót király Stájerország fővárosában időzött, és ennek várából september 23. kelt levelében írja Győr megyének, hogy a Schaffi nevet viselő lovas ezredet Morvaországból az érsek-ujvári komáromi és győri határszélek megerősítésére beküldi, s megparancsolja, hogy mind az ezredet vezető biztosokról, mind élelmökről gondoskodjanak. Lássuk a levél egész szövegét:

Leopoldus sat. Reuerende sat. Quandoquidem . . . . praesentium publicarum summe id exposcentium necessitatum, certam Legionem Schaffianam Equestrem, ad aliquod pro defensione partium istarum, in Confinia nostra nempe Vijuarinum, Jaurinum, Comaromium, et reliqua loca, collocandam, eumque in finem, e Marchionatu nostro Morauiae illico mouendam, atque in Regnum hoc nostrum, per aliam et diuersam, ac reliquae nuper ingressae sunt Legiones viam, nimirum per montem album, inducendam (prouti Commissarij uestri cum illis inibi conuenerint) benigne decreuimus ordinauerimusque; Proinde Fidelitates Vestras clementer requirendas ac simul etiam hortandas duximus, mandantes, quatenus certos e medio huius Comitatus Uestri Commissarios deligere et deputare non omittatis, qui dictae militiae obuiam

ire eamque excipere, et in proximum Comitatum, qua ipsi progrediendum est, deducere, operamque suam tam in transitu, quam in Annonae et Commeatus, aliorumque necessariorum prouisione et subministratione impendere valeant et debeant, quo sic prouisa, a licentia militari abstinere, neque miseraé plebi et Incolis oneri et grauamini esse queat. In quo rem nobis gratam, Patriae salutarem et necessariam facturi, seriamque et omnimodam nostram uoluntatem executuri estis. Gratia etc. Datum *in Arce nostra Goritiensi*, die 23-tia Mensis Septembris, Anno Domini 1660.

Leopoldus m.p.

Geor : Szelepchénij
Archppus Colocens. m.p.

Ugyan ezt hagyja meg a magyar királyi kamara Pozsonyban october 6. kelt levelében azon megyéknek, melyek a Fehérhegytől e határszélekig *) terjednek.

Azonban lássuk, mi történt az esztergomi érsek által összehivott pozsonyi honvédelmi gyülésben, melyet nekünk gróf Batthyáni Kristóf levele mond el, ki a gyülés után, mint a dunántúli részek főkapitánya, tüstént értesíttetvén a határozatról, october 12-re felülni parancsolja a dunántuli megyéket, következő magyar levele következtében:

Illmi sat. Salutem sat. Nem kétlyük, hogy hirével nem volna Kegyelmeteknek, az eö Feölségétűl szegény hazánk oltalmára kegyelmessen parancsolt Generalis Insurrectio, kire nézve Esztergomi Érsek Urunk eö Nagysága a feö feö Urakat és tanácsokat eöszve hivatván Posonyba, pro elapso die 27 praesentis és consultatiót tartván az megh parancsólt insurrectionak módgyárol, azt végezték magok keözeöt eö Nagyságok és eö Kegyelmek, hogy az eö módgya szerint feöl parancsólván, és eöszve készitvén népét, mindenik Vármegye pro die 12 affuturi mensis Octobris minnyáian compareállyanak in publico, és az hol legh iobnak itélik lenny, ottan megh mustráltassanak a népek Generaliter. Minek okáért requiralnunk keölleöt Kegyelmeteket nékünkis tisztünk és hivatalunk szerint, s — admoneálnunk, hogy Kegyelmetek certificatussok

*) Győr, Komárom, Érsek-Ujvár.

lévén az napról, az hellyrül pedigh Kegyelmetek magok tevén rendelést, ió szerrel való feöl késztüléssét, egybegyülését, és táborba szálását el ne mulassa, neis halaszsza semmi uttal, hanem a napon és helen compareálván effectuallya a mustrát, várván azomban eö feölségének bizonyos ordinantiáiát, vagy Palatinus Urunknak, Érsek Urunk eö Nagysága által. Melly dologban mijs készek leszünk Kegyelmetekkel correspondeálnunk, Isten erőnket s — egésségünket iobra fordítván. Éltesse Isten Kegyelmeteket szerencsés ió egésségben. Datum *raptim ex castro nostro Szolonok* *), die 30 Septembris, Anno 1660.

Earundem Dnum Vrar

Amicus et Stor
parmus

Comes Christophorus de Batthyán m. k.

A veres ostyába nyomott zárt és monorú alakú pecsét körirata:

„C. C. D. B. S. C. R. M. C. P. R. H. C. D. E. C. C. O. S. G. C." azaz: „Comes Christophorus De Batthyán, Sacrae Cesareae Regiaeque Majestatis Consiliarius, Partium Regni Hungariae Cis Danubianarum Electus Capitaneus, Canisae Oppositorum Supremus Generalis Capitaneus." A pecsét belkörében egy magános szikla látható, melynek tetején levő fészek felett egy kiterjesztett szárnyu és görbített nyakú anyamadár áll, mely alatt a fészekből anyjok felé irányzott fejjel néhány apró madárfi látható. A szikla alján egy koronás álló oroszlán szemlélhető.

Ezen hadi készületek a török foglalási igyekezetek ellensúlyozása végett történtek, a határvárak is elláttattak élelemmel, mit bizonyít a magyar királyi kamarának egy Győr megyéhez intézett, Pozsonyban october 4. kelt levele, melyben megparancsolja, hogy a legutóbbi országgyülésen hozott VI. tc. tartalma szerint ajánlt gabona-segélyt a megye a győri erősség élelmezési főbiztosának adja által.

*) Szolonok ma Szalonak, Vas megye kőszegi járásának majdnem közepén, Borostyánkőtől délre. 1450-ben épült várát a Batthyányiak birják.

Mi lett azonban a Dunán túli és felföldi megyéknek ezen évi felkeléséből, legjobban megmondja az esztergomi érsek levele, mely így hangzik:

Illumi sat. Salutem sat. Áldgia megh Isten minden jokkal Kegyelmeteket. Mind varunk az eö Felsege valasztételet es kegyelmes paranczolatait, ha fel üliün Kegyelmetek kelletek e varakozni es egiüt lenni vagi penigh el oszlani ki ki mind hazahoz es az mikor kivantatik elö allani. Assecuralt voltis bennünket az Beczy Consilium hogi bizoniossan legh felyeb az may napra megh erkezik az resolutio, de im semmi leuelünk nem jüve, sem az Consiliumtol sem eö Felsegetöl.

Kihez képest egyebet nem tudunk mit irnia Kegyelmeteknek, hanem iaualiuk, hogy az eö Felsege eddigh valo kegyelmes paranczolatiához alkalmaztassa Kegyelmetek magat, *és megh mustraluan haza oszolion.* Tarcza es eltesse Isten sok iokkal Kegyelmeteket. Datum *Posony* dje 10-a octobris Anno 1660.

Earund Dnum Vrar

ad servien paratissimus
Archieppus Strigon. m. k.

Azonban, noha az érsek a felkelő sereget haza térni engedte, a háború megszünése nem következett be, mert a Kemény Jánost pártoló Lipót király ezt besegíteni elhatározta; ugyanazért a még be nem szolgáltatott katonai segélyt a nádor szigorúan megparancsolta a megyéknek következő, *Tokaj városában* october 28. kelt levelében:

Illmi sat. Emlekezetibe lehet Kegyelmeteknek az Nemes orszag az elmult Gyülesebén Articulo 8 mennyi es minemü militare subsidiumot vetett vala fel, pro duobus annis, meljnek exactiojara latvan szükséget hazanknak, Tekintetes es Nagyságos Zichi Istvan Kamora Praefectus Uramat, innetis fel kellet, eö Felseghe Kegyelmes engedelmebül bocsatannünk, mind az altal nemellyek Kegyelmetek közzül refraganeuskodvan, az kis personalis insurrectiora valo mustra miatt. el akarnak Portajoktul meg adni mulatni, holott az micsoda involutiokra jutot, s csak nem utolso veszedelmere közelitet ez szegeny igye fogyot Magyar haza, nem hogy azt nem kel-

lene praestalnunk, kit articulariter orszagul vettünk fel, de seöt többetis kellene cselekednünk. Igy leven azert az dolog Kegyelmeteket akarank requiralnunk, seöt Palatinussi Authoritasunk szerint serio parancsolnunk is, hogy Kegyelmetek azon két esztendöre való militare subsidiumot az megirt Articulusnak continentiaja szerint fogjatkozas nelkül Kamara Praefectus Uram requisitjojára adgja meg, egjeb irant fel tanaljuk modgyat, mint kellessek az hatra allokon meg vetetni. In reliquo Isten eltesse Kegyelmeteket jo egesseghben. Datum in oppido Tokaj. die 28. Octobris. Anno 1660.

Earundem D. Vrar.

Amicus ad seruiend. paratissimus

Comes F. Wess. m.p.

Úgy látszik, hogy a nádor e kemény levele sem hozta meg a kivánt sikert; ugyanazért Lipót király Bécsben novemb. 26. kelt levelében inti a megyéket, hogy veszélyben lévén Magyarország, annak védelmére mindent el kellene követniök; meghagyja tehát, hogy az 1659-iki országgyülés alkotta VIII. és XII. tc. értelmében rendelt segélyt tüstént beszedjék, és a kamara főnökének Zichy Istvánnak kezéhez szolgáltassák; írja egyszersmind, hogy a nádornak parancsul adta, miszerint ez érdemben mindent elkövessen, még végrehajtást is eszközöljön, eredményhez jutás kedvéért. — Mindezen fenyegetés mit sem használt, mert a nádor egy 1661. évi martius 12. Pozsonyban kelt levelében még mind egyre ezen gabnasegély megadását sürgeti, azonban ennek, valamint a következő hadi mozgalmaknak előadása az 1661. év okadatolt történetét illetvén, ezt, de még az 1662. 1663. és 1664-dik év történetét is más úttal lesz szerencsém előterjeszteni.

JEGYZÉK A „TALAN, TELEN" TAGADÓ KÉPZŐRŐL.

PODHRADCZKY JÓZSEFTŐL.

Közölve az academiában novemb. 5. 1855.

A magyar orthographia legtöbbet vét az : *atlan*, *etlen*, *talan*, *telen* tagadó képzők használatában. Az *at*, *et* tagadó képző sok szóban egészen kihagyatik már a régibb íróktól is, mint : *tétlen*, *vétlen*, *vetlen* szókban, *tét-etlen*, *vét-etlen*, *vet-etlen* helyett; kiket ebben nem tanácsos követni, valamint általában az ő irásmódjokat nem, vagy csak igen kevés kivétellel. A *talan*, *telen* képzők egyik csonkitója volt *Molnár Albert* is, kivált versekre szedett zsoltáraiban.

Magyarban a *lan*, *len* vég tagok, az *at*, *et* képzóknek, melyek az égyiptomi és kopt nyelvben is tagadók, kiegészítő részei, melyek magokban véve, *at*, *et* nélkül, nem tesznek privatiót; magokban meg sem állhatnak. Mi lenne nyelvünkből, ha valaki „vet-etlen föld" helyett „vetlen földet" írna? ezt még a költészetben sem türnők.

A *lan*, *len* azért vétetnek önálló képzőkül, mert közönségesen azt tartjuk, hogy a *lan*, *len* képzők a tárgyesethez ragasztandók; holott nem úgy áll a dolog : mert az : *atlan*, *etlen*, *talan*, *telen* az alanyesetnek, az igéknél pedig az egyes szám harmadik személyének ragasztékai, mint: mez=pilus, mez-étlen=inpubes, átvitelkép: ruhátlan; mezétlen-láb a helyesirás, s nem mezétláb, mi inkább lábbelit látszik jelenteni; gond-atlan, nev-etlen, esz-etlen, vég-etlen, hit-etlen, hir-etlen, ir-atlan, hiv-atlan, hisz-etlen, fest-etlen, foly-atlan, löv-etlen, szöv-etlen, stb.

Mikor a név önhangzóval végződik, akkor az *at*, *et* az önhangzóval egybe foly, mint : atya, atyá-tlan, anya, anyá-tlan, ragya, ragyá-tlan, megye, megyé-tlen, vese, vesé-tlen.

Továbbá, mikor a név, s az íge egészen tagadó, akkor rendesen: *atlan*, *etlen* képzőket vesz föl; ha pedig a tagadás csak relativ, ez esetben : *talan*, *telen* használandó, mint : szav-atlan : néma, szó-talan : nem beszédes ; szemetlen : kinek nincs szeme, szemtelen : impudicus; bün-etlen : qui omni culpa caret, büntelen : a certa noxa vacuus; hír-etlen : sine fama, hir-telen : subito, vagy subitaneum quid; faj-atlan : inprolis, faj-talan: buja; számatlan : innumerus, számtalan : mi nincs megszámítva; nevetlen : kinek, vagy minek nincs neve, név-telen : kinek, vagy minek van neve, de nem tudatik; sütetlen : mit nem sütnek, süt-telen : mi ki nem sült; föv-etlen : mit nem főznek, fő-telen : mit főztek, de nincs megfőve.

Az *ikes* igék közöl ezek veszik föl e képzőket : híz-atlan, bíz-atlan, mosd-atlan, lép-etlen sat.

ACADEMIAI TÁRGYALÁSOK.

A mathematicai és természettud. osztályok ülése, julius 7. 1856.

Mélt. b. Eötvös József m. Elnök úr elnöklete alatt jelen az illető osztályból: Bugát, Frivaldszky, Gebhardt, Győry, Kiss K. rr. tt. Nendtvich lt. — Egyéb osztályokból: Balogh, Érdy, Szalay rr. tt. — Bertha, Csengery, Hunfalvy, Lukács, Pauler, Tóth L., Wenzel ll. tt. — Toldy Ferenc titoknok.

— *Nendtvich Károly* lt folytatta amerikai közléseit, s azokat számos növény- és állattani tárgyak bemutatásával kisérte.

A nyelvtudományi osztály ülése julius 14. 1856.

Mélt. b. Eötvös József m. Elnök úr elnöklete alatt jelen az osztályokból: Balogh, Ballagi, Hunfalvy, Métray Gábor r. és ll. tt. — Egyéb osztályokból: Bugát, Érdy, Horváth C., Kiss K., rr. tt. Csengery, Pauler ll. tt. — Toldy Ferenc titoknok.

— Olvastatott *Lugossy József* lt értekezése a szócsaládosítás módszeréről a magyar szónyomozásban.

— Beadattak *Nagy János* rtnak az academiai körlevél folytán beküldött észrevételei a „Magyar Nyelv Rendszeréhez", mik a Nyelvtud. Bizottmányhoz tétettek át használat végett.

— Olvastatott a *Nyelvtudományi Bizottmány* következő Véleménye a *Sámuel-díj ügyében:* Méltóztatott a tisztelt Academia f. é. martius 31-d. költ határozatában megbízni, hogy Sámuel Alajos majki prépost úr jutalom-alapítványa szervezési s a körülte leendő eljárás iránti utasítás ügyében véleményt adna alulírt bizottmány.

Minthogy az igen röviden és általánosan fogalmazott végintézeti rendelkezés szerint az 1000 ftnyi alapítvány évi kamata, tehát 50 f. ep., minden évben „a társaság biráló széke által legjobbnak itélendő nyelvészeti magyar munka szerzőjének" kiadandó: ebből szükségkép az következik, hogy 1) valahányszor nyelvészeti munka nyeri el az academia nagy jutalmát 200 #ban, egyszersmind a Sámuel-díjjal toldassék meg; 2) valahányszor valamely nyelvészeti pályamű akár akademiai 100, akár Marczibányi 30 #jutalmat nyer, ha az kinyomatik s az illető évben a szakjabeliek között legjobbnak találtatik, másodszor is megjutalmaztassék; sőt 3) hogy oly nyelvészeti munka, mely, más szakú nyervén el az academiai nagy jutalmat, netán a Marczibányiféle 50 # másod jutalmat nyerte el, szinte még a Sámuel-díjjal toldassék meg.

Miután pedig nem hihető, hogy a bold. derék hazafi, ha közelebbről ismeri az academiai jutalmak szerkezetét, buzgó szívből eredt, de igen szerény alapítványával sokkal nagyobb jutalmakat kivánjon csak megtoldani, s így a jutalmakat cumulálni, mi által az övének előleges buzdító hatása a nagyobb jutalmakban szinte sikeretlenül felolvad: a

bizottmány úgy hiszi, egészen a bold. alapító szellemében ajánlaná azon elóleges megszorítást, mely a Gorove-jutalom szerkezetében is előfordúl, hogy t.i. jutalma alól mind azon munkák kivétessenek „melyek akár academiai, akár más bármely jutalommal koszorúztattak." De az évenkénti jutalmazásnál így sem kerülhetni el a cumulatiót, mert miután az academiai nagyjutalom hatévi időkörökben minden osztályra ismét visszatér, még is szükségkép úgy fordúlna a dolog, hogy midón nyelvészeti munka nyeri el az academiai nagy jutalmat, az olyannak jusson, mely a közelebb lefolyt öt év valamelyikében már kapott Sámuel-díjt.

Egy módját látja tehát csupán a bizottmány e célnélküli, s a jutalom-alapító szándékában bizonyosan nem fekvő cumulatio eltávoztatásának, s ezen új jutalom csak így lehetséges gyümölcsöztetésének; ha t.i. az oly nyelvészeti dolgozásokra szoríttatik, melyek az említett féle nagyobb jutalmakért vagy kisebb terjedelmök, vagy nem önálló alakban megjelentöknél fogva nem versenyezhetnek, bár tartalmok újsága, jelessége s gerjesztő hatásánál fogva néha egy különben igen jó s nagyobb rendszeres munkánál fontosbak lehetnek: milyek főleg a nyelvészeti *értekezések*, melyek által leginkább eszközöltetik a tudomány kifejtése s előbbre vitele.

Hogy pedig e megszorításért az alapító szándéka más oldalról pótlást nyerjen, kéretni ajánlja a Bizottmány a Tekintetes Igazgatóságot, hogy azt 15 aranynyal kerekítené ki.

Szervezete ehhez képest így hangzanék:

„A Sámuel-díj évenként 15 aranyban, oly szorosan nyelvészeti értekezéseknek adatik ki a nagy gyülés, vagy annak elmaradása esetében a kis gyülés által, mely a legközelebb évi nyelvészeti értekezések közt a nyelvtudományi osztály által legjobbnak itéltetik, akár külön, akár valamely gyüjteményben jelent legyen meg az.

Kivétetnek pedig a) a puszta második kiadások; b) oly dolgozatok, mikben a dolog ügye a személyével össze van szóve; c) academiai vagy más valamely jutalmat nyert pályamunkák."

Az osztály teljesen magáévá tevén a Bizottmány okait és szabályajánlatát, az igazgatóság annak elfogadására kéretni rendeltetett.

— Olvastatott ugyanazon *Nyelvtudományi Bizottmány* Javaslata *Hunfalvy Pál Nyelvészeti füzetei pártolása ügyében*, melyben kiemelvén a magyar nyelvvizsgálas általános fontossága mellett, s különösen annak jelen mozgalmas stádiumában, égető szükségét egy nyelvészeti időszaki közlönynek, milyennek alapítása főleg az academiára néz mind eredete, mind törvényes rendeltetésénél fogva; de kiemelvén egyszersmind létesítésének anyagilag terhes voltát is; a Bizottmány az osztály figyelmét a Hunfalvy Pál által megindított „Nyelvészetére" kérte ki, mely tudományos iránya, tartalmassága s hivatásos vezetésénél fogva rövid fenállása óta is már üdvös befolyást gyakorol nyelvtudományi fejlődésünkre; s ezért ajánlja az osztálynak, hogy azt, egy sokkal több nehézségekkel járó academiai külön folyóirat helyett, mely különben is ugyanazon irói erőkhöz volna utasítva, venné pártolása alá, s ezt annál inkább, mert a munkás kiadó az évfolyamot harminc ívre emelni, s annak körét a classicai s altaji nyelveken kivül az indoeurópai nyelvcsalád más nyelveire is kiterjeszteni szándékozik, s ezentúl is minden szinezetü véleményeknek szabad tért nyitni. Mely előadáshoz az osztály 250 ft. segédpénz kirendelését határozott kérni az igazgatóságtól, melyért a kiadó ötven szabad példányt ajánlván fel, ezek az academiával csereviszonyban álló némely testületeknek és az osztálybeli tagoknak volnának megküldendők.

Felelős szerkesztő: **Toldy Ferenc**, titoknok.

Pest, 1856. Nyomatott Landerer és Heckenastnál.

MAGYAR

ACADEMIAI ÉRTESÍTŐ.

XVI. Év. 1856. VII. Sz.

KIFENBERGER ÉS RADLER

KÉT XV. SZÁZADBELI NÉMET KÖLTEMÉNYEIK MÉLTATÁSA A MAGYAR TÖRTÉNELEM SZEMPONTJÁBÓL.

WENZEL GUSZTÁVTÓL.

Olv. az acad. mart. 31. 1856.

Úgy hiszem, nem lesz történetbuvár, ki a régibb századok történeti költészetének maradványait historiai tekintetben is jelentékenyeknek nem ismeri el; habár akkor, midőn azoknak kútfőképeni használásáról van szó, óvatosoknak kell lennünk és gyakran szemes, sőt igen szigorú criticai vizsgálatok szükségesek. Azonkivül a történeti költészet egyes nemei közt nagy a különbség. Legbecsesebbek a népköltészet szüleményei; mert ezekben a népszellemnek, bármi korlátolt láthatáru, de költői egyéniségek elfogultsága által tévutra nem vezetett és mindig tiszta felfogása nyilatkozik. Ezekhez közel áll a müvészeti költészetnek azon neme, mely a népköltészet szerzeményeit egyszerűen és közvetlenül, vagy legalább lényeges változtatás nélkül magába felveszi. Ellenben sokkal kevesebb becse van már oly költeményeknek, melyeket egyes költők egyéni felfogásuk és nézeteik túlnyomó befolyása mellett bizonyos eseményekről készitenek; ámbár ezekben is különbség

van kútfői nyomozáson alapuló s így inkább csak külső alakuk szerinti költemények, és azok közt, melyeket a költők mintegy magokból kifejtenek, melyek tehát némileg már a tulajdonképi hőskölteményekhez számíthatók. Ezeknek folytán a régi magyar történeti népénekek, ha nagyobb számmal jutottak volna korunkra, hazai történetünkre nézve nem csekély történelmi jelentőséggel birnának. A szerb népdalok, melyeket legújabb időben Karadcsics Farkas (Vuk Stefanovics) gyüjtött, és a melyek nagy részben történeti eseményekre vonatkoznak, a mi szempontunkból nem oly fontosak már; de mégis szemes critica mellett történetünknek is egyes viszonyaira nézve nem minden becsnélküliek. A régiebb Edda és a német hősmondához tartozó régiebb költemények (p. o. Hildebrandról, az u. n. Waltharius, a Nibelung-dal), melyek Etheléről is több ősi népmondát tartalmaznak, a nagy hún király történetében kútfőképen figyelembe vehetők. A csak versformában szerkesztett krónikák, p. o. a német történetben Hroswitha apácza munkája „De gestis Ottonum", Günther ligurinusa stb; a magyar történetben Nagy Lajos király korából azon verses krónika, melyet Engel Monumenta Ungaricáiban kiadott; Stieröchsel vagyis Taurinus István Stauromachiája ugyanott, csupán azért nem szűnnek meg valóságos történeti kútfők lenni *). Ellenben azon költemények, melyekben a költő pusztán mint olyan, ha mindjárt történeti tanulmányok alapján, vagy másoktól vett tudosítások, sőt saját tapasztalása után is, bizonyos eseményeket elbeszél, vagy azokra nézve bizonyos nézeteket kimond, ilyen költő egyéniségére vagy azokra nézve, kiknek felfogását és érzelmeit netalán képviseli, tanulságosak lehetnek ugyan, de történeti kútfőkül ezen irányon kivül nem igen használhatók. Áll ez p. o. a magyar irodalomnak a XVI. századtól kezdve ilynemü számos költeményeiről.

E helyen a költeményeknek ezen utóbbi nemét veszem szemügyre, s különösen fordítom figyelmemet régiebb ilynemű

*) Ujabb időben is találunk még ilyenekre, p. o. Kutsma Endre az 1831-ki choleralázadásról az illető periratokból készítette latin versekben „Revolutio. rustica per terras Scepusii" címü történeti munkácskáját (megjelent Lőcsén, 1834).

német költeményekre, melyek a magyar történetre vonatkoznak. Hogy ezek csak igen szigorú critica mellett kútfőkül használhatók, már a fennebbiekből kitetszik. Mindamellett a vidéknek, hol készültek, és a kornak, melyből származnak, hangulatára nézve nem érdek nélküliek. Ezen szempontból névszerint két XV. századbeli költeményt akarok itt kiemelni, melyeknek közelebbi megvizsgálása talán több tekintetnél fogva tanulságos.

A német régiebb irodalomnak az utólsó évtizedek alatti szorgalmatos tanulmányozása könyv- és levéltárakbani rejthelyeikből számos régi német költeményt hozott napfényre, melyek a történet szempontjából hol nagyobb, hol kisebb mértékben érdekesek. Névszerint báró Hormayr József történeti Zsebkönyvének 1830 ótai köteteiben és Mone történeti Tudósítójában (Anzeiger); de más munkákban is több ilyen történetileg nevezetes költemények tétettek közzé. Újabb időben leginkább Karajan Tivadar fáradozik másoknak részint fölkeresésében és kiadásában, részint, mennyiben incorrect formában már kiadva volnának, szövegök javításában és criticai átvizsgálásában.

Ezen eddig közzé tett történetileg nevezetes régi német költemények közől néhány XIII. vagy kezdő XIV. századbeli mutatkozik legbecsesbnek. Első helyen Hornecki Ottokár Ausztria történetét tárgyazó verses munkája említendő, melyet Pez Jeromos a „Scriptores rerum Austriacarum" harmadik kötetében (Regensburg 1745) adott ki. A munka Magyarországnak XIII. és XIV. századbeli történetére nézve is igen fontos és újabb historicusaink által már általán használtatik. Egyébiránt inkább verses formában írt krónika, mint tulajdonképi történeti költemény. (Lásd : Schacht T., Aus und über Ottokars von Horneck Reimkronik, Mainz 1821; — Jacobi Tivadar, De Ottocari chronico Austriaco. Boroszló, 1839 stb). Pez kiadásának szövege pedig, habár a múlt század criticai álláspontjának megfelelt is, mégis korunk e tekintetbeni kivánalmaival nem áll többé öszhangzásban. A példás szorgalmu Karajan már vagy húsz év óta a munkáról meglevő minden kéziratoknak szorgalmatos és pontos criticai összehasonlításának alapján annak új kiadásán dolgozik, mely vajha

minél előbb napfényt látna. Nem szintoly fontos ugyan, mint Hornecki Ottokár munkája; de mégis hazai történetünk tekintetében hasonlólag nevezetes a XIII. század végéből Helbling Seifrid „Lucidarius"-a, mely Magyarországnak azon idei eseményeiről és előkelő személyiségeiről több érdekes tudosítást tartalmaz, és melyet Karajan Tivadar kellő criticai pontossággal 1844. kiadott Haupt Móricz „Zeitschrift für deutsches Alterthum" című folyóiratában, IV. kötet.

A XV. századbeli költemények általában véve történeti szempontból már kevésbbé becsesek. Nem feladatom ezt számos példák egybeállitása által bőven bebizonyítani. Maga a német költészeti irodalom kifejlődése tünteti ezt fel az előzmények természetes következésének. Mert a költői szellem és a költészeti emelkedettség Némethonban a XIII. század közepe táján hanyatlásnak indulván, kezdetben a történeti költeményekben még néhány érdekes és nevezetes eseménynek emlékezetét híven fentartá; de később minden tekintetben a kor mindennapiságába sülyedvén, a XV. században a magasabb jelentőség még csak nyomát is alig mutatja már *). Történeti szempontból ezt többek közt p. o. azon költőben látjuk, kinek munkáit Karajan ujonnan tudományos fáradozásainak egyik különös tárgyává tette, t. i. *Beheim Mihályban* (szül. 1416, megh. 1474. után), s ki minket itt csak annyiban érdekel **),

*) „Im fünfzehnten Jahrhundert theilt sich der Stamm der Poesie allmälig in zwei grosse Zweige, indem auf der einen Seite die alten poetischen Stoffe in prosaischer Rede auftreten, auf der anderen neue geschichtliche, wissenschaftliche und allerhand sonstige prosaische Stoffe in poetische Sprache gezwängt werden, die sich aller Auffassung durch die Einbildungskraft geradezu widersetzen. Diese Herabsetzung der Dichter und der Dichtung" stb. (Gervinus G. G., Geschichte der poetischen Nationalliteratur der Deutschen. II. köt. 6. l.)

**) Személyisegéről röviden értesít Gervinus: „Der Weinsberger Weber Michael Beheim, der an allen Höfen umherwanderte, mit sichtbarer Neigung hier seine Hütte zu bauen, wo man ihm doch überall Spott und Hohn zu Theil werden liess. Er dichtete historische Sprüche und Reden von ausserordentlicher Rohheit, er pries seine jeweiligen Dienstherren, aber das Hofgesinde suchte ihn überall zu verdrängen; wie ein Fürstendiener überliess er sich dem Hasse gegen die Stände, denen er angehörte; er predigte den Fürsten von Carl und Arthur vor, liess sich

mennyiben munkái mutatványul szolgálhatnak, mily szellem lengi által a XV. század német történeti költeményeinek nagy részét, midőn a magyarokról és Magyarország dolgairól szólnak. Beheim Hunyadi Jánosnak volt kortársa, s a magyaroknak a törökökkel és Giskra Jánossal viselt háborúit beszéli el; sőt gróf Cillei Ulrik szolgálatába állván, midőn ez életének végét találta, 1456. évben Belgrádon is volt. Sokra nézve tehát, mi akkor Magyarországban történt, ő szemtanú volt, mást közvetlenül olyanoktól tudott meg, kik az eseményekben részt vevének. És mégis mily hiányos és elferdített elbeszéléseket találunk költeményeiben. Hogy Cillei Ulrik vég sorsát részrehajlással írja le, még megbocsáthatnók neki, mert ez neki ura volt. De elfogultsága a magyarok ellen oly nagy, hogy más események elbeszélésében is ezen elfogultsághoz képest a fő momentumokat gyakran kénye kedve szerint megváltoztatja, és nem ritkán a leglényegesebb körülményeket, sőt a szereplő fő személyeket is említés nélkül hagyja. Például Hunyadi Jánosnak nagy diadalát a törökök ellen 1456. juliusban emelem ki, melyet Beheim úgy beszél el, hogy Hunyadi Jánost nem is említi, s a győzedelmet kizárólag a Capistran János vezérlete alatt állott idegen kereszteseknek tulajdonítja. Szavai a következők:

Auch waren in diser uest (t. i. Belgrádban, melyet a török császár ostromolt)
etwa uil tausent Cristen,
die daz sloss sollten fristen,
aber doch anders nent
Wann arm vnd nackend leut,
die daz creuz heten gnummen,
die prähten einen frummen
seligen münch mit in
Hin, daz waz ir gewin.
Johannes capistran
geheissen waz der man,
der mannet dise creuzer
wider die übeln scheuczer
aber die armen paur

---

von ihnen vor die Thüre stossen, und versuchte sein Glück wieder bei Andern." (Handbuch der Gesch. der poet. National-Literatur der Deutschen, Lipcse 1842. 92. l.)

Hin traten zu der maur
vnd teten als die frummeu
gegen den schnöden tummen
stalten sie sich zu wer. stb. stb. *)

mire azután az ütközetnek elbeszélése következik, mely sem Hunyadi Jánosról, sem a harcoló magyarokról legkisebb említést sem tesz. Úgy hiszem, mindenki látja, hogy ilyen tudósító hitelére nem lehet sokat adni s hogy elbeszélésének egyedül a mellék körülményekre nézve és csak egybefoglalva más hitelesebb és teljesebb tudósításokkal lehet a történelemben használt venni.

Megfoghatlan előttem, hogy oly nagy tudományu férfiú mint Karajan Tivadar, mikép halmozhatta el történeti szempontból Beheim Mihályt dicsérettel; sőt mikép adhatta ki annak Magyarországra vonatkozó költeményeit történelmi célból? **) De még megfoghatatlanabbak azon historicusok,

*) Karajan kiadása szerint, Quellen und Forschungen zur vaterländischen Geschichte, Literatur und Kunst. Bécs 1849. 54. l.

**) Michael Beheims Buch von den Wienern 1462—1465, kiadta Karajan Bécsben 1843, a bevezetésben: — Zehn Gedichte Michael Beheims zur Geschichte Oesterreichs und Ungerns, mit Erläuterungen von Th. G. von Karajan, a „Quellen und Forschungen zur vaterländischen Geschichte, Literatur u. Kunst"-ban (Bécs 1849.) 1—65. l.—Helyén valónak tartom Gervinusnak Beheim ezen költeményeit illető itéletét itt felhozni: „Von einem Augenzeugen — mond ez — hatte er sich den Stoff zu einem Gesang über die Türkenkriege des Königs Wladislaw von Polen (I. Ulászló magyar király) gegen Murat verschafft, die so unglücklich (1444.) für den ersten ausgingen. Die Thaten des Johann Gisgraw, des tapfern Feldherrn der Elisabeth, Wittwe König Albrechts; die ungarischen Erbgeschichten zur Zeit Kaiser Friedrich III. die Eroberung von Constantinopel (1453), die Ermordung seines Patrons, des schmählichen Grafen von Cilly (1456), Alles hat er in Reime gebracht. Überall singt er seines Dienstherrn Preis; er nimmt sich dieses hässlichen Charakters so gut an, wie jedes andern, denn er ist sein ausgesprochener Grundsatz, dass er dessen Lied sänge, dessen Brod er esse und mit den Wölfen heule. Wenn er denn nur so klug gewesen wäre, sich mit dem Hofgesinde zu halten: aber da ihm diese nichts gaben, ihn vielmehr über die Achsel ansahen und auf sein Gewerbe mit Verachtung blickten, so scheint er jede Gelegenheit ergriffen zu haben, um sich an ihnen zu reiben." (Geschichte der poetischen National-Literatur der Deutschen, II. köt. 214. l.)

kik egy másik, Kifenberger nevü XV. századi, Beheimnél még sokkal kevesebb figyelemre méltó német vers-gyártónak a magyarokróli költeményének történet dolgában is fontosságot tulajdonítanak.

Kifenbergernek költeménye jelen fejtegetésemnek első tárgyát teszi. Találtatik az a bécsi cs. kir. udvari könyvtár kéziratai közt 5153. sz. a. (olim Lunaelacense 4. No. 120). Csak kézirat helyett volt eddig egyetlenegyszer nyomtatva, s így a közönség elé nem jutott és hazánkban teljesen ismeretlen még. Vannak, kik azt hiszik, hogy annak közzététele, mivel keserű kifakadásokat foglal magába a magyarok ellen, hazánk közönsége előtt kedves nem võlna. Én ellenkező nézetben vagyok. Bármilyen legyen is a múlt kornak a magyar dolgokra vonatkozó valamely maradványa, hazánk történetének szempontjából csak kivánatos, hogy közzé tétessék. Majd a történeti critica azt valóságos jelentősége szerint fogja méltányolni. Kifenberger költeményéről is áll ez, és pedig annál inkább, mert ámbár párti álláspontból, párti keserűséggel és gyanusításokkal iratván és paskvilnál egyéb nem lévén, a tényeket elferdítve adja és azok okait falsificálja; mégis hajlam mutatkozik némely részről azt történeti kútfőnek használni. Feladata tehát a magyar történeti criticának annak valódi jelentőségét meghatározni.

A költeménynek szövege a következő:

I.

Ach got nu lass dir wesen layd,
Das Unrecht und dy gross valschait,
Dy widerfuer chunig Albrechten so sere,
Von den herren in Ungerlandt,
Irs kintz kint mues sein haben schandt;
In aller welt sagt man von in dy märe:

II.

Man spricht sy wollten iren rechten
Herren erslagen chunig Albrechten
Und habent es var offt erweiset:
Manigen chunig sy brachten in not,
Von dem leben zu dem tod,
Wo ich hincher ir lob man luczel preyset.

III.

Sy habent dem geleichen wolgetan
Sy habent ze Ofen gemacht sakman,
Nur uber dy dewtsch sy haben ir guet genumen
Secht sy wurden so unpeschayden,
Sy wollten die dewtschen in takchen klayden
Schikchen aus dem landt, also hab ich vernummen.

IV.

Also haben sy es gefangen an
Sy namen aus der Tunaw ainen toten man
Der het den tod verschuldt,
Und wol verdient vor manigen iar,
Sy legten den toten auff ein par
Sy trugen in hin in grosser ungeduldt.

V.

Sy slugen im negel durch das hauppt
Zwekch in dye vinger (dy warhait gelaubt)
Soliche paterey dy mag ich von in' sprechen.
Ainer rueft den andern an,
Sy sprechen es habent dy dewtschen getan
Sy schriren all' wir wellen uns an in' rechen.

VI.

Sy sprachen all' husgetuman
Do lieffens an dy hawser hinan.
Vil gewelb und slos wurden aufgeprochen.
Sy schriren allgemain gikkin,
Das aller sy trugen dahin,
Ich traw got wol es pleib nit ungerochen.

VII.

Prueder Jacob *) der pracht dar,
Dy marter gotz trug er in' var,
Ob er dy pubrey mocht uberchomen.
Darauss triben sy iren spot
Sy sprachen schaut wenn uns hilfft got
Das wir den dewtschen gar ir guet genommen.

*) Jacobus de Marchia.

VIII.

Der Sarus lasla *) und ettlich mer
Dy werten sich der puberey ser
Das ir hawser nit wurden aufgeprochen.
Da rachen sy sich an irem guet
Wo man sich der Ungern weren tuet,
So seindt sy verzagt.

IX.

Wann ich in der warhait melt
Sy nummen dem chunig sein aygen gelt
Sex tausent guldein dy habent sy im genummen.
Der turner was geleget an,
Uber den chunig so lobesam
Ob er icht wolt den schaden unterchumen.

X.

Das urtail was also gegeben
Sy wolten dem chunig da nemmen sein leben
Dy pubrey wol an der herren schuld.
Der chunig tet als ein weyser man,
Das er aus seiner purkch nicht cham,
Er klagt das got haimleich in geduld.

XI.

Da sy den chunig nit mochten gehaben
Da pegunden sy nach dem richter fragen,
Da sach man von den herren gross paterey
Da sy das guet schikten da van
Da namen sy sich schaidens an
Sy swerten vast wol in dy pubrey slahen.

XII.

Sy swerten dem richter und gaben im gelaytt
Sy teten im gross' sicherhait,
Der richter sprach ich mag euch nicht vertrawen.
Ich will mich ewr chainem ergeben,
Ich will mich um das Leben
Weren, auf chunigs gnad darauf so wil ich pawen.

*) Sáros László.

XIII.

Der chunig schikt sein potschaft dar
Das er sichert den Sarus lasla gar,
Wol ein dy purk so cham er geriten.
Dy pubrey stelt im nach dem leben
Die heren heten in über gebeu
Der chunig sprach ir habt ein posen siten.

XIV.

Der chunig sprach wir wolten nit leben
Solt wir unsern getrewen auf ein fleischpank geben
Pey der nacht schikt er in von dann
Das sein nyemant ward gewar
Sy legten all' slussl zu ydem tar
Noch gieng er von Ungeren aus dem land

XV.

Dy chunigin waydt vnd wandt ir hendt
Sy sach den chunig in grossem elendt,
Nyemant do der in mit trewe maynet.
Do mecht er gelegen an,
Der im trewleich wolt pey pestan,
Mit zechern hays dy chunigin das pedenket.

XVI.

Das dy pubrey wardt gelegt
Und den herren gefult ir sekch,
Sy der dachten in ains das pringt in grosse schande
Sy sprachen wir wellen chainen dewtschen hie haben
Sy sprachen wir wellen se aus dem landt hiniagen,
Wir seinn allzeit mit in ser überladen.

XVII.

Sy dardachten in sy ruchten nit wes
Der chunig muest sich verbriefen des,
Das er chainn dewtschen in Ungern chain erb wolt geben
Er muest tuen als ein gefangner man,
Der sein nicht gewenden chan
Damit er frist pey den Ungeren sein leben.

XVIII.

Secht do chamen andrew mär
Man spracht die hayden ziechent daher
Mit grosser macht und tuen auch grossen schaden
Der chunig sprach aus freyen muet,
Voliget mir es wirt wol guett,
Ich wil auch manigen gast her zu uns laden.

XIX.

Dy ungrischen herren wolten nicht
Sy vorichten sich vor der geschicht
Herr volget uns so mag euch wol gelingen.
Sy legten dem landt ein anslag an
Mer wenn hundert tawsent man,
Dy wolten sy dem chunig zu veld pringen.

XX.

Der chunig was mit in perait,
Er zoch mit in auf dy haid,
Er wolt der Unger manhait anschawen,
Er zoch mit in so verner hinab
Der anslag ging wol halber ab,
Da gedacht er in wes sol ich euch vertrawen

XXI.

Dy chunigin alles wandles frey,
Dy stuendt irem lieben herren pey
Auf dy Ungeren so mochten sy gepawen.
Mit swärem leib sy lag zu veld,
Wenn ich in der warhaitt meld
Sy tregt der eren ain chran gar und hawen.

XXII.

Der chunig sprach, und ist auch war
Den anslag haben wir nicht gar,
Nu wie well wir mit den haiden streiten.
Dy Unger rufften den chunig an,
Ach herr wir haben unrecht getan,
Nempt ewr briefschaft und piett zu allen zeiten.

XXIII.

Da sprach der chunig aus freyem muett
Das wer ee gewesen guett
Es wird den gesten sehr von euch versmachen
So redt der chunig lobesan
Wir wellen dy hayden woll pestan,
Wir wellen mit in streiten und slahen.

XXIV.

Dy ungrischen herren wolten nicht
Was er in sagt von der geschicht
Sy wolten weder vechten noch streiten.
Das tuent dy Ungeren zu aller Zeit
Wo man ir pedarff in sturm und streit
Da turen sy des segens nit enpieten.

XXV.

Wo man sy chrewtzt mit dem swert
Da seinn sy chainer eren wert,
Grosser falschait chunnen se sich vleyssen
Ir manheit dy ist gar ein wicht,
Zu ritterschaft sy taugent nicht
Sandt Jorgens sporen scholt man von in reissen.

XXVI.

Zw Ofen waren sy gar hoch gemuett
Da sy den deutschen nammen ir guet
Doch iren veint den tarsten se nicht enpeiten
Kunig Albrecht tue als ein man
Leg chaiser Sigmunds seinallen an
Sy teten ins offt vormals pey seinen Zeiten.

XXVII.

Flich dy schamheit und dy schandt
Zeuch von in aus Ungerlandt,
Gen Osterreich zu deinen trewen geslächte
Nym frewndt und veindt, tue ingnad
In pächäm in märchären wo man sew hat
So magstu dir dy Ungeren wol gerechte.

XXVIII.

Tuestu du das so sing ich mer
Got enpindt dir all dein swär
Got mues auch dein und deiner frawen walden.

XXIX.

Sy heten den chunig so gar verfuert
Do dy teyss dy tunaw peruert
In ein gerör da liessen sy den vil werden
Sy fluhen pey einer nacht da van
Und liessen den chunig in noten stan
Des habent sy schandt dy weil sy leben auf erden.

XXX.

Der Urs Michel und der Rosmitson *)
Dy zugen mit dem chunig davon
Und peliben pey im uncz auf das allerlezte
Ich hab also vernummen
Der chunig wär nit lembtig gen Ofen chummen
Dy selbigen II herren teten an im des peste.

XXXI.

Der chunig zoch von Ofen gen Gran
Dy Unger sprachen er fleucht darvan
Solich spotrey begunden sy nach im sprechen
Doch hetten sy ein grossen graus
Chumpt er gen dewtschen Land hinaus
Ir werdt gewär er wird sich an uns rechen.

XXXII.

Darnach nach der red starb der chunig pald
Dy Unger heten im zw gewald,
Got wais auch wol wem man dy schuld scholl geben.
Zum Langen darff lag der chunig tod,
Do hueb sich grosse schlag und nott
Um chunig Albrechten das er verlozz sein leben.

---

*) Ország Mihály és Rozgonyi István.

XXXIII.

An seinen endt er hat gesprochen
Hieten mir dy Unger mein hercz abgestochen
So schuldig seindt se hie an unsern sterben
Und hatt der chunig also geredt
So wirdt doch weder ent noch wett,
Das Ungerlandt muess ser daromb verderben.

XXXIV.

Sy furten in toten hin gen rab
Darnach gen Weissenburk hinab
Ellendik leich ward er also pegraben.
Man opphert im weder harnasch noch dy ros
Etleicher chlag was in gros
Doch maniger macht des wainen nit verhaben.

XXXV.

Den chunig lobent alle christenlandt.
Dy Unger teten im smach und schandt
Er ist gestorben in der Unger handen
Das singt Chiphenwerger der diener sein
Zw lob den chunig und der chunigein
Zw einer urchundt der gemain in dewtschen landen.

Ki ezen költeményt figyelemmel végig tekinti, annak költészeti meddőségét azonnal észreveszi. Költészeti ereje a legdurvább szidalmakban a magyarok ellen mutatkozik, melyek oly túlságosak, hogy a magyarok még a lovagi sarkantyúra is méltatlanoknak mondatnak (zur Ritterschaft sie taugen nicht, Sankt Georgens Sporren soll man von ihnen reissen). E mellett valamely magasabb eszmének vagy költészeti emelkedettségnek nyoma sem találtatik. Kifenberger inkább korcsmai vagy utcai énekes, mint költő; s bármi csekély is p. o. Beheim költeményeinek értéke, Kifenberger versei még sokkal silányabbak és a költészet fagypontján alúl foglalnak helyet.

Szintoly keveset jelent Kifenberger verses szidalmainak

történeti indokolása. Ugyanis azon surlódásokat, melyek Albert király idejében Budán a német és magyar polgárság közt kitörtek és az ismeretes utcai kravalra vezettek, s az 1439-ki török hadjáratot a maga módja szerint elbeszélvén, Kifenberger vádolja a magyarokat, hogy a németek irányában dühös gyülölséggel viselkednek és őket üldözik; hogy Albert királyt a török háborúban gyávän cserben hagyták és elárulták; s hogy ehhez képest a hadjárat szerencsétlen kimenetének ők az oka; gyanusítja őket továbbá, hogy a király élete ellen fondorkodtak, sőt talán őt meg is ölték („darnach starb der König bald, die Ungarn hatten ihm zu Gewalt, Gott weiss auch wohl, wem man die Schuld soll geben“).

Ily inkább nevetséges, mint boszantható vádak ellenében elég volna a magyar történet egészére és a magyarok nemzeti jellemére hivatkoznunk; mert épen olyanról vádoltatnak, minek közvetlen megcáfolását történetök minden részletében nem kevesbbé, mint annak egészében leljük. Egyébiránt a sajnos tapasztalás azt bizonyítván, hogy még jeles történetbuvárok is találtatnak, kik ezen silány portékát történeti vizsgálataikban kútfőül használni hajlandók *), Kifenberger állításainak rövid történeti méltatása itt helyén valónak látszik lenni.

E végre Magyarországnak akkori állapotait kell szemügyre vennünk, mi Zsigmond király hosszas uralkodására vezet vissza, a midőn t. i. ama sajátságos állapotok fejlődni kezdtek.

Zsigmond IV. Károly római-német császárnak volt fia. I. Mária magyar királyné, I. Lajos nagy királyunk leányának kezét megnyervén, ez által Magyarország trónjára jutott. Meg kell emlékeznünk, hogy ő a luxemburgi házból származott, s hogy mióta nagyatyja János cseh királylyá lön, ezen háznak sajátságos politikája vala, melynek alapirányára az ő uralkodásában nem kevesbbé, mint Károly atyjáében és Venczel bátyjáéban könnyen ráismerhetni.

Nem feladatom e tekintetben terjedelmes történeti fejte-

*) Lásd, Chmel: Zur Kritik der österreichischen Geschichte 12. l., a cs. bécsi academia Évkönyveinek első kötetében.

getésekbe ereszkedni. Elég legyen röviden megjegyeznem, hogy a hohenstaufeni ház megbukása után a német birodalomban uj territorialis combinatióknak létesítése minden uralomra és hatalomra jutott családoknak fő gondja és mintegy vezérelve volt, s hogy ezeknek alapján azután külön házi érdekeik szerint sajátságos politikát is követtek. Látjuk ezt névszerint a luxemburgi ház történetében. János cseh király ehhez képest országának minden viszonyát rendezte; s ha ezen új elrendezésnek folytán fia, a későbbi császár IV. Károly Csehországnak hatalmát és jelentőségét nagyra emelte és Prágát a német birodalmi kormányzásnak is középpontjává tette, ebben túlnyomólag háza érdekeinek előmozdítása is mutatkozik egyik fő céljának. A cseh nemzetnek érdekei nem voltak egyedüli motivuma. Kezdetben ugyan Károly képes volt céljait békeséges úton Csehországban elérni. De nem szenved kétséget, hogy az utódja, Venczel császár alatt kitört husszitai mozgalmak nagy részben az ő politikájának voltak következménye. Zsigmond nem volt oly szerencsés Magyarországban. Itt egészen más politikai conjuncturák léteztek; s így ugyanazon cél tekintetéből nálunk más eszközökkel élt, mint Csehországban atyja.

Tudva van, hogy Zsigmond kezdetben Magyarországban csak egy factiónak volt királya. A nemzetnek nagy része idegenkedett tőle, s a magyar aristocratia, mely Nagy Lajos alatt magatartása és tettei által egész Európa előtt oly kitünő dicsőséget aratott vala, Zsigmondhoz nem igen szított. A főurak közt csak kevés híve volt, kikben bízhatott, s a szerencsétlen nikápolyi ütközetnek (1396) következései, és azon hatalmas párt, mely Nápolyi Lászlót a magyar trónra emelni törekedett, elegendőképen mutatják, mily gyönge alapja volt uralkodásának. Így történt, hogy ő irtó háborút indított ellenzői ellen, s a 32 főúrnak rettentő kivégeztetése a budai Szent-György terén, a körözsi országgyülésnek véres catastrophája és számos más kegyetlenségei bizonyságul szolgálnak, hogy ezen háború nem volt könnyü. Úgyszinte más részről 1399-ki elfogatása is ezen szomorú események láncolatának csak egyik szeme volt. Nem csoda tehát, hogy az ezután létrejött compromissum, melynek folytán az összes nemzet által törvényes

királyul elismertetett, Magyarország politikai viszonyainak igen nagy átalakulását vonta maga után, s hogy az 1400-ki év hazánk történetének fontos fordulatpontját képezi.

Ha ezt szem előtt tartva Zsigmond király kormányzati intézkedéseit részletesen vizsgáljuk, lehetetlen észre nem vennünk, hogy ő ezekben új, az előbbi királyok s névszerint Nagy Lajos politikájától tetemesen eltérő irányt követett, s hogy országunknak a XV. század első felében kirívó bajai nagyrészt ezen iránynak voltak kifolyása. Tagadhatlan, hogy ő 1401-en innen többé már nem annyira vérrel és erőszakkal, mint inkább békeséges eszközökkel igyekezett magát biztosítani. De tagadhatlan az is, hogy ezen eszközök királyi hatalmának túlnyomólag személyes érdekeibeni használását mutatják. Híveinek számát szaporítani akarván, részint a közép nemesség tagjaiban felismert képességeket sebesen magas állásokra emelte, előbbi számos ellenzőinek a hűtlenség bűnében elmarasztalása után confiscált jószágokkal adományozta és királyi kegye minden jeleivel kitüntette az anjoui kor nagyságai felett; részint külföldről is vont be magához jeles és céljaira használható egyéniségeket. Így emelkedtek akkor nagyra a Pálócziak, Országhok, Rozgonyiak, Hunyadiak stb. családjai; míg más részről p. o. az olasz Ozorai Pipo és a lengyel Stibor magyarországi főurakká lettek, a Cillei grófok terjedelmes birtokot és országos ügyeinkre nagy befolyást nyertek; és a nürnbergi várgróf Hohenzollerni Frígyes itt oly állásra emelkedett, hogy Brandenburg birtokát megszerezvén a mai porosz birodalomnak vethette meg alapját. Ezen bel- és külföldiekből alkotott új főnemességgel vevén magát körül a régi, eleinte üldözött, most mellőzött főnemesség irányában, egyszersmind a középnemesség ellenében a polgári, a magyar nemzetiség ellenében a német elemet pártolta s erősítette mindenkép, hogy mindezekben hatalmának új alapokat s támaszokat szerezzen; viszont pedig a külföld, különösen a német birodalom irányában így megalapított házi hatalmát használta fel.

Innen fontos részint kedvező, részint kedvezőtlen következések eredtek Magyarországra nézve.

Kedvező volt hazánkra nézve, hogy itt nemcsak a tulaj-

donképi magyarországi, hanem minden ügyek, melyek Zsigmondot, habár más tekintetben is, p. o. mint császárt, mint német vagy cseh királyt stb. illették, rendeztetvén, ez által Magyarországnak tekintélye egész Európa előtt emelkedett; Buda pedig annak első rangú fővárosai közé soroztatott. Már midőn 1411. julius 21-kén Zsigmond német királylyá választatott, a választók magyar királyi méltóságát, különösen tekintetbe vették *). Később pedig azt találjuk, hogy Németország kormányzása és igazgatása Budáról folyt; sőt hogy a német koronázási ékszerek is 1424 óta Visegrádon őriztettek. Ily alkalommal a magyar főurak a német, sőt általános európai ügyekre nyertek tekintélyes befolyást. Így midőn Zsigmond 1414-ben a kosztniczi zsinaton a keresztyén egyház szakadásának kiegyenlítésén dolgozott s e tekintetben Európának nyugatán körútat tett, kiséretében a magyar főurak különösen tündöklöttek; a zsinaton pedig nemcsak magyarországi főpapok, hanem a magyarországi egyetemek és városok követei is jelen voltak. Így 1429. decemberben Pozsonyban német birodalmi gyülés tartatván, ezen Gara Miklós magyarországi nádor és János zágrábi püspök is mint királyi biztosok működtek; és Zsigmond itt az ellenzéknek azt válaszolta: „Es were Im lieber, er sagete den Korfürsten das Romsche Reich uff; er hofft, er hatte dannoch Brot in Ungern zu essen **). Ezen körülményeknek nyomán nem volt csoda, hogy a magyar nemzetiség és nyelv egészEurópa előtt tekintélylyel bírt; hogy névszerint a baseli compactaták 1437-ben a négy azoknak irányában legnevezetesebb nyelven kihírdettetvén, ezek közt a magyar nyelv is ott volt ***); s hogy a magyar nyelv

*) Lásd értekezésemet Hohenzollerni VI. Frígyes tartózkodásáról Magyarországban stb., melyet 1851. november 22-kén az academiában olvastam, 6. l.

**) Wencker J.: Apparatus et instructus Archivorum, Argentorati 1713. 924. l.

***) Tanuságot ád erről a prágai muzeumban létező táblák felírása, melyet én ott olvastam, s mely szerint a kihírdetés latin, német, cseh és magyar nyelven történt. V. ö. Tudományos Gyűjtemény 1830. VI. k. 117. és 118. l.

ismérete XV. században a magasabb európai műveltség egyik kellékének tartatott *).

De más részről kedvezőtlen volt, hogy Zsigmondnak nyugati politikája, és nagyainknak szintén nyugatra fordúlt figyelme, Magyarországnak belső és keleti érdekeit elejtette; hogy ennek folytán nemcsak a magyar koronának több fontos tartományai (Dalmátország, Galiczia és Lodomeria) elvesztek, s a déliszláv részek kapcsai megtágultak: hanem kelet és dél felé a védelmezési intézetek is elhanyagoltatván, a törökök az ország határaig nyomúltak elő; — hogy továbbá az ország pénzügyei Zsigmond mértéknélküli pazarlása által sokat szenvedtek és a magyar főurak az udvari életben és utazásokban rendkivüli költségeket tevén, eladósodtak. Ehhez járult, hogy a Magyarországban, különösen Budán együtt lévő számos idegen notabilitások hazánk belső állapotaira is hatottak és a különböző ajkú honlakosok közt előbbi természetszerű viszonyt megzavarták. Így kezdődtek el a nemzetiségnek addig nálunk hallatlan súrlódásai, s a német elemnek akkor nemcsak királyi, hanem császári székvárosban Budán is túlsúlyra jutása a nemzetiségek igen sajnos visszahatását szülte.

Csak mindezeknek szem előtt tartása mellett érthetjük Magyarországnak Zsigmond utáni történetét és azon bajokat, melyek a derék Albert alatt hazánkat érték. Kifenberger pedig legjobb esetben nagy szellemi rövidlátást mutat, midőn e bajokat és azoknak következéseit a magyar nemzet jellemének róvja fel, s ellene a már említett három súlyos vádat emeli. Történeti szempontból azoknak teljes alaptalansága azonnal kitetszik.

---

*) Például szolgálhat Holandt János 1424-ben készült költeménye:

Ich Johann Holandt
Ein Ernholt weit erkhannt
Von sechs sprachen, die ich khan,
Latein, Teutsch und Polan,
Frantzösisch und Enngelisch
Darneben *guet Ungerisch*,
Geborn aus Bayrn stb.

(Hormayr, Taschenbuch für die vaterländische Geschichte. Leipzig, 1848. 429. lap.)

A visszahatás Zsigmond kormányzati iránya ellen Magyarországban mindjárt annak halála után érezhetővé lett. Utódja Albert, kénytelen volt magát szerződésileg lekötni, hogy a német birodalom koronáját, ha arra választatnék, el nem fogadandja; és ezen lekötelezést csak a baseli egyházi zsinat közbenjárására engedték el neki a magyarok. Hasonló jelek mutatkoztak a magyar státus- és népélet csaknem minden viszonyában; s így azon utcai kraval is, mely 1438. Budán a német lakosság ellen kitört, s melyre Ötvös magyar polgárnak a németek által a Dunába vesztése adott alkalmat, az új fordúlatnak csak gyászos következményéűl veendő. Budának Zsigmond alatt szerkeztett statutárius jogkönyve a magyar polgárságnak annyi megszorításait mutatja *), hogy az ezek elleni reactión nem igen csodálkozhatunk. S nagyon hibáz Kifenberger, midőn a népség szenvedélye ezen kitörésében a magyaroknak a németek ellenébeni mindenre kész gyülölsége jelét akarja látni. Maga a történet megcáfolja ezen felfogást. Hazánk német ajkú lakosai 1438. után is legkevesbbé sem háborgattattak a magyarok által; sőt jogaikat olyanynyira tiszteletben tartották ezek, hogy az 1446-ki rákosi országgyűlésen, melyen Hunyadi János kormányzóvá választása alkalmával a magyar nemzet szabad akaratának nyilvánításában semmi módon nem volt korlátolva, Pozsony városnak német ajkú követei voltak jelen, kik magyarúl sem tudtak **). Szintoly alaptalan a másik vád, mintha Albert királyt a török háborúban gyáván cserben hagyták és elárulták volna a magyarok. A háború szerencsétlen kimenetele inkább annak volt következése, hogy a magyarokat, kiket a közös ellenség ellen a keresztyén nemzetek közől most egyik sem segített, miután azonkivül Zsigmond félszázadi uralkodása alatt a honvédelem előbbi intézetei el voltak hanyagolva, a törökök roppant erejének sikerrel nem állhattak ellent. De épen ez vezette Hunyadi Jánost arra, miszerint a honvédelem helyreállítására

*) Buda városának törvénykönyve 1244—1421. Kiadták Michnay Endre és Lichner Pál, Pozsonyban 1845.

**) Bartal, Commentariorum ad historiam status jurisque publici Hungariae aevi medii libri XV., Posonii 1847. III. köt. függelék III. és IV. lap.

minden gondot fordítván, nemzeti szellemü eljárásával szinte visszarögtönözte Magyarország régi hadi hatalmát és dicsőségét. Hogy végre Kifenberger gyanúsítása, miszerint a magyarok Albert élete ellen fondorkodtak, rágalmazó ráfogásnál nem egyéb, bizonyítást nem igényel.

Ezekhez képest Kifenberger költeményében néhány, a magyarság ellen elkeseredett német kedély hangulata kifejezésénél egyebet nem látunk. Akár az álláspont jogtalanságát, akár a tényállítást és a felhozott rágalmakat tekintjük, Kifenbergert méltán gúnyverselőnek, költeményét pedig pasquillnak nevezhetjük, melynek kútfői jelentőséget az elfogulatlan történetbúvár nem tulajdoníthat.

Egyébiránt nagy hiba volna, ha ezen Kifenberger-féle versfaragvány után a XV. századbeli németeknek nemzetünk iránti általános érzelmeit akarnók megitélni. Hogy az nem az összes németség érzelmét fejezi ki, a XV. század egy másik német költeménye által bizonyíttatik, melyet a „Neues Lausitzisches Magazin"ból (XIII. köt. Görlitz 1835. 311. sk. l.) közlendőnek tartok. Például szolgál az, mikép akkor időben a németek közt nemcsak státusférfiak és historicusok, hanem költők is a magyarokról Kifenbergertől lényegesen eltérőleg gondolkodtak és itéltek.

Ezen költemény szerzője *Radler*nek vagy *Rädler*nek nevezi magát. Tárgya pedig annak a kor egyik legnevezetesebb eseménye, t. i. Albert alatt a husszita háborúnak állati éposz formájában (mely akkor időben a német irodalomban különösen kedveltetett) allegoricus fejtegetése. A szereplő történeti személyek madarak által jelképeztetnek; Albert király egy nemes szépszinü madár, az u. n. „*Sittig*" *), Erzsébet királyné egy fejér galamb, Zsigmond császár sas, Borbála özvegy császárné varjú, Kazimir lengyel király holló, a husszita párt főnökei kánya és kakuk, a magyarok a nemes solymok által. A költemény Csehországba helyezi elbeszélését, melyet egy erdő, a madarak kedves mulatóhelye jelképez. Albert királyt

*) Ez némileg a papagájnak felelhetne meg; azonban a mellékjelentés, melyet ma a papagájjal összekötnek, ezen szószerinti fordítást nem engedi meg.

és Erzsébet királynét ellenségei által a legalávalóbb módon megtámadva látjuk; ők fenyegető veszélyekkel vannak körülvéve, és csak a szászokkal egyesült magyaroknak köszönik, hogy a veszélyekből menekülhetnek; miért is a költő a magyarokat magasztalja és Albert király iránti hűségök miatt Isten áldását kéri ki számukra.

A költemény szövege a következő:

Von vnserem hern dem Konige.

I.

Eyn edler *Sittich* wol gestalt
Der wart gefurt in eynen walt
Von den vögeln iung vnd ald
Sie hatten den Sittich zcu konige ausirkorn
Sie erbothen em grosse ere do,
Des wart eine *weisse Taube* fro
Das muele gar sere eyn *alde Kro*
Sie schrey daweder vnde tet ir also czorn.

II.

Die Kroe hatte vor eynen *adeler*
Der brochte die weisse Taube her
Vnde gabe sie dem Sittich noch seiner ger
Des frewit sich der Sittich mit seyme hofgesinde,
Is neid die alde Kro gar sere
Wie das der edle Sittich here.
Besitzen sulde des adlers ere.
Mit seiner tauben is müht se also suynde.

III.

Do geschach eyn grosser ungefug
Es was eyn *rabe* vnd eyn *kukug*
Eyn *plattèngeier* der dawchte sich klug,
Sie gedochten also sie welden den Sittich leczzen
Die vögele warn von falseher art.
Der eyne hatte eynen langen bart
Sy haben der togend ny gelart.
Sie czogen hin den Sittich abzcusetzein.

IV.

Sie herschten em sere yn seine land
Sie treben laster vnde schand
Das tet dem edeln Sittich and
Do quomen en vil fromer vögel von meyssen,
Die feld woren vor vögel swarcz
Sie treben reichlich eren scharcz
Sie quomen aus sachsen adir von dem harcz
Ir gefeder sach man also liplichen gleiszen.

V.

Die kro gedachte yn erem sin
Die falschen vogele werden wyder geen
Sie floch zcu erem neste hin.
All ir geniste hatte offgeladen
Es was eyn schacz gar manichfald
Do quomen edele falken bald
Vnd nomen die Kroe mit gewalt
Do muszte die Kro yn den hoszen baden.

VI.

Die falken quomen aus Vngerland
Sie haben vil hochfart wederwand,
Vnde were das gut den schelken gesand
Vil schade were uns allen doraus entsprungen,
Die vögil die weder den Sittich worn
Die haben ire ere gar vorlorn
Alleczeit bescheid ausir korn.
Das wirt von en gesagit vnde gesungen.

VII.

Der *rabe* bedewt *peter polag*
Her stilt des nachts vnde auch den tag.
Den plattengeier *Bedirsigk* ich nennen mag
So ist der *ptepcske* deme kukug wol gleiche *)
Sie folgen noch der vogil natur
Vnde treiben wunderliche figur vnfur
Ir boszheid lewcht vor das laszur
Sie loszen nicht ab, sie scheiden von gotis reiche.

*) Bedrzich és Birksteini Placzek, a husszita párt két vezére.

VIII.

Die *falken* die do nomen der kroen ir gut
Dos woren die vngeren, got behalde sy yn hut.
Vnde wer dem Sittich ere tut
Den beware got vor sunden vnde ouch vor schanden.
Were dasselbe nicht gescheen
Do were eyn gros schymp vorscheen
Sie hetten reichen sault gegeben
Der czarte got hot is selber vnderstanden.

IX.

Der *Sittich konig Albrecht* das blüende reis
Seine edle frawe die tawbe weis.
Der *adeler* der *keisser* got gebe em preisz
Seine *hawsfraw die Kro* die wolde den konig brengen in schwere.
Behemen bedewt vns der *wald*
Die *hern* die *vogelen* jung vnd ald
Die den konig brochten hen ken Behemen bald.
Das parlas wünschte den husszon *Radeler.*

Nem szükséges figyelmeztetnem, mily egészen más szinben tünnek fel itt a magyarok, mint a Kifenberger-féle versekben; mi egészen más, lehet mondani, valóban nemes erkölcsi jellemmel festetnek.

S úgy hiszem, ezek szerint Radler költeménye elegendő bizonysága annak, hogy Kifenberger nyilatkozatai a magyarokról, a XV. századbeli németek érzelmeinek nem voltak hű magyarázata. Legfeljebb azt lehetne megengedni, hogy létezett akkor a németek közt egy fractio, mely különös, talán localis vagy másnemü esetleges okoknál fogva a magyarok ellen el lévén keseredve; mivel saját ügye mellett más nemesebb módon nyilatkozni nem volt képes, ezeket rágalmakkal és szidalmakkal elarásztani, s e célra a történeti tényeket elferdíteni és a legvastagabb gúnynyal élni helyénvalónak látta.

A történetbuvárok pedig megtanúlhatják ebből, mily óvatosoknak kell lennünk, ha a múltkor valamely költészeti maradványát historiai vizsgálatokban mint kútfőt használni akarjuk.

AMERIKAI UTAMNAK RÖVID VÁZLATA.

NENDTVICH KÁROLYTÓL.

Olvast. az academiában julius 7. 1856.

II.

Elbucsúzván a Niagara nagyszerü vizesésétől, mely sokkal inkább földtani mint aestheticai tekintetben nevezetes, vasúton, mely a Niagara partján húzódik el, Buffalóba indulánk.

E fiatal és gyorsan felvirágzó város az Erie tó keleti fokán fekszik, gyönyörű és nagyszerű kikötővel bír. A város, valamint Amerikának minden városai, nagyszerű terv szerint van alapítva, utcái szélesek, egyenesek, egymást igaz szegben vágók és nagyszerű raktárakkal ellátvák. Közel azon vendégfogadóhoz, melyben megszállottunk, egy váci születésű hazánkfiát látogattuk meg saját raktárában, kivel én azelőtt való nap a Niagara folyón átkelvén, a csónakban ismerkedtem meg. Ő még fiatal korában hagyván el hazáját, több esztendeig Németországban élt, honnét kivándorolván Amerikába, kereskedőhöz állott be szolgálatba, kinek szeretetét szorgalmas ügyessége és becsületes magaviselete által anynyira megnyerte, hogy késöbben társa lett, s végre halála után maga vette át a nagyra kiterjedt kereskedést, melyet jelenleg a legjobb sikerrel maga folytat, már eddig is tetemes vagyont szerezvén magának.

A mint estve felé a kikötőhöz sétalánk, egy német bevándorlott csapattal találkozánk, kik legdíszesebb vasárnapi ruhájokba öltözve, azon hajóra siettek, mely őket még az este az Erie tavon át a messzei nyugatra vinni készen állott. Látván ez embereket jó kedvökben, valóban inkább azt hittem volna, hogy bucsúra mennek, mintsemhogy hazájokat elhagyván, messze földre, és ismeretlen hazába vándorolnak, kétes sorsuk elé menendők. Midőn az ember ily vándorló csapatot lát, mely hazáját elhagyva bizonytalan jövendőnek vígan megy elébe, önkénytelen azon gondolat ötlik fel, hogy ez embereknek vagy rendkivül könnyelműeknek, vagy felette szerencsétleneknek kell lenniök, s hogy semmi ok sincs, mi őket hazájokhoz csatolhatná.

Buffalónak szép és nagy költséggel épült kikötője számos hajóval volt ellepve. Kereskedése oly nagy és annyira kiterjedt, hogy az ember látva a tevékenységet, mely a városnak nagyobb részeiben, főleg pedig annak kikötőjében uralkodik, azt hinné, hogy egy nagyszerű tengeri városban van, mely a világ minden áruival kereskedik. És valóban, a mi kereskedését illeti, joggal mondhatni, miszerint e tekintetben Európa bármely másodrendű tengeri városával vetélkedhetik. Kereskedése és jelentősége csak azóta lett nagygyá, mióta az Erie-csatórna elkészült, mely az Erie tavat s ezzel a többi nagy tavakat összeköti a Hudson folyóval, tehát Amerikának keleti részét annak nyugati részével, és miután az Erie-tó az Ohio és Mississippi folyókkal szinte csatornákkal van összekötve, tehát az Atlanti-tenger a mexicoi öbellel is közvetlen kapcsolatban van.

Az Erie-csatorna 1825-ben készült el, s akkor csak 2,400 lakost számolt a város, míg jelenleg már 60,000-ret túlhaladott. 1849. összesen 7200 hajó jött és ment 67 millió dollár értékű áruval, és a nagy tavak parti közlekedését 140 gőzös tartja fel, melyek a legszebbek és legnagyobb szerüek, miket valaha látni alkalmam vala.

Buffalón keresztül a nyugati tartományok terményei a szövetség keleti részébe, és viszont ennek gyártmányai a nyugati álladalmakba vitetnek át. Innét nagyszerű közlekedése, és kereskedése. De ez a bevándorlóknak közönséges útja, miután ezek szintén Buffalón keresztül utaznak nyugatra. Mind a mellett nagyon is látható Buffalo városán, miszerint az minden nagyszerűsége dacára csak keletkezésben van. Mert minden nagyszerű utcái, lakházai és raktárai mellett, láthatni sok apró, jelentéktelen és tisztátalan bódékat, épülő félben lévő házakat, omladékot, és a város középpontjától távolabb fekvő utcákban sok piszkot és szemetet, mit azonban nemcsak itt hanem Európában és annak fővárosaiban is elegendő mennyiségben találhatni.

A kikötőben levő hajók közől kettő tünt fel leginkább, részint nagysága, részint szépsége, és kiállításának külső csína által. Az egyiknek Crescent City, a másiknak the West World neve volt. S miután mindkettő készen állott az elin-

dulására, s az utazók rajta szabadon ki- s bejártak, nem állhattam ellent, miszerint ezen, már külső szépségök által is feltünő hajók belső szerkezetét és elrendezését meg ne tekintsem. Megvallom, hogy szinte meg valék lepve e hajók szépsége, belső szerkezetének csinossága, és gazdasága által. A mi gőzöseinkről itélve fogalmunk sem lehet azon pazar fényűzésről, melylyel az amerikai hajók belseje kibutorozva és felékesítve van; a padozatot a legfinomabb angol szőnyegek borítják, a pamlagok és többi butorok a legdrágább selyem szövettel vannak bevonva, valamint a dúsan leomló függönyök is, melyek az utazóknak a közös díszterembe nyiló cabinjeit és hálóhelyeit választják el.

Buffalóból az utasokat rendesen gőzösök szállítják át Toledóba, mely az Erie-tó tulsó partján, vagy Clevelandba, mely a tó partjának közepén fekszik. Mi azonban részint időnyerés végett, részint mivel hajón utazva a tó partjai semmi változatosságot sem mutatnak, inkább a vasutat választottuk, melyen haladék nélkül csaknem lélek-szakadva éjjel nappal egész Davenportba, utunk céljáig és legnyugattiabb pontjáig utazhatánk.

A vidék, melyen keresztül utaztunk és melynek hossza 742 angol mérföldet tett, egyforma volt csaknem az unalomig. Mindenütt meddig a szem láthatott, egyforma, sürű erdővel vagy terméketlen kavicscsal fedett rónaság terült el a végtelenségig, mely azonban néha, részint még csak keletkező, részint már virágzó, és kiterjedt kereskedést üző városok által szakíttaték meg.

Augusztus elsején reggel értük el Chicago városát, mely a Michigan-tó alsó végén, annak nyugati partján fekszik és részint gyors fejlődése, részint pedig kiterjedt kereskedése által nagy jelentőségre vergődött.

1830-ban azon a helyen, hol jelenleg e nevezetes város áll, még csak néhány jelentéktelen gyarmat telepedék le, melyek a szomszéd indiánokkal élénk cserekereskedést üztek. Eddig már 36,000-re emelkedék a lakosok száma, és kereskedésére nézve nyugatnak legjelentékenyebb városai közé tartozik. Nyugatnak legnevezetesebb vasútai itt mintegy középpontba folynak össze, s hogy mekkorának kell lenni a közle-

kedésnek, már abból is kitetszik, hogy 1855-ben minden nap 64 vasúti vonal indúlt el és érkezék meg Chicagóba.

Chicagónak sok nagy és kőből épült házai vannak; nagyobb részt azonban fából van építve. Minden lépten észre lehet venni, miszerint e város igen gyorsan emelkedék s hogy lakosainak alig volt idejök tartósabb házakat építeni. Az amerikai úgy tekinti magát, mintha örökös vándorlásban volna, s mintha hajléka csak ideiglenes volna, melyet nem sokára mással leend kénytelen felcserélni. A széles és egyenes utcák még kikövezve mindenütt nincsenek, s esős időben ép úgy ellepi a szép utcákat a fekete büzhödt mocsár, mint azt néha a kerepesi és üllői uton van szerencsénk láthatni. Mind a mellett számos szép és gazdag hintók robognak e sáros utcákon végig és számtalan nép jár és kel hangyaszerű nyugtalansággal fel s alá a járdákon.

Nagyon hibáznánk, ha az amerikai uniónak keletkező városait összehasonlítanók hazánk azon városaival, melyek még most is ős eredetiségökben megvannak, ha t. i. azt hinnők, hogy miután Debrecennek, Szegednek vagy Kecskemétnek, e híres sárfészkeknek még 1000 év múlva sem jutott kövezet, Amerika keletkező városai sem birandnak előbb. Sőt inkább itt minden annyira bámulatos gyorsasággal halad előre, hogy a városok kinézései rövid idő alatt annyira meg- és átváltoztak, hogy a ki azelőtt 20 évvel látta, többé rájok sem ismerne. Az amerikainak természete épen ellenkező a mi természetünkkel. Midőn t. i. a megszokottól csak kényszerítve térünk el, és nehezen változtatunk rajta, az amerikai mindig szeret változtatni, mindig mást és újat próbálni, azon ösztönszerű törekvésnél fogva, hogy jobbat találand fel. Azért nála nincsen megállapodás, hanem előrehalad visszatarthatatlan gyorsasággal.

Chicagótól a vasút a Mississippi széles völgyét vágván keresztül, egyenesen Rockislandig vezetett, mely város a Mississippi bal partján fekszik. A vidék itt már termékeny kezd lenni, és sokban hasonló hazánk áldott dús alföldjéhez. Mindenütt messze terjedő sikság, mely részint tölgyes erdőkkel, részint virágos prairikkel van fedve, itt-ott épen mint hazánkban mocsáros és posványos részek, melyek csak egyes

helyeken az Illinois mentében függőlegesen 50—60 lábra emelkedő sziklák által szakasztatnak meg. E sziklák mind víz-irányos eredeti fekvést mutatnak, és víz által rétegeik szerint olyképen mosatvák ki, hogy világosan mutatják, miszerint hajdan a Michigan partjai egész idáig értek le, s hogy ennek vize mosta e sziklákat. Az erdők mind lombos fákból állanak, és a hol azok ki vannak vágva vagy szélökön, az erdők mind dús florával vannak ellátva, úgy hogy a vusút mintegy virágos kerten látszik keresztülhúzódni. Nem különben gyönyörködik az utazó azon számtalan szép pillangókon is, melyek a nap melege által rejtélyeikből kicsalva, fel s alá röpkednek.

Augusztus elsején Davenportba értünk. Ez csak néhány évvel azelőtt alapított, a Mississippi jobb partján fekvő, meglepő sebességgel felvirágzó ifjú város. Főleg miután a Chicago-Rok-Islandi vasút elkészült, és egy huzamban Uj-Yorkból egész Davenportig lehet utazni, gazdagságban, iparban, kereskedésben és mindenféle mesterségekben tetemesen gyarapodik. Jelentősége még inkább növekedendik, ha a Mississippi két partját s ezzel a keletet nyugattal összekötő, épülőfélben levő lánchid elkészül *). Fekvéseis igen kedves, és hazám több vidékére élénken emlékeztetett. A Mississippi egyik termékeny völgyében fekvén, háta megett erdőkkel borított dombláncolatok húzodnak el, melyek messze terjedő praerikkel váltakoznak.

Davenport már Jowa nevű álladalomban fekszik, mely 1846-ban még territorium vala, és csak ezen évben emeltetett álladalom dicsőségére. Azóta Jowa minden tekintetben gyarapodott nem csak városok és lakosok számában, hanem kereskedésben, iparban, gazdaságban. Termékeny földe Amerikának két legnagyobb folyója t. i. a Missouri és Mississippi között azt egy részről a gazdaságra, más részről pedig a kereskedésre igen alkalmassá teszi. A vasút, mely keleti részét a nyugatival összekötendi, és egész Californiáig vezetend, Davenportban kezdődik, és azalatt, míg ott mulaték, már elkészült része meg is nyittaték.

*) A lánchíd azóta nemcsak hogy elkészült, hanem egy alatta elmenni akaró gőzös kéménye által elszakasztatván, újra ismét fel is épült.

Davenportban több napig mulatván, alkalmam vala az ottani vidéket részint füvészeti tekintetből bejárni; részint pedig, mennyire az idő és körülmény engedte, rovarokat is gyüjteni. A magammal hozott rovarok és növények egy részét azonban a davenporti collegium vegytani tanárának köszönöm, ki maga előszeretettel viseltetvén a természettudományok iránt, az ottan előforduló növényekből szép herbariumot alakított magának, s hallván, hogy magam is foglalkozom a növények, és rovarok gyüjtésével, ott mulatásom közben számomra rovarokat gyüjtött, és herbáriumát is ritka nagy lelküséggel rendelkezésemre ajánlá. Azonban sajnálkozva említem, hogy ezen minden barátságos szolgálatra kész amerikai collegámmal csak az utolsó előtti napon, melyen Davenportban mulaték, ismerkedtem meg, különben barátságos indulatának sokkal több hasznát vehettem volna.

A davenporti növényzet sokban hasonlít hazánk növényzetéhez, mely annak termékeny részében tenyészik. A mi a fákat illeti, nagyobb részt ugyanazon nembe számítandók, mint hazánk legtöbb fái. De fajra nézve lényegesen különbözők. A cupuliferak családja Amerikában gazdagan van képviselve, szintúgy a legtöbb közönséges fanemek: a juhar, a jegenye, a körisfa, az éger, a diófa-családhoz tartozó több fajok s. t. m. Közőlök egy sincsen, mely az európai fajokkal megegyeznék.

A kisebb növények közt az Asclepiadeák bőven vannak képviselve, és szép nagy növényekké kifejlődve. Az Asclepias Syriaccához igen közel álló Asclepias obtusifolia Éjszak-Amerikában annyira közönséges növény, mint nálunk teszem az Euphorbia nicaeensis, melylyel a legelőket és az utak szélét találjuk néha ellepve. Azon időben, melyet Davenportban töltöttem, azaz augusztus elején mint másut is előre haladt nyáron a Compositák leginkább virágzásban valának, melyek közől némely fajok, mint például a Heliopsis scabra, a Silphium integrifolium, a Lepachis pinnata mint másfél ölnyi ágas növények lepék el a Mississippi partján levő réteket.

Ugyan e körülmények adják elő magokat az állatországban is. Megvannak itt is a legtöbb európai fajoknak képviselői, csak hogy más és különböző fajt alkotnak. Az amerikai

fürj, a fogoly, a varjú, a fecske, a csíz, a hófehér kócsag, s. t. m. Feltünő volt azonban itt is, valamint városai elnevezésében, az amerikainak szegénysége eredeti nevekben. Valamint városai elnevezésében $^{9}/_{10}$ részre európai neveket alkálmaz, melyeket néha számtalanszor ismétel, szintúgy használ az állatok elnevezésében vagy igen egyszerű, vagy európai neveket.

Neki az amerikai Bizon csak Buffalo. Szintúgy elnevezi a közönséges madarakat szineik szerint, fekete madár (blak bird), kék madár (blue bird) sat.

Davenportból augusztus 13-dikán kirándulást tettem Wisconsin nevű államba, mely Illinois felett éjszak felé a Michigan és a Mississippi között fekszik. Ez állam leginkább gyors fejlődése miatt érdekelt, főleg miután a kivándorlók folyama 1840-től egész 50-ig kiváltképen ide volt irányozva.

Wisconsin csak 1848-ban lépett a független álladalmak sorába, saját alkotmányt adván magának. Felőle az mondatik, miszerint itt a német elem leginkább képviselve van, s hogy Milwaukee, Wisconsinnek fővárosa kereskedelmi és ipartekintetben kiválólag német városnak volna tekintendő. Wisconsin lakossága 1840-ben 30,900-ra mert, mig 1850-ben már 305,390 lakost számlált.

Miután 1840. és 50. között a német kivándorlók folyama leginkább ide volt irányozva, azt hinné az ember, hogy az államnak kiválólag németnek kell lenni. Azonban a német elem annyira sehol sem túlnyomó, hogy az képes lett volna saját jellemet kölcsönözni annak. Az angol, névszerint az amerikai jellem mindenütt, merre csak jár az ember, annyira uralkodó, hogy a többi népfajok teljesen elenyésznek. Alig magyarázható meg, hogy honnét veszi magát a sok amerikai. Azonban assimiláló tehetsége más nemzetiségekre nézve anynyira kitünő, hogy az idegen országokból, vagy más világrészekből bevándorlók, és itt letelepülők saját nemzetiségöket már a második generatióban teljesen elvesztik. S így alig gondolható, miszerint a németnek azon reménysége, a melynél fogva nemzete egykor képes lesz az amerikai álladalmakban német császárságot felállítani, valósuland valaha.

Milwaukee, Wisconsinnek legnagyobb, legnépesebb, s

mint mondám, kereskedelmi és ipartekintetben legnevezetesebb városa is, a Michigan partján fekszik. Lakosai száma jelenleg már 30,000-et jóval túlhaladott, kiknek egy harmada németekből áll. E városnak emelkedése és fejlődése annyira képzelhetlen gyorsassággal történt, és a keleti álladalmak tőzsérei annyira felcsigázták egy pár év alatt Wisconsinnek és a keletkező városnak hirét s jövendőjét, hogy az egész világ és minden ember, a ki vállalkozási szellemmel bír, lélekszakadva s azon jó reménységben sietett oda, miszerint ott rövid idő alatt Krözus kincseire tehet szert. A vállalkozási láz anynyira megragadta az embereket, hogy esztelen üzletekbe helyezték pénzöket. A városi telkek ára oly nevetséges öszszegre rugott fel, melyért azok Európa fővárosaiban sem adatnak el. Szintúgy mesés összegeket fizettek házbér fejében, s minden árunak értéke annyira fel volt csigázva, mint a legnépesebb és legdrágább városban sem. Mindezeknek természetes következése oly nagyszerű ellenhatás lőn, hogy mindennek az ára annyival csökkent értéken alúl, mennyivel azelőtt természet ellen emelve, és felcsigázva vala. Most rendre következtek a bukások, és számtalan bevándorlók ezen esztelen nyerészkedések következtében minden vagyonukat utolsó fillérig elvesztették. A mennyire azelőtt magasztalták Milwaukee fekvését, kereskedelmi előnyeit, és földének termékenységét, úgy legyalázzák most azt, és a mint azelőtt a bevándorlók folyama oda volt irányozva, ép úgy elfordúlt most tőle, másutt keresvén szerencsésebb helyet a letelepülésre.

Milwaukee azonban e balsorsa után, melyen keresztülment, természet szerinti rendes fejlődésének időszakába lépett, mi alatt lassabban ugyan, de biztosabban halad népességben; vagyonban, kereskedésben és iparban esztendőről esztendőre gyarapodik, tudományban és értelmiségben fejlődik, és az új státussal együtt szép jövendőnek néz elébe. Mind amellett nem volna Wisconsin azon része a szövetséges álladalomnak, melyet magamnak e letelepülés végett választanék, részint az éghajlatnak mostohasága részint a földnek alig képzelhető unalmas egyformasága miatt. Az egész állam hullámos sikságból áll, melyen sürü erdők váltják fel egymást pusztták-

kal, a nélkül hogy a földnek termékenysége olyan volna, mint azt például magyar pusztákon találjak.

Milwaukeeből, hol alkalmam vala a németnek életmódját és szokásait az amerikai életmód és szokások ellenében részint a városban, részint falun látni és tapasztalni, esze járását követni ott, hol egészen szabadon mozoghat és minden megszorítás nélkül fejlődhetik, *Madisonba* utazám, mely Wisconsinnak politikai fővárosa, kis de kellemetes fekvésű város, mely több kristály tisztaságú vízzel telt tóval, és erdős vidékkel van környezve. Az amerikaiak minden város tervezésénél gondoskodnak arról, hogy az elég nagy, és fákkal beültetett térekkel legyen ellátva. E térek közől az, melynek közepén a város vagy az állam háza áll, a legnagyobb szokott lenni, és kellemes parkká általakítva, közönséges sétatére a városi lakosoknak. Az államház többnyire a város közepén és annak emeltebb helyén állván, csaknem mindenütt féltekés födéllel van ellátva, melyre könnyen feljuthat az utazó, hogy onnét a város környékét áttekintse.

Madisonban véletlenül egy Toto nevű bácsmegyei magyarral találkoztam, a ki már 47 óta tartózkodik ott, és Harasztinak bajtársa vala, ki tőle későbben, szerzett vagyonának nagyobb részét elvesztvén, elvált és Californiába vándorlott, új kincseket keresendő. Haraszti az ott lakó németek között báró név alatt ismeretes, minek ő magát kiadta.

Tudományos intézete Madisonnak egy van, a Wisconsin university, mely azonban minden tekintetben csak keletkezésben van még, szintúgy muzeuma is.

Szándékom vala, Madisonból még a felső Mississippit látogatni egész St. Pálig és a Snelling nevű erősségig, mely felett az Antony vízesések vannak. Fekszik ez 45-dik fok alatt a Minesota nevű territoriumban, és a Mississippi gőzösök egész idáig járnak fel. A kiszabott idő rövidsége egyébiránt nem engedé többé, úgy hogy kényszerítve látám magamat, a legrövidebb útat választani, hogy még augusztus vége előtt Davenportban megérkezzem, és visszafelé indúljak. Ez útban, melyet Madisonból Davenportig választék, *Galena* nevű város esik, mely azért érdekelt leginkább, mivel ehhez közel esnek Éjszak-Amerikának nagyszerű ólombányái. A vidék itt vala

mivel változatosabb kezd lenni, szinte jól esett, hogy a hosszú úton, melyet Amerikában már eddig is tettem, hegyes, tulajdonkép csak dombos vidéket láthattam. Mert a hegyek, melyek Galéna környékén vannak, legfelyebb a sz. Gellérhegy felét érik el. Ily dombokkal környezve Galena Fever nevű kis folyó partján fekszik, mely innét két mérföldre a Mississippibe ömlik. Galenának élénk kereskedése van, főleg ólommal, melyből 1851-ben 331,880 mázsát szállított Amerikának minden részébe. Ez körülbelűl annyit tesz, mint a mennyit Európának egész continense termel, míg Anglia maga háromszor annyit állít elő. Galenának népessége sokkal vagyonosabb is, mint p. o. a selmeci, vagy freibergi népesség. A mód azonban, melylyel itt az ólmot nyerik, még csak egy pár évvel ezelőtt egészen nyersen és minden okszerű eljárás nélkül történt, körülbelűl úgy, mint nálunk a kőszén ásása sok helyen, hol kinek-kinek meg van engedve turkálni saját földjén, a mennyit tetszik. A meddig t. i. ezen érces vidék még az állam tulajdona volt, addig mindenkinek szabadságában állott bányát nyitni s azt belátása és tehetsége szerint mívelni, a hogyan neki tetszett. Ezelőtt egy pár évvel ez egész ércvidék az állam birtokából magánosok kezébe kerűlt, a kik természetesen nem engedik, hogy mindenki tetszése szerint feltúrja földjét. A kinek kedve van hozzá, az haszonbérbe veszi a birtokostól földének egy részét, és azt több vállalkozó barátja társaságában míveli.

Én a városhoz legközelebbi szomszédságban fekvő bányákat szemléltem meg, azonban csak azt mondhatom rólok, miszerint a legnyersebb módon míveltettek, s hogy nyáron egészen el valának hagyva. Mihelyt t. i. nyáron a munkások jövedelmezőbb munkát kaphatnak a mezőn, a bányákat elhagyják, és csak akkor térnek ismét vissza, midőn a mezei munka megszűnt. Azonban valamivel nagyobb távolságban a várostól a bányáknak míveltetése nagyobb okszerűséggel történik. Itt szakértő bányászok vannak, kik tudományos elvek szerint vezetik a mívelést. Itt használtatnak gőzgépek sat.

Az amerikaiak a nyert ólomnak nagyobb részét magok használják fel, részint festékeket készítvén belőle, nevezetesen ólom-fehéret, melynek rendkivűli nagy mennyiségét fel-

használják, miután mindenöket, sőt még házaikat is azzal szokták befesteni, részint pedig a gázvilágításra, mely az amerikai szövetséges álladalmakban annyira divatos, hogy amint új város keletkezik, melynek házszáma alig szaporodott egy pár százra, mindjárt gázvilágítást alkalmaznak, úgy hogy alig találtam az amerikai városok közt olyant, mely mással volna világítva.

A sors úgy hozta magával, hogy Galenában, hol csak fél napot tölteni vala szándékom, egy nappal valék kénytelen tovább mulatni. Ámbár a Mississippin minden nap jönnek és mennek gőzösök, melyek árukat és utazókat hoznak és visznek, mégis megtörténik néha, hogy épen az nap nem talál az ember hajót, mely oda visz, hová útazni kiván. Most is több gőzös kötött volt ki a Fever folyó partján, hanem az vagy fölfelé Minesotába ment, vagy nem egész le Davenportig, hova menni szándékunk vala. Csak más nap reggel indúlhattunk el egy középszerű Mississippi gőzösen, mely azonban mégis nagyobb vala, mint a legnagyobb dunagőzösünk. Az ember szinte meg van lepve, midőn oly nagyszerű gőzösöket lát oly kis folyón fel- s alájárni mint a milyen az, mely Galena mellett foly, és egy pár mérföldnyire a Mississippibe ömlik. E folyó több helyen csak 3 lábnyi mély, úgy hogy a fel- s alájáró gőzösök az iszapot fenekéről felkavarják, s hogy szélessége sok helyen alig akkora, mint a hajó hossza, mégis két emeletes gőzösök járnak rajta, melyekben 80 útazó számára különkabin van. A hajók azonban oly laposra vannak építve, hogy alig mennek 3 lábnyi mélységre a folyóban. Ily hajók azért szükségesek az amerikai folyókon, mert gyakran sziklák fölött foly el a víz, melyek alig 2—3 lábnyi mély vizet hagynak, úgy hogy a felettök eluszó hajónak gyakran hasát felhasítják. A mint reggel nyolc órakor Galena városból elindúlánk, még 10 angol mérföldet kellett a Fever folyóban menni a hajónak, míg annak torkolatán keresztül a Mississippibe értünk. A Fever folyó oly kicsiny és oly kevés vizet tartott, hogy a menő hajó a szó teljes értelmében a folyó iszapját felkavarta. Mégis mentünk rajta habár lassan de minden egyéb akadály nélkül, míg a Mississippit elértük.

E nagy folyó partjaival együtt hasonlít leginkább a Duna

leglaposabb partjaihoz. Mindkét partja csaknem mindenütt sürű őserdőkkel van fedve, melyek a síkságban elnyúlnak, a meddig a láthatár elterjed. De ezen őserdőknek hiányzik minden nagyszerűség. A fák, melyek a partokat fedik és a hajóból láthatók, mind kisszerűek, törpék tetőjök mind elhalva és kiszáradva. Nem mondhatom hogy egyetlenegy ép és szépen fejlődött fát is láttam volna. A víz a partokat szünet nélkül mossa, miáltal a part szélén álló fák a folyóba dőlvén, attól tovább vitetnek, míg a folyó fenekén megakadván, gyakran a hajó vesztének okul szolgálnak.

Az egészen lapos és az unalomig egyforma partok csak itt-ott szakasztatnak meg alacsony dombok által. A hol azonban a partok csak annyira emelkednek, hogy a folyó áradásaitól mentvék, ott az amerikai tevékenység, és a gyarmatosításra való hajlam már el is foglalta a tért, új városok első csiráit ültetvén oda, melyek a hatalmas folyó partján azon élénk közlekedés következtében, melyet a számos fel- s alárőpülő gőzösök előidéznek, sebes virágzásnak indúlnak. Menynyire élénk lehet a Mississippin és annak mellék folyóin a közlekedés, abból is kitetszik, miszerint már jelenleg is 1000 gőzösnél több jár rajtok. Igaz ugyan, hogy más hajót nem igen lát az ember rajtok, de 1000-nél több oly nagyszerű gőzösök, milyenek a sajátságos amerikai Mississippi gőzösök, nemcsak nagyszerű közlekedést tarthatnak fen, de kiterjedt kereskedést is. A folyó mentében számos ily keletkező város mellett mentünk el, melyek közől többen, úgymint: Bellevue, Savannah, Fulton, Lyons, Albany, Camanche, Le-Clair s.t.m. már jelentőségre vergődtek. Többnyire akként vannak elhelyezve, hogy kettő egymással szemközt áll, és az egyik a másiknak mintegy ösztönűl szolgál. Nem valék képes az egész úton még csak egyetlenegy pontot is találni, mely a letelepülésre alkalmatos, a nélkül hogy el ne volt volna foglalva.

A Mississippi vize egyébiránt nagyon tisztátalan és zavaros, minek oka részben abban állhat, hogy azt sem jegesek, sem havasok nem táplálják, hanem az éjszakon levő tavak és mocsárok. Fölülete mindenütt zöldes hártyával vala fedve, mely apró, a víz felületén képződő corferváktól származik. Folyása is oly lassu, hogy csak e hártya mozgásából veheti

észre az ember folyása irányát. Általában a Mississippi természeti szépségeit tekintve a legegyszerűbb, és minden regényes kellemtől megfosztott folyamokhoz tartozik, melyet valaha látni alkalmam vala. És olyan az nemcsak Galenától kezdve egész Davenportig, hanem ezentúl is egész le a torkolatáig. Úgy hiszem, hogy csak a Tisza azon része hasonlítható össze a Mississippi partjaival, mely az alföldnek legunalmasabb síkságain foly keresztül.

Le-Clair alatt a folyónak úgynevezett *Rapidsei* azaz sebes folyása kezdődik, hol a Mississippi sziklák felett folyván, gyakran már sok hajónak okozta vesztét. Ezek a hajóskapitányok állításai szerint 18 angol mérföldre terjednek ki, mialatt nagy vigyázattal szükséges hogy járjanak, és elkerüljék azon pontokat, melyek leginkább veszedelmesek. Mindamellett megtörténik mégis, hogy kicsiny levén a víz, vagy a hajó keletén túl megterhelve, a folyó felszine alatt lappangó szikla felhasítja a hajót, minek példáját csakugyan láttuk is, miután egy gőzös töredékei (Wrak) mellett mentünk el, s hogy mí sem voltunk távol ezen balesettől, a körülmény mutatta, hogy egy helyen csak nagy nehezen csuszván el a hajó, oly erősen dörzsölődött a sziklához, hogy az erősen ropogott. Le-Clair alatt, Davenport felett Armstrong nevű erősség mellett mentünk el, mely Rok-Islanddal szemközt egy szigetre építtetett az amerikai gyarmatok biztosítására az indiánok ellen akkor, midőn a Mississippin túl fekvő tartományok még azoknak birtokában valának. Jelenleg minden jelentőségét elvesztvén, romlásnak indúl az erősség, míg a sziget a Mississippin át építendő lánchídnak egyik támaszpontjául szolgál.

Már tetemesen besötétedett vala, midőn Davenportot elértük, hol kiszállván Fehérváry ur nyári lakára vitettük magunkat, mely a várostól mintegy félórányira fekszik. E város környékében tett kirándulásaim alkalmával gyüjtöttem a növények nagyobb részét, valamint azon rovarokat, melyeknek lajstromát azok számára közlendőnek hittem, a kiket az érdekel, és a kik azokat összehasonlítni akarják a mi virányunkkal, melyhez az sok tekintetben hasonló.

Természetiek, könyvek és monographiák lajstroma, melyeket Nendtvich Károly 1855-dik évi nyári hónapokban tett éjszak-amerikai utazásában gyüjtött.

A. Növények.

Graminaceae.

1. Panicum capillare L.
2. Elymus virginicus L. 2. exempl.

Equisetaceae.

3. Equisetum non determin.

Cyperaceae.

4. Carex blanda Dewey.

Comelinaceae.

5. Tradescantia virginica L. 2 ex.

Liliaceae.

6. Erythronium Americanum.
7. „ albidum Nutt.
8. Lilium philadelphicum L.
9. Allium triflorum.
10. „ triflorum Punsch.
11. Phalangium esculentum Nutt.
12. Convallaria non determ.
13. „ racemosa.
14. „ stellata L.
15. „ borealis.
16. Uvularia perfoliata.

Trilliaceae.

17. Trillium obovacum.
18. „ recurvatum Beck.
19. „ erectum.
20. „ erythrocarpum.
21. „ indeterm. sp.

Iridaceae.

22. Iris versicolor L.
23. Sysirinchium mucronatum Mx.

Amaryllideae.

24. Hypoxis erecta.

Orchideae.

25. Cymbidium pulchellum.
26. Orchis spectabilis L.
27. Habenaria siliculata.
28. „ orbiculata Hock.
29. Neottia gracilis R. Br.
30. Pojonia Ophioglottoides R. Br.
31. Cypripedium acaule.
32. „ candidum W.
33. „ spectabile Sw.
34. „ pubescens W.

Araceae.

35. Arum triphyllum L.

Cupuliferae.

36. Quercus discolor Ait.
37. „ palustris du Roi.
38. „ non determ. Sp.

Urticaceae.

39. Canabis sativa L.

Santalaceae.

40. Commandra umbellata Nutt.

Aristolochiaceae.

41. Azarum Canadense L.

Plantaginaceae.

42. Plantago cordata Lam.

Compositae.

43. Veronia fasciculata Mx.
44. Eupatorium perfoliatum L.
45. Erigeron bellidifolium Mühlb.
46. Solidago Missouriensis Nutt.
47. „ canadensis L.
48. Pluchea camphorata DC.
49. Silphium integrifolium Mx.
50. Ambrosia artemisifolia L.
51. „ trifida L.
52. Heliopsis scabra Dum.
53. Lepachis pinnata Ton et Gr.
54. Coreopsis palmata Nutt.
55. Maruta Cotala DC.
56. Achillea millefolium L.
57. Antennaria plantaginea R. Br.
58. Senecio aureus L.
59. Troximon cuspidatum Ph.
60. Cynthia virginica Don.

Lobeliaceae.

61. Lobelia spicata Lam.
„ Claytoniana Mx.

Caprifoliaceae.

62. Linnea borealis.
63. Lonicora ciliata Mühlenb.
64. Triosteum perfoliatum L.
65. Viburnum oxycoccus.
66. „ prunifolium.

Campanulaceae.

67. Specularia perfoliata L.

Rubiaceae.

68. Galium boreale L.

Oleaceae.

69. Fraxinus juglandifolia Lam.
70. Chionanthus virginica L.

Asclepiadaceae.

71. Asclepias obtusifolia Mx.
72. „ incurvata L.
73. „ tuberosa L.
74. Acerates longifolia Ell.

Labiatae.

75. Monarda fistulosa L.
76. Pycnanthemum lanceolatum Putsch.
77. „ linifolium P.
78. Scutellaria parvula Mx.
79. Teucrium canadense L.

Verbenaceae.

80. Verbena stricta Vent.
81. „ paniculata L.

Borraginaceae.

82. Mertensia virginica DC.
83. Lithospermum canescens Lehm.
84. „ hirtum Lehm.
85. Myosotis stricta Lk.
86. Cynoglosum Morisonii DC.
87. „ officinale L.
88. Pentalophus longiflorus A. DC.

Polemoniaceae.

89. Phlox pilosa L.
90. Phlox floridana DC.
91. Polemonium reptans L.

Hydrophyllaceae.

92. Hydrophyllum virginicum L. 2. ex.
93. Ellysia Nyctelaea L.

Scrophulariaceae.

94. Scrophularia nodosa L.
95. Peustemon pubescens Sol.
96. Mimulus ringens.
97. Gratiola Virginiana L.
98. Veronica Virginica L.
99. Dasystoma non determ. Spec.
100. Pedicularis lanceolata Mx.

Orobanchaceae.

101. Orobanche uniflora L.

Primulaceae.

102. Dodecantheon meadia L.
103. Trientalis Americana.

Ericaceae.

104. Kalmia angustifolia.
105. Pyrola rotundifolia.
106. Monotropis uniflora.

Umbelliferae.

107. Zizia integerrima DC.
108. — aurea Koch.
109. Sanicula marilandica L.

Araliaceae.

110. Panax trifolium L.
111. Aralia nudicaulis L.

Vitaceae.

112. Vitis riparia Mx.

Corneae.

113. Cornus Canadensis.
114. „ paniculata L'Her.

Saxifrageae.

115. Saxifraga Virginiensis.
116. Heuchera Americana L.
117. Mitella diphylla L.
118. Tionella cordifolia.

Grossulariaceae.

119. Ribes floridum L. Her.

Ranunculaceae.

120. Clematis Viorna L.
121. Thalictrum anemonoides Mx.
122. Anemone Pensylvanica L.
123. Ranunculus abortirus L.
124. „ fascicularis Mühlen.
125. „ aquatilis L.
126. Caltha palustris L.
127. Isopyrum biternatum Torr et Gr.
128. Aquilegia Canadensis L. f.

Berberideae.

129. Podophyllum peltatum L.
130. Leontice thalictroides.

Papaveraceae.

131. Sangvinaria canadensis L.

Fumariaceae.

132. Diclytra cucullaria DC.

Cruciferae.

133. Cardamine rotundifolia Mx.
134. Dentaria diphylla.
135. „ laciniata Mühlenb.
136. Cochlearia Armoracia L.
137. Sisymbricum canescens Nutt.

Violaceae.

138. Viola pedata L.
139. „ delphiniifolia Nutt.
140. „ pubescens Ait.
141. „ cucullata Ait.

Portulacaceae.

142. Claytonia virginiana L.

Tiliaceae.

143. Tilia nigra Borkh.
„ Americana Ait.

Caryophyllaceae.

144. Arenaria lateriflora L.

Polygaleae.

145. Polygala Senega L.
146. „ purpurea Nutt.

Celastrineae.

147. Staphylea trifolia L.

Juglandaceae.

148. Carya tomentosa Nutt. 2. ex.
149. „ microcarpa Nutt.

Geraniaceae.

150. Geranium maculatum L.

Oxalideae.

151. Oxalis stricta L.
152. „ violacea L.

Lythrarieae.

153. Lythrum lineare L.

Rosaceae.

154. Pyrus coronaria L.
155. Crataegus coccinea L.
156. „ punctata Ait.
157. Fragaria virginiana Ehrh.
158. Potentilla canadensis L.
159. Amygdalus pumila L.
160. Prunus americana Marh.
161. Cerasus serotina Lois.

Leguminosae.

162. Baptisia leucantha Torr et Gr.
163. Petalostemum candidum Mx.
164. „ violaceum Mx.
165. Trifolium reflexum L.
166. Amorpha fruticosa L.
167. „ canescens Nutt.
168. Astragalus caryocarpus Sim.
169. Desmodium marylandicum DC.
170. „ acuminatum DC.
171. Cercis Canadensis L.
172. Cassia chamaecrista L.

Dupplicatae, pro parte indeterminatae 5 species.

B. Rovarok.

a. Pillék.

Nappaliak.

1. Limenitis Ursula.
2. Euploea Archippe.
3. „ Dissipe.
4. Vanessa Jole 2. péld.
5. „ c. argentinum 2 p.
6. Argynnis Idalia.
7. „ Cybele.
8. Melitaea indetermin. spec.
9. Hypparchia indeterm. sp.
10. Papilio Troilus 2 péld.
11. „ Turnus 2 péld.
12. „ Ajax.
13. Hecarge carinente.
14. Pieris Protodice.
15. Colias caesonia.
16. „ Phylodice.
17. „ Thyme.
18. Hesperia Exadaeus.
19. „ indet. spec.

Estvéliek.

20. Sphinx Celius Hübn. 2 p.
21. Deilephyla Daucus 2 péld.
22 „ Andromedae Alex.
23. Smerinthus Ampelophaga.

Atychia Semidiaphana.

Éjjeliek.

24. Euprepia Virgo.
25—27. Noctua 3 spec. indeterm.
28. Geometra spec. indeterm.

b. Téhelyröpüek (Coleopterák.)

29. Chrysochus auratus.
30. Tetraopus tornator.
31. Acmoeodera ornata.
32. Epicauta marginata.
33. Trichius ind. spec.
34. Cerambix indet. spec. 2 péld.
35. Clythus indet. spec. 2 péld.
36. Strangalia indet. sp.
37. Pachyta vagy Leptura indet. sp.
38. Cicindela indeterm. spec.

c. Kétröpüek (Dipterák.)

39. Midas indeterm. spec.

d. Egyenes röpüek (Orthopterák.)

40—41. Acridium 2 indeterm. spec.

e. Hártyaröpüek (Hymenopterák.)

42. Libellula Sexmaculata ? 2 péld.

C. Kagylók.

1. Unio ovatus. Say.
2. „ pustulosos Lea.
3. „ Metanever Lea.
4. „ lacrymosus Lea.
5. „ multiplicatus Lea.
6. „ gibbosus Bas.
7. „ cylindricus Say.

D. Ásványok.

1. Anthracit. Pennsylvániából.
2. Ólomfényle (Galena plumbi) Galenából Illinois éjszaki részéből.

E. Természettudományi könyvek, értekezések és monographiák.

1. A synopsis of the family of Najades by Isaac Lea. Third edition. Philadelphia. Blanchard and Lea. 1852.
2. Contribution to Geology, by Isaac Lea. Philadelphia. Carey Lea et Blanchard. 1833.
3. Description of Ninteen new species of Colimacea, by Isaac Lea. Read February 21. 1840.
4. Notice of the oolitic formation in America, with description of some of its organic Remains. By Isaac Lea. Read May 15. 1840.
5. Description of a new species of the Genus Unio. By Isaac Lea. — Festett rajzzal.
6. On the fossil Foot-Marks in the Red Sandstone of Pottsville, Pennsylvania. By Isaac Lea. Philadelphia. 1852.
7. On a fossil Saurian of the new red Sandstone formation of Pennsylvania, with some account of that formation also: on some new fossil Molluscs in the carboniferous states of the anthracite seams of the Wilksharre coal formation by Isaac Lea. Philadelphia. 1852.
8. Fossil foot-Marks in the red Sandstone of Pottsville, Pennsylvania. By Isaac Lea. Philadelphia. 1853. — Nagy fol.
9. On the distribution of the Crinoidea in the western States of America by Lunsford P. Yandell. Louisville. 1852.
10. Description of a new Mollusc from the read Sandstone near Pottsville. P. A. by Isaac Lea. Philadelphia. 1855.
11. Rectification of Mr. T. A. Conrads, Synopsis of the Family of Najades of Nort-America by Isaac Lea. Philadelphia. 1854.
12. Contribution to te Geology of Kentuky by Lunsford P. Yandell. M. D. et Benjamin F. Schumard M. D Louisville. 1847.
13. Description of a new Genus of Crinoidea. By Lunsford P. Yandell. M. D. (From the American Journal of Science and Arts. Vol. XX. Jul. 1855).
14. A notice of the origine, progresse and present condition of the Academy of natural sciences of Philadelphia. By W. S. W. Ruschenberger M. D. Philadelphia. 1852. *).

*) Mindezen természeti tárgyakkal és munkákkal Nendtvich úr a magyar nemzeti muzeumnak kedveskedett. *Szerk.*

MAGYAR

ACADEMIAI ÉRTESÍTŐ.

XVI. Év. 1856. VIII. Sz.

A POSITIV ÉS NEGATIV PHILOSOPHIÁRÓL.

HORVÁTH CYRILLTŐL.

Olv. az academiában oct. 20. 1856.

V.

Két fokát haladtuk immár meg a közvetett ismerés határain belül mozgó negativismusnak, de a nélkül, hogy azon megnyugvást előidézhettük volna, mely után az igazság eszméjében önmagát fölfogó emberi szellem szakadatlanúl törekszik. Találkoztunk ugyan eddig is néhány fejlődési mozzanattal, melyek a részint elkülönítőleg részint egyesítőleg ható gondolkodást némi megállapodásba hozták; kitűnt mind a mellett a mozzanatok elemeinek átvizsgálásából: hogy az előhozott megállapodás sehol sem ütheté meg az ohajtott mértéket. Bírtunk tehát valamit az ohajtmányból, de nem birtuk azt még a maga teljes valóságában.

Láthatóvá lön azonfölül a fokok megítéléséből, hogy a kifejlesztett, több pontra nézve fölvilágosított és helyeselt oldalak mellett mindig fordultak elő olyanok is, melyek alapot nyújtó kiegészítést várva szükségképen izgattak a továbbmenésre. Az izgatás érzett szükségképisége meg azt eléggé

tudatá : miszerint ama fokokon keresztűl nem akárminő, hanem határozottan intézett vagy is olynemű tovább-menés kívántatott, mely bizonyos törvény által támogattatván, valódi haladás volt azon állomás felé, melynél az alapot nyujtó kiegészítés föltételeit biztosan föl lehessen mutatni.

A haladás, törvény szerint igazgatott működés levén, akárhol jelentkezzék, két pont által van meghatározva. Ha igazán sikeríttetik a haladás, ama két pontnak egymástóli világos és tiszta megkülönböztetése mulaszthatlan kötelesség. A ki ennek teljesítése nélkül akarna haladni, saját ügyének ártalmát eszközölné. Ama meghatározó két pont közől az egyik kezdetpontnak, a másik végpontnak szokott neveztetni. Az egyik épen úgy fontos a haladóra nézve mint a másik. Van mégis elég példa rá, hogy némelykor az egyik máskor meg a másik hatja meg inkább a haladó egyént. Hogy aztán a megható pontok különbségéhez és a hatás nagyságához képest a haladás is más meg más minőségben fog előtűnni, kétségbe nem hozható következmény.

De lehet haladnunk, hamindjárt az előbbi pontok mindenike nem áll is világosan és tisztán a gondolkodó előtt; mert a haladásnak szinte vannak fajai. Más természetű a haladás, ha a kezdetpont világosan adatik, a végpont pedig kerestetik; ismét más, ha a végpont világos adása után a kezdetpont kerestetik. Ha a gondolás bizonyos kezdetpont azaz elv után indúl, akkor az őt vezérlő szempont valamely alaptétel; ha a gondolás bizonyos végpont azaz cél után indúl, akkor az őt vezérlő szempont valamely föladat. Az alaptétel következtetett tételeket, a föladat megfejtést igényel. Innen az analyticai és syntheticai gondolkodásmód közötti nagy különbség. Egyik sincs következetesség nélkül; csalódnék mind a mellett, ki az analyticai gondolkodásmódtól olyan következetességet várna, minő a syntheticait, vagy ettől olyat, minő az előbbit díszesíti. Verulami Baco analytice, Carthesius ellenben synthetice gondolkodott, amaz megfejtendő föladat, ez kifejtendő elv által vezéreltetett. Mily fonák itéletekre nyujthat alkalmat e két gondolkodás-módrai nem ügyelés vagy azok sajátságainak fölcserélése, a Baco philosophiáját feszegető birálók leginkább megmutatták. Olyan következetességet akar-

tak tőle kierőszakolni, minőnek ő, analyticai gondolkodásmódjánál fogva, nem is tartozott megfelelni.

Ha a már előbb mondottakat szemesebben átvizsgáljuk, azt fogjuk találni, hogy ott a fölemlített pontok közől egyiknek sem engedtetett kiváló túlnyomóság a másik fölött. A vállalat veszélyeztetése nélkül nem is engedtethetett. Azért követtünk oly útmódot a haladásban, melynek öszszerűsége világosan kivánta : hogy a fokokon keresztűl fejlődő kezdetpontot mindenik megállapodásnál nyomban kisérje a végpont utáni kérdezősködés. De melyik volt az a kezdetpont és melyik a végpont? A kezdetpont nem lehetett más mint a negativismusnak ezen elve : a létnek igazsága a gondolás. A végpont sem lehetett más, mint az ugyanazon elvnek mindenképi érvényültsége.

E két pont között haladva jutottunk immár el a negativismusnak harmadik vagyis azon fokához, mely a közvetett ismerés határai közt legfőbb levén, az előbbi fokoktól sajátságaira nézve is különbözendik. Melyek azon sajátságok? Földatunk megfejthetése nem szükségli, hogy itt valamennyi tüzetesen és behatólag tárgyaltassék; ámde, mivel lehetnek, kik előtt az utóbbiak azonnali fölhozása nagy ugrásnak tetszhetnék, ha előbb a hozzájok vivő út akadálytalanná nem tétetik : adjunk itt helyet a sajátságok közől kiválólag kettőnek. Ezek, a határozottság és az öszszerűség. De miért épen e kettőnek? Azért, mert ahhoz, hogy a harmadik fok a gondolásnak, mint a lét igazságának, teljes érvényültségét fölmutathassa, okvetetlenűl szükséges ama két sajátságnak világos előtünése. A viszonylagos öszszerűség ellen aliglehet valakinek alapos kifogása; de a határozottsággal egészen máskép áll a dolog. Mí sem akarjuk vítatni, mintha őt az előbbi fokok teljesen nélkülöznék, törekedtek ők is már utána, de sehol sem birták azt hiánytalanúl fölmutatni. Mi oknál fogva történt legyen ez mindig úgy, azt csak a negativismus természete hozhatja napfényre.

A negativismus, mint negativismus, sehol sem léphet föl igazán, hacsak nem ront; valameddig tehát olyasmire találunk útjában, a minek lerontására képtelen : nincs okunk azt mondhatni, hogy ő saját ügyének érvényítését mindenképi

határozottsággal űzi. Az ily határozottságbani fogyatkozottság miatt kelle már többször hallanunk, hogy a meghaladt fok, a szerkezetében talált hiánynál fogva, másunnan várt kiegészítést. E kiegészítés aztán az új foknak lön feladatává. És ez így ment egészen a harmadik fokig, mely itt legfőbb, következőleg az előbbieknek kiegészítője gyanánt tünvén föl, ama lerontó irányt is határozottabban érvényítendi, melyet amazok, kirívó egyoldalúságaik miatt, nem birtak megtetőzni.

Nyilván van ezek után, miszerint az egyoldalúságon túlemelkedő harmadik foktól az öszszerűséget sem lehetne minden ellenmondás nélkül megtagadni. Mert ha őt illeti e helyen a fejlődési legfőbb polc, úgy ő, tulajdon elvének uralmasíthatása végett, mindazt felölelendi és érvényesítendi önmagában, a mi az előbbi fokokon keresztűl igazolva lön. És ehhez neki teljes joga is van.

Sőt legkisebb sincs, nem is lehet ahhoz joga, mondhatná itt az oly egyén, ki a harmadik fokot, az iménti ok miatt, épen nem találja öszszerűnek. Ő így fog ez ügy érdekében okoskodni: Ha a negativismusnak természetében van a positivum lerontása, a bölcsészeti rendszerezés meg csupán azt érvényesítheti mint szükségképi mozzanatot, a mi positiv jellegű: lehetetlen kiáltó ellenmondás nélkűl állítani, hogy a negativismus találhat a maga körében valamit, a mit felölelhetne és szükségképi mozzanat gyanánt érvényesíthetne. Ha pedig csakugyan találna olyasmit: akkor annak ott-léte nem a lerontásban gyönyörködő negativismusnak, hanem az őt hiányosan kezelő philosophusnak tulajdonítandó.

Két itélet áll itt egymással szemközt, az egyik igenel, a másik tagad. Az első jogot említ, melynél fogva a harmadik fok mindazt egyesítheti és érvényesítheti saját körében, a mi az előbbi fokokon keresztűl igazolva lön, a másik e jogot kereken tagadja. Az egyik a negativismust tartalomra nézve annál gazdagabbnak a másik annál üresebbnek mondja, minél magasabb fokáig vergődött fel a fejlődésnek. Hogy a közönséges gondolkodásmód e két itélet közől inkább szít a másodikhoz mint az elsőhöz, mindenki tapasztalhatja. Azonban az ellenkezőt állítók száma sem csekély. A pro et contra úton

útfélen hallható. De érdemli-e a negativismus azt, hogy miatta oly nagy lármát üssünk? Nagyon is érdemli, mert épen az ő helytelen fölfogása és erőszakolása nyújt legtöbb alkalmat a legszentebb ügynek is ártó lármaütésre. De nem lehetne-e szép módjával a torzsalkodó szélsőségeket kiegyenlíteni? Azok után, mik eddig érintettek, alig jöhet elő valahol pont, melynek hatásával az eltérő itéleteknek egymássali kiegyenlítését meg lehetne kisérteni. És mégis ki kell azt a pontot valahogy fürkésznünk, máskép az itt előterjesztendő vizsgálódás sem lenne más, mint önkénykedő kalandozás. Tegyük föl tehát minden egyéb előtt a következő kérdést: hol rejtezik amaz éltérő itéletek különbségének valódi oka?

Három oldalra fordulhat e kérdés után a vizsgáló figyelme : a szóban levő negativismusra, az itélethozó egyénekre vagy a köztük fölmerülő viszonyra. Akármelyik oldalnál kezdjük a vizsgálást, több ponttal fogunk találkozni, melyek egymáshozi viszonyaiknál fogva, nagyon bonyolttá tehetik a megfejtést. Megesik olykor, hogy az eltérő itéletek oka egyedül a tárgyilág vett negativismus elemeinek sorakozásában, máskor egyedül az itélők értelmi különösségeiben, néha meg azon viszonynak szövedékeiben rejtezik, mely az előbbiek között igen sokirányúlag fejlődhetik. Rejtezzék azonban bárhol, nagy fontosságu, mert a föltett kérdés egy oly bölcselet tartalmát illeti, mely mind elméletileg mind gyakorlatilag hódító szerepet visel.

Bölcseleti tartalomról levén szó, meg kell itt jegyeznünk, hogy a bölcsésznek, mint bölcsésznek, soha sem szabad a tartalmi elemeket kivülről beerőszakolni a bölcselet szervezetébe. Ha teszi, főbb kötelességeinek egyikét hanyagolja el. Kötelességében áll ugyan is azon lenni, hogy az őt átható és az őáltala is tagonként áthatott elv fejlődési mozzanatait minden irányban tisztán tárgyszerüleg fölfogja, az úgy fölfogottakat világosan átértse, az úgy átértetteket pedig célszerüleg megszilárdítsa. Következőleg ha itt a kérdés alatti eltérésnek okait biztosan fel akarjuk födözni, a negativismus elvének belszükségü folyamlásán fölül azon módra is kell ügyelnünk, melylyel a bölcselő a fejlődő tartalom mozzanatait egymás után megszilárdította.

Azt mondja valahol egy bölcsész, hogy a fejlődés fogalma az újabb philosophiának valódi kincsei közé tartozik. Mondásának igazságát a naponkénti tapasztalás is bizonyítja. Mióta Leibnitz a fejlődés fogalmára nagyobb fényt vetett, mióta követői a kijelölt irányt több oldalról történt átfontolás után foganatosították: a philosophiai rendszerek egymáshozi viszonyítása egészen más alakot öltött. Vége szakadt főleg ama zagyváltságnak, mely miatt a tartalmi mozzanatok között épen nem lehetett a philosophiait a nem-philosophiaitól és az ezen elvben gyökerültet a más elvben gyökerülttől tisztán megkülönböztetni. Hogyan is lehetett volna? Hiszen valamíg a philosophiai módszernek lényege a fejlődésen kivűl valami másba helyeztetik, addig az önmagát fő- és alelveken keresztűl megvalósító bölcsészeteszme számüzve van saját országából. A bölcsészeti fő- és alelvek is csupán fejlődés útján lehetnek a philosophia határain belűl valódi vagyis oly tényezőkké, melyek az általok előhozott és érvényített rendszerekben önmagok tesznek saját igazságukról bizonyságot. Nem is az elvontan vett rendszer, hanem az azt előhozó és hatályosító elv az, a mi önmagának a rendszerben és a rendszernek a bölcsészeteszmében történt megérvényítése által önmaga tesz saját érvényültségéről szükségképi bizonyságot. A még mondandók irányszerűbb átérthetésének tekintetéből azt is ki kell itt ez úttal jelentenünk, hogy az imént előhozott érvényültség bebizonyítása csupán akkor tünhetik föl igazán, midőn az önmagát fokonként megvalósító elv tetőpontjáig jutott a fejlődésnek.

Önkényt folynak már most ezekből a következők: 1) a fejlődésnek indúlt főelv több belszükségűleg fejlesztett fokokon halad keresztűl; 2) a haladási fokokon több alelvű bölcseletet származtat; 3) a fejlődés legfőbb fokán, miután az alsóbb fokok elveit lényeges mozzanatok gyanánt felölelte, teljesen kivívja magának az azok fölötti érvényültséget.

Mi ha úgy van, nem lehet nem gáncsolnunk azok becslelési módját, kik már az alsóbb fokok határai közt akarnák erőnek erejével föltalálni azt, a mi a fejlődés természeténél fogva csak a legfőbb fokon lesz föltalálható. Valamint azon véleményhez sem járulhatunk, mely olyasmit fogadtat el lé-

nyeges mozzanat gyanánt a legfőbb fokon, a minek érvényítő ereje mellett az alsóbb fokok legkevesebbé sem tanúskodnak. A bölcsészet határain belül soha sem szabad megfeledkeznünk azon viszonyról, melyben a fokok egymáshoz állanak. Itt a fokok mindenike föltét és föltétezet is, azaz egymást kölcsönösen föltétezik. Föltét az alsóbb fok a felsőbbre nézve, mert az alsóbb fokon érvénykedő elv nem más a felsőbb fok elvéhez képest, mint ennek mozzanata. Benvan tehát a felsőbb fok elve az alsóbb fok elvében, valamint az alsóbb fok elve is benvan a felsőbb fok elvében. Más azonban a köri és más a tartalmi benlétel. A felsőbb fok elve tartalmilag van benn az alsóbb fok elvében, az alsóbb fok elve pedig körileg van benn a felsőbb fok elvében.

Hasonló viszonyban áll a fejlődési legfőbb fok is az alsóbb fokokhoz. Ezek nélkül amaz soha sem tünhetnék föl a maga valódiságában; de az alsóbbak sem volnának azok, a mik, ha bennök a legfőbb fok elvének mozzanatai, mint alelvek, föl nem tünnének. Igy van a dolog a fokok érvényével is. Az alsóbb fokok érvénye mindenkor teljetlen a legfőbb fokéhoz képest; ellenben a legfőbb fok érvénye mindenkor teljes az alsóbb fokokéhoz képest. A legfőbb fok érvénye soha föl nem tünik a maga valódiságában, ha előbb az alsóbb fokok érvénye föl nem tünt; más azonban az érvénynek föltünése és más annak megvalósítása. Nem fog ugyan valódi érvénynyel birni a legfőbb fok, ha az alsóbb fokok érvényben szükölködők; de azért innen még sem következik, mintha a legfőbb fok érvényét az alsóbbaké hozta volna elő. Nem azért érvényesül a legfőbb fok, mivel az alsóbb fokok érvényült elveit önmagában egyesíti; hanem az alsóbb fokok csakugyan azért birnak érvénynyel, mivel már a legfőbb fok elve bennök érvénykedik.

A legfőbb fok elve iránt igen különbözők a felfogási módok. Vannak, kik azt egyedül eredménynek, mások, kik egyedül alapnak nézik. Az igazság azok részén van, kik azt alapnak is eredménynek is, azaz célnak nézik. Alap a főelv, mert rajta nyugszik a fejlődés egész folyamlása; eredmény, mert az ő érvényültségével ér véget az egész folyamlás. Cél tehát, mert nemcsak kezdi, hanem folytatja és be is végzi az egész

folyamlást. Világosan kivehető már most ezekből, miszerint az önmagának fejlesztésekor bölcseletekben megnyilatkozó és azokat a legfőbb fokon lényeges oldalaiknál fogva bensőleg egyesítő főelv folyamlásának igaz fölfogása egyedül a belső, nem pedig a külső teleologismus álláspontjáról lehetséges.

Tegyük már most, hogy valaki a bölcselet elvének, belszükségű folyamlásábani fölfogása helyett csak amúgy külsőleg lát az egészhez, mint általa megitélendő tárgyhoz: lehetséges-e akkor az oly itéletnek hozása, mely tisztán tárgyszerű? Soha! De hogyan is lehetne? Hiszen ily eset előfordultakor nem azt itéli meg a biráló, a mi a szükségképen fejlődő elv folyamlásán keresztül igazán megtörtént; sem nem azt, a mi a fejlődés legfőbb fokán, mint szükségképi eredmény, igazán előkerült; hanem azon egyéni, önkényleges gondolatfolyást, mely benne a bölcselet külsőleges fölfogásakor, az egyéni fejlettségnek különösségeihez képest, már így már meg amúgy sorakozott. De nem követ-e az ilyen biráló is némi szükségképiséget? Követ igen is, követ, de épen azért, mivel csak *némi* szükségképiséget követ, az a *némi*-ség mutatja, hogy nem tárgyit hanem csupán alanyit, vagy is olyant követ, melyről bizvást elmondhatjuk: ha akarom, vemhes; ha akarom, nem vemhes.

Igy történik a negativismus harmadik fokáról hozatni szokott itéleteknél is. Az egyik e fokot az előbbiekhez képest tartalomra nézve öszszerűnek, a másik egészen üresültnek állítja. Az egyik átlátja, hogy az útjában minden positivumot lerontó negativismus nemcsak nem lehet a legfőbb fokon az előbbi, valami positivumot még fentartó, fokoknál tartalomra nézve öszszerűbb, hanem magára hagyottan az abstractio űrében kénytelen elenyészni. A másik itélő másképen fogta föl a tárgyat. Látván ugyan is, hogy nem az előbbi fokok hozták elő a harmadik fokot, hanem a harmadik fok elve, önmagának tevése által, hozta inkább elő az előbbi fokokat, mint saját föltünhetésének szükségképi föltételeit, látván továbbá, hogy ama működés, mely az iménti fokok előhozásában megnyilatkozott, túlterjed mindenen, a mi e fokokon keresztül akár akadályozólag akár előmozdítólag föltűnik: a harmadik

fok öszszerűségének alapját nem a positiv elemekbe, hanem az azokon is tulerejedő működésbe helyezi.

Nem csoda ezek után, ha a kérdésbe vont itéletek eltérők, miután alapra nézve is oly igen különböznek egymástól. A tagadó itéletet az önkényiség, az igenlőt a szükségképiség teszi bélyegzetté. A tagadólag itélőtől mindig kérdezhetem, hogy ugyan mit tart positiv elemnek? A mint azután az elemek irányában bizonytalankodik, bizonytalankodni fog az itélet okainak fölhordozásában is. Innen a negativismusra vonatkozó vélemények badarsága. Az igenlőleg itélő a negativismust gyökerében ragadván meg itél, mert máskép nem itélhet.

Sőt kell máskép itélnie, mondhatná ismét a tagadó itélet hozója, kell máskép itélnie, mert ha a negativismus minden positivumot lerontott, önmagát is lerontotta; ha pedig önmagát is lerontotta, min nyugvandik az öszszerűség pártolása? Le kellett pedig önmagát is rontania, mert a negativismus csupán akkor az, a mi, midőn tagad, ha tehát minden positivumnak lerontása után nincs már, a mit tagadjon, ő sem lesz az többé, a mi volt. Vagy más szavakkal, a negativismus utoljára sem más, mint nihilismus, azaz semmi.

Ha ez csakugyan így van, akkor bizony kár érte annyi szót vesztegetni. De ugy van-e csakugyan? E kérdés biztosabb megfejthetése végett helyezkedjünk lassanként át a már többször említett harmadik foknak állomási körébe. Talán föltaláljuk ott majd azon, eddig hiába keresett, pontot, melynek segedelmével aztán a már meghaladt, de ki nem elégítő, fokok hiányos oldalait is megnyugtatólag kiegészíthetjük.

Álljon itt minden más előtt e kérdés : mit akar sajátképen a negativismus mint bölcselet? Előadottaink után itélve a következő elvet akarja a maga teljes érvényültségében fölmutatni : a lét igazsága a gondolás. Ez azon őt éltető főelv, melynek érdekében az lön már egyszer mondva : hogy itt a gondolás minden, a lét csupán mozzanat, melyben és mely által a gondolás magát érvényesíti. Sőt mivel itt a lét nem lehet más a gondolás által előhozott határozottságnál, ismereteinkre nézve az igazság sem más, mint a létbeli határozottságokban önmagának feltünő gondolás. Nem a lét hozza elő

bennünk a rá vonatkozó ismereteket, hanem a gondoló én hozza elő és minősíti ama határozottságokat, melyeknek önmagábani tárgyiasítása után jő azokban és azok által önmagának mindenképi tudatára. Ezek következtében aztán az is volt említve : hogy a negativ bölcsészetben egyedül a gondoló én van, mint határozó elv, és hogy minden más, a mi még van, csupán annyiban és csupán az által birhat igazsággal, a menynyiben és a mennyire abban magát a gondoló én tette. Ezek valának már egyszer mondva. És megtörtént-e mindaz, a mi ezekben mondva lön?

A negativismus két alárendelt elvnek segedelmével két fokon keresztül akarta már az imént fölemlített főelvet megérvényesíteni. Az első fok elve így hangzott : a lét igazsága az önkényleges gondolás; a másiké pedig így : a lét igazsága a szükségképi gondolás. Valamint a gondolás önkényleges és szükségképi, úgy a lét is érzékileg fölfogható és érzékileg föl nem fogható alakban tünt föl. Az érzékileg fölfogható lét az önkényleges gondolásnak, az érzékileg föl nem fogható lét meg a szükségképi gondolásnak látszott eleinte megfelelni. De csak látszott, mert az ismerés valódi tényezőinek élesebb megvizsgálása után kiviláglott, hogy az érzékileg föl nem fogható lét, vagyis az önmi, mindenütt kivül marad az ismerés határain. De ha mindenütt kivűl marad, honnan tudjuk, hogy van? Ez azon pont, mely eddig a gondolásnak, mint egyedül határozó elvnek, minden lépten nyomon utjában állott. Valameddig az önmi, mint tényező az ismerés dolgában, az ismerés határain kivűl ténykedik, hiába minden törekvés a gondolás teljes érvényességének okáért. De mi kénytet minket arra, hogy azt az önmit, mint ismerési tényezőt, a gondoló én határain kivűl létezőnek állítsuk? Az ismerés mint ismerés, nem, mert az oly működés, mely csak az én határai közt az, a mi. Miért szorulna tehát olyasmire, a mi az énen kivűl van? Talán az ismerésnek alapúl szolgáló levés? Igaz, hogy a levés az én és nem-én egymásrai hatásának eredménye gyanánt tüntettetett föl, de nem lehetne-e azon föltétet, mely nélkül a levés nem lehet az, a mi, magának a gondoló énnek határain belűl föltalálni? A levés, mint tényegész, nincs azokon kivűl, miért kellene tehát a rá vonatkozó föltétnek azokon ki-

vül lennie? A második fok világosan állította, hogy sem az érzékiség sem az értelmiség alakjai vagyis sem a tiszta szemléletek sem a categoriák nincsenek az ismerő énen kivül; sőt az ész eszméi is csak azon belül birnak valódisággal, miért nem lehetne tehát azt az önmit is azon belül föltalálni? De mi is tulajdonképen az az önmi? Az ismerő én előtt nem lehet más, mint gondolat azon határról, melyen túl az ismerés nem terjeszkedhetik. Úgyde az ismerésnek, mint ismerésnek, határa nem lehet az ismerésen kivül; ha pedig nincs az ismerésen kivül, nem lehet más, mint a gondoló énnek előhozmánya; ha pedig nem más, mint a gondoló énnek előhozmánya, ismét nem más, mint gondolat; ha pedig nem más, mint gondolat, nincs a gondoló énen kivül.

Igaz ugyan, hogy mí sehol sem gondolhatunk változást az oknak hozzá történt gondolása nélkül: innen azonban még sem lehet azt kihozni, mintha az énen kivül valódi léttel birna. Halljuk ez ügyben Schopenhauert, ki „— Die Welt als Wille und Vorstellung. I. Bd. Leipzig 1844. 490. l.“ — így okoskodik: „Kant gründet die Voraussetzung des Dinges an sich, wiewohl unter mancherlei Wendungen verdeckt, auf einen Schluss, nach dem Kausalitätsgesetz, das nämlich die empirische Anschauung, richtiger die Empfindung in unsern Sinnesorganen, von der sie ausgeht, eine äussere Ursache haben müsse. Nun aber ist, nach seiner eigenen und richtigen Entdeckung, das Gesetz der Kausalität uns a priori bekannt, folglich eine Funktion unsers Intellekts, also subiectiven Ursprungs; ferner ist die Sinnesempfindung selbst, auf welche wir hier das Kausalitätsgesetz anwenden, unleugbar subiectiv; und endlich sogar der Raum, in welchen wir mittelst dieser Anwendung die Ursache der Empfindung als Obiekt versetzen, ist eine a priori gegebene, folglich subiective Form unsers Intellekts. Mithin bleibt die ganze empirische Anschauung durchweg auf subiectivem Grund und Boden, als ein blosser Vorgang in uns, und nichts von ihr gänzlich Verschiedenes, von ihr Unabhängiges, lässt sich als ein Ding an sich hineinbringen, oder als nothwendige Voraussetzung darthun.“ És így lerontatott végre azon akadály, mely a gondolás egyedüli érvénykedésének eddig utjában állott.

Épen nincs lerontva, mondhatná ismét valaki, mert a mi csak egy helyről más helyre van áttéve, az még nincs lerontva. Hiszen az volt az előbbiekben mondva, hogy a levés az egymásra ható én és nem-énnek közös előhozmánya; az is volt mondva, hogy mí nemcsak azt nem tudjuk, hogy mi legyen a nem-én, hanem azt sem tudjuk, hogy mi az én önmagában vagyis az ismerésen kivűl: következőleg az én épen úgy önmi mint a nem-én. Ha pedig ez úgy van, akkor a nem-én önmiségének lerontásával nincs még minden önmi lerontva.

Ez itt koránsem erőtlenítheti meg a mondottakat. Ezekben nemcsak a nem-én hanem az én is, mint ön-miség, ellenébe volt téve a gondolásnak, mint működésnek, következőleg itt most már az én nem jő többé elő, mint önmi, hanem mint gondolási alany, vagyis mint oly alany, mely csak a gondolásban és csak a gondolás által az, a mi. Vagy más szavakkal, itt most az én, mint tiszta én, azonegy a tiszta általános gondolással. És ez által a negativismus harmadik fokának elvéhez is eljutottunk. Ezen elv az általános gondolás, melyet most, kellőbb felfoghatás végett, így lehet kifejezni: a lét igazsága az általános gondolás. Benn volt ezen elv már az előbbi fokok elveiben is, de nem tisztán, nem teljesen. Itt minden idegenszerűtől megtisztulván ugy lépend föl, mint legyőzője és független előhozója mindennek, a mi még az előbbi fokokon positiv jellegűnek mutatkozott. Ilyenek a levés, önmi, tiszta szemléletek, categoriák, eszmék, tehetségek, melyek mint ugyanannyi positiv adottságok, azért nem tagadtathattak a negativismus által, mivel az én, mint gondoló alany, nem volt még képes magát a maga eredeti tisztaságában öntudatosan megragadni, vagyis mivel még az abstractiót nem vitte a tetőpontig. Most már semmi sincs, mint a tiszta én, mert mindentől elvonatkozott, csak önmagától nem. Itt üll az öntudat teljes diadalmat.

Elvonatkozott tehát az én mindentől, a mi eddig neki az ismerés folyamlásakor adva volt. Elvonatkozott tehát mindentől, de koránsem azért, hogy az abstractio élettelen űrében vesztegeljen, hanem azért, hogy önbirásának teljes kivívása után önmagából és szabadon hozhassa mindazt elő, a mi előbb rá, mint közvetlen adottság, kénytetőleg hatott. Ezen-

túl csupán azt ismerendi el saját, valódi birománya gyanánt, a mit ő maga szabadon és öntudatosan hozand elő önmagából.

Ezt végrehajtandó az én, mint általános tevőség, teszi vagy meghatározza önmagát. Ezen magának önmagábani tevése vagyis meghatározása által előhozza saját tevényeit vagyis határozatait; azután az előhozott határozatokat egymástól és önmagától is megkülönbözteti; végre az előhozott és megkülönböztetett határozottságok egyesítése által alkotandja magában össze amaz egészet, mely közönségesen világnak szokott neveztetni. Előhozás, megkülönböztetés és egyesítés, e működések azok, melyek által a gondoló én teljes érvényültséget vívand ki magának minden fölött, a mi a lét köréhez tartozik. Itt tehát az én nem akár így vagy amúgy meghatározható, nem kivülről elfogadott fölvevények, vagy bár honnan kapott föltétek alatt összerakott, hanem önmagában bensőleg megkülönített egység; nem puszta önség, hanem önmagát saját, bensőleg megkülönített egységében öntudatosan fölfogó és biró alany. Következőleg azon ismereti egész is, melyben a tiszta én önmagáról teend bizonyságot, más alakban fog most már megjelenni. Nem leend ugyanis többé bizonytalan nézetek vagy vaktában itt-ott fölkapott szempontok segedelmével összefércelt véleménytár, nem leend oly tanegész, mely egy oldalról bizonyos, más oldalról meg bizonytalan tényezőkből van szerkesztve; hanem oly ismereti egész leend, melynek valódi neve tudomány.

És ez az különösen, a mi a harmadik fokon alkotott bölcseletet az előbbiek fölé emeli. Az első fok bővelkedett sokasággal, de valódi egység nélkül; a második fok, a többirányú előtétesség miatt, el volt látva sokasággal és egységekkel is, de nem tudománybeli egységgel. Azért mondja Schelling, Sämmtl. Werke. I. Band. Stuttg. und Augsburg, 1856. 154. l. „So nennt Kant als die einzig möglichen Formen sinnlicher Anschauung Raum und Zeit, ohne sie nach einem Princip (wie z. B. die Kategorien nach dem Princip der logischen Functionen des Urtheilens) erschöpft zu haben. So sind zwar die Kategorien nach der Tafel der Functionen des Urtheilens, diese selbst aber nach gar keinem Princip, angeordnet. Betrachtet man die Sache ge-

nauer, so findet sich, dass die im Urtheilen enthaltene Synthesis zugleich mit der durch eine ihnen zu Grunde liegende ursprünglichere Synthesis (die Synthesis der Vielheit in der Einheit des Bewustseyns überhaupt) und diese selbst wieder nur durch eine höhere absolute Einheit begriffen wird, dass also die Einheit des Bewustseyns nicht durch die Formen der Urtheile, sondern umgekehrt diese zugleich mit den Kategorien nur durch das Princip jener Einheit bestimmbar seyen. Ebenso lassen sich die vielen scheinbaren Widersprüche der Kantischen Schriften schlechterdings nur durch höhere Principien schlichten, die der Verfasser der Kritik der reinen Vernunft überall nur voraussetzte."

Kant igen nagy nyomtatékot helyez azon állításába, mely szerint az ismeret két, egymással ellentétes viszonyban álló, elemet tüntet föl, az utólag adott anyagot t. i. és a már előleg bennünk levő alakot. Ámde, hogy egyesülten amaz ismereti egészet alkothassák, mely közönségesen tapasztalásnak mondatik, közvetíttetniök kell. Szerinte tehát az anyag, az alak és a közvetítés szükségképi föltételei a lehető tapasztalásnak. A közvetítés nála sehol sincs tökéletesen bevégezve, azért volt eleinte mindjárt annyi oldalról megtámadva. Reinhold első állítá alaposan, hogy Kant elmélete főelv nélkül szükölködik. És ez a tudományi álláspontból itélő előtt mindenkor igaz állítás marad. Mások más oldalról ragadták meg. Különösen Jacobi, Schulze és Maimon az ugynevezett önmit és annak érzékeinkre történő hatását támadván meg vitatták, hogy az nem egyéb, mint dogmaticai előtét, üres szó, puszta képzelmény.

Valamennyiénél határozottabb és rendezettebb volt Fichte János Gottlieb föllépése, ki minden tétovázás nélkül kimondotta : hogy csupán az önmagát szabadon tevő én van, mint általános cselekvőség és hogy az, a mit Kant önminek tart, vagyis az, a mi az ismerő ént korlátozza, nem más, mint az önmagát meghatarozó énnek működése. Fichte nemcsak elvének, hanem módszerének és nyiltan bevallott eredményének tekintetéből is leginkább érdemli, hogy itt a negativismus harmadik fokának képviselője gyanánt legyen fölmutatva.

Fichte tudományosan kialakított elmével birván, el nem fogadhatott valamit, a mi, saját itélete szerint, az általa tisztára hozott főelvből szükségképen nem következett. Kiindulási pontját a közvetlen tudatnak tényei között találta föl. — Tapasztalván ugyanis, hogy némely képzelet bennünk a szabadságnak, másik a szükségképiségnek érzetével jár: minden más előtt azon alapot fürkészte, melyből az iménti tüneményeket biztosan meg lehessen magyarázni. A szabadság érzetével járó képzeleteknél nincs akadály, mert e kérdésre: miért olyanok, a minők? azonnal így felelhetni: mert magunkat épen így határoztuk meg és nem másképen. Stat pro ratione voluntas. A szükségképiség érzetével járó képzeleteknél ilyesmit nem hozhatunk föl. A közszerű tudattal beérő ember nem is sokat törődik vele: de igen az, ki a tudást és annak egész mivoltát mindenestül akarja ismerni. Ilyen a bölcsész, még pedig annál inkább, minél őszintébben lát az igazság ügyéhez. Nem a kiváncsiság tehát, hanem a hivatás elfojthatatlan érzése fogja őt e kérdésnek előhozására sürgetni: mi teszi a szükségképiségnek érzetével járó képzeletek alapját? Azt mondja Fichte, hogy a ki e kérdést igazán megfejti, az a tapasztalásnak alapját is fölmutatja. De hol található ezen alap? Vagy a tapasztaláson belül vagy azon kivül. Belül nem, mert az alap kivül van az alapítványon, tehát a tapasztaláson kivül. Ugyde mivel épen azon alap teszi a philosophiának tárgyát, ebből az következnék, hogy a philosophiának tárgya is kivül van a tapasztaláson. Lehetséges-e az?

Álljunk meg itt egykissé. Kettő merült föl, a philosophia és annak tárgya. A philosophia, mint emberi tudomány, csak a tapasztalás határain belül lehet az, a mi; tárgyáról mégis az mondatik, hogy az a tapasztalás határain kivül van. Hogyan férnek ezek össze? Vagy bír valamivel a bölcsész, a mi őt a tapasztalás határain fölülemeli, vagy nem bír. Ha bír, mi az? ha nem bír, mi kényteti őt arra, hogy tárgyát a tapasztaláson kivül keresse?

Azon működés, mely által a bölcsész a tapasztalás határain fölülemelkedik, az abstractio. A fölülemelkedés pedig abban áll, hogy ő az abstractio segedelmével képes azt, a mi a tapasztalás folyamában egygyé olvadt, szétválasztani és az

így szétválasztott tényezőket a reflexio közbe-jöttével meg is vizsgálni. Akármelyik mozzanata tekintessék a tapasztalásnak, két, egészen összeolvadt elemre fogunk benne találni. Ezek közöl az egyik én vagy értelmiség, a másik nem-én vagy tárgy nevet szokott viselni. De valódi elemek-e azok? Nem lehetne-e az egyik valódi elv, a másik csupán mozzanat? Ha igen, melyiknek adandó a másik fölötti elsőség? ha nem, mondhatni-e már, hogy ezen puszta szétválasztással fölül is emelkedtünk a tapasztalás határain? Ezen utolsót annál kevesebbé mondhatnók, minél bizonyosabb, hogy ahhoz a szétválasztáson fölül még az is okvetetlenül megkivántatik, hogy a tapasztalást, mint egységet, meg is magyarázzuk. A mi bizonyos elv nélkül lehetetlenség levén, szükséges, hogy a fölhozott elemek közöl az egyik a másiktól legyen származtatva. De melyik? Az a bölcsésznek dolga. Valamelyiktől el kell vonatkoznia, hogy így az egyiknek fenmaradása a másiknak származtatását lehetővé tegye. Ha az éntől vagyis az értelmiségtől vonatkozik el, fenmarad a nem-én vagyis a tárgy: és akkor a szükségképiségnek érzetével járó ismeretek alapja a nem-én, a tárgy. Ezt vítatja a dogmatismus. Ha a nem-éntől vagyis a tárgytól vonatkozik el, fenmarad az én vagyis az értelmiség; és akkor ez leend a szükségképiségnek érzetével járó ismeretek alapja. Ezt vítatja az idealismus. Ezek közöl kell tehát a bölcsésznek választania; mert itt, az egymással szemközt álló két magyarázásmód egyesíthetlensége miatt, valami harmadikról még csak szó sem lehet. Vagy dogmatismus vagy idealismus. Itt nincs középút. Mit mond ezekhez a reflexio?

Ha tudatunk közvetlen tartalmára reflectálunk, azt fogjuk találni: 1) hogy a tudat csak valami érzettről tesz bizonyságot, de soha sem arról, a mi önminek neveztetik; 2) az én előfordúl a tudat határain belül, a tárgy, mint önmi, nem. Mivel tehát ezek következtében a lét, mint olyan, nem hozhatja elő a gondolást hanem az értelmiség: csupán az idealismust lehet okszerűleg pártolni. Mivel továbbá Fichte állítása szerint az én tiszta, vagyis minden szenvedéstől ment, cselekvőség, az ő cselekvési módjainak rendszerét sem lehet másunnan, mint az értelmiség lényegéből kifejteni. Ha Kant után indúlván a categoriákat vagyis az értelmiség törvényeit

a tapasztalástól vennők át, két botlasztó esetre nyujtanánk alkalmat. Először ugyanis képtelenekké válnánk annak megmagyarázására, vajon ama törvények benn vannak-e már eredetileg az értelmiségben vagy nincsenek; másodszor akármit kezdenénk, sehogy sem birnók a tárgyak eredését átérteni. Miből eléggé kiviláglik, hogy az értelmiségnek törvényeit szintúgy mint tárgyiságát egyedül az énből lehet igazán kifejleszteni.

Ha tovább nem fűzzük is a magyarázó érinteteket, a mondottak után ki lehet már azon álláspontot jelölni, melyet Fichte a negativismus határai közt elfoglalt. Elvéül az ént tűzte ki. Ez van, mert önmagát szabadon teszi; minden, a mi még van, csupán azért van, mert az én által téve lön. Valamint tehát az én egyedüli tartalom, melyről közvetlenül bizonyosak vagyunk, úgy egyedüli valóság is. Az én minden, de nem az egyéni, hanem az általános, a tiszta, a mindenen túlterjedő én. Halljuk önmagát — Werke II. 96. l. — „Das Ich setzt sich selbst, und es ist, vermöge dieses blossen Setzens durch sich selbst; und umgekehrt: das Ich ist, und es setzt sein Seyn, vermöge seines blossen Seyns. Es ist zugleich das Handelnde, und das Product der Handlung; das Thätige, und das, was durch die Thätigkeit hervorgebracht wird; Handlung und That sind Eins und eben dasselbe; und daher ist das: Ich bin, Ausdruck einer That-Handlung.“ Másutt meg — 176. l. ezeket írja: „Aber das Ich ist nichts ausser dem Ich, sondern es ist selbst das Ich. Besteht nun das Wesen des Ich bloss und lediglich darin, dass es sich selbst setzt, so ist für dasselbe sich setzen und seyn Eins und Ebendasselbe. In ihm ist Real-Grund und Ideal-Grund.“

Nagyon érdekes ama módszernek ismerése is, melyhez Fichte több ízben újra dolgozott tudománytanának szerkesztésekor ragaszkodott. Szerinte a tudománytan egy oly alaptételt tartozik fölállítani, melyből aztán minden más tétel lehozható legyen; mert ily tétel nélkül soha sem birnánk a tudási töredékek közől igazán kivergődni. Mivel pedig az ilyszerű alaptételt be nem bizonyíthatni, a fölállítás sikerítése a végrehajtandó kisérlettől függend. De hogyan lehetne maga az alaptétel bizonyos, miután a hozzá vezető út annyira bizony-

talan? Igaz, hogy a kisérletet sem menetében sem eredményében nem ajánlja mindenkor a kellő biztosság; hibáslandó mégis az, ki őt e miatt valamennyi oldalról silányolná. Az okszerűleg végrehajtott kisérlés fogja megmutatni, vajjon található-e oly tétel, melyhez minden tudományt vissza lehessen vezetni. Ha igen, az lesz a keresett alaptétel. Fichte magát egy ilyennek birtokában lenni állítá.

Szerinte a főelvet tudatunknak mindenik tényéből elő lehet fejteni, mert benvan mindenik tudati tényben, sőt a tudati tények csupán a miatt azok, a mik, mert a főelv teszi magát bennök és általok. És így nem a tények föltételei a főelvnek, hanem a főelv föltéte a tények sokaságának: következőleg akármelyik tény vétessék elemezés alá, a főelv mindikben bizonyságot teend magának önmagávali azonságáról. Mi által? Az öntevés által. Mi tehát az a mindenben érvénykedő elv? A tiszta én, mint általános működés, vagy még határozottabb szóval élve, mint általános tétkedés. Innen a philosophiának legfőbb alaptétele: az én van, mert van, és az, a mi, mert önmagát teszi.

Ez azon tétel, mely nemcsak első, hanem közvetlenül bizonyos és így mind tartalmára mind alakjára nézve föltétlen alaptétele minden tudásnak. Ámde hamindjárt az én eszméje egyedül közvetlen és általánosan bizonyos eszme is a mi tudatunkban; mégsem mondhatni, hogy egyedüli nyilatkozmánya is a tudatnak. Mert akármikor tegye magát az én, ezen saját létének vagyis működésének tevésekor tesz még más létet azaz más működést is. Ezen más a nem-én. Innen az így hangzó második alaptétel: az én az énnek nem-ént tesz ellenébe, mely alakjára nézve föltétlen, de tartalmát illetőleg föltétes. Föltétlen alakjára nézve, mert ezt sem lehet mástól származtatni, föltétes ellenben, tartalmát illetőleg, mert a nem-én fogalmának meghatározása csak az én fogalmának meghatározása után következhetik.

De hogyan fog e két alaptétel összeférni, miután egymást kölcsönösen lerontják? Ha elfogadjuk az ént, lerontjuk a nem-ént. Fichte szerint a kivánt egyesítést a kölcsönös korlátozás által lehet végre hajtani. Innen a harmadik, alakjára nézve föltétes, de tartalmát illetőleg föltétlen alaptétel: az

én az énben a részelhető énnek részelhető nem-ént tesz ellenébe.

Ezek ily módoni meghatározása után három alapfogalma villan elő a philosophiának : az én, a nem-én és a korlátozás. A gondolás részéről ezen alapfogalmaknak szinte három főalak felel meg : a positio, negatio és limitatio, vagy más szavakkal, a thesis, antithesis és synthesis. A fölmutatott három alapfogalom az, melyekből az analysis és synthesis mindazt előfejtendi, a mi a tudománytannak mozzanatai közé tartozó.

Az előfejtés így történik. Először is az adott alaptétel fölelemeztetik; ennek bevégzése után napfényre hozatnak amaz ellenmondások, melyek benne foglaltattak; végre az ellenmondások egy új alaptétel segedelmével kiegyenlíttetnek. Minek következtében az új alaptétel nem más, mint a már előre küldött alaptételnek fejleménye. Az is világos, miszerint az egymással szorosan összefüggő, és így rendszert alkotó alaptételek kiindulási pontja az önmagát tevő én.

Ha az itt vázolt módszer segedelmével a kiemelt alaptételek harmadikát fölelemezzük, ugy fogjuk találni, hogy az két új alaptételt foglal magában. Az első így hangzik : a nem-én meghatározza az ént; a második meg így: az én meghatározza a nem-ént. Ezeken nyugszik az elméleti és gyakorlati részből álló tudománytannak fölosztása.

Önkényt merül itt most már föl e kérdés : mit eredményezett a tudománytan? E pontot illetőleg Fichte bölcseletének nagyon különös sors jutott. Vannak, kik azt nem győzik eléggé magasztalni; mások, kik nem győzik eléggé ócsárolni. Amazok ugy találják, hogy alig lépett még eddig valaki föl határozottabban a gondolkodás önállósága mellett, mint Fichte. Emezek nem akarnak benne mást látni, mint a leghaszontalanabb abstractióknak, a mindenkép botránkoztató nihilismusnak elbizakodott terjesztőjét.

Ha Fichtének munkáit figyelemmel átolvassuk, kétféle alakját találjuk bennök a bölcselésnek; az előbbit és az utóbbit. Mí jelenleg az előbbiről szólunk, mert ebben tünik föl leghatározottabban a negativismus harmadik foka. Egészen más elvű, módszerű és eredményü bölcseletet nyujtson-e az utóbbi vagy nem, annak eldöntése föladatunkon kivűl esik.

Vannak olyanok is, kik az érintett alakokra nem ügyelvén, Fichte ellen kigyót, békát kiáltanak. Pedig annak, a ki valamit megitél, mégis csak kötelessége azt, a mit megitél, tárgyszerűleg fölfogni és okszerűleg átérteni. De igaz-e, hogy Fichte csakugyan nyújtott alkalmat az ilynemű kifakadásokra? Ha igen, szükségképen következett-e az, az általa képviselt negativismusból? ha nem, mi különösen az, a mi az ilynemű kifakadásokat szünet nélkül ismételteti?

A kérdések fontossága hozza úgy magával, hogy rólok más alkalommal tüzetesebben értekezzünk.

AZ EGYÉNI SAJÁTJOGRÓL, ÉS A SZABAD CONCURRENTIÁRÓL STÁTUSGAZDÁSZATI SZEMPONTBÓL.

KARVASSY ÁGOSTTÓL.

Olv. az acad. jun. 21. és jul. 12. 1852.

A polgári társaság jelen állapotjában mutatkozó számtalan bajok, melyek az emberi nem nagy részét örökös inségre, nyomorra kárhoztatják, a napról napra főleg gyári országokban mindinkább szaporodó proletariatus, és ennek következtében terjedő megelégedetlenség, mely főleg a népesség alsóbb rétegeit áthatja, és a jövőt imitt-amott már rémkép gyanánt tünteti elő, a nép boldogságát szivökön hordó, gondolkodó főknek arra szolgált indokul, hogy a státusgazdászat terén tudományos vizsgálataik által forrásait e bajoknak felkeresni, azoknak bedugására szolgáló közegeket felfedezni, és az emberek tömegének anyagi jóléte biztosításával az emberiséget egy szebb, boldogabb jövő elé vinni törekedtek.

E törekvésökben valamint különféle nézetekből indúltak ki, ugy javaslataikban is egymástól nem kevéssé különböztek.

Igy találkoztak nem kevesen, kik azon elveket, melyeken a polgári társaság jelen szerkezete mindenütt alapszik, milyenek az egyéni sajátjog és a szabad concurrentia, státus-

gazdászati szempontból bonckés alá vevén és ennek következtében a társaság minden bajait e kettőből származtatván, a társasági állapot javulását, az emberi nem jólétét csak az egyéni sajátjog és a szabad concurrentia megszüntetése vagy korlátolása által elérhetőnek reménylik, s ennél fogva az évezredek által szentesített sajátjogot megsemmisíteni, vagy legalább korlátolni, és a társaságot új alapra fektetni kivánják.

Azon irók, kik ily irányt követnek, és minden üdvöt az emberi nemre nézve javaslataik kivitelétől várnak, képezik az ugynevezett socialisticus és communisticus iskolákat, melyek egymástól az általok a társadalom bajainak gyógyítására indítványozott közegekre nézve némileg eltérnek, mint alantabb előadandjuk.

A communisticus elveken alapított társaság némely rajzait már a görög bölcsész Platónál, és Morus Tamásnak „Utopia“ című XVI. században megjelent munkájában is lelhetni, az eszme tehát nem egészen új; a történelemből pedig tudjuk, hogy Németországban Münster városában 1534-dik évben a félreértett Luther tana következtében kitört lázadás alkalmával a lázadok városuk szerkezetében, új elrendezésében communisticus elvekből indúltak ki; továbbá, hogy Peruországnak Délamerikában fölfedezése alkalmával szinte communisticus-féle szerkezete volt, hogy Paraguajban Délamerikában a jézsuiták communisticus elveken alapított társadalmi állapotot hoztak létre.

A jelenleg a státusgazdászat mezején tanaiknak elismérésére, és valósítására törekedő communisticus és socialisticus iskolák keletkezésöket Francia- és Angolországban lelték.

A francia gróf Claude Henri de St. Simon, ki életének nagyobb részét a bölcsészet tervei megállapítására fordította, és a skót Robert Oven a communisticus, Charles Fourier pedig a socialisticus iskola alapítóinak tekintendők.

Az ezek által felállított tanok azután mások által nem mindennapi elmésséggel mindinkább tovább kifejtettek.

A communisticus irók leghiresebbjei voltak: Cabet, Lamennais, Proudhon és Bazard franciák, Combe angol; a socialisticus irók legnevezetesebbjei: Louis Blanc, Victor Considerant, Sismondi, Villeneuve és Blanqui.

Ezen iskoláknak lényeges tanait röviden előadni, azokat elleneik védveivel összeállítani, és innen a státusgazdászati tudomány jelen állapotja, és jövő feladása iránt következéseket vonni jelen értekezésem tárgyául kitüztem.

Minden communisticus és socialisticus iró abban megegyezik, hogy minden rossznak, mely jelenleg az emberi nem nagy részét nyomja és mely annyi millió embert inségre, nyomorteljes életre kárhoztat, forrásait a társasági viszonyokban, különösen pedig a birtok egyenlőtlenségében azaz abban keresik, hogy némely emberek felette sok javakat sajátul birnak, midőn mások minden birtok nélkül szükölködnek, okát pedig ezen egyenlőtlenségnek az eddig minden jognak alapját képező egyéni tulajdonjog fennállásában, és az avval kapcsolatban lévő tulajdon feletti szabad rendelkezési jogban, s továbbá a Smith-Sajféle rendszernek alkalmazása következtében életbe lépett szabad concurrentiában feltalálhatónak vélik; a communisticus és socialisticus tanok hirdetőinek tehát minden megtámadásai a szabad concurrentia elvei ellen is, különösen azon Smith-Sajféle elvek ellen : hogy legjobb, ha a kormány mindent szabadon tenni és menni hagy (laissez faire, laissez passer) és az iparba, kereskedésbe be nem avatkozik, és hogy a szabad concurrentia mellett a javak felosztása bizonyos szükségképen működő státusgazdászati törvények szerint legigazságosabban és anyagi tekintetben legkielégítőbb módon magától történik, vannak irányozva. A szabad concurrentiának hatásait illetőleg elismerik, hogy a szabad concurrentia-féle rendszer alkalmazása az ipart az elébb fennálló korlátozásoktól, céhbeli megszorításoktól, egyedárusságoktól, a földmívelést bilincsei alól megszabadította, mindenkinek szabadságot adott akármely iparágra, foglalkozásra tehetségeit, tőkéjét fordítani, telket mint tulajdonos szerezni, vagy azt felosztani, eladni, hogy továbbá az az internationalis kereskedést az elébb fennálló korlátok eltávolításával hatalmasan előmozdította, és főleg a gépek behozása és a munka-felosztásnak nagyobb mértékben történt alkalmazása óta az összes termesztést és azzal az emberi élvezetek, a gazdagságnak szaporodását véghetetlenül előmozdította.

De más részről a szabad concurrentiát vádolják, hogy a

telkekre nézve gyakran azoknak nagy tömegekben hatalmas tőkepénzéseknek kezére jutását, vagy ellenkezőleg szerfeletti eldarabolását, és ennek következtében a földmívelői népességnek káros mértékbeni szaporodását, és elszegényedését okozta, a műipari és kereskedési vállalatokra nézve pedig a legveszélyesebb egyedárusságot t. i. a tőkének egyedárusságát megalapította.

Ezen egyedárusságnak eredménye pedig szerintök az, hogy a nagyobb tőke túlsulylyal birván a kisebb felett, emezt absorbeálja, a szellemnek találmányait mintegy monopolizálja, a kisebb tőkepénzesnek minden ügyekezetit meghiusítja, minden észtehetségét hatástalanná teszi. Innen magyarázható a tűnemény, hogy a nagyobb kereskedő elnyomja a kisebb boltost, a gyáros a mesterembert tönkre teszi, innen ered továbbá, hogy a közép osztályok mindinkább gyengíttetnek és közel enyészettel fenyegettetnek, a javak pedig napról napra kevesebb kézben gyülnek összve, minek megint elkerülhetlen következése az, hogy most egyik ember a másikat csak a maga hasznára mintegy kizsákmányolja, minthogy az, kinek birtok nem jutott, s ki tehát munka által kényteleníttetik élelmét keresni, főleg a gépek feltalalása óta a legnagyobb függésben van a tőkepénzestől, és munkaurától, ezen függés nem más mint egy neme a rabszolgaságnak (ugy hogy főleg a gyári munkásokat valóban fehér négereknek lehet nevezni), mert a munkás azonkivűl hogy sokszor oly munkára kényszeríttetik, mely tehetségének meg nem felel, a verejtékében véghez vitt munkájaért alig kap sokszor annyi bért, hogy örömtelen életét nyomorúltan tengesse, és semmi élvezetet magának nem szerezhet, állapotját semmi módon nem javíthatja és tehát rendeltetését e földön el nem érheti; holott a tőkéknek birtokosai, a gyároknak tulajdonosai, kik semmit sem dolgoznak, temérdek sok jövedelemmel bírnak, és mindenféle javaknak bőségében vannak.

A communisticus és socialisticus irók (különösen a franciák, Burel, Willerme és Villeneuve, és az angol Chalmero) a legelevenebb színekkel festik le a szegény munkásoknak, kik mindenütt többségét képezik a népnek, alávaló állapotját, és a köztük és a munkaurak azaz a tőkepénzesek közt fennálló,

kebellázitó viszonyokat, hű tükörben tüntetik előnkbe a proletáriusok sanyarú létét, mely jelen socialis életünknek sötétebb oldalát képezi, és társasági rendszerünk életfáján rágódik.

Iparkodni fogok rövid rajzát adni a proletáriusok általok ecsetelt nyomorúlt állapotjának.

A bajok, melyek szerintök a proletárius vállain ólom sulyaikkal nehézkednek és azoknak életét keservteljessé teszik, következők: a teljes reménytelenség a sanyarú állapotjából kiemelkedésre, a proletárius nem képes valamely üzlet vezetésére szükséges ismereteket magának megszerezni, és ha azokat birná is, nem teremtheti elő az arra kivántató legkisebb tőkét, a takarékosság nála legkisebb eredményre sem vezet.

A másik nem kevésbbé nyomasztó súly, mely a proletáriuson fekszik, foglalkozásának örömtelen, sokszor sanyarú volta és bizonytalansága, a munka, melyet végez, legritkább esetben általa szabadon választatott, hanem olyan, melynek üzésére őtet az éhség hajtotta, ezen munka azon élvezetet sem szerzi meg neki, melyet az önálló kézmíves a szabadon választott és kézművileg űzött munkánál a productiv tevékenység eredményeinek látása által érez, azon egyforma mozgatások, melyekre a gyári munkás munkájánál a gépek behozatása következtében minden nap 12—14 óráig kárhoztatva vagyon, neki legnagyobb gyötrelmévé válnak, azonkivűl a szellemölő, gépszerű és gyakran nagy erőfeszítésbe kerülő munka nem ritkán őtet lelkileg eltompítja, és testileg idő előtt inaszakattá teszi.

A keresletbeni változások, a vállalkozónak szeszélye vagy egy hangos panasz és arányosabb munkabér igénylése részéről még ezen munkájától is rögtön megfoszthatják őtet, és kényszeríthetik vagy a munkahiány miatt a civilizált világ közepett dőzsölő dúsgazdagok által körülvéve a reá váró bizonyos éhhalálnak napról napra szemébe nézni, vagy pedig élelem keresése végett a bűntett veszélyes pályájára lépni.

A proletáriusok vagyoni állapotja legsiralmasabb alakban mutatkozik, a sanyaruság minden képzeletet túlhalad, lakásaik keskenyek, világosság és minden kényelem nélkül szűkölködők, gyakran földalattiak, nem ritkán több család

ugyanazon szobát lakja, ruhájok rongyos, tisztátalan, eledeök elégtelen, rossz, gyakran élvezhetlen, legnyomorúságoabb az állapotjok a nagy iparvárosokban, milyenek Manchester, Birmingham, hol százezrenkint is együtt élnek, és hol nagokat a gazdagság minden fényétől, a pazarlás minden inereitől minden oldalról körülvéve látják; azon városrészek, hol a munkások laknak, már szembetünő szennyességök, mocskos külsejök, büdös szaguk által a város többi részeitől különböznek, nagy azon proletáriusoknak száma, kik még lakással em bírnak, hanem az éjszakát közösen fogadott hálótermekben töltik, hol korra, nemre és egézségrei különbség nélkül gymás mellett halmozvák; a nagy ipari városok a társadalmi ntézetek hiányait és a kiáltó ellentéteket legszembetünőbben nutatják, úgy hogy e szomorú képnek, melyet ezek nyújtanak, átásánál lehetetlen a gondolkodó embernek el nem szomorodia, az érzékeny szivnek vissza nem borzadnia.

A proletáriusnak családi élete továbbá ezen nevet is alig rdemli, a családnak tagjai egymást ritkán látják, a gyermeek már korán szakíttatnak el szülőiktől, és zsenge korukban apestig a gyárakban már dolgozni kényteleníttetnek, a szeénység és a kedvezőtlen viszonyok a családtagokat egymásól elidegenítik, és tűzhelyi összeköttetésöket megoldják.

Legszorosabb kapcsolatban a családnak megoldásával ll a rendetlen nemi közösülés, és a nőnemnek feslettsége, ely a proletariatus közt napról napra jobban elharapódzik, nnek oka a többeknek szoros egymás melletti lakásán kivűl ginkább abban rejlik, hogy a leánykák első nevelesöket nem z atyjok házában, hanem a műhelyekben és csapszékekben yerik és hogy a munkabérök is oly szüken van ki mérve, mizerint a prostitutiót mint mellékes keresetet felteszi.

Az előhozattakból már következtetni lehet, milyen a roletáriusok nagy számának egézségi állapotja, a melyre az intett okokon kivűl még az igen kora alkalmazás a gyári unkánál, a hiány a betegségbeni apolgatásban, és gyakran a étségbeesés-szülte mértéktelen pálinkaivás ártalmas befolyást yakorolnak, és azért a proletáriusok közt többnyire csak ipadt, fogyott, behorpadt, vagy egészségtelenül felduzzadt rcokat lehet látni, mindenféle nyavalya pedig, mely köztök

szűnet nélkül dühöng, sokkal nagyobb halandóságot mint más osztályok közt idéz elő.

Végre még egyik a proletáriusok életviszonyaiból eredő baj az oktatás csaknem egészleni hiánya, melyben gyermekeik szenvednek.

Hogy ily kebellázító viszonyok (így szólal fél némely communisticus iró), melyeknek valóságát fájdalom! tagadni nem lehet, tovább nem türhetők, hogy a munkás osztály sanyaruságteljes állapotján gyors és hathatós javitás szükséges, azon senki többé nem kételkedhetik, kinek keblében a természet szózata még egészen el nem némult, szivében az érzékenység az emberi nyomor irányában ki nem halt.

E javítás annál kevésbbé halasztható szerintök, mert már ébredni kezd az emberi méltóság és egyenlőség érzete a szenvedésre és sanyaruságra kárhoztatott néposztályban is, mert már átlátni kezdi azon számos osztály, hogy a természet asztala minden ember számára van kiterítve, s hogy tehát legnagyobb igazságtalanság, hogy némely dúsgazdagok ezen asztalnál kizárólag helyet foglalván dőzsölhetnek, míg a munkás osztálynak csak a hulladékot juttatják, át van már hatva ezen osztály azon meggyőződéstől, hogy ily állapot az Isten akaratja nem lehet, és elkeseredése, gyülölsége a birtokos osztály ellen napról napra növekedik, ennek kell tulajdonítani az imitt-amott a proletáriusok által véghez vitt gépek rontását, és azoknak hajlamát a tulajdon megtámadására. Kétséget sem szenved, hogy, ha az említett bajokon idejekorán nem segíttetik, a társaság egy tátongó örvény felé siet, és a legirtózatosabb catastrophák elébb-utóbb okvetetlenül bekövetkezhetnek, melyek az emberi nemet iszonyú vérontással, a vagyont pusztítással, a civilizátiót enyészettel fenyegetik.

A communisticus és socialisticus irók szerint e bajok tökéletes elhárítása nem részletes reformoktól, nem politicai változásoktól, hanemcsak az egész társasági állapot ujjászületésétől várható, és pedig oly ujjászületéstől, mely által a munka és a termesztés szerveztetik, a tőkének túlsulya megsemmisíttetik, a munkás osztály a rabszolgai állásból kiemeltetik, annak illő jutalma biztosíttatik, és a hatalomnak sulypontja is a munkásokra átruháztatik.

Ilyen újjászületés pedig St. Simon és Oven szerinte következő főeszméken alapszik: Minden magános sajátjog megszüntettessék, mert a sajátjognak behozása az emberek nagyobb részét inségre kárhoztatta, és keveseknek emeléséről sokaknak elnyomása által gondoskodott (azért jelszavuk „a tulajdon rablás" la propriété c'est le vol); a magános sajátjog fennállása mellett már némely gyerekek azon előjoggal születnek, miszerint életöket henyélésben tölthetvén, másokat érettök dolgoztathatnak; a sajátjog fennállása forrása az inségnek és nyomornak, oka az elszegényedésnek és szaporodó proletáriatusnak, anyja az irígységnek és önzésnek, mely csaknem minden véteknek szülője, magva az erkölcstelenségnek és táplálója a lopásnak; a javak tehát közösek legyenek, innen ered a szó „communismus."

A sajátjog megszüntetéséből következik továbbá az örökösödési jog megszüntetése is, az egész emberi társaság tehát egy nagy munkások egyesületévé (associatióvá) alakíttassék át, melyben a telek és a termesztésnek műszerei, a tőkék, nem magános személyek tulajdona többé, hanem az összes társaságé.

A véleményre nézve az előállított javak felosztását illetőleg a communisták közt is megint két iskolát kell különböztetni, t. i. az egész communisticus iskolát, és a félcommunisticus iskolát, az első (hová tartozik Cabet, és annak idejében tartozott a legvadabb communista, Babeuf) mindent akar nivellirozni, és a javak egyenlő felosztását behozni, mindenkitől tekintet nélkül az egyesek testi erőire, egészségére, hajlamaira egyenlő munkát kiván, mely közösen különféle, a szükséges eszközökkel ellátandó műhelyekben véghez viendő, minden munkásnak számára pedig egyenlő ruházatot, egyenlő táplálékot és egymáshoz hasonló épületekbeni lakást követel, a betegek ápolgatására is célszerű intézkedéseket tenni javasol, ezen iskola tehát a társaság minden tagja számára egyenlő jogokat és egyenlő kötelességeket állít fel, azaz kifejezése szerint egyenlőséget akar a munkában és az élvezetben, az egyenlőségnek pedig mindenbeni elérhetését az ifjúságnak egyenlő szellemi és testi nevelésétől reményli.

Ezen iskola szerint az álladalom nemcsak egyedüli tulajdonosa minden jószágnak, és minden termesztési üzletnek

vállalkozója legyen, hanem általjában minden életviszonyok elrendezésével foglalkodjék, a társaság élén mint álladalmi hatalom álljon egy igazgatóság, mely a legérdemesebb, legügyesebb és legtudósabb égyenekből össze legyen szerkesztve, kik a társaság jóléte iránt legnagyobb és legtisztább szeretetet mutatnak, ezen igazgatóság az egész nép által az ősgyülésekben választassék, minden járás továbbá válaszsza a maga tisztviselőit, a passiv választói képesség bizonyos korhoz lehet kötve. Az igazgatásnak feladása határozni: minő termesztések üzessenek, a termékek minő mennyiségben állíttassanak elő, hol tartassanak, továbbá ehhez tartozik a javakat az emberek közt felosztani (mi bankok által történik) és rendeleteket kibocsájtani a munkának tartama, a lakásnak, élelem minemüsége, az ifjúságnak nevelése, a betegek ápolgatása iránt, szóval ezen iskola szerint az álladalmi hatalomnak el kell intézni mindent, mi a polgárokra nézve fontos, de minden intézkedéseiben a teljes egyenlőségi elvből ki kell indulnia. Vannak communisták, kik azt kivánják, hogy a fontosabb törvények szentesítése a nép ősgyüléseiben történjék. A belső forgalom a communisticus tanok szerint csereeszköznek alkalmazása nélkül történjék, tagjai minden községnek termékeiket közös raktárakba tegyék, melyek azután a feleleget a kormánynak utalása szerint más raktáraknak átszolgáltassák, és hasonló módon más raktárakból azoknak feleslegét megkapják, a csere communisticus álladalmak közt hasonló módon, ilyenek és nem-communisticus álladalmak közt pedig a csere s kereskedés útján történjék, úgy hogy a kormánynak meghatalmazottjai külföldi kereskedőkkel kereskedelmi összeköttetésbe lépjenek.

De továbbá a communisticus tanok a családi életet is megtámadják, mert szerintök a szülői hatalomnak megszünni és a gyermekek neveléséről az igazgatóságnak gondoskodnia kell, e célra tehát minden községben nevelőintézet lesz felállítandó, továbbá a házasság könnyen feloldható legyen, sőt némely communisták (különösen Père Enfantin) oly messze mentek, hogy még a nőknek közösségét is ajánlották azon okból, minthogy a változás a szeretetben és nemi közösülésben több élvezettel kinálkozik mint a házasság, e földön

pedig az élvezeteket a mennyire lehet szaporítani, a nők közösségét a nők és a hús emancipatiójának nevezték.

A fél-communisticus iskola, melyhez még maga gróf St. Simon is tartozik, a fő elvekre nézve, t. i. hogy az álladalom kizáró tulajdonosa a jószágoknak és vállalkozó legyen, az egész communisticus iskolával ugyan megegyez, de a javak felosztására nézve egy kis egyenlőtlenséget megenged, de csak olyant, mely az igazságosság vagy hasznosság bizonyos elvein alapulna; ezen iskola szerint a munka jutalmának meghatározásában azaz a jövedelmek felosztásában nem a tökéletes egyenlőség, hanem az érdem tartassék szem előtt, és tehát mindenik tag aránylag a munkájához, a haszonhoz, melyet nyújt a társaságnak, részesíttessék a köz szerzeményben azon elv szerint „chacun selon sa capacité, et chaque capacité selon ses oeuvres."

Ezen elosztást az igazgatás eszközölje, mely egyszersmind köteles a felserdülők nevelésénél is az egyes emberek különös tehetségeire és hajlamira figyelemmel lenni, hogy t. i. mindenik azon foglalkozásra kiképeztessék, melyre legnagyobb tehetséget mutat, és azután különböző kiképezése szerint különböző foglalkozáshoz, p. o, az egyik földmíveléshez, a másik a műiparnál, a harmadik szellemi munkához alkalmaztassék.

Ezen iskola szerint is az álladalmi hatalom intézi el a termesztést, eszközli a javak felosztását, de rendeleteket a ruházásra, táplálásra vagy egyéb élvezetekre nézve ki nem bocsát, főelve ezen iskolának a testvériség.

Már nevezetesebb különbség, mint e két előszámlált iskola közt, létezik a socialismus és communismus közt.

Fourier tanának a communisticus tanokkal az közös, hogy a szabad concurrentiát a keresetben megtámadja, és a földbirtok közösségét akarja, továbbá hogy a társasági ügyek vezetését, az előállított javak felosztását szinte az igazgatásra bizza, de abban különbözik a fél communisticus iskolától, hogy nem helyesli, hogy mindenkinek tehetségei megítéltessenek, és a szerint neki munka adassék, hanem inkább azt pártolja, hogy mindenik különféle munkával hajlama és szabad választása szerint foglalkodjék, tehát a munka változzék,

mi sokkal kellemetesebb, továbbá a socialisticus iskola a magános sajátjogot és az örökösödési jogot az ingóra nézve nem egészen zárja ki, hanem azt ajánlja, hogy a gazdálkodás közösen egyletek által választott előjárók vezetése alatt történjék, e végett tehát a munka és tőke egyesíttessék, a szerzett javak pedig ezen iskola szerint a tőke, szellemi tehetség és a munkamennyiség szerint, melylyel valaki a szerzeményhez járult, az egyesek közt feloszttassanak, a tőketulajdonosok épen oly aránylagos részt kapjanak tőkéjökhez mint valamely részvényes társaságban a részvényesek, a szellemi tehetség becslése pedig azon rangnak foka szerint történjék, melyhez az egyén a különféle munkások csoportaiban tartozik, és ezen rang a munkatársak szabad választása által határoztassék el, elve tehát ezen iskolának: az élvezete mindenkinek határoztassék a mérték szerint, melylyel a termesztéshez járult.

A socialisticus iskola szerint a mostani városoknak, mezővárosoknak és faluknak a földről el kell tünniök, és azoknak helyébe úgynevezett phalanxoknak (phalansteriumoknak) lépniök, mindenik phalanx 1200—1800 főből álljon, és osztályokra (series) és ez megint csoportokra (groupes), melyeknek mindegyike 8—9 emberből álljon, osztassék fel, mindenik phalanx különféle osztályaiban és csoportaiban mindenféle foglalkozást üzzön (úgy hogy egy-két órai munka után más munkára történjék az átmenetel) és nagy épületet kapjon, melyben annak tagjai lakjanak, az épület mellett minden phalanxnak töldterülete legyen nagyobb vagy kisebb, amint t. i. a phalanx mezei gazdasággal vagy műiparral nagyobb kiterjedésben foglalkodik; az elkülönített családi háztartás helyébe a phalanxnak nagy és közös háztartása léphet, melynél sokkal kevesebb erő és idő felhasználása mellett sokkal több élvezeti eszköz előteremtetik, egyébiránt a külön háztartás sincsen kizárva, a közös gazdálkodásnál temérdék sok erő és idő, mely külön a javak átszállítására, és a forgalomra elpazaroltatnék, megnyeretik, mert a phalanx sokat maga termeszt, mire az egyeseknek szükségök vagyon, és mert a vételek és eladások nagyban történnek, a phalanx egyszersmind minden tagjára nézve a legtökéletesebb takarékpénztár lehet.

Ezen iskola szerint továbbá az embereknek mindenféle

kiképezési eszközök nyújtandók, a termesztésre nézve külön szabályok kiadandók, melyek által minden termesztési üzletnek folytonos űzése, a versenyzők közti lehetséges egyenlőség és a termékeknek rendszeres elkelése biztosíttatik, továbbá külön hitelrendszer behozandó, mely által az uzsoráskodásnak és csalárdságnak eleje vétetik, és a gazdagoknak felesleges tőkéi a szegényebb polgárok számára disponibilisekké tétetnek, a hitelnek eszközlésére bank szolgálhat, mely egyszersmind minden belföldi váltóüzleteket és pénzküldéseket elvállal, minden polgár továbbá bizonyos sommával az özvegyi, árvai, élelembiztosítási pénztárban részt venni és azáltal magát minden inség ellen biztosítani tartozik.

Egyébiránt az egyes socialis irók javaslataikban is nem csekély eltérést mutatnak egymástól.

Leginkább említésre méltó a socialisticus irók közől Louis Blanc, ki „Organisation du travail“ című munkájában dús phantasiával socialisticus javaslatait előadja, főelv, mely munkáján átszövődik, az egyenlőség és testvériség. Louis Blanc a concurrentiának, melynek ártalmas hatásait eleven szinekkel festi, megszüntetésére következőket ajánl:

A kormány ruháztassék fel nagy hatalommal azon célból, hogy az összes termesztést vezérelje, e vezetésnek feladása pedig nem más mint annak eszközlése, hogy a concurrentia a concurrentia által elnyomassék, ez utóbbinak elérésére pedig szükséges, hogy a kormány a nemzeti műipar főágaiban álladalmi műhelyeket állítson fel, hová szabad legyen jönni dolgozni mindenkinek, kinek erkölcsisége ellen kifogás nincsen, az ezekben bejövő tiszta jövedelem évenként számíttassék ki, és három részre osztassék fel, az egyiket egyenlő részekben a munkások kapják, a második az elaggottaknak, betegeknek, gyöngéknek fentartására, a harmadik műszerek vételére és azok számára fordíttassék, kik a társaságba lépni akarnak, mindenik tagja valamely műhelynek a bérével ugyan korlátlanúl rendelkezhessék, de reménylhető hogy a nagyobb olcsóság és a közös életnek előnyei a közösségben dolgozókat arra indítják, hogy szükségleteik és élvezeteik szerzésében is közösséget behozandnak; tőkepénzesek belépése az álladalmi műhelyekbe nem záratik ki, de ezek tőkéjöknek kamatival

megelégedni kénytelenek legyenek, és a nyereségben csak akkor osztakozzanak, ha magok is mint munkások a termékek előállításához járultak, az ily állodalmi műhelyek létrejövetele által concurrentia idéztetik elő a magános vállalkozókkal, ennek következtében ezek is kényteleníttetnek munkásaiknak bérét emelni, nehogy ezek különben mind az álladalmi műhelyekbe áttérjenek; az előnyök végett, melyeket a részvevők találnak, munkások és tőkepénzesek az álladalmi műhelyek felé mindinkább nagyobb számmal fognak fordulni, ez pedig azt szülendi, hogy a magános iparüzők a concurrentiát az álladalmi műhelyekkel hosszabb időre ki nem állhatandják, és az álladalom lassan az egész műipart kezére kerítendi, miáltal a tőkéknek egyedárussága meg lesz szüntetve.

Minden ugyanazon nemű műhelyben egyenlő rendszer és szabályok létezzenek, hogy azok közt semmi concurrentia ne legyen, a különféle iparnemek közt is összeköttetés legyen, azért minden iparágnak nyereségéből bizonyos somma tétessék félre, melylyel az álladalom minden iparágnak, mely előre nem látott és rendkivüli események miatt hanyatlani kezd, segítségére jöhet.

A műiparon kivűl Louis Blanc rendszere kiterjeszkedik a kereskedésre és a földmívelésre is, szerinte a kereskedő mostanában csak a termesztő és fogyasztó kárára létezik, s mind a kettő felett uralmát gyakorolja, azért ajánlja, hogy a termesztők magok mindenütt, hol a fogyasztóknak szüksége kivánja, tartsanak raktárakat.

A földbirtokra nézve a sajátjognak fennállását nem veti félre, hanem azt indítványozza, hogy az oldalagos vérség örökösödési joga megszüntettessék, és magzatok hiányában a jószág a községre szálljon, ezáltal lassan minden község nagyobb földbirtokot fog kapni, melyen azok, kiknek elkülönített saját nem jutott, munkát és táplálékot találhatnak.

Ha valaki újabb találmányt (gépet sat.) fölfedez, azzal egyedárusságot ne üzhessen, hanem jutalmat kapjon a státustól, fölfedezése pedig az álladalomköztulajdonává váljék, e rendszer szerint tehát a gépek, melyek a concurrentia mellett a munkást sokszor kétségbe ejtik, és lázadásra ingerlik, csak a napi

munka könnyítésére és a szellemi művelődésre szükséges időnek megszerzésére fognak szolgálni.

A gyárakban, műhelyekben egyenlő bér fizettessék, hanem minden teremben tábla tétessék ki azon fölírással : testvérek a társaságban, kik dolgoznak; a henye tolvaj.

Ezek Louis Blanc rendszerének fővonásai.

Bármiként különböznek a communisticus és socialisticus írók egymástól, abban mindazáltal megegyeznek, hogy az összes társaságot egy központi hatalommal fel akarják ruházni, melynek ellenében az egyéni szabadság és cselekvőség vagy egészen megszüntetnék, vagy felette korlátoltatnék, továbbá hogy az embert a termesztésre és a jövedelem felosztására nézve nem elszigetelten egymástól, mint a szabad concurrentia rendszere, hanem a legszorosabb összeköttetésben másokkal tehát társaságban tekintik, melyben szerintök egyedül bír erővel célját és legnagyobb boldogságát elérni, de melyben ennek elérésére az egyén akaratjának a társaság akaratjába okvetetlenűl belé kell olvadnia, és az egyénnek magát az öszszesség hatalmának feltétlenűl alá rendelnie, s melyben ennek következtében a termesztés és a jövedelemnek felosztása nem a forgalomra mint a concurrentia rendszere mellett hagyatnék, hanem bizonyos megállapított szabályok szerint történnék.

A socialisták és communisták a társaságnak elveik szerinti általakulásától a legüdvösebb eredményeket, a földi boldogságnak legnagyobb bőségben az emberekrei kiáradását, ezeknek morális javulását igérik, és azon hiedelemben vannak, hogy ilyformán szervezett társaságban már mértékletes munka által a valódi életszükségletek kielégítésére kivántató javak sokkal nagyobb mennyiségben állíttathatnak elő mint a szabad concurrentiánál, s tehát minden embernek még elég ideje maradand szellemi kiképezésre, továbbá minthogy csaknem minden gonosztettek a szenvedélyeket felizgató egyenlőtlenségből, a hiányból és az önzésből származtatnak, azért az egyenlőség behozatásától a bűntettek csaknem egészleni megszünését várják.

Ily szervezet fennállásánál reménylik, hogy az igazságszolgáltatásnak ritkán lesz foglalkozása, és tehát az kevés emberrel ellátható leszen, a pénzügyi igazgatás is a magános

tulajdon megszüntetésével feleslegessé válik, az országnak védelme is, melyre minden polgár szükség esetében köteleztetnék, különös, a társaságnak sokba kerülő osztálynak tartását nem szükségelné.

A socialisták és communisták iratai alkalmat adtak sok más iratok létrejövetelének, melyekben az industriának mostani állapotja azaz a szabad concurrentia védetik, ezen iratok legjelesebb szerzői közől említésre méltók: Angolországban lord Brougham, Franciaországban Dunoyer és főleg az exminister Thiers, ki erre vonatkozólag „Sur la propriété" című munkát írt; mind ezek azt állítják: hogy az ipari tusa a társaságnak célja, a szellemi erők emeltyűje, és hogy ezen tusa nélkül az embereknek tompa henyeségbe sülyedni, a szellemi és testi hajlamoknak fejletlenül maradni kellene.

Thiersnek fő támokai a communismus ellen a következőkben pontosulnak össze.

Az embernek testi és szellemi tulajdonai és tehetségei kétségtelen sajátját képezik, ha az embernek ezeken őstulajdona vagyon, akkor tulajdonának is kell lennie azon külső tárgyakon, melyeket ezen tehetségekkel szerez, és a társaságnak legnagyobb érdekében van neki ezen szerzeményt biztosítani, mert a nélkül nem lesz munkaösztön, munkaösztön nélkül nem lesz civilisatió, munkaösztön nélkül még a legszükségesebb életszerek létrehozása sem lehetséges, hanem mindenütt csak nyomorúság, vadság szembetünő lesz, minthogy pedig az emberek tehetségei véghetetlenül különböznek, a külső tulajdonnak is, mely ezen tehetségekkel szereztetik, különbözőnek kell lenni; egyenlőségről tehát e földön az emberi hajlamok és tehetségek különbözése mellett szó sem lehet, továbbá ha a munkaösztön fenntartása végett helyt kell adni a tulajdon szerzésének, akkor meg is kell engedni hogy a tulajdonos azzal rendelkezhessék, azt elajándékozhassa, akár gyermekeinek, akár másoknak éltében vagy halál esetére, a sajátjognak ily kiterjesztése által a szerzési ösztön gyarapíttatik, így tehát igazolva lesz az örökösödési jog.

De feltéve hogy communismus létezik, és mindenféle munkák közösen a főhatalomnak elintézése alatt vitetnek véghez az emberek által, kérdés támad: minő bér fizettessék a

különféle munkásnak? a munkák minemüségökre nézve nagyon különböznek, az egyik munka könnyü, kellemetes, a másik nehéz, kellemetlen, de a különféle munkások által bizonyos idő alatt előállított munka sem egyenlő, az egyik munkás erős, ügyes, szorgalmas, a másik gyenge, ügyetlen, rest, buta, ha ezekre tekintet vétetik, mint az igazság kivánja, nem egyenlő bért kellene fizetni a különféle munkásoknak, de a bérnek egyenlőtlensége által már meg van alapítva a gazdagságnak és szegénységnek kezdete, ennek elkerülésére nem szolgálhat más mint egyenlő bérnek fizetése, de ha egyenlő bér megállapíttatik, akkor a munkás nem fog arra gondot fordítani, hogy physicai és morális tehetségeit alkalmazásba hozza, az erős, értelmes nem fog azon lenni, hogy teljes erővel dolgozzék, mert elégedetlen leend ha látja, hogy az, ki munkája által kevesebbet állít elő, szinte úgy jutalmaztatik mint ő, ebben ő csak az erősnek a gyengébb általi kizsákmányolását látja; csak egy eszköz volna annak elérésére hogy a munkás úgy, mint kivántatik, teljes erejével dolgozzék, t. i. szigorú felügyelés, de minthogy ez idővel tűrhetetlen lenne, azért nem marad más hátra mint hogy a tagok közösségben dolgozzanak és egymásra kölcsönösen felvigyázzanak, tehát a felállított elvnek első szükséges következése lesz a munka a társaságban.

Más kérdés támad a munkabérnek mikénti fogyasztására nézve; ha mindenkinek megengedtetik, hogy elkülönözve elkölthesse munkabérét, félni kellene attól, hogy némelyek tán takarékossági ösztöntől vagy gyermekeik iránti szeretetök által vezéreltetve munkabérökből valamit félre raknak, vagyont takargatni iparkodnak, ez pedig veszélyezteti az egyenlőséget, ennek akadályozására nem volna más eszköz, mint vagy szigorú nyomozás mindenki lakásában, vagy a munkabérnek közös fogyasztása azaz annak megállapítása, hogy az emberek, kik közösen dolgoztak, közösen együtt táplálkodjanak, egyenlő ruhában járjanak, melyet bizonyos raktárakból kapjanak, egyenlően mulassanak, tehát a communismus vagy egyszersmind a türhetetlen nyomozó törvényszéket, vagy pedig a fogyasztásnak, élvezetnek és mulatságnak közösségét maga után vonná.

De ilyen egyenlőségből megint más bajok származnak. Tudni való dolog hogy nem minden ember mindenre való, minél jobban foglalkodik az ember szellemével, annál nagyobb mértékben hátra marad a testnek muscularis fejlődése; hogy a társaságnak gazdasági állapotja előre haladjon, szükséges hogy mindenki azon foglalkozást válaszsza, mely szellemi és testi tehetségeinek, hajlaminak leginkább megfelel, az egyiknek szántóvetőnek, a másiknak asztalosnak, a harmadiknak tudományokkal foglalkodó embernek, a negyediknek favágónak kell lenni sat. azaz mit a státusgazdászok munkafelosztásnak neveznek, az álladalomban tehát különféle polgárosztályok szükségesek; de most kérdezni lehet, mi lesz annak eredménye, ha ezen különféle polgárosztályok a communisticus elvek következései szigorú alkalmazása szerint egyenlő módon élni kényszeríttetnek, egyenlő bánásmódnak alávettetnek, ha egyenlő ruhában, egyenlő táplálékban részesülend mindenki, akár az ekét kiséri, akár kalapácscsal dolgozik, akár a legfinomabb munkákat szövi selyemből, akár a legszebb képeket késziti, akár tudományos buvárkodással vagy bölcs törvények alkotásával foglalkodik? Eltekintve attól, hogy ily egyenlő életmód az emberek különféle foglalkozásaiknál fogva igen célszerütlen, eltévesztett és úntató volna, a műveltség ilyen nivellirozás által bizonyosan előre nem haladna, a finomabb izlésű áruk nem termesztetnének, és az emberek durva pásztori barbár állapotba visszataszíttatnának; ha ezt elkerülni akarjuk, az élelmet, a ruhát, a bánást a különféle foglalkozásokhoz kell alkalmazni, azért nincsen más alternativa mint vagy egyenlőséget barbár állapottal vagy egyenlőtlenséget civilizáltabb állapottal választani.

A communisticus állapot továbbá megszünteti az egyéni szabadságot, mert minthogy az összes társaság nem tanácskozhatik, és a felmerülő kérdéseket a számtalan viszálkodások miatt el nem döntheti, a társaság élére állított igazgatást terjedt hatalommal fel kell ruházni; de ha ez történik, vége van az egyéni szabadságnak, ily állapotban az embernek csak azt volna szabad tennie, csak avval lehetne foglalkodnia, mit az igazgatóság határoz; ily módon szervezett társaságban az egyes ember egészen az igazgatóknak hatalmában lenne, ezek

intézkednének az ő bére felett, ezek szabnának néha büntetést reá, ha nem dolgozik ugy, mint ők óhajtják, ezek tehetnék egyik osztályból a másikba (ha pedig nem volna joga az igazgatásnak büntetni, a munka mind mennyiségére mind mineműségére nézve rosszabb lenne), az ilyen rendszernek életbeléptetése az emberi nemet egy monoton prózai méhkasféle állapotra kárhoztatná.

Végtére a communisticus rendszer megszüntetné a léleknek egyik legnemesebb érzeményét, megsemmisítené a családot, elnyomná a gyermekek iránti szeretetet, megoldaná a természet legszentebb kötelékeit, a communisticus rendszerben az emberek nem is ismerhetnék gyermekeiket, kik közös intézetben neveltetnek; a szülők a község gyermekeit csak úgy látogatnák meg, mint a gazda a ménest, a birkaaklot vagy a tyúkudvart látogatja, és ha tán imitt-amott ismerős arcvonásokkal találkoznának is, és azokból saját magzataikat ismernék is, nem szabad őket jobban mint másokat szeretni, szokniok kell minden gyerek iránt egyenlő érzeménynyel viseltetni, e rendszerben a szülő megfosztatik azon vigasztaló gondolattól, melylyel a szülő, ki gyermekeit ismeri, bír, hogy t. i. azokban mintegy halála után tovább él, e rendszerben a meghalálozó szülő, midőn teste az utolsó menetet teszi e földön, nem kisértetik azon szeretett lények által, kiknek existentiát adott.

A communisticus rendszer szerinti szervezés minden izlést, erkölcsiséget, finomságot, moralis műveltséget, szemérmetességet végkép megsemmisítene, és tehát az emberi nem rendeltetésével homlokegyenest ellenkeznék.

Ezekben pontosulnak össze Thiersnek támokai a communismus ellen.

Véleményünk is oda jár, hogy a communisticus szervezésben ily hatalmas munkaösztönök, milyenek a sajátjog léténél az életfenntartási szükség, a kivánság meggazdagodni, és gazdagságát családjának hagyni, hiányzanak; a munkás, ki gépszerüleg a munkát kiszabott módon végezni tartozik, anynyit nehezen fog termeszteni, mint az, ki munkája miképeni véghezvitelére nézve tökéletes szabadsággal bír, és tetszése szerint e vagy ama termesztő munkára tehetségeit fordíthatja,

ily gépi állapotban, melybe helyezve volna a munkás, a gondolkozás és akarat is felesleges volna, igen valószinű tehát, hogy az ily communisticus állapotban föltalálások nem történnének, az értelmiség az emberek közt előre nem haladna, verseny az emberek közt nem volna, az emberi nem mintegy stationárius állapotban tengne és hogy nagy kényszerítés nélkül az élvezeti szerek azon mennyisége, mely a communisták által igértetik, elő nem állítathatnék.

Más továbbá, a communisták által figyelemre sem méltatott körülmény az, hogy minekutána a communisticus szervezetben az álladalom átveszi a szülői kötelességet, a túlnépesedés ezen szervezetnek elkerülhetlen következése (holott ellenben a szabad concurrentia rendszerében a túlnépesedés némileg azáltal elháríttatik, hogy a vagyonosabb polgárok az állásukhoz illő gondoskodásra gyermekeikről magokat lekötelezve érzik, a szegényeknél pedig sokszor a szegénység korlátokat állít fel); továbbá ugyanazon mértékben, melyben a népesség a communisticus rendszerben szaporodik, a munka terhének szaporodni, az élvezetek mennyiségének pedig csökkenni kell, ha mind ez szemügyre vétetik, akkor az embernek elegendő oka van kételkedni a közös munkárai készség felett, ily körülmények között az álladalmi hatalom magát kényszerítve látná a munkaerőket kimerítésig feszíteni, és azért a leggyülöletesebb eszközökhöz folyamodni.

A socialismust illetőleg tagadhatatlan hogy annyi az elveiből származó akadálya a kivitelben nincs mint a communismusnak, mert a tulajdont ki nem zárván egészen, a munkaösztönt sem szünteti meg, senkit sem kényszerít szerfeletti munkára, a kellemetlen munkának aránylag nagyobb bérrel jutalmazását kivánja, a családot sem rontja, sőt némely socialisticus irók a túlnépesedés elhárítása és a népességnek az élelmi szerek termesztésével öszhangzásba hozatása iránt is javaslatokat tettek, hova tartozik: a gyarmatosítás, a házasságnak megtiltása nagykorúság előtt, és a házasságra kivántató tőkének emelése, mihelyt túlnépesedéstől félni kell; mindazáltal elvitázhatlanúl áll az, hogy a socialisticus rendszernek is az emberek mineműségéből származó akadályokkal küzdenie kellene, mert nagy haladás az emberi jellemben, távolléte a

hiúságnak és ingerlékenységnek, az önzetlenségnek oly mértéke, milyen most kevés embernél találtatik, kivántatik arra, hogy sok ember ily összeköttetésben egyesüljön és magát a socialis rendszer szerint igazgattassa, továbbá hogy azok képesek legyenek szavazásuk által minden munkának igényét, jutalmát s minden egyesnek rangját az ész tehetsége szerint, mint Louis Blanc akarja, igazságosan és békességesen megállapítani. Ha ezen feltételek hiányzanak: akkor a megelégedetlenség, az irígység a belső egyetértést, melytől e rendszernek egész hatása függ, rontja, és megsemmisíti. Igaz hogy ezen rendszer nehézségei eltávolítására a socialisták célszerű nevelést mint leghatósabb eszközt ajánlanak, éspedig oly nevelést, mely az ifjúságnak erőit kifejti, benne mások iránti szeretetet és hajlamot ébreszt, az egoismust csirájában elfojtja, és így az embert korán képessé teszi a tulajdon szerencséjét mások elégedettségében keresni; de még nagyon kétséges, vajjon e nevelés fogja-e valaha az óhajtott változást az emberek mineműségében szülni, és ezen változás mely időszak után fog beállani? De ide más nehézség is járul, t. i. hogy e rendszerben az egyes phalanxok közti concurrentia elhéríttassék és tehát egyik phalanxnak a másik általi rontása akadályoztassék, szükséges volna ezen phalanxok közti viszonyokat bizonyos szabályok szerint úgy meghatározni, hogy azok közt oly szoros összeköttetés eszközöltessék, miszerint mind ezen phalanxok csak alkotó részeit egy nagyobb szervezetű egésznek képeznék, e terv kivitelére tehát egész nemzeteknek, sőt az egész emberi nemnek egy központtól ezen rendszer szerinti szervezése szükséges volna, ennek akadályait a kivitelben pedig mindenki látja. A kisérletek, melyek imitt-amott ezen tanok gyakorlati kivitelével tétettek, sem koronáztattak meg a kivánt sikerrel. Igy Franciaországban a fourieristáknak Baudet-Dulary nevű képviselő a juliusi forradalom után nagy kiterjedésű birtokait engedte át, hogy azokon phalansteriumot alapítsanak, de a socialismusnak tanítványai nem sokára egyenetlenség miatt innét szétoszoltak. Szinte a gazdálkodó socialisticus egyletek, melyeket Oven Neulanakban Skótiában és Neuharmoniában alakított, legyőzhetlen akadályok miatt nem sokára megszüntek; ez arra mutat, hogy ily szervezés lehetséges, de nem tartós.

A mi a Louis Blanc által indítványozott álladalmi műhelyeket illeti, nem lehet még bizonyososan határozni, minő foganattal birnának azok, mert az idő, mely alatt Franciaországban az utolsó forradalom után velök kisérlet tétetett, sokkal rövidebb volt, minthogy ezen kisérletékből nagyobb szerű eredményeket lehetne felállítani.

Ennél fogva azt mondhatjuk, hogy a socialisták és communisták a létező bajokat napfényre hozták ugyan; de miként lehessen azokon gyökeresen segíteni, a munkásosztály sorsát biztosan javítani? azt mind eddig tökéletesen föl nem fedezték, mert javaslataik nem csak egymástól eltérők, hanem nagy részben a gyakorlatban kivihetetlenek. Azt sem lehet tagadni, hogy ők igen sok bajt a concurrentiának, a sajátjog fennállásának tulajdonítnak, mely tán nincsen ezekkel elválhatlanúl összekötve.

A létező bajokat elismervén, de a communisticus és socialisticus tanok elégtelenségét azoknak elháritására átlátván, némely jelesebb francia irók mint Chevalier Mihály, Droz, Gerando azon bajoknak elháritására leginkább rendőri intézkedéseket ajánlanak; ilyenek a takarék-pénztárak előmozdítása, melyek által a munkás osztálynak lehetségessé tétessék, tőkét takargatni, több munkás és kisebb tőkepénzesek közti egyletek létrejövetele nagyobb vállalatok kivitelére, a hitelnek előmozdítása, a munkásosztály célszerű nevelése és oktatása, hogy t. i. a gondolkodó tehetség kifejtessék, és a munkások oly állapotba tétessenek, hogy practicus itéletet az őket környező életviszonyokról magoknak képezhessenek. — Franciaországban a kormány a munkásosztály sorsa enyhitésére jelenleg a munkások számára nagy házakat építtet, hol azok egészséges és kényelmes lakást találjanak.

Mások a munkások a munkabér csekélysége elleni biztosítása tekintetéből azt indítványozzák, hogy törvényileg meghatároztassék a minimum, melyen felül a munkabérnek megállapodása a concurrentiára hagyassék, mások azt javasolják hogy a munkások és vállalkozók küldöttei közől képeztessék hatóság, mely a munkabér nagysága iránt, egyetértve intézkedjék a méltányosság elvei szerint, e terv főleg a munkások közt nagy sympathiát talált; mások részvényes társa-

ságokat indítványoztak, kik a munkásokról gondoskodjanak, ismét mások, hogy a munkások nem egyenkint, hanem együtt egyetemben szerződjenek valamely termesztésnél a nekik együtt fizetendő bér felett, miáltal a tőkének uralma ellen ellensúly hozatik létre; mások a munkabért egészen úgy hagyni kivánják, miként a concurrentia azt létesíti, hanem a munkásoknak a hiányzóért más subsidiarius segélyforrások által pótlékot akarnak szerezni, p. o. a plebániának adakozásai által; mások követelik hogy a munkásnak pótlás gyanánt kis telek adassék, melynek mívelése által ő üres óráit eltöltheti, de ezen javaslatok is elégtelenek az óhajtott cél elérésére.

Az említett indítványoknál nagyobb befolyással a munkások sorsa javitására minden esetre bír azon javaslat, melyet az angol státusgazdászati iró John Stuart Mill a „Politikai Oeconomia Elvei“ cimű munkájában, és a francia státusgazdászati iró Rossy „Sur la distribution de la richesse“ című munkájában tesznek. Ezen javaslat pedig a munkások szaporodásának korlátozásában áll, mert tagadhatlan, hogy a munkabér megfordított arányban áll a munkások számához, azaz hogy minél nagyobb azoknak száma, annál kisebb lesz a munkabér, és ellenkezőleg: minél kisebb azoknak száma, annál nagyobb lesz a munkabér; ez azon gazdászati törvény, mely szabályozza a munkabért. Ezen irók kétségkivül azon angol státusgazda Malthus által felállított népességi törvény nyomán indultak ki, mely szerint t. i. a fentartási eszközöknek számtani, a népességnek ellenben mértani arányban szaporodásra tendentiájok vagyon, azért szükségesnek tartják a munkásokat felvilágositani, hogy tulajdon érdekök kivánja, miszerint szaporodásukat gátolni ügyekezzenek, ez utóbbit pedig elérhetőnek vélik, ha nagyobb értelmiség terjesztetik a munkások közt, és hogy ha ezek a terjedő civilizátió következtében több szükséglettel megismerkednek, minthogy ennek az leszen jótékony következése, hogy a munkások nagyobb előrelátással felruházva lévén, gyermekeiknek legalább oly sorsot, milyennel magok birnak, biztositani kivánandnak, és ennélfogva a házasságkötésben és még inkább a gyermekek nemzésében óvatosabban járván el, nem fognak azon szomorú bátorsággal többé bírni népesíteni házokat oly szerencsétlen lényekkel, kiknek nem

nyújthatják azt, mit a szokás és a civilizátió nálok már az első rendű szükségletek közé sorozott, továbbá hogy oly közvélemény fog képződni, mely a mértékletlenség és a gondatlanság felett a házasságban, a gyermekek nemzésében, mely által a munkapiac túlságosan megtöltetik, kárhoztató itéletet mond.

El kell ismerni azt, hogy az említett eszköznek alkalmazása által az érintett bajok némileg enyhíttetnének, de tagadni nem lehet, hogy ezen eszköz is, minekutána nagy száma a munkásoknak már létezik, és azonkivül az embernek hatalmas természeti ösztönein mintegy erőszakot követ el, a bajnak gyökeres és gyors javítására elégtelen, és azért kénytelenek vagyunk azon szomorú vallomást tenni, hogy azon fontos státusgazdászati problema: miként lehessen a tőkék túlsúlyát megsemmisíteni, és a javak arányosabb felosztását eszközölni, a munkásoknak sorsán gyökeresen segíteni, még eddig tökéletesen nincsen megoldva.

Vajjon ezen kérdés közel vagy távol jövőben fog-e megoldatni, és vajjon végképen a szabad concurrentia és individualis tulajdon, vagy a socialismus rendszere szerint fog-e történni az emberi társaság alakulása? az még jelenleg az emberi bölcseség számításán kivül esik, mert még kevésbbé ismerjük, mennyire lehet a concurrentia-rendszernek legjobb alakulása mellett a javak arányosabb felosztását, és nagyobb boldogságot az eddig mostoha sorsban részesülő munkás osztályra kiárasztani, s mennyire fejlődhetnek a socialis tanok jövőben, mennyire leendnek képesek valósítani az általok kilátásba helyezett ideálképet.

És azért a nélkül hogy lemondanánk a reményről, hogy az érintett kérdések a tudománynak nagyobb előrehaladása következtében a jövőben tökéletesen meg fognak oldatni, és a nélkül hogy az emberi jellem haladására és nemesbülése képességére nézve vég határvonalt mernénk húzni, azt állítjuk, hogy az emberi nem kifejlődése jelenlegi foka szerint nem az egyéni tulajdonnak aláásása, hanem a tulajdoni viszonyoknak javítása, és a társaság minden tagjának a tulajdonnak jótéteményeiben és a javak élvezetében részesítése azon cél, mely után még jelenleg törekedni kell, a státusgazdászattudomány-

nak tehát véleményünk szerint még hosszabb ideig anyagi előmenetelével oly társaságnak kell foglalkodnia, melynek szerkezete az egyéni tulajdonon és a szabad concurrentián alapszik; feladása e tudománynak leend szakadatlanul fölkeresni ezen alapokon nyugvó javításokat és eszközöket, melyek által a javaknak felosztása és azokbani aránylagos részesülés mennél öszhangzóbban az igazság követelésével történhetik. Hogy ezen eszközök közt a népesség szabályozása is nem jelentéktelen helyet foglal el, azt többé tagadni nem lehet; minél jobban előre fognak haladni a tudományos vizsgálatok, annál közelebb fog az érintett kérdés megoldásához közel vitetni.

Noha pedig a soçialisták a fönnebbiek szerint e kérdést még kielégitőleg meg nem fejtették, mégis távol legyünk attól, hogy azoknak ügyekezeteire és javaslataira előkelő lenézéssel vagy épen gúnynyal tekintsünk, mert nem tekintve sok socialisticus író jó szándékát, melyet minden esetre tisztelni kell, tagadhatatlan marad, hogy a socialisticus irók társasági viszonyainknak sok nyavalyáit és hiányait világosan előtüntették, a köz figyelmet a mostani kor legsürgősebb feladására, az egyleti szellemre, melyben termékeny magva rejlik egy nagy jövőnek, a köz nevelés átalakitására, a munkás osztály helyzete javítására és a munkának szervezésére vonták, továbbá a socialis tanok által a javak felosztási kérdése előtérbe állíttatott s impulsus adatott igen fontos kérdések megvizsgálására; szellemi harc és új eszmék keltettek föl, melyekből a mostani társasági rendszernek még leginkább előrehaladt védői is sok üdvös tant meríthetnek.

A NÁDORISPÁN EREDETE, S EGYKORI HATÁSKÖRE 1492-ig.

PODHRADCZKY JÓZSEFTŐL.

Előterjesztetett oct. 27. 1856.

Amint sz. István Magyarországot a többi európai keresztyén státusok sorába fölvétette, mi akkor történt, midőn II. Sylvester pápa neki koronát, kettős keresztet és levelet küldött, megkezdé az előbbi alapokon, az ország úri karainak általakítását, s a nemzet volt nagy birájának Tárkánnak, vagy mint Kézai Simon nevezi, Kádárnak, a római birodalomban létezett pfalz grófokhoz képest, *Comes Palatii* címet és hatáskört adott, mint II. törvénykönyvének Bévezetésében mondja: „Dei nutu nostram gubernando Monarchiam, antiquos, et modernos imitantes Augustos."

A pfalzgrafoknak pedig Falkenstein János (Antiquitates Nordgaviae Veteris. Schwabach und Leipzig, 1735. fol. II. Th. Cap. IX. §. 2. 3. és 4.) ilyen eredetet tulajdonít: „Da das Fränkische Reich angelegt wurde, und seinen Anfang nahm, so hiess es, die Besorgung allgemeinen Rechte, sey dem Könige übergeben. — Weilen sie aber der Menge aller vorkommenden Sachen nicht gewachsen waren, so stellten sie fügliche Subordination an. Sie setzten Obrist-Hof-Richter, denen den Namen *Major Domus* [1]) beylegten. Diese mussten sich lassen angelegen seyn, die Gerichtbarkeit zu besorgen.

Der, denen Fränckischen Königen so fürchterliche Name *Major Domus* wurde aber abgeschafft, und dessen statt Carl der Grosse, Hof-Richter, oder Pfalz Grafen verordnete [2]), deren anfänglich verschiedene waren. — Dessen hohes

---

[1]) *Major*, a Glossariumokban: primus Praetor, Rector; a magyarországi sz. kir. városok fölszabadító leveleiben is Major Villae, annyi mint: Judex.

[2]) Pfalz hiess vor Alters vom Lateinischen Palatium insonderheit des Kaysers Wohnung — Pfalz Judicium olim supremum, ein Gericht, das

Ampt erstreckte sich, wie des abgekommenen *MajorumDomus*, auf die Reichs Gerichtbarkeit, und hatte vornehmlich, wann jemand an den Hof appellirte, das End-Untheil zu sprechen, unter seiner Obsorge [1]).

Ein solcher Pfalz Graf verwaltete nicht allein in Namen, und an Statt des Kaysers die höchste Reichs Gerichtbarkeit; sondern auch eines der vier Kayserlichen Hof Aempter [2]), die nach der Zeit Reich-Erz-Aempter genennet, und jedesmal an vier Herzoge des Reichs vergeben worden, unter welchen er, der Vornehmste war. — Anfänglich war die Comitiva Palatii, oder Pfalz Grafschafft ein Personell Werk, und ward zu denen Zeiten der Carolingischen Kayser, bald an diesen, bald an jenen vergeben, welche zu dieser hohen Function qualificirt zu seyn schienen. Bey dem Abgang der Ottonischen Kayser ward sie einer Familie beständiger, als zuvor gelassen."

Nálunk is több század lefolyta alatt a nádorispánok egyre változtak; mert Magyarország szabad köztársaságból emeltetvén királyságra, egyedül Árpád-nemzetségének volt nagyvezérségre örökös jusa, mire nemzetségét a kazarok, vagy kúnok fejedelme ősi szokás szerint, mit a görög és római császárok, meg a pápák későbbi századokban is egyre gyako-

---

vor Alters im Namen des Königs gehalten wurde. Johann Leonhard Frisch, Teutsch-Lateinischer Wörter-Buch, Anderer Theil. Berlin, 1741. 4. S. 47.

1) „Scilicet, Supremus Romani Imperii Judex erat Comes Palatinus, et cuius Sententia maximae semper habita fuit auctoritatis." L. Burcardi Gotthelfii Struvii Corpus Juris Publici Imperii Romano-Germanici. Jenae, 1738. 4. Cap. XXV. §. III.

2) „Primus ex Summis Imperii Officialibus Hincmaro memoratur *Camerarius*, qui alias aeque Cubicularius dicitur et Praepositus Camerae Regalis. — Főtárnok Mester.

Alterum Officium est *Dapiferi*, qui Senescalcus, vel Praepositus et Magister Regiae Mensae. — Főasztalnok.

Tertium Officium est *Pincernae*, qui et Magister Pincernarum, et Buticularius Regius dicitur. — Fő pohárnok.

Quartum Officium erat *Marescalci*, qui Comes Stabuli dicebatur — dictus etiam Portiter Ensis. — Comitis Palatii vero Officium vel separatum, vel plerumque uni ex reliquis iunctum." Ugyanott Cap. IX. §. XXIII—XXVII. Nem ezek-e Hartvicnál is Sz. István legendájában a *„quatvor palatinorum nobilissimi"*?

roltak, azon alkalommal emelteté, midőn atyáinkkal szövetségre lépett, s leányát Lebedias magyar vezérnek kiházasította [1]). Eféle házasságok a szövetség nagyobb erősségére szoktak tartatni. Így tett Arnulf császár is, midőn Árpáddal a nagy-morvaországi fejedelem Svatoplug ellen öszveszövetkezett, két fiával elvétetvén Árpád nagyvezérnek két leányát, mi első lépése volt nemzetünknek a keresztyénség fölvételére. — De a többi törzs nemzetségek mind az előbbi állapotban maradtak; tehát hivatalaik sem lehettek örökösek, hanem időről időre, a nemzet befolyásával a fejedelem által neveztettek [2]).

A nemesség pedig a nádorválasztásba mindenkor törvényes befolyást gyakorolt: „Si Palatinus interim male administraverit negotia Regis, et Regni, supplicabunt nobis, ut ulteriorem loco eius constituamus, et nos precibus eorum annuemus" mond II. Endre király az 1231-ki törvény 3-dik cik-

---

[1]) Constantinus Porphyrogenneta de Adm. Imp. Cap. 38. Olv. Dankovszky Györgyöt is: Hungaricae Constitutionis Origenes. Posonii, 1826. 8. p. 106. et sequ. S hogy Árpád valóban ekkor nyerte a nagyvezérség örökös jusát, Constantin császár nyilván említi: „Quem etiam, solenni Chazarorum more ac consvetudine, in scuto erectum, Principem fecerunt. Et ante hunc Arpadem, Turcae Principem alium, nullum unquam habuerunt; ex unius Posteris ad hunc usque diem, Princeps Turciae constituitur." — De Ar-Pad neve is fejedelemséget jelent, s annyit tesz, mint Ur, vagyis a persa: Padi-Schah, és kún Cha-Can, vagy Chagan, azaz: Dominus Dominorum.

[2]) V. István királynak 1270-ki adománylevele szerint Fejér Györgynél Cod. Dipl. VII, 2. p. 14. „Cum divina manus, tandem Regnum patris nostri, ad manus nostras, Jure successorio universaliter convertisset, universi fideles nostri, tam ecclesiasticae personae, quam servientes regales, qui tempore coronationis nostrae in integrum (Regnum) immensam Congregationem apud Albam fecerant, tam pauperes, quam divites Coronationem nostram videre cum gaudio exspectantes, voce in altum communiter elevata, hujusmodi commendationem de persona sua (Rolandi Bani) ad nostras aures regias extulerunt: Noveritis in integrum Rex consurgens! inter omnes Barones, illustris memoriae patris vestri, et vestros, hunc Rolandum Banum, in omni bonitate, et odore bonae famae illibatum cunctis temporibus, secundum Deum et homines commendabiliter deguisse, et debere adhuc in posterum exaltari, gratia vestra regia mediante."

kében [1]), és III. Endre az 1291-ki törvény 9-dik cikkében: „Item, Palatinum — ex consilio Nobilium Regni nostri, ex antiqua Consvetudine Regni nostri, faciemus.“ [2]).

A pfalzgrafok hatóságáról Hincmar Epist. 3. Cap. 21. egyezőleg beszél Falkenstein Jánossal : „Comitis Palatini, inter caetera, pene innumerabilia, in hoc maxime solicitudo erat, ut omnes legales Controversias, quae alibi (alsóbb törvényszékeken) ortae, propter aequitatis iudicium, Palatinum aggrediebantur, iuste ac rationabiliter determinaret; seu perverse iudicata, ad aequitatis tramitem reduceret.“ — És Cap. 19. — : „Comes Palatii de omnibus secularibus Causis, vel Judiciis suscipiendis, curam instanter habebat, ut nec seculares prius Dominum Regem, absque eius consultu, inquietare necesse haberent, quousque ille, si necessitas esset, ut causa ante Regem venire merito deberet [3]).“

Mivel a pfalzgrafok a fejedelem· képében itéltek, ezért királyi helytartóknak neveztettek: „Palatini in Vocab. utriusque Juris, aliter dicuntur Vicarii, quia quodammodo gerunt Vicem Principis.“ Du Cange, Glossarium. — Nálunk a nádor szinte Personalis Praesentia Regia volt in omnibus Regni Judiciis. — S mint ilyennek személyét viselé a később alakúlt hétszemélyü főtörvényszék, minek elnöke volt; az elenyészett királyi tábla pedig a Specialis Praesentia Regia személyét.

Továbbá Hincmar szerint a Pfalz Graf fő kötelessége vala : „Ut perverse iudicata, ad aequitatis tramitem reduceret.“ A nádorispán is közigazság őre, oltalma, védője és ki-

---

1) Cod. Dipl. III, 2. p. 256.

2) Ugyanott VII, 2. p. 142.

3) Ilyen esetek voltak a szabadságvesztés, és birtok-dúlás. „Palatinus omnes homines Regni nostri indifferenter discutiat. Sed Causam Nobilium, quae ad perditionem Capitis, vel ad destructionem Possessionum pertinent, sine conscientia Regis terminare non possit. Judices vero Vicarios non habeat (széltében az országon), nisi unum in Curia Sua.“ II. Endre arany pecsétes törv. 8. cz. — Az egyházi személyek, és székökre tartozó ügyek is ki voltak véve hatósága alól : „Palatinus vero omnes homines indifferenter discutiat. Praeter personas ecclesiasticas, et clericos; et praeter Causas matrimoniales, et dotes, et alias ecclesiasticas, quacunque ratione videntur ad ecclesiasticum examen pertinere.“ II. Endre 1231-ki törv. 17. cz. — Cod. Dipl. III, 2· p. 256.

szolgáltatója levén, e végett a vármegyeket évenkint megjárta, a hatóságokat egybegyűjtvén, itéleteiket elővette, megvizsgálta, s ha törvénytelennek találta, elintézte, igazította. E szigorú eljárás „Generale Judicium, seu Palatinale" azaz: kényszerítő törvényszéknek hivatott. Világos nyomára akadunk III. Béla király 1190-ki oklevelében Fejér Györgynél Cod. Dipl. II. p. 258., mely a pécsi püspökség részére keletkezett: „Nec etiam Comes Palatinus, vel Comes Parochianus, aut quicunque Jüdex, de nostro etiam latere missus, vel Vice-Comes, seu Vacarius eorundem, possit residere ad iudicandum, in aliqua villa ecclesiae." — Mert szabad ég alatt sátorban tartatott, III. Endre 1298-ki törvényének 35-dik cikke szerint: „Statuimus etiam: quod Palatinus, castra tenendo, in campis et conventibus, et non in villis, vel civitatibus, iudicare debeat, vernali, aestivali, et autumnali, et non in hyemali (tempore)" [1]).

Hogy a nádorispánok valóban közigazság kiszolgáltatására rendelt kényszerítő birák voltak 1492-kig, mikor a Generale Judicium, seu Palatinale megszüntettetvén, biráskodása fölebbviteli székre változott, s ez állapotban hagyatott 1527-kig, mikor a magyarkirályi helytartóság először dicastériumi lábra állott, annak tanúja jelen elhalasztó itélet:

„Nos Nicolaus de Gara, Regni Hungarie palatinus, et Judex Comanorum, damus pro memoria: quod in congregacione nostra generali vniversitati nobilium pestiensis, et piliensis Comitatuum feria secunda proxima ante festum beati Georgii martiris prope villam Zenth-elsebeth-falua [2]) celebrata magister Nicolaus filius Sachk de vereseghaz personaliter de medio aliorum exsurgendo, proposuit eo modo: quod dominicus filius Stephani de Sydow circa festum Nativitatis domini proxime preteritum ad Siluam suam in dicta vereseghaz existentem personaliter, ex instigacione et permissione Stephani filii ladislai, et Nicolai filii Thome veniendo Michae-

[1]) Kovachich, Suppl. ad Vestigia Comitior. I. p. 131.

[2]) Szent-Erzsébet-Falva Budának egyik külvárosa volt, és szent Gellért hegye alatt a Duna mentében állott. Sz. Erzsébet II. Endre király leányának tiszteletére IV. Béla által 1248-dik év tájban rakatott templomról és kórházról neveztetett el.

lem fabrum, et Beke Jobagiones eiusdem, more latrocinio spoliasset, nec non Michaelem famulum suum in libera via procedentem gravibus vulneribus sauciasset. Quo percepto prefato dominico filio Stephani in nostram exsurgente presenciam, annotatis vero Stephano filio ladislai, et Nicolao filio Thome in premissis aliud Judicium facientibus, premissam causam, de earundem parcium voluntate, ad octavas festi beati Jacobi apostoli nunc venturas, ***in Curiam Regiam nostram in presenciam*** duximus prorogandam. datum octauo die Congregacionis nostre predicte, in loco memorato, anno domini Mmo CCCmo LXXXmo primo."

A gömbölyű pecsét fejér viaszba volt a levél hátára nyomva.

Egy más példa :

„Nos Stephanus regni Hungarie palatinus, et Judex Comanorum, damus pro memoria : quod in Congregacione nostra generali universitati Nobilium pestijensis, et pilisyensis Comitatuum feria secunda proxima post festum beati Jacobi apostoli prope villam Zenth-elzebeth celebrata, Thomas filius Stephani de Sydow de medio aliorum exurgendo, proposuit eo modo : quod nobilis domina anna vocata avia sua, filia fuisset Mychaelis de akusmonostora; Ideo ipse Jus quartale ipsius domine avie sue, de possessionibus harkyan, Nemeth Tur, valkow, Zenth lazlow, Banreve, fon, Nyr, ozlar, Saph, Zemen, akusudnar, Oltomma, et Bugizlow, Heuyz, Baag, akuspalataya, et Oressow, apud manus magistrorum akus, et Stephani filiorum akus, filii Mikch condam Bani, ac ladislai, filii Nicolai, filii lorandi habitarum, habere deberet, consuetudine regni requirente : qui quidem magistri akus, et Stephanus, ac ladislaus per ipsum Thomam congruis diebus dicte Congregacionis nostre coram nobis expectati, ad eandem Congregacionem, nostram iudiciariam in presenciam non venerunt, neque miserunt; unde ipsos in Judiciis commisimus fore convictos, si se racionabiliter non poterint excusare. datum tredecimo die Congregacionis nostre supradicte, in loco memorato, anno domini Millo CCC° LXXXmo octauo."

A pecsét fejér viaszba a levél külső szélére volt nyomva.

A nádorispánnak minden vármegyében volt egy birság-tekerője, ki az igaztételért tartozó birságot számára szedegette, s többi között, ebben állott a magános felektől járó jövedelme; külön fizetése volt a királyi igazak föntartásáért.

Nyéki István birság-tekerő menedéke:

„Nos Stephanus filius Nicolai de Nyek Exactor Judiciorum viri magnifici Nicolai de Gara regni Hungarie palatini, et Judicis Comanorum per ipsum in Neugradiensi, et Hontensi Comitatibus constitutus, Memorie commendamus per presentes, quod, quia Thomas filius Stephani de Macha, de Judiciis, seu birsagiis octo marcarum, in quibus ipse contra magistrum Nicolaum filium Thome de Nesa, Nicolaum, Thomam, et Johannem filios andree de Chew, ordine Judiciario fuisset et extitisset aggravatus, nobis in persona dicti domini palatini domini nostri omnimodam inpendit satisfaccionem; Ideo nos eundem Thomam filium Stephani super premissis Judiciis et birsagiis reddidimus expeditum, quitum et per omnia satisfactum Harum nostrarum literarum vigore mediante, datum in Gyarmath feria quinta proxima ante festum beate Marie magdalene, anno domini Millemo quatringmo duodecimo."

A pecsét fejér viaszba a levél közepére nyomatott.

Szigoruságaért fölötte terhes levén a kényszerítő törvényszéknek tartása, a vármegyék fölmenthették magokat, ha a fejedelemnek váltság fejében előre bizonyos öszveget letettek:

„Mathias Dei gratia Rex Hungarie, Dalmacie, Croacie etc. Fidelibus nostris universis et singulis nobilibus, et alterius cuiusvis status possessionatis hominibus Comitatus Posoniensis Salutem, et graciam. Cum nos, inter ceteros Comitatus Regni nostri, eciam in Comitatu vestro *Judicium Generale*, *seu Palatinale*, in proximo celebrari debere deliberaverimus; Igitur nos hunc fidelem nostrum Nobilem Magistrum Nicolaum de Raan Cancellarie nostre Notarium, latorem scilicet presencium, per quem de intencione vestra, utrum scilicet Judicium acceptare, vel vos redimere ab eius onere voltis, experiremur, in medium vestri exmisimus; mandantes fidelitati vestre, quatenus aut Judicium ipsum accipiatis, aut, si

vos ab eiusdem onere redimere vultis, statim, nulla mora protracta, ita faciatis pro redempcione vestra, sicuti vicini vestri nobiles, scilicet de Comitatu Nitriensi faciunt. Hoc est, prefato homini nostro presencium ostensori, ad singulos populos vestros singulariter, iuxta modum et computum, qua ab eis his diebus Tributum Fisci nostri Regalis exactum est, singulos septvaginta quinque denarios monete nostre regalis imponi, impositosque citissime exigi permittere debeatis. Nos enim, sicuti dictos vicinos vestros, et alios, de ceteris Comitatibus, qui se redemerunt, exemimus a Judicio : ita eciam vos exemptos habebimus. Presentes, si secus feceritis, reddatis presentanti. Datum in descensu nostro exercituali intra Moraviam, prope oppidum Lav in festo invencionis sancte Crucis. Anno Domini Millesimo, quadringentesimo, sexagesimo octavo."

Nyitra vármegye, melyre e levél utasít, két ezeren váltotta meg magát.

„Nos Mathias Dei gracia Rex Hungarie, Dalmacie, Croacie etc. Fidelibus nostris Prudentibus, et Circumspectis Magistro Civium, ac Judici, Juratis, ceterisque Civibus Civitatis nostre Posoniensis harum serie firmissime mandamus: quatenus, visis presentibus, illos duo millia florenos, quos fidelis noster Magister Gregorius de Gara Exactor pecuniarum *Judicii Generalis*, *sive Palatinalis* Comitatus Nitriensis apud vos deposuit, manibus fidelis nostri Pauli parui de podwynicya, quem nos propterea illac misimus, dare et assignare debeatis; secus non facturi, presentes autem, pro expedicione vestra poteritis retinere. Datum in Trebych Sabbato proximo post festum Sacratissimi Corporis Christi, Anno eiusdem Millesimo, quadringentesimo, sexagesimo octavo. Regni nostri Anno undecimo, Coronacionis vero quinto."

A nádorispán egyéb perek fölvétele után, a címeres gonosztevők itéléséhez fogott; gyakran csak ezek elitélése végett is tartott székeket; az elitélt, vagy három idézésre meg nem jelent gonosztevők birtoka kezére szállott, s ha azt az illető vérség ki nem váltotta, ellen sem mondott, örök áron másnak adományozta.

„Nos Dionysius Palatinus de Oklich, Judex Cumano-

rum, Tenore presentium significamus, quibus expedit, universis: Quod cum ex precepto Domini nostri Ladislai Serenissimi Regis Hungarie, et ex consilio Baronum totius Regni, ad condemnandos Malefactores fuissemus ingressi; tandem in Comitatu Szaladiensi, *in Congregationis Collegio, ubi universi Nobiles, et Jobagiones Castri, et Ecclesiarum, ac alii convenerant;* per eosdem universos Nobiles, et alios, quam plurimos, qui aderant, filii Jurk, Kondakur videlicet, et Thomas esse fures, latrones, et per omnia malefactores, exstiterunt accusati publice proclamando; qui iuxta Regni Consvetudinem, legitime, presentibus omnibus, ad iustificandum se, semel, secundo, et tertio evocati: nec ad primam, secundam, tertiam, imo ad nullam Congregationem nostram venire procurarunt. Unde, cum huiusmodi diffamationes excitato tumultu cum eximio, per proclamationes omnium, in singulis Congregationibus existentium, instituerunt contra ipsos; mediantibus et consentientibus omnibus, dictos filios Jurk, in rebus et persona, ubicunque inventi fuerint, duximus esse condemnandos. *Et quia talium condemnandorum, imo condemnatorum res et possessiones, iuxta Regni Consvetudinem, ad manum palatinatus debeant devolvi;* terram eorum filiorum Jurk, que nobis cessit legitime; non redimentibus cognatis eorum, nec etiam contradicentibus, sed pacifice permittentibus, N. cum omnibus utilitatibus, Magistro Haholdo, filio Comitis Haholdi, bone memorie, pretio pro condigno, usque in filios filiorum, vendidimus, in perpetuum et irrevocabiliter possidendam. Ut igitur huius rei series, robur obtineat perpetue firmitatis, presentem concessimus, paginolam, Sigilli nostri munimine roborari datum anno Gratie Millesimo, ducentesimo septvagesimo tertio."

Pray György kézirataiból, kinek nem volt szabad a falu nevét kiírni; ő, és néhai Cornides Dániel elhitették magokkal, és utánok mások is, Cod. Dipl. V. 2. p. 136—137., hol e levél közöltetik, hogy ez volna a nádorispáni adománynak eredete; holott a jelen adomány világos eladás. A nádor, mint királyi helytartó Zsigmond császár és magyar király engedelmével ingyen adományozott a fejedelemre szállott birtokokból, mire példa ezen oklevél:

„Nos Ferdinandus Divina favente Clementia Romanorum, Hungariae, Bohemiae etc. Rex semper Augustus, Infans Hispaniarum, Archi-Dux Austriae, Dux Burgundiae etc. Recognoscimus per Praesentes, quod nos, perspecta iam pridem et cognita fide, diligentia, et in rebus nostris tractandis, et rite concludendis solertia et integritate Reverendissimi in Christo Patris Domini Pauli de Varda Archiepiscopi Strigoniensis etc. Eundem, in absentia nostra, praefecimus et constituimus in Locumtenentem nostrum, in praedicto Regno nostro Hungariae, Conditionibus infrascriptis. Imprimis: ut omni illa Authoritate et Facultate fungatur, qua Praedecessorum nostrorum, atque etiam nostro tempore, caeteri Locumtenentes, pro tempore constituti, usi sunt; videlicet: Quod habeat facultatem administrandi Justiciam, citra omnem Appellationem. Quod possit indicere Conventum particularem Regni, omnibus Statibus, pro commodo nostro, dictique Regni nostri. Quod habeat authoritatem mandandi omnibus Confinia tenentibus, et Officialibus, caeterisque Fidelibus nostris, in omni publica administratione. Quod habeat Jus conferendi omnibus Personis Bona ad triginta duos Colonos se extendentia, quae sive per Notam, sive per Defectum Seminis, aut alio, quocunque modo ad Collationem nostram legitime spectarent. [1]) Quod habeat Jus conferendi Ecclesiastica Beneficia in omnibus Ecclesiis, in quibus Praelati Jus Patronatus non habent. Exceptis tamen Abbatys, Praeposriturisque Maioribus. Quod habeat facultatem, plenamque authoritatem, omnibus resipiscentibus, et ad obedientiam, atque sinum gratiae et clementiae nostrae redire volentibus, nostra in persona gratiam impertiendi. In omnium igitur horum Testimonium praemissorum, et Robur, praesentes literas

---

[1]) Ez a nádorispán kezére, s a sz. koronára szállott adomány között a különbség; a nádorispán törvényszékén elitéltek birtoka egyenesen reászállott: „*Et quia talium condemnandorum, imo condemnatorum res, et possessiones, iuxta Regni Consvetudinem, ad manum palatinatus debeant devolvi.*" A sz. koronára szállott javak adományzása pedig csak Zsigmond király alatt, mert gyakran kiköltözött volt az országból, jött keletbe; ezért áll a helytartók leveleiben eme záradék: „in absentia nostra praefecimus et constituimus Locumtenentem nostrum."

nostras, manu nostra subscriptas, et Sigillo nostro consignatas, Eidem Domino Paulo Archiepiscopo duximus concedendas. Datum Viennae Vigesimanona Decembris Millesimo, Quingentesimo, Quadragesimo Secundo."

Mivel a nádorispáni kényszerítő törvényszék, igen szigorú és terhes volt, a nemesség több ízben sürgeté eltörlését, jelesen : 1471, 5. — 1478, 7. — 1481, 14. — 1486, 1. — és 1492, 35., mikor fölebbviteli székké változott. E kényszerítő törvényszékről nem volt helyes fölfogása : Révai Péternek, Centuria V. p. 52., Szegedi Jánosnak, Tyroc. P. 2. tit. 2. §. 13., Pray Györgynek, Notitiae praev. ad Hist. Reg. Hung. p. LXIX., Kelemen Imrének stb.

Itélőmestere a nádorispán hiteles pecsétének átvételével a magáét adta neki, s távol létében a nádori levelek annak pecséte alatt keletkeztek.

„Nos Nicolaus de Gara regni Hungarie palatinus, et Judex Comanorum, damus pro memoria: quod causam, quam Magister Nicolaus filius ladislai de vereseghaz, pro quo Michael parvus cum procuratoriis literis capituli ecclesie Budensis [1]), astitit contra dominicum filium Stephani, et petrum alterius Stephani de Sydow, pro quibus Egidius filius Benedicti cum procuratoriis literis nostris comparuit, iuxta continenciam priorum literarum nostrarum prorogatoriarum, super factis in eisdem contentis, in octavis festi beati Jacobi apostoli movere habebat coram nobis, de petencium parcium voluntate, ad octavas festi beati Martini confessoris nunc venturas duximus prorogandam, *presentes autem propter absenciam magistri Thome prothonotarii nostri, et Sigillorum nostrorum erga ipsum habitorum, Sigillo eiusdem fecimus consignari*. Datum in wyssegrad octavo die termini prenotati, anno domini Mmo CCCmo LXXXmo."

Az itélőmester pecséte fejér viaszba a levél külső szélére volt nyomva.

Zsigmond király V. törvényének 9-dik cikkében 2. §.

---

[1]) Azaz : az óbudai káptalan fölhatalmazó levelével; mert Buda vára magát hivatalos leveleiben 1541-kig : Castrum novum montis Pestiensis nevezte és írta.

mondatik „Sententiam Judiciariam — Palatinus, aut Judex Curiae, pro tempore constituti, vel eorum Vices-Gerentes, et *Sigilliferi* literatorie dare et proferre teneantur."

Pecsétek fölváltásával éltek a fejedelmek is:

„Nos Sigismundus dei gracia Rex Hungarie, Dalmacie, Croacie etc. Marchioque Brȧnd. etc. damus pro memoria: quod causam, quam magister Bekch filius Stephani de Macha vice castellanus Castri vyssegrad: pro quo Gallus de Syda cum procuratoriis literis nostris astitit contra Georgium filium, et Nobilem dominam Elena vocatam, consortem domini Eeustachii de Ilsva pridem regni nostri palatini, pro quibus Johannes dictus Seder cum procuratoriis literis palatinalibus comparuit; iuxta continenciam literarum nostrarum Evocatoriarum, et capituli ecclesie vaciensis rescripcionalium, super factis in eisdem contentis, in octavis festi beati Georgii martiris movere habebat, ***nostra speciali in presencia***, de petencium procuratorum voluntate, ad octavas festi beati Michaelis archangeli nunc venturas, similiter ***nostram specialem in presenciam*** duximus prorogandam, presentes autem, ***propter absenciam venerabilis patris domini Johannis archiepiscopi Strigoniensis***, ***aule nostre Cancellarii***, ***et Sigillorum nostrorum erga ipsum habitorum***, ***Sigillo eiusdem fecimus consignari***, datum in vyssegrad vigesimo octavo die termini prenotati, anno domini Millmo quadringentmo."

A gömbölyű pecsét kivülről fejér viaszba szélre volt nyomva.

Ha a nádor új pecsétet metszetett, vagy eltalálta veszteni: ez esetet az egész országgal tudatta; így cselekedett Wesselényi Ferenc 1663-ban:

„Illrmis, Rndmis, Splib. ac Magcis, Adm. Rndis, Gener., Egriis, item et Nobilibus Dnis N. N. Supremo, et Vice Comitibus, Judlium, et Assessor. Toti denique Universitti Dnorum Magnatum, et Nlium Comitatus Borsodiens. etc. Dnis Amicis nobis obssmis. P. h.

Illmi, Rendmi, Sples, ac Magci, Adm. Rndi, Gener., Egregii et Nobiles Domini Nobis obssmi.

Ide Muránban jövő utunkban tennap elött az Secretariánk Szekerérül az Authenticum és Patens Pecsétünk, s fe-

lyes Leveleink egy ládácskával edgyütt szerencsétlenül elvesztek; Melyel leghutobb Sztrechenij Várunkban 13. praesentis bizonyos Expeditiókat pecsételtettünk; kit my (ne talántan az altal valamj hamisságh jövendőben következzék) Kglmeteknek igen tempestive akaránk tudtára adnunk, hogy, ha valakj, a dato praescripto azon elveszett két pecsétünkel élnj a'vagy valami practikat inditani akarna is, tehát azt Kglmetek csak pro irrito, et invigoroso, omnique firmitate carente, tarcsa. In reliquo, Isten éltesse Kglmeteket. Datum in Arce nostra Murány 22. Octobris Anno 1663.

Earun. D. Vrar.

Amicus ad servien. parat.
Comes F. Wesseleny. m.p.

P. S. Azonban penigh Kgltek ez Missile pecsétünket, addigh, mégh mást nagyobat csináltatunk, pro authenticis agnoscallya.

A nádori itélő-mesternek elsőbbsége iránt vetekedés támadván az 1573-ki pozsonyi octávákon, azt II. Maximilián cs. és kir. kedvezőleg elintézte.

„Reverendissimo in Christo patri domino Antonio Verancio, Archiepiscopo Metropolitanae Ecclesiae Strigonien. Locique eiusdem perpetuo, ac Comitatus Hontensis Comiti, Primati Hungariae, Legato Nato, Summo et Secretario Cancellario, Consiliario, et per Regnum nostrum Hungariae Locumtenenti nostro etc. Fideli nobis syncere dilecto. P. h.

Maximilianus Secundus, Dei gracia electus Romanorum Imperator, semper Augustus, ac Germaniae, Hungariae, Bohemiae etc. Rex. etc.

Reverendissime in Christo pater, Fidelis Nobis syncere dilecte. Intelleximus ea, quae Nobis de Prothonotario vestro, et loco ei per Judices nostros, inter Prothonotarios postremo dato, significastis. Mandavimus itaque per adiunctas hisce alias literas nostras Judicibus Regni nostri ordinariis [1]), ne

---

[1]) E levél tartalma ez : Reverendis, Spectabilibus, Magnificis, Egregiis, et Nobilibus, Judicibus Regni nostri Hungariae ordinariis, item Magistris Prothonotariis, ac Juratis Sedis nostrae Judiciariae Assessoribus etc. fidelibus nobis dilectis. P. h.

Maximilianus Secundus, Dei gracia electus Romanorum Impera-

quicquam ea in re, de pristina consvetudine immutent, sed Prothonotario vestro eum, qui aliorum quoque Locumtenentum tempore Prothonotariis illorum datus fuit, locum dare et assignare debeant. Literas itaque ipsas nostras eis praesentandas curetis. Datum Viennae quinta Aprilis. Anno domini Millesimo, Quingentesimo, Septvagesimo tertio."

Maximilianus. m. p.

Jaurien. m. p.

Minthogy régenten itélő-mesteröket a nádorok, és helytartók magok nevezték, ezért őket saját erszényökből is fizették:

„Nos Catharina Pálffy de Erdeöd, Illustrissimi quondam Domini Comitis Sigismundi Forgach de Ghymes, Regni

---

tor semper Augustus, ac Germaniae, Hungariae, Bohemiae etc. Rex etc.

Reverendi, Spectabiles, Magnifici, Egregii et Nobiles, fideles nobis dilecti. Ex significatione fidelis nostri Reverendissimi in Christo patris domini Antonii Verancii Archiepiscopi Strigoniensis etc. Locumtenentis, et Consiliarii nostri intelleximus, quod licet inde ab antiquo semper, temporibus aliorum Locumtenencium nostrorum, praedecessorum videlicet suorum, Prothonotarii eorundem, in Sede nostra Judiciaria, ante alios Prothonotarios, immediate post Locumtenentem Personalis praesentiae nostrae locum habuerint; nunc tamen factum esse, quod Prothonotario suo, contra usitatum Sedis nostrae morem, postremus inter Prothonotarios locus datus sit. Supplicans propterea Nobis, dignaremur hac in re, autoritati non minus nostrae, quam officii sui consulere. Quum autem Locumtenens noster non immerito primum ubique inter alios fideles nostros locum in Regno nostro Hungariae obtineat; et ea de causa Prothonotarius quoque suus, caeteros antecedere merito debeat. Nolimus autem quicquam de pristina consvetudine immutari: Propterea Fidelitati Vestrae committimus et mandamus: ne hac in re innovacionem quampiam, sed Prothonotario Locumtenentis nostri, eum, qui aliorum quoque Locumtenentum tempore Prothonotario illorum datus fuit, locum dare et assignare debeatis. Secus non facturi. — Datum in Civitate nostra Vienna Austriae, quarta die Mensis Aprilis, Anno domini Millesimo, Quingentesimo, Septvagesimo tertio."

Maximilianus m. p.

Jaurien. m. p.

Mind a két levelet eredetiből közöljük.

Hungariae Palatini, et Judicis Cumanorum, nec non Comitatuum Neogradiensis, Zatthmariensis, et de Zabolch Comitis, Sacrae Caesareae Regiaeque Maiestatis Intimi Consiliarii, et per Hungariam Locumtenentis Relicta Vidua : Recognoscimus per praesentes Literas nostras : Quod cum Egregius Magister Andreas de Keresztúr, vivente praefato quondam charissimo Domino et Marito nostro, Officio Prothonotariatus Palatinalis tribus integris annis, prout Officio suo et Vocationi suae incumbebat, fideliter et diligenter functus fuisset, ipsique ex Salario dicti charissimi Domini et Mariti nostri Palatinali, ad singulos annos Ducenti Floreni hungaricales cedere et persolvi debuissent. Verum, ob temporum iniuriam, difficultatem, ac perturbationem Reipublicae huius Regni Hungariae, Contentatio eiusdem Prothonotarii fieri, vivente ipso Domino quondam defuncto Comite Palatino, Domino et Marito nostro charissimo, non potuisset. Ideo nos ipsi Magistro Andreae de Kereszthúr, ex illis Restantiis Salarii Palatinalis, cuius Persolutio per Sacram Caesaream, Regiamque Maiestatem, Dominum nostrum Clementissimum ad Cameram Hungaricam esset directa, pro singulis praedictis tribus annis Functionis suae, singulos Ducentos, hoc est: Sexcentos Florenos hungaricales cessimus et deputavimus ex Camera Hungarica praedicta eidem persolvendos; Prout cedimus et deputamus praesentium Literarum nostrarum Virtute et Testimonio mediante. Datum in Castello nostro Towarnik, in festo Sacratissimi Corporis Christi. Anno eiusdem Millesimo, Sexcentesimo, Vigesimo Secundo.“

Catharina Pálffy
de Erdeöd. m. p.

E töredék is járuljon törvényeink történetéhez; különben jó ilyeneket is ex Jure publico Regni Hungariae tudnunk.

ACADEMIAI TÁRGYALÁSOK.

Öszves ülés julius 21. 1856.

Mélt. gróf Dessewffy Emil Elnök úr elnöklete alatt jelen: Kubínyi Ágoston ig. és tiszt. tag, Balogh, Bugát, Érdy, Gebhardt, Győry, Horváth C., Kállay, Kiss K., Szontagh rr. tt. — Ballagi, Barabás, Brassai, Csengery, Csorba, Hunfalvy, Karvassy, Kiss F., Pauer, Székács, Szilágyi Fer., Szvorényi, Wenzel II. tt. — Toldy Ferenc titoknok.

— A mélt. gróf Elnök figyelmessé tevén az ülést, hogy épen ma telik be negyedik százada a nandorfejérvári azon dicső magyar győzödelemnek, mely a hazára, sőt az egész keresztyénségre nézve eldöntő hatással bírt, s méltán a hazai történet legragyogóbb emlékezetei közé számítható: *Kiss Károly* rt e diadal hadtudományi leirását adta elő.

— A mélt. gróf Elnök jelentette, hogy az april 14. elnöklése alatt tartott ülésben beadatván „a Nyelvtudományi Bizottmány Előterjesztése a Magyar Helyesirás ügyében", s annak nyomtatva a tagokkal közlése rendeltetvén, hogy tekintettel a beküldendő észrevételekre az osztály által végleges tárgyalás alá vétethessék: elmúlván az észrevételek beküldésének határnapja, az említett vég tárgyalás végett f. hó 24. s ha szükség a köv. napokon osztályülés fog tartatni, melyekre az egyéb osztálybeli tagok is hivatalosak.

A nyelvtudományi osztály ülése julius 24. és 25. napjain 1856.

Császár Ferenc tisz. tag, s másod nap Balogh Pál rt. helyettes elnöklete alatt jelen voltak az osztályból: Ballagi, Hunfalvy, Székács, Szvorényi I. tagok; egyéb osztályokból: Fogarasy J. rt. — Toldy Ferenc titoknok.

— A helyettes elnöklő tiszt. tag jelentvén, hogy e mai osztályülés egyedüli teendője a Nyelvtudományi Bizottmány Előterjesztésének *a Magyar Helyesirás ügyében* érdemleges tárgyalása; pontonként felolvastatott ezen Előterjesztés, Fábián Gábor, Purgstaller József, Beely Fidél, Jakab Istv. és Szvorényi József írva beadott véleményeikkel együtt; s ezekre való tekintettel pontonkénti értekeződés nyomán a következő szakaszokra nézve történtek módosítások.

Az 1. §-t illetőleg, annak első tétele ekkép szerkesztetett : *A helyesirás fő alapját a kiejtés teszi, tekintettel a nyelvtudományra.*

A 6. §. 2) pontja példái közöl a *csont*, melynek a *csomó* szóvali összefüggése nem épen minden kérdésen tuli, kihagyatott.

A 6. §. 1) pontja példái közől a *bessél, éppen, magyarossan, kissebb*, kihagyattak, miután az első az idegen *besséd* szóból eredvén, kettős *l* betüt kiván (beszéd-l : beszéll), a többi pedig követelőleg egy *p* és egy *s*-sel irandó.

A 6. §. 2) pontjának második mondata így szerkesztetett : *Ezeknek tehát az úgynevezett hiányjellel pótlása felesleges.*

A 10. §. azon része, mely az összetett mássalhangzók egyszerüsítése tárgyalását végleg abban hagyatni javasolja, elmarad; s Fábián Gábor rt. indítványa, mely a deák alphabetumnak a magyar irásban heverö betüit ajánlja a kettősek helyett alkalmaztatni, a jelen munkálattól megválva, érdemleges tárgyalás végett a bizottmányhoz utasíttatott.

A 12. §-t befejező záradék, úgy a 17. §. vég mondatában foglalt kivétel, valamint a 20. §. elsö mondatának másod része : *t. i. mennyiben* stb. kihagyattak. — Ugyanitt felemlítendő, hogy a valódi összetételt az is jellemzi, miszerint abban az összetétel másod részének hangsúlya az elsőre megy által.

A 21. §-hoz harmadik pontúl hozzá adandó : c) *Hol az összeirás kétértelmüségre nyujtana alkalmat* (szinte kötjel használtatik) ; *péld.* : *fa-ló, vár-lak, alap-ok, fej-ék, pisztoly-tok, aranyóra-tok, fa-kászteő, ezüsttartó stb.*

A 22. §. 1) pontjának példái közöl a *borszesz* szó kihagyatott.

A 25. §-ban, az ösztételekben körülmény szerint alkalmazható kötjel engedményezése a 21. §-ba tett beigtatás által követelőnek állíttatván, e helyt kihagyatott.

Minden egyéb részeiben a bizottmány munkálatait az osztály magáévá tettte.

Eként befejeztetvén a helyesirási munkálat pontonkénti megvitatása, annak az elhatározott változtatások szerinti módosítása, némely előadási és irásmódi javitások tétele, valamint a javaslat alakjából módszeresbe átöntése s ekép sajtó alá adása végett a Nyelvtudományi Bizottmányhoz utasíttatott.

A philos. és társad. tudd. osztályai ülése julius 28. 1856.

Gebhardt Ferenc rt. korelnöklete alatt jelen voltak az illető osztályokból: Szontagh r., Bertha és Pauler ll. tt. — Egyéb osztályokból: Bugát, Érdy, Győry rr. tt. Hunfalvy, Wenzel ll tt. — Toldy Ferenc titoknok.

— *Szontagh Gusztáv* rt „a Magyar Parthenon alapjairól" című előadásai sorát befejezőleg, az egyezményes rendszer irodalmi kifejlődését adta elő.

Ugyanakkor Öszves ülés

ugyanazok jelenlétében.

— Olvastatott Pest városa polgármesterének levele, melyben jelenti, hogy néhai *Bozda Naum* pesti kereskedő az academiának végrendeletileg száz pgő ftot hagyott.

— Továbbá *Egyed Antal* apát és dunaföldvári plébános levele, melyben jelenti, hogy *Ovid Átváltozásai* című munkájának fenlevő példányait, számszerint mintegy háromszázat az academia részére eladás végett felajánlja; miért a tisztelt tagnak szíves köszönet szavaztatott.

— Ismét: a német természetvizsgálók és orvosok Bécsben september 16—22-ig tartandó XXXII. nagy gyülésének az ügyviselők által beküldött előrajza.

— Beadatott *Nagy Iván* pesti egyetemi könyvtártiszt urtól: Nagy-Oroszi mezőváros helynevei jegyzéke, mely a Nyelvtudományi Bizottmányhoz tétetett át jelentéstétel végett.

— Az *academiai Évkönyvek* folytatása iránt vélemény és tervadásra bizottmány neveztetett ki, mely Toldy, Balogh, Érdy, Győry és Szontagh rr. tagokból állíttatott össze.

— Végül a titoknok a következő tudományos testületektől adott be küldeményeket: 1. *A tudd. cs. academiájától*: Denkschriften der kaiserl. Akademie der Wiss. Mathem.-Naturw. Classe, XI. Bd. Wien, 1856. Sitzungsberichte der Mathem.-Naturw. Classe, XX. Bd. 1. Sitzungsbe-

richte der Philos.-Histor. Classe, XIX. 2. és XX. 1. H. — 2. *A tudd. bajor kir. academiájá*tól : Abhandlungen der Historischen Classe der k. bayr. Akad. d. Wiss. VIII. 1. Abthlg. és Abhandll. der Mathem.-Phys. Classe. VII. 2. Abth. München 1855—56. — Magányosoktól : *Baussern Jósef* Arad vmegyei törvényszéki tanácsostól : * A bünvádi Eljárás gyakorlati tana, mintákkal. 3 rész. Pest, 1856. *Cherrier Miklós* pozsonyi kanonoktól : * Egyházi Jog. 2 köt. N.-Szomb. 1843. Köz Egyháztörténet. Pozsony 1844. A magyar Egyház története. Pest, 1856. — A sárospataki *nyomdából* 4 db könyvet kötelmi példányokban.

— Ezen üléssel az öszi szünidő köszöntvén be, a titoknok kijelentette, hogy az academia f. é. oct. 6. kezdi meg ujra üléseit a math. és természettudományi osztályokéval.

Felelős szerkesztő : **Toldy Ferenc**, titoknok.

Pest, 1856. Nyomatott Landerer és Heckenastnál.

MAGYAR

ACADEMIAI ÉRTESÍTŐ.

XVI. Év. 1856. IX—X. Sz.

HUNYADI JÁNOS UTOLSÓ HADJÁRATA

BOLGÁR- ÉS SZERBORSZÁGBAN 1454-BEN, S NANDORFEJÉRVÁR FÖLMENTÉSE A TÖRÖK TÁBORITÁSÁTÓL 1456.

A NANDORFEJÉRVÁRI DIADAL NEGYEDIK SZÁZADOS NAPJÁN

Julius 21. 1856. elöterjesztette

KISS KÁROLY.

Uraim! E sokat szenvedett, gyakran félre értett, nem ritkán jellemében jól nem ismert, néha keleties szilaj kitörései miatt irgalmatlanúl bár, de megérdemletten elitélt nemzetnek üdvösen tündöklő utolsó korszaka : a *Hunyadiak kora volt.*

Azon korszaknak egyik legjelesebb epizodját teszi azon győzelem, melyet az *első Hunyadi* 400 év előtt *Nandorfejérvár* alatt épen ma vivott ki.

A magyar nemzetnek azon utolsó fényszakából választám azon fegyverténynyt themául értekezésemnek, visszaemlékezve nagy honfiainknak egyik legnagyobbikára, megünneplendő azon fegyverténynyt a tisztelt Academia szerény körében.

Nincs érc emlékszobra a két magyar házában a nagy hősnek. Bűne volt ez nemzetünknek mindig, hogy kegyelet-

tel nem viselteték elhúnyt nagy fiái iránt, mintha vagy meg nem érdemlenék majd a netalán elfajulandó unokák az ős emlékszobrot, vagy századok lepörgése után talán már nem találkozandik a magyar földön egy magyar sem többé, nem lesz senki már, ki tiszteletben tartaná a nemzeti szent ereklyét? Akar így, akar amúgy: nincs emlékszobra Hunyadi Jánosnak. De él még emlékezete minden jobb honfi keblében. Szomorító is volna, ha élne magyar, dús vagy szegény, kastélyok ura, vagy kunyhók lakója, ki nem tudná, *hogy volt e nemzetnek* négyszáz év előtt egy Hunyadi Jánosa, ki apja volt az ifjabbiknak, az igazság királyának, a nép fejedelmének.

Áldom az isteni gondviselést, hogy nekem, egykori hadastyánnak, megengedte hanyatló koromban, midőn épen dicsően uralkodó fejedelmünk kegyelmei ez országban is terjedezni kezdenek, e napot megérnem, miszerint Önök közt a nagy Hunyadinak utolsó fegyveres tettét elemzésem tárgyává kitűzhettem, nem is sejdítve tán, hogy nekem is megszámlálvák napjaim, és ez volna az utolsó föllléptem az Academia tisztes körében!

Sokan elhullottak már csak huszonhat év alatt is mellettem academiai tagtársaim közől, mint elhullottak egykor mellettem az ütközetekben bajtársaim közől, de végre csak rajtam is a sor.

Azonban míg azon komoly percc éltemnek bekövetkeznék, éljünk a mai nap emlékezetének; meghallgatást, elnézést s türelmet kérek.

Az isteni gondviselés, úgy látszik, csak azért engedett *Zsigmond* királynak ötven évet meghaladó országlást, hogy minél inkább szilárduljon azon *állami zűr*, melybe az ármány gonosz szelleme magvát vetette azon folytonos politicai belcivódásnak, melynek végeredménye lön egy *nagy nemzet bukása.*

A *teremtő hatalmas újja* az ős zürből egy világot alkotott. Azon földfeletti irgalmas lénynek kellett volna a Karpatok által övedzett szép honra leszállani, hogy itt is elválaszsza a szárazat a vizenyektől, miszerint a mindennek életet adó, mindent megvilágosító napfény megifjítsa a *négy század* leforgása alatt — egy nemzet életében valóban rémitő rövid-

ség — rothadásnak indúlt természetet. A teremtő lehellete csak kimondhatta volna, a hanyatlásnak indúlt államösszeg szétbomlásának megakasztására a szüntető *ne-továbbat;* de a magyar földre nem szállt le többé az *ifjító erő*, s így mit a gyarló ember vétkes elmulasztása, s a gonoszok ármánya elrontott, összebonyolított, ki nem bontakozhatott többé, az egybekevert zűr alatt mind mélyebbre furódott a romlás üszöge, míg végre 1526. évi augustus 29-kén a mohácsi vérmezőn a megrendűlés lobja légbe röpíté a magyar államot, romjai alá temette a királyt, ős alkotmányát s a nemzet jelesebbeit. A borzasztó itélet: *Finis Hungariae*, ki lön mondva a haldokló nemzetre; mert a mi aztán továbbá történt nagyobb vagy kisebb mérvben, nem volt az egyéb, mint a vízbe-fuldoklónak minden szalmaszál utáni kapkodása, nem volt az egyéb mint *egy lepke, rövid életszerű mulékonyan csillámló fénynél*, értem *a Hunyadiak korát*, vagy az ügyetlen, gyakran roszlelkű orvosok kezei közt a *betegnek halállal küzdelme*, mire a *kimulásnak* előbb-utóbb be kellett következnie.

Zsigmond király mint uralkodó felett itélőszéket tartani, távol legyen tőlem, az a történelem dolga, a melynek foruma ellenében az isten kegyelméből uralkodók is, ha több századévvel elhunytok után bár, felelettel tartoznak, de minekutána Zsigmond király korszaka, és az utána következett, rövid ideig uralkodott két király korszaka is, megelőzője volt azon harcias eseménynek, melyet jelen értekezésem tárgyaúl kitűztem, és mennyiben az államnak hadügyre vonatkozó politikai tényei befolyást gyakorolnak a hábor folytatására, nem mellőzhetem az ország, és az ezen akkor uralkodott fejedelmek politicai viszonyai felett rövid szemlét tartani *).

*) Itt helyén van megemlítenem azon írókat, kiknek munkáiban feltaláltam azon forrásokat, melyekből jelen értekezésem kidolgozásakor az anyagokat merítgettem, ú. m. 1) Geschichte des Ungarischen Reichs, von Johann Christian von Engel. Wien, 1813. 2) Hunyadiak Kora Magyarországon. Irta Telcki József gróf. Pest, 1852. 3) Schütz, Allgemeine Erdkunde. Wien, 1838. 4) Hadi Földirás. Irta Komonkai Korponay János. II. köt. Kecskemét, 1848. 5) Militär Conversations-Lexicon. — Herausgegeben von Hans E. W. von der Luhe. Adorf. 1831. 6) Geschichte des Osmanischen Reichs durch Joseph v. Hammer. Pest, 1828. 7)

1. §. A politicai viszony, melyben a harcoló felek a hábor kiütésekor állottak.

Zsigmond király politicai és hadi eljárásáról említést tettem már *„Olvasmányaimban a hadi történelemből“* azokra utallom olvasóimat *); I. Ulászlónak a várnai ütközetet és igy halálát is megelőző évekre vonatkozó politicájáról szinte szólottam volt a most említett *ütközetet tárgyalt értekezésemben* **), nehogy ismétlésekbe essem: mind amannak mind emennek a hadügyre vonatkozó politicájáról szólani most mellőzendőnek tartom. *Albert* király pedig sokkal rövidebb ideig uralkodott, mintsem a közigazgatási ügyben gyökeret vert visszaéléseket legjobb akarata mellett is megszüntetni képes volt volna; sőt már országlása alatt azon mérges növény, melynek magvát Zsigmond azon tette következtében szórta szét, miszerint a magyar nemzetiség ellenében idegen elemet pártolt és azt erősítette meg mindenkép; kisarjadzott, mondom: mert az 1438-ban történt kárhozatos budai kihágás a magyar és német polgárok között eredménye volt azon ferde politicának, mely t. i. kedvező elsőségbe állítja egyik nemzetiséget a másik ellenében. Az ily surlódás lehetetlen hogy káros befolyással ne lett volna az országos honvédelmi rendszerre nézve, kiváltkép akkor, midőn keletről vészfellegek tornyosultak hazánknak már úgyis homály-födte egén; midőn épen Magyarországnak mind saját, mind Európának keleti oldala érdekében, az ozmanli hódító özönlésnek megtörésére legnagyobb erőt kellett volna kifejtenie; de a helyett ereje mindinkább csökkent, köz érzülete a hon fentartásában mind inkább zsibbadozott, mert a néptömeg — ezen alapszik pedig a honvédelmi rendszer, senki sem tagadhatja — idegennek kezdé érzeni magát azon földön, melyet a honkereső ős apák szívök legjobb vérével szereztek; ereje csökkent továbbá, mert a tekintélyesebb társországok, ú. m. Galicia, Lodoméria

---

Beitraege zur Kriegsgeschichte und Kriegswissenschaft v. J. B. Schels. Wien, 1829.

*) L. Academiai Értesítő 1855. I. és IV. szám.

**) Academiai Értesítő 1854. I. és II. szám.

és Dalmátország elvesztek, a déli szláv tartományokkali kapocs pedig mind inkább tágult; az országnagyok többsége a királyi udvar fénye által elvakítva, a pazar utazások kórsága által elkapva, elszegényedett s eladósodott, mint maga a király.

Ily semmi jót sem igérhető országos körülmények között király lett *V. László*, ki csak ötödik évébe járt, midőn *Ulászló* király 1444-ben elesett Várnánál. Az új király még gyermek, nevében hét kerületi kapitány igazgatta az országot, de ezen hétfejű sárkány-országlási rendszer csak hamar megbukott. Hunyadi János lett 1446-ban az ország kormányzója királyi hatalommal; de ezen hatalmáról 1452-ben már önként lemond, s így a király még mindig gyönge s ifjú testben és lélekben, részint a fukar *Fridrik* császár gyámsága, részint *Cillei gróf* ármányos pókhálózatába bonyolítva mit sem tett, mit sem tehetett az ország üdvösségére. Hogy már akkor Magyarország le nem vakartatott Európa térképéről, az csak *Hunyadi*nak, az ország erélyes főkapitányának tulajdonítható, kinek lelki erejét sem bent az országban az oligarchiai ármánynak ezer meg ezer döfései, Bécsben esküdt elleneinek majd nyílt, majd titkos megtámadásai, sem 1448-ban a három napi véres ütközet után a *rigómezei* megveretés meg nem rendíthette, meg nem törhette, hős lelkét le nem nyomhatta.

A szétdúlt Görögbirodalom még fenmaradott silány tartományait, utánok Magyarországot s a vele egybekapcsolt vagy határos országokat fenyegető vészt ismerte Hunyadi egész nagyságában, ismerte az ázsiai hódítók elleni harc élet-halálra szánt folytatásának elkerülhetlen szükségét is; de hazánk akkori állapota semmikép sem mozdítá elő Hunyadi bölcs tervezeteit, mert a nép pártokra levén szaggatva, hatályos egészet semmikép sem alakíthatott. A magyar fajnak pedig épen akkor kellett volna egy érzületben lenni; mert az idegen házakból származott királyok idegen zsoldosokat csődítettek az országba, az idegen kard éle hatásával akarák támogatni az országlási idegen elveket. Ezen kézzel fogható rosznak aztán természetes következménye lőn, hogy a ki nem elégített zsoldszegődés elégtételének rovására *Brandeis Giskra János* cseh zsoldosai Felső-Magyarország nagy részét zsarolták. *Ko-*

morowski Péter a lengyel martalóc, Liptó vármegyét dúlta, *Szakolczai Pongrácz* pedig Nyitra, Bars és Turócz megyék városaiba befészkelvén magát, mint független kényúr zsarnokoskodott. És ezen három idegen rabló lovag egymás közt is viszálkodásban élvén, tűzzel vassal pusztította több év óta az idegen iga alatt nyögött, de a belviszály miatt egymással meghasonlott s így erőre nem juthatott egész vidéket. Ennyi baj az ország keblében, még több kivülről a magyar birodalmat érdeklő.

Fridrik, e néven IV., német császár sem volt békében az országgal, kezében volt az apostoli korona, kezében a fiatal király, kinek az országba jöttét azon arányban ellenzette, a mennyiben óhajtották azt a magyarok, követeléseit a pénzvágy fukarságig felcsigázta; azokat teljesíteni a nemzeti büszkeség sem engedte, mert azon színben állottak volna a civilizált világ előtt, mintha királyukat pénzen vették volna meg a császártól.

Hogy a rigómezei győzelem kivivása után, a szultán hódításait Magyarország ellenében nagyobb erélylyel nem folytatta, csak azon egyszerű okból történt, mert a győzteseknek nagy áldozatba került a diadal; elgyöngülvén a három napi véres harcután a törökök, Szerborszag határai közt maradtak, és már 1449. telén béke-alkudozásokba is ereszkedtek a magyarokkal, de minden süker nélkül, mert *Brankovic György* Szerbia despotja, magának tartotta fenn a békekötési közbenjárást; ő azonban ármányainak valamennyi hálózatát kifeszítette, csak hogy a béke létre ne jöhessen. Miután a magyarok, de különösen Hunyadi ellenében elkövetett undok tettének érzete háborgatta lelkét, méltán nyugtalanítá őt azon gondolat hogy a magyarok békére lépvén egyszer a törökkel, rajta állanak majd boszút, és sükerült is nékie félbeszakasztatnia a békealkudozásokat, s a török elleni hábor tovább folytatása el lön határozva.

Hogy történelmi fonalunk 1454-ig nyújtva, addig is, míg értekezésem hőse Bolgárországban tettleg fölléphetett a török ellen, el ne szakadjon, kénytelen vagyok időről időre Hunyadit a hon szent érdekében elkövetett vállalataiban nyomról nyomra követni, teszem azt röviden, nehogy olva-

sóimnak, kik meggyőződésem szerint ismérik a hon történelmét, unalmat szerezzek.

1449 tavaszán Temesváratt látjuk Hunyadit a török háborra készületeiben fáradozni. Itt vette V. Miklós pápának junius havában arra intő iratát: állítsa helyre előbb a belcsöndet az országban, béküljön ki Bosnyák- és Szerborszag uraival, béküljön ki a császárral, a török irányában pedig csak védelmi állásban maradjon addig, míg a pápának sükerűlend a keresztyén fejedelmeknél a közös ellenség dacos lépéseinek visszatorlására segedelmet eszközölni. A Pesten tartott ország-gyülésnek Hunyadi számot adott arról, mit tett a török ellenében, számot az iránt is, mi oknál fogva nem sükerült békére lépni a szultánnal. Brankovicnak aljas áskálkodásait sem hallgatta el, figyelmezteté az egybegyűlt rendeket, hogy Brankovic és a szerbek irányában szemeseknek kell lenniök, mert ezek vajmi könnyen átállanak majd ez ellenfél zászlója alá, kivált ha annak kedvezni találna némileg a szerencse.

Hunyadi a belbéke helyreállítására is tett lépéseket. Pongrácz, mint említők, Szakolcza várába fészkelte magát, onnan pusztítá rabló kalandozás közben Morva és Osztria vidékeit. Cillei Ulrik gróf osztriai hadnéppel meg is táborítá a várat; de lőpor hiányában föl kellett hagynia a komoly megtámadással. Pongrácz az osztriai nép elvonultával megadta magát Hunyadinak, ki aztán irásban biztosítá az osztriaiakat hogy ezentúl mit se tartsanak Szakolczától, mert a várban már magyar hadnép őrködik. — Giskrával azonban kevésbbé boldogúlt. *Székely Tamás* vezérlete alatt küldött ugyan hadat ellene; de ennek Somos mellett Kassától éjszakra ütött táborában az elhanyagolt figyelmet Giskra megtudván, september 7-kén éjjel, cseh és lengyel harcosaival, a magyarokat véletlenűl meglepte, a tábort szétverte. Székely maga is halva maradt a szerencsétlen csatában; a sereg nagy része elfogattatott, a tábor egész készletével a győztes zsákmánya lett. Igy bünhödik az elhanyagolt fegyelem miatt a hadsereg, melynek elüljárói vétkes elbízakodásban vagy buja elpuhultságban a hadseregnél soha meg nem engedhető kényelemnek adják át magokat. A köznép szemmel tartja mindig tisztei viseletét, azokhoz alkalmazza a magáét is; és így bomlásnak indúlmin-

den rend, minden együtt-tartás, az ily hadsereg győzelmet nem víhat ki soha.

Hunyadi e veszteséget megboszúlandó, october havában személyesen vezetett egy hadosztályt Giskra ellen, ki Hunyadival nyílt téren szembe szállni nem mert, hanem váraiba vonta magát, és így ügyekezett megosztani Hunyadi erejét, ki hogy a várak megtámadásához foghasson, kénytelen volt több részre osztani seregét, nehogy a várak egymásnak segítségére járulhassanak. Pusztító apró harc következett ebből, mind a két részről kegyetlenségek követték nyomban a hadak előnyomulását vagy azok hátrálását. Szilaj öldökléssel koncolták fel egymást a rablások alkalmával itt s ott elkövetett kínzások büntetésére. Az ilyen represszáliák azonkivül hogy ellenkeznek a civilizált világ minden illedelmével, sükeretlenek is; mert a soldateskai durvaság hasonló visszatorlásra ingerli a megsértett ellenfelet, és kitalálja meg itt a mértéket, mennyire jogosíttatik fel a visszatorló hatalom a pusztító rendszerhez nyúlni, hogy büntesse vagy elrémítse a nyakas ellenfelet, és így az embertelen bánásmód megnagyobbított mérvben szinte embertelenséget szül. ***Fájdalom! hogy a repressív rendszert, bár mennyire ellenkezik is az a népek és természet törvényével, kiírtani még eddig nem sikerült a hadjáratokból.*** Hogy mind Hunyadi, mind Giskra hadsergénél történtek ily megtorló kihágások, alig kárhoztatjuk, ha mérlegbe vetjük az akkori századok szilajabb, harcias elveit; ha meggondoljuk, miszerint jelenkorunkban is történnek ilyesmik, midőn az apák s férjek politicai bűneiért durván kell lakolnia még az ártatlan leánynak, a gyenge nőnek is!

Ezen pusztító apróharc folyama alatt érkezett meg ***Zsófia*** lengyel királynőnek követe Hunyadi táborába, ki meg volt bízva a két harcoló felet kibékíteni egymással. November 29-kén megkezdettek az alkudozások, és hat napi fegyvernyugvás alatt a szerződés létre jött, melynek következtében Giskra Kassát, s a felső vidék több nagyobb városát mindaddig hatalmában tartandja, míg zsoldkövetelményei ki nem lesznek elégítve a magyar kincstár által. Láthatni ebből, mennyire zsibbasztva lön a honvédelmi rendszer hazánkban, midőn még egy külföldi rabló lovaggal is békealkudozásokra kellett lépni,

hogy zaklatásait mérsékelje, ha már azoktól végkép megszabadúlni épen nem lehetne is.

Ugyanakkor *Christié Tamás* boszniai királylyal szövetséget kötött Hunyadi; habár ezen oldalról segédhadakat vérmes reménynyel nem várhatott is, legalább biztosítani akarta Horvátország széleit a bosnyákok becsapásai ellen, míg a magyar hadak a törökkel vesződni fognak a bolgár és szerb csatatéreken.

1450-ben június havában az országgyülése Budáról a Rákosra tétetett át. Innét követség ment Bécsbe, a császártól a királyt visszakérendő; innét V. Miklós papához, hogy lenne közbenjáró a császárnál, miszerint egyenlíttetnék ki minden viszály, jönne a király országába, ki most már a tíz évet meghaladta. Habár ily gyermek király nem nagy súlyt vet is az ország kormányába, de szükséges volt megismértetni őt az ország nyelvével, törvényeivel, szokásaival, hogy idegennek ne látszassék a nemzet közt, hol a *legelső magyar ember a király;* szükséges volt őt az országba hozni, mert valamíg a király a császár kezei közt van, ez ürügyűl a koronát hatalmában tartandja, hatalmában a határszéleken több örshelyet is.

A császár a pápa unszolására küldött is követeket Pozsonyba, de a hosszas alkudozásnak csak azon eredménye lön, hogy a király még nyolc évig a császár gyámsága alatt maradand, de lakását Bécsben veendi, hol őt meglátogatni, vele közelebbről megismérkedni a magyaroknak megengedtetik; de a koronának a császárnál kellett maradnia, kezében a határváraknak is : ellenben a császár elismerte *Hunyadit országos helytartó*nak. Természetes hogy ezen szerződvénynyel sem Hunyadi meg nem elégedett, sem magok az ország rendei. Hunyadi azért nem, mert átlátta hogy Fridrik azon ürügy alatt, miszerint gyámsága alatt tartja a királyt, gyámságot akart gyakorolni az országon is, és ezen gyámság korszaka közben a római szent birodalomnak azon rég kovácsolt tervét: *Magyarországot s tartományait a római császártól függőkké tenni, és végre német tartománynyá átalakíthatni*, minden áron valósítani törekedendik, mit pedig Hunyadi a magyar nemzetiség, s alkotmányos függetlenségének veszélyezése nélkül nem

engedhetett. Az ország rendei ellenben egészen más nézetből indúlva ki, nem szerették a szerződés létre-jöttét. Ugyanis Hunyadi irígyei, ú. m. *Garai László* nádor, *Ujlaki Miklós* erdélyi vajda, *Cillei Ulrik* gróf, *Brankovic György* Szervia fejedelme, velök szövetkezvén Giskra is, elhíresztelték miszerint Hunyadi szándékosan hagyja a fiatal királyt a császár gyámsága alatt, hogy ő annál tovább maradhasson fényes hivatalában, annál tovább uralkodhassék a király nevében a császár jóváhagyásával Magyarországon. Ezen elhíresztelt kaján rágalomnak, mint később látni fogjuk, szomorú következményei lettek.

Mikép bánt Brankovic György a rigómezei csatavesztés után Hunyadival, mily erőszakosan kicsikart föltételek alatt bocsátotta őt szabadon? a történelem följegyezte a kétszinű szerb jellemzésére. Az 1450-ben augustusban országosan egybegyűlt rendek elhatározták, hogy azon erőszakolt kötvény cikkei nemcsaknem teljesítendők, hanem a szerb fejedelmet azon aljas tette miatt meg is kellene fenyíteni érzékenyen. Az országos határozat magát Hunyadit küldötte ki Brankovic ellen, a hűtlen bánásért rajta megtorló bosszút állandót.

Az ország mind bel-, mind külviszonyait tekintetbe véve, a rendek ezen határozata sem helyes, sem észszerű nem volt. A szerződvények, bármily körülmények között jönnek is létre, határozottan kötelező erővel bírnak, azoknak valamennyi pontjában teljesítése is becsületben gyökerezett dolog. A bármily kedvezetlen körülmények között létre jött szerződvény már csak annál fogva is kötelező erővel bír, mert bár állami tekintetből egy részről ellenkezőt állítanának, más részről is mi könnyen találhatnak szinte állami tekintetből — ürügyet a szerződvény pontjainak nem teljesítésére vagy megszegésére. Ha azon elvek állanának: akkor a békekötések, kereskedelmi szerződések, alkotmányos intézkedések érvényességében bízni nem lehetne soha. — *Az állam nevében adott szónak s aláírásnak szentnek kell maradnia bármily körülmények között is, hacsak azt a később bekövetkezett hábor vagy a másik félnek bebizonyúlt szótörése már meg nem semmisítette.* Mit Hunyadi, bár foglya Brankovicnak, fogadott, azt Hunyadinak mint kormányzónak, s őt tekintve, az országnak is, teljesítnie

kötelessége volt, a becsület is úgy hozván magával. Különben is mind a törökkel való viszály, mind pedig bent az országban magát megfészkelt rosz helyesebben azt kivánta, hogy a szövetséges jó barátok számát inkább szaporítani, mintsem az ellenségeskedéseket minden lépten előidézni volt volna az állam józan feladata. Az ellenkező történt! Hunyadi egy hadsereg élén betört Szerbországba, és Brankovic magyarországi jószágai zár alá tétettek. Brankovic Hunyadinak e tettét magán boszúnak tekintette, az országos tanácshoz folyamodott panaszkép és kérőleg, mely hidegebb mérlegezés után át is látta hibáját, maga lett közbenjáró Hunyadinál s megkeresé őt : békülne ki a fejedelemmel, ki hajlandó is volna kedvező föltételek elfogadására.

Az országos rendeknek ezen habozó eljárása, valamint Hunyadié is, mert ő 1451. elején hadait visszahítta a szerb földről, bizonyítja miszerint az erőszakos eljárás helyes igazságát később magok is kétségbe hozták, mert alkudozásra került a dolog; minek következtében a tuszúl György fejdelemnél tartózkodott *Hunyadi László* visszabocsáttatott atyjához, Cillei Örzsébetteli eljegyeztetése Hunyadi Mátyásnak megerősíttetett — Cillei Örzsébet a szerb fejdelemnek Margit nevű leányától Cillei Ulrik által onokája, s az ara ekkor tíz éves volt; — Brankovic visszanyerte magyar urodalmait és a netalán megtörténendő törökelleni hadjáratra segélyhadat igért.

1451. évi február 9-kén *II. Murad szultán* meghalt, utódja *II. Mohamed* lett, kivel Hunyadi Brankovic közbenjárására három évre fegyvernyugvást kötött.

Míg Hunyadi az ország alsó vidékén a határszélek biztosításáról, a törökkeli békekötésről gondoskodott, alattomos és nyilvános irígyei Giskrát fölingerelték ellene; a cséhhel ugyanis elhitették hogy Hunyadi elözvegyült nővérét csak azért volna hajlandó Giskrának hitvesűl adni, miszerint az egybekelés ünnepe alatt fegyveres erővel meglepje várait, őt és a násznépet kardra hányassa. A gyanakodó, egyszersmind harcra vágyó cseh vagy hitte a rágalmat, vagy csak ürügyűl felhasználta azt hogy Hunyadiba köthessen. Hunyadi ellenfelei a harcra-keléskor Giskrának segítséget igértek. Nem sok ingerlés kivántatott arra hogy Giskra fegyvert ragadjon, s a

belcsöndet felháborítsa. Cseh és lengyel zsoldosai zsákmányból éltek, a harc volt elemök, a földnépének megfosztása volt az ő aratásuk. Egy nap virradtakor a losonciak csak azt vették észre, miszerint a csehek hatalmába estek.

Losonczon a sz. István nevű zárdának a csehek általi elfoglalása és erőddé alakítása jeladás volt a belháború kitörésére. Giskra rabló harcosai a várakból ugyanazon egy időben mindenütt kirohantak, és mi ellenállásra sem találtak, mert a föld népe vagy szétfutott megmentett vagyonkájával, vagy a Hunyadi ellen a csehekkel cimboraságban álló magyar urak hadnépével egyesült. Mire Hunyadi sergével a hely szinén megjelent, Giskra népei már a várakba vonultak gazdag zsákmánynyal, és dacoltak a magyarok megtámadásaival. Ismét elkezdetett változó szerencsével a hegyek közti apróharc, melyben Giskra népei nagyobb ügyességet fejtettek ki, mert a hunyadiak itt-ott nem kis veszteséget szenvedtek, mint példul. september 7-kén Losoncz vidékén, a mely csatában *Hédervári László* egri püspök is fogságba esett. A giskraiak bátor és elszánt védelmezői voltak a megtámadott váraknak, a melyek megrohamlására irányzott vállalatai a hunyadiaknak mindenkép megkisértett merényletek dacára is sükeretlenek voltak, mint példul. az említett losonczi erődített zárda elleniek; vagy csupán a megfeszített és erőszakolt gátna-munkálatokkal érhettek célt, milyen volt p. o. Derencs vára megtáborítása, melynek mind megtámadása mind védelme nevezetes esemény maradand mindig az erődharcban (Festungskrieg, la guerre de forteresses) s melynek előadását a t. Academia előtt más alkalomra hagyom.

Hunyadi nem igen boldogulván a giskraiak elleni erődharcban, miután Zsólyom vár szemmeltartására egy megerődített táborban figyellő hadat hagyott volna, serege nagyobb részével mozgalmi művelet által (l'art de la guerre) nyomúlt Giskra ellen, kit Rimaszombathoz szorítván, alkudozási lépésre kényszerített. Vérző szívvel állott Hunyadi az alkura, nem azért mintha azok nagyon terhelők voltak volna reá, hanem mivel vállalataiban sajnosan kellett tapasztalnia, hogy nemcsak sok irígye van, hanem barátai sem támogaták őt kellőleg, és hogy mennyi magyar vérbe, mennyi pénzbeli

áldozatba került már az idegen rabló zsoldosokkal való belcívodás minden sükér nélkül, és valahányszor alkura lépett a magyar kormány a rabló főnökökkel, mind annyiszor csak saját gyöngeségét árulta el, mert megszabadúlni tőlök mégsem tudott, és azok már annyira vitték erőszakoskodásukat, miként mostmár mint uralkodó hatalmak a nemzetnek valóban gyalázatára hábort viselnek, békét és szerződéseket kötnek, melyeket annyiszor mennyiszer akarják, megszegnek, csak hogy ismét rabolhassanak, ismét pusztíthassanak.

1451. telén IV. Fridrik Rómába utazott hogy a pápától a római császári címet is megnyerhesse, magával vitte László királyunkat is, alkalmasint csak azért, nehogy távullétében alkalmok akadjon a magyaroknak Budára hozhatni királyukat. Azonban alkalmok volt az osztriai, cseh és morva államférfiakkal a célra szövetkezni hogy mihelyt megérkezendik a császár, azonnal erőhatalommal is — minthogy szép szerrel már nem lehet — kicsikarják tőle a királyt, mert mint ennek gyámja nadályként szítta a megnevezett nemzetek vérét, pedig annak az akkori veszélyes körülményekben sokkal szebb, sokkal üdvösebb hasznát lehetett venni, mintsem a császár kielégithetlen pénzszomjának adózni. Mihelyt a szövetségesek megtudták a császárnak Bécs-Újhelybe megérkeztét, azonnal táborítással megtámadták a várlakot. Látván a császár miszerint a szövetségeseknek sükerrel nem szegülhet ellene, alkudozásba bocsátkozék velök, és már septemb. 4-kén átadta a 12 éves királyt Cillei Ulriknak, ki legott Bécsbe sietett vele, hol az osztriai urak minél előbb megtették hódolatukat, hogy nekik legyen előjoguk a fiatal fejedelmet falaik közt megtarthatni, később a magyarok, valamint csehek is fényes küldöttségekben hódoltak a királynak.

A fiatal királyra nézve, ki székhelyét Bécsben üté most fel, mi változás sem történt, a császár gyámhatalmából menekült ugyan, de Cillei Ulrik gyám gondnokságába esett, ki — úgyis mint nagybátyja — nem tartá ugyan őt oly szigorú függésben, mint tette a császár, de annál ártalmasabban hatott a fiatal fejedelemnek úgyis elpuhúlt jellemére a rokonnak elkényeztető nevelési módszere, midőn t. i. az messze elágazó ármánya hálózatával mindent megkisértett, miszerint az ono-

kaöcsből minden más váljék inkább, csak *erélyes magyar király ne.*

Hunyadi, eddig Magyarország kormányzója, a király kezébe tette le nagyhatásu hivatalát, melyet ő 6 év alatt az apostoli korona méltóságának fentartására Magyarország, és azzal, ha nemzetiséget tekintve nem is, de törvényes és államjogi szempontból testvérileg egybeolvadott más országoknak is boldogítására, a magyar fegyver dicsőítésére viselt, miazon nehéz, nagyon nehéz időszakban szinte oly nehéz feladat volt.

A kormányzó méltóság és hivatal helyett a király valamennyi magyar birtokában *főkapitány* lett : de mind azon szép cím dacára a tettek nagy emberének zsibbasztvák minden tervezetei.

1453. május 28-kán Bizanc II. Mohamed szultán hatalmába került. A keleti római birodalom alapítója, Nagy Konstantin császár fényes székvárosának véd-ordonyain a görögök utolsó császára szinte — Konstantin — hősies harcban esett el, vele elbukott a keleti római birodalom. Több külföldi történész vádolja Magyarországot, mintha a keleti római birodalom megmentésére, a *proximus ardet Ukalegon* közmondás jelentőségét is szem elől vesztve, mit sem tett volna. A vád szerintem alaptalan. Ugyan hát mi által bőszíté fel a magyar nemzet maga ellen a szultánok haragját? mi végből lön Európában az ozmanli valamennyi hadászatának vég tárgyazata Magyarország meghódítása? ezen állami intézkedést egyik szultán mintegy végrendeletileg vevén át a másiktól, miként I. Péterét az orosz cárok a török birodalom megsemmisítésére. Egyedül azért, mert a magyarok királyai nem egyszer szálltak síkra a félhold ellen, mióta a lófarku zászlaját Keleti-Európa városainak falaira kezdé tüzögetni. Pedig a magyar oly nemzetek ügyében és ótalmára harcolt innen is túl is a Hémuson, melyeknek uralkodóji vasaljai voltak a bizanci császárnak, követője a görög orthodox vallásnak. A magyar állam épen az ily vazal fejdelmeket akarta megnyerni saját érdekében, gyakran élethalálra vívott mellettök, és a magyarnak épen azok részéről kellett tapasztalnia a legnagyobb háladatlanságot a legkésőbb időkig. Mi lőn ezen szakadatlan

beavatkozásnak a magyarok részéről természetes következménye? Nem egyéb, mint hogy a szultánoknak végre is hinni s be kellett vallaniok, miszerint ők a szerb, bolgár és rumén aldunai tartományoknak úgyszinte a bosnyák és más szláv országoknak mindaddig békés birtokában nem maradhatnak, míg *magyar él s Buda áll*, míg ezen szinte harcias nemzetnek hatalma meg nem leend törve. A diván hitte hogy a magyarok is törekednek a megnevezett tartományok birtoklására, ők akarnának örökösei lenni az elhalt Görögbirodalomnak, holott az ozmán tekintette magát annak, mert ő volt győztes birtokosa a görög anyaországnak. S vajjon mit tön a többi Európa a görög császárság megmentésének érdekében? Üssük fel a történelem lapjait, és meggyőződhetünk, hogy nagyon keveset, és az ott történtek roppant halmazához képest kevesebbet a semminél, miután a római curia szüntelen csak a vallás egyesítését tűzte ki segedelmének föltételeűl s így a proselitáskodó föllépések keleten elzsibbaszták azon kevés még fennálló erőt is, a helyett hogy azokat egy szent célra, a hanyatló haza megmentésére öszpontosították volna. Úgy látszik hogy a szent atya Rómában, s így a római sz. birodalom maga is fényes igéretekkel felizgatta a görög császárt; de az ily igéretek teljesedésbe sohasem jöttek, és Róma szerette látni, miszerint kelet elveszszen inkább a keresztyénségre, elveszszen a civilisatióra nézve, mintsem az a római vallás némi nem is lényeges ágazataitól eltérésével bevallja nem egyesülését Rómával, el ne ismerje a szentszéknek az egész keresztyénség fölötti suprematiáját. A magyarnak kellett tehát mint közeli szomszédnak a tüzes gesztenyét kikapargatni a parazsból. Ezen politicának meg is adta aztán az árát, martaléka lön az ozmanli ádáz hódítási özönlésnek, miből hasznot hajtani magoknak *csak a szomszédok értettek*.

Az igaz miszerint a magyar királyoknak állami rendszeréhez kellett tartozni: kelet irányában a magyar birodalomnak jobb szárnyát az *ádriai tengerhez*, a balt pedig a *Pontus Euxinushoz* támasztani. A szárnyak támpontjai mind strategiai, mind államgazdászati tekintetből jól választvák, csak hogy ezen szárnypontokat kapcsolatban tartó arcagra kellő figyelem nem fordíttatott. Ezen arcagot a *Hémus hegy* gerin-

ceig előre tolni akarni már csak azért is vakmerő gondolat volt, mert közvetlen az arcag gátonyain innét a magyar nemzeti elem helyett ős idők óta szláv fajbeli népek laktak és laknak; ily nemzetekre bízni a magyar birodalom érdekében az ország vég gátonyait már csak azért sem volt tanácsos, mert azon népek részint inkább vonzódtak mind nemzeti mind vallási érdekből az arcag gátonyain túltelepült népekhez, részint az önfentartás természetes ösztöne tekintetéből is előbb utóbb azon időszak bekövetkeztének lehetett elébe nézni, midőn azon népek saját nemzetiségöknek, a nemzetektől el nem vitázható, el nem sajátítható ezen jognak érzetében magok is önállólag kikerekített államokra törekedendnek vergődni, és így ezen törekvésök phasisában mind meg annyi ellenségei lesznek az ezen törekvésnek netalán ellenszegülő anyaországnak. Ezen állítás valósága mindannyiszor be is bizonyúlt, valahányszor csak háboros mozgalmak mutatkoztak a Duna alvidékén, történelmünk lapjai tömvék ily jelenetekkel, végre még olyanokkal is, midőn a keresztyén szláv és rumén népek inkább vonzódtak az ellenök özönlő, őket leigázó mozlimhez, mint a keresztyén magyarhoz. Nem egy hadjárata volt a magyarnak, melyekben ama szláv népek vagy mint nyilvános ellenségek, szövetkezve a törökkel, léptek föl a magyarok ellen, vagy titokban ármánykodtak a magyar ügy megakasztására, és nem ritkán a csaták válsági pillanatában elillantak a magyar zászlók alól.

De ha már elvűl lön kitűzve a fennemlített két támpontot egy kapcsolatban tartó arcagvonalnak a Hémus bércein megalapítása, mit sem kellett volna elmulasztani, hogy azon belűl a magyar érdek minél szilárdabb modorban biztosíttatott volna; a mire két út vezethetett: vagy nemzeties egybeolvasztása a szláv fajoknak a magyarral, vagy állandóan erődített örstanyák kellő számban szervezése, ez utóbbit követték p. o. a rómaiak a meghódított tartományokban.

Az idegen népiség magyarrá olvasztásához szakadatlan háborai miatt nem ért rá a magyar, s a békés úton való olvasztás így önmagától megszűnt; az erőszakolt vagy kényszerítő beolvasztástól lovagias becsületességénél fogvást irtódzék a magyar, habár az ily országos csíny állami érdekből taná-

csos is néha, de a tett mindig aljas s lovagiatlan marad és ellenhatást szül, ellenszenvet idéz elő még ott is, hol az alig várható. Erődített örstanyák felállítása és azoknak tősgyökeres magyar harcosokkal őrsítése pedig majdnem másfélszáz geographiai mérföldnyi hosszú vonalon sokkal nagyobb költséget kivánt, hogysem azt az ország akkori szervezete szerint képes volt volna előteremteni. Ennélfogva Dalmátországtól a drinai havasok bércein és a nagy Balkán gerincein a Feketetenger melléki Várnáig vonalozott határszél kitüzése aligha le nem győzhető akadálylyal volt kapcsolatban, miről tehát a magyarnak le kellett mondania, midőn látta, hogy a Dalmát-, Bosnyák-, Szerb- és Bolgárország birhatására törekvés annyi kiöntött vérnek, megfogyasztott annyi magyar erőnek eltékozlása után is csak hiú kisérlet maradhatott.

A magyar állam érdekével inkább öszveférhető, strategiailag is könnyebben teljesíthető volt a magas bércek helyett folyók partjain vonalozni a Magyarbirodalom határszéleit; mit külön értekezésben szándékozom a tek. Academiának előterjeszteni.

2. §. *Magyarország politicai helyzetéről részletesebben, az ozman keletkező hatalomról csak általában szólva, tudjuk meg okát, miért nyúltak a harcoló felek az 1451. évben kötött fegyvernyugvásnak alig elteltével fegyverhez? mi készületek tétettek a harcok kiküzdésére?*

Görögországnak vég romlása, Bizancnak rohammal elfoglalása, XI. Konstantin császárnak a Palaeologok családából a város védelme alatti hősies halála megrendíté egész Európát. A birodalmi város táborítása alatt a török táborban jelen volt Magyarország rendkivüli követe is, de annak minden közbenjárása nem tartóztathatta fel a győztes szultán karját. Bizancnak bnknia kellett, s vele a Görögbirodalomnak is.

Szerbország fejedelme a szultánt pénzzel és hadi néppel is segíté több év óta valamennyi vállalatában. Brankovic sokkal farkcsóválóbb egyéniség volt, hogysem meg tudta volna tagadni jellemét, s látva azt, miszerint a Konstantinok birodalmának hanyatlását s vég romlását emberi hatalom nem tar-

tóztathatja föl többé, magát porig lealázólag minden áron kereste a hatalmas szultán kegyelmét, arra alapítá ezentúl ha nem is Szerviának, de saját családának jövendő boldogulását; azért fényes követsége által Adrinápolyban szerencsét kívánt Mahomed szultánnak kivívott győzélmeiért. A szultán megérdemlett utálattal fogadta a szerb fejdelem aljas hízelgését, saját egyénisége lealacsonyítását azonnal fel is tudta használni, és megparancsolta hogy György fejedelem ezentúl évenkint 12,000 aranyat fizessen adóul, mit Brankovic már augusztus havában le is tett a hős, és az akkori válságos időszakban jobb fejdelemre méltó szerb nemzetnek nem csekély szégyenére.

Mohamed szultán azonban nem elégedett meg György fejdelemnek évenkénti adójával, hanem Szerbországot európai birodalmával egybekapcsolni, annak kiegészitő részevé kivánta tenni, s már 1454-nek első havában *Feric béget* számos hadnéppel Szerbországba küldte *Krusevác*hoz, mely romba dőlt erőd volt a két Morava egybeszakadásához közel a Jastzebatz hegység tövében, meghagyta egyszersmind nékie hogy a várat azonnal helyre állíttassa, miszerint kiindulási pont lehessen az a jövendő hadjáratokra. Maga a szultán ugyanazon év második havában Philippepolba jött, honnan hírnököt küldött Brankovic Györgyhöz, felszólítván őt, engedné át országát szép szerivel, mivel annak birtoka őt, mint *Milieva szultanna* örökösét, ki nővére volt *Lazarevic György* fejedelemnek, helyes joggal illeti. Mohamed ezen lépése elárulta minden tervezetét, ő Szerbia birtokába akart lépni, honnan a magyar birodalomat határszélének derekában kivánta megtámadni, számos lovas hadával a Tisza róna vidékére nyomulni s így Erdélyt az anyaországtól elszakasztani.. E tárgyról alább bővebben.

Brankovic Györgyöt a török hírnök nem találta az országban. Magyarországban kószált, hadi népet gyűjtendő és keresendő ott. De a fejedelem ebbeli utazását a szerb kormányférfiak titokban tartották, nyájas udvariassággal fogadták a hírnököt, mulatságokkal akarták elfoglalni őt, naponként biztatták hogy a fejdelem vagy még az nap hazatérend, vagy talán már a szultán táborában volna békes ajánlatait ott megteendő, minthogy a

fejdelem az állam érdekében minden léptét eszélyes óvatosságból titokban szokta tartani. Furcsa de igaz, hogy a szerb uraknak sikerűlt is a török hírnököt egy egész hónapig orránál fogva hurcolni, miben hihetőleg a szép szerb nők is nem jelentéktelen szerepet játszottak. Ez idő alatt siettek a szerbek a fejdelem meghagyása szerint hadi néppel, védelmi és élelmi szerrel megrakni a várakat, és a magyarokat is pontosan tudósítani a közelgető veszélyről.

Egész Európa megrettent a szultánnak hódításait folytatandó vállalataitól; mindenki meggyőződött a felől hogy Görögország leigázásával a török nem mondand le hódításairól, hanem azt bármi irányban is folytatni fogja.

A császár körlevelében felszólítá az egész keresztyénség valamennyi fejedelmét: álljanak ellent egyesűlt erővel a mindinkább fenyegető veszélynek. *V. Miklós* pápa egy nagyszerű bullának kihirdetésével felszólította a keresztyénséget a mozlimek elleni keresztes csatára. 1454. évi april havában Regensburgban összeültek a nagy Németbirodalom országló fejdelmei, septemberben pedig Frankfurtban; de sem ott, sem itt egyéb határozatot nem hozhatott a nehezkedéséről elhírült német gyülekezet, minthogy 42,000 főnyi harcost kellene küldeni Magyarország segítségére, de azon hadseregnek miképeni kiállításáról, szervezéséről majd csak a jövő évben összeülendő tanácskozmány hozandhat eldöntő határozatot. Ez volt a legszebb módja a semmit-nem-tevésnek, a mire Magyarországban el kellett készűlve lenni. Hunyadi ismérte már a Németbirodalom hadügyi rendszereit, melyet egyedűl I. Napoleon, mint a rajnai szövetség protectora, értett felriasztani lassú, halogató és egyesűlni sohasem tudó phlegmájából.

A veszély nőttön nőtt; László király országaiban is kellett gondoskodni a védelmi intézkedésekről. Az 1453-ban Prágában tartott birodalmi gyülésben Hunyadi János teljes hatalommal ruháztatott fel Magyarország ügyeinek vezetésére általánosan, különösen pedig a királynak az országban nem tartózkodása alatt a török hábornak erélyes folytatására. A fegyver-nyugvásnak lefolyta végéhez közeledett már, annak meghosszabbítása sem Mahomednek sem Hunyadinak nem volt többé szándokában.

Királyi rendelet következtében Hunyadi országgyűlést hírdetett. A bajnoknak megedzett tevékenysége akkor nyert leginkább rugékonyságot, midőn a török hábor ügye forgott kérdésben; mert ekkor tudta hogy nyílt ellenséggel van dolga, holott a Giskra és kalandor cimborái ellen viselt hadjárataiban részint egy rejtélyes udvari kamarilla lólábainak nyomait, részint magyar irígyei alattomos ármányainak karmóit lehetett észre venni minden lépten. 1454-ben összeült az ország. Hunyadi szivökre kötötte a megjelent országnagyoknak, a megyék s városok követeinek a hon védelmére komoly gondot fordítani, nehogy a fenyegető veszély készületlenűl találja az országot, mint találta IV. Béla alatt a tatár járáskor; mely vétkes eljárásnak áldozatúl lön az ország, és kicsinybe múlt, hogy megmaradhatott Európa államai között. Nyilvános veszély fenyegette akkor a hont, ismérte azt a király, ismerték azt néhány hívei is, de a többség nem ügyelt a király intő szavára, a bekövetkezett veszély árja el is söprötte őket. A mostani veszély még nagyobb, mert az ozmanli nem mulékony özönléssel teszi hódításait, mint tette akkor a tatár; a török táborszerű államrendszerét mindinkább állandósítani törekszik. A magyar királynak véduralma alatt állt dunai tartományokkal való kapcsa az anyaországnak annyira megtágult, hogy a veszély közepett azokra számolni nemcsaknem lehet, hanem még arra is el kell készülve lenni, miszerint azoknak hadai a törökéivel egyesűlten támadandják meg a minden felől szorongatott országot; a külföld segítségére támaszkodni pedig annyit tenne, mint fövenyre várat építeni, és mégis az építész iránt lekötelezett köszönettel lenni s maradni éltünk hosszáig.

Határozatok hozattak a legüdvösségesbek, habár némileg oligarchiai szagot terjesztének is el azok az országban, miután ki lőn mondva, miszerint ezen határozatok csupán a mostani bonyodalmakra vonatkoznak, azok szüntével megszünik a határozatok érvényessége is, egyébiránt az ország védelmi rendszere marad a réginél.

Az országgyülésnek ezen határozatai, miután világosságba hozhatja honunknak akkori *banderialis* és *insurrectionalis* rendszerét, nem lesz talán érdeknélküli, ha egy pillan-

tást vetünk arra; elhatároztatott t. i. hogy táborba szálljanak:

1) a *királyi banderium*. A banderium létszáma oly erős legyen, mint a mennyire csak a királyi jövedelmek engedik. 2) *az ország nagyainak banderiumai*. Ezek fizetésére a királyi kincstár egy bizonyos mennyiségű sóilletéket tartozott kiszolgáltatni. 3) a *főpapok banderiumai*, melyek kiállítvák azon tized jövedelméből, melyek Zsigmond király alatt a főpapoknak szedetni engedtetett honvédelmi tekintetből. 4) A kisebb *papi méltóságok*, ú. m. a pannonhalmi főapát és más apátságok és prépostságok *lovassága*. 5) *a birtokos* és *nem-birtokos nemesség személyesen*. Megyénként négy egyénből szerkesztett bizottmány ügyelt arra hogy mindenki kötelességét szentül teljesítse. Ugyanezen bizottmány határozta meg: kik kötelesek lóháton szállani táborba, és kik pedig gyalog. A nem birtokos nemesnek szabadságában állott azon főúrnak zászlóaljához szegődni, kinek telkén lakik. A kiskorú nemes maga helyett más alkalmas egyént tartozott állítani. Osztozatlan testvérek közől csak egy tartozott fegyverre kelni. A közbirtokosokból álló helységben hátramaradhatott egy nemes mint felügyelő. Minden nemes saját költségén volt köteles táborba szállani: senkinek sem volt megengedve pénzzel megválthatnia magát a hadi szolgálattól. Ugyanazon megyei bizottmány határozta meg: mennyi őrség maradhatott vissza a várakban. 6) Ezen kivűl elhatároztatott hogy az országban egy tekintélyes *tartalék-sereg* is állíttassék fel. Ehhez adjon a királynak vagy más birtokosnak minden városában vagy falujában, úgy szinte a jászok, kúnok, székelyek és oláhok helységeiben minden száz kapu négy lovast karddal és tegezzel, két gyalogot karddal és dzsidával fölfegyverzettet. Ezen hadak a vármegyék által kinevezett ezredesek vezénylete alatt szolgálnak ott, hol a haza védelmi érdeke megkivánja. — *Hadfegyelmi szabályok* is jöttek létre ez alkalommal, ú. m. Valamennyi birtokát veszítse el oly nemes, ki zászlóalját hűtlenűl elhagyja, fejét, ha nemtelen; így bűnhödjek az is, ki egyik vagy másik zászlóaljhoz elszegődvén, a meghatározott időben vagy gyűlhelyen meg nem jelenik. A lakosoktól élelmi szert zsaroló vagy rabló katonák halállal büntetendők stb.

Az így felállítandó tekintélyes hadsereg vezérlete Hunyadira bízatott mint az ország főkapitányára; de egy *honvédelmi bizottmány* állíttatott hozzája, mely hat főpap, hat országnagy s ugyanannyi köznemesből alakúlt. Hunyadi maga kivánta ezt, részint számos irígyének azon vádja elnémítására, ′mint ha ő a legfelsőbb hatalomra vágyódnék, részint hogy rendeleteinek a honvédelmi bizottmány tekintélye nagyobb súlyt adjon; de ő e bizottmánynak semmi befolyást nem engedett a hadak vezérletében, mihelyt azok fölszerelve, minden szügséglettel ellátva táborba indíttattak. A honvédelmi bizottmány feladata leginkább *administrativ* volt; tőle függtek az említett megyei bizóttmányok, az országos határozatok a hivatal láncolatában csak úgy jöhettek ′a végrehajtás teljesitésébe.

Hunyadi, hogy minden aggodalom nélkül szállhasson síkra a mindinkább valószínüvé vált török háborban, sürgetőleg azt kivánta a királytól, vagy inkább az őt környezett tanácsosaitól, miszerint Giskra valamennyi hadával, úgy szinte az úgynevezett *Nankinreiter* osztriai rablók is utasíttassanak ki az országból, és Fridrik császárnak valamennyi, habár jogszerűtlen, követelései elégíttessenek ki, mert míg hát mögött az ily visszás elemek léteznek, mi reménye sem lehet a török hadjárat sükeréhez.

Hunyadinak két első kivánatára válaszoltatott, hogy felhatalmazza őt a király, miszerint tetszése és belátása szerint utasítsa ki az idegen hadakat, ha jó szerivel nem lehetne, erőhatalommal is; a harmadik pontot illetőleg a király által szinte fel lön hatalmazva, hogy az osztriai rendekkel egyetértőleg intézködjék a császárral, nyugtassa meg őt minden áron, mert nékie mint osztriai hercegnek bizalmas lábon kell állania a császárral, mint a római német birodalom fejével. Egyébiránt a király szivére kötötte Hunyadinak, hogy kövessen el mindent az ország boldogságának megállapítására, és a belbéke helyreállítására, Hunyadi ismeretes erélyétől vár s remél a király mindent; de küldjön neki minélelőbb 3000, a Szepességen tivornyázó *Axamit* cseh kalandornak pedig 5000 darab aranyat.

Úgy látszik, a király az országos ügyeknek csak köny-

nyebbik oldalát választotta saját rendelkezésére, a súlyosabbakkal Hunyadit bízta meg, hadd vesződjék ő t. i. amint tud, az ország védelmére megkivántató segédletek előteremtésével, vesződjék a bécsiek pártolása által elbízakodott hadfőnökök kiutasításával, vesződjék a kiürült kincstár rendbeszedésével: csak küldjön pénzt, mert neki utaznia kellett nővére lakodalmára Lengyelországba. És hogy országainak egyike se okozzon neki legkisebb gondot is : osztriai birtokainak felügyelőjeül *Waldsee Wolfgangot*, Cschország ügyeinek igazgatásával pedig *Podiebrád Györgyöt* bízta meg. Azonban a király rendelkezéseiben a két Cilleiről, Fridrikről t. i. és Ulrikról, az apáról és fiáról, kik a magyar földre kimondott istenátkának végrehajtóiúl látszottak teremtve lenni, mi intézködéseket sem tett. Vagy talán épen ezek voltak ellenőrökül felállítva, nehogy Hunyadi visszaéljen hatalmával, vagy nehogy kormánya alatt az ország oly biztos állást foglalhasson el, melynek szirtein megtörjék azon ármány, melynek hálózata Bécsben fonatott *).

De kötelessége érzetében az ország erélyes kapitánya mindent megtett, mit tennie kellett, mit tennie az akkori politicai bonyodalmak közt böcsületes embertől kitelhetett, hogy csak a török ellen menten tarthassa a magyar határszéleket és a jövő hadjáratban tekintélyes hadi erővel szállhasson táborba. A hadosztályok az alföldön rendeletet vettek tökéletes harckészen közelítni a határszélekhez hogy azok szükség pillanatában ott, hol a vezérlő főkapitány megkivánja, rögtön helyt foglalhassanak a harctéren; a honvédelmi bizottmány pedig oda utasíttatott, hogy a tartalékhadak szervezetét teendőinek első sorozatába helyheztesse, miszerint azokat részint a belcsend fentartására lehessen felhasználni, részint a harcok színhelyére — ha szükség — kimozdítani.

Minek előtte értekezésem sorozatos előadásába bocsátkoznám, meg kell említenem, miszerint az annak tárgyaúl kitűzött harcias esemény ama hadtörténészeti osztályozás sze-

*) „Wirkte in Wien die heimliche Kaballe des niederträchtigen Ulrich von Cillei." *Engel*, *Geschichte des Ungarischen Reichs. Wien*, 1813. *III. Th. I. Abtheil.* 187. *l.*

rint, melyet itt e helyen múlt évi január 15-kén előadott, *a hadi történészeti elveket fejtegető olvasmányaim*ban megalapítottam, a *hadtörténelem II. szakaszának első, vagy az egészet* tekintve, *negyedik időkörében* esik ú. m. a lőpor feltalálásától vagy inkább a lőpor által gyakorlatba hozott tűzi fegyvernek használatától számlálva, a nemzeti állandó hadaknak mind a védelmi, mind a támadó háborúkban való alkalmazásáig. Ezen időkör, mint akkor említém, 1350-től 1650-ig terjed, tehát háromszáz évet foglal magába.

A hadtörténelem két főszakasza közti ellentét a hadügynek minden ágazatára átalakítólag hatott változásokon alapszik, melyeket a tűzi fegyver előidézett a hadaknál. Ezen változások elejénte inkább *tacticai*, mint *strategiai* és *administrationalis* oldalakról mutatkoztak, és az átváltozás nem csak a tűzi fegyvernek, ide értve mind a löveget (das Geschütz), mind az apró tűzi fegyvert, t. i. puskát és pisztolt, használatában és annak időnkénti tökéletesítésében hatott az egész hadügyre, hanem inkább észrevehető lön a lovasság addigi hatásának ugyanazon harcoló új tényező közbe jötte által előidézett csökkenésében. A harmadik időkorban t. i. a tacticai túlnyomóság a lovasság számerejére volt alapítva, azért látjuk, miszerint az akkori hadjáratokban a sergek nagyobb száma lovasságból állott. A negyedik időközben azonban nemcsak az okból, miszerint eme vagy ama harcoló hatalmasság országában kevesebb ló tenyészett, mint más egyebütt; nemcsak azért, mert több vidéken, hova t. i. a folytonos hadászat feltartózhatlanúl mind tovább gördült, a lovasságot nem lehetett alkalmazásba hozni kellőleg, hanem leginkább azért, mivel a tapasztalás tanította, miszerint a tűzi fegyvert lóháton kezelni hatálylyal nem igen lehetett, és a mennyiben a lövegeknek mindinkább szaporodó száma egészen új alakot adott az ütközeteknek, fogyott számban a lovasság száma.

A *hadtudomány* és a *harcművészlet*, melyeknek tekintélye a harmadik időköznek utolsó felében a sergeknél mindinkább alább szállt, későbbi években nagyrészint majd egészen elenyészett, a negyedik időközben ellenben láthatjuk hogy azok illő méltóságukba lassankint bár, de mégis visszaléptek, és jótékony hatásukat a hadügyre mindinkább bebizonyították.

A megváltozott művelődésből és politicai viszonyokból több tekintetben egy új harctudomány (tactica) fejlődött ki, és ez a sikernek azon alapzatát nyerte meg, melyet valamint egy részről az ügyes hadvezérek működése, azaz a gyakorlat, úgy más részről a mély belátásu férfiak által kezelt tudomány, azaz az elmélet mind az harctéren, mind béke idején a hadak kiképezésére előidézett.

Harceseményünk tehát ezen időben történt, és részlete lett az ozmánok, a görög és magyar birodalmak tartományaiban 1356. körül megkezdett s majd háromszáz éven át szakadatlanúl folytatott hódítási háborainak.

3. §. Ismerkedjünk meg a harcok színhelyeivel, ismerkedjünk meg topographiai és strategiai szempontból is.

Hunyadinak utolsó hadjáratai Bolgár- és Szerborszàgban voltak, oda kell tehát fordítani figyelmünket, s a mennyiben azon hadjáratok elemzése követeli, topographiai és strategiai szempontból a hely szinével megismérkedni. Bolgárország rövid leirását adtam a *nikapolyi ütközetet* tárgyaló értekezésemben, oda utasítom tehát tisztelt olvasóimat. A milyen rövid tekintetet vetettünk olvasmányom sorozatának alkalmával Bolgárországra, oly röviden tekintsünk most Szerborszàgra is.

Politicai tekintetben történelmi adatokat előhordani nem tartozik absolute előadásomhoz, csak földiratilag ismerkedjünk meg ezen nevezetes kis országgal, ezt is csak a mennyiben szükségünk volna a jelen értekezésem tárgyavá kitűzött harcias esemény bővebb felvilágosítására.

Szerbia fekszik az éjszaki szélesség 43° 20′ és 44° 50′ és a keleti hossznak 37° és 40° 10′ között délszaki Európa hegységein. Határai éjszakról a *Duna*, keletről *Bolgár-*, nyugatról *Bosnyákország*, délszakról *Albánia*, elmondhatni, miként még most majd hogy nem a civilizáltabb Európa határszélén, melytől csak a Duna választja el. Hihetőleg volt idő, midőn sovárogva tekintett a szerb a Dunán át a magyar partokra, nem mintha vissza szeretne emlékezni azon rég elmúlt időkre, mikor t. i. a magyar birodalommal öszveköttetésben állott, mert

ezen kötelék laza volt mindig, habár az apostoli király koronáztatásakor a szerb lobogó is díszelgett több más tartományéval a politicai kötelék emlékjeleűl. A szerb aligha szerette valaha a magyart még akkor is, midőn e hős nemzet annyi vérével áztatta azon föld téreit, a melyen tőle különböző nép lakik, különböző nemzetiségben, különböző vallásban, szokásban, ruházatban, szóval vele semmikép sem rokon; még akkor sem, midőn Bolgár-, Szerb- és Bosnyákországoknak a magyar birodalommal közvetlen érdekében élet s halál harcára kelt ki a maga előtt mindent letipró, tűzzel vassal pusztító, a keresztyén népséget vallás- és nyelvkülönbség nélkül rabigába fűző ozmanli hódítókkal, végre maga a magyar is azon hosszú harcnak áldozata lett, mert az említett népek által kellőleg nem támogattaték, szétszakadozott szép országunk egy része a megemlített népek földével az ozmanli járma alá igáztaték, más részről pedig máskép rendelkezett az isteni gondviselés. A szerb, mint mondám, sovárogva tekintett át a Dunán alkalmasint azért, mert ott a magyar széleken letelepedett, átköltözött, nálunk ótalmat, új hazát nyert szerb népfajnak a keresztyén fejdelem kormánya alatt tűrhető sorsa volt, a törvény védelme alatt ősei szent vallásának gyakorlatában nem háboríttaték, biztosított vagyonra vergődheték, kitárult előtte az út polgári és katonai legnagyobb méltóságra léphetni; sovárgott hihetőleg azért is, mert közelgetni sejdíté azon időszakot, mely a dunántúli szerb népeket is egy erőszakos megrázkódtatás után velök egyesítendi.

Az ország igen hegyes, mély és szűk zugok szeldelik át a völgyeket; a magaslatok szirtes szorosaihoz csak a tájjal nagyon ismeretes pásztor tudja a járást. Mind ennek dacára Szerborszag a természet sok áldásával dusított, nagyon szép föld, termékeny; levegője egészséges, még oly magaslatok is, hol szántani nem lehet, ásó és kapa segítségével a borág mívelésére nagyon alkalmasak; az őserdőkben rejlik a nemzeti gazdászat dús forrása, ha az szabályosan kezeltetik; az őserdők most és hajdanta a sertéstenyésztésnek classicus tanyája.

A Száva a Dunával egyesűlve képezi az országnak éjszaki oldala felől jól megóvható határvonalát; a *Dunán* leszállíthatja terményeit a Feketetengerig; nyítva áll előtte a vízi út

fölfelé a Száván, Dunán és Tiszán a szomszéd országok keblébe; a külkereskedésre tehát Szerbia fekvése nagyon kedvező, belkereskedését pedig nagyon előmozdítja a *Morava*, mely délszakról lefolyva a Dunába szakad, majd egész folyamának hosszában hajókázható, úgy szinte a nyugati határszéltképző *Timok* folyó is.

Az országot igen könnyen lehet védhető állapotba helyhezni, fekvése természeténél fogva hívatva volt a török özönlés meggátlására Magyarországnak előordonyúl *) szolgálni, de az aldunai államok szövetsége nem jöhetett soha létre, és így a fonák felfogásu, és célt tévesztett fejedelmek alatt Szerbország ritkán, és csak igen rövid ideig örvendhetett függetlenségének, mert rajta a bizánci császárok uralkodtak, azoknak hanyatlásával Szerbia nem tarthatta fen többé magát, választania kellett: vagy jó szövetségben állani a magyar királylyal, ha kell, pártfogása alatt is, és egyesült erővel megküzdeni a mindinkább a Duna felé hullámzó veszélylyel, vagy pedig nyakát a török rabigája alá hajtani. *A szemendriai udvar* politicája az utóbbit választá, habár nem elszánt szabad akaratból is, de kényszerítve már az által, mert a magyar szövetséget vagy, ha kell, pártfogást elutasította magától. Szerbia megőrzötte ugyan ez által nemzetiségét; de századokig nyögött a török rabigában, melytől végkép megszabadúlni mai napig sem tud, és a hősies jellemű szerb nemzetnek oly hosszú ideig kellett magán viselnie a műveletlenség bárdolatlan jellegét, és átmennie bizonyos demoralisatio phasisán, a melytől megszabadúlni oly nagyon nehéz, a népek jelesbjeinek oly nagy fáradalmába, küzdelmébe kerül. Mind amattól mind emettől menekülni a jelen nemzedék hívatása, mi teljesedésbe is menend, ha tévútra nem vezettetik; mert Szerbországnak jövendője van, miután nyelvét, s nemzetiségét meg tudta óvni az idegen befolyástól. A népek nemzetiségben csak az elfajult korcsosodás következtében enyésznek el végkép, de

*) Ordony=bastion, Bollwerk, közönségesen: *bástya;* de miután e műszónak igére általakítása kevéssé idomtalan, p. o. bástyázott gátony =eine bastionirte Schanze, és francia származatú is, ajánlom tehát az új *ordonyt*. Igy lenne: *ordonyozott* gátony sat.

34*

leigázás által nem. A zsarnok uralom kényszerítésének, *ha van még lelke a nemzetiségéből végkép ki nem vetkőzött népnek*, ellene szegűl, és ezen visszahatásban edződik moralis ereje.

Szerencséjök az ozmánok által meghódított nemzeteknek hogy a győzők csak mint *katonák*, nem mint nép nyomúltak be az általok leigázott országokba, és azokat csak amúgy *katonásan* foglalták el, de a honnét, ha a nagyobb erőnek engedni kellett, ismét *katonásan* ki is vonúltak, a nélkül hogy a birtoklási magán tulajdon némi kárt szenvedett volna. A győzők mi gondot sem fordítottak ugyan az elfoglalt országokban némileg az állandósítást biztosító intézkedésekre, de e mellett mi gondot sem fordítottak a lenyűgözött nemzetiségeknek az ozmanliságba beolvasztására is. A bosnyákok nagyobb részt az izlám vallásra átléptek ugyan, de megmaradtak szláv nyelvök mellett, attól megválni nem kényszeríté őket még a szultán absolut uralma sem.

A szerbek megmaradtak őseik vallása mellett. Ez által nálok a vallás a nemzetiség köteléke lön, és azzal a *hódítók nemzetiségének* annyira ellent állhatott, hogy a beolvadástól mit sem kellett rettegniök. Igy szilárdult meg a szerb nemzetiség, és benső életében lassan bár, de erélyes akarat fejlődött ki mindinkább. A török nyerseség három század alatt nem volt képes megtörni végkép a szerb nemzet erkölcsi erejét, annál kevésbbé, miután a szerb nép tömegének egy része átszállingott hazánknak legáldottabb vidékére. A magyar állam vendégszeretettel fogadta a jövevényeket, letelepedésre termékeny földet adott nékiek, érintetlenűl hagyta nemzetiségöket, érintetlenűl vallásukat; mi több, majd itt majd ott még kiváltságokban is részesíté, s így tavul volt minden erőszaktól, hogy magyarrá akarta volna olvasztani őket. Mikép hálálták meg a szívesen fogadott jövevények, s mivel viszonozák a magyarok vendégszeretetét? nem tartozik ide; adjanak ők magok számot tetteikért a történelem itélőszéke előtt.

A szerb magas termetű, erős, izmos, szép népfaj; bátor és harcias a vakmerőségig. Vallása gyakorlásában buzgó, néha itt-ott a köznép vakbuzgó, babonára hajlandó, és más keresztyén felekezetbéli embertársa irányában még türelmetlen is. Éghajlata nem oly szelíd, mint geographiai fekvésénél fog-

vást lennie kellene. Ezt az országnak magas fekvése, erős vizenyősége, de leginkább a rengeteg nagy erdőségnek kell tulajdonítani. Kereskedése: sertés, szarvasmarha, bőr, fagygyu, méz, viasz, sajt, gubacs, szőrposztó stb. A haromunkálatokra eldöntő befolyást gyakorolnak a hegyek, és folyók, ezen geographiai két tárgyra fordítsuk tehát különösen figyelmünket.

Az európai fő hegygerincnek azon tönkéből, mely *graubundtni Alp*nak neveztetik, mely 8000 párizsi lábnyi magasságra emelkedik a tenger színe felett, melynek keleti törzsében az *Inn*, nyugatiban pedig a *Rajna* forrása bugyog, kinyúlik keleti irányban egy fő ág le egészen az Ádriaitengerig. Délszakra futó vizenyei ennek részint igenyest, részint a Pooba ömléssel az Ádriába szakadnak; a keleti irányban lefolyók pedig a Duna tartományához tartoznak. Azon fő ágból az *Archipelagus*, a *Görög* és *Pontus Euxinus* felé három mellék ág terjedez el, ú. m. a *dinári havas*, a *Pindus* és *Hémus*. Ezen három mellék ág rendszerének lánçolatai képezik Szerbország hegységeinek hálózatát. Ezek mindenike külön tárgyalandó, ú. m.

I. A *dinari havasok* egy vonala, mely *Karaginka* név alatt keleti irányban Hercogovinán és török-horvát földön, kelet-délszaki irányban pedig Bosnyák- és Szerborszägban terül el. Ennek kitünőbb tönkei következendők:

1. *Raska*. Ennek láncolata Bosnyák- és Szerborszäg között két rőzsre oszlik. A nyugati rőzs a *Morava* völgyét választja el *Vuvác* völgyétől; kitünőbb pontjai: *Vaszilinovada* és *Macsán;* az éjszaki rőzs pedig *Kulubára* és *Drina* völgyét osztja; jelesebb magaslatai: *Jablanik, Prilop*, *Iván* és *Brasik*. Ez utóbbi két vonalban huzódik a Száva felé és Szabácshoz közel a most említett folyóra konyúl. E vonalon nevezetes pontok a *Szokol*, *Flacser* és *Jader*.

2. A *Mucsain*. A Morava és Erszár folyók közt; e hegy lejtői e két folyó egybeszakadásaig terjedeznek szét.

3. *Sztolac*, a Zerica és Vuvac folyók között a bosnya határon.

4. *Zerica* a bosnya határszélt képezi.

5. *Soecica* és *Kablan;* Kamerica, Posega és Morava folyók közé tolják lejteiket.

6. *Malen-Sovac;* a Kulubara völgyét választja el *Ljik* völgyétől.

7. *Subor;* a nagy Morava és Kulubara között, kitünőbb rőzsei: a *Klesnevica* Turia és Ljik között; a *Kozma,* melymek vonala a Száva és Duna közé szorúl, végső magaslatán *Nandor–Fejérvár* fekszik.

8. A *Rudnik* és *Kutlenik* egymásban függő hegyláncolat; legmagasabb kúpja: a *Szuzac.* Rudnikhoz kapcsolódik a *Gledik* is. Ezeknek lejtői lekonyúlnak a Nagy-Morava éjszaki kanyarultába, vizenyei ugyancsak abba ömlenek; nevezetesebb bércei, melyekből a Kruscha és Nagy-Moravába szakadozó források bugyognak, az *Uragniarka* és a *Rasnik.*

9. A *Cemernó,* az Ibar és Raschka folyók völgyeinek választéka, nevezetesebb rőzsei: a *Szelice Tolic, Brusnik* és *Polumir,* lejtői ezeknek a Morava déli kanyarulatába konyulnak.

II. A *Pindus* vagy görög hegytömeg, Epirosz és Makedónia felől több rőzsben huzódik az *Egrisudagh* nevű bérctönkből kiágazva Szerbország felé. Kitünőbb pontjai:

1. A *Gliubotin.* A Szidnica és a bolgár Morava forrásai ebből buzognak ki. Rendszeréhez tartozik még a *Csardagh,* a *Toplica* és bolgár Morava völgyeinek választéka: a *Domaca.* Ennek három rőzse van, ú. m. nyugatra *Kopauneg,* éjszaknyugatra a Shelian, keletre végre a Szerb-Morava és Toplica között a *Gulka.*

2. A Bolgár-Morava és a Tempesca forrásai közt egy magas meredek hegyláncolat ágazik el az Egrisudaghból, neve ennek *Giustendul.*

3. *Sucha.* Választéka ez a Tempesca és Isker forrásainak.

II. A *Hémus* vagy az úgynevezett Nagy-(Veliki) *Balkán*nak Szerborszégba nyuló rőzsei következendők:

1. A szerb határszéltől kezdve a magas és meredeken lejtős, majd mindenütt ős erdőkkel benőtt *Mocna* hegység veszi kezdetét, mely a *Herlani* bércben csúcsosodik, és nyugatéjszaki kanyarúlatában a *Galubiana* bércvonallal kapcsolódik

össze. Ennek kitünőbb tönkei: a *Hajducka*, a *Slava* és *Zeragam*. Ez utóbbi éjszakkeletre vonultával a Dunának Orsovára könyöklő kanyarodásában *Deli*, *Jóva*, *Tribuc* és a magas *Stirbuc* hegykúpok láncolatát képezi.

2. A meredek oldalú, kopár, csak itt-ott ormain erdős *Ham*. Ez a *Slatowa* hegyláncolattal függ egybe a Hajducka bérccel, a Mlava és a Nagy-Morava folyók völgyeit választva a Dunára konyúl. Egy másik rőzse a Hámnak Vilkovan név alatt Stoll hegykúpnál válik el a Hajducka bérctől, és a Duna felé vonultában a Mlava és Ipek folyók között a Dunára hajlik; kitűnőbb csúcsai a *Vulkan* és *Sísa*.

3. A *Slava* hegynek az Ipek és Porecka folyók közötti láncolata *Pettka*, *Majdán* és *Golieh* bércekkel, az Ipeknek a Dunába szakadásaig terűl, s annak egyik végső lejtjén áll a mérges legyei miatt elhírült *Golumbac* váracs.

Szerbország hegyeinek most adott rajzolatából kitűnik, hány csermely, hány kisebb s nagyobb folyó vizenyíti azt; mivel pedig a hegyek és folyók főtényezőkül állnak a hadállások rendszerében, a hegyek rajzolata után érintsük meg röviden Szerbia folyóinak hálózatát.

Szerbország valamennyi vizenyének *fő recipiense* a *Duna*. Ebbe szakad — egy kettőt kivéve — az ország valamenynyi nagyobb folyója, a Száva által medrébe veszi azokat is, melyek t. i. ebbe ömlenek; a Dunát, vegyük tehát legelőször is figyelmünk alá. A Duna a Szávával egyesűlve Nandor-Fejérvárnál érinti Szerbországot. Itt kezdve délszakra kanyarultában a Timok torkolatáig a Szerbia és Havasalföld közti határt képezi. A folyamnak Szerbiát érintő vonala 40—45 geographiai mérföldet tesz. Folyama közben nagyon tekervényes, olykor kisebb s nagyobb szigeteket képez, melyek között Szendrőnél a *Kulica*, továbbá Adakul és Ikladova közt a *Nagy-Ostrov*, alább *Grocka*, *Gradiste*, Golumbacnál pedig a *Kizilieva Moldava*, végre a Timok torkolatán felűl a *Slatina* legnagyobbak. Állandó falvak egyben sincsenek, csak kisebb-nagyobb halásztanyák.

Nem célom ez alkalommal a Duna fölött szemlét tartani, mit talán máskor teendek, csak azt tartom szükségesnek megérinteni ez úttal, miszerint Nandor-Fejérvártól Raicsáig, hol

t. i. a Karas a bal parton a Dunába ömlik, mérföldnyire kiterjedő mocsár létezik, következőleg a szerbiai jobb part úrkodik a volt magyar parton. A hatalmas folyó szélessége a Száva torkánál 100—1100 lépés, mélysége 18—20 láb.

Szerbországnak valamennyi jelentékenyebb folyói;, mint már érintve volt, kivéve a bosnyák határszélt képező Drinát és Kulubarát, a Dunába szakadnak, ú. m.

1. A *Jessava*. Ered a Rudnik hegy lejtei között, több kisebb hegyi folyót medrébe vesz. Hasszan Polankán alúl párhuzamban foly a Nagy-Moravával, körülbelül 16 mérföldnyi tért tekervényesen átfutva Szendrőnél a Dunába szakad.

2. A *Nagy-Morava*. E néven csak akkor tünik elő a térképen, midőn már Jaszevac és Jusika között a két kisebb Morava, ú. m. a Szerb- és Bolgár-Morava egybe szakad. Itt éjszaki irányt vesz a folyó. Jobb partján a Herlanie, Hajducka és Slatova, bal partján pedig a Gledic és Rudnik hegyek konyúlatai magaslanak, vizenyeiket medrébe öntik, mi által a folyó jelentékeny alakot vesz magára; szélessége 40—45 ölnyi, 700—800 mázsa terhet biró járművel hajókázható, kivált ha fövenyes medre kitisztíttatnék. 30—35 mf. hosszaságu tért tekervényesen átfutván, torkolatánál örök iszap-mocsárt képez. Egy ága elszakad itt, s a Jessavával egyesül Szendrő alatt. Minthogy a Nagy-Moravát a két másik Moravának egyesülése alakítja, mindkettőt szemle alá kell venni ez úttal. A *nyugati* vagy *Szerb-Moravá*nak forrásai az Uragniaska és Vasilinovoda bércek között van, Csugailnál folyása éjszaki irányát hirtelen megváltoztatja, keletnek fordúl, négy-öt ölnyi magas szegélyzetű partok közt sebesen foly, medre iszapos; szélessége Csacsáknál alább 30—35 ölnyi, mélysége 2—3 öl. A *Keleti* v. *Bolgár-Morava* ellenben *Gliubotin-dagh* bércei között ered, áttörvén a Damaca és Ghiustendul bércek szorosain, keletéjszaki irányából halk kanyarodásban éjszaknak fordúl, 35 mf folyása után Alexicénél hirtelen nyugati irányba szökelvén, átlép a szerb határon. Folyása gyors, medre kavicsos, sekély.

3. A *Mláva*. A Slatova és Hajducka hegyek aljában veszi eredetét, tölgyerdővel borított, mélyvésetű völgyben éjszaki irányban futja 14—16 mf hosszaságu pályáját. Kulichnál

az Ostrov szigetet átövedző Duna jobb ágába szakad. Medre sekély, kavicsos, nem hajókázható, a rögtöni áradásnak ki van téve, kivált tavaszkor, ekkor át nem gázolható.

4. Az *Ipek*. Forrása van a Hajducka hegykúp alján, folyása éjszaknyugati. Rajonabona és Voluja közt sziklatömegű szoros völgyön törődik át; 12—15 mf. pályájának gyors átfutása után Gradistenél a Dunába szakad. Medre sekély, átgázolható.

5. A *Porecka*. Ered a Zeragum hegy alján, folyása éjszaki irányban, gyors és néha zuhatagos, medre sekély, nagyon zordon vidéken átfutva a Dunába ömlik.

6. A *Timok*. A Hajducka, Slava és Zeragum hegység keleti oldaláról számos bérczuhatagok ömlenek le, közöttök a Mocna hegy tövében eredő *Kis-Timók* is, melyekből veszi a Timók vizenyeit. Folyása Golincéig keleti irányban tart, itt éjszak felé fordúl, Kiovánál megszűnik kizárólag szerb folyó lenni, mert ezentúl 12—14 mf. hosszaságban Szerb- és Bolgárország közötti határt képez. Vidinből az út Nisszához a Timok vidékén fut keresztűl. Partjai Gregováig meredek szirtesek, ezentúl a rónán alacsonyabbak és agyagosak. Medre egyenetlen szélességü, amint a völgye összébb szorúl, vagy széttágul; néha 60 ölre is elterűl, mélysége ritka helyen hágja túl az 5 lábat, apró lapos járművekkel hajókázható, de sok helyen át is gázolható. Rokovicánál a Dunába szakad.

7. A *Száva*. A Drina torkolatánál valamivel feljebb érinti a szerb határt. A Dráva és Száva közti (volt) Magyarország, az úgynevezett Slavónia ellenében, mintegy 20 mf. hosszant, a Dunába szakadásaig képezi az ország éjszaki határvonalát. A Száva mind vízárja, mind pedig völgye sajátságánál fogva Szerbországra nézve nevezetes strategiai tárgy; jobb partja t. i. majd mindenütt úrkodik a bal parton, folyásának lassúsága miatt nem képes mindig felfogni a hegyekről medrébe ömlő vizenyeket, az áradat túlhágja a partot, s így sok mocsárt idéz elő. Szélessége Szerborszag alatt 2000 lábnyira tehető, mélysége 6—10 lábnyi, nagyobb teriméjü hajók járhatnak rajta. Belé ömlik :

a) A *Drína*. A csernogorai határt képző *Baba* hegyek közt veszi eredetét. Povajdánál egyesűl a *Piváv*al, elhagyja

nyugatéjszaki irányát, éjszaknak fordúl, Klokoticánál a Joica hegy alján érinti a szerb határt, körülbelűl 24 mf. hosszban képezi annak szélét. Izvornikon alúl már 1000 mázsa terhű hajókkal járható. Panovopolinál szakad a Dunába.

b) A *Kulubára*. Jablanik és Stubica hegyek forrásainak, Valievon alúli egyesülésökből ered. Folyásának kezdete az összeszorúlt szűk völgyekben sebes, azoknak szélesbedésével lassúbb, több nagyobb folyónak medrébe szakadásával 80 lábnyi széles; kisebb sajkákkal, melyeket *korubnak* nevez a föld népe, hajókázható. 12—17 mérföldnyi vízben gazdag folyása után Kertinskánál a Szávába ömlik.

Miután az érdekes kis országnak hegyei s folyóival megismérkedtünk, ismérkedjünk most meg annak néhány strategiai pontjával is. Ha arról volna szó : vajjon jelenkorunkban a hadügy oly nagy és sokszerű fejleményeinek ez időszakában Szerbországnak melyik pontjai bírnak jelentőséggel mind a támadó mind a védelmi harcban? egy külön hadtudományi munka válnék a feleletből, s ekkor nagyon is eltérnék értekezésem céljától; azért csak azon pontokra fordítsuk figyelmünket, melyek az 1454. és 1456. évi hadjáratban érdekkel bírtak; s mennyiben használták fel pedig azokat a hadakozó felek, azt az értekezés befejező §-ában terjesztem elő.

Szerbországot a világ mindnégy szakának oldala felől természetes gátonyok védik. Éjszak felé t. i. hajókázható két nagy folyó, a Duna és Száva, megerődítvén annak partját, *Szabács*, *Nandorfejérvár*, *Szendrő* és *Orsova* által az ellenségnek a két folyón megkisértendő átkelését meg lehet akadályozni egy részről, más részről pedig ugyanazon erődített négy tér lövegeinek ótalma alatt az ellenség birtokára irányzandó betörések elősegíttetnek, s a két folyónak az ellenség részéről hadműködési célokra való használása megnehezíttetik. Dél felől védi az országot az ellenség birtokára kidomborodó egy laktalan hegyláncolat, melynek lekonyúlata Bosnia, Albánia és Bolgárország felé meredekebb, zordonabb és járhatlanabb, mint a szerb oldalon, a népesség is túl ritkább, a föld termése silányabb. Mind ezen körülmények a támadó ellenségnek a szerb szélek felé közelítését nehezítik, a hadak öszcsoportozását akadályozzák. Kelet irányában Bolgárország elle-

nében a hegyvonalak szintoly zordonak, szintoly járhatlanok mint délszaki irányban. Végre nyugatnak Bosnyákország felé a Drina meredek vágványu szűk völgyei ótalmazzák. Szerbia belsejében bármi magas bércek, bármi vizenyős és gyakran szoros, szűk völgyek akadékossá teszik a vidéket; vannak mégis szabadabb területű mezőségei is, melyeken a védelmi hadak összegyüjthetők, egészséges táborba szállíthatók. Ilyen péld. a sürűen népesített Morava völgye Szendrőtől és Poserovactól kezdve Jakodinán és Csuprián át egészen Karanovácig és Alexincéig, nyugati részében pedig a termékeny macvai síkság Szabácstól fel egészen Busnicáig.

Az országnak majdnem közepén létezik egy vidék a *Sumadia* erdős hegység kebelében, t. i. a *rudniki kerület*, mely mintegy természetes fellegvár, vagy meredek erőd úrkodik az egész országon. A hegység tönke a *Sturac* bércben pontosúl össze, s ez képezi a természet e nagyszerű erődjének védtornyát. E szirttömeg egészen kopár; innét nyúlnak le köröskörűl meredek sikamban a hegység szoros völgyei, melyeknek rengeteg erdeiben számos szűk szoronga van. A népség szenteknek tartja azokat még mostan is, mert azok a zavargós időkben, hajdan és az újabb korszakban menedékül szolgáltak a megrémült földnépének, dacos védhelyűl az azok ótalma alatt összecsoportosúlt bátor harcosoknak, kik onnan gyakran sükerűlt kirohanásokat tettek; és az oda nyomulni merészelt ellenséges hadakat végkép tönkre verték.

Akármi jól védett ország szélén a természet mégis hagy nyilást is, melyen át annak belsejébe lehet jutni, mint ha az által figyelmeztetni akarná a természet ura az embert, hogy ölbe tett kézzel ne támaszkodjék egyedűl a természetes ótalmi pontokra, hanem karjait is használja önvédelmére. Igy van az Szerbországgal is. Éjszakról t. i. két nyitja van az országnak, az egyik a Dráva mellékéről az úgynevezett *Macvába*, a másik a temesvári Bánságból a *Morva völgyébe* tárul. Ámbár e nyilásokat a Száva és Duna védelmezi, mégis ha az átkelet a két folyón erőszakolva megtörtént, a betolakodott ellenség az elsőn át elfoglalja a macvai térséget, így ura leend azon rónaságnak, mely mind termékenysége, mind pedig népessége tekintetéből a tábor-állásra oly igen alkalmas, második által

birtokába veszi a Morava völgyét, mely a Szerbországban folytatandó hadjáratra nézve szinte nagy jelentőséggel bír. Délszakról is két nyiláson lehet bejutni Szerbiába: az egyik van Nissza felől a Bolgár-Morava partján Alexicénél, mely szorongát ha az ellenség elfoglalhat, eljutand a Nagy-Morava partján Cupriáig, hatalmába ejtheti az említett folyó termékeny völgyét; a másik Albaniából Novibazár felől az Ibar folyó mentében van, eljuthatni azon Karanováchoz a Szerb-Morava partjára, és így innét is a Nagy-Morava völgyébe. Ezen négy nyílás gyenge oldala most is, volt is Szerbországnak, azokat kellett annak *erődített térhelyek*kel biztosítani; így jöttek létre *Szabács*, *Szendrő*, *Nissza* és *Novibazár*. E két utolsó az ujabb időszakban elesett Szerbiától.

Az értekezésem tárgyaúl kitűzött harci esemény időszakában Szerbia szélét és belsejét több erődített tér védelmezte; ezek közt nevezetesbek voltak, s néhánya még most is fennáll, ú. m.

Szabács, a hegyekről lezuhanó több apró folyónak a Szávába szakadásanál Belgrádtól nyugatnak 19 mérföldnyire. *Szendrő* (Semendria, Smerderova), akkoriban a fejdelmek erődített székvárosa 6 mérföldnyire Belgrádtól a Morava partján. Alacsony falzat által egybekapcsolt négyszöges, magas huszonnégy torony háromszögű alakban képezi a belső várat, a város nyílt, hajdan mezővárakkal volt kerítve.

Grocka. Közlék-erőd volt Szendrő és Nandorfejérvár között, hasonnevű folyókának a Dunába szakadásanál. A Grocka folyó bal partja sík föld; a jobb ellenben fél órányi távolságban sürü erdőséggel borított magaslatokkal van kerítve, melyek a Dunára és Grocka felé meredek szegélyzetűek. Ezen magaslatok és a Duna képezik a $^3/_4$ órányi hosszú grockai szorongát.

Posszarovác. Négy mérföldnyire Szendrőtől; palánkozott földvár volt a Morava és Mlava közt a Dunára konyuló magaslaton.

Kosztolac, *Rama* és *Golumbac* a Duna partját szegélyező magaslatokon erődített térek valának. Nandorfejérvárral egybenfüggésben ezen hét erőd védelmezte a Szávát és Dunát, és biztosítá egyszersmind az ország éjszaki határszéleit.

Csuprio, a Ravenica és Csupria folyóknak a Moravába szakadásánál, és *Krusevac* zárták el a Morava völgyét az annak hosszában hadászott ellenség előtt.

Kragujevac, a Lipnica partján Krusevactól Belgrádba vezető uton, emettől 16, amattól pedig 10 mérföldnyi távolságban. Most a fejdelmek székvárosa.

Rudnik, a Sumadia erdős bércek közepett, és *Usica*, ugyanazon hegységnek nyugatra dülő lejtein a 2500 lábnyi magasságu Koblár alatt; továbbá:

Valjevo, a Kulubara partján, zárva tartja az Uzicához vezető szorongát.

Szokol, hegyi erőd Szabács, Zvornik és Valjevo között, végre:

Prisztina. Erődített város volt a több ütközetről híres *Kossow* (Rigó) mezőn; képezik azon várrendszert, mely az ország belvédelmére szolgált, midőn t. i. az ellenség már a határszéleket erőszakítva, az ország keblébe nyomúlt volna. Ha az ember körültekinti ezen erődök helyzetét, meg nem tagadhatja azoknak egymásba függő szerkezetétől a strategiai szakavatottságot, mely a régi szerbeknek becsületére, hírnevöknek öregbítésére szolgál.

Tekintsük meg most már *Nandorfejérvárt*, melynek falai között, falai alatt történt honunk s nemzetünk történelmében azon nevezetes harci esemény, melynek ma *négyszázados emlékünnepét üljük*. Büszkék lehetünk fegyverünk ama dicsőségére; de elszomorodik minden jó hazafi lelke, midőn látja hogy azon fegyver, mely a hazát s fejedelmét védeni tudta s annyiszor védette, most gyászfátyolba burkolva, széttöredezve hever.

A *Kubar* hegytönknek ágazatai szétterjednek a Kolubara és a Nagy-Morava között, azoknak egyik köre *Kosma* kúpban felcsúcsosodva a Szávára és a Nagy-Dunára hajlik, ennek vég magaslatán 100 lábnyira feldomborodva a Duna színe fölött, áll *Nandorfejérvár* (Belgrad, Belgorod, Alba Graeca, Görög-Fejérvár). A Száva, mielőtt a Dunába szakadna, megváltoztatja folyamvonalát, a Duna zuhama ellen fordúl, s így alakúlt azon félmérföldnyi hosszaságu háromszögű zug, melynek legvégső csúcsán fekszik az erődített város. Már maga a

természet kimutatta, miszerint itt várnak kell állania; a rómaiak is megértették azt, azért is ide építették a régi *Sigidunumot*, hogy úrkodjék a Dunán és Száván, úrkodjék azon révponton, mely a Dunán át a magyar rónaságba vezet. A hadi művészet és természet által egyaránt meg van erődítve. A mint most áll, az más lapra tartozik; szóljunk arról, milyen volt az Hunyadi korában. A város területe a Duna és Száva partjaira hajlott le, körűl vólt véve gátonyozott kőfallal, ordonyai helyett számos tornyai voltak, melyekből a *kárpitonyokat* (curtine) lehetett védeni, oldalt bé lehetett lőni a körfalakat védő, majd vizenyős, a partozaton feljebb száraz árkolatokba. Az árkok ellen nyesgyéi itt s ott, de kivált a tornyok ellenében palánk cövekzettel voltak ellátva. A legmagasabb ormán — a Duna és Száva közé beszögellett hegylábnak — emelkedett a tulajdonképi erőd a felső-vár név alatt, tornyai és árkolatai ennek is voltak, kapuja három, a Duna felé egy, a Szávára is egy, harmadik a városra tárült. A felső vár úrkodott a két folyón, úrkodott a városon is. A felső várban volt a várhad laktanyája, volt Hunyadinak várlaka is, mely erődített kapcsolatban állott a tulajdonképi felső erőddel.

A Duna és Száva partjain való fekvése strategiai tekintetben tekintélyes ponttá teszi Belgrádot. Akkori időben Buda és Byzanc közti közlékpontnak tekintetett, és keletszak felől nyitja volt Magyarországnak. Belgrád már fekvésénél fogva is, ámbár azelőtti erődművei nem voltak oly nyomatékosak, mégis gyakran számos csatáknak lön színhelyévé, melyek közől a nevezetesbeket itt röviden említésbe hozom.

1086-ban *Árpád Salamon* királyunk rohammal foglalta el az addig a görög császári birodalomhoz tartozott Belgrádot, s így aztán magyar uralom alá kerűlt az. Gyakran végkép elpusztúlt, ismét fölépűlt a bolgárok, görögök és magyarok folytonos hadjárataiban, ura gyakran változott, mert az a szomszéd államok közt a viszály almája volt, míg végre XIV. században a bosnyákok elfoglalták, és 1343-ban *Dusán István* király alatt az akkori hadművészet szabályai szerint ismét állandó erőddé alakíttatott.

A hanyatlásnak indúlt görög birodalom vég elpusztulása

minden órában bekövetkezhetett; Szerbország állása a magyar birodalom irányában fejdelmeinek fonák politicája szerint mindinkább ingataggá lön : a magyar államnak tehát arról kellett gondoskodnia, miszerint Magyarországnak ezen kapuja kelet irányában magyar birtok alá kerüljön, nehogy azon az ellenséges özönletek honunkat mi hamarább elborítsák. Azértis 1443-ban Szerbország akkori urával *Brankovic György*-gyel Zsigmond király oly szerződést kötött, miszerint cseréjében Brankovic Magyarországban majdnem oly nagy kiterjedésü birtokot kapott Belgrádért, mint egész Szerbia. Igy jött Nandorfejérvár magyar uralom alá, és Zsigmond király *Hunyadi János*ra bízta azt, ki azt, mint a hadtudományi tekintetben annyira nevezetes tért, mint a keresztyénség előordonyát a mindinkább közelítő ozman hódítások feltartóztatására, tehát Dusán István erődítéseit még több erőművel nagyobbította.

Jól megerődítve, jól fölszerelve Nandorfejérvár 1440-ben *Thaloci Sovány János* vezérlete alatt, ki egyszersmind vránai perjel is volt, két havon át ellent állott *Murad* szultán nagyvezérének *Ali bei*nek, ki a Dunáról 100 vitorla erősségü flotilla közremunkálásával, szárazon pedig több magas gátonyról, honnan szakadatlanúl szóratá a kőzáport a táborított városra, meg akarta vívni. A várőrizet tűzlöveggel felelt az ozmannak minden felhivására. A rohamlók alatt tűzaknákat is röpítettek fel a magyarok, öltek is irgalmatlanúl rakásra sok vakmerő törököt; mígnem Ali felhagyott végre a táborítással, 17,000 harcost áldozott fel a nagy próféta dicsőitésére, és szégyennel vonúlt el Belgrád alól. Az arra következett évben maga Hunyadi, *Izsákot*, ki magát szendrői basának nevezte, Nandorfejérvár falai alatt egy kemény harcban tönkre verte, és a város alól elriasztotta.

Mi történt 1456-ban Nandorfejérvár alatt, arról alább leend szó.

Hogy pedig Belgrád továbbá is mindenik kornak hadászatában nevezetes strategiai pontnak tekintetett, tanusítják az ott történt későbbi nevezetes harci események is; többi között:

1521-ben II. Lajos király alatt kemény táborítási harc

után *More Mihálynak* és a vele cimboraságba szövetkezett rácok árulása következtében az ozmanok hatalmába esett, és 167 évig török uralom alatt maradt.

1688-ban az osztriai hadsereg, melynek soraiban honfiaink közől több ezer harcolt, szövetközve a német-birodalmi államok hadnépével, rohammal vette bé Belgrádot. Az egyesűltek fővezére, *Maximilián*, baváriai választó-fejdelem volt; a török várhadat *Ibrahim* basa vezénylette. *Serényi* tábornok, mint hadszermester, igazgatta a táborítási munkálatokat. Ekkor nyerte Belgrád nagyobb kiterjedésű erődműveit.

1690. A keresztes zászlók nem sokáig lobogtak Belgrád tornyain; a törökök rohammal vették be azt október 18-kán. A táborítást *Kiuperli Musztafa* basa, a magasporta nagyvezére vezényelte. A várhad német népből állott, vezérei voltak *Aspermont Reckheim* gróf és *Croy* herceg — az Árpád fivér egy eltévedett sarjadéka. Mindkettőnek sikerűlt egy tűzakna fellobbanása-okozta zavarodás alatt a városból elillanni.

1693-ban az osztriaiak rendszeres táborítással megtámadták Belgrádot, de minden süker nélkül. A támadók vezére a fentebbi *Croy* herceg volt, ki a megcsonkúlt hadvezéri becsületének kitisztítására sept. 17-kén, miután a fölmentő török hadseregnek *Biklu Musztafa* basa nagyvezér parancsnoksága alatti közeledését megértette volna, megrohanta Belgrád falait, de nagy veszteséggel visszaverettetett, s a táborítás végkép megszűnt.

1717-ben esett meg a hadi történelemben oly igen nevezetes megtámadása Belgrádnak, melyet *Szavojai Jenő* herceg vezénylett. A város és erőde több napi táborítása után, aug. 18-kán, a mely idő alatt mind az ozman várhad, mind a támadó cs. kir. hadsereg fényes tanuságát adá hadászszellemének, alku szerint megadta magát. A várművek új alakot nyertek; de már az 1739. évi okt. 2-kén kötött belgrádi békeszerződvény következtén Nandorfejérvár újra a török hatalmába került.

1787-ben decemb. 2-kén a genialis lelkületü II. *József* császár, mielőtt a hábor üzenete a szultánnak diplomaticai úton megküldetett volna, egy rögcsapással akarta elfoglalni Belgrádot. E furcsa merényletet négy magyar ezreddel *Al-*

vinczy tábornoknak kellett volna végrehajtani; de biz az a népek törvénye sértetlen fenmaradására — tévedésből nem sükerült.

1788-ban febr. 9-kén a hábor meg lőn üzenve. Készületek tétettek Belgrád megtámadására; minthogy azonban *Lascy* tábornagynak egész hadászata fonákul tervezve fonákul ütött ki, a megtámadásnak mi eredménye sem lön; mígnem végre: 1789-ben az öreg *Loudon* a hadjáratnak sikerdusabb lendületet adott. Sept. 12-kén az osztriai sereg Belgrád alá jutott. Az erőd parancsnoka *Ozman* basa volt. Oct. 7-kén már feladta magát a város; de a legközelbi békekötéssel újra a nagyúr hatalmába került.

1807-ben január havában a fellázadott szerbek *Czerni György* vezénylete alatt több évig tartott harcolás után elfoglalták Belgrádot, és a szerb szabadság zászlója lobogott Nándorfejérvár tornyain; de

1812-ben a bukaresti békekötéssel a felső erőd török kézre jutott; a város maga pedig Szerbországgal a szultán uralmától függő szerb fejdelem kormánya alatt van.

4. §. A harcoló erők és a vezénylő kitünőbb személyiségek megismértetése.

Az Árpád-vér fimagva szakadtával megkezdettek a bonyodalmak az elárvult országban; a leányág rokonai közől többen mint trónkövetelők léptek föl a római curiának majd pártolása alatt, majd annak ellenére, kezdetöket vették a belhábor nyomorai, a minek csak a dicső *I. Lajos* szilárd alapokra fektetett kormányzása lön megszüntetője; de őt nem áldotta meg fimagzattal az ég. A nagy királynak elhunytával az elszomorodott hazának sok oka volt három évig gyászolni, megsiratni a magyar nap alkonyodását. A nagy királylyal, a szeretett lovagias fejdelemmel sírba szállt a nemzet daliás dicsősége; az Árpádok utáni belvihar ezer körmű karcolásaival újra dúlt a haza vérző keblében.

Úgy látszott azonban, mintha az *irgalom istene* vagy megsokallotta volna már a négy folyam vidékein letelepült keletnépének határtalan sanyarát, vagy mintha elenyészte

előtt isteni ujjának mutatásával ki akarná jelölni az útat, melyen lehetséges volt volna még bejutni az önfentartás csarnokába a szétbomlásnak indúlt magyar államösszegnek, vagy hogy a sírba dőlendő nemzet vigyen legalább magával vigasztalásul az örök enyészetbe egy nem rég múlt dicsőségre viszszaemlékezést, és sírkövére aggathassa a diadal harcias jeleit is : a *hosszas borúra rövid derű mutatkozott a magyarok egén.* Mert épen akkor, midőn mind a keletről határszéleinken dulongó, már a velünk szövetséges tartományokba csapott izlam özönlése, mind a nyugatnak mífelénk irányzott kiterjeszkedő vágya el-elmosott bennünket, és mind a két veszély erőszakos hulláma össze-összecsapkodott fejünk fölött : egy férfiú jelent meg a szorongatott magyar nép között, kinek hívatása volt, letörleni a haza szentének orcájáról a vérző könnyeket, megmenteni a hont a kivülről fenyegető vésztől, elűzni az ellenséget határszéleinkről, megtörni vágyódásait hódításokat tennie a szent koronához tartozó országokban; helyre állítani a belcsöndet, a törvények méltóságát, letörni a féktelen oligarchia szarvát, a *veszszen a világ, csak hogy éljen az igazság!* jelszónak teljes mértékben valósulást adni; tekintélyt szerezni a magyar fegyvernek, a merre csak villogtatja azt nemzeti haderő; lemosni a királyi trón bársonyáról a vért, melylyel azt az asszony király rokona leggyilkolásával bészennyezte; helyre állítani magok a fejdelmek által eljátszott királyi legfelsőbbséget, jogába helyheztetni a végrehajtó hatalmat, de jogába, elidegeníthetlen jogába a nemzetet is; új uralkodó dynastiát teremteni; beiktatni azt az Árpádok királyi székébe, szóval: a jövendőnek más irányt adni, a történelem lapjaira dicső, egy nemzet életéhez méltó korszakot jegyezni. Az *isteni irgalom ezen küldöttje : Hunyadi János* volt.

Hogy e nagy férfiú és sarjadéka képes volt volna megfelelni azon nagyszerű küldetésnek : tanusítja az ország kormányzójának egész élete, annak folytában összes államtettei mind benn az országban, mind künn az ellenséggel szemközt, tanusítja László fiának nagyratermettsége, és a királylyá lett Mátyásnak országló erélye. Azonban máskép tetszett a nemzetek sorsát vezető végzésnek; a gondviselés súlyos kezét nem vette le a magyar nemzetről. *Nagy bűnt, égbe-kiáltó bűnt kel-*

lett annak elkövetnie, hogy oly nagyszerűen bűnhödött. László, a legdaliabb, legszebb lovaga széles Magyarországnak, az ifjú kornak legszebb szakában, midőn a férfiú még csak szeretni tud hazát és hölgyet egyaránt, midőn szivébe nem fészkelheti be magát sem gyanú sem gyűlölet, midőn még a könnyebb tiszta vér nem fér egybe az előre néző óvatossággal, áldozata, gyászos áldozata lőn a már atyját is megrontani törekedő, magát a fiatal királyt is behálózta legundokabb csinynek, melynek finoman szőtt szálai kihullnak kezeinkből; a történész csak sejdít, de positiv tényt nem állíthat fel. Azon fő, mely koronákra teheté magát érdemessé, bakó pallosa alatt hullott a porba, vére azon tért festette, hol nékie uralkodnia illett. *Mátyás*, az igaz, király lett, a legnagyobb, legdicsőbb királyaink egyike, de fiát nem ültethette királyi székébe. Amaz alattomos csiny finom szálai, mely azon rejtelmes gépet mozgásba hozta, melynek nyilai megtörtek ugyan a nagy kormányzó ércmellén, lesujták a fiakat, az egyikét nyilvánosan mint gonosztevőt minden törvényes eljárás nélkül, dacára a királyi eskünek, dacára az anyát megnyugtató szónak; lesujták a másikat is *gyanítólag* a rothadt fügék között. Ennek eleste annál sebzőbb volt a nemzetre nézve, mert őt mint királyt érte élete közepén, országlási pályájának legszebb, tettben, reményben legdúsabb futásában érte, lesujták az onokát is, mert eljátszották tőle atyja koronáját, mellőztetett az uralkodónak nevelt ifjú azon ürügy alatt, mert *őt nem szülte királyné*. A gép mind ennyi áldozat után sem szűnt meg működni: kiírtotta a gyűlölete tárgyává tett családot; most az egész nemzetet, annak egész birodalmát tette ki tárcsául mérges nyilainak. Egy gyámoltalan fejedelem lön az erélyes Mátyás utóda, ezt követte a mohácsi vésznap, ismét egy gyermektelen fiatal királynak a csatatéren eleste; a többit följegyezte Clio gyászbetűkkel, az *írás tintáját egy egész nemzet könyével keverte*.

Az értekezésem tárgyaúl kitűzött harceseményben legkitünőbb személyiség volt *Hunyadi János*. Személyiségével meg kellene ismértetnem az olvasót a hadtörténészet elveihez szabott feladatom szerint, de miután egy nagybecsű munka forog most az irodalom körében, értem: *Teleki József* gróf feledhet-

len elnökünk *Hunyadiak Kora* című munkáját, melyben az enyimnél sokkal avatottabb kéz adta rajzát a nagy képnek, oda utasítom olvasóimat.

Mint hadvezér elvesztette bár ő a várnai ütközetet (1444), el a rigómezeit is (1448) a törökök ellen, Giskra ellen sem igen boldogúlhatott a felső-magyarországi erődök közti harcolásaiban; de ha tekintetbe veszszük hazánknak akkori honvédelmi rendszerét, tekintetbe a hatalmas oligarchia ellenében volt állását : csodálkoznunk kell, hogy annyi erélyt fejthetett ki a török elleni hadjáratokban, midőn honn némi tekintetben még hatalmasabb ellen kellett küzdenie, mint a nyílt csatatéren; midőn oly igen szerettek az urak a külföld fényes, de soha nem teljesített igéreteivel takaródzni, hogy annál kevesebbet vagy mit se tegyenek Hunyadi felszólításaira; midőn a honvédelemre nézve a legüdvösebb törvényeket hozták létre a honatyák, de a végrehajtó hatalom azokat életbe léptetni vétkesen elmulasztotta, vagy legfeljebb egy évnél tartósabb életet adni azoknak nem volt képes soha. A mennyit Hunyadi ily zsibbasztó körülmények közt tett, csodánkat érdemli, és ő korának első rangu hadvezérei közé méltán sorolható.

Ezen nevezetes hadjárat nevezetesb személyiségei közé számítani kötelességemnek ismérem *Kapisztrán János* szerzetes barátot is. Csak így nevezem őt, mert így írva ismeretes ő történelmünkben, így nevezte őt a magyar keresztes had, ezen magyarosított névvel lön ő közös atyja a nandorfejérvári tábornak, lelki barátja s tanácsadója a magyar fővezérnek.

Ő *Joannes de Capistra* vagy *Capistranoi János* barát név alatt még 1451. évben V. Miklós pápa intézkedései következtében hagyta el szülő földét, a nápolyi királyságot. A szent kereszt apostoláúl volt ő küldve, de nem mint a biblia apostolai, az olajág békelobogója alatt szerte hirdetni a *Megváltó* által nyilatkozott üdvözítő vallást, terjeszteni azt, hol csak ember lakik s hivőket szerezni az anyaszentegyháznak; a szent kereszt apostolaúl volt ő küldve de harcias szellemben, az olajág helyett fölfegyverzett karral, hadakat toborzani az anyaszentegyháznak, nem visszafoglalni többé a szent városokat, melyeknek falain az izlam zászlója lobogott már, és annyi véráldozat dacára végre is a Krisztusban nem hivők lettek és

maradtak a Szent-föld urai mind ekkorig, hanem gátat vetni az izlam terjedésének, gátat vetni a török hódításainak, a byzanci császárság elbukása után megvédendő a keresztyénség végső ordonyát, *Magyarországot*, melynek védfalait csapdosta már a hódító özönlés pusztító hulláma. Legelőbb is a királyi udvarnál Bécsújhelyben jelent meg a szent atya követével, később Bécsben, utóbb Brünnben; a *pünkösdi szent lélek* sugallata által értette ő a különféle nemzetek nyelvét, mint értették az evangeliumot hirdető szent apostolok, lángoló ékesszólásával magához igézett ő minden hallgatót. Szász- és Felső-Németországot bejárta, be Sléziát is. Nem elégedett meg, csak a német ajku népek közt hírdetni a szent hábort, fölkereste a szláv nyelvűeket is, izgatott a buzgó keresztyén és vitéz lengyel nép között is, osztogatta a veres keresztet; végre 1455-ben Hunyadinak győzelmes szerb-bolgár hadjárata után Magyarországba jött. Itt nyílt legkedvezőbb alkalma előbb Győrött a fiatal királyt, később a Budán öszvegyűlt rendeket harcra buzdítani, az országban szinte legnagyobb erélylyel toborzotta a keresztes hadat. Kedveltté, csudálttá tudta ő tenni magát a köznép előtt, megnyerte föltétlen bizalmát és barátságát a fővezérnek is, ki ővele a legkomolyabb harci tervezetekről szeretett tanácskozni, véleményét a magaéval mérlegbe vetni méltónak tartotta.

Midőn Kapisztrán személyiségét itt említésbe hozom, nem akarom állítani ez által, mintha ő valamely kitűnő katonai egyéniség volt, vagy épen még hadvezéri tulajdonokkal is bírt volna. Ő bátor férfiú volt, rendíthetlen a legnagyobb veszélyek közepett, szónoklatával be bírta vezetni a harcosokat a halál legirtózatosabb pusztításai közé, és a gyakran felbomlott rendet a fegytelen gyülevész keresztes nép között csupán személyes fölléptével, szívre ható dorgálásával helyre tudta állítani. Minő bizalommal, minő föltétlen engedelmességgel csüggött Kapisztránon a harcok embere, például följegyzette a krónika *Dugovics Titus* elszánt áldozatát Nandor-Fejérvár tornyán. Ugyanis a város falainak megrohanásakor egy vitéz janicsár a torony fokára kitűzte már a félhold zászlaját, győzelmet ujjongatott, bátorítva hítta fel bajtársait. A torony belüregeiben hallá ezt Dugovics, azonnal fölsietett

annak párkányozatára, megküzdendő ott a zászlós janicsárral. Dugovics, kardjával nem férhetett a magát vitézül védő törökhöz; ölbe ragadá tehát őt, így akarta letaszítani a toronyról, azonban így sem boldogúlt, az izmos mozlim megbirkozott így is Dugovicscsal. Ez küzdelem közben megpillantá a keresztesеit a körfal védelmére vezető Kapisztránt. „Üdvözülök-e, apám! kiálta kérdezőleg Dugovics, ha levetem magamat e pogánynyal a mélybe?“ — „Üdvözülsz, fiam! felelt a barát, a vértanúk szent koszorúja leend jutalmad, áldásom kövesse vitéz tettedet!!!“ Dugovics erre egy rugást adott magának, fölemelte az őt átkorolt törököt, s lezuhant vele a falak mély árkába. A keresztesek *Hosanna in excelsis*-t énekeltek lent a körfalak alján; a félholdas zászló így eltűnt a torony fokozatáról.

Nem volt ő ment, mint akárki más is, kivált akkoriban a vallási türelmetlenség mételyétől, bizonyítja ezt többi közt a győri országgyülésen történt nyilatkozata, midőn t. i. *Brankovic György* a szerbek fejdelme a magyarok segedelmeért esedezett, egyszersmind szentűl igéré, hogy tízezernyi szerb hadát a magyarokéval egyesítendi, mihelyt azok átlépendik a határszéleket. Kapisztrán, vallási túlbuzgóságában, térítői hevesködéssel arra szólítá fel a szerbek fejedelmét, miszerint, ha ki akarja érdemleni a catholicus fejdelmek pártolását, tagadja meg a schismát, térjen az egyedűl üdvözítő vallás keblébe. Erre a kilencven éves ősz fejedelem visszautasítólag válaszolt, mert bosszantotta őt, hogy annyira vagy esztelennek, vagy gyermeknek hiszik, és ő most megtagadhatná azt, mit eddig üdvösnek s helyesnek tartott. Brankovic elszomorodva hagyta el Győr városát, mert látta hogy ármány szövetkezik az állam életébe, és a helyett hogy a török legyőzésére fordítanák az illetők figyelmöket, az emberek térítgetésével vesződnek.

Kapisztrán nemsoká élte túl Hunyadi barátjának elhúnytát. A nandorfejérvári dicső évben october 26-kán a szent Ferenc-szerzetesek újlaki kolostorában halt meg. A nép szentnek tartá őt még életében, csillagkoszorút látott már fején, de a szentek sorába *a római szent atya engedelmé*ből csak 1690-ben juthatott; ünnepét a catholicus világ oct. 23-kán ülli.

A magyar tábor nevezetességei közé tartoztak még: *Szilágyi Mihály* Hunyadi János süve, a nándorfejérvári erőd parancsnoka. *Kóróghi János* (Teleki szerint: Kórógyi) machói bán, *Kanizsai László*, *Rozgonyi Sebestyén*, *Országh Mihály*, *Bastida János*, a pirenéi félsziget fia stb.

A török krónikaírók ismeretlenek levén előttem, az olvasót nem ismértethetem meg az ozmán hadsereg nevezetes férfiúival, csak magát a hadsereg urát, a hatalmas II. *Mohamed* szultánt mutathatom be. Született ő 1430-ban. Nandor-Fejérvár alatt huszonhat éves volt. A nagyra termett fejdelemtől a férfikor legerélyesebb szakában csak nagyot lehetett várni; 1451-ben lépett a szultánok trónjára. A szerail akkori barbár szokása szerint *Ahmed* testvéröcsesét megölette, ennek anyját, a szinopei szép hercegasszonyt, — egy rabszolgának vetette nőül. Minekutána így biztosította volna legfőbb hatalmát a megtörténhető zavargások ellen, részéről is helybenhagyólag megerősítette mind azon szerződvényeket, melyeket atyjával kötöttek; de mindemellett már azon tervén dolgozott: miképp lehessen Byzanc elfoglalásával egy csapással véget vetni a byzanci birodalomnak.

1453. apríl havában szoros táborítás alá vette a császárok székvárosát, és már ugyanazon évi május 29-kén még neve is megszűnt a byzanci birodalomnak. A elfoglalt várost Mohamed székhelyéül választá, a szétrombolt erődművcket helyre állíttatá, és a Dardanella várait fölépítteté. A görögöknek szabados okmányokat osztogattatott, ez által biztosítá személyöket, biztosítá fekvő birtokukat.

1454-ben saját vezénylete alatt Szerbiába nyomúlt, Hunyadi János vezérelte ellene a magyar hadat. Ezen hadjárat történelme, történelme az 1456. évbelinek is, s előjövend jelen értekőzésem 5. és 8. §-ában.

1458-ban Mohamed megkezdé hadjáratát Morea ellen, két év alatt bevégzé azt; Görögországnak valamennyi részlete az ozmánok uralma alá jutott, kivéve Albániát és Epiroszt; fejdelem maradt itt az 1461. évi békekötés szerint is *Skander bég*. Ugyanez évben a Byzancból elűzött Komnénok kisázsiai birodalmát, Trapezuntot meghódította, az arra következett évben Lesbos szigetet foglalta el.

1463-ban majd egész Boszniát elfoglalta. Ugyanazon évben a velencei köztársaság hadat üzent a szultánnak. Három évi véres harc után a köztársaság több hadvezére minden süker nélkül folytatta a háborut, sőt a velenceieknek a görög hegyek közti birtokai, s több apró szigetek a török hatalmába kerültek.

1466-ban Mohamed Ázsiában bevégezte a karamanok elleni háborut. A Karaman-dynastia 166 évig uralkodott Kis-Ázsiában majdnem örök harcban az ozmanidákkal. Valahányszor egyik vagy másik keresztyén hatalmasság háborba keveredett a török szultánnal, a karamánokat szövetségben látjuk azokkal, míg végre sikerült Mohamednek elpusztítnia az ozmánok ezen örök ellenét.

Míg Mohamed fegyvere Kis-Ázsiában igénybe vétetett, Skander bég három török hadat semmisített meg, ő lett most a szultánnak legveszélyesebb ellene.

1470-ben Negroponte szigetét vette Mohamed táborítás alá. 300 vitorla hetvenezer harcossal elzárolás alá vette a szigetet, ugyanannyival lépett a szultán szárazra. Julius 12-kén rohammal elfoglalta az erődöt, a várhadat szokása szerint kardra hányatta. Magyar-, Horvát-, Koronta- és Stájerországnak ezentúl négy éven át kellett éreznie a török szomszéd alkalmatlanságait, kalandozó hadai pusztíták az említett országok határszéleit. De Havasalföldön és Moldvában a szultán hadjárata a magyarok ellen nem volt szerencsés, nem volt továbbá sükere Lepanto és Trója táborításának sem.

1477-ben *Omár* basa megverte a velenceiek seregét *Norello* vezérlete alatt, az Isonzo és Tagliamento közti vidéket kedvökre pusztíták a török hadak, következő évben győzelmet vívtak ki azok Trójánál, Skuttarinál, Drivaszto és Alessziónál; 1479-ben ismét Magyarországba ütöttek, de pórúl jártak a kenyérmezei csatában. Rhodus szigetnek három havi sükeretlen táborítása volt Mohamed szultánnak utolsó tette. 1481. május 3-kán halt meg ötvenegy éves korában. E győzelmes szultán ***két császári birodalmat*** (a byzancit és trapezuntit) hódított meg. Európában elfoglalta ***Szerbiát***, ***Boszniát***, ***Moldvaországot***, ***Albániát*** és ***Moreát;*** Kis-Ázsiában ***Kasztemun***- és ***Karamanország***ot; ura lett ***Negroponte***, ***Kephalonia***, ***Lesbosz***,

Lemnosz, *Tenedosz*, *Imbrosz* és *Thasosz* szigeteknek, 200-nál több város nyitotta meg kapuit a győzelmes előtt.

A szultánok közt Mohamed volt az első, ki a tűzi fegyvernek, kiváltkép a nagy lövegnek harcokbani terjedtebb alkalmazására figyelmet fordított, figyelmet úgy szinte a hadaknak rendszeres élelmezésére is; mindkettőnek nyomát látni fogjuk Nandorfejérvár táborításánál; látni fogjuk egyszersmind a fent megjegyzett §-okban, miszerint Mohamednek hadjáratai meghatározott strategiai combinatiókon alapúltak, nem voltak azok többé minden alapzat nélküli dulongások, elpusztításai a harcok színhelyére kitűzött vidéknek.

Mind ezt csak azért sorolom elő hogy kitűnjék, minő ellennel volt küzdelme hősünknek az elemzésem tárgyává kitűzött két hadjáratban, és hogy a történelemnek azon megjegyzése, miszerint Mahomed meghallván *Hunyadi J. halálát*, fájlalta azt, sajnálta is egyszersmind; mert egyedűl őt tartotta az akkor élt hadvezérek közől magához érdemes ellennek, nem volt az üres bók, nem volt minden értelem nélküli nyilatkozat.

Mohamed szultánon kivűl lehettek, voltak is minden bizonynyal a török hadseregben nevezetes személyiségek; mert a hadi történész azt föl nem teheti, miszerint oly nagy hírű hadúrnak, mint II. Mahomed volt, roppant seregében nem voltak volna oly harctapasztalt vezérek, kik uroknak bizalmát teljes mértékben s meg is érdemelve bírták; de miután én kelet krónikáit nem ismérem eléggé, Hammer Purgstall munkája sem említ olyakat, elég legyen csak annyit hoznom elő, miszerint *Karacsi* basa s ruméliai beglerbégnek jeles egyéniségnek kellett lennie kétség kivűl, minthogy történelmünkből kitűnik, miszerint a julius 21-ki rohamlás előtt a résromok megszemlélése alkalmával történt agyonlövettetése közönséges zavart okozott a török táborban, a szultán fájlalta a jeles harcfinak kivált a sorsdöntő vállalat előtti kora elhunytát.

Ferik vagy *Fericbei* (Telekinél *Firuz bég*) is az ozman sereg nevezetességei közé tartozott. Ő ki volt küldve ura által már 1454. tavaszán Krusevacnál állodást foglalni, a város omladozott erődműveit helyre állítani, egy elgátonyozott táborállást a két Morava egyesülésénél kitűzni, a szofiai tábort Szerbországgal egybeköthető közlék-utakról jó eleve gondos-

kodni, és az utakat Morava völgyén le Szendrő felé használható állapotba tenni. A bei pontosan teljesített mindent. Látni fogjuk továbbá, hogy az 1454. évi hadjáratban, midőn Mohamed Szendrőnél kudarcot vallván, onnét nyakra főre eltakarodni kénytelenítteték, Ferik beire bízta az utóhad vezényletét; megbízta őt továbbá hogy az előre tolakodó magyar had feltartóztatására Krusevacnál a harcot elfogadja, és mindaddig küzdjön a győztes ellenséggel, mígnem a szultán a sereg zömével áthuzódott az alexincéni szorongán. Ferik bei, mennyire körülményei engedték, és 32,000 török harcossal a győzelem tudtában bátran előre nyomúlt ellenséggel bármint lehetett, megfelelt nehéz feladatának.

Érdekes volna tudni mind a magyar, mind a török sereg valóságos létszámát, tudni egyszersmind: mily arányban állott a gyalogsággal a lovasság? minő volt fölfegyverkezetök, a tüzérség mily fokozatán állott a hadmüvészetnek? a kézi tűzfegyver mily szerepet játszott a két ellenkező seregnél? Mind ezt mily érdekes volna tudni! De történelmi forrásaink e tekintetben nem nyújtanak kielégítő tudósításokat, mert akkori krónikásaink nem igen foglalkodtak olyas följegyzésekkel. Mennyire nyomozásaim sükere kiterjedhet, e történelmi nagy hiány némi pótlására ennyi most elég legyen; egészítse ki a hiányt nagyobb mérvben az, ki nálamnál jártasabb a krónikákban, én a hadi történészet nevében nagy köszönettel veendem.

A magyar hadsereg nem volt többé oly erős sem szerkezetében, sem létszámában, mint volt az 1454. évi hadjáratban; mert az ugyanazon évi január havában országosan hozott honvédelmi határozatok, miután az oligarchia mindig jól értett maga számára az őt is terhelő kötelezettségeket meghatározó törvények alkotásában hátulsó buvajtócskát hagyni, részint nem hajtattak végre, részint, miután ki lön akkor mondva, hogy azon határozatok csupán az akkori bonyolodalmakra vonatkoznak, azoknak szüntével elvesztik minden kötelmi érvényességöket. Ennek következtében miután 1455. évben egészben véve habár béke nem volt is, de a hábor nagyban sem folyt, s Hunyadi győzelmei Szendrőnél és Krusevacnál valamennyire megtompították a fenyegető vész agyarát,

ennek azután az az eredménye lőn, hogy a ki henyélni vagy a Hunyadi ellen szőtt ármányban részt akart venni, egész kényelemmel ringathatta magát az országnak képzelt veszélyen kivüliségében.

Az országnagyok, kivált a Duna alvidékétől távoliabbak banderiumai közől kevesen jelentek meg a gyűlhelyen, néhányan csak akkor, midőn a török tábor elpusztult már Nandorfejérvár alól. Jelesbjei a hadseregnek a Hunyadinak saját zsoldján tartott harcosok voltak; a hadsereg nagyobb része azonban keresztesekből állott. A keresztes had pedig, kivéve mindenféle nemzetnek hadastyánait, papokból, szerzetes barátokból, remetékből, diákokból, kézmívesek-, földmívelő köznépből állott. Mindenki óhajtott vértanú-koszorút nyerve üdvözűlni, és a jobbágy azonkivűl úrbéri kötelességei alól felszabadúlni, mert a kereszt fölvétele személyét attól fölmentette. Közőlök csak igen kevés jött jól fölfegyverközve a táborba. Többen csak a nandorfejérvári tárból kaptak fegyvert, nagyobb része azonban a nélkül maradt; csak kaszát, nyársat, rozsdás buzogányt, még rozsdásabb kardot, eltompúlt dzsidákat lehetett látni a keresztesek kezeiben. Akkor még fegyvergyárak nem léteztek, csak itt-ott fegyverkovácsok foglalkodtak azok készítésével; mi csuda sem tehát, hogy szűkében volt akkoriban a fegyver, arra szert tenni nagyobb hadseregnél nem könnyű feladat volt.

Harcágyuk, olyanok t. i. milyenek a hadakkal ütközetekben a csatavonalban állnak, a magyar hadseregnél akkoriban még aligha voltak. Hány ágyu volt Nandorfejérvár falain, szinte nem tudható; azonban bizonyossággal állítható mégis, hogy a tüzérség több ágyuval vett részt az erőd védelmében, mert a történelem mondja hogy 1448. évben, midőn II. Murad szultán alatt *Alibei* megtámadta Belgrádot, *Thalóczi Sovány János* várparancsnok több ágyut szegezhetett a megtámadók ellen, mint ezeknek volt, és a várhad lövegei a tűzaknák lobbanásaival vegyest nagy kárt okoztak az ozman seregben.

Azt tudjuk hogy a nagy lövegek, ú. m. az ágyuk stb. a hadaknál jóval megelőzték a tüzifegyvert. Az értekezésem tárgyaúl kitűzött harcias esemény korszakában is, még midőn

az ágyuk már szerepeltek — kivált a várak védelmében, a kézi tűzfegyverek, az úgynevezett puskák, annak kényelmetlen kezelése miatt, az ütközetben még igen alárendelt szerepet játszottak. Kezdetben ugyanis a puskák — valamint az ágyuk is a csövön felül fúrt gyúlukon át kanóczczal süttettek el. A kanócot a lövész egyszerűen kezében tartotta; későbben az oldalt a puskacsőhöz alkalmazott zárszerszámnak csappantyujába volt dugva, mely rugony által lebillentve a sziporkát a lőpor-serpenybe vetette. Ilyenek voltak a kézi tűzfegyverek vagy puskák 1456. év körül, s minthogy az ily kanócos fegyverek nagyobb részt oly hosszak és nehezek voltak, hogy szabad kézben alig lehetett tartani azokat, segítségül tehát a lövész földbe dugott villásbotra fektette a csövet, úgy célozott, s úgy sütötte el azt. Még nagyobb és nehezebb puskák voltak azok, melyek két kerekű böröckére helyhezve a várfalakon nyitott lőréseknél álltak, a támadókra onnét szórták le az apróbb golyókat. Ezeket régi harcosaink *szakálasok*nak nevezték; Belgrád falainak védelménél is lőttek szakálasokkal. Egy ilyenből eldurrant golyó lőtte le Karacsi basát is. A magyar hadseregnél Belgrád alatt még kevés puskalövész volt. A magyar harcos a kényelmetlen eszközhöz annak nehezkés kezelése miatt nem tudott szokni, inkább kedvelte a keleties kézíjat, inkább a valamivel még nehezebb, de annál biztosabban lövő helvéciai tegezt is. A magyar ijászok fegyverök kezelésében oly ügyesek voltak, hogy azok egyszersmind lóhátról is nyilazhattak. Egyébiránt már Belgrád alatt a gyalogsághoz soroltattak az ijászok; ha lova volt is néhánynak, az csak azért volt, hogy gyorsabban űzhessék az ellenséget, mely alkalommal párosan harcoltak, az egyik t. i. leugrott lováról, kantárszárát társának vetette át, ő földön állva röpítette el nyilát, azután felszökkent lovára, társa szállt le és nyilazott; vagy ha kellett nyargalva mindketten az ellenség után iramodtak. Igy folyt a nyilasharc előre vagy hátra egyaránt. A tegzők általában véve már lóháton szolgáltak. A tegez nagyobb és nehezebb is volt az íjnál, a hosszabb nyilak puzdra helyett henger alakú tokban voltak rejtve; ez pedig a ló bal oldalán csüggött le a nyeregről.

A magyar lovasság nagyobb részt könnyű s keleties

fegyverzetű volt. Német- vagy Csehországban viselt harcolásaik adtak neki alkalmat, miszerint nehezebb vagy vasas lovasokat soroltak a könnyű lovasokhoz. Ezekkel rontottak be a hosszú dárdákkal tölfegyverkezett szoros és tömeges állodásban állt gyalogság közé, ezek küzdöttek meg első pillanatban az ellenség nehéz vasas lovasaival, és ha sikerült rendet bontani azok közt, a könnyű lovasság vette át a harcot, és a megfutamodott ellenséget az vette üldözőbe. A hadügy állása a magyar seregnél Hunyadinak két utolsó hadjáratában ilyen volt, vagy egybehasonlítva más államok hadügyével ilyen lehetett. Most már csak az volna elhatározandó: szám szerint mily erős lehetett a magyar hadsereg?

A magyar hadsereg számát a kereszteseken kivűl körülbelül 45,000-re tehetjük. Ennek két harmada az akkori hadügy állása szerint lovasság volt. Nehezebb meghatározni a keresztesek számát, mivel azok mi szabályhoz sem alkalmazák magokat: voltak ugyan köztök nem kevesen olyanok, kiket részint a vallás szent ügye, részint a honszeretet hívott a keresztes zászló alá; ellenben még többen valának közöttök, kiknél a vallás és haza csak ürügy volt, hogy annak magasztos címe alatt nem tiszta indulataiknak szabad tért nyerhessenek. Közöttök kevés szolgált lóháton; ámbár lovat látni lehetett a táborban, azok mégis csak a poggyász és tápszerek hordozására használtattak. Ennyit a magyar hadseregről.

A leghitelesebb történetirók megismérik és megegyeznek abban, miszerint II. Mahomed, ki úgyis nagy tettek embere volt, ki a fél úton felet lépve sohasem szeretett üdőzni, oly haderővel kezdette meg hadjáratát 1456-ban, milyet azon kor emberei nem láttak soha. 150,000 válogatott, és fegyverbe jól begyakorlott harcos követte a nagyúrt, ki saját nevében gazdag zsákmányt igért Nandorfejérvár, Szeged, kiváltkép Buda elfoglalásával seregének, a nagy próféta nevében pedig üdvösséget a paradicsom kellő közepén. Ennyi igéret elég volt már a mozlim fegyvereseit legmagasabb izgatagságba hozni. A gyalogság magvát a mindinkább elhírült janicsárok tették; közülök választá a hatalmas szultán az őt környező őrhadát. A lovasság felét tette az egész hadseregnek, legderekabbjai a tatárok Kis-Ázsiának fürge, fáradhatlan lovain. Az apró harc-

ban kitünő ügyességet fejtettek ki a tatárok, s az egész vidék elrémitésében rettenetesekké tették magokat; a tömeges nagyobb harcra már alkalmatlanabbak voltak. A tüzérség is tekintélyes állapotban volt, számra 300 ágyut vonatott magával az ozman sereg; ily nagy tüzérerőt álmában sem tudott képzelni Európa még akkor, midőn még a tűzerőtudomány a hadakozó népeknél csak bölcsőjében volt. Kőhányó gépeket is hozott Belgrád alá a török, miknek erejével több mázsa nehéz kőgolyót legnagyobb magasságu ívröpélyben lehetett hányni a városba. A nagyszámu ágyuk sok tüzért is vettek igénybe; miután az ozman nép nem volt képes annyit kiállítani, a szultán kinyitá kincstárát, s ügyviselői által a tüzéri művészetben már járatos nemzeteknél ügyes tüzéreket toborzott. Az olasz és német tüzérek seregesen tódultak az ozman táborba. E két nemzetnél akkoriban a hazaszeretet nagyon alacsony fokon állott; egy nemzetből sem szolgáltak a *condottierok* kézi mesterségre alacsonyúlt fegyveres kenyérkereső csapda hadaknál annyian, mint a német és olasz nemzetből. Ők életöket s egészségöket kótyavetyére bocsátották; ki legjobban fizetett, annak zsoldjába állottak s maradtak annak zászlaja alatt, míg más nagyobb zsoldot, szabadabb zsákmányt nem igért. Ezen condottierféle tüzérek annyi sok alakú és üregű lövegeket hoztak divatba az ozman seregnél, annyi mindenféle ágyukat hoztak magokkal Kölnből, Augsburgból, Lübeck és Nürnbergből, hol a tüzérségben kitünő kisérletek tétettek, hogy nehéz volna meghatározni, milyen volt legtöbb, melyikek voltak a legcélszerűbbek. A tüzéri ügyben, mint minden másban is, egyik szélsőségből másikba estek a szak emberei; majd nagyon rövid mozsár alakú csöveket öntöttek, majd nagyon hosszu kigyó vékonyságuakat. Igy volt ez a török tüzérségnél is. Voltak ott 27 lábnyi hosszaságu lövegek, két lábnyi átmetszetű üregűek, voltak hosszu vékonyak is, melyekből csak $^{1}/_{8}$—$^{2}/_{4}$ ℔-nyi golyócskákat lőttek. Kerekes ágyutalpakat lehetett már látni az ozmán tűztelepekben, de még minden böröc és minden rúd nélkül. Ezek későbbi idők találmányai. Ellenben már üres golyók, az úgynevezett bombák és granátok alkalmazásban voltak a török táborban, az ágyulyukak bészegezése is ösmeretes volt. Ezt említésbe hoznom

már csak azértis kellett hogy kitünjék II. Mohamed tevékenysége, kitűnjék a török hadseregnek minden szükséglettel fölszerelése. A száztornyu Byzancnak valamennyi harangja a lövegöntödébe vándorolt, 64 hajó hordozta a tüzérkészletet a Dunán fölfelé a szerb partokra. Tekintélyes dunaflottillája is volt a török hadseregnek. Viddinnél gyűlt az öszve, onnan evezett föl, keresztyén rabszolgák ezrei által vontatva Nandorfejérvár alá.

Említésre méltó még az ozmán hadseregnek táprendszerében azon különös eset is, hogy Brankovic György fejdelem gondoskodott a török hadseregnek nem csak az ő országán átvonulása, hanem Belgrád alatti táborozása egész idejében is szükségelt élelmezéséről; hiány abban tehát nem volt, sőt minden tekintetben bőség uralkodott a török táborban. A politicában a *két kulacsos rendszer* már akkor is ösméretes volt!

Mindezt előre bocsátva, előre bocsátva pedig a hadtörténészeti ösméretes elvek szerint, most már hozzáláthatunk a két nevezetes hadjárat történelmi leirásához.

5. §. *Az 1454-ki hadjárat és a krusevaci csata.*

A támadófél II. Mohamed szultán. Tekintsünk táborába, mi készületeket tőn hadjáratának megkezdésére? mit annak sulytatására?

A török akkor időben ellenfelével mindig csak fegyverszünetet kötött, békét sohasem. Midőn a fegyverszünetnek vége lőn, és az meg nem hosszabbíttatott, a hábor azonnal kezdetét vette. Igy történt 1454-ben is. Byzanc meghóditója győzelmeinek büszke érzetében komoly készületeket tőn Magyarországot is megtámadni, a félhold dicsőségének e földön is utat törni.

Hadászatának tehát politicai indoka volt : *a magyar földön, ha az állandóan maradandó birtoklás kivívását létesíteni nem lehetne is, de az országot annyira meggyöngíteni, hogy az ne lehessen képes többé a szultánokat hódításaikban háborgatni, és a meghódított Görögország birtoklását kétségessé tenni.* Hogy pedig Magyarországnak legbiztosabban szivéhez juthasson, első hadjárata strategiai tárgyazatául Szerbor-

szágot kellett választani. Egyébbiránt is a szultán nem tűrhette, hogy Belgrádban magyar őrség tanyázzon, mert a magyar Belgrádot hídfőül használhatta, és azon át hadakat küldhetett Szerbiába, mennyit, és mikor csak akart. A török hadászatnak alapzatául a Balkan hegygerinc tűzetett ki. Ennek magaslatairól Mohamed saskeselyűként röpülhete a Duna felé, rohamló röptében mind Bolgár-, mind Szerbországot elfoglalandó. Két hadtestre osztá a szultán az ozman sereget. Az egyiknek rendeltetése lőn: Szofiától jobbra a Balkánról lereszkedni; az Isker, Vid, és Ozma völgyein lefelé a Dunához nyomulni, és annak partján a netalán Erdélyből a Havasalföldön át a Dunához tolakodó magyar hadakkal megmérközni. E hadtestnek nagyobb része gyalogságból állott, mint a hegyek közti harcolásra a lovasságnál alkalmasabb fegyveres erőből. E hadtestnek vezérévé a szultán *Kolumbán* beit tette.

A másik hadtest vezérletét Mohamed magára vállalta. 60,000 lovasból, és 20,000 gyalogból állt ez. Feladata volt: a Nissza völgyén le Alexincénnél a Morava völgyébe hatni, a folyó mindkét partját elfoglalni, azokon fel Szendrő ellen nyomulni. E hadtest hadászati tárgyazata tehát *Szendrő* lőn, Brankovic György fejedelem székvárosa.

1454-ben a tavasz végzetével, midőn t. i. mind a két ország hegyes völgyes tájainak bérceiről a vizenyek lefutottak, midőn a mély völgyekben s a hegyek lejtjeinek oldalain a műtlen útak felszáradtak, Mohamed szultán marsnak indítá mindennel jól fölszerelt hadait, s így megnyílt a hábor.

Brankovic jó eleve tudósítva volt a szultán harcműködési intézkedéseiről, és midőn minden hizelgése, ajánlatai sikeretlenek maradtak — *mert a szultán bírni akarta Szerbiát, hogy meghódíthassa Magyarországot is, a szultán akarata pedig akkor változhatatlan volt* — elhagyta székvárosát, Budára sietett, a magyarok segítségeért esdeklendő.

Hunyadi elfojtva keblében minden ellenszenvet az épen nem szilárd jellemű szerb fejdelem iránt, csak a közös magyar érdek lebegett szeme előtt, ő is azonnal a hábor megnyitásához fogott. Hiszen a harc volt az ő eleme, abban mozgott ő legszabadabban; a diplomatia sikamlós kockatalaján nem volt járatos. Brankovicnak meghagyta Hunyadi, hogy szerb ha-

daival szenvedőleges helyzetben maradjon, csak arra fordítsa minden ügyekezetét, miszerint az erődített helyeket a török el ne foglalhassa, sőt bocsássa azt országának a Duna felé mind mélyebbre vésett völgyeibe, hol aztán azt a magaslatokról könnyebben meg lehessen támadni; sikerre csak így lehetvén számítani, minthogy a szultán sergének nagyobb része lovasságból állt, a melylyel pedig hegyek közt a hadászat és szabadabb mozgás mindig nehézséggel jár.

Hunyadi *hadászatának alapzataúl* Erdélynek Havasalföldre hajló magaslatait választá, tárgyazataúl *Sóphát*, Bulgária egyik városát, hol a török hadak tartalékait, raktárait összehalmozva lenni tudta. *Mozgalmainak vonalaúl* az Olt folyó völgyét tűzte ki, azon át irányozta hadainak marsát Nikápolyhoz, honnét kitűzött tárgyazatához szinte azon völgyeken akart feljutni, melyeken, mint már említők, Kolumbán béi is a Dunához irányzotta hadainak több osztályát. A magyar hadvezérnek terve volt ime mozgalma által megakasztani a töröknek Szerbia ellen irányzott működését, előre haladásában feltartóztatni, s ha lehet, annak egészen más irányt adni. Ha neki ez sükerűlhetett, meg volt a Duna bal partján állomásozó magyar hadaknak hagyva, hogy azonnal átkeljenek a folyón, egyesűljenek a szerb hadakkal, s a netalán Bulgáriába visszavonuló ellenséget nyomban kövessék; de a csatát mindaddig kerűljék ki, míg csak Hunyadi által nem leendenek meghatalmazva annak elfogadására.

Mind a szultán, mind Hunyadi mozgalmait tekintve átlátjuk, hogy azok majd mindenben összevágók voltak; előre lehetett tehát látni hogy a Bulgáriának ép ugyanazon szorosaiban működő ellenséges hadak csakhamar egymás hajába kapnak.

Hunyadi a zászlók alatt készen állt hadaknak épen az időben, midőn a szultán megindítá csapatait, indulót parancsolt. Nyílgyorsasággal elértek azok Erdélyből Havas-alföldön át a Duna partjára. Hogy pedig a Balkán magaslatairól lemozgó török csapatokat jobb oldalékukban meglehessen lepni, Hunyadi néhány hadosztagot a Jandra völgyébe küldött; de épen arra száguldozott a magyarok meglepésére az ellenségnek is egy erős osztálya, ott történt tehát az első összecsattanás.

Az ozmanok legyőzve hátráltak a hegyek magaslataira, *Ternovánál* újra arcadba állva megnyitották a csatát, de újra nagy veszteséget szenvedve feljebb feljebb huzódtak; Ternova is a magyar hadak kezébe jutott. Hasonló szerencsével harcoltak a magyarok többi osztagai is a Balkán többi völgyében; a mindenütt visszanyomott ozmanok Sopha felé hátráltak, hol ismét egyesülve, elgátonyozott táborban várták a magyarok újabb megtámadását.

A magyar hadvezér terve nem sikerült. Ama titokban működő gépnek mozgásba hozatala új cselt vetett Hunyadi utjába. A hitvány Cilleiek mihelyt megtudták Hunyadinak Bolgárországban harcműködését, készen állt hadaikkal azonnal Horvátországba törtek, több helyet elfoglaltak, *Székely Tamást*, atyját t. i. a Somos melletti csatában elesett Székely Tamásnak, ottani magyar parancsnokot szorongatásba hozták, ki is sürgetőleg segítségért folyamodott a honvédelmi bizottmányhoz; de innen Hunyadihoz utasíttaték. A hadvezér Cilleieknek ezen mozgalmában egy messze elágazott csínyt sejdített; ők a Brankovic-családdal való rokonságuknál fogvást rokonságban voltak a török szultánnal is: de a *Cilleiek rokonai voltak László királynak is.* Ők ezen föllépésökkel nyilván megmutatták, hogy ők a Hunyadiak romlására a szultánnal szövetségben állanak; de vajon nem lehetett-e ebből azt is sejdíteni, mintha az egész magas rokonság egy kalap alá fújna? — Hunyadi megdöbbent e hír hallására, és annál nagyobb aggodalomba esett, mert a szultán nem hagyá zavarba hozni magát a magyar seregnek Bolgárországban nyert győzelmei által, s a Morva völgyében le Szendrő felé akadálytalanúl folytatta utját. Hunyadi ily körülmények közt nemcsaknem folytathatta eddigi harcműködését, de, miután tartalék hadaiból még Székely Tamásnak is kellett segitséget küldenie, és saját hadsergének erősbitésére szinte a tartalékból több osztagot magához kellett húznia — hogy pedig ezen erősítés minden baj nélkül a sereghez juthasson, mert könynyen a hegyek közt szerte kóvalygó töröknek kelepcéjébe eshetének : a Balkán szorosait kénytelen lön elhagyni, a Dunához közelítni, s ha kell, annak bal partjára is áthuzódni. A hadvezér hátrálót parancsolt, mi a Balkán négy völgyében

nem csak a legnagyobb rendben, a török részről háborítlanúl is, megtörtént, hanem gazdag zsákmányt is takaríthattak át a Dunán — minek beszerzésére pedig az akkori hadászatoknál a harcműködésnek egyik ágához tartozott. Átkelt Hunyadi is sergének nagyobb részével, a jobb parton csak néhány jelentékenyebb térek őrsítésére kisebb hadosztagokat hagyott.

Ezalatt a Cilleiek hadvezérét *Vitovec Jánost* július 13-kán Székely Tamás derekasan megverte, hadait a horvátföldről kiriasztotta. Ugyanaz napon halt meg *Cillei Fridrik*, Ulrik atyja. Cillei Ulrik az elhúnytra hárította Horvátország belbékéjének megháborítását, atyjának az ő tudta s beléegyezése nélkül tettmerényleteért nem akart felelős lenni. Hunyadi hitt a mentségnek, miután a király is közbejárt érette.

Azonban sem Vitovec megveretése, sem a belcsönd helyreállítása Horvátországban, sőt Hunyadinak a Duna balpartján fölfelé huzódása sem gátolta Mohamed szultánt kitűzött hadászata tervének végrehajtásában; a *Morava* völgyben és túl a *slatovai* béreeken a *Mlava* partján feltartóztatlanúl folytatta utját a Duna felé. Julius második felében már Szendrő alá ért, a külvárost azonnal elfoglalta, felgyujtotta, a dunaparti várost a fellegvárral együtt táborítás alá vette. Brankovic hadai védelmezék azt.

Hunyadi azonban előbb, mintsem a szultán hitte volna, gyorsított marsútban közelített Szendrő fölmentésére, és alighogy előhadának könnyű lovasai *Kubinhoz* értek — a temesvári bánságnak dunaparti faluja ez 1½ mérföldnyire Szendrőtől — Mahomed azonnal felhagyott a táborítással, és oly sietséggel, mint lehetett, lenyomúlt a Morava völgyén, ugyanazon fölfelé Sophánál táborozó tartalékához irányozta hátrálatát. Hunyadinak gyors lovai kisebb és nagyobb hajókon átkelvén a Dunán, az elvonúlt török sereg zömének utóhadát elérték, annak késő estig nyakán voltak, és sokat levagdalának közőlök.

Szendrő mentve lőn, a magyar hadak ismét a Duna jobb partján, Szerborszagból a törököt kiűzendők. A szultán serege zömével Morava völgyéből átkelt a Nisszava völgyébe, hogy hátrálata vonalától el ne szakíttassék, de hátrálatának biztosítása végett *Feric* béget, egyik harctapasztalt s edzett vezé-

rét, 32,000 derék harcossal *Krusevac* örsítésére, s ha kell, az ütközet elfogadására is, visszahagyta.

Krusevac helyiratát érintém már röviden a 3. §-ban de érintém azt is, miszerint Mohamed jóval a hadjárat kitörése előtt még február havában fölépítteté a romban hevert *Krusevac* erődőt ugyan csak Feriz bég által, hogy erődített kiindulási pontja legyen az Szerbia elfoglalására. Az erődítési munkálatok még nem voltak bevégezve, midőn *Feric*, vezérletére bízott hadával, az ottani elgátonyozott táborba ért s állodást foglalt a magyar sereg illő elfogadására.

A török állodás következendő volt: a jobb szárny a nisszai úton állt a Bolgár-Morava felé, a bal pedig a jobb szárny vonalához képest, a kavadári úton szögalakú állásban, oldalát a szerb Moravához támasztva; a sereg dereka Krusevacot foglalta el; az előhadak *Jasevac*nál őrködtek, a Morava hídja el volt bontva; Szendrő Krusevachoz mintegy 24 mföld, nyári száraz napok voltak, a folyókban kevés víz, sok helyen átgázolhatók. Hatod napra a Dunán átkelés után a magyar sereg *Parachin*hoz ért, itt tudta meg a hadvezér, hogy az ozman sereg nagyobb része kitakarodott Szerbiából, Feric bég azonban több ezernyi válogatott haddal Krusevacnál állodásba vergődött volna, és kész a csata elfogadására.

Hunyadi eltökélte megtámadni a török sereget; mert ő mindaddig a szultánt hátrálatában nem üldözheti, valamíg Feric bég a 32,000-nyi erővel a két Morava egybeszakadásánál őrködik, a honnét Szerbországnak akármelyik vidékére fordulhat, s mi több, a hidviselésnél mindig megtörténhető megveretés esetében, hátrálatának vonala is el volna állva Nandorfejérvár felé.

A törökök nagyon kedvező állodásban voltak a jasztrebaci bérceknek a Moravákra lenyuló lejtein, az egymásba szakadó Moravák óvták a netalán egész arcaggal való megtámadástól az állodás egész vonalát, és habár a nem egészen, de mégis védelmezhető állapotba helyhezett Krusevac erőd menedékül szolgált a netalán hátranyomatandó hadosztagoknak a megveretés esetében, ha a nisszai útról leszoríttatnának is, a Jasztrebac járható horhosain át a *Toplica* völgyébe

juthattak, s azon át ismét a Bolgár-Morava völgyébe öszvegyülhettek a hadak, és közlékben maradhattak a szultán táborával, honnan segedelmet is nyerhettek. Feric bég mindenről gondoskodott, nyugton várta be a magyarok elérkezését.

Hunyadi mint éles felfogásu hadvezér azonnal belátta és mérlegbe tudott hozni minden körülményt. Krusevac előtt a rögcsapáshoz (coup de main, Handstreich) kelletett nyúlni, nehogy az ellenség magát állodásba befészkelhesse, t. i. megtámadni azt minden oldalról, mielőtt a szultánnak eszébe jutna, bégjének erősítéseket küldeni, mielőtt a Szendrőtől elriasztott ozman nép nyugottabb lélekzetet vehetne, megtámadni úgy, hogy Feric bégnek oka legyen a szultánnal való közléke iránt aggodalomba esni. Jól kiszámított tervezetének végrehajtásához fogott, mihelyt julius 28-kán Bilgarikhez ért a hadvezér. Néhány elszórt kunyhóból állott halásztanya volt az akkor a *Kasanska* folyócskának a Moravába szakadásánál $1^1/_2$ mérföldnyi távolságban Krusevactól. Alig ért a magyar sereg az említett halásztanyához, Hunyadi, a legények s lovak egy óráig tartott pihenése után, egy erős hadosztályt a bal szárnyról a nisszai útra *Alexincé*hez küldött azon meghagyással, hogy Nisszát minél előbb törekedjenek elfoglalni. Bilgerikhez Alexince négy, ide Nissza negyedfél mérföld, kevéssé megerőltetett marsban kivált lovassággal, két nap alatt oda eljuthatni. Mert ha a szultán megkezdett hátrálatából visszafordúl, Nisszát kell nékie megnyernie, mert onnét párhuzamban két út is vezet Krusevachoz: a Morava jobb partján az egyik, a hegyek alján a másik, nyáron pedig mindkettő járható. Egy másik hadosztályt a jobb szárnyról t. i. átküldött a Nagy-Morava bal partjára, s annak meghagyá hogy a kavadari útra vergődjék, de *Jasiká*nál térjen le arról, nyomúljon feljebb a Szerb- Morava bal partján a Rasina torkolatáig — a hegyekről lezuhanó folyó ez, a Szerb-Moravába szakad annak jobb partján, sok iszapot hord le magával, mi gázlót képez a Morava medrében — keljen ott át a jobb partra, nyerje meg a *karanovaci* utat, nyomuljon le azon Krusevac felé, küldjön a hegyekre gyorslábu ijászokat, ügyekezzenek azok a török állodás mögé juthatni. Hunyadi e mozgalommal fenyegetni akarta Fericnek mind bal oldalékát, mind hátmögét

E mozgalom végrehajtására, minthogy a kiküldött had jobbadán gyalog népből állott, hat-hét óra szükségöltetett. Aug. 1. napján Hunyadi serege a két Morava egybeszakadásánál termett, naptámadat előtt a sekély folyón áthatolt a magyar sereg, a Jasivacnál őrködött török előhad alig tudott nyeregre kapni, sebes nyargalva iramlott a sereg zöméhez, melynek mégis elég ideje lön fegyverbe lépni, a közelítő magyar lovasságot nyilzáporral fogadni.

Heves volt az összecsattanás. Bátran és elszántan harcoltak az ozmanok; de midőn a támadók számereje minden percben nagyobb nagyobb lett, midőn a támadók vonala mind hosszabban kiterjeszkedék, midőn a kavadari úton állt török hadosztályt a Morava jobb partján hadászó magyar jobbszárny mind összébb sodrotta, midőn a török állodáson úrkodó magaslatokon a magyar ijászok riadalt kiáltozának, midőn a védelmezők sorai közt mind inkább elterjedett azon hír, miszerint Nissza már a magyarok hatalmában, s így mi remény sem volna segedelmet nyerni a szultántól, vagy hozzá hátravonúlhatni : a négy óráig tartott heves harc után gyöngülni kezde az ellentállás hatása, a támadó erő azon arányban növekedett; mígnem végre az ozman arcad minden oldalról túlszárnyaltatván, bomlásnak indúlt, minden ellentállás megszünt. Maga Feric bég is jelt adott a visszavonulásra, mi azonban nem történt oly rendben, mint Szendrőnél. A morvaparti út el volt állva, a hegyek horhosait kellett tehát megmászni. Ezen fárasztó hátrálatnál a török had több főtisztje fogságba esett, mert ők akarák jó példaadással s önfeláldozással védni a hátrálatot, s ha még lehetséges volt volna, helyre állítani a harcot.

Mennyi volt a veszteség a győztesek, mennyi a legyőzöttek részén? elő nem adhatom; a kútfők annak följegyzésébe nem bocsátkoztak. Feric bég néhány ezeret összegyüjtött a Jasztrabac bércein, tekervényes útakon — hihetőleg a Morava völgyéből áttérve a Tempesca völgyébe — sietett a szultán hadaihoz csatlakozni; a többi ozman nép szétszórva menekült, merre menekülhetett.

Hunyadi lehetőleg törekedett felhasználni kivívott győzelmeit, s miután azokról mind a királyt, mind Brankovicot

tudósította, és hadainak két napi pihenőt engedett volna, august. 3-kán győzelmeinek folytatására indúlt. A Nisszava völgyén fel déli Bulgáriába tört, Sophánál magát a szultánt megtámadandó, de ő nem várta be Hunyadit, még jókor sátort szedett, minden hadával elhagyta Sophát, áthágta a Balkánt, serege osztályait a *Marica* völgyében táborba szállította; maga pedig Drinápolyba sietett.

A magyar sereg diadalma dicső érzetében *Pirotáig* nyomúlt előre, alig tíz mérföldnyire Sophiától, de győzelmeiben a hőst újra feltartóztatta azon titkos ármánygép mozgása, melynek pokolkeble annyiszor megnyílt, hogy őt és családját örvényébe temesse. A magyar sereg, elpusztítva tűzzel vassal a meghódított tartományokat, rémítéssel előtte, rémítéssel utána, húzódott Viddinhez, ott ütött tábort, ott várta be: mire virrad fel majd a jövendő.

Mi volt tehát azon átkozott gép játékának tartalma, hogy hősünket annyira felháboríthatta, hogy győzelme pályáján feltartóztathatta?

Cillei Ulrik, már nem az atyja, hanem ő maga ismét betört Horvátországba. Most már mi kétség sem volt többé, miszerint a keresztyén stájer lovag a mozlim fejdelemmel szövetségben áll egy keresztyén nemzet megrontására. Úgy de Ulrik úr süve volt a szultánnak, föllépte ügye mellett csaknem menthetővé válik, ha ő nem volt volna rokona szinte a magyar királynak is; ő ennek azonban nemcsak rokona, hanem mint tudjuk kedvenc tanácsadója is volt. A történész akaratlanúl is tényeket sejdít, melyek a közönséges társadalmi életben feketén bélyegezve állanak; de miután igénybe véve némely politicai nézeteket, ama tények az államcsínyek közé számítandók, melyek *bármily aljasak is gyakran*, ha sikerűlnek, *mindig szentesítést nyernek*.

Cilleinek ezen merénylete feltünő még azon nézetből is, miszerint a vitéz horvát nemzet ellent nem állhatott, nem akarjuk himondani, hogy ellentállani kedve s akarata sem volt, Cillei másod ízbeni támadásának. Akármikép történt, elég az hozzá hogy Cillei Osztrovicát, és több várat rohammal elfoglalt. Ha Cilleinek e gyalázatos tette egyebet nem

bizonyít is, bebizonyítja azt, hogy ő esküdt ellene lön a Hunyadiaknak, ezek többé vele ki nem békülhettek.

Vessünk egy rövidke pillantást katonai szempontból a bevégzett hadjáratra, látni fogjuk, hogy a hadászat még a XIV. században sem tudott kivergődni pusztító rendszeréből, s bármi nagyon mégnehezíték is a hadászatot a sereg után vonuló tápszerrel ésegyéb szükségletekkel megrakott ökör- és lófogatú szekerek, mégsem gondoltak a hadvezérek arra, hogy czélszerűbb volna, kimélni az elfoglalt földnek népét, mintsem tűzzel vassal elpusztítani; megsemmisíteni mindent még akkor is fonákság, ha az ellenség birtokához tartozik a föld habár azon az elfoglalást megállandósítani nehéz feladat vagy talán a hadászat-tervezetbe béfoglalva épen nem volt volna is. A pusztító rendszer a mennyiben megnehezíti, vagy nem ritkán lehetlenné teszi a győzelem kellőleg felhasználhatását az ellenség földén, messze t.i. hadászati alapzatunktól, hol hadsergeink raktárai léteznek, annyiban a legnagyobb veszélynek vagyunk kitéve, ha csatavesztés esetében hátrálni kényteleníttetünk. Győzelmes előnyomuláskor is vajon ki kezeskedhetik azért, hogy a társzekerek naponként követhetik-e nyomban a gyorsan előre haladó hadainkat, és ha nem, ez esetben a tábort környező vidék kipusztítva képtelen lesz kielégíteni a mindennapi kenyérután esdeklőhadakat. A harcok népe ekkor kénytelen, a tábori szolgálat kiszámíthatlan hátrányára, messzebbi vidékre száguldozni élelemkeresés végett, a tábortól távoli és több napi távollétet megkivánó efféle requisitiók pedig veszélyesekvoltak és lesznek, mert az a végett kiküldött hadinép könnyen az ellenség kelepcéjébe eshetik, a hadfegyelem is a kellő felvigyázat hiányában tágul a sergek között, és a katonák gyakran üres tarisznyával térnek vissza a táborba, út közben magok is fölemésztik azt, mit itt-ott találtak, vagy éhen szomjan kell bevárniok a társzekerek megérkezését, és ha azok csak két napig késnek is: mi könnyen szétbomolhat a tábor, mert a gyomor, habár a nyomorhoz szokott katonáé is — megkivánja naponként a magáét; és ha ki nem elégíttetik, gyöngül a fegyelem, vagy nyilvános lázadásra tör ki az eléhezett nép, vagy elcsüggedve elveszti kedvét, elveszti harcoló képességét. Inség közepett olykor a leg-

derekabb had is elsatnyúl, mert csak azt látja, hogy a mindennapi táplálatra mi gondot sem látszik fordítani a vezérség: holott ez, ha tehetné, szíve vérével is táplálná az eléhezett katonát.

Az 1454. évi hadjáratban is pusztítva tette mozgalmait a török sereg, de pusztítva tette Hunyadi is. A szultán nem kockázott annyit, mert ő részint nem volt annyira távol hadászata alapzatától, hol raktárai voltak, mint volt Hunyadi, részint amannak nem állott annyira érdekében megnyernie, megtartania a földnépe vonzalmát, mint állott Hunyadinak. És ünnepelt hadvezérünk mégis elmulasztá azt, minek természetes következménye lőn, miszerint győzelmei közepett, midőn a szultánt mind Szerb- mind Bolgárországból kiriasztotta, midőn Krusevacnál a magyar hadak tökéletes győzelmet vívtak, és a töröknek ezen fegyverterét elfoglalták volna, de midőn a Cillei és pártjának fondorkodása távoztát a hadseregtől szükségessé tette, tanácsosabbnak látta a sereget eltávolítani az ellenség közeléből, mert sem a kipusztított bolgárok közremunkálásában, sem a kétes jellemű Brankovic barátságában bízni nem lehetett. A sok baj közepett legnagyobb volt az, hogy a raktárak távolsága miatt a Ruméliával határos hegység közt téli tanyára kelni veszélyessé vált. És így az annyi reménynyel kezdett, oly jeles tapintattal folytatott, és oly dicsőn végzett hadjáratnak minden haszna meghiusúlt, meghiusúlt annál érzékenyebben, mert a bevégzett hadjáratot jövőben nemcsak hogy ott nem lehetett újra kezdeni, hol az bevégeztetett, de még ott sem, hol az kezdetét vette, mert Bulgáriának azon vidéke, mely a harcok színhelyeűl szolgálhatandott, a Dunától fogva a Balkán gerincéig elpusztíttatott, és a magyar seregnek a Dunához visszavonulása még új pusztításokat is idézett elő azon strategiai nézetből t. i., nehogy a török, élelmet találva ott megfészkelje magát; mit Hunyadi mellőzhetett volna, ha Bulgáriában rendszeresíti foglalásait, ha jóeleve gondoskodik megerődíthető táborállásokról, ha az országgyűlésnek a hadfegyelmet illető határozatait nem csak a barátságos, hanem az ellenséges földön is legnagyobb szigorral ügyekezett volna végre hajtani.

6. §. 1455-dik év.

Ki lön mondva a haditörténészetről szóló értekezésemben *), hogy egy bizonyos új hadjárat történelmének *ott kell ismét kezdődnie, hol bevégződött a múlt*, továbbá: hogy a *múlt és arra következett hadjárat történelmi előadása egybefüggő láncolatban maradjon*, miszerint a folyó hadjárat kezdetét a múlt hadjárat vég eseményeinek következményeiből lehessen értelmezni.

Az 1454-re következett évben mi hadászat sem történt, csupán készületek tétettek az 1456-dik évire. Hunyadi győzelmeit, mint mondók, megakasztá magában az országban újra kitört belviszály. Hunyadi első haragjában fel akart hagyni egészen a török elleni harcnak további folytatásával, fölfegyverkezett hatalmának egész súlyával a belviszályok okozóit szándékozott elnyomni, lelkében sejdítve, mintha az országot nagyobb veszély fenyegetné a királyi udvar környezete felől, mintsem a török részről. Később azonban higgadtabb vérrel tanácsot tartván saját magával, úgy találta, hogy a Cillei gyülölségéből eredt viszályok talán a Hunyadi-családot érdeklik inkább, mintsem magát Magyarországot, amannak tehát minden érdekei háttérbe utasítandók, midőn az államiránti kötelességek felszólalnak. Hiszen Cillei egyébaránt is rokona a királynak, majd rendre igazítja az őt, idővel magok a horvát atyafiak is, kik talán csak nemakarnak elszakadni az apostoli koronától azért, hogy egy stájer lovag jobbágyaivá váljanak, lerázandják nyakokról Cillei hadait, hogy aztán a magyar birodalom közös ellensége ellen közre munkálhassanak a magyar hadakkal. Hunyadi tehát fő gondja tárgyaúl ismét a török hábort tekintette.

Hunyadi bár kevés reményt fektetett a szent atyának a bűnbocsánathoz kapcsolt kereszt kiosztása által toborzandó hadakba, még kevesebbet a német fejdelmek igéreteibe, mert jól ismerte ő az akkori német lassuságot, ismerte a száznál — tudja isten, hánynyal több nagyobb s apróbb, egymástól nem függő államokra oszlott nagy német nemzetnek zsibbasztó

*) Lásd az Új Magyar Muzeum V. füzetét 1856-ról.

vélemény-különbféleségét; mi több, e szép, de diribdarabra szakadozott birodalomnak császára IV. Fridrik volt, nem jó barátja a magyarnak, nem jóakarója a Hunyadi-családnak, mégis megtett mindent, hogy mindenütt, hol csak a keresztyénség ügye némi rokon érzelmet volt képes gerjeszteni a szinte keresztyén magyarok iránt, segítség sürgettessék, kivált oly kedvező pillantatban, midőn a krusevaci megveretéssel némi elrémülés, bizonyos bátortalanság látszott mutatkozni a törökök között. *Vitéz János* püspök és több más magyar követ igéretet hozott eleget; de mind az csak füst volt lobogó láng nélkül.

Micsoda mozgalmak látszottak mutatkozni a magyar, vagy jobban mondva, a keresztyén érdekben külföldön, röviden elmondjuk. — Hogy a Frankfurtban 1454-ben összeült német-birodalmi gyűlés határozata minél előbb végrehajtásba jönni láttassék, 1455-ben nagy gyülekezetet szólított össze a császár Bécsújhelyben. Jelen voltak azon László király meghatalmazottai, sok magyar főúr és pap, a német rend és több külföldi követ. De most is, mint máskor, a magyarok reménye, a német földről nevezetes segedelmet nyerhetni füstbe ment. A császár nevében ugyanis *Aeneas Silvius* april 23-kán kinyilatkoztatta, hogy a folyó év nyarán nem gyűlhet össze tekintélyes sereg, minthogy a segélyt küldendő országok távol esnek a harcok színhelyétől, és ha talán sikerűlne is felállítani egy, a hadjáratra képes sereget ott, hol szükség van arra, de ha az tengeri erővel nem gyámolíttatik : minden működés sükeretlen maradna. Ha pedig a hadászatot a bekövetkezendő télre kellene halasztani, sok bajjal és veszélylyel volna az kapcsolatban : a szárazföldi sereg t. i. a nedves idő és fagy miatt sokat szenvedne, a tengeri erő pedig az ellenkező szelek és viharok miatt gátoltatnék minden mozgalmában; de mind ezen kedvetlenséget nagyobb fokozatra emeli a római birodalom hatalmasságainak belviszálkodása. Mind ezt tekintetbe véve, a császár javaslatát oda irányozza, miszerint a hadsereg jövő évnek áldozó csütörtökén a Száva torkolatánál egyesűljön; addig is ügyekezni kell a német birodalomban a belbékét helyre állítani, és egy hatalmas tengeri erő közremunkálását biztosítani.

E végből a császár közönséges fegyvernyugvást parancsolt, s annak áthágóját kemény büntetéssel fenyegette, a német hatalmasságoknak egyszersmind meghagyta, hogy a rájok szabott illetőséget mind hadakban, mind élelmi szerekben a meghatározott időre és térre kiállítani el ne mulaszszák. Követség ment egyszersmind Angol- és Franciaország királyaihoz, őket a keresztyénség közös ellenségének lealázására felszólítandó, követség a pápához, az aragóniai királyhoz, s más olasz fejdelmekhez azon sürgős kéréssel, mikép hajóhadaikat alkalmas időben Gallipolihoz küldjék, és a szárazon működő seregnek segítségére legyenek. Mi pedig Magyarországot illeti, a császár meg volt győződve az iránt, hogy valamennyi hadát idő közben is határszéleinek menten tartására készen tartandja, az ellenséggel semmi kölcsönös alkudozásokba nem bocsátkozik, tekintélyes hadat egyesítend a német sereggel, azoknak Magyarországon átvonulásakor a szükséges tápszert kiszolgáltatja, és maga részéről is *László* király felszólítandja segítségre a keresztyén fejdelmeket.

Mind szép dolgok voltak ezek, kivált ha valósulhatának; azonban Hunyadi előre látta, miszerint ezen német jó szívből származott igéreteknek fele sem teljesülend; azért is, mintha ezek Bécs-Újhelyben el sem mondattak volna, ő létesíteni ügyekezett a maga készületeit.

Azalatt, míg Hunyadi királya és hazája szent ügyét előmozdítani törekedett, Bécsben Cillei Ulrik ármánya titokban szőve, győztes lett. Ő ugyanis megbuktatta *Eynzingert*, a fiatal király becsületes tanácsnokát, kinek Ulrik úr, egyetértve bizonyos párttal, annyi boszúságot okozott, hogy az ilyesmivel vesződni nem szerető Eynzinger lemondott minden méltóságáról, váraiba vonúlt. Csakis ezt várta a király, azonnal udvarába hívta a kedvenc rokont, s őt a kormány élére állítá. Apríl havában nagy diadalmi díszszel vonúlt be Cillei Bécsbe. Zajos ünnepélylyel fogadta őt a szivélyes bécsi nép, boldogtalan elfogultságában át nem látva, hogy Cilleinek isméti megjelenése Bécsben sok rosznak magvát rejti méhében. Mint tudjuk, áldozata lett annak maga a fejdelem, áldozata a Hunyadi-család, áldozata az ország jövője, de áldozata maga a camarilla feje *Cillei Ulrik* is.

Zavarok következtek most be, zavarok, melyek bent az ország kebelében majdnem belháborúvá fajúltak. Ezen viszályok előadvák bőven történelmeink könyveiben, előadvák szívbe és lélekbe vésett gyászbetűkkel academiánknak még mindegyre gyászolt, feledhetlen elnöke *Teleki József grófnak* a *Hunyadiak Korát* festő classicus munkájában. Részemről elég legyen csak annyit említeni, mennyit t. i. haditörténésznek mellőznie nem lehet. Ugyanis Fridrik császár midőn az iránt értesűlt volna, hogy Cillei Ulrik ismét a magyar királynak bécsi udvarában mint legfőbb tanácsadó szőné ármányait, minthogy ő is ellensége volt a ravasz udvaroncnak, igen felháborodott, és ezentúl közönyös lett az iránt: vajon induland-e német segélyhad Magyarországba? az ennek kiindulását sürgető magyar követséget Bécs-Újhelyből csak üres biztatásokkal bocsátotta el. Nőttőn nőtt a baj; de a *gáton egy Hunyadi állt.*

7. §. Készületek és tervezetek az 1456. évi hadjáratra.

Apríl elején érkezett Budára egy futár, ki bizonyos hírét hozá, miszerint II. Mohamed hadaival Ruméliából már Bolgárországba nyomúlt, Nandorfejérvárt s több más magyar keleti véghelyet táborítandó, hogy azoknak legyőzése után átkelhessen a Dunán. Hazánkban az ezen évi hadjáratnak csak aratás utáni megnyítására tervezett készületek azonnal oda változtak, miszerint azt még a tavaszszal kell megkezdeni. A pápa követével közölve lön a terv, miszerint azalatt, míg a magyar hadak a töröknek a Dunán szándékozott átkelését meggátolják, az ottani várakat legvégső veszélyig védelmezendik, az olasz hajóhad munkálata kezdetét vegye, nevezetesen szükséges leend megtámadni Byzancot, hol a szultán új hatalma még nem volt biztosítva kellőleg, hogy ez által Mahomed kényteleníttessék haderejének egy részét délkeleti tengerpartjainak védelmére fordítani, s így ő Magyarország ellen kevesebb haderővel fog rendelkezhetni; az aragóniai király tengerészete az aegeumi vizekbe nyomuljon, a szárazon működendő hadak is kielégítő számban minél előbb lépjenek föl; Epirosz hegyeiből *Skanderbég* ugyanez időben törjön ki, Kis-

Ázsiában pedig a karamániai basa szinte fegyvert ragadjon; a velencei doge, a milanói herceg, a florenciek s más olasz fejdelmek helyzetök és erejökhöz képest, vizen és szárazon küldjenek segítséget minél előbb; a keresztes hábor a szent atya követének buzdítása, és *Kapisztrán János* magával ragadó szónoklata által szerte az országban és külföldön újra kihírdettessék.

Mind ezen tervezetnek s harcias készületeknek csak egy része valósult. Az aragóniai admirál *Filo Boldizsár* sok gályával megjelent az ádriai vizenyeken, Skanderbég táborába ezer lovast s néhány gyalog harcost szállított, ide gyülekezett több csoport keresztes is, jobbadán franciák magok közől választott vezérek alatt. Május havában a külföldről is számos keresztes érkezett Magyarországba, a Duna partján gyültek össze, hol Kapisztrán a keresztes zászlót kitűzte. Hunyadi 10,000 jól fölfegyverzett gyalog és lovas katonát állított ki saját költségén, 20,000-t remélt összetoborzani az ország költségén.

Az országos gyülekezet Győrből Budára jött át. Ide érkezett a király is Cillei társaságában. Vigalom volt úton útfélen, nehogy a fiatal fejdelem unatkozzék. Elérkezett Hunyadi is bizodalmas barátjai kiséretében, köztök Kapisztrán János is. A király jó kedvében, miután oly könnyen sükerült neki a budai s több más vár birtokába jutni, mert Cillei suttogása után azokat mind Hunyadi hatalmában hitte lenni, a pozsonyi grófi méltósággal jutalmazta meg őt. Itt fogadta el a király a sz. atya új követét, a *Sanct Angeló*nak címzett kardinált. Budán az ezerféle alkudozások s tanácskozások közt minden más egyebet lehetett észre venni, csak az egymásbani bizodalmat nem; a királynak mégis sükerült Hunyadit kibékíteni Cilleivel. Ennek azonban esze ágában sem volt a béke. Hunyadi jól tudta azt, szivében ő sem érzett semmi vonzalmat a ravasz udvaronc iránt.

A szertetanyázó hadak parancsot kaptak gyorsított marsban a Duna alvidékére sietni, mert a király személyesen akarja vezényleni a hadjáratot. Hunyadi előre elsietett a táborok helyére, megteendő minden intézkedést a királyi főhadi szállás elrendezésében. Az országban elterjesztetett és élénken fen is

tartatott azon hír, miszerint maga a király is táborba akar szállani. Nem vesztette el ez némileg hatását, mert a hadak annál gyorsabban siettek rendeltetésök helyére, miután alkalma lett az országnak szeretett fejedelme királyi lobogója alatt a legveszélyesebb harcmezőn dicsően harcolni, a hazáért s vallásért elvérzeni, ha kell. Hazafias ösztönnek szép volt, célszerű is a hír, de tréfának csúf és lealacsonyító; pedig azzá lett. A király t. i. Cillei tanácsára a megrendelt udvari nagy hajtóvadászat ürügye alatt Cilleivel s követőivel odahagyta Buda várát, mellékes utakon mindig vadat űzve, az országból elillant, Bécsig meg sem állott, a hadviselés súlyát Hunyadi vállain hagyta.

A királyi udvarnak ezen csúfos elillanása Budáról s az országból csak annyiban nyugtalanítá Hunyadit, mennyiben az által a királyi tekintély az országban nagyot csökkenhetett, miután látni kellett a magyarnak, hogy a törvények kivánalmai ellenére, a király közöttök lakni nem szeret. Egyébiránt ezen csíny Hunyadit mit sem háborítá, még azzal sem gondolt, hogy Cillei intézködése következtében, pártja (a sátánnak is vannak imádói, voltak Ulrik úrnak is : azok t. i., kik nem saját érdemeik, hanem egyedűl csak a királyi udvar ragyogása által ohajtották fénybe állítani családukat, kik gyűlölői voltak Hunyadinak, irígyleni tudták a sohonnai — mint ők nevezték — érdemeit, de vele a hazaszeretet pályáján versenyt futni nem) mind hozzá állott, mind visszavonúlt a hadjárattól; és azon ürügy alatt, miszerint az ország belcsöndére is szükség ügyelni, az országban szerte széledett.

Cillei jól volt értesűlve, mily roppant sereggel nyomúl a szultán Belgrád alá; jól tudta azt is, mily csekély a magyar hadak száma az ellenségéhez képest; meggyőződött a felől is, mily kevés segély érkezett a szándékosan zsibbadva tartott külföldről, többnek érkezésére alig lehetett már számolni, bizonyosnak vélte tehát, hogy Hunyadi e hadjáratban kudarcot valland, és ha ő talán nem is életét, de tekintélyét, népszerűségét veszteni fogja az országban.

II. Mahomed szultán lön e hadjáratban is a támadó fél. Drinápolyból indúlt ki. Hadászatának alapzata ismét Sophia város lön azon hegytönk közelében t. i., melyen a *Balkán*,

Despot, *Egris* és *Perindagh* hegyek ágazatai egybe csomósodnak. Markában tartotta a szultán itt a Dunáról Bulgáriában, a Morava völgyeiből Szerbiában, Salonikból Albánia felől föltekerődző utaknak hálózatát, innen át kapcsolatban maradt székvárosával Drinápolylyal; működésének tárgyazatául *Nandorfejérvárt* tűzte ki, hadászatának vonalát áttette a Nisszava partjáról a Nagy-Morava völgyébe, tervezete szerint ebből egy külön vált osztagot azon mellékvölgyekbe volt küldendő, melyeknek nyilásai Szendrőtől Nandorfejérvárig a Dunára tárulnak. A sophiai táborból szinte küldött egy külön vált osztagot Viddin-felé, egy másikat a Timók völgyében Negodina felé a Dunához, feladatuk volt ezeknek a Morava völgyén le Szendrő felé hadászó seregzömnek jobb oldalékát a netalán Bulgáriában kalandozó könnyű magyar hadak ellenében menten tartani. Marsutjának indult az ozman sereg, osztályai lassan mozogtak, de bizontosan s vigyázattal előre. A múlt évi rosz termés Szerbiában, és a harmad évi hadjáratnak pusztitásai szükségessé tették a Brankovic táraiból nyert tápszereknek egy napi marstérrel hátrább a sereg után öszvér és ökör-vonta szekereken vagy a tevék hátán való vitelét.

Az 1454. évi hadjárat végével a győzelmes magyar hadsereget Viddinnél hagytuk, ott töltötte a telet; de miután a reá következett évben misem történt a harcok színhelyén: a török sem mozdúlt a Marica völgyében megszállott tanyáiból, a magyarok részéről is az év csupa tanácskozással, a pártszellem-szülte áskálódásokkal tölt el. A zászlóaljak nagy része fegyver alatti kötélyeit bevégzetteknek tekintő s az országba költözött, csupán Hunyadi saját harcosai, s néhány önkénytes csapatok maradtak a zászlók alatt. Ezen hadsereg is Hunyadi rendeletére 1456. tavaszán kitakarodott Bulgáriából, átkelt a Dunán s annak bal partján felhuzódott Belgrád felé, s ott egyesült más több hadakkal. Szegednél szedte azokat össze Hunyadi május utolsó napjaiban. Erdélyből és más vidékről seregletek oda. Karomig nyomúlt ezekkel előre. E mozgalmával a vezér megakadályozá, hogy a rabló törökök nem mentek beljebb az országba alkalmatlankodni. Kapisztrán lengyel keresztesei szinte Karomhoz értek. Igy akarta Hunyadi megkezdeni az új hadjáratot védelmi rendszerben.

Külföldről azonban még mi segítség sem mutatkozott, pedig a várt segédhadak fogadására minden készület megtétetett, a kitűzött állomásokon mindenütt kalauzok várták a hadakat, azokat az ismeretlen vidékben vezetendők; a meghatározott áron kiszolgáltatandó élelmi szerek felhalmozva a táptárakban készen állottak, még a napok is meg voltak határozva, melyeken a hadak ide s oda elérendenek. De a német fejdelmek sergei közeledésének még híre sem hallatszott, *Kázmér* lengyel király pedig jelenté, hogy országát a tatárok beütése fenyegeti, hadakat nem küldhet, Fridrik császár saját birtokából a kiütött nyugtalanságok miatt Magyarország segítésére mit sem tehetett; a csehek megtagadák a királytól a kivánt segedelmet. Elhagyta Magyarországot, mint már említők, saját királya is; *de nem hagyta el erkölcsi tehetőségében létező istene. Hunyadi János* lőn ezen isteni sugallatnak végrehajtója, s ő megkettőzteté minden tehetségét. *Szilágyi Mihály*, a fővezér süve, lön parancsnoka Nandorfejérvárnak, alatta az őrsereg vezérei voltak: *Országh Mihály* és a spanyol *Bastida János*. *Koroghi János* a machovi bán a fővezérhez csatlakozott harcosaival, s lön jobb keze rendeleteinek végrehajtásában. Élelmi és fölfegyverzési szer a várakban és táborokban elég; hajókat gyűjtött a Dunán, Száván és Tiszán. *Kapisztrán János* lelki-testi barátja a fővezérnek fáradatlanúl hírdeté s osztá a keresztet, szervezé, mint lehetett, a gyülevész népet.

8. §. *Nandorfejérvár és a két hadsereg állodása.*

Az ozman sereg előhadai junius első napjaiban Belgrád közelébe jutottak, valamivel késősbben a sereg zöme is; a magyarok részéről minden ellentállás nélkül a város délkeleti vidékén félhold alakú, több harcadot képzett állodásba vergődött az egész, a jobb szárny a Dunához, balja a Szávához támasztva, s így a város szárazon el lön zárva Szerbországtól. Hogy pedig mindent tisztábban láthassunk: vegyük szemle alá a Belgrád előtti vidéket, vegyük szemle alá az ellenséges két hadsereg állodását is.

A Nandorfejérvár előtti magaslatoknak uralgó pontjai a *Dedina* és *Batina* hegyek, a város körfalaitól mintegy 6000 lépésnyire, mindkettőről a vizenyek természetesen a város

felé folynak. Az elsőnek két jelentékenyebb pataka, ú. m. a *Mokrilung* és *Dedinka* a Szávába, a Batináról leszakadó *Mirievo* patak ellenben a Dunába ömlik. A Dedinka és Mirievo, amaz nyugat, emez kelet felől szegélyezi a Belgrád előtti tért, melynek legbővebb szélessége 9000 lépés, s így nem egészen egy geographiai mérföld. A Mokrilung e tért majdnem két egyenlő részre osztja, csak a Dunába szakadása előtt közeledik inkább a Dedinkához. Mindkét uralgó magaslatpontról több út visz le Belgrád felé. A Batina hegy tövében éjszakdéli irányban majd 3000 lépés hosszaságu, 1000 lépés szélességű hegylapály terül el, ezen hegylapálynak délkeletszaki végén állott akkorban sz. Magdolna díszes temploma, a kalugyerek kolostorával. Mirievo faluból egy út visz le Belgrádnak, erre felé a lapály meredek eresztékü lejtben szorúl össze a város körfalától szintegy 1500 lépésnyi távolságban; az egyenlő magasságban van ugyan a felső várral, de a városnál mégis jóval emeltebb, s így úrkodik is azon. A várost környező vidéknek magasabb tájai akkoriban erdőkkel voltak borítva, csak az említett hegylapály, és onnét lejebb hullámos dombozatban a város körületéig irtvány volt, termékeny mívelt föld, vagy dús kaszáló és legelő mezőség, itt-ott azon nyári tanyaházak, vagy nagyobb körületű megyerek, a város lakosainak tulajdon birtokai voltak. A város előtti környéken csak három falucska létezett, ú. m. kelet felé a Batina hegy tövében *Mirievo*, a hasonnevű patak jobb partján, a várostól mintegy $^3/_4$ mérföldnyire, más kettő, közel a városhoz a Dedinka patak partjain szétszórt házaival, ú. m. *Malacsova* és *Ciganka*, az első mindjárt azon hegytő alatt, melyen Belgrád áll, a másik valamivel távolabb.

Azon hegydomborulat, melyet körfalaival a város, ennél még fölebb a felső vár koronáz, majdnem szigetelten áll a vidéket környező hegyektől, majdnem épen úgy, mint a budai várhegy, amaz szintúgy mint emez, csak szelíden lekonyúlt horhossal áll kapcsolatban a többi hegytömmel, de a horhos is kővel kirakott árokkal volt benyesve, melyen csak hidakon lehetett jutni a városba; de a városnak a Duna és Szávához közeledő árkait zsilipek által vizenyősekké lehetett tenni; a két folyam partjain levő körfalak pedig oly közel vol-

tak a víz sodrához, hogy a hullámok az alsóbb vármíveket verdesék. A Dunára nyuló alsóbb város tágasabb volt a szávapartinál, emez csak sikátorral elkülönített két sor alacsony házból állott; de annál terjedelmesebb volt a napkeleti, és délszaki városrészlet majd szélesebb majd keskenyebb, de jobbadán egyenetlen görbe utcákkal. A körfalak előtti természetes sikamon (glacis) akkor még nem léteztek külső gátonymívek, csak itt-ott elcövekezett palánkozatok. Nandorfejérvár a temesvári Bánáttal a Dunán, Szerém megyével pedig a Száván át tutajhidak által volt kapcsolatban, de a melyek táborítás kezdetével azonnal szétbontattak. Bal partja a Dunának Belgrád, s vidéke ellenében mocsáros ingovány volt, a melyen át ötevényutak vittek Pancsova és Ó-Borcsa felé, mely utóbbi úthoz közel foly a borcsai ér, s Belgrád ellenében a Dunába szakad. Pancsova Belgrádhoz 1$^3/_4$ mf., Ó-Borcsa pedig $^1/_2$ mf. Nandorhoz közel több apró szigetre szakadoz a Duna, melyek között legnagyobb az úgynevezett *Táborsziget*, melynek hosszasága 2000, legbővebb szélessége 1500 lépés. Akkoriban száraz nyáron át száraz volt a bokrokkal benőtt sziget is. A Duna jobb s a Száva bal partja közti vidék közel a folyókhoz szinte vizenyős ingovány volt ekkor. A Duna jobb partján egy ötevényút Zimonba vitt, a Száva mellékén egy másik Beszaniába. Zimon Belgrádtól $^3/_4$, Beszania pedig 1 mérf. A Szávának is vannak szigetei Belgrád közelében, melyek között csak az egy *Cigan* sziget érdemel némi említést; de ennek is hossza csak 1500 lépés, legnagyobb szélessége 200 lépés, fűzbokrokkal van benőve, a Szávának csekély áradásakor elborítják azt annak hullámai. Említésre méltó még hogy hadi eseményünk időszakában a Száva torkolatától mintegy 600 lépésnyi távolságban a Dunának egy keskeny ága Dunaica név alatt egyesült ismét az anyafolyóval, és ezen át vezetett az ötevény Zimon felé, s ez mintegy csap-árka volt a Duna áradásából visszamaradott vizenyősségnek.

Képletét adtam ez úttal azon harc színhelyének, melyen a magyar fegyver ma négyszáz éve az emlékezetes győzelmet vívta ki; tegyünk most egy szemlét : minő hadállást foglalt el azon az ozman sereg, milyenben álltak a magyar hadak? Lásd a II. térképet.

37 *

I. Az ozman sereg II. Mohamed vezérlete alatt.

A) A szultán tábora a leírt hegylapályon; itt volt felállítva a tartalékhad is, itt volt a nagy tüzértelep (Artillerie-park), a tápszekerek, az élelmi és más szükségleti raktárak.

B) Az ozman gyalog és lovas hadak három harcadban (Treffen), a szárnyakat mindenik a Duna és Szávához támasztva. Az első harcad legfölebb 2000 lépésnyi távolságban állott a város körfalaitól. Malacsna falu nem volt elfoglalva általok, csak őrjárók száguldoztak ott, és nehogy annak örsítése által a táborítók lövegeiket még közelebb hozhassák a város körfalaihoz, Hunyadi felgyujtatta a falut s jó eleve tudtúl adta azt a lakosoknak, kik vagyonaikkal vagy a városba, vagy Szerbia belsejébe költöztek. Cigankában ozman hadak tanyáztak. Az ozman második harczad csak 500 lépéssel állott hátrább az elsőnél, a harmadiknak osztagai szétszórva alkalmas pontokon őrködtek, szárnyai a Mirievo és Dedinka vizenyes völgyeire támasztva; Mirievo falu és környéke erősebb hadakkal volt megrakra, közléki pont volt ez a Morava völgyével, ez vala kitűzve hátrálati vonalúl, ha netalán meg kellene szüntetni Belgrád táborítását, mi ugyan nem állott a szultán számitásában, de a miről mint eszélyes hadvezérnek mégis gondoskodnia kellett.

C) A törökök tűztelepei gátonyok mögött, a városon úrkodó pontokon; a Duna és Száva partjain is voltak felállítva tüzet szórandók a folyókra, ha netalán a magyarok átkeletet kisértenének, védelmezendők egyszersmind a két folyót elzároló hajórajt. Tűztelepek voltak a hátrábbi harcadok vonalában is, voltak a szultán tábora és a tartalékhad ótalmára is.

D) A török flottilla. A Duna el volt zárva általa, a Száva torkolata is szemmel tartva, úgyszinte Tábor sziget is.

E) Szent Magdolna temploma. A tűzszertár abban volt felállítva, s a kolostor tágas udvarában a szultán lovai, annak celláiban a nagyúr háremdelnői.

II. Tekintsük meg a magyarok állodását is Hunyadi fővezérlete alatt.

1. Nandorfejérvár felső erődje. Úrkodott a városon, a Dunán és Száván; az erőd nyugati oldalán állott Hunyadi lakvára.

2. A város körfalai mély árkokkal védve. A felső várban, a városban, és annak körfalain Hunyadinak megedzett, harctapasztalt hű hadinépe mint várhad őrködött.

3. A város maga. Lakosai szerbek és magyarok vegyest, amazok nagyobb számmal, de Hunyadinak hű emberei s pártfelei a magyar ügynek.

4. A magyar tábor a Duna mindkét partján, Zimont és az ó-borcsai útat védve, a Száva tulpartján is a magyar tábor Beszánia és a folyó között.

5. A keresztesek tábora : a jobb dunaparttól 1000 lépésnyire, még távolabb a Szávától a bal szárny a Dunaicához támasztva, a másik bent a Tábor szigetben, mint közlék a jobb és bal dunaparti magyar tábor közt.

6. A magyar flottilla, melynek nagyobb osztálya a Dunán a Tábor sziget felső csucsánál horgonyozott, a kisebbik a Szávában a Cigán szigetnek szinte felső csúcsánál.

7. A nandorfejérváriaknak kicsiny hajóraja a part hosszában, a vártornyok lövegeinek ótalma alatt horgonyozott.

A szultán azonnal hadi tanácsot tartott táborában, mikép volna legcélszerűbb megkezdeni a táborítást Belgrád ellen, mikép folytatni azt legbiztosabb sikerrel? Vezérei itt előterjeszték a szultánnak hogy az elhúnyt szultán II. Murad hat havig vívta a várost minden süker nélkül, végre is vissza kellett az elől vonúlnia; nem volna-e célszerűbb elegendő zárlóhaddal a várost szemmel tartani, a sereg zömével pedig a Száván átkelve, e folyó és a Dráva közt hődításokat tenni. De Mohamed szilárd tökélettel elhatározá az atyján történt szégyent Belgrád elfoglalásával letörleni, a harmad éve Krusevacnál esett kudarcot megboszúlni, és a hóditási harcot Magyarország ellen megkezdeni, a mihez pedig szerinte biztonsággal fogni nem lehetne, míg Belgrád Hunyadi hatalmá-

ban van. Mohamed azonnal hozzáfogott a táborító munkálatokhoz, számtalan árkász dolgozott a tábor erődítésén s a tűztelepek felállításán. Krusevacban állíttatta fel a tartaléktárházakat, hol lövegöntöde is rendeztetett. Itt készültek a faltörő lövegek iszonyú hosszúak, nagyüregűek.

A török hajóhad is azalatt Belgrád alá ért. A szultán hogy annál könnyebben s hamarabb juthasson még több hajó birtokába, mind a Dunán, mind annak mellékfolyóin akárminő, csak hasznavehető hajót erővel elszedetett, azokat Viddinnél mind öszvegyűjtette és hadaival megrakatta. A hajók természetesen különbféle nagyságuak voltak, számra 200, azok közt néhány gálya a Duna torkolatától. A hajóhad egyik része a Dunát, másik része a Száva torkolatát foglalta el, egy harmadik osztálya a város ellenében vetett horgonyt, s így Belgrád vizen és szárazon körűl lön véve, minden közlekedéstől elzárva. A Dunán és Száván horgonyozó hajók őrségei nem ritkán a magyar part vidékeire merészeltek törni, s ott raboltak, pusztítottak. A várostól fél órányira fekvő szent Magdolna templomából hadiszertár lett. Tevéken, ökrökön s bivalokon szállíttatott oda a tömérdek sok nyíl, tegez, lőfegyver és tápszer. A török táborban jólét és bőség uralkodott. A sátorok tarka tömegéből magasan emelkedtek a basák sátrai, ezeknél még magasabbra emelkedett a szultáné. Gazdagan himzett lobogók különböztették meg a külön-külön hadosztagokat, a harcosok minden kényelméről gondoskodva lőn. A tábori malmok éjjel nappal őrlötték a lisztet, miből tömérdek nagyságu és sokaságu kemencében sült egyre a kenyér. Gabnában, szénában, vágómarhában szükség nem volt. A hadak jó kedvökben vigadoztak, a szultán pedig széles jó kedvében a paradicsom élveire esküdött, hogy a lődözés kezdetétől számítandó tizennégy nap alatt Belgrádnak ura leend, s alig fog megujulni kétszer a hold, Magyarországot is elfoglalandja, s Budán a győzelem ünnepét fényesen megtartandja. Misem rendíté meg a szultánt jókedvében, misem reményében, még azon hir elterjedése sem, hogy a pápa és az aragóniai király hajóhada már a Hellespontban horgonyoz, az európai partok azok által már elfoglalvák, harcosaik messze az ország szivében pusztítanak. Még azon hírt sem méltatta

figyelemre, hogy Albánia fejedelme, a híres *Skander bég* fegyverre kelt, és a szultán hátrálati vonalát Drinápoly felé veszélyezni készül.

Elkészülvék a tűztelepek s fölszereltetvék lövegekkel, a tüzelés a hatalmas szultán keze intésére elkezdetett. Huszonkét rendkivűli nagyságu és huszonhét lábnyi hosszaságu ágyu és sok más kisebb löveg szakadatlanúl hányta réstörő golyóit a falzatok rombolására, és két roppant üregű mózsár magas ívlövésben szórta a kőgolyókat a város lakházaira. Igy folyt a tüzelés július eleje óta a város falai ellen. A városba hányt kőgolyók habár embert nem öltek is, de sok épületet összeromboltak, a falzatokon itt-ott romrések támadtak. A török táborban senki sem kétkedett Belgrád meghódításán, a várőrség és lakosok romlását bizonyosnak hitték.

Mint említők, huszonnégy török gálya és több nagyobb közönséges hajó zárva tartotta a Dunát, zárva a Szávát. Minden átkelti pontot annyira örsítve tartottak ezek, hogy a magyar tábornak minden közlekedése lehetlenné lön a várhaddal. Szárazon is el volt zárolva a város. A vár őrsége élelemben szükséget nem szenvedett ugyan, de szenvedni kezdé azt a városi lakosság.

Hogy Hunyadi az annyira szükségessé vált fölmentést megkisérthesse, legelőbb is a török hajókat kellendett elriasztani, mert csak így lehetett aztán átkelni a Dunán, csak így lehetett férni a városhoz. E merényletre szánta el magát legelőbb is a fővezér. E végből a Buda alatt horgonyozott valamennyi hajóra hadak szállíttattak, szintúgy a Péterváradnál és Szegednél tartózkodó valamennyi jármű a Dunára evedzésre rendeltetett. Szalankemennél körülbelűl kétszáz hajó néhány nap alatt ekként öszvegyűlt, melyek aztán fáradhatlan szorgalommal és szakértő tehetséggel mind támadó, mind védelmi képességre átalakíttattak. Kemény fa-mellvéddel lön ellátva mindenik, a födélzetek tűzmentes lemezzel beborítva, megrakva nyilakkal, kőhányó parittyákkal, tűzi fegyverekkel, élelmi tárgyakat is raktak a hajókra, szóval, el voltak látva azok mindenféle szükséglettel. Mindenik hajóra kiszemelt legjobb magyar és keresztes harcosok szálltak. Csak egy zivataros sötét éjre várt Hunyadi, mi bé is következett. Egy el-

szánt ügyes hírnöknek sikerült a zároló török hadak szemes figyelmének dacára is az erődbe jutnia. Üzenetet hozott ez a várparancsnoknak, hogy a mennyi hajót csak lehetséges fölszerelve készen tartson július 13-kán, és ha más nap a magyar flottillát mozgásban lenni s a meghatározott pontig eljutni látandja, a városi hajóhad is a Dunán fölfelé evezve, víznek induljon. Szilágyinak sikerült is negyven hajót öszvegyűjteni, legott harcosokat szállított azokra a várőrségből a legjobbakat, a város lakosai közől pedig oly vállalkozó önkényteseket, kik mint legügyesebb ijászok, legvakmerőbb lövészek voltak ismeretesek, és máskép is mint bátor harcosok már több alkalommal bebizonyították vitézségöket, kik köz tudomás szerint halálba gyűlölték a törököket, esküdt ellenségei voltak az izlám vallásnak.

Julius 14-kén a magyar hajóraj mozgásnak indúlt. Jóval megelőzve azt a Duna jobb partján Kapisztrán lépdelt előre, vele a keresztes had néhány osztaga, legelűl Péter barát a keresztes zászlóval. Hunyadi pedig egy lovas csapat élén szorosan a folyó bal partján nyomúlt előre, szükség esetében mind ő mind Kapisztrán ótalomba veendők a hajósnépet.

Midőn a török hajóhad megpillantotta a leevedző magyar flottillát, bár csekélysége miatt gúnyban kikacagta azt, mégis méltó fogadására készületeket tett : összébb szorúlt vonalba nyomult, s a hajókat erős láncokkal egybekötötte, horgonyt vetve erős hidat képezett a Duna közepén, de sem az egyik sem a másik parthoz meg nem akasztá azt.

Az erőd tornyain alig hogy észrevették, a magyar hajórajt leevedzeni a folyón, azonnal a belgrádi hajóhad is széttcrjedett a folyón, s egész erőmegfeszítéssel fölfelé dallózott. A magyar hajóraj égett a vágytól a Duna hullámai közt megvívni az ellenséggel; nem várta be a belgrádi hajókat, a török hajókra tört, tűzi fegyverrel kezdék meg a csatát. A hajóvonalak arcadában egy darabig elkeseredéssel folyt a küzdés, midőn a belgrádi hajók a török flottilla mögött termettek. Most a magyar hajóraj megkettőztetett erővel tört előre, felhagyott a tüzeléssel, a villogó fegyver az izmos harcosok markában, megrohanta a törököt, megrohanta ugyanazon pillanatban a belgrádi hajóosztály is. A magyarok, dacára az összekapcsoló

láncolatnak, áttörtek a török vonalon. Most vette kezdetét a kézi tusa; a tűzerő, a kard, nyíl és parittya kőzápora emelte a csatazajt. Kemény védelem után szét lőn dulva a török flottilla, futásnak eredt a Dunán minden egyes hajó, nyomban utánok a gyors magyar sajkák; a belgrádiak a hajók farával a magyar partok felé kanyarodva oldalba fogták a török hajókat, a szerb parthoz ügyekeztek szorítani azokat, tegezből, kézíjból, tűzcsőből a győztesek egyre szórták a gyilkoló lövetet a megfutamlottakra, mi közben több török hajó a láng martaléka is lőn.

Öt óráig tartott a küzdés. A személyes bátorságnak nem kevés példái tűntek elő mind két részről. Az ozmán elszántan védte hajóit a vitézül rohanó magyar ellen; de végre mégis a kettős keresztes lobogó lett tökéletesen győztes. Annál nagyobb lön a törökök vesztesége, minél kitartóbbak voltak a küzdésben: három török nagy gálya, melyek őrsége 500 legényből állott, a Dunába sülyedt, négy gálya, húsz kisebb jármű a győzők kezébe esett. Harminchat hajónak sikerült csak a török tábor közelében horgonytérre juthatni, de ezeknek őrsége is nagyobb részt leöldösve vagy megsebesítve, magok a hajók annyira megrongálva, hogy azok többé harcra képtelenek lettek.

Hunyadinak a belgrádi vizeken kivívott fényes győzelme felszabadította a Dunát, fel a Szávát is, megnyitotta a közléket a táborított várossal; a lakosságnak mindenben segedelem nyújtatott, az erődnek őrsége is megerősbíttetett. Hunyadi ezután mind két táborát a Duna két partján közelebb tolta a Dunához, a táborszigeti kereszteshad átment a Dunán, egyesült Kapisztrán nagyobb táborával; újabb sürge élet keletkezék mindenütt a keresztyén táborban. A fiatal ujoncok a fővezér rendelete és útbaigazítása mellett szorgalmasan gyakorolták a fegyverkezelést, oktatást nyertek a hadi szolgálatban. A bíbornok követ újabb meg újabb keresztes csapatokat küldött Budáról János apónak. *Rozgony* és *Kanizsai* gyakorlott harcosokkal a nagy táborhoz csatlakozott, azonban több nagy úr várában maradt, s velök a tőlök függő kisebb nemesség is.

Julius 14-kén azonban a város falai már több helyen dő-

ledeztek; a körgátonyzat tornyai részint a lövegek rombolása, részint az aláásások által már összeomladoztak; a falak romhalmaza sok helyen az árkokat betömte. Igy a tört rések megrohamlása lehetségessé tétetett; s nehogy Hunyadi átkeljen a szerb partokra, a szultán tartalékhadaival a Száva jobb partján fölfelé oly mozdulatokat tett, melyekből gyanítani lehetett, hogy a Szerémségbe szándékozik áttörni, ezen hír elterjesztve élénken szárnyalt Hunyadi táborában.

A várőrség, mennyire a körülmények engedték, mindenütt ellene hatott a táborítási támadó munkálatoknak, de mégsem annyira, hogy a táborítók kedvöket vesztenék nagyobb merényletek végrehajtására, ámbár a vízi csatának elvesztése lehangolá némileg a basákharcreményeit. Úgy látszván azonban, mintha a magyar fővezér nem tudná vagy nem merné felhasználni a kivívott előnyöket, mert mi készületeket sem tőn átkelni a Dunán és Száván a táborított tér fölmenthetésére: a szultán minden előmunkálatot megtétetett adott szavának beválthatására. Több napon át nagy sürgés volt látható a török táborban is.

Julius 21-ke felvirradott. A táborítás tizenötödik napja volt ez, a szultán fogadásának napja egyszersmind. A nagyúr csataménen ülve sátora előtt körültekintett roppant táborára, letekintve Nandorfejérvár rongált falaira, jelt adott vezérlő botjával.

A megkezdendő rohamra gyors készületek tétettek, a basa parancsnokok szerte iramodva az arab paripákon, hadosztályaikhoz siettek; a cserény- és gátonykosarakat előhordták, elő a lajtorjákat is a várfalak megrohamlásával megbízott janicsár hadak. Örömtüzek lobogtak a tábor vonala előtt. De csakhamar megzavartaték a köz jókedv, mert *Karacsi* basa ruméliai beglerbég eleste elhírült az egész táborban. Ő ugyanis szemrevétel végett annyira közelített a város falaihoz, hogy egy onnan ledurrant puskának golyója halálosan találta őt. Ő legbátrabb, ügyesebb vezíre volt a szultánnak, szerette őt fejedelme, szerette a közharcos, fájlalta fent és alant mindenki egyaránt a derék vezír elhunytát.

Szilágyi a török tábor komoly készületeit átjelentette Hunyadinak, ki azonnal átladikázott Nandorfejérvárba, s a

kétség kivűli roham visszatorlására megtett minden intézkedést.

Alkonyatkor midőn a tikkasztó melegség meghüsűlt kissé, a szultán másodszor adott jelt.

A dobok pörgésére s kürtök rivalgására a rohonccsapatok a kimutatott résekhez siettek; a körfalak keleti homlokzatán két, a délszakin három megmászható romrés volt. A janicsárok voltak az első támadók, ők voltak legelsők a falakon, ők tűzték ki a lófarkat a megvívott gátonyzat fokára. A sikerűlt első rohamot ujabb meg ujabb csapatok követték. — Több száz török a város falain volt már, ott magokat megfészkelendők, honnét a városba készültek leereszködni.

Hunyadi a felső erődben volt, és csak azon pillanatra várt, hogy a janicsárok benyomuljanak a városba; ekkor szándékozott megtámadni őket. E végre a város falait védő osztályok főnökeinek oly parancsot adott hogy, midőn a falakra nyomult törökök száma annyira szaporodott volna már, miszerint őket a falakról leriasztani nem lehetne többé, hagyjanak fel a falak további védelmével, vonuljanak hátra a félre eső melléksikátorokba. Igy akart a magyar fővezér alkalmat nyújtani a törököknek, hogy a város főbb utcáiban szerteszéledésre, valószinűleg rablásra is önkényt kedvök kerekedjék, minek bekövetkeztével az őrség a sikátorok rejthelyeiből ismét az azelőtt védelmezett falakra siessen, és megfeszítse minden erejét, miszerint a városba tolakodott s ott rabolt ellenséget ki ne bocsássa többé, és a falakon kivűliektől egészen elzárja. Ezen rendelkezések végrehajtásának megkezdésére a fővezér kürt szóval adatand jelt az erőd ordonyáról. Ezen utasítás folytán a magyarok a makacsúl védelmezett falakon tört réseket oly sietséggel hagyták el, miszerint a janicsárok ezen hirtelen történt elvonulást valósággal megrémült futásnak tulajdonították, további ellenállásra nem is számítva, csoportosan tolakodtak a városba, és midőn azon hamis értesítést vették, hogy a felső vár erődművеit csupán gyülevész keresztes had védelmezi: elhitették magokkal, mikép elfoglaltatván egyszer a város körgátonyzata, könnyen bejúthatnak az egész tér birtokába, bízvást hozzá foghatnak tehát a házak fosztogatásához minden késedelem nélkül. E közben a város némely ut-

cáiban legnagyobb elkeseredéssel folyt a harc, majd itt majd amott a magyar lett győztes, majd viszont a török. A felsővár közléke az alsóval egy felvonható híd volt, Hunyadi azt leeresztette. A törökök rablási vágyokban mind arra rohantak, ott gondolták elrejtve lenni a városiak öszves kincseit, minthogy úgy is volt, ott reméletttek gazdag zsákmányra szert tenni; de részint mivel maga az ellenség nem volt többé képes harcvonalra fejlődni az összezavart gomolyból, részint mivel a rohamlók feltartóztatása a hidnál úgyis tervében állt a fővezérnek, ott makacs ellenállás fogadta a török rohamcsapatokat.

A fogyó holdnak első feltűntével Hunyadi megfuvatta a harckürtöt az erőd ordonyán, mire a tornyokból tovább hangoztatták a harsány jelt az ott állott kürtösök; de nem volt ez a feltámadás angyalának örömkürtölése, a halál angyala fútta a tárogatót, és áldozatát követelte magyartól, töröktől egyaránt. Kirohantak most a magyarok a rejtből, előbbi őrseiket elfoglalandók, minek midőn hírét hallá a felsővár hidjának megtámadásánál harcoló ellenség, legott felhagyott a híd elleni harccal, a somrésekre törekedett jutni, részint hogy azokat birtokában megtarthassa, részint pedig hogy szükség esetében azokon át a táborba menekülhessen. Most új fordulatot vön a harc. Hunyadi terve is csak annyiban sikerült, mennyiben a felső vár rohamlásával felhagyott az ellenség, és az utcai harcban nagy veszteséget szenvedett janicsárok elhagyták a város belsejét, de nem sikerült annyiban a fővezér terve, mennyiben t. i. a városba tolongott törököt mind tönkre nem verhette, mert a szultán az első rohamlóknak segítségökre új rohamcsapatokat küldött, és ezek a réseket ismét visszafoglaló janicsároknak a falakon kezet nyujthattak. Egész éjszaka fort a csata dühe. Hunyadi, Szilágyi, és a Dunán átkelt magyar hadakkal a városba jutott Kanizsai Lászlo személyes vezényletök alatt vezették a hadakat a megujult csatára, hősies tetteik által bátoríták, lelkesíték a folytonos küzdésben kifáradott, egész éjen át éhen, szomjan verekedő, itt-ott már lankadni kezdő harcosokat.

Habár több helyen a falakra rohanó ujabb török csapatok visszaverettek is, habár a városba újra betolakodott ellen-

séges osztagokat a magyarok lábig lekaszabolták is, de a menynyiben percről percre nőtt a rohamlók száma, a hosszan tartott tusában ugyanazon arányban fogytak a védelmezők. A körfalakon itt-ott már több helyen a félholdas zászló lobogott, több ház meggyúlt a városban, a tűz mindinkább elharapódzott, a veszély nőttön nőtt, hanyatlani kezdett a védelmezők reménye a város megtarthatására, a felső várba menekülés pedig nagy veszélylyel járt, mert attól lehetett tartani, hogy az oda hátrálókkal a kapun a török is betolakodhatik; de arra sem lehetett számítani, hogy a Dunán át Zimonyba lehessen menekülni, mert Hunyadi a hajókat mind elparancsolta a város alól, küzdeni kellett tehát élet-halálra utolsó lehelletig. Igy akarta Hunyadi s annak meg kellett történnie.

Az ütközet eredménye még mindig bizonytalan volt. Julius 22-kén derűre virradt a nap. Nandorfejérvár falain még folyvást tartott a harc, senki nem nyugodott, a két napot a kiontott vér egygyé ragasztotta.

Hunyadinak új tacticai fogásról kellett gondoskodnia, új segédlethez nyúlni, hogy a már magokat győztöseknek hitt törököket le lehessen űzni Belgrád falairól. Azalatt, míg a felső várhoz vezető utcákban szerte özönlött, és az erőd megtámadásához készült a janicsárság, a fővezér rendeletére a város árkába lebocsátkozott, onnét magoknak új utat törni készült ozmán hadakra a védelmezők gyúanyagot, szurkos pősöket, kénköves pokrócokat hánytak, ugyanez történt a felső vár árkaiban is.

Hunyadi kürtje újra megriadt. A lehányt gyúanyagra égő tűz dobatott. Magas lángra lobbant mind a külső, mind a belső árok. A magát a városba befészkelni kezdő janicsárhad megrémült, amint körülvéve látta magát magas égő lánggal. A rémülést észre vévén a fővezér, újra megfúvatta a riadalt. Több csoportba osztva kirohant most a felső várból az utolsó tartalékhad, a magyar őrség legbátrabbai, legelszántabbjai. Elől s hátul a láng, közben az öldöklő magyar. Ez több volt mintsem a legvakmerőbb janicsárt is meg ne rémítette volna. Mindenki menekülni akart, vége lőn a rendszeres harcnak; ha itt-ott küzdött is még egy-egy török csoport, az csak a kétségbeesés küzdelme volt. A kik a nyílt réseken, vagy a város

falairól lajtorjákon akartak lemenekűlni : vagy a lángba s füstbe fúltak, vagy a győzelmes magyarok kardjára hullottak.

Déltájban Nandorfejérvár mentve volt már. Alúl a városban gátonyain vagy árkaiban egy török sem létezett. A janicsárok vesztesége nagy volt, maga a janicsáraga, a válogatott vitéz sereg legjobb vezére : *Khasan bég* is elesett. Kétséget nem szenved, miszerint a várhad is nagy veszteséget szenvedett a húsz óráig tartott, s élethalálra szánt küzdelmében. De győzelemkor ki számlálgatja az elhullottakat?!

Nandorfejérvár e pillanatban mentve volt ugyan, de a táborításnak nem szakadt még vége. A szultán nagy tábora még a város alatt tanyázott. A veszély fészke még állott, azt is meg kellett semmisíteni. A fővezér kemény rendeletet adott utasitásul Szilágyinak, miszerint az ellenséggeli ingerkedés végett senki a városból ki ne menjen. A hadvezérnek készen kellett állnia, mert Muhamed szultán új támadást rendelhetett minden pillantatban, tartalékhadának bal szárnyával minden órán átkelhetett a Száván, Szerém megyét könnyen elfoglalhatta. A rosszúl fegyverzett, fegytelen gyülevész hadnéppel — sergének nagy része ilyenekből állott — sík téren nem támadhatta meg a törököt, tervezetében úgy is a *város s ennek felső erődje megtartása volt a fő tényező*, erre volt alapítva védelmi rendszere, ezt nem bocsáthatta soha figyelme alól. A hajósnépnek halálos büntetés alatt tiltva volt a várőrségtől bárkit is átvinni a Dunán vagy Száván, viszont az ottani táborokból sem volt szabad, engedelem nélkül átjönni Belgrádba.

9. §. *Kapisztrán János és keresztesei.*

Kapisztrán apó Nandor megrohamlásának második napján korán reggel, midőn még javában fort az ütközet, keresztes táborának nagyobb részét egy új táborba vezette, t. i. közelebb a Száva torkolatához, hogy ott részint a két folyó egybeszakadása közti zugnak csúcsán szűkebbre szorítkozott táborállásban könnyebben fentarthassa a fegyelmet, részint pedig hogy, ha a szükség és Hunyadi rendelete úgy hozná magával, a Száván átevezhessen, s a várhadnak segítségére lehessen.

Julius 22-kén a déli imádság után, akkor t. i., midőn a Belgrádból visszavert török had hátra húzódott a város falai alól, Kapisztrán a beszaniai ötövényen fel- s alájártában, több keresztes kiséretében, látta, hogy a várhadhoz tartozó öt keresztes tegezzel és nyilakkal jól fölfegyverközve kilopódzott a palánkozat mögől, a Malacsna patak melletti dombra felhágott, leskelődve : merre látna törököt.

A hátravonúlt ellenség előörsei Ciganka előtt állottak, az öt keresztes megkezdé azokkal az ingerkedést, s jól célzott nyilazással elriasztá őket álláshelyökről, kiket aztán néhány spahi vett ótalmába. A spahik le akarták rázni nyakukról az alkalmatlankodó nyilasokat, ezeket a dombon megtámadandók; de az öt keresztes ijász nem csak hogy meg nem rémült, sőt ellenkezőleg, a spahik ellen fordultak nyíllövéseikkel, s néhány spahit le is ejtettek, halálosan találva vagy sebesítve őket. Ezen csatározást látta Kapisztrán, látták többen a Száván túl, látták sokan Belgrád körfalairól is. A városnak külső palánkozatai mögől, hol a keresztesek más fiatal ujonc harcosokkal vegyest őrködtek, dacára a kemény tilalomnak, percenkint mind többen hagyták el őrhelyeiket, csatlakoztak a dombon nyilazókkal; az ellenségtől több lovas és gyalog harcos csoportosodott a domb ellenében. Kapisztrán sejdítette, miként ebből még komolyabb öszvekoccanás is kerekedhetik, a min ő annál inkább aggódott, minthogy tudta a fővezér parancsát, ismerte ebbeli szigorát; hát ha még ezen civódás némi balságnak válnék okaúl. Kapisztrán hiába ügyekezett kiáltással, jeladással hátraparancsolni kereszteseit a dombról; azok a páter kiáltását vagy nem hallották, vagy fölingerelt harcvágyukban hallani sem akarták.

A páter e csatározásnak véget vetendő, Péter fráterrel, t. i. a keresztesek zászlóhordozójával, s még két szerzetes baráttal, ú. m. *Tagliacozzo János*, és *Aquino Ambruzs*szal két ladikon átjött a Száva jobb partjára. Alig hogy ezek partra szálltak, a keresztes nép csoportosan tódult hozzájok, leborúlva előtte kérte az imádott vezér áldását.

A városban csakhamar elhírült Kapisztránnak a várművek előtti megjelenése. Ezentúl a kereszteseket s más fegyelmetlen fiatal harcosokat nem lehetett megtartani többé a falak

mögött; s mivel pedig a kapuknál őrködő öregebb harcosok, tudva a szigorú rendeletet, vonakodtak kibocsátani őket, ezek a falakról köteleken leereszködtek, vagy a résromokról leugrándoztak. Mindnyája a barát vezér körött sereglett egybe.

Estenden hat óra lehetett, két ezernél több mindenféle hadinép volt már Kapisztrán páter körött. Történt pedig ez a város előpalánkozata és a töröknek táborító tűztelepei között. Részint a városban szenvedett veszteség, részint pedig a kereszteseknek ily vakmerő föllépése annyira leverte az ellenségnek minden bátorságát, miszerint megtámadatlanul vonultak hátra, és a tűztelepek mögött kerestek menedéket. E pillanatban ragadta meg a barát vezért azon lelkesedés, mely ritka jellemének egyik fő sajátsága volt. Ő itt az *Isten ujját* látta működni, kijelölve: mit kelljen tennie, hogy elég tétessék az egek sugallatának; sejdítette ő, hogy ez alkalmat nem hanyagolhatja el, és a félhold pillanatnyi elrémülése most használandó fel a szent kereszt diadalmára. A tisztes öreg hajadon fővel, vándor keresztes botját kezében emelve előre lépett, mellette Péter hű követője a keresztes zászlóval. A *Jézus* jelszót rebegő ajakkal felhangoztatva lassu lépésben előre nyomult a török hadállás bal szárnyának a Szávára dülő magaslatokon állott tűztelepei ellen.

Rendíthetlen bizalommal zárkozott utána a melléje csoportosodott hadi nép, mely számra csekély volt ugyan, de lelkesedésében nagy erőt fejtett ki, kész levén feláldozni magát hazáért, vallásért, s mint vértanú elhullani a legszentebb ügyért. Az ozmán nép első pillanatban bámulva nézte Kapisztránt mind inkább közeledni, utóbb megrémült a nem is vélt merényleten, mintha az ég villáma csapott volna közéjök, a közös ijedségben hátra fordultak, és a tűztelepek első vonalát elhagyták minden ellentállás nélkül.

E nem is várt siker Kapisztrán apónak az isteni gondviselésben való bizalmát, és a keresztesek bátorságát még inkább felmagasztalta. Tovább nyomultak előre a tűztelepek második vonala ellen. A páni rémülés még inkább lábra kapott a törökök között, közöttök még a legbátrabbakat is bizonyos megmagyarázhatlan varázs hálózta körül, ott hagyták a török tábor bal szárnyának lövegeit, azok mind a kereszte-

sek martalékai lettek. Az eszevesztett megfutamodottak a harmadik vonal mögött szedték öszve magokat. E vonal védelmére erős török osztagok álltak készen. Számos löveg volt itt védve elárkolt földvárakkal. De már itt is befészkelte magát a páni rémülés, itt sem tettek semmi készületeket az ellentállásra: a megrémültek alig nyerhettek annyi időt, hogy a lövegek gyúlukait bészegezhessék, tömegesen hagyták el állodásukat, s a szultán táborának zöméhez futottak. A táborító török tűztelepek mind három vonala valamennyi ágyuval a keresztesek hatalmába került, kik azonnal a gátonyok széttrombolásához fogtak. *Mind ez csodás rendben történt.*

Bármennyire meg volt is a szultán lepve, midőn futni látta egyébiránt bátor harcosait a szabálytalan, roszúl fegyverzett keresztyén csapatok előtt minden viadal nélkül; bármennyire boszantotta is ez: de azért lelki éberségét nem vesztette ő el. Összeszedvén testőreit, hadának javát, önmaga állott élökre, azokat a mind előbbre nyomuló, zsolyozmákat éneklő keresztesek ellen vezette. Ő maga akarta megtörni a varázst, mely népét mintegy megbűvölte, ő maga akarta viszszafoglalni az elvesztett tűztelepeket. Azonkivül 6000 válogatott spáhit tábora jobb szárnyáról rögtön lóra ültetett, s oldalt a város irányában küldötte, hogy ezek támadják meg hát mögől az előre tolongott kereszteseket, s állják el közléköket a várossal, honnan még eddig semmi rendezett hadosztag nem takarodott ki a keresztesek ótalmára.

10. §. Hunyadi János utolsó csatája.

Csakhamar megértette a felsővárban hadilag tanácskozandó Hunyadi, mi történt nyilvános rendeletének dacára; némi megnyugvásaúl azt is megértette, hogy Kapisztrán barátja mindenkép ügyekezett utját állani a rendetlenségnek, és csak akkor, midőn már minden ebbeli föllépése sükeretlen maradt vala, miszerint csak némileg is kerékvágásba hozhassa ezen számítás nélküli vállalatot, állott élére a mozgalomnak. Megtudván mindezt Hunyadi, hogy szemtanúja legyen a *hevenyezett* harcnak, és azt ha még lehetséges, végkép megszüntesse, vagy ha kell, célra vezető lendületet adjon annak, legott a

város falaira sietett. Mozgásban volt ott minden. Összesereglett a nép a vár falain, s bármily kész örömmel sietett volna a keresztes bajtársakkal osztozni a nap dicsőségében; de a fővezér parancsát nem merte megszegni. Látta továbbá Hunyadi hogy, ha Kapisztrán segitséget nem nyer rögtön, nem csak könnyen kivívott előnyeit elveszti, hanem még veszélybe is qonyolódhatik; látta egyszersmind a spáhik fenyegető mozgalmát, látta végre a szultánnak a testőr janicsárokkal előre nyomulását : az ő lelkében is megvillant tehát azon belső sejtelem : *ez az Isten ujja!* itt tenni kell, tenni határozottan; a harcot folytatni kell, folytatni élet-halálra. Megfuvatta azért a harckürtöt utoljára. Hattyúdalként harsogott az szét a vár falai közt, viszhangja Kapisztrán apó fülébe hatott. Lóra s fegyverre riasztá a kürt a harcra vágyó katonát; nem késett senki, egy percben mindenki készen s paripán volt, követni Hunyadit a dicsőség ösvényén mind haláliglan. Maga a fővezér kirobogott a hadak egy részével a városból. Más részét tartalékul kivűl a kapuk előtt hagyta.

A spáhiknak már majd hogy nem sikerűlt bekeríteni a keresztes seket, kik egész lelki nyugalommal, szent énekek dallama közt, rombolták még egyre a tűztelepeket, midőn Hunyadi a spáhik előtt termett épen ott, hol a sz. magdolnai lapályról lekanyarodnak az útak a város előtti völgybe Malacnától keletszak felé nyíltabb térségen, s lovas osztagainak egy ügyes kanyarodásával a janicsárok és spáhik közé nyomúlt, s így mind a két hadat megakadályozta hatályosan fölléphetni a keresztesek ellen.

Összecsattant a két ellenséges had. A magyarokat maga *Hunyadi*, az ozmánokat *Muhamed* a nagyúr vezénylete. Ezen öszvecsattanástól függött a magyar had sorsa, sorsa Nándorfejérvárnak, de ettől függött sorsa Muhamed roppant nagyseregének is, melynek zászlóira hímeztette a győzelmekben mit sem kételkedő szultán Buda várának meghódítását s fél Magyarországnak elfoglalását. Ha keblökben érezték a vezénylő fővezérek : mi függött a válságos harc kockajátékától; de érezték a zászlóik alatt harcoló hadak is, mert az öszvecsattanás rémítő volt, és sorsdöntő első pillanatban.

Hunyadi rohamlásának a spáhik lettek első áldozatai,

kik majd egy lábig kardra hányattak. A szultán többféle kisérleteket tön, a vészt elhárítani harcosaitól, és új fordúlatot adni az ütközetnek; de sükeretlenűl. Mindenütt leküzdhetlen ellenállásra talált, rohamai mind dugába dőltek. A csatának tovább és tovább tartóssága csak alkalmat nyújtott Hunyadinak, hogy egyről egyig tönkre verje az ozmán hadakat. Maga a szultán bal oldalán egy nyíllövés által veszélyes sebet kapott. Az anatóliai beglerbég, mint azelőtti napon a ruméliai, a tatárok alkánja, sok basa, szandzsák és aga, mindnyájan a szultán szeme láttára a magyarok kardja által húlltak el; de azért a harc csak nem akart jobb fordúlatot venni.

A magyar hajóraj a csatának sorsdöntő mozzanatában megtámadta a július 14-dikei vízi csatából megmenekűlt, a város falaihoz közel horgonyt vetett, és mindig nyugtalanított török flottillát is; a török hajósnép látván a meg nem menekűlhetést, sajátkezűleg égette föl hajóit, maga a partra menekűlt, mi még nagyobb zavarba ejté a török hadsereget. A szultánt eszméletlenűl ragadták ki a csata zavarából fejedelmi sátorába. A táborban is legnagyobb ijedség és rémülés kezdett lábra kapni.

Az elsötétült éj vetett végett az ütközetnek. A szultán magához tért ugyan, de előbbi erélye többé nem, s ő nagyon valószinűnek hitte, hogy Hunyadi következő nap újra megtámadja őt, mi annál hihetőbb volt, mert hírűl hozták neki, hogy a Száva csúcsán táborozó keresztesek átkeltek a folyón annak jobb partjára, és a Duna bal partján táborozó magyar had is komoly készületeket tesz az átkelésre.

Muhamed tekintve hadainak háromszoros megveretését, az ebből származott csüggetegségét, méltán remeghetett attól, hogy még negyed ízben is csatát vesztend, s hadsergének hátrálata veszélyeztetnék. Még azon éjjel kiadta tehát rendeletét a közönséges elvonulásra, mi eleinte elég jó rendben történt ugyan, végre azonban általános futássá lön. A győzelmes magyar lovasság nyakán volt a megfutamlott török utóhadnak, mely elejénte újra arcadot vetett ugyan, a győztösek előnyomulását gátolandó, de végre azt is elsodorta a közönséges futás.

Hunyadi, nehogy az éj homályában zavar történjék,

szűnőt fúvatott. A törökök további üldözésére készeknek nyilatkoztak a harcosok, készeknek a vezérek is; Hunyadi azonban határozottan ellene szegült a köz kivánatnak, tanácsosabbnak tartván az ellenségnek akadálytalan futást engedni, mert tapasztalásból tudta azt, hogy, ha a legyőzött hadak kétségbe ejtetnek, képesek a legnagyobb veszély közepett is halálra szánt ellenállással makacsul harcolni; a mi pedig az ütközeteknek állhatatlan folyamában ha a győzőket mindig veszélybe nem döntheti is, de általában keserűvé teendheti a győzedelmet.

Julius 23-kán a fölkelő nap a győzők diadalmát tündöklővé tette. Az ellenségnek éjen által szenvedett vesztesége láthatóvá lön. Mintha elsöprötték volna a török hadat Nandorfejérvár alól. Fel lőn szabadítva az erőd, fel vele egész Szerbország. A janicsárok legtöbbet szenvedtek. 24,000 török hulla hevert a csatatéren, úgy írta meg Kapisztrán *III. Calixtus* pápának, úgyszinte a szemtanú *Fara Miklós* szerzetes barát is. „A csatatér, ú. m., melynek kezdete a felső erőd árkainál tűnedezett elő, átvonúlt a város körfalainak árkolatain, az ozman táborító tűztelepein a szultán táborának erődítvényéig, megszámíthatlan sok holt test borítá a nagy csatatért. Muhamod fényes táborának minden készlete a magyarok hatalmába esett. Vesztesége ezeknek határozottan nem tudatik, még az sem, közelítőleg mennyien vettek részt a két napi csatában.“ Ezt írta Fara Miklós barát. A magyar harcosok számát menynyinek fentebb tettük, annyinak hihetjük; mert tekintetbe kell vennünk : minő roppant erővel jött Muhamed Belgrád alá, minő élénk harca volt a védőknek a támadók ellenében a város körfalain, a megnyitott résromokon, a felső vár sikamán, a lebocsátott hídnál, az ozman tűztelepek elfoglalásakor, végre a sík mezőn a szultán támadó csapatainak legyőzésekor. Ha a hadi történészek csekély számot vesznek föl saját feleik veszteségének kimutatására, az ellenséget pedig aránylag sokszorosítva nagyobbá teszik : vagy valótlanságot írnak, vagy azt kell gondolnunk, hogy feleiknek gyáva ellenséggel volt tusájok, kik védelmetlenűl hagyták fojtogatni magokat, az ily gyáva ellenséggel vívott győzelem pedig mi dicsőséget sem tanusít. Ha dicső a győzelem : azt csak vitéz ellenséggel küz-

désben lehet kivíni, az ilyennel való harcban pedig természetes, ha a legyőzött fél tetemes veszteséget szenved, szenvedniök kellett a győzteseknek is egyaránt. Ha netalán amazoknak vesztesége nagyobb, azt csak annak kell tulajdonítanunk leginkább, mert a csatatérről elvonulni kénytelen vesztes fél a győzők ellenében nagy aránytalanságban áll, miután a harcnak ellenhatása a legyőzött ellenfél részéről tetemesen csökken. Nandorfejérváratt és alatta kemény harcot állott ki Hunyadi népe, veszteségének is nagynak kellett lennie, mert vitéz és makacs ellenséggel volt dolga, mi abból is következtethető, hogy az eszélyes fővezér tanácsosabbnak tartotta üzőbe nem venni a megfutamodott ellenséget.

Az elfoglalt lövegek számát háromszázra teszik a keresztyén történészek, azok közt 12 bombarda, melyeknek csöve, mint Hunyadi hadi jelentésében írja, 20 arasznyi hosszú volt, volt még nyolc kőhányó mozsár, és sok kőhányó gép is. Kézi lőfegyver igen-igen sok lehetett, de mennyi? nem tudhatni, mert a keresztyén katonák az akkor még igen ritka tűzifegyvert megtartották magoknak. Huszonkét török gálya, és nagyobb hajó esett a magyarok kezébe julius 14. és 22-kén.

A szultán kivonult Szerbországból, átvonult a Balkánon Ruméliába. A mint az akkori krónikások írják: a török hadak egymás elleni gyülöletből, és szemrehányások alatt összeverekedtek, a mindennapi civódásban 20,000-nél több esett volna el, míg Drinápolyhoz értek, hol a megbusult szultán szigorú törvényszéket tartott a kötelességöket elhanyagolt basák fölött; kiket bűnösöknek talált, önmaga nyakazta rakásra.

A passiv állásban volt szerbeknek az ozman nép Belgrád alatt szenvedett vesztesége bátorságot adott a fellázadásra. A magát Novoberdóba befészkelt török őrséget megtámadták, a tért elfoglalták és az ott vezénylő basát minden fegyveres népével kardra hányták, egynek sem kegyelmezvén meg.

Hunyadi e fényes győzelmével végkép lerótta a szeretett haza iránti legszentebb kötelességét, e győzelme mintegy végrendelete volt egyszersmind, miszerint minden honpolgár,

nagy úr vagy szegény jobbágy egyaránt köteles védeni hazáját, védeni halálig bármily ellenség ellen; győzelmében evangeliomként állította fel azon államelvet, hogy mi érdem sem rejlik még abban, ha egy magas származásu család sarjadéka vagyunk, mert ez csupán a véletlentől függ; hogy valaki országnagya, s vezetője legyen egy nemzetnek, arra több szükségeltetik, mint csupán származati kedvezmény, szükséges arra rendíthetlen megtagadása minden önző haszonvágynak, szükséges arra a fertőzetlen polgári erény. Győzelmében Hunyadinak ez volt végrendelete, halálával erősítette s pecsételte azt meg, mert alig telt el győzelme után 20 nap, Zimon melletti táborában közötte azoknak, kiket a dicsőség pályáján a halál mezején győzelemre vezénylett, midőn a hadseregnél elharapódzott a dögleletes lázragály, de ő nem távozott szeretett katonái köréből, mígnem ő is az öldöklő kór áldozata lőn, s augusztus 11-kén Nandorfejérvár falaira, harcias tetteinek utolsó pontjára függesztve megtört szemeit, elhúnyt az Úrban. Az utolsó imádságot a haldokló hős felett Kapisztrán János, az elhúnytnak lelki barátja, utolsó győzelmének részese ajtatoskodá el, végső gondolata a haza volt. Ő elmondhatta, a dicsőült hős, mit Thebáni *Epaminondas* elmondhatott, de Napoleon nem : *legyőzetlenül halok meg!* Önzéstelen erényeiben történelmileg ritka hős hasonlított hozzá, a legujabb korban pedig egyedül *Washington* *).

*) Épen azon nap, midőn a m. academiának egyik szakülésében, azaz folyó évi julius 21-kén ezen értekezést felolvastam, megjelent a *Magyar Sajtó* 168. számában két cikk. Egyik a Magyarországi Ügyek rovatában: *Nemzeti dicsőség a világ végeig* cím alatt; másik annak tárcájában, *Hunyadi és Kapisztrán* felirással. Jól esik mindig a haza dicsőségét visszaohajtó szívnek, ha itt-ott rokon érzelemmel találkozhatik; de hogy ezen rokonérzelem Hunyadinak utolsó győzelmét négy század után ünneplő visszaemlékezés nyilvánításában az enyimmel, melynek, őszintén megvalva, *Pauler Tivador* tanár úr tisztelt barátom adott egy academiai ülés utáni társalgásban elhatározó lendületet, ugyanazon egy nap találkozzék, lelki örömömre igen-igen kellemesen lepett meg. Sok szépet, lelket, szívet felrázó izgalmat olvashatni a két jeles cikkben, többi között értesülünk arról is, hogy a római catholica egyházban a déli harangszó azt jelentené, miszerint III. Calixtus pápa rendeletet bocsátott akkor : a keresztyén hívek imádkozzanak, mikép isten Hunyadi karját s

Politicai eredménye e fényes győzelemnek az események első mozzanataiban *Magyarországra*, bízvást mondhatjuk: *Keleti Európára* nézve, kitünő és nevezetes volt. Muhamed szultán diadalmenete meggátoltaték, a Magyarországra kimondott halálos itélet végrehajtása még hetven évre elhalaszttaték, dicsőűlt hősünknek mindig csak az ország javára tett intézkedéseinek fényes béfejezésével polgári és katonai érdemei annyira befészkelték magokat a jobb magyarok szivébe, miszerint a nemzet nagy többsége feljogosítva érzette magát Mátyást, a majd csak nem még gyermek Hunyadifit, V. László elhunytával a prágai fogságból egyenest a megürűlt királyi trónra vezetni, az apostoli szent koronával az atyának a nem-

---

az általa vezérlett keresztes hadat győzelemmel áldja meg. Kár hogy azon imádság hagyományként reánk nem maradott, mert abból meggyőződhetnénk, hogy a déli harangozással úgy vagyunk, mint a Magyar Sajtó írja, mert közönségesen az a vélemény, hogy a déli harangszó = hajnali és esti harangszó, azaz a *sz. szűz üdvözlése.*

Teleki József gróf is tesz említést *Hunyadiak Kora* munkájának II. kötete 441. lapján a harangozásról, de ő azt délutánnak első órájára teszi, hogy a keresztyén hívek emlékeztessenek Jézusnak a nandorfejérvári ütközetben elesett katonáiért való imádságra, mi Budának a török általi elfoglalásáig meg is tartatott; de annak visszafoglalásával többé ismét szent szokásba nem vétetett. Igy sülyed végre is minden az örök feledékenységbe, mint Buda, Magyarország fővárosa utcáinak magyar nevezetei is!!! — Azt is megemlíti Teleki József most említett jeles munkájának szinte 441. lapján, hozzátevén egy jegyzetben egyszersmind, hogy az azon napon mondandó imákat a *pápa maga* készítette, az énekeket pedig *Aeneas Sylvius* szerzette.

Értesűlünk továbbá a Magyar Sajtóban, hogy ugyancsak III. Calixtus pápa rendeletére az augustus 6-kára esni szokott *Úrszine változásának* ünnepe Hunyadinak Nandorfejérvárnál kivívott győzelmére decretáltatott volna a naptárban. Nagy hiány a történelemre nézve, hogy augustus 6-dik napja nincs az említett diadalra vonatkozólag jelölve, mert Úrszine változása alatt senki sem sejdítheti a nandorfejérvári győzelmet, annál inkább sem, minthogy a naptárban aug. 6-kán *Úrszine változása* csak olyan hétköz-nap, mint utána következő napon: *sz. Kajétán napja.* — Egyébiránt bármi viszonyban áll a nandorfejérvári győzelem a déli harangozással: *dicsőség a magyar nemzetnek a világ végeig, dicsőség a magyar sz. egyházának is, és tisztelet, becsület a Magyar Sajtó sok érdemű szerkesztőjének*, ki lapjában Hunyadinak utolsó diadalát négy század után oly hazafiúilag megünneplé.

zet irányában számtalanszor tanusított érdemeit a fiúban megjutalmazni. A szerb, a többi szláv, és egyéb dunai fejdelemségek, melyek Konstantinápoly meghódítójával komolyan kezdettek már kacérkodni, egyelőre ki voltak ragadva az ozman markából, némi önállóságban bár a magyar koronátóli függésbe kerültek. Magyarország nagy lett, mint volt *Nagy Lajos* alatt, hatalmas és tekintélyes állást vívott ki magának nagy és igazságos királyának kormányzása alatt. Ez mind eredménye lőn a nandorfejérvári diadalomnak; de ezen nagyszerű szép korszak csak mint álomkép tűnedezett elő, mert ez mily csekélység egy ember életében. A nemzet dicsősége magasra emelkedett, de csak azért hogy annál mélyebbre bukjék. Bukása nagyszerű volt, mert magával ragadott az mindent, mi eredeti, mindent mi alkotmányszerű, mindent mi nemzeti volt. Bukása véres és gyászba burkolt vala, vérben fürdött a haldokló nemzet; de a történelem meg nem gyászolá, mert a nemzet, ha akart, tudott volna önállóan függetlenségében uralkodó lenni; bukásának oka *önmagában* volt.

11. §. Strategiai és tacticai visszapillantás a Nandorfejérvár alatt 1456-ban történt harcias eseményekre.

Hunyadinak 1456. évi hadjárata, és Nandorfejérvárnak II. Muhamed szultán általi táborításakor, mind strategiai mind tacticai tekintetben különféle nevezetesebb hadmozgalmi és csatázási tünemények ötlenek előnkbe; mert bár a hadtudomány és harcművészet, mint már 2. §-ban megjegyeztem, a XIV. században előbbi hanyatlásából csak igen lassan bár, de mégis fejledezni kezdett, mégis feltűnik: mikép történhetett ez vagy amaz? némely körülményekben mikép téveszthették ezt vagy amazt a hadvezérek figyelmök alól?

Midőn pedig a szembeötlő harci tüneményeket szemle alá veendem, ugyanakkor saját véleményem szerint az elmulasztások netaláni okát is előadom, mintegy kimentéseül, miért kellett ennek vagy annak így vagy amúgy és nem máskép történnie? Fogjunk tehát szemlénkhez.

I. Föl kell azon akadnunk: miként történhetett az, hogy a magyar hadvezér, ki két évvel azelőtt oly nagy erélyt

fejtett ki hadjáratában, s annak mindjárt kezdetén a védelmi rendszerből oly ügyesen lépett át a támadó mozgalmakba, melyeknek oly fényes eredménye is lön, és a Szendrő alatti csata, és a krusevaci ütközet következtében, valamint Szerb-, úgy Bolgárország iskitisztúlt az ellenségtől : és mégis hogyan történhetett az meg, miszerint a győzelmes magyar hadak, a nélkül hogy a hábornak vége szakadt volna, mind a két országból kitakarodtak, a Duna és Száva bal partjain védelmi állodást foglaltak, és ugyan ez által a szultán támadólag léphetett föl, háborítlanúl elfoglalhatta Bolgár- és Szerbországot, hatalmába kerithette Novoberdót és más erődített városokat, és táborítás alá vette Nandorfejérvárat? A magyar hadvezérnek pedig épen ezen eltikkadni látszó védelmi állása mentheti ki csak némileg Brankovic György kétes magaviseletét, és az egész táborítás alatti semlegességét, kimentheti még azon eljárását is, miszerint élelmi szereket szállított a török táborba, és de facto cimboraságba lépett a magyar király ellenével, mert lám Szerbia a magyar hadaknak az országból való kitakarodásával ki lön téve a török özönlés első rohamának.

Ezen hanyag eljárást általában hibaúl kellene felróni Hunyadinak, ha a történelem mentségűl nem szólana mellette, miből megtudhattuk, miszerint a magyar hadvezért győzelmei közepett nagyon megzavarák intézkedéseiben a Cilleieknek Horvátországban történt ellenséges föllépte, és ezen országos zavart állapotot annál inkább természetesnek kell tekintenünk, miután történelmi tény az is, miszerint benn az országban Cilleiek pártján volt a magyar hatalmas oligarchia, melyhez számítandó maga Brankovic György is, rokona a szultánnak, rokona a Cilleieknek, rokona magának a királynak is, azon oligarchia, mely irígylette Hunyadi fényes állását a kormányzás körében, féltette kiváltságait, nehogy az erélyes harcembere tökéletes hatalomra juttában a nagyok közt elterjedett önkénynek végkép nyakára hágjon, minden lépten túlszárnyalta a hadvezér törekvéseit. Ezen oligarchiai fondor befúrta magát, mint tudjuk, a királyi udvarba is, hol az vészterhes camarillát képezett, mely még az orgyilkosságot is nem átallotta segédletei közé számítani, csak hogy a gyűlölt Hunyadit

lerázhassa nyakáról. Tekintve mind ezt, tekintve azt is, hogy az 1454. évi hadjáratban részt vett több banderium béfejezettnek tekinté harckötelmeit, az országosan hozott kétértelmü határozataiba burkolva, elhagyta a tábort, haza költözött épen akkor, midőn a szultán a krusevaci csatavesztés után a két tartományból kitakarodott hadaival, de a kevésre olvadott magyar hadak száma még ekkor is veszélyezve lett volna Szerbországban, hol, a mennyire alkalma volt Hunyadinak kiösmernie a szerbek, nevezetesen Brankovic érzületét a magyar ügy iránt, állása épen nem volt biztosítva, s egy netalán bekövetkezhető balesetben nem csak hadserege sorsát, hanem a hazában saját népszerüségét is kockázta volna; pedig személyéhöz volt kötve az ország boldogsága, a nemzetnek alkotmányszerű fenmaradása.

II. A minek kedvezőbb körülmények között, a magyar hadak állására nézve, 1456-ban meg kellett volna történnie, és meg nem történt, egy részről oka volt az 1454. évi győzelmeknek föl nem használása, de más részről nyomatékosabb oka volt az 1455. évi tevéketlenség, mert, ha Hunyadi zsibbasztva a Cilleiféle ármány által, a szultánt föl nem keresi is Ruméliában, ha a reá nézve kedvezőtlen politicai constellatiók között hadászati alapzatától messze távozni nem tartotta is tanácsosnak; de ha ő 1455-ben félre tesz minden kiméletet nyilvános ellenségei irányában, azokat egytől egyig nyakon ragadja és őket, a nélkül hogy államcsínyt kellene elkövetnie, érzékenyen sujtandja s ártalmatlanokká teendi; ha magának a fiatal királynak is poharába, bár néhány keserű csöppel keverve, tiszta vizet önt, és így lerázva alattomos és nyilvános elleneit, szabad kezet nyerend : öszpontosíthatta volna hadait Szerborszság kellő közepén, Nandorfejérvár táborítása meg nem történhetik, és a helyett hogy Hunyadinak a város fölmentésével kellett vesződnie, ő lépend föl a támadó térre, vagy oly védelmi állást foglal, mely megzsibbasztja II. Muhamed minden léptét, és a szerbeket is megnyeri a magyar ügynek.

Van Szerbországnak majdnem közepén egy vidék (lásd az I. sz. térképet és olvasd a 3. §-t), mely a természettől arra látszik teremtve lenni, hogy onnét mint úrkodó pontról nyujtódzék szerte ez ország minden védelme. Ez az úgynevezett *Sumadia*,

a rudniki kerületben. A Serbiát délkeletről megrohanó ellenségnek vagy a Nagy-Morava völgyét kell megnyerni, hogy Kubor magaslatait megmászhassa; vagy a Szerb-Morava völgyét kell elfoglalnia, hogy a Drina völgyébe juthasson; ha mindkettőt egyszerre hatalmába kerítheti, annál nagyobb előnyt víhat ki magának. De hogy ezen völgyek birtokába juthasson, s maradhasson is, Sumadia erdős hegyes vidék örsítésére kell nekie törekednie, mert valameddig Sumadia a védelmezők birtokában van, sem a Nagy-Morava völgyén *Cuprián* túl lefelé, sem a Szerb-Morava partjain *Karanovacon* túl felebb nyomulni nem lehet, mert mind a két hadászati tárgyazatfelé majd minden nyomon más-más irányváltoztatással haladhat csak előbbre, de ezen változtatások forgó pontjai oly közel esnek Sumadiához, hogy onnét azon pontokat meg-megtámadni s az azok felé hadászó sergek mozgalmait nyugtalanítani lehet minden percben.

Ha tehát Hunyadi az 1454. évi győzelmes hadjárat után — úgy is ura Szerbiának — állodásait ott, mennyire csak lehet, szilárd lábra helyhezi, ha szövetkezve Brankovic fejdelem hadaival, ezen bár kétes jellemű despotát egészen megnyeri a magyar ügynek, mi pedig a krusevaci győzelem után oly könnyű volt volna, mint soha máskor; ha ő, minthogy a kipusztított Ruméliában a hadjáratot tovább folytatni úgy is nehéz feladat volt — a helyett hogy a Dunán átkel, Szerborszäg szivében megmarad és Sumadiában erős állodásba vergődik; ha Brankovicot a győri országgyülésen Kapisztránnak catholicus túlbuzgósága következtében meg nem szomorítja, ha neki nem csak igér, de tettleg is nyújt erélyes segedelmet; ha az 1455. évet a magyar állam jobban fel tudja használni : II. Muhamed, bár mennyi haderőt gyűjtött is zászlaja alá, és az alexincei szorost, melynek örsítését Brankovic derék hadaira lehetett volna bízni, habár erőszakolta volna is : vagy nem mer a Nagy-Morava völgyén le a Dunához közeledni, mert a Sumadiában őrködő magyar hadak őt bal oldalékában minden lépten fenyegethették, és csak Krusevacnál foglaland helyet; vagy ha ő, roppant sergének számában bízva, a merényletet mégis végre hajtandja, ekkor háta mögött a magyar hadak által örsített Sumadia oly fenyegető pont maradott volna min-

dig, hogy Muhamed vagy nem meri megtáborítani Nandort, vagy ha azt mégis teendené, valószínűleg még hamarább kitette volna magát azon kudarcnak, melyet julius 22-kén szenvedett, és ekkor a vég eltiportatástól meg nem menekül, mert visszavonulásában Sumadiának őrsége oldalt mindenütt nyakára tört volna. Még akkor is, ha Muhamed Sumadiának a magyarok általi örsítése miatt nem a Morava völgyén nyomúland be Szerbországba, hanem Viddintől a Duna partján Nandor felé, ezen város előtt nem tarthatta volna fel magát, mert Sumadiából a veszély őt naponként nagyobbodó mérvben fenyegethette. De Hunyadi Sumadiával, szóval Szerborszag belsejével, mit sem gondolt; pedig sohasem kellett volna vesztnie figyelme alól azt, hogy Nandorfejérvár birtoklása, ha a magyar állam politicai befolyását Szerbországban elveszti, mindig kétséges marad; holott Magyarországnak ez ordonyát a szerb földön a magyar állam Brankovictól csak azért szerzette meg oly igen nagy áron, hogy azt mint hídfőt a Dunán szükséglendő átkeléskor akármikor használhassa.

A most érintett strategiai *bolságot*, értem t. i. *Sumadia elhanyagolását* vajon mi okból követhette el Hunyadi? miután elvitázhatlan igazság az, miszerint a strategia az államok viszonyaiban mindig karöltve jár a politicával, azért a politicailag elkövetett hibát a legcélszerűbben elintézett strategiai kiszámítás sem hozhatja többé helyre, úgyszinte a strategiailag kiküzdött legnagyobb vívmányok ezrek meg ezrek vérébe, a honpolgárok millióiba került győzelmek füstbe mennek, ha az állam politicai intézkedéseinek kezelése kontár kezekben van.

A föltett mostani kérdésre válaszolva következendőkre szorítkozunk. Az államok politicai mozgalmainak mindig a kormányok élén álló államférfiak jelleme szokott irányt adni. Hunyadi jellemének legkitünőbb vonalma volt saját böcsületességének érzetében a legnyilvánosabb ellenségében is annyi méltányosságot föltételezni, miszerint az megismervén végre az előmozdítandó közjó kivánalmait, meggyőződik arról, hogy csak azon az úton lehet s kell is a király és haza iránti kötelességeket teljesíteni, a melyen ő és párthívei munkálnak, és így mindenki egyesülend vele, s végre is megszűnik minden párt-

düh s minden családi üldözés. Ezen hiedelemben volt ellenségei irányában Hunyadi még akkor is, midőn abban ringatnia magát több volt gyöngeségnél. Hunyadi jellemének ezen erkölcsi sajátsága volt az ok, miszerint nem csak zsibbasztva lön minden lépte, és kormányzata alatt nem fejlődött ki azon elhatározott cselekvés, mely egy államilag kitűzött közigazgatási cél elérésére fordítandó, és miután fel nem bírta vagy akarta használni barátai közre munkálását, kiknek pedig díszes koszorújában ott voltak a *Szilágyiak*, *Palócziak*, *Bodók*, *Országhok*, *Bebekek*, *Bátoriak*, *Korodiak*, *Kanizsaiak*, *Rozgonyiak*, s más hatalmas családok és a köznemesség nagyobb része, azt várta, hogy a *Garák*, *Ujlakiak*, *Bánfiak*, más néhány oligarcha család és főpap, velök nyíltan vagy titokban *Giskra*, s más rabló cseh és német lovagok, kik a hatalmas Cillei-pártot képezék, hozzá simúljanak s egy akaraton legyenek vele. De ez nem történhetett meg soha; így a honvédelem sem fejlődhetett azon túlnyomó erőre, melynek már csak erkölcsi hatása is letiporhatott volna minden akadályt, s így, a helyett hogy az 1454. évbeli hadjárat utáni esztendőt a kivívott előnyök folytatására, Szerviának a magyar hadak általi örsítésére felhasználta volna, csupán alkudozások, eredmény nélküli egyezkedések, a külföld segedelme utáni esdeklések közt kellett eltékozlani haszontalanúl. Benn az országban a pártviszály sem a kormányzásban egységet, sem a honvédelemben közös erőfejlődést nem engedhetett. A honvédelem csekély számra törpült, külföldről sem jött sehonnan is segítség, mert akkor — mint máskor is — a német és olasz kisebb nagyobb keresztyén fejdelmeket kárhozatos tespedés, vagy egyenetlenségből származott még kárhozatosabb önhaszonlesés vette igénybe, s megsemmisített bennök minden nemesebb érzületet. Hunyadinak jellemében volt továbbá a vallása elveihez szoros ragaszkodás még akkor is, midőn az egy lépést sem engedés határos volt némileg a vakbuzgósággal, midőn a más vallási felekezeten hivőket az igaznak hitt s vallott útra téríteni másokat illetett inkább mint a hadvezért. Ha a politicai érzületkülönbség a gyarló emberekben keserű ingerűltséget szokott előidézni egymás ellenében, a valláskülönbség pedig nem ritkán phanatismussá aljasúl Mind amazt mind imezt türelmetlenség

által felizgatni mindig veszélyes, hábor idejében pedig a legszomorúbb következményeket szülheti; mellőzni kell tehát mindkettőt kivált a hadvezérnek.

Hunyadi jellemének ezen két vonalma sok rosznak volt előidézője. Engedékenysége okozta miszerint ő, a helyett hogy a törvénysértőket és az országos határozatok áthágóit rövid úton teljhatalmának egész sulyával rendre igazította, vagy ha máskép nem lehetett, eltiporta volna, engesztelő egyezkedésekkel törekedett meggyőzni, minek aztán mi eredménye sem lett. A vakmerő engedetlenek a kormány szelídségében annak jogtalanságát hitték, s annak ürügye alatt még nagyobb törvénysértésekre vetemedtek. S mi lett mind ennek természetes következménye? Nem más, mint hogy a honvédelem tárgyában 1454-ben január 14-kén hozott országos határozatok nagy részint végrehajtatlanúl maradtak, sőt, mint már említők, ugyanazon év végével a hadjárat béfejeztének ürügye alatt a hadak nagyobb része a bolgárországi Duna partjáról haza takarodott, s így a főhadvezér képtelen lett az 1454. évi hadjáratot a következendővel, a mit pedig a strategia elvei megkivánnak, kapcsolatba hozni, de így aztán el is vesztek az azon évben kivívott valamennyi fényes eredmények, és a krusevaci tündöklő diadal a hadi történelemben csak mint elszigetelt fegyvertény szerepel, nem csak minden politicai eredmény nélkül, hanem strategiai haszna is elveszett helyrehozatlanúl. És már 1455-ben arról kellett újra gondoskodni: mi módon állíttassék lábra ismét egy új haderő, melylyel a nagy készületekben tevékeny ellenség irányában méltósággal lehessen föllépni. E kedvezőtlen körülmények közt kisikamlott Hunyadi markából a támadó hadászatnak minden fonala, és föl kellett hagynia Szerborszag legnevezetesb pontja-, t. i. *Sumadia* örsítésével, és így a szultánnak időt s alkalmat engedni kénytelen lön, hogy Bolgárországban megfészkelhesse magát, tért nyerjen Szerbiában, és támadó hadászatra használja fel azon segédeszközöket, melyekkel Byzanc meghódítója már akkor is rendelkezhetett.

Hunyadi jellemének második fő vonalmára térve megjegyzendő, hogy a vallásbeli türelmetlenség megtermi mindig kárhozatos gyümölcsét, megtermette hazánkban is Hunyadi

utókorában. Brankovic György Szerbország fejedelme, Magyarországban nagy kiterjedésü földnek ura, mint már említők, a töröknek mindinkább fenyegető zaklatásai ellen a magyarokhoz folyamodott segítségért. Mi történt 1455-ben a győri országgyülésen? A helyett hogy az ozmanli hódító özönlésének meggátlására valamennyi keresztyén erő öszpontosíttatott volna, Kapisztránnak mindent magával ragadó szónoklata következtén csak azon föltétel alatt igértetett meg nékie a segítség, ha áttérend országával együtt a római catholicus vallásra, mit a 90 éves öreg fejdelemtől kivánni balgaság, az akkori szorongatások között kárhoztató fogás volt. Hunyadi nem csak nem ellenzette Kapisztrán térítői buzgalmát, sőt hihető hogy visszaemlékezve a rigómezei napok utáni bántalmakra, azt helyeselte is némileg. Ennek azonban az a következménye lőn hogy a szerbek végkép elszakadtak a magyar ügytől, mi pedig épen akkor történt, midőn Szerbország belsejében egy magyar katona sem volt; ellenben *Novoberdo* erődített város a Vivarina folyó jobb partján, a Bolgár-Morava völgyétől négy mérföldnyire már a török hatalmában volt, mi által Muhamed hadászatának megkezdésére új fegyvertért nyert. Brankovic elkészülve minden megtörténhető esetre, hadait Sumadiába helyhezé, hová pedig a magyar hadaknak szükséges volt volna nyomúlniok, de elmulasztották. A szerb hadak Sumadiában semleges állásban maradtak alkalmasint elég tág lelkiismérettel bevárandók, míg az egyik vagy másik fél veszteséget szenved.

Ezen említettem viszonyok, melyekben Hunyadi mint *regni gubernator*, később mint *generalis capitaneus* a magyar kormány élén állott, eléggé világosságba hozák, mi okból nem használtattak fel az 1454. évi hadjáratnak kivívott eredményei, mi okból marad a reá következett évben *Szerbország*, nevezetesen a nagy fontosságu *Sumadia* a magyarok részéről őrsítlenűl.

III. A magyar hadaknak Nandor táborítása alatti állása veszélyes volt, mert, mint a térképen látjuk, azok egy széles, mély és sebes sodratú folyónak, t. i. a Dunának mind két partján közbevőleg (à cheval) voltak felállítva. A *közbevőleges állodást* csak azon esetben lehet néha helyeselni, ha az a folyó

által elkülönített két hadosztag egyik egyik már annyi erővel bír, miszerint az ellenség minden támadó vállalatának, a sükervalószinűsége mellett, ellene szegűlhet, vagy ha a folyó által elválasztott két hadosztagot egy, a mindkét parton elgátonyozott, hídfők által elegendően biztosított állóhíd kapcsolatban tartja. Hunyadi hadainál egyik eset sem fordult elő. A magyar harcerő, mint tudjuk, egészben véve is, alig tette negyed részét a török hadseregnek, ezen negyed is két részre osztva, alig volt volna képes sükerrel ellentállani Muhamed szultán merényleteinek, ha ő, mint vezérei tanácsolták is, átkel a Száván, s az ime folyó bal partján táborozó magyar hadakat, melyeknek nagyobb része harctapasztalatlan keresztes népből állott, megtámadta volna. A Duna két partján táborozó hadakat semmi híd sem tartotta közlékben. A magyar flottilla a Táborsziget csucsánál horgonyozott ugyan, magán a szigeten is táborozott egy keresztes osztály, de mind a flottillát mind a sziget keresztes hadát igen gyenge és elégtelen közléknek lehetett tekinteni az ellenségi megtámadás esetében.

Hunyadinak ezen hibás állodását csak az mentheti ki némileg, miután tudtára esett a török hadseregnek roppant nagy száma, melylyel II. Muhamed Byzanc meghódítójának fénysugáraival környezve, Nandor táborítására Szerborszagban megjelent, azt gyaníthatta, miszerint a szultán annyi harcerővel nem fog időzni Belgrád alatt, hanem özönleteket teend Magyarországnak Dráva és Száva közti megyéiben vagy a temesi Bánságban, vagy egyszerre mind a két oldalon. Ezt kellett Hunyadinak hinnie, s erre elkészülve lennie; de hogy a szultán mozgalmának irányzatát merre felé veendi, azt a magyar fővezér nem tudta, ez okból kénytelen volt seregét megosztani. Mert habár az akkori hadászati eljárás szerint egy, kivált nagyobb szerű erőd elegendő volt is az egész hadsereget feltartóztatni előrehaladásában; de Muhamed élénk rezgésben tudta tartani azon mindenütt elterjedt hírt, miszerint Belgrád úgy sem futhat el előle, be sem várja annak úgyis előbb-utóbb bekövetkezendő elestét, s hadászatát Magyarország szíve felé irányzandja. A szultánnak ezen hírre kapott terve annál inkább is teljesíthetőnek látszott, mert tudjuk,

hogy, mihelyt az ozman sereg Belgrád alá ért, kisebb-nagyobb török csapatok áthajókáztak a Dunán, s rémülést okozva pusztították a magyar földet. Hunyadinak ezt a szultánról annál nagyobb bizonyossággal föl is kellett tennie, mert ő előtte nem lehetett titok Magyarországnak pártokra szaggatottsága.

Miután Hunyadi Szerbország belsejét el nem foglalhatta, a mi pedig, mint már említők, a strategia kívánalma szerint legcélszerűbb volt volna; miután a Dunán és Száván túl Nandor vidékén állodást, annak veszélyessége tekintetéből, nem foglalhatott, mert a megtámadtatást minden órán nyakára várható seregnek az ellenséggel úgy állani szemben, hogy egy nagyobb szerű folyó a seregnek háta mögött legyen: az annyit tenne, mint magát a tűz és víz hatása közé tolni és dacolni az ebből következhető veszélylyel. Minthogy pedig Hunyadi mégsem távozhatott Belgrád közeléből, legcélszerűebben tesz, ha sergének egész tömegével a Duna és Száva közt foglal állodást, mert azt bízvást számításba vehette, hogy Muhamed, hadászatának irányvonalaúl nem fogja választani a Duna bal partját mindaddig, míg Nandor fennáll, és Hunyadi kész seregével a Duna jobb partján táboroz, mert attól is tarthatott, miszerint Erdélyből kitörhetnének a magyar hadak, ha ő a Tisza bal partján fölfelé merne nyomúlni, s így a szultánnak egyéb választania valója nem maradhatott volna, mint vagy magosztania seregét a Duna mindkét partjára; de ekkor nem csak azon hibát követi el, mit Hunyadi elkövetett, hanem, miután a Duna és Száva az ozman sereg háta mögött maradna, a netaláni ütközet elvesztésével a két folyó nagyon is veszélyezné a sereg hátrálatát; vagy pedig sergének egész zömével a Száván át kell kelni, Hunyadit Zimon vidékén megtámadni, hol azonban a támadó harcra kevés előny mutatkozott, mert a Duna és Száva közti tér akkor még inkább, mint most, vizenyős ingovány volt, a hadaknak támadó harcadokba kifejlődése sok nehézséggel járt volna, és megveretés esetében itt is az ozmanok hátralatát részint a Beszania és Zimony közti ingovány, részint maga a Száva is veszélyezte volna : holott Hunyadi előtt nem kedvező esetben is nyitva maradt volna az út, a Dunához támaszkodva bal

oldalékával, vagy Pétervár vagy Eszék falainak ótalma alatt hátrálatát folytatni. Ez utóbbi útnak némi előnye volt az által, hogy arra felé szövevényesebb a vidék, s az ellenségnek számos lovassággal való hadászata azon sok bajjal lett volna végrehajtható.

IV. A Duna hullámain julius 14-kén történt hajócsata Hunyadinak egy jól kiszámított tacticai intézködésén alapúlt. Elősegíté annak következményekben oly dús sükerét részint a magyar hajóhadnak a sajkák iránytatásában tanusított gyakorlottsága, és az összeütközés közben rendíthetlen bátorsága, az altiszai és dunai vidék lakosainak mintegy hagyományként morális és physicai sajátságukká vált tetterő, részint azon kedvező helyzet, miszerint a magyar hajóraj rohamának sulyt kölcsönzött a Duna folyamiránya: ugyanis a lefelé dallazásra kevesebb erőt kellett fordítaniok a magyar hajósoknak, mintsem a törököknek, kiknek a Duna sebes sodra ellen kellett fölfelé evezni nem kevés erőfeszítéssel. Ezen vízi győzelmet azonban csaknem egészben a nandorfejérvári hajórajkának kell tulajdonítani, mely nem csak hogy az ellenség szeme láttára szerelte föl magát, s kiindúlt a város falai lövegeinek ótalma alól, hanem még mit sem gondolva lejebb — a Dunának azon partpontján, hol az ozman állodás tűztelepei a folyó szélét érinték — horgonyozó török tartalékhajókkal, mit sem gondolva azzal sem, miszerint a török flottillának zöme nálanál feljebb evedzett, és csak egy részletének lefelé fordulása volt volna szükséges arra, miszerint a Duna közepén, a nélkül hogy a magyar hajóosztálytól segítséget kaphatna, végkép elnyomattassék; azzal sem gondolva, hogy vízár ellen dallazva, a kormányosok harc fordultával nehezebben adhattak egyhangzatba hozható irányt a hajóknak, a vett utasításnak egészen megfelelt, és mind a támadáskori, mind a csata hevében, kiváltkép azon tacticailag ügyes kanyarodáskor, melylyel t. i. a magyar hajóhad által visszavert török flottillát oldalba foghatta, eléggé nem magasztalható dicsőségben részesült.

A bevégzett vízi győzelmet úgy kell tekintenünk, mint Nandor megtáboritásában igen nevezetes forduló mozzanatot, mert általa a magyar tábor és a megtámadott város közti köz-

lék helyre lön állítva. Hogy pedig Hunyadi a megzilált ozman hajóhadat egy megujított támadással mégsem kisértette tönkre verni, csupán annak kell tulajdonítanunk, hogy neki hajóhadát a vízi győzelem után mindenekelőtt arra kellett felhasználnia, miszerint a mindenben szorongattatott várost és várhadat minél gyorsabban elláthassa minden szükséglettel, nehogy Muhamed, ha hajóhadában erősítést nyerend, a Duna oldaláról ismét elzárhatja a várost, s ez akkor a legszükségesb védelmi s élelmiszerekben nehezen pótolható hiányt szenvedne; szükséges volt továbbá Hunyadinak a hajóhad a város és a magyar partok közti közleködés fentartására, azt tehát egy bizonytalan új öszveütközéssel semmikép sem kockázhatta.

V. Szembeötlő tán azon körülmény is, miszerint Hunyadi, miután a most említett vízi csatában némi előnyt vívott ki magának, egész táborát, ha azt nem, legalább annak egy tekintélyes osztagát, nem nyomítá át a Dunán, hanem megelégedett azzal, hogy a várhadat néhány száz harcossal megszaporította.

Miután azonban Nandor előtt a vízi csatával misem változott, miután Muhamed roppant nagy serege még azután is félkörben átkarolta a tért, miután az ozman táborítás szárnyai még mindig a Dunához és Szávához zárkoztak, még akkor is, vagy még leginkább csak akkor tett legnagyobb készületeket, és azokat szembe szökő nyílvánossággal folytatta hogy Szabácsnál átkelend a Száva bal partjára. Ily körülmények között Hunyadi a Dunán vagy Száván átkelve vajon hol állíthatta volna fel hadait? ha csak nem a török ágyuk és Nandor körfalai között, a mely állodás az ozman tábor közelsége és erejének túlnyomósága miatt valóban sem kényelmes, sem nyugalmas nem lehetett volna, és nékie tekintettel kellett maradnia mindig arra is, nehogy az ellenségnek a Száván áttörhetése következtén leszoríttassék hátrálati vonaláról, mely minden esetre a Dráva felé volt kitűzve.

VI. Első pillantatra alig lehet helyeselnünk azon körülményt, miszerint Hunyadi julius 21-kén nem fordított nagyobb erélyt a város körfalainak védelmére, hanem mintegy lemondva annak további védelméről, azokról visszavonatta harcosait, mi több, még a felsővár hidját is lebocsáttatta. A magyar

fővezér fonákoknak látszó ezen intézködései arra voltak irányozva, hogy a janicsárokat a város kirablására csábíthassa, ekkor akarta megtámadni, az utcai harc zavarába bonyolítani, és a felsővárból teendő kirohanás által két tűz közé szorítani őket. Hunyadinak ezen merénylete, az ozman harcerő túlnyomóságát tekintve, veszélyes volt; mert könnyen átláthatta, hogy Muhamed a városba tört rohamcsapatok után újakat küldend és tartalékai által a megnyomatottaknak segédkezet nyujtand, s így könnyen megtörténhetnék, hogy a betolakodott török had túlnyomóságában az utcán küzdő magyarokat nem csak elnyomandja, hanem a felsővárba menekülni akarókkal egyszerre benyomúl a kapun, vagy ennek mellőzése okaért, ha a felsővár hidja felvonatnék, a kün szorúlt magyar harcosok a merénylet áldozatául eshetnek. Hunyadinak nagyobb erővel kellett volna rendelközhetnie, hogy kivánatos sükert biztosíthasson merényletének. Hogy pedig csalódott számításában, bizonyítja a nem egészen sükerült eredmény; és hogy a magyar hadak tönkre nem verettek végképen, csak kitartó, bátor elszántságuknak tulajdoníthatják.

VII. A város és a felsővár árkába hányt gyúanyagok általi elrémítése a töröknek jól kigondolt tacticai fogás volt, mely sükerült is tökéletesen. Hogy pedig Hunyadi az ellenségnek a városból kiüzetésekor nem rendezött általános kirohanást, sőt még keményen meg is tiltotta, hogy a város palánkozatain kivül senki ne mutatkozzék, és nyilvános engedély nélkül el ne hagyja a tábort, tekintve Hunyadi helyzetét, az előrevigyázat igenis helyes volt, mert a városból kivert ozman had csak egy kis része volt a roppant török tábornak; a lovasság pedig a két nap tartott harcban részt sem vett, s pihenten, csatakészen állott. Az ozman tábort csak az esetben támadhatta volna meg, ha a most bevégzett győzelmes harcolás közben mind a Dunán, mind a Száván a magyarok tömegesen átkeltek volna; de az ily átkelés, minekelőtte még a város utcáiban és körfalain forrt a csata, midőn még az ütközet sükeres eredménye biztosítva épen nem, s az ellenség nagyobb számát mérlegbe vetve, valószínű sem volt, meg nem történhetett.

VIII. A Nandorfejérvár körött történt legnevezetesb

események közé tartozik minden esetre elejénte kicsinységnek tetsző, mi több, még fenyítéket érdemlő azon csíny, melyet t. i. az *öt keresztes ijász* a töröknek a városból kiveretése után nyomban elkövetött. A mily váratlan, épen oly dús is volt az eredményében. A harcviselésben néha fordulnak elő oly kicsinységek, példa van rá elég, melyek, azon kivül hogy nem tartoznak a hadvezér számításaihoz, és ha olykor jelentékony következményei nem volnának, a hadi történelemhöz épen nem, legfölebb a krónikás lapjaira tartoznának, de a melyek midőn a még messze gondolt öszveütközést előidézik, és nem ritkán indokai lesznek a válságos mozzanatoknak, nagyon is megérdemlik a történelmi jellemet; azértis az eszélyes hadvezérnek készen kell lennie minden eshetőségre, hogy semmi meg ne zavarja őt, kezénél tartson minden segédletet, melyek a nem is sejtett és békövetközött körülmények közt felhasználhatókká váljanak.

Az *öt keresztes ijász* vakmerő bátorsága, s ennek folytán a keresztes hadnak közönséges föllelkesödése annál inkább nevezetös, minthogy Kapisztrán apó kereszteseinek harcképessége nem a legjobb hitelben állott, nem mintha gyáváknak kellene nyilvánítanunk azokat, gyávák nem, sőt inkább merész vakmerők voltak azok, hanem a fegytelen engedetlenség, zabolátlan torkosság ételben s italban, a civakodó elbizakodás, a sokféle nemzetiségek közti egyenetlenség a keresztesek apró bűnei közé tartozott minden esetre. És épen a hadifegy elleni egy ily ténynek kellett békövetkoznie, hogy még azon nap a legdicsőbb győzelem koszorúzza hős eldődeink homlokát.

A keresztesök azon egyetömös föllelkesödését leginkább azon szellemi hatásnak kell tulajdonítanunk, melyet Kapisztrán a magyar harcosokon, nevezetösen a keresztösökön gyakorolt; megfogható ez még azon körülménynél fogva is, hogy azon kornak majdnem babonás hitéhöz tartozott, miszerint a túlvilág szellemi őserejével egyenes közleködésben hitte lenni az egyháznak szerzetös személyeit, és föltétlenül ragaszkodék ezen hitéhöz. Sőt maga Kapisztránnak, s az őt táborba követett szerzetös társainak buzgó religiositásában is kétségkivül meggyökerezött azon hit, hogy a természet fölötti erő hatása

által ők volnának hivatva arra, miszerint a keresztyén vallást az akkorban legdühösebb ellenétől, az izlamnak az akkor ismeretös három világ részben lábra kapott roppant hódításai ellenében ne csak megvédje, hanem a félholdat ketté is törje. Ezen vallási buzgalommal párosúlt honszeretet által is felmagasztalva hivők voltak békövetkoznie azon időpercet, melyben a kedves hazát az *isteni anya* segedelmének közbejöttével, kinek ótalma alá ajánlotta az első apostoli király Magyarországot, meg lehet s meg is kell védeni.

Az ily fanatizált vallási s honszereteti buzgalom tette csak képessé Kapisztránt és keresztöseit, csupán a zsolyozmának éneklése közben megtámadni az ozman tüztelepöket, és kivíni a később békövetközött győzelemnek leírt előzményeit.

Hunyadi a vár fokáról látta a megtörténteket; csodálkozhatott: mennyi előny kivívásában mutatkoznak a keresztösök, csodálkozhatott, mikép hátrálhat oly vakúl az egyébiránt bátor ozman nép majd minden harc nélkül a gyülevész keresztösök előtt. A fővezér cselnek gyanította első pillantatban az egész harcot, minélfogva az ozmanok belyebb csalhassák a keresztösöket a török táborba, hogy ott aztán annál könnyebben elnyomhassák őket végképen; de már csak ezen cselbe sem hagyhatta esni őket, habár ők nyílvános megszegői voltak is a hadi parancsnak. E végből történt Hunyadinak kirohanása a városból. Minő tacticai ügyességgel történt az, tanúsítja annak fényes eredménye. A Nandor előtti fegyverténynek ez a legtündöklőbb oldala, mely, úgy szólván, hajba kapva az ellenséggel, az összezavart csatatéren jól intézett mozgalom következtében hajtatott végre.

IX. Most vegyünk itészi szemlénk alá egy esetet, a melynek elkövetése miatt, a mennyire az előbbi kitüntette Hunyadi hadvezéri képességét, annyira van okunk gáncsolhatni őt. Mert mi alig tudjuk képzelni magunkat azon helyzetben, miszerint kimenthetnők a magyar fővezért azért, hogy ő a huszonnégy óra alatt két ízben s helyen megvert ellenséget, melynek általános zavarba esését lehetlen volt észre nem vennie, habár az ütközetnek utolsó mozzanatai már az est homályában történtek is, közönségessé vált futásában üzőbe nem vette, és így azt tökéletesen tönkre nem verte, holott vezérei

figyelmeztették őt az ellenség kimerültségére, egyszersmind meg is kérték őt, engedné át nekik a töröknek üzőbe-vételét. De Hunyadi, mint már a csata előadásánál említők, nem tartá tanácsosnak az ellenségnek nyakra-főre üldöztetését; sőt más nap sem történt semmi a nyert győzelem felhasználására. Honnan magyarázható Hunyadinak imez erélytelensége? hiszen attól mit sem tarthatott, hogy a szerbek talán segítségére lesznek a legyőzött ellennek; ismérhette ő már eléggé az öreg Brankovic jellemét; sőt az ellenközőt hihette volna inkább békövetközhetőnek, mi Novoberdónak a szerbek általi elfoglalásával, és az ottani török őrségnek lekoncolásával későbben be is bizonyúlt. És ha csakugyan nem bízott az öreg fejdelemben — mint a szultán rokonában, de bízhatott volna mégis a szerb nép józan tapintatában, mely nem szokta vakon követni mindig vezetőit, ha t. i. azok eltérnek az okosság, méltányosság és igazság utjáról. Vagy talán Hunyadi ezen hadjáratának nem volt volna más célja, mint Belgrádnak a táborítás alóli fölmentése? és így annak szerencsés végrehajtásával talán szükségtelennek tartotta már a harc tovább folytatását? De miután Belgrád csak úgy felelhetött meg a magyar állam érdekeinek, ha Szerbiának keresztyén kézben maradása biztosítva volt volna, mi pedig semmikép sem volt, azért a harc tovább folytatása szükségessé vált vala a magyar állam érdekében. Azonban úgy látszik, Hunyadi, halálának előérzetében, nem akarta kockázni babérait, és a rigómezei veszteség nagyon is óvatossá, s Brankovic irányában gyanakodóvá tette őt. A magyar fővezér mentségére mind ezt tekintetbe vehetjük, tekintetbe még azt is, hogy a húsz órai folytonos harc nagyon kifárasztotta, meg is fogyasztotta Hunyadi népét; tekintetbe vehetjük továbbá azt is, hogy részint a török hábort akkor mindig nyomban követő dögvész, részint a magyar alföldnek akkor még posványosabb mocsáraiból kigőzölgött lázanyag már is nagyon megtizedölhette seregét; lehet még azt is, miszerint Szerbiában nagyon is rosz karban volt a táprendszer, s hadinépét tehát nem akarta kitenni gondatlanúl a nélkülözésnek.

Ennyit hozhatunk fel némileg Hunyadi mulasztásainak mentségére. Lehet hogy az akkori politicai körülményekben,

a magyar államnak más hatalmasságokkal való viszonyaiban még más mentségi okok is rejlöttek, de minthogy a történelem azokat nem jegyezte föl, a *historia critica* csak úgy itélhet, mikép a tények állanak.

X. A mi pedig II. Muhamed szultánnak Szerbiába nyomulását, Nandorfejérvár alá eljutását, hadainak ottani elhelyhezését, táborítási intézködéseit illeti, azok annyira megfeleltek a hadtudomány és a harcmüvészet akkori fejleményeinek, hogy lényeges kifogást azok ellen a legszigorúbb historia critica sem tehet. Dicsérettel említendő még Belgrád megtámadtatása is; a rohamlás csak akkor lön elhatározva, midőn a romrések már eléggé tágak, a körárkolatok a nyított rések előtt tömve valának dülvénynyel. A roham-csapatok elég erősek voltak, a tartalékhad nyomban követte azokat, s ez okozá, hogy Hunyadi védelmi intézködései nem sikerülhettek mindenben. A szultán rendelközései a rohamnak legvégső visszanyomatásakor is oly célszerüek voltak, hogy Hunyadinak bé kellett elégednie azzal, miszerint az ellenséget a városbul s ennek kőfalairól elriaszthatta; a szultán magatartása oly fenyegető és komoly volt, miszerint a magyar fővezérnek minden pillanatban új megtámadtatástól kellett tartania, és hogy harcolható erejét kéznél tarthassa: kénytelen volt kiadni az isméretös szigorú parancsot, melyet, mint tudjuk a keresztösök megszegtek, s minő következményei lettek annak!

Muhamed eljárásában csak azt az egyet kell roszallanunk, hogy harcoló egész erejét Belgrád alatt tartotta, és így a bekövetközött csapás ott nyomta egész seregét, mit pedig mellőzhetött volna az által, ha ő, mihelyt Belgrád alá ért, seregét három hadtestre osztja, azok egyikével megtámadja Nandort, a másikat pedig a táborítás födözésére a város vidékén olykép állítja fel, hogy az mind a temesvári Bánátból, mind pedig netalán a szerbek részéről is a város fölmentésére intézendő vállalatoknak útját állhassa. Tehette volna pedig ezt annál biztosabban, miután a szerbektől keveset tarthatott; mert habár azoknak volt volna is kedvök, de Brankovic épen nem volt hajlandó kilépni a semlegességből. A harmadik hadtesttel pedig ha felmarsol a Száva partján, és annak *debreci* kanyarulatában átkel a Szerémségbe, s előrenyomulá-

lásának irányzatát *Rumának* és *Karlovicnak* veendi, Hunyadi ez által, kit a várnai és rigómezei veszteségek óvatossá tettek, hátrálati vonalát veszélyben látja forogni, zimonyi állodását alkalmasint odahagyandja, útját állandó ellenének, ki ha Bács megye síkjaira törhet, számos lovasságával nagy előnyt nyerhet. A szultán azonban elmulasztá végrehajtani e mozgalmat; azt pedig csak nem állíthatjuk, hogy táborában efféle hadászat senkinek eszébe nem jutott volna, mert a történelem tanúskodik arról, hogy a julius elején tartott haditanácskozmányban (l. a 8. §-t), habár nem ennyi részletességgel is, de vezérei ilyesmit indítványoztak.

XI. A török seregnek pani rémülését *) a krónikairók mesés, vagy a legendások szent ihlettségéből szülemlött csodás eseménynek kellene tartanunk, ha ilyesmi kisebb nagyobb mérvben elő nem fordulna a harcias események között. Nevezetösen 1429-ben a franciáknak az angolok ellen viselt hadjáratában a történelmileg híres *Johanna d'Arc* orleansi szűz fegyverös föllépte idézett elő ilyesmit, a ki is, mint tudjuk, *Orleans* várost fölmentette az angolok táborítása alól s ennek következtén az angolok részéről több vesztett csata után *Jargeau*nál, hol a szűz a *suffolki* grófot, később *Beaugenci*nél és *Patai*nél, hol Talbotot, az angolok hadvezérét fogta el, az ellenség valamennyi hadát szétriasztotta, és VIII. *Károly* ki-

*) *Pani rémülés* (terreur-panique, panischer Schrecken). Honnan vette e hadi műszó eredetét? Nem lehet meghatározni. Polyaeni *Stratagematum Libri VIII.* latín és görög nyelven 1589. Londonban apud *Joannem Tornaesium* megjelent munka 9. lapján a következő áll: „Bacchi dux fuit Pan. Is primum invenit aciem, phalangem nominavit, cornu instituit dextrum et sinistrum. Hac de causa ferentem cornua, Pana fingunt. Sed primus etiam hic caedem hostibus per solertiam et artem immisit. Cum Baccho concavo saltu nunciassent speculatores, infinitas hostium copias in ulteriori parte castra metari, metus Bacchum incessit, non item vero Pana, sed noctu Bacchico exercitui signum dedit, ut maximum et inconditum clamorem tolleret. His vero clamantibus, petrae sonum exceptum referebat et cauitas saltus longe maiorum copiarum strepitum hostibus reddebat. Quare metu perterriti se in fugam coniecerunt. Cum igitur Pan hoc stratagema usurpauit, Echo Pani gratam et amicam esse fingimus, atque uanos nocturnosque terrores exercituum *panicos* appellamus." Nagy Jánosnál: *árnyék* rémület.

rályt Reimsban megkoronáztatta. Ezen győzelmei után az angolokat, kik már pedig urai voltak Párisnak, urai az ország nagyobb részének, utóbb csupán egyszerű föllépésével is annyira elrémítette, hogy senki sem mert már ellentállani, és Franciaországot felszabadította az angolok uralmától.

Ily pani rémülésbe esett az ozman sereg is Nandorfejérvár alatt, a min csodálkozva annál inkább föl kell akadnunk, minthogy a támadás nem véletlen, nem tömegesen, nem is éjjel történt, nem rögtön, inkább majdnem csak egyenkinti szaporodásával a keresztös hadnak. Mint a havas bérceiről leomlott hógörgeteg nőtt az mind inkább, és elnyomta az ozman tábor bal oldalékát, mely reásodródva a sereg derekára, azt is magával ragadta.

Ezen pani rémülés némileg onnan magyarázható, hogy a húsz óráig tartott csatában az ezerféle életveszélylyel küzdött, és vesztett török had újra megtámadva látta magát, képzelődése a kiállott számtalan veszélyt újra maga elé idézte. És midőn az emberben az életfentartási ösztön túlszárnyalja az élettel való mitsem-gondolást, mi könnyen rémülést idézhet elő minden, a mi csak megtámadja azon természeti ösztönt, amint már nem egyszer több éjjeli táborozás csöndében kivált vesztett csata után, csupán a karótul elszabadúlt egy lónak ide s tova nyargalása is általános rémülésnek lön indító oka. Azértis igen helyesen teszi a hadvezér, ha azon hadosztagokat, a melyek, kivált ha valamely vesztett csatában részt vettek s nagy veszteséget szenvedtek, nem állítja soha oly örsítésekre, melyek közel vannak kitéve az ellenséges támadásnak. Muhamed is ha csatavesztett csapatait hátrább helyhezi a tűztelepek legszélső vonalábul, azokat pihent hadakkal pótolja: hihető hogy a pani rémülés meg nem történik, és a zsolyozmát éneklő keresztösök nem foglalják el a tűztelepek vonalát oly csodával határos könnyüséggel. A szultánnak ezen mulasztásából származott a *keresztösök diadalmenete* s ebből következött *Hunyadink dicső győzelme*.

XII. Úgy látszik, a pani rémülés a megsebesített szultán szivét is elfogta végre, mert a következő napot bé sem várva, már az ütközetre következött éjjel minden előre tett intézködés nélkül, sátorfát szedött, és egész hadával fut;

mert a török seregnek Nandor alóli eltüntét valóságos futásnak kell neveznünk. Úgy látszik, hogy a szultán hódító gőgjében, a lehetőségek közől egészen kifeledte, miszerint őt Belgrád alatt még veszteség is érheti. Ilyesmiről pedig megfeledközni, és számításból kihagyni a hátrálásra megkivántató rendelközéseket, a hátrálás sulyát, célravezető utasítások által gyöngíteni nemügyeközni, égbekiáltó bűne a hadvezérnek, s annak elkövetése mindig keservesen meg szokta boszúlni magát, mint megboszúlta magát II. *Muhameden is Nandorfejérvár* alatt.

ACADEMIAI TÁRGYALÁSOK.

A mathematicai és természettud. osztályok ülése, oct. 6. 1856.

Mélt. b. Eötvös József m. Elnök úr elnöklete alatt jelen az illető osztályokból: Kubínyi Á. tiszt. t., Bugát, Gebhardt, Győry, Kiss K. rr. tt. Brassai, Csorba, ll. tt. — Egyéb osztályokból: Czuczor Gerg., Érdy, Horváth C., Szalay L. rr. tt., Bertha, Csengery, Kiss F., Lukács, Pauler, Tóth, Wenzel ll. tt. — A titoknok helyett Hunfalvy Pál.

— *Bugát Pál* rt. a Szóhangok birodalmáról értekezett.

— *A könyvtár számára* beadatott Brassai Sámuel ajándékaul Lacroix : Traité du Calcul differ. et du calc. intègral. Paris, 1797. 3 k.

A nyelvtudományi osztály ülése oct. 13. 1856.

Mélt. b. Eötvös József m. Elnök úr elnöklete alatt jelen az illető osztályokból : Czuczor rt., Ballagi, Hunfalvy, Mátray ll. tt., — Egyéb osztályokból: Bajza, Bugát, Gebhardt, Horváth C., Kiss K., Szalay rr. tt., Csengery, Csorba, Kiss F., Pauler, Pólya, Tóth, Wenzel ll. tt. — A titoknok helyett Czuczor Gergely.

— *Hunfalvy Pál* lt. az eszt vagy viró irodalmat ismertette.

A philos. és társad. tudd. osztályai ülése oct. 20. 1856.

Mélt. b. Eötvös József m. Elnök úr elnöklete alatt jelen az osztályokból: Horváth C., Kállay, Szalay rr. tt., Pauler lt. — Más osztályokból: Bajza, Czuczor, Gebhardt rr. tt. Ballagi, Csengery, Csorba, Pólya, Wenzel ll. tt. A titoknok helyett Czuczor Gergely.

— *Horváth Cyrill* rt. a positiv és negativ philosophiát tárgyaló értekezéseit folytatta.

A történelmi osztály ülése oct. 27. 1856.

Mélt. b. Eötvös József m. Elnök úr elnöklete alatt jelen az illető osztályból : Bajza, Érdy rr. tt. Csengery, Kiss F., Wenzel II. tt. — Egyéb osztályokból : Fáy András, Kubinyi Á. tt. tt., Bugát, Czuczor, Gebhardt, Győry, Horváth Cyr., Kiss K., Szalay rr. tt. Ballagi, Bertha, Brassai, Csorba, Hunfalvy, Pauler, Peregriny, Pólya, Tóth II. tt. Toldy F. titoknok.

— *Olvastatott Knaus Nándor* értekezése : Zsigmond királynak 1397-ki temesvári országgyülési végzeménye; mely kiadás végett a Történelmi Bizottmányhoz tétetett által.

— *Podhradcsky József* ltagtól előterjesztettek : 1. Nádorispán eredete és egykori hatásköre 1492-ig; 2. Mikor irta Constantinus Porphyrogenneta fiának Romanusnak oktatására az ő munkáit?

— *Ráth Károly* úrtól olvastatott : Keszthely mint végvár.

— Ezek után az ülés

Összessé .

alakúlván, a titoknok beadta az elhúnyt Elnök gr. Teleki József *Hunyadiak Kora* cimü munkája V. kötetét díszpéldányban a könyvtár számára, jelentvén egyszersmind, hogy e kötet teljes kiadása a mélt. család által a végintézet értelmében kiállítva az academia részére átvétetett. — Ugyanaz bemutatta az academia által pártolás alá vett *M. Nyelvészeti Füzetek* elsejét, s annak ötven példánya átvételét jelentette; mire minden, az academiával összeköttetésben álló tudós társaságok, úgy minden osztálybeli tagoknak ezen folyó munkából egy-egy példány rendes megküldése határoztatott.

— A *titoknok* a következő testületektől adott be könyvküldeményeket : 1. *A pesti iparkamrá*tól : Statistische Arbeiten des Pest-Ofner H. u. G. Kammer. 2. Heft. Gran-Pest, 1856. két példány. 2. *A cs. k. Geologiai Intézet*től : Jahrbuch der kk. Geol. Reichsanstalt. 1855 : IV, 1856 : I. Wien. — 3. A *belgrádi tudós társaság*tól : Glasznik druzstva sz. szl. VII. r. Belgrád 1855. — 4. A keszthelyi kath. algymn. Programmja 1856-ra. Veszprém, 1856. a *gymnásium*tól. — Továbbá : *magánosok*tól : 1. *Bartakovics Béla* egri érsektől : az egri romai kath. egyh. főmegye Térképe. Kiadta Deák Lajos, 1856. hat lapon, tárcában. — 2. *Boross Mihály*-tól : a)* Szenttörténeti Novellák. Sz.-Fejérvár, 1844. b)* Vagy idejében vagy soha. Pest, 1856. c) Institt. Juris Hung. Poson, 1792. 4r. 2 köt. d) Huszty, Jurisprudentia practica. Ed. 3a. Agriae, 1778. — 3. *Chmel József* acad. lttagtól : Monumenta Habsburgica. I. Abth. II-ter Bd. Wien, 1855. — 4. *Gyergyai Ferenc*-től : * A magyar nyelv sajátságairól. Kolosv. 1856. — 5. *Glatter Eduárd*tól : Über die Lebenschancen der Izraeliten gegenüber der christl. Confessionen. Wetzlar, 1856. — 6. *Gliubich Simon*tól Bécsből : a) Dicionario biografico degli Uomini illustri della Dalmacia. Wiena, 1856. b) Numografia Dalmata, 1851. (Archiv. XI.). — 7. *Grailich József* bécsi mag. tanártól : Brechung und Reflexion des Lichtes an

Zwillingsflaechen optisch einaxiger, vollkommen dursichtiger Radien. Aus dem XI. Bde d. Denkschrift. Wien, 1856. — 8. *Nagy József* és *Láng Adolf Ferenc*től : a)* Magyarhoni Természetbarát. I. füz. Nyitra, 1856. b)* Der Naturfreund Ungarn's. I. Heft. — 9. *Pulszky Ferenc*től : * Catalogue of the Fejérváry Ivories in the Museum of Joseph Mayer, preceded by an essay on antique ivories. Liverpool, 1856. — 10. *Szabó Richárd*tól : Beszélyei. Kolosv. 1856. — 11. *Szabóki Adolf*tól : Alkalmi versek, 2 db. — 12. *Szenczy Imre* ltagtól : a) Quintilián utasítása az Ékesszólásra. Buda és Eger, 1856. b) C. Com. Tacitus Évkönyvei. Szombathely, 1856. — 13. *Török János* ltagtól : Kelet Népe. I : 1. 2. Bécs, 1856. — 14. *Warga János* lttól : Harmadik tudósítvány a nagykőrösi helv. főgymnas. Kecsk. 1856. — 15. *Az illetők*től : Sechtes Jahresprogramm d. öff. Oberrealschule. Presb. 1856. Zweites Progr. der städt. Oberrealschule. Pest, 1856. — A *kézirat-tár* számára *Egyed Antal* apát s lttól : saját vegyes munkáinak egy nyalábját. — Végre *kötelmi példányok*ban : 1) a budai egyetemi nyomdából 6 dbot, 2) az egriből 17 dbot, 3) a kecskemétiből 4 dbot, 4) a pesti Kozma-féléből 3-at s a Bucsánszky-féléből 22 dbot.

A mathematicai és termézettud. osztályok ülése nov. 3. 1856.

Mélt. b. Eötvös József m. Elnök úr elnöklete alatt jelen az illető osztályokból: Bugát, Frivaldszky, Gebhardt, Győry, Kiss K. rr. tt. Csorba, Pólya ll. tt. Egyéb osztályokból : Fáy And. tt. Bajza, Czuczor, Fogarasi, Horváth C., Szalay, Szontagh rr. tt. Ballagi, Bertha, Pauler, Wenzel ll. tt. Toldy Ferenc titoknok.

— *Győry Sándor* rt. ujabban a hanglépték kiszámitásáról értekezett, vonatkozva a zongorák hangolására.

— *Pólya József* lt. phisiologiai vizsgálódásait kezdte meg a test és szellem viszonyáról.

A nyelv- és széptud. osztályok ülése nov. 10. 1856.

Mélt. b. Eötvös József m. Elnök úr elnöklete alatt jelen az illető osztályokból: Czuczor, rt. Ballagi, Mátray ll. tt. — Egyéb osztályokból : Bajza, Bugát, Horváth C., Kiss K., Szalay rr. tt. Bertha, Brassai, Pauler, Pólya, Tóth, Wenzel ll. tt. Toldy Fer. titoknok.

— *Czuczor Gergely* rt. a magyar betük s illetőleg hangok fejtegetését kezdte meg.

A philosophiai s társad. tudd. osztályai ülése nov. 17. 1856.

Mélt. gróf Dessewffy Emil Elnök úr elnöklete alatt jelen: Mélt. b. Eötvös József másod Elnök úr. Az osztályokból: Horváth C., Fogarasi, Szalay, rr. lt. — Bertha, Pauler, Tóth ll. tt. — Egyéb osztályokból: Bajza, Czuczor, Gebhardt, Győry rr. tt. Ballagi, Brassai, Csengery, Csorba, Hunfalvy, Kubinyi F., Pólya, Wenzel ll. tt. Toldy Ferenc titoknok.

— Olvastatott *Szalai István* úr, szentmihályi ref. lelkész értekezése : „Egy kő az egyezményes magyar philosophia templomához."

A történettudományi osztály ülése nov. 24. 1856.

Mélt. b. Eötvös József m. Elnök úr elnöklete alatt jelen voltak az osztályból: Csengery, Wenzel ll. tt. — Egyéb osztályokból: Bugát, Czuczor, Gebhardt, Győry, Horváth C., Kiss K., Szalay rr. tt. Bertha, Brassai, Csorba, Hunfalvy, Pauler, Pólya, Tóth ll. tt. Toldy Ferenc titoknok.

— *Wenzel Gusztáv* lt. Ozorai Pipo életéről és jelleméről értekezett.

— Olvastatott a történelmi bizottmány jelentése, melyben előadatik, hogy a mélt. másod Elnök úr magán felszólitása folytán a tehetősebb hazafiak közöl immár számosan *) kötelezvén magokat a *Magyar*

---

*) Névszerint jelentették magokat: Gr. Álmásy Móric, b. Ambrózy Lajos, gr. Apponyi György, b. Augusz Antal, b. Balassa Antal, gr. Barkóczy János, Baróczy Zsigmond apát és kanonok, Bartakovics Béla érsek (egyszersmind külön 100 ftot), hg Battyányi Fülöp, Bezerédy Miklós püspök, Bezerédy Pál, Borbély Lajos, Borbély Sámuel, Burián László, gr. Csáky Gábor, Csekonics János, gr. Cziráky János, Danielik János kanonok, Deáky Zsigmond püspök, Daróczy Zsigmond, gr. Dessewffy Emil, gr. Dessewffy Gyula, b. Eötvös József, gr. Erdődy Sándor. gr. Esterházy Mihály, hg. Eszterházy Pál, Fogarasy Mihály püspök, gr. Forgách István, b. Gerliczy Vince, Ghycy Ignác, Girk György püspök, Gyürky Pál, Gyöngyösy Pál prépost, Haynald Lajos püspök, Hengelmüller Mih., Inkey János, Jónás József kanonok, Kádas Rud., gr. Károlyi György, gr. Károlyi Gyula, gr. Károlyi István, gr. Károlyi Lajos, Kazinczy Gábor, Kelemen József nagyprépost, Klukóvszky András, Kollarcsik István püspök, Korizmics Antal püspök, Kubínyi Ágoston, Kunszt József érsek, Lévay Sándor nagyprépost, Lonovics József püspök, id. Majláth György, ifj. Majláth György, Marczibányi Antal, Markovics József, b. Mednyánszky Géza, b. Mesznil Victor, gr. Mikó Imre, gr. Nádasdy Ferenc, gr. Nádasdy Leopold, Nagy István, gr. Nákó Kálmán, gr. Pejachevich Péter, b. Podmaniczky Frígyes, Pogány Albert püspök, idősb gr. Ráday Gedeon, Rimely Mihály főapát, Roskoványi Ágoston püspök, Rudics Dániel, b. Rudics József, Sárkány Miklós apát, Schultes Zsigmond apát, Scitovszky János bíbornok, b. Sennyei Pál, gr. Serényi László, b. Sina Simon (tiz példányra), Somogyi Károly, Somsich Pál, Szántóffy Antal prépost, gr. Szapáry Antal, gr. Széhenyi Antal, gr. Széchenyi Pál, Szenczy Ferenc püspök, Szögyényi László, gr. Teleki Domonkos, gr. Teleki Sámuel, Tessedik, Tihanyi Ferenc, Trefort Ágoston, Ürményi Ferenc, Ürményi József, Vörös Mihály, gr. Waldstein János, gr. Zay Károly, gr. Zichy Ferenc, gr. Zichy György, gr. Zichy Henrik, gr. Zichy Herman, gr. Zichy János, gr. Zichy József és Zsedényi Edvárd urak.

Történelmi Emlékek (Monumenta Hungariae Historica) tervezett gyüjteményét évenkénti 10 ftos aláirással pártolni, lehetővé lett azt megindítani, s hogy e végre a Scriptorok közől Brutus János Mihály, Szerémi György, és Szamosközy István, az okleveles osztályba a Czech-féle Árpádkori okmánytár s ennek Érdy Jánosnál szerkesztő félben levő szinte Árpádkori okmányos kötete, végre néhány kötet a XVI. és XVII. századbeli országgyülési irományok közől van kitüzve. — Mely eljárást javalván s illetöleg hálás köszönettel vevén az osztály, e vállalat meginditásáról a közönség tudósíttatni fog, s külön a pártoló hazafiak sorozata is közzé tétetni rendeltetett.

Összes ülés
ugyanakkor s azok jelenlétében.

— Olvastatott gr. Mikó Imre úr levele, melyben kéri az academiát hogy, miután mostmár az erdélyi muzeum felállása jó formán biztosítva van, engedné által ennek részére az academia az ő közbenjárása által megszerzett Aranyka-gyüjteményt, mely az erdélyi muzeum birtokában is mindig készen álland az academia használatára : mit az academia szives örömest teljesített.

— Olvastatott ugyanazon nmélt. gróf nyilt jelentése s felszólitása az erdélyi muzeum ügyében, mely kedves tudomásul szolgálván, s a mélt. m. Elnök úr a tagokat részvényesekül az erdélyi muzeum-egyletbe beállásra szólitván fel, a jelenvoltak fejenként mindnyájan aláirtak, hason felszólitásnak a tagok közt köröztetése, minden academiai nyomtatott cikkből most és mindenkorra az erdélyi muzeum részére egy-egy példány megküldetése, s gr. Mikó Imre úrhoz is e nemzeti ügyben tanúsított sükeres buzgóságáért üdvözlő levél intézése rendeltetett.

— A titoknok következő tud. intézetektől nyujtott be küldeményeket : 1) A *tudd. cs. k. academiájá*tól : Sitzungberichte der math.-naturwiss. Classe. XX. B. 1, 2, 3. Wien, 1856. Jahrb. der k. k. Central-Anstalt für Meteorologie u. Erdmagnetismus. IV. Bd. W. 1856. — Tageblatt der 32. Vers. deutscher Naturf. und Ärzte in Wien. Nr. 1—8. 1856. — 2) A *svéd kir. tud. Academiá*tól : Öfversigt af Kongl Vetenskaps-Akademiens Förhandlingar. 1855. Stockholm, 1856. — Kongl Vetenskaps-Akademiens Handlingar, for a°r 1853, 1854. Stockholm, 1856. — Ugyanaz *magánosok*tól a köv. ajándékkönyveket adta be: 1) *Ballagi Mór* lttól : A héber nyelv elemi Tankönyve. Prága, 1856. 2) *Brassai Sám.* lttól: Strumpf, Die Vorschritte der Chemie. I. Th. Berlin, 1853. 3) *gróf Dessewffy Emil Elnök úr*tól : A fenforgó ausztriai pénzügyi kérdésekről. Pest, 1856. 4) *Fabricsy János mérnök*től : Alphabetisches Verzeichniss der gemessenen Meereshöhen in den Central-Karpathen und deren Umgebung S. L. A. 5) *Fáy András tiszttól :* A Szutyogfalviak, két köt. Pest. 1856. 6) *Hutter Antal*tól : Tudósítvány a lévai kis gymnasiumról, 1856.

7) *Lonovics József tiszttől*: Népszerü Egyházi Archaeologia. Bécs, 1857. 8) *Majerffy Istvántól*: The New Testament. Translated into the Choctaw Language. Newyork, 1854. The Books of Joshua, Judges, and Ruth, translated into the Choctaw Language. Newyork, 1852. — Ne Kaghyadongh sera ne Royadadokenghdy ne Isaiah. Newyork, 1853. 9) *Toldy Fer.* Régi Magyar Passio. Pest, 1856. 10) *Török János* levttól: Kelet népe. 3. füz. Bécs, 1856. 11) A *kalocsai érseki megyétől*: Schematismus Cleri. Mariae Theresiopoli, 1856. — Ugyanaz a köv. *kötelmi példányokat* adta be: A budai egyetemi nyomdától: 1 db, a pápai nyomdától 2 db, a pesti Trattner-Károlyi nyomdától 4 db.

A mathematicai és term. tudd. osztályai ülése dec. 1. 1856.

Ngs Kubínyi Ágoston ig. s tiszteleti tag helyettes elnöklete alatt jelen voltak az illető osztályokból: Bugát, Gebhardt, Kiss K. rr. tt. Kubinyi Ferenc, Nendtvich, Pólya lt. tt. — Egyéb osztályokból: Czuczor, Horváth C., Szalay, Szontagh rr. tt. Bertha, Csengery, Hunfalvy, Tóth, Wenzel ll. tt. Toldy Ferenc titoknok.

— *Pólya József* lt. folytatta phisiologiai előadásait.

— *Nendtvich Károly* lt. jelentést olvasott a német orvosok és természetvizsgálók bécsi gyülése munkálkodásairól.

A nyelvtudományi osztály ülése dec. 15. 1856.

Mélt. b. Eötvös József m. Elnök úr elnöklete alatt jelen az illető osztályból: Balogh, Czuczor rr. tt. Ballagi, Hunfalvy, Mátray, Tesner, ll. tt. — Egyéb osztályokból: Bajza, Bugát, Horváth C., Kiss K. rr. tt. Bertha, Csengery, Pauler, Pólya, Tóth, Wenzel, ll. tt. Toldy Ferenc titoknok.

— *Ballagi Móric* lt. folytatta előadását a magyar nyelvészet jelen állapotjairól.

— *Hunfalvy Pál* lt. a „bennünk, bennetek" személynévmások eredetét fejtegette.

A philosophiai és társ. tudd. osztályai ülése, dec. 22. 1856.

Mélt. b. Eötvös József m. Elnök úr elnöklete alatt jelen voltak az illető osztályokból: Császár tt. Szalay, Szontagh rr. tt. Pauler lt. — Egyéb osztályokból: Kubinyi Ág. tt. Balogh, Bugát, Czuczor, Érdy, Frivaldszky, Gebhardt, Győry, Kiss K. rr. tt. Ballagi, Bertha, Csengery, Csorba, Lugossy, Pólya, Wenzel ll. tt. Tollnok: Hunfalvy Pál.

— *Szontagh Gusztáv* rt. vonatkozólag Szalai István értekezésére: „Egy kő az egyezményes philosophia templomához" bővebben fejtegette e tárgyat.

A jelenlevők

Öszves üléssé

alakulván: olvastatott Ő cs. kir. Fensége Albert főherczeg főudvarmestere gr. Braida úr levele a másod Elnökhöz, melyben jelenti, hogy ő Főhercegsége a Történelmi Emlékek első cyclusára száz-száz fttal előfizetni méltóztatik. — Ez nagy örömmel fogadtatván, a mélt. m. Elnök úr kéretett, hogy ő Fenségét az academia hálás érzéseiről bizonyossá tegye.

— Olvastatott *Kis Lajos* udv. ágens úrnak Bécsben dec. 3. a titoknokhoz írt levele, melyben jelenti, hogy *néhai Gaal György*, hg Esterházy Pál könyvtárnokának legközelebb elhunyt özvegye, férjének fenmaradt kéziratait a m. academiának szánván, s ebben a boldogúltnak fia orvos dr. Gaal Gusztáv jelenleg Boszniának török cs. főorvosa is beleegyezvén, ezek nevében a következő kéziratköteteket adja az academia rendelkezése alá:

A. 1) Analecten, real-encyklopaedischen Behufs, 3 kötet, 42,000 cikkel, 382 íven.

2) Tutti-frutti, historiai és széptani tartalommal, 1 kötet 215 íven mintegy 30,000 cikkel.

3) Polysitia, polyhistor kivonatok 9706 számmal, 3 köt. 178 íven.

4) Demokritos, 10000 kivonat Weber Károly magán könyvtárából, 55 íven, 1 köt.

5) Polytrophe, világtörténelmi reállajstrom, 9000 cikkel, 1 köt. 67 íven.

6) Weberiana, 2310 kivonat Weber munkáiból, ide nem értve Demokritosát és pápák történetét, 1 köt. 200 íven.

7) Historica, 1247 adattal, 1 köt. 78 íven.

B. 1) Polychryse, 2474 hely a görög költőkből, tárgymutatóval, 1 köt. 70 íven.

2) Topica, 4 osztályban a romai, olasz, francia és német legjelesb költők és prózairókból, 1 köt. 210 íven.

3) Polydora, helyek Calderon, Shakspear és Byron müveikből, 3300 kivonat, 1 köt. 130 íven.

4) Polyhymnia, siue Thesaurus florum . . celeberr. poëtarum latinorum. 1 köt. 152 ív.

5) Sprichwörterbuch in sechs Sprachen, 4240 cikkből álló, melynek a szerző 1830-ban megjelent müve csak kivonata (csak 1808 közmondást tartalmazván), 6 köt.

C. 1) Versuch eines Handbuchs deutscher Redeweisen. 4 köt. 215 íven.

2) Deutsches Reimlexikon, 108 íven. S ekép öszvesen 2000 ívnél több. Az academia teljes kegyelettel fogadván a jeles hazafi tudós páratlan szorgalmának ezen hagyományait, Kiss Lajos úrnak elnökileg kéri mind közbenjárását ez ügyben megköszönteni, mind e végzésnek az elhúnytnak fiával közlésére felkéretni.

— A *könyvtár* számára benyujtattak : 1. *Greguss Ágost* és *Hunfalvy Jánostól*, Családkönyve. Pest, 1856. 10 füzet. 2. *Kötelmi példányokban* : a) a budai egyetemi nyomdától 1 db. b) az egri lyceumi nyomdától : 16 db. c) a pesti Bucsánszky-nyomdától 12 db. d) a pesti Trattner-Károlyi nyomdától 12 db.

— Az 1857. évi *üléssor* következőleg szerkesztetett:

Jan. 5. Történettud. osztály.
— 12. Math. és term. tudd. oszt.
— 19. Nyelv- és széptudd. oszt.
— 26. Philos. és társad. tudd. oszt.
— — *Összes akademiai ülés.*
Febr. 9. Történettudd. osztály.
— 16. Mathem. és term. tudd. oszt.
— 23. Nyelv- és széptudd. oszt.
— — *Összes akademiai ülés.*
Mart. 2. Philos. és társad. tudd. oszt.
— 9. Történettud. osztály.
— 16. Mathem. és term. tudd. oszt.
— 23. Nyelv- és széptudd. oszt.
— 30. Philos. és társad. tudd. oszt.
— — *Összes akademiai ülés.*
Apr. 6. Történettudd. osztály.
— 20. Math. és term. tudd. oszt.
Apr. 27. Nyelv- és széptudd oszt.
— — *Összes akademiai ülés.*
Máj. 4. Philos. és társad. tudd. oszt.
— 11. Történettud. osztály.
— 18. Mathem. és term. tudd. oszt.
— 25. Nyelv- és széptudd. oszt.
— — *Összes akademiai ülés.*
Jun. 8. Philos. és társad. tudd. oszt.
— 15. Történettudd. osztály.
— 22. Mathem. és term. tudd. oszt.
— — *Összes akademiai ülés.*
Jul. 6. Nyelv- és széptudd. oszt.
— 13. Philos. és társad. tudd. oszt.
— 20. Történettud. osztály.
— 27. Mathem. és term. tudd. oszt.
— — *Összes akademiai ülés.*

Szünidő.

Oct. 5. Nyelv. és széptudd. oszt.
— 12. Philos. és társad. tudd. oszt.
— 19. Történettud. osztály.
— 26. Math. és term. tudd. oszt.
— — *Összes akademiai ülés.*
Nov. 2. Nyelv- és széptudd. oszt.
— 9. Philos. és társad. tudd. oszt.
— 16. Történettudd. osztály.
Nov. 23. Mathem. és term. tudd. oszt.
— 30. Nyelv- és széptudd. oszt.
— — *Összes akademiai ülés.*
Dec. 7. Philos. és társad. tudd. oszt.
— 14. Történettudd. osztály.
— 21. Mathem. és term. tudd. oszt.
— — *Összes akademiai ülés.*

Felelős szerkesztő : **Toldy Ferenc**, titoknok.

Pest, 1856. Nyomatott Landerer és Heckenastnál.